INDIA@75

आजादी का अमृत महोत्सव

Impact Factor -7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor	Editor	Executive Editor
Prof. Virag S. Gawande	**Dr. Naresh A. Bhoyar**	**Dr. Uttam B. Parekar**
Director	Director of Phy. Edu.	Principal
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati	Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha	Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

For Details Visit : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

Impact Factor – 7.675 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER -2021

ISSUE No- 331(CCCXXXI)

RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. U. B. Parekar
Executive-Editor
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Dr. Naresh A.Bhoyar
Editor
Director of Phy Edu
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© **All rights reserved with the authors & publisher**

ISSN : 2278-9308
December 2021

VENA LOK PRABODHAN SHIKSHAN SANSTHA, HINGANGHAT

MANAGEMENT COMMITTEE

Chairperson

Sau. Hemlatatai Game

Secretary

Prof. Diwakarji Game

Vice- Chairman

Shri Vinodji Raut

Co-Secretary

Shri Avinashji Game

Treasurer

Shri Pradeep Mahalle

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December 2021

Vena Lok Prabodhan Shikshan Sanstha, Hinganghat

SHRI SAIBABA LOK PRABODHAN ARTS COLLEGE, WADNER. DIST. WARDHA

(Affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

NAAC Accredited with "C" Grade (CGPA-1.95)

Organises

One Day Multi-Disciplinary National Level E- Conference

Date: - 10th December 2021, (Friday)

'Retrospecting 75 Years of India's Independence'

Inaugural Ceremony	Plenary Session		Paper Reading, Feedback & Valedictory Session
Keynote Speaker	**Introductory Speech**	**Chairman's Speech**	**Chairperson's speech**
Dr. Chandrakant Ragit Hon'ble Pro Vice-Chancellor Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha.	Dr.Asha Choubey Prof. & Head, Dept. of English MJP, Rohilkhand University Bareilly. (UP)	Dr. Pankaj Singh Assistant Professor, Dept. of History Dr.Harisingh GaurUniversity Sagar, MP.	Dr. Afreen Khan Assistant Professor, Dept. of Pol. Sci. & Public Administration, Dr. Harisingh Gaur Vishwavidhyalaya Sagar, MP
Research Journal Publication Coordinating Committee			
Chairman & Executive Editor	**College Co-Ordinator**	**Editor**	**Co-Editor**
Dr. Uttam Parekar Principal Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner.	Dr. Sarika Choudhari Librarian Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner.	Dr. Naresh Bhoyar Director of Phy. Edu. Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner.	Dr.Vinod Mude Head, Dept. of Pol. Sci. Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner.

ISSN : 2278-9308
December 2021

आमचे मार्गदर्शक

प्रा. दिवाकर नानाजी गमे

संचालक

महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य.

शुभेच्छा संदेश

वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाट द्वारा संचालित श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर. जिल्हा – वर्धा. च्या वतीने दिनांक 10 डिसेंबर 2021 ला **"भारतीय स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवी वाटचाल"** या विषयावर **एक दिवसीय ऑनलाइन राष्ट्रीय परिषद व शोधनिबंध विशेषांक प्रकाशन** होत आहे, याचा मला सार्थ अभिमान आहे. 15 ऑगस्ट 2022 रोजी देशाच्या स्वातंत्र्याला 75 वर्षे पूर्ण होत आहेत. आपण 75 व्या वर्धापन दिन अमृत महोत्सवाला सुरुवात केली आहे, ही अत्यंत गौरवाची व आनंदाची बाब आहे.

स्वातंत्र्य वीरांना करूया शत शत प्रणाम,
त्यांच्या निस्वार्थ त्यागानेच भारत बनला महान...

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करताना सर्वांच्या आनंदाला उधान येणे स्वाभाविक आहे. हा उत्सव मोठया प्रमाणात आपण साजरा करत असताना याच्या सोबतच या देशाचा एक नागरिक म्हणून आपल्या कर्तव्याची जाणीव करुन देणारा लोकशाहीचा हा उत्सव ठरावा या साठी आपण सर्वजण कटिबध्द होवू या !

अमृत महोत्सवी वर्षात पदार्पण ही घटना अत्यंत आनंददायी असली तरी हा 'आनंदोत्सव' साजरा करताना किमान पुढच्या वर्षभरात तरी काही बदल घडोत अशी अपेक्षा बाळगून आयोजित राष्ट्रीय परिषदेत आणि शोधनिबंध प्रकाशनामध्ये सहभागी होण्याऱ्या सर्व तज्ञ मार्गदर्शक, प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थ्यांचे मन:पूर्वक स्वागत करतो. तसेच सर्व भारतीयांना स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवाच्या, राष्ट्रीय परिषदेला व शोधनिबंध विशेषांक प्रकाशनाला माझ्या मन:पूर्वक हार्दिक शुभेच्छा !

जयहिंद ! जय भारत !!

दिनांक : 10 डिसेंबर 2021

प्रा. दिवाकर नानाजी गमे
सचिव
वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाट.

ISSN : 2278-9308
December 2021

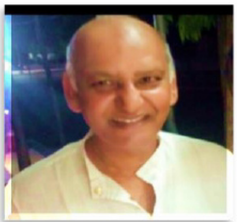

Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba lok Prabodhan Arts College, Wadner.

From the Desk of Editor-in-Chief

It gives me immense pleasure in handing this E-Conference Journal to the guest invitees, speakers, seminar paper writers and participants. Ours is a Single Faculty Arts College affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University situated in the Gram Panchayat jurisdiction of Wadner where students from almost 50 villages seek admissions to the undergraduate classes. The black-soil land of this region is known for yielding white gold which has attributed prosperity to the farmers. It is said that thinking mind is ever engaged in finding new avenues of employments, progress and elevating standard of living of the people. The region, detached from the seats of learning, had no degree college to impart higher education to the youths, and make them aspirants to join the mainstream of progress. Our college fulfils the academic need of the people of this region. In addition to this, our college has Study Centre of Yeshwantrao Chavan Maharashtra open University where the adults, deprived of opportunity of taking higher education, are offered admissions to B.A., M.A. English and M.A. Marathi classes.

No ship can become aware of its speed without speedometer. The Conferences, Seminars, Symposiums, NAAC visits are the speedometers which offer opportunities to our teachers to come face to face with the celebrities of academic circle and learn ways to walk abreast of them and update their subject knowledge from time to time. The E-Conference Journal provides them opportunity to express themselves. 10th of December is celebrated all over the world as 'World Human Rights Day'. It is the liberty that provides congenial atmosphere for countrymen to enjoy every kind of right. The terms 'Rights' & 'Liberty' go hand in hand. Someone says that liberty is a condition that enables a person to express his inner self. Another thinker says that Liberty is conducive to progress. A.G. Gardiner says that liberty lies in the spirit of accommodating interests of all.

Every year we organize two conferences: one national level & the other state level. I am happy and feel proud to state here that we received 66 seminar papers to be published in this E-Conference journal. The papers have abundant source data of Indian life illustrating various subjects discussed in the faculties of humanities, social sciences, science and technology. They bring forth how our country progressed in the regimes of different party rules ever since 1947. Our paper contributors have covered many topics enumerating progress made by our country ranging from ground life to the space life, macro technology to micro technology, conventional energy sources to non-conventional energy sources etc. In short, I would like to conclude with the words that ever since our independence, India has been growing younger, richer and stronger and occupying a place of importance in the world.

Date: December 10, 2021

Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba lok Prabodhan Arts College, Wadner.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December 2021

About the College

'Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner' affiliated to RTM Nagpur University (M.S.), the Single Faculty Arts college, enjoys the status of an academic nucleus dedicated for generating knowledge, uplifting the academic standard of students, and rendering social services in Wadner and adjacent villages. The college campus comprising lush green beautiful gardens, play-grounds, and eye-catching college buildings situated abreast of High-Way No. 7.

'Vena Lok Prabodhan Education Society, Hinganghat' that runs this college is headed by Mrs. Hemlatatai D. Game as chair-person and Mr. Diwakarraoji Game as secretary. The Game duo is ready on toes to provide for all the requisites made by the teaching and non-teaching staff members. The college library is fully digitalized, and through co-curricular activities students are prepared for competitive examinations and professional careers by imparting trainings in the University recognized 'Advance and Diploma Courses in Beauty Parlour', 'Advance and Diploma Courses in Agro Services', 'Advance Course in Still Photography' & 'Certificate Course in Spoken English'.

A large number of students of this college, every year join the Police force, the CRPF, and the Army; keeping this point in view we have applied in the Wardha district NCC Battalion Office for raising of NCC units for boys and girls.

Miss USHA P. GUJARKAR brought laurels to the college by securing positions in the RTM Nagpur University team of Wrestlers for national level competition held in Rohtak (Haryana) in 2014. Another student: Miss VAIJAYANTI V. MANDEKAR, bagged Gold Medal for highest score in Compulsory Marathi, and Silver Medal for high score in Marathi Literature (B.A.) in the summer university exam of 2017.

NAKUL AMBATKAR was selected for All India Wrestling Tournament in R.T.M. Nagpur university Team, Hissar (HR) in 2019-2020. KU. PRAGATI WELE was selected for All India Judo Tournament and secured her place in R.T.M. Nagpur university Team, Kanpur (UP) 2019-2020. ANKIT THAKARE and NAKUL AMBATKAR were selected for Judo State Championship in 2019-20. NAKUL. AMBATKAR & ANKIT THAKARE are selected to play Judo in All Imdia Inter Univetsity Tournament to be held in 2022.

Our students are doing well in cultural competitions, and literary competitions held at university level.

Wadner
Date: December 10, 2021

Dr. Sarika G. Choudhari
College Co-ordinator
Shri Saibaba lok Prabodhan Arts College, Wadner.

एक दिवसीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद

वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाट द्वारा संचालित **श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर** च्या वतीने "**भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव**" या निमित्याने **शुक्रवार, दिनांक १० डिसेंबर २०२१** ला **"भारतीय स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवी वाटचाल"** या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदेतील सहभागी सर्व तज्ञ मार्गदर्शक, प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थ्यांचे मन:पूर्वक स्वागत आहे.

लोकशाही ही या देशाची, एक समृद्ध अशी व्यवस्था आहे.
स्वातंत्र्याच्या या अमृत महोत्सवी वर्षात, पदार्पन करतांना
थोर कृतज्ञता त्या सर्व महान क्रांतीकारकांच्या प्रती,
ज्यांच्या निस्वार्थ व त्यागी लढ्यामुळे हा देश स्वतंत्र झाला.

प्रस्तुत परिषदेचा मुख्य उद्देश म्हणजे भारत देश अधिकाधिक सामर्थ्यशाली, वैभवशाली करण्यासाठी आपण सातत्याने प्रयत्न करायला हवेत. आणि तो आपल्या कर्तव्याचा एक भाग आहे. गेल्या ७४ वर्षांत देशाने अनेक क्षेत्रांत लक्षणीय प्रगती केली आहे. त्याचबरोबर करण्यासारखे बरेच काही राहून गेले आहे. अनेक संधींचा लाभ घेतला तर अनेक संधी गमावल्या असून स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सव निमित्याने सर्वंकष आढावा घेण्याची वेळ आली आहे.

राष्ट्रीय परिषदेचे उद्घाटक कार्यक्रमाचे अध्यक्ष मा. प्रा. दिवाकरजी गमे साहेब, संचालक – महात्मा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, उद्घाटक मा. सौ हेमलताताई गमे मॅडम, संस्था – अध्यक्षा, बिजभाषक डॉ. चंद्रकांत रागीट सर, प्र-कुलूगुरु महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विद्यापीठ, वर्धा. द्वितीय सत्राचे अध्यक्ष डॉ. पंकज सिंग सर, इतिहास विभाग प्रमुख, हरिसिंग गौर विद्यापीठ सागर, मध्यप्रदेश. मार्गदर्शक वक्त्या प्रोफेसर डॉ. आशा चौबे मॅडम, इंग्रजी विभाग प्रमुख, एम. जे. पी. रोहिलखंड विद्यापीठ बरेली, उत्तर प्रदेश. तिसऱ्या पेपर वाचन व समारोपिय सत्राच्या अध्यक्षा डॉ आफरीन खान मॅडम, राज्यशास्त्र विभाग आणि सार्वजनिक प्रशासन, डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय सागर, मध्यप्रदेश हे सर्व मान्यवर आयोजित परिषदेमध्ये अमृतमंथन घडविण्यासाठी विश्लेषणात्मक भूमिकेतून विविध विषयांवर व्यापक चर्चा करतील अशी अपेक्षा असून यातील चर्चा व शोधनिबंध भारताचे उज्वल भविष्य घडविण्यासाठी उपयुक्त ठरतील यात शंका नाही, असा विश्वास आम्हास वाटतो.

प्रस्तुत यशस्वी आयोजनासाठी महाविद्यालयाच्या संस्थापक अध्यक्षा सौ. हेमलताताई गमे, संस्थापक सचिव प्रा. दिवाकरजी गमे साहेब, सहसचिव श्री. अविनाशजी गमे तसेच संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, प्राचार्य डॉ. उत्तमराव पारेकर यांचे अमूल्य मार्गदर्शन लाभले, आम्ही त्यांचे सदैव ऋणी आहोत. तसेच राष्ट्रीय परिषदेतील विविध विषयाचे तज्ञ मार्गदर्शक, सहभागी सर्व प्राध्यापक, संशोधक आणि विद्यार्थ्यांच्या प्रती आम्ही मनस्वी आभार व्यक्त करतो. **...........धन्यवाद !**

भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा !
जय हिंद !! जय भारत !!!

दिनांक १० डिसेंबर २०२१

सहसंपादक
प्रा. डॉ. विनोद मारोतराव मुडे
श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर.

संपादकीय

वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाट द्वारा संचालित, **राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ** संलग्रित **श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर**च्या वतीने **"भारतीय स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवी वाटचाल"** या विषयावरील "**भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव"** निमित्याने **आधार सोशल अँड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इंस्टिट्यूट, अमरावती.** यांच्या संयुक्त विद्दमाने **'शोधनिबंध विशेषांक'** प्रकाशित करीत आहोत. प्रस्तुत शोधनिबंध विशेषांक B. Aadhar Peer Reviewed and Referred Multidisciplinary International Indexed Research Journal - **Impact Factor 7.675** च्या माध्यमातून प्रकाशित करतांना अतिशय आनंद होत आहे.

महाविद्यालयाच्या वतीने दरवर्षी राष्ट्रीय परिषद, राज्यस्तरीय सेमिनार, संशोधन पेपर वाचन, सामाजिक संशोधन प्रकल्प, वार्षिकांक, स्पर्धा परीक्षा आयोजन व मार्गदर्शन इत्यादी विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थ्यांचा सहभाग घडवुन सर्वंकष विकास साधला जातो. त्याचाच एक भाग म्हणजे प्रस्तुत शोधनिबंध विशेषांक प्रकाशन होय.

जन्मभूमी स्तव धाव घेतली, सोडुनी आपले माता पिता,
आयुष्याची होळी केली, स्वतःच रचली आपली चिता,
देशासाठी शहीद होऊन, स्वतंत्र केली भारत माता,
शूरवीरांच्या पराक्रमाची, चला गाऊया गौरव गाथा.

स्वातंत्र्योत्तर साडेसात दशकात आपण नेमकं काय मिळवलं? आणि काय गमावलं? याचा विचार करायला हवा. देश आणि राज्यात अनेकदा सत्तांतरे झाली. विविध विचारधारांचे पक्ष आणि संघटना उदयाला आल्या. नेहरू ते मोदी हा स्वातंत्र्योत्तर भारताचा प्रदीर्घ प्रवास आहे. हा प्रवास विविध वाटा आणि वळणांचा आहे; संघर्षाचा आहे. देशाची अर्थव्यवस्था, शेती, सिंचन, शिक्षण, संरक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, सामाजिक सुधारणा अशा अनेक बाबतीत देशाने प्रगती झाली आहे, पण त्याचबरोबर त्यातील अनेक कामे करणे अद्यापही बाकी आहे. या सर्व दृष्टीने समाजातील तज्ञ व बुध्दीजीवी वर्गाचे चिंतन व संशोधन शासनाला दिशादर्शक ठरत आहे. याच भूमिकेतून प्रस्तूत शोधनिबंध विशेषांक प्रकाशित करण्याचा आमचा मानस आहे.

सदर उपक्रमास महाज्योतीचे संचालक आदरणीय प्रा. दिवाकरजी गमे साहेब, संस्थेचे सहसचिव श्री. अविनाशजी गमे व सर्व संचालकाचे अमूल्य प्रोत्साहन मिळाले. प्राचार्य डॉ. उत्तमराव पारेकर, प्राध्यापक वृंद, शिक्षकेत्तर कर्मचारी व विद्यार्थी यांचे सातत्यापूर्ण योगदान प्रेरणादायी आहे. या सर्वांच्या सदैव ऋणातच राहणे मला अधिक आवडेल !

संशोधकांने यथोचित पध्दतीने शोधनिबंध पाठविल्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंध प्रकाशित करणे शक्य झाले. आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती यांनी **"भारतीय स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवी वाटचाल"** याविषयावर शोधनिबंध प्रकाशनाची संधी दिली. शोधनिबंध विशेषांक निर्मिती प्रक्रियेत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य करण्याऱ्या सर्व मान्यवरांचे मन:पूर्वक आभार !

दिनांक १० डिसेंबर २०२१

संपादक
प्रा. डॉ. नरेश अंबादासजी भोयर
श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर.

Vena Lok Prabodhan Shikshan Sanstha, Hinganghat

SHRI SAIBABA LOK PRABODHAN ARTS COLLEGE, WADNER.

Tal- Hinganghat, Dist. Wardha. (Maharashtra State) - 442307

(Affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University)

NAAC Accredited with "C" Grade (CGPA-1.95)
Organises
One Day Multi-Disciplinary National Level E- Conference
On

"Retrospecting 75 Years of India's Independence"

Date: - December 10, 2021

Research Journal Publication Coordinating Committee

Sr. No.	Name of Office Bearer	Designation	Committee
1.	Dr. Uttam B. Parekar	PRINCIPAL	**Chairman & Executive Editor**
2.	Dr. Sarika G. Choudhari	LIBRARIAN	**College Co-Ordinator**
3.	Dr. Naresh A. Bhoyar	Director of PHY. EDU.	**Editor**
4.	Dr. Vinod M. Mude	HOD – POL	**Co - Editor**
5.	Dr. Ganesh N. Bahade	HOD - SOC	**Convener**
6.	Asst. Prof. Nitesh N. Telhande	HOD - ENG	**Co- Convener**
7.	Asst. Prof. Pankaj W. Moon	HOD - HIS	**Organizing Secretary**
8.	Asst. Prof. Arti M. Deshmukh	HOD - HEC	**Organizing Secretary**
9.	Dr. Pravin D. Karanjkar	HOD - MAR	**Organizing Member**
10.	Dr. Vitthal M. Ghinmine	HOD - ECO	**Organizing Member**
11.	Asst. Prof. Sanjay A. Diwekar	Dept. Of Eng.	**IQAC- Co-ordinator**

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

Sr.No.	Title of the Paper / Authors Name	Page No.
1.	Modernist Elements in Nare's Poem A Cry from the Womb:A Study **Dr. Uttam B. Parekar**	1
2.	The Educational, Social and Political View of Dr. Babasaheb Ambedkar **Prof. Vijay Devidas Wakode**	7
3.	Social Reformers in Dalit Movements **Mr. NutanVishnudas Chouhan**	10
4.	Apartheid perspective in the writings of andre brink,j. M. Coetzee and nadine gordimer **Nitesh Nilkanthrao Telhande**	14
5.	CORONA, The Best Teacher: How to Live Life **Mr. Sachin T. Hunge**	22
6.	Financial inclusion for inclusive growth in India: Insights from Global Findex **Dr. Aparna Samudra**	26
7.	Factors influencing consumer behaviour **Dr. Ishawar Wagh**	29
8.	Comprehensive Techniques of Service Quality Measurement, With Special Reference to SERVQUAL Model **Dr. Nilesh A. Rote**	33
9.	A Review : Mejor Environmental Issues in India . **Dr. Jayashri Barai**	40
10.	New Policy Environment and It's Impact on Indian Real State Sector **Manoj Kumar Chaudhary**	43
11.	Implementation challenges of Rural development area **Dr. Dilip Chavan**	47
12.	Impact Of Rural Developoment Programs Framed By Government After Independence **Dr. Vaishali Malwar -Duke**	51
13.	The Flux of Difference in culture *in* Anita Desai's Bye Bye Blackbird **Sanjay A. Diwekar**	55
14.	स्वातंत्र्योत्तर कालमे दलित एवं आदिवासी आंदोलन के नए प्रतिमान डॉ. शिंदे मालती धोंडोपन्त	58
15.	सूचना साक्षरता और विश्वविद्यालय पुस्तकालय डॉ. प्रेमा ए. कुंभलकर	61
16.	जलवायू परिवर्तन का मानव जीवन पर प्रभाव डॉ. अर्चना ज्ञा.पाटील	64
17.	समता' स्वतंत्रता बरकरार रखने का राजमार्ग प्रा. डॉ. अरविंद म. पुनवटकर	67
18.	उपनिषद विचारो की सार्थकता डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	70
19.	मानव जीवन में संगीत का स्थान प्रा. डॉ. थाडेश्वर सं. मदनकर	72
20.	पंचायत राज – प्रजातंत्र का उत्कट उद्घोष प्रा. डॉ. मुकूंदा गोपाळराव मेश्राम	74
21.	आधुनिक तंत्रज्ञानात बदलत्या ग्रंथालयाची भुमिका डॉ. सारीका चौधरी	78
22.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रशासनात असलेल्या महिलांचे योगदान (सदंर्भ –१२ ते १९ शतक) डॉ. विजया हरिकेश्चंद्र राऊत	83

23.	राजकीय संस्कृती: व्यापकतेकडून संकुचिततेकडे डॉ. अरविंद सोमनाथे	87
24.	भारतीय लोकसंख्या, पर्यावरण आणि प्रदूषण प्रा. वंसता सिताराम वंजारी	91
25.	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे	95
26.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री चळवळींची समीक्षा आरती एम. देशमुख	98
27.	भारतीय संसदीय लोकशाही व राजकीय पक्ष डॉ. विनोद मारोतराव मुडे	105
28.	सतारा जिल्हयातील सन १९४२ च्या चळवळीतील स्वातंत्र्य लढा प्रा. डॉ. अनिल शिवाजी टिके	110
29.	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. डॉ. संभाजी तनपुरे	113
30.	स्वातंत्र्योत्तर भारताची अमृत महोत्सवी राजकीय वाटचाल डॉ. श्रीनिवास भोंग	119
31.	भारतातील लोकसंख्या पर्यावरण आणि प्रदुषण प्रा.धनंजय पां. गिऱ्हेपुंजे	124
32.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील पंचवार्षीक योजनाचा आढावा डॉ. विठ्ठल घिनमिने	127
33.	भारतातील नक्षलवाद व मानवाधिकार : एक मागोवा प्रा. मनोज के. सरोदे	133
34.	नक्षलवादी चळवळीची कार्यपध्दती प्रो.मनोहर रामचंद्र चौधरी	137
35.	भारतीय समाज व लिंग भेद— स्वातंत्र्योतर कालखंड प्रा. डॉ. अल्का सोमवंशी	142
36.	बालकांमधील कुपोषणाबाबत गर्भवती मातांची जागरुकता: एक अध्ययन प्रा. डॉ. रोहिणी दि. मेश्राम	146
37.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील ग्राम दुर्देशेची कारणे—राष्ट्रसंताचे पोवाडे डॉ. प्रवीण कारंजकर	150
38.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०: स्वरूप आणि आव्हाने डॉ. संदिप काळे	155
39.	महात्मा गांधी व त्यांच्या राजकीय जीवनाचा प्रारंभ प्रा. डॉ. त्रिंबक भिमराव राजदेव/ प्रा. स्नेहलता अशोक थिटमे	161
40.	स्वातंत्र्यपूर्व/स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत, समाजसुधारक, क्रांतिकारी, राजकीय नेत्यांचे कार्य व भूमिका प्रा. रिता द. वाळके (डंभाळे)	164
41.	महात्मा गांधी: ग्रामस्वराज्य एक अभ्यास प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ	172
42.	उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकिकरणाची ३० वर्षे प्रतिक गोकुलदास ठाकरे	175
43.	भारतातील ग्रामीण विकास योजना डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर	182
44.	मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय संरक्षण : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	187
45.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतात स्थापन झालेले राजकीय पक्ष: कार्य भूमिका व योगदान प्रा. विनोद महादेवराव पुनवटकर	192
46.	भारतीय संविधानातील प्रास्ताविका व मूलभूत कर्तव्य आणि दहशतवाद प्रा. डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे	196

47.	शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा अभ्यास **दिनेश म. ढेंगळे**	**204**
48.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सबलीकरण समस्या आणि उपाय **प्रा. डॉ. साधना डी. वाघाडे**	**208**
49.	समाजसुधारकांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान **प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले**	**213**
50.	आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर व वाचकाची भुमिका:एक अभ्यास **डॉ. संगिता शाह, डॉ. बालाजी द. दामावले**	**216**
51.	महात्मा फुलेंचे लोकशाही बाबत विचार **प्रा. ई. आर. मुरकुटे**	**221**
52.	स्वातंत्र्यापूर्व भारतीय कामगार चळवळीतील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान **प्रा. संदिप भा. रायबोले**	**224**
53.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी चळवळ **प्रमोद चं. वानखेडे**	**227**
54.	स्वातंत्र्योत्तर आंबेडकरी चळवळ: दशा आणि दिशा **प्रा. डॉ. जी. पी. फसले**	**230**
55.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत योगी अरविंद याचे शैक्षणिक विचार **डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे**	**236**
56.	शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल व स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलते दृष्टिकोन **डॉ. नरेश भोयर**	**239**
57.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील संसदीय लोकशाही आणि राजकीय पक्षाचे राजकारण **डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे**	**242**
58.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची झालेली निर्मिती: एक अभ्यास **प्रा. श्रेयश गुरूदास मोहिते**	**244**
59.	समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंत आणि लोकशाहीची संकल्पना **डॉ. कीर्तीकर वाल्मीक भीमराव**	**251**
60.	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत एस.एम.जोशी, श्रीपाद अमृत डांगे व ना.ह.गोरे यांचे योगदान **प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक**	**255**
61.	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना **प्रा. डॉ. रुपराव उकंठराव गायकवाड**	**258**
62.	जल प्रदुषण : कारणे आणि उपाययोजना **प्रा. डॉ. गणेश नथ्थुजी बहादे**	**262**
63.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील १९६४–६५ चा भुमीहिंनाचा लढा : एक महत्वाचे पर्व **प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन**	**265**
64.	मराठा समाजातील महिलांची सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक स्थिती **डॉ. विजय आर. भांगे**	**269**
65.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान : एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन **प्रा. डॉ. तिर्थनंद बन्नगरे**	**272**
66.	अन्न सुरक्षा आणि मानवी हक्क **प्रा.डॉ. नितीन दादाराव गौरखेडे**	**274**
67	Amitav Ghosh as an Indo-Anglian Writer: Contribution to the Society **Dr Tushar Vishweshwarrao Watkar**	**278**

Modernist Elements in Nare's Poem A Cry from the Womb: A Study

Dr. Uttam B. Parekar
Principal, Shri Saibaba Lok Prabodhan Kala Mahavidyalaya,Wadner, Dist. Wardha

Text of the Poem
A Cry from the Womb

M.A. Nare

Mother! Do you hear my feeble voice?
I'm the flesh of your flesh and the bone of your bone
swinging terribly in the blissful fluid, with the heavenly bond tied to the wall
of your cosy womb, my cocoon.

But since your recent visit to that doc (devil)
who feeds his dogs on female fetuses,
secretly butchered in his maternity home;
a kind of gloom, like a poisonous cloud
has settled around me here
and I feel terribly suffocated.
I am a tiny boat caught in the eye
of a storm on a wild, wild sea.

Do the voices around want you
to kill me before my birth?

Mother, be firm like a Rock and say boldly:
I won't give my unborn babe to that butcher,
to feed his pet Dogs to hide his heinous crimes
Mother I am sure' Ma Durga will bless you.

About the Poet

Dr. M.A. Nare is a prolific author of anthologies of poems and critical essays. Like his scholarly essays which are full of interpretive and analytical values, his poems also abound in aesthetic values for they include his personal symbols and images. *A Cry from the Wom*b is characteristically a modern poem that deals with the social problems of female feticide and women's sufferings in male chauvinism prevalent in Indian patriarchy. Poet has experimented with a new variety of interior monologue.

Key-Words

Knowledge of the following key-words will enable readers to understand the poem with its deep rational appeal and significance: 'Cry', 'feeble voice', 'cocoon', 'poisonous cloud', 'heinous crime', 'tiny boat', 'interior monologue'

Introduction:

India is celebrating diamond jubilee year of her Independence. With change of rule & passing of time social norms undergo change. Mahatma Gandhi said that India's Independence is a point of utmost importance because in the new situation Indians will enjoy power to frame new policies, pass new laws & implement new schemes that will transform Indian social life. Now 74 years have passed over India's Independence & it is very interesting to view the change taken place in social life as reflected in Indian English Poetry. Objective of this research paper is to make a critical study of Nare's poem *A Cry from the Womb* with a view to analyze its contents & interpret them from the perspectives of modernist parameters.

*A Cry from the Wom*b is M.A. Nare's unpublished ode addressed by unborn female babe to its pregnant mother who has decided to undergo feticide. It is in free verse running into four

closed stanzas. This poem is the 'Repartee' of an unborn babe merrily swinging in the cozy womb of its mother like an inherent part of her body and soul. The poet throws a flood of light on the pathetic life of women in the male dominated Indian society where status of liberty, equality, and justice is denied to them and they have to bear with the prevalent unfair beliefs and views.

About Modernism in English Literature (1890-1950):

Modernism in the arts is a radical break with the past and the concurrent search for new forms of expression. It fosters a period of experimentation in 'Themes', 'Form & Structure', and 'Style' especially after the period of world war I till mid 20th century. Modernism was essentially based on a 'Utopian Vision' of human life and society and a belief in progress or moving forward. The chief exponents of modernism in English literature are: James Joyce, Virginia Woolf, William Faulkner, Ezra Pound, T.S. Eliot, Joseph Conrad, Henry James, Miles Davis, etc.

Modernist Literature:

Every age is beset with problems, conflicts, and clash of ideas. The pre-modern period in the history of man's life was well governed by social values, and individual virtues were appreciated and 'Poetic Justice' restored in every work of literary arts.

The devastation taken place in the World War I unhinged the contemporary man from the cozy and secured life. The ever growing industrialization, urbanization, and globalization instilled the spirit of competition in human life that badly affected man's vision of life. Under the impact of modernity man rejected traditional values and accepted new ideas of life.

Hegel in his *Logic of Science* pointed out that the contemporary form of literature wasundialectical, hence new form compatible to accommodate the content of new life must be evolved. However, the modernist literature is characterized by 'Experimentation in forms' and 'New Expressions of Life'. In this poem the poet has used untraditional symbols and images which exemplify the poet's own experimental attitude which contribute to the poet's new expressions of life that garnishes the poem and makes it appear outstanding.

Gist of the Poem:

*A Cry from the Wom*b is a modernist poem in the sense that it deals with the problem of female feticide and furthermore it comprises terms commonly used by the people of modern age. The poem touches upon the social concern of the poem through the child's question 'Do the voices around you want you to kill me before my birth?'

This poem is in the form of monologue in which a female fetus' talk with its motherreveals that the expecting mother had been to a hospital where abortions are carried out. The child in the womb speaks of the fear of dying before seeing the light of the sun. And the poem ends with the innocent wish of the unborn child to its mother that 'Ma Durga will bless you'.

Themes of the Poem:

This poem emotionalizes the theme of 'Female Feticide' through an appeal of fetus writhing in the death throes in the process of abortion. The babe suffering acute death pains in womb wishing that its mortal remains should not be offered to the doctor's pet Dogs arouses irony and pathos. This poem brings out that the pains being suffered by the unborn babe are less torturous than the fear of impending danger that the Doctor will offer the aborted body of the babe to his dogs. The poem ends with sarcasm that the dying babe tells its mother that Ma Durga will bless her (with a male child). The theme of 'Male Chauvinism' underlying in the poem like a sheet anchor forces the babe and its mother to suffer for want of a male heir. The ironical situation evolved in the poem is that mother who sustains life of its unborn babe is willingly ready to kill it; the babe wishes that Ma Durga will bless her.

Hypothesis:

This research paper aims at presenting analytical and interpretive estimate of this realistic poem dealing with the social problem of female feticide and desperate predicament of women in the contemporary Indian society.

Poem in the form of an Ode:

This poem opens with an apostrophe addressed to 'Mother' (undergoing the process of abortion) by the unborn female babe writhing in death throes of feticide. The following line very objectively presents a situation in which the dying babe in womb is trying to catch attention of its unmindful mother.

Mother! Do you hear my feeble voice?

As usual, like an ode this poem concludes with an optimistic note that Ma Durga will bless mother (with a male child). The poet has maintained the tone of objectivity, aesthetic and visual effects through the babe's expressions. Consider the following line in which an absurd situation is presented in which the dying babe in mother's womb is sarcastically saying that Ma Durga will bless the Mother:

Mother I am sure' Ma Durga will bless you.

Setting of the Poem:

This poem runs into four well-knit closed stanzas. The first stanza establishes cordial relationship between the babe and the Mother:

I'm the flesh of your flesh and bone of your bone
swinging merrily in the blissful fluid,
with the heavenly bond tied to the wall
of your cozy womb, my cocoon.

The second stanza provides to the babe an inkling of abortive death through mother's visit to a maternity home where abortions are carried out and the aborted mortal remains are offered to pet dogs by the doctor just to hide his heinous crimes. The all well feeling of the babe's secured life in womb is disturbed when mother visits the maternity home:

But since your recent visit to that doc (devil)
who feeds his dogs on female fetuses,
secretly butchered in his maternity home.

The third stanza enumerates death experiences of the fetus.

The fourth stanza presents overwhelming appeals to Mother that she should be firm in her decision of delivering the babe and say boldly that she is against offering the aborted body of her babe to the pet Dogs of the doctor (butcher). Mark how the babe emboldens her mother against the female feticide in following lines:

Mother, be firm like a Rock and say boldly:
I won't give my unborn babe to that butcher,
to feed his pet Dogs to hide his heinous crimes.

The last line of the poem heightens the ambiguity, emotional intensity of the poem, and arouses sarcasm:

Mother I am sure, Ma Durga will bless you.

Ma Durga is a Hindu deity who satisfies wishes of its devotees after receiving sacrifices from them. The unborn babe says that mother's sacrifice of the babe's life will satisfy the goddess and in turn She will bless the mother with a male child.

Salient Features of Modernism in this Poem:

Some of the salient features of Modernism prominently invested by Nare in this poem are discussed hereunder:

1- Individualism:

Modern poetry is characterized by the poet's individualistic approach to the issue discussed in the poem. Therefore modern poetry offers variety in which every poet tackles the issue from his own point of view. For instance, T.S. Eliot in *Waste Land* discusses the issue of spiritual sterility and its reflection in actual life of the denizens of the Waste Land. The remedy on this problem lies in 'Patience' as symbolically presented through the image of 'a Kingfisher doing fishing'. Poet's attitude of revolt against the contemporary issue and the concluding note of romantic musing at the end of the poem are modernist elements.

In *A Cry from the Womb*Nare discusses the contemporary issue of 'Female Feticide and the pathetic condition of women in the male dominated Indian society.

2- Collage Pattern:

Modern work of art is realistic in the sense that it is inclined to present the content of the issue in the form of collage of scenes that cover the problem. Modern poet intends that reader should understand and feel gravity of the problem and ponder over the problem and work for appropriate solution. Eliot's poems in the vein of modernism are 'A Love Song of J. Alfred Prufrock' and 'The Waste Land'. In these poems Eliot presents collage of scenes delineating the poet's life experiences loosely connected to each other.Bertolt Brecht named this feature 'Complex Seeing'.

Consider what a meaningful mosaic of collage is formed by the picturesque descriptions as covered in the following lines in which the blissful life of fetus is portrayed:

Mother! Do you hear my feeble voice?
I'm the flesh of your flesh and the bone of your bone
swinging terribly in the blissful fluid, with the heavenly bond tied to the wall
of your cosy womb, my cocoon.

This poem is replete with such meaningful scenes having aesthetic values.

3- Experimentation:

The issue chosen by the poet as a subject for the poem is considered as a serious social problem. The poet has very innovatively developed a new narrative technique: 'Distantiation'. Bertolt Brecht has abundantly used this technique in his poems and dramas. A good work of art enhances the capacity of reader's imaginative reasoning. The narrative presented with this technique doesn't involve the readers in the poet's emotive ethos but makes an appeal to them to think on the problem for appropriate solution. In this poem the narrative voice is unborn female babe and the address of this appeal is its mother.

4- Symbols and Images:

Symbols and images are suggestive of the thing the poet wants to talk about. Many times poet uses his personal symbols besides those that have acquired archetypal importance in literary theories. When it is only suggestive it is symbol, and when it is sensuous apprehension of the poet's thought it is known as image.

Nare's poem is replete with symbols and images. The opening stanza of the poem is an image in which the unborn babe's concern of its feticide is communicated through the phrase 'my feeble voice'. The symbols such as 'flesh of your flesh', 'blissful fluid', 'heavenly bond', 'cozy womb' are highly suggestive of the unborn babe's relationship with its mother. The image of 'cocoon' definitely adds to the beauty and significance of the poem

Mother! Do you hear my feeble voice?
I'm the flesh of your flesh and the bone of your bone
swinging terribly in the blissful fluid, with the heavenly bond tied to the wall
of your cosy womb, my cocoon.

5- Break with the Tradition:

Traditionally a poem must have rhymed lines. The poet's anguish regarding the growing practice of female feticide in society is communicated through the unrhymed lines suggesting that music and joyful moments of life are shockingly on decline.

This poem is a dramatic monologue of an unborn babe addressed not to the imaginary audience but to its mother. In this sense this poem is untraditional. In this poem the poet has maintained thematic rhythm instead of rhymed lines.

The irony of situation, irony of character, and irony of fate have been graphically delineated though words of symbols and images. Mother is ready to commit feticide under the pressure of the family members who want her to beget a male baby only. Mother who sustains life is ready for feticide of her unborn female babe. The unborn female babe frightened of its fate of feticide tries to make emotional, ethical and spiritual appeal to its mother that Ma Durga will bless her and that she should let her see the light of the day.

6- Rational Appeal:

Most of the literature written in the modern age makes rational appeal to the readers rather thaninvolve them emotionally in the ethos of the poem. Modern readers think rationally and prefer to solve the problem rationally. The mother portrayed in the poem is pressurized by her households for female feticide. She has no voice in this matter, nor can she resist the pressures, for she is helpless and support less. It is paradox that mother who is essentially a female has no right to save and give birth to her female baby.

This poem presents two themes: 1- Prevalence of male chauvinism in Indian society, 2- Female feticide. To make rational appeal more poignant the mouthpiece chose by the poet is 'unborn female babe'. The babe is worried of death before the birth; it doesn't want to die at the hand of the doctor referred as 'butcher' who offers dead bodies to his pet dogs. Like a common person when the scope for rational appeal ends, the babe resorts to the belief that the mother will be blessed by Ma Durga.

Mother, be firm like a Rock and say boldly:
I won't give my unborn babe to that butcher,
to feed his pet Dogs to hide his heinous crimes
Mother I am sure Ma Durga will bless you.

7- New variety of Interior Monologue:

Poet has devised a new narrative technique which is a new variety of Eliot's 'Interior Monologue' in which, not interior mind of mother but the female fetus has addressed its aspirations to the conscience of mother. In this monologue imaginary audience are readers. Very skillfully and innovatively the poet has communicated the plight of expecting mothers for they have right to get conceived but no right to deliver a child of her own choice. Following lines illustrate this point:

Do the voices around want you
to kill me before my birth?

This variety of monologue has dramatic touch also. The images of 'heinous cloud', 'boat caught in the eye of a storm on a wild, wild sea' are telling images which confide the unborn babe's fear of forced death. Mark how the poet has coined these imagesand presented them aesthetically in the following lines:

a kind of gloom, like a poisonous cloud
has settled around me here
and I feel terribly suffocated.
I am a tiny boat caught in the eye
of a storm on a wild, wild sea.

The ending line of the poem covers effect of empathy for it appeals mother to think,*Mother I am sure, Ma Durga will bless you.*The poet, through a new variety of monologue of the unborn babe addressed to its mother, has portrayed the indescribable sufferings of women in the contemporary Indian society.

8- **Narrative Device of Distancing:**

The narrative device of distancing is very often used for maintaining objectivity and delineating the situation of alienation. The babe experiencing acute pain of death throes of feticide and mental agony that the doctor's Dogs will feed upon its dead body are the most thought-provoking scenes of the poem. The anguish of death pain and the anxiety that the doctor's dogs will feed upon the mortal remains of the unborn babe have been narrated imaginatively through the unrealistic character of unborn babe. Real work of art stimulates reader's senses and enables him to experience imaginative pain or joy. Mark in following lines how the babe communicates would be sufferings under the influence of the abortive medicine:

A kind of gloom, like a poisonous cloud
Has settled around me here
And I feel terribly suffocated …

The poet has employed the metaphor of a 'tiny boat' (suggestive of the babe) caught in the eye of a storm on a wild sea to hint at the pathetic condition of the babe suffering the throes of feticide. The poet adds a new dimension to the poem saying that the mother herself is not the culprit of the heinous act. He brings out that the mother is a victim of the social situation in which her close relatives force her to abort the female fetus because they want a male child:

I am a tiny boat caught in the eye
of a storm – on a wild, wild sea.
Do the voices around you want you
to kill me before my birth?

The situations presented with the narrative device of distancing turn them into sensuous experiences to the readers. Experiences are imparted through metaphor and unrealistic character like 'a boat' and 'babe', respectively.

Conclusion:

Dr. M.A. Nare's *A Cry from the Wom*b is a beautiful modern poem that expresses modern sensibility in beautiful personal symbols and images. It marks a sharp cut off from the age old romantic tradition. The poet is highly sarcastic towards the social problems of female feticide and male chauvinism. The last line expressing the babe's wish that 'Ma Durga will bless you' speaks the

ISSN : 2278-9308
December, 2021

babe's desperate attempt to distract mother from the decision of feticide. Mother's decision of feticide marks coercion under the pressure of her family members.

Works Cited

1- Prof. Nare, M.A.: *A Cry from the Womb;* Manuscript of the poem
2- Dr. Veena Nare (Thakre: *M.A. Nar, the Poet & Critic (A Collection of Criticism & Creativity);* published by Rock Pebbles, Jajpur (Odisha), 5th September 2020
3- Nare, M.A.: Unpublished Poems *Kolkata the City of Joy 2004, From the London Eye 2007, Kohinoor, On War, To an Indian English Poet,From the Cradle to the Grave, Jayant Mahapatra at 88, 2009*
4- Nare, M.A.: *The Dome in Air (An Anthology of Poems) Ashish Publishing House, Navi Mumbai 1998.*
5- Das, Bijay Kumar: *Modern Indian English Poetry* Bareilly; PBS, 1992.
6- Eliot, T.S.: *The Sacred Wood,* Methuen London, 1966.

The Educational, Social and Political View of Dr. Babasaheb Ambedkar

Prof. Vijay Devidas Wakode
Assistant Professor Head of History Department Shri Dnyanesh Mahavidyalaya, Navargaon Tah. Sindewahi, Dist. Chandrapur

Abstract

Education was assigned a revolutionary role in Ambedkar's conception of social progress and in his vision of a just and equal society. It was identified as a key instrument of liberation from oppressive structures of Hindu caste-patriarchy as well as of reconstruction of a new social order. Dr. Babasaheb Ambedkar's Educational philosophy is reflected in his Educational thoughts. An apt way of introducing the educational thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar would be reiterating/recalling his welcome speech at Milind Mahavidyalaya thus pointing out the value of education This article explores the interface between Ambedkar's ideologies of liberation and education, on the one hand, and dalit women's thoughts and perspectives, on the other hand. The article shows how the imbibing of Ambedkar's thought and participation in his movement constituted the bedrock of dalit women's political education.

Dr. Ambedkar's efforts towards irradiating several social ills, and discrimination on the basis Caste Class color, Gender, race, Language, Geographical location are addressed in his series of speeches and he discover solutions for them through constitutional efforts. His commitment of social change and development was constant and he was restless in giving justice and dignity to the marginalised sections of the society. Non institutional social work practice was started long back in India and it got accerlation after legalized efforts of Ambedkar towards welfare of the marginalised sections.

When discussing Babasaheb's political contribution, it has to be done on two levels. On the one hand, the politics he has done for the rights of the untouchables and on the other, the contribution he has made to all Indians and ultimately to the emancipation of the human race has to be understood. Both are important. As the class of men changes so does the class consciousness. Babasaheb says, "Politics should be based on class consciousness.

Present paper is the effort to understand the role of Dr. B R Ambedkar's Educational, Social and Political View.

Ker words:- Educational, Social , Political view, Caste, Gender, Language, Location etc.

Introduction

The beginning of the 19th century marks the beginning of a new era in the history of India. After a period of anarchy, chaos and unrest in political life, a new realization of social equality took place in a society under the control of new rulers, a society organized by well-organized and planned superiority-inferiority complex and bound by many undesirable social norms and traditions. Only the acceptance of new and advanced impulses in political life can contribute to the overall development of society in any country. This period worked to create awareness in the society of India.

In the nineteenth century, various social reformers worked to eradicate the stigma of untouchability in Indian society. Above all, Dr. Babasaheb Ambedkar, on the basis of self-experience, worked to awaken the untouchables to freedom from slavery, to teach them how to unite, and to spread new ideas among them through political thought and to show them a new way of self-respect.

Educational, Social and Political views:-

The arena of formal education was a significant focus of women's political involvement, and they played foundational roles as political educators and educational activists. Dalit women redefined ideals of both womanhood and educational purpose in terms of counter-hegemonic reconstructions of nation, society and community, and articulated new subject positions grounded in them.

Politics done without class consciousness is hypocrisy. We have to transform political democracy into social democracy. Without social democracy, political democracy will not survive. While at Columbia University in New York and at the London School of Economics for higher education, he was nurtured by liberal thinkers, and the concept of the rule of law was central to Ambedkar'spolitical thinking.

In order to give the untouchables their political rights and to distribute the justice of truth among the Indian women, Shudras, vagrants and tribals. Ambedkar had determined the thoughts and actions that would bring about political change. Dr. According to Ambedkar, "When a person is born, he has certain birthright. No one has the right to take these rights away from him."

The grief that is public should be resolved by all together. You have to prove yourself as a human being. For this, untouchables were preached to fight for social equality. Opposing the idea of caste system and realizing the basic human rights is one of the basic tenets of his political power. Ambedkar did specific strategic work. While serving as a member of the Governor's Law Council, deciding policy with the British Government, working as Law Minister, drafting the Indian Constitution, Dr. Ambedkar never abandoned his commitment to the rights of the untouchables. The only thing on his mind was how to give his untouchable brothers their right to justice.

Recognizing the need for political power to eradicate the enslavement of the exploited, deprived community, Babasaheb set up the "Excluded Benefactors' Meeting" in Mumbai on 20 July 1924. He looks at electoral politics with the aim of seizing political power for the economic, social and cultural emancipation of the Dalit neglected. He is optimistic that they will be able to gain power and material benefits only on the strength of organized power. Ambedkar expresses. They wanted a majority of ideas, not an ethnic majority. Ambedkar political views are on Swarajya, Nationalism, Democracy, Fundamental Rights, Minority Protection, Socialism, Communism, Buddhism etc. Ambedkar has expressed his views on various political issues and political philosophy in India through his many articles, books and speeches. Some of his political views have also been expressed in his speech at the Constituent Assembly.

Dr. When Babasaheb Ambedkar returned from England, he decided to dedicate his life to his brother's liberation struggle. While serving as a member of the Mumbai Legislature from 1926 to 1936, he presented his scientific views on the welfare of the untouchables, defects in primary education, the need for a ban on alcohol, errors in the estimates, etc. In a separate statement to the Simon Commission, he asked what provisions were needed in the provincial legislature to protect the interests and rights of the untouchables. Apart from that, he had made provision for education of untouchables, provision for equal expenditure on it, recruitment of untouchables in the army and police force, provision of employment rights for untouchables for thirty years, etc.

Dr. Ambedkar was invited to represent the untouchables at the first Round Table Conference held in London in 1930. He effectively presented the injustice, oppression and suffering of the untouchables at that conference. He demanded an independent constituency for his brothers. Gandhiji's presence at the Second Round Table Conference of September 1931 naturally gave importance to that conference. Gandhi opposes an independent untouchable constituency. As a solution to this, in 1932, the British government declared "ethnic judgment". In this judgment, the untouchables were given the right to elect their own representatives with reserved seats. Similarly, Muslims, Christians and Sikhs also got independent constituencies. When Gandhi opposed the independent constituency only for the untouchables and started a fast-unto-death, out of concern for Gandhiji's health, the great leaders devised a plan and Ambedkar went to Pune and approved the plan. Yes. Independent constituency clause was repealed and reserved constituency was given.

Realizing that the Dalits would not be able to alleviate their sufferings unless they took a direct part in the politics of the country and made the conditions conducive to his goal, Ambedkar formed the "Independent Labor Party" for the elections to be held under the 1935 Act. The party won 13 seats in the 1937 election. From 1937 to 1942, the party raised the issue of farmers and workers in and out of the legislature. From 1942 to 1946, efforts were made to find a political solution through the Cripps Mission, the Cabinet Mission, and the Wavell Plan. Seeing that the interests of the untouchables were being harmed in this scheme, Dr. Ambedkar made separate statements to the British diplomats.

In the cabinet of Pandit Nehru on 29 August 1947, Dr. Babasaheb Ambedkar was appointed as the Chairman of the Drafting Committee of the Constitution. Ambedkar emphasized on building parallel bridges across all sections of society. According to him, the unity of the country will be difficult to maintain if the gap between the different classes is not reduced. At the same time, Dr. Ambedkar succeeded in getting the support of the Legislative Assembly in introducing reservation for people belonging to Scheduled Castes and Scheduled Tribes in education, government jobs and civil services. Dr. Ambedkar worked very hard and drafted the Hindu Code Bill which gave equal rights to

all sections of the society. But he resigned after being ousted by the Nehru cabinet. After resigning, he turned his attention to academic work.

Conclusion: -

Dr. Babasaheb Ambedkar's Educational philosophy is reflected in his Educational thoughts. An apt way of introducing the educational thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar would be reiterating/recalling his welcome speech at Milind Mahavidyalaya thus pointing out the value of education.

Very few social reformers fought against the unnatural social practices like untouchability and all other discriminations against marginalised sections. Mahatma Basaveshwar,JyotiraoPhule, SavitribaiPhule, ChhatrapatiShahuMaharaj, Shri Narayan Guru, Periyar E. V. Ramaswamy and B. R. Ambedkar were of them. Ambedkar asserts that caste is not based on division of labour. It © Associated Asia Research Foundation (AARF) A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories. Page | 350 is division of laborers.

In addition, Edmund Burke, Prof. Edwin Seligman, Prof. Harold Lasky appears to have been influenced by such eminent thinkers. From this, Dr. Babasaheb Ambedkar political views got foresight. He started the social and political war by starting the newspaper 'Mooknayak' in 1920.The establishment of the 'Scheduled Caste Federation' established a political power organization and started the work of political struggle and awakening in the society.The 'Independent Labor Party' tried to solve the problems of farmers and workersDr. Ambedkar tried to formulate equality, brotherhood, justice, freedom and naturalism through the Indian Constitution.

References -

1. Social Philosophy of Dr. B. R. Ambedkar, http://wikieducator.org/Social Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar2-10-2016, 3.10
2.Empowerment of Marginalized Sections: A Theoretical Construct http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/15828/10/10_chapter%202.pdf2-12-15
3. Dr. PushpaChakrapani,Empowerment of Marginalized Communities: Role of ODL in India. https://wikieducator.org/images/0/09/PID_534.pdf2-12-15 14.10.2016 9am.
4. Ramesh Kamble and Dhavaleshwar C U. Ambedkars Views on Indo-Pak Partition and SocialConcern "International Journal of Research in Commerce, Economics & Management," Vol 01, Issue 04 01/2014, ISSN 2231-4245.
5. Dr. Babasaheb Ambedkar Greetings Book", Publication Aurangabad Municipal Corporation, First Edition-2007.
6.Bhide, G. L. , Patil, N. D.,"History of Social Reform in Maharashtra",
7.Suryavanshi, Rajaram,"Phule, Shahu, Ambedkar - Tirthankar of Equality (Tirthankar of Equality)"
8. Kir, Dhananjay,"Dr. Babasaheb Ambedkar", Popular Prakashan, Mumbai, Ninth Edition, 1992.
9.Dai. Morning: - April 14, 20176) Kuber, Va.na. "Dr. Babasaheb Ambedkar Vicharmanthan", Kesari Prakashan Pune, first edition.
10. Deshpande, B.D., "Ambedkar's Rajikaya Vichar", Lokwad: Maya Sangraha Prakashan, Mumbai.
11. Yashwant Manohar, "Babasaheb", Granthali Prakashan, Mumbai, 2017.

ISSN : 2278-9308
December, 2021

Social Reformers in Dalit Movements

Mr. Nutan Vishnudas Chouhan
Head of the Department of Political Science Manoharbhai Patel College,
Sakoli Dist. Bhandara,

Abstract -

The human rights violation in India country is one of the major problems since centuries. The socio-economic milieu of Indian society is inherently hostile towards protection rights of Dalits. It is the caste and varna system of social stratification which promotes the societal violation of Dalit human rights. The rule laid down by the Hindu law giver, Manu, is that there are only four Varna's of Hindus and there is not to be fifth Varna. The four Varna's are Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas and Sudras. Gandhiji and others in their campaign against untouchability contended that untouchables and scheduled Tribes fall under the fourth Varna namely Sudras on the basis of Manu's law of stratification. Dr. Ambedkar has pointed out that this theory is not acceptable because Manu speakers of untouchables as varn-baya which means those outside the Varna system. The four classes of Hindus are called Savarnas while those outside the four classes like the untouchables are called Avarnas. Manu has stated in his smititi that the develling's of the Chandals shall be outside the village, that they must be made apapatras and their wealth shall be dogs and donkeys, their dress shall be the garments of the dead, they shall eat their food in broken dishes and black iron shall be their ornaments, they must wander from place to place and they shall not sleep in villages and towns at nights. It is well known that in villages the untouchables live in separate localities, while other caste live in the main village. It cannot, thus be denied that untouchables are not part of Hindu societyand they mustremain separate and segregated.

The human rights violation in this country is one of the major problems. The socio-economic milieu of Indian society is inherently hostile towards protection of human rights of Dalits. It is the caste and Varna system of social stratification which promotes the societal violation of Dalit human rights. The rule laid down by the Hindu law giver, Manu, is that there are only four Varna's of Hindus and there is not to be fifth varna. The four Varna's are Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas and Sudras. Gandhiji and others in their compaign against un-touchablity contended that untouchables and scheduled Tribes fall under the fourth Varna namely sudras on the basis of Manu's law of stratification. Dr. Ambedkar has pointed out that this theory is not acceptable because Manu's speakes of untouchables as varn-baya which means those outside the Varna system. The four classes of Hindus are called Savarnaswhil those outside the four classes like the untouchables are called Avarnas. Manuhas stated in his smirti that the develling's of the Chandals shall be outside the village.

Dalit movements is a struggle that tries to counter attack the socio-cultural hegemony of the upper castes. It is a movements of the masses that carves for justice through the speeches, literary works, dramas, songs, culturalorganisations and all the other possible measures. So it can be called as movement which has been led by Dalits to seek equality with all other castes of the Hindu society. The main objective of the Dalit Movement was to establish a society in India based on social equality.

Major Causes of the Dalit Movement :

The Dalit Movement is the result of the constant hatred being generated from centuries in their heart from the barbaric activities of the upper castes of India. Since Dalits were assigned the duties of serving the other three Varnas, that is all the Non-Dalit, they were deprieved of higher training of mind and were denied social-economicand political status. The division of labour led to the division of the labourers, based on inequality and exploitation. The caste system of the society looked down upon the Shudras. It was a general belief that the Dalits are part of the lowest of low Varnas.Thus for centuries Dalits have beenpositioned at the bottom of the rigid Indian caste society. People from other castes, who considered themselves to be higher, believe that Dalits are impure by birth and that their touch or sheer presence could be polluting. Hence, they are assumed to be untouchable. For centuries, Dalits were excluded from the mainstream society and were only allowed to purse menial occupations like cleaning dry latrines, sweeping, tanning or working as landless labour for meagre daily wages. They were the people who cultivated the land and worked as bonded

labour, did the work of scavenging and did all types of manual works. The most inhuman practice is that of untouchability, which made the Dalits to live in extreme inhuman situations. In other words they lived a barbaric life.Straving for food in their own land where they themselves are the owner of the land, enraged the Dalits. This has made the Dalits to rise and protest, against the inhuman practices of Brahminism. Dalits were discriminated in every sense. They lived in the Hindu villages hence did not have advantage of geographical isolation like tribes. They were pushed to the the jungles whereas the mainted was occupied by the Brahmins. They were to serve all classes of people around and had to do all dirty jobs.

CONTRIBUTION OF SOCIAL REFORMERS:

Jyotirao Govindrao Phule, First leader of Dalits. He occupies a unique position among the social reformers of Maharashtra in 19th century. He concentrated his energies against the unjust cast system under which millions of people had suffered for many centuries. He founded organisation (movement) called SatyaSodhakSamaj (society of seekers of truth) with himself as its president and treasurer. The main objective of the organisation was to work of liberation of Sudrasand to prevent their exploitation by the Brahmins. All the members of the samaj were supposed to treat all human beings as children of God and worship the creator without the help of any mediator. The shape of dialogue. In his opinion both men and women enjoy equal rights and it was sinful to discriminate between human beings on the basis of sex.

Rajrshi Chhatrapati Shahuji Maharaj,he was the founder of reservations. He was the first person who made provisions for reservations for Dalits in government Jobs. He was keen to give respect to Dalits. He helped much in the study of Dr.Ambedkar by sending him abroad.

Narayan Guru Born in Kerla in Ezhava caste (untouchable caste) established the SNDP (Shree Narayan Dharma ParipalanaYogam) in Kerla and outside also. He was born in 1854. He openly criticised the congress and Mahatma Gandhi for their lipsampathy towards the lower castes. He criticised Gandhiji for his faith in Chaturvarna, which he maintained is parent of the caste system and untouchability. He pointed out that the difference in castes is only superficial. He gave a new slogan "one religion, one caste and one God for mankind". He also built temples which are open for all castes.

Naiker was a crusade for social equality and fought against the untouchability. He was the leader of the Justice Party- Dravidian Movement. He denounced Hinduism as an instrument of Brahmanical control, laws of Manu as inhuman, the Puranas as farely tales.

Jagjivan Ram Born on April 1909 in an untouchable family. His father belonged to the community (chamar) who were ordained to remove dead animals, slay their hides and make shoes and other leather goods for the caste Hindus. In 1937 Jagjivan ram organised agricultural labourers at GopalGunj in Bihar to fought for their right to move from one place to other for higher wages. BabuJagjivan Ram was the founder president of the Dalit VargaSanga, one of the biggest organisations of Dalits in India. His philosophy behind forming Dalit VargaSanga was to bring together all the downtrodden people and to form small segments of this organisation in villages.When BabuJagjivan Ram was the labour minister in the central government, Labour Act was passed according to which the minimum wages got fixed for labourers.He founded all „India Backward Classes Federation', one of thebiggest organisations of the downtrodden people. It works for the interest of backward classes. Like Gandhiji, Jagjivan Ram attached much importance in his life to true religion, while fighting for uprooting social evils and injustice. He always and throughout opposed pollution in the religion. He vehementlyopposed evils of casteism and orthodoxy in Hindu society, but never hammered on the very root of Hinduism as a whole.He said at an International Labour Organisation (ILO) conference- "conferences and committees cannot by themselves achieve anything more than lay down ideals and objectives. The ILO would therefore, be well advised to follow up decisions by prompt actions." Gandhiji's the idea of social discrimination was experienced by Gandhiji in South Africa when he engaged himself against the discriminatory attitude of South African Government against Indian. The problem was similar to that of untouchability as the migrants were treated as inferior to the local population which enjoyed numerous basic rights legally not available to Indians.For Gandhiji construction of the life of the Nation was of utmost important. This could be achieved by alleviating the social status of the untouchables. He always constructed untouchability as a cruel and inhuman institution.During his discussions with Harijan's at Ahmedabad, he observed, "this is a movement for the purification of Hinduism."According to

Gandhiji, "If we are the children of the same God us."Through his speeches in public and writings in Young India and Harijan, he stressed the problem of untouchability and its removal from its roots. The Mahatma had the feeling that in Hinduism there was no sanction for treating any single human being as untouchable. The Bhagavad-Gita has never taught that a chandala was in any way inferior to Brahmana. To boost up the work for the upliftment of Harijans, Gandhiji laid the foundation of the Harijan Sevak Sang in 1932 when he was in jail. This organisation is not a part of congress. It was the outcome of the fast Gandhiji undertook in 1932 in jail.

Dr.Bhimrao Ramji Ambedkar :

Ambedkar was born on 14 April 1891 of Mahar (Hindu Untouchable) parents, RamjiMalojiSankpal (father) and Bhimbai (mother). His father was a military subedar and was a Kabirpanthi devotee.In 1923 (at the age of 32 years) he was the most qualified man in India having acquired the degrees of M.A, Ph. D, M. Sc, D. Sc and Barrister at law from the university of America and England.14He started legal practice at Bombay High Court in June 1924 and from that time started his active public career as a social worker, a politician, a writer, and educationist. From December 1920 he had brought out a Marathi fortnightly, the MookNayak (leader of the Dumb). In January 1919 he had also given evidence before the South Borough Reforms (Franchise) Committee, claiming political rights for the depressed classes of India. In July 1924 he started an organisation in Bombay named the „BahiskritHitkaniSabha for the moral and material progress of the untouchable students. For propagating the same cause and improving the conditions of untouchables he started a Marathi fortnightly, the BahiskritBharat', in April 1927 and a weekly, the Janta in November 1930. In September 1927 he started the „SamajSamta Sang' for preaching social equality among the untouchables and the caste Hindus. Inter-cast dinner and inter-cast marriage formed important parts of the programme of the organisation. As the organ of this body he started another paper, theSamata, in March 1929.In December 1927 he led a Satyagrahto establish the civic rights of the untouchables draw water from a public tank, „chavadarTalen', at mahad district Kolaba. Hindu claimed the tank as a private property and a prolonged litigation followed. Ambedkar won the case in the Bombay high Court in March 1937. He led another Satyagrah in March 1930 to establish the rights of the untouchables to enter the famous temple of Kalaram at Nasik. The Satyagrah was withdrawn in1934.In 1928 he was appointed a professor in the Government Law College, Bombay, and subsequently the principle of the College. In 1935 he was made (Perry) Professor of Jurisprudence, a coveted distinction. In politics he early established his position as leader of the depressed cases. He was nominated member of the Bombay Legislative Assembly from 1926 to 1934. During this period he introduced several Bills for the welfare of the peasants, workers and untouchables. They were, however, not passed because of opposition of the orthodox sections. In recognition of his claim as a leader of depressed classes Ambedkar was nominated a delegate to the three round table Conferences in London (1930-1933) and served on some of the Committees till 1934. His demand for separate Electorate for untouchables was opposed by Gandhiji at the meeting of the Minorities committee of the Second Round table Conference (November 1931), as Gandhi felt that it would permanently divide the Hindu society. Gandhi declared that he would resist such a move with his life. The communal award was announced on 17th August 1932, conceded separate Electorate for untouchables. Gandhi went on fast unto death on 20 September 1932 and finally Poona Pact was made in was made in Yervada Jail which provided for reservation of seats for the untouchables in the general constituencies. Ambedkar could not reconcile himself to this political compromise which did not eliminate the social stigma attached to the Harijans. On October 13th, 1935 he made an announcement in public meeting at Yeola, District Nasik that untouchables should leave the Hindu fold altogether and accept some other religion, as he felt that within the Hindu fold they would never get recognition of social equality. Finally he embraced Budhism and advised his followers to accept new faith. He himself gave "Deeksha" to lakhs of followers in Nagpur. It must be noted that this sudden mass conversion was only superficial. It did not alter the real condition of Harijans and many of them reverted to their earlier faith in course of time. He founded „Independent Labour Party in India in October 1936 which captured all the seats in the legislature in the Bombay Presidency reserved for scheduled castes. In April 1942 to 1946 he cast his net wider and formed the „Scheduled Castes Federation' as an all India political party. From 1942 to 1946 he was a member of the Governor General's Executive Council and took advantage of this opportunity to promote the interest of scheduled castes and scheduled tribes. He secured funds from the central Government for their

education and reservation in posts in the central and provincial services for them. He joined Nehru's cabinet as Law Minister. He was the chairman of the drafting committee to frame the Constitution of India. He also drafted the Hindu Code Bill so well that he was called the Modern Manu. However, orthodoxy prevailed and the Bill was opposed by some of the cabinet Ministers. His health also deteriorated and he resigned from the cabinet in September 1951. He last his election to the parliament in February 1952, but was nominated by the Bombay Legislature to the council of states in May 1952. Dr.Ambedkar's Struggle for Land Reforms Ambedkar propagated the idea that the urgent problem of landless labourers could be solved only by taking over the uncultivated lands for cultivation and giving it to landless labourers. He emphasised that consolidation of holdings and the tenancy legislations cannot help untouchables who are landless labourers. He advocated collective forms, as they could help them to some extent. He wanted the key and the basic industries to be owned and run by the state.According to Ambedkar, it shall be considered as the key industry and it should be organised on collective basis.

Conclusion:

Dalit Movement, a social revolution aimed for social change, replacingthe age old hierarchical Indian society, based on the democratic ideals of liberty, equality and social justice, has begun much earlier, became intense in the 1970s and began to deem at present. No one want to confront with those who have power. Beside this, the minds of the people are brahmanised through hegemony, Yet another vital issue is that the movement lack people from all the communities of Dalits. For instance, in Maharashtra, the Mahars dominated the movement. The other Dalit communities like the Mangs, Chamars were not actively involved in the Movement. But the Maharas did not have any traditional duty which made them toprotest. At present there came up many new issues. The Dalits who got power became the dolls in the hands of the Brahmins. Many of them tend to imitate the Brahmins changing their surnames and thus identity. They are ashmed of being called Dalits which make them to discriminate against their own kith and kins. It should be noted that Dalit Movement is against Brahminism and not Brahmins. The Brahminism is a mental state which accepts superiority of one man over another man. It gives more respect and profit for the caste which is up in the ladder of caste system, and as it goes down the ladder, resources and respect also decreases. It's contribution for the Dalits which is lowest of all the castes is nothing but exploitation, jeering and slavery.Though the efforts made by our social reformers and provisions made in law or praise worthy, but still the forces of status quo and discrimination is going on. It is shame on us that in the 21stcentury (where India is going to be world super power), we are facing the practice of untouchability and hatred among high castes and low castes. It needs to mention here that it is due to lack of political will and unawareness among Dalits the laws are not properly followed. The matter does not end here, but I must want to conclude here with the message of Swami Vivekanandaji, **"Arise awake and rest nottill the goal is reached"**

References:

1.Human Rights Violations and Atrocities on Dalits-Restoration of Human Rights and dignity to Dalits, p-77
2.Who is a Dalit: Dalits in modern India- vision and Values, p-68
3.Sharma, Sanjay Prakash, "Dalit Movements History and Background; Dalit Society and Upliftment", 2004, Mohit Publications, p-43.
4.Chandra, Prof. Ramesh, "Phases of Dalit Revolt", p-50.
5.Chandra, Prof. Ramesh, "Phases of Dalit Revolt", p-52.
6.Gajrani, Shiv, "Dr. B. R. Ambedkar", p-4.
7.Jatav, D.R; Dr. Ambedkar VyaktitvaAwankritiva, p-113
8.Chandra, Ramesh, "Dalit leaders", p-175.
9.Constitution of India by V. N. Shukla
10. Introduction to the Constitution of India by D.D. Basu.
11. Restoration of Human Rights and Dignity to Dalits; Ravindra Devendra Gadkari; Manik Publications Pvt. Ltd.
12. Chandra, Prof. Ramesh, "Phases of Dalit Revolt", p-120.

Apartheid Perspective In The Writings Of Andre Brink,J. M. Coetzee And Nadine Gordimer

Nitesh NilkanthraoTelhande
Assistant Professor,Head, Department of English, Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Ta. - Hinganghat, Distt. - Wardha (M.S.)

Abstract:

Apartheid is a system of legal racial discrimination.Races were separated under apartheid in different-different regions. Non-white people faced the problems of their existence and identity. Their feelings or emotions were humiliated by discriminant behavior. The rights of the black societies were captured by the white government. There was discrimination in having priority of housing, job, economic, education, property, political power etc. This bad impact of apartheid has been brought out in vogue with the literary works of Novelists like Andre Brink, J. M. Coetzee and Nadine Gordimer, who wrote this whole situation in their novels.Also, Nelson Mandela depicted gloomy pictures of apartheid in African Society.

Keywords:

Apartheid, Discrimination, Race, White, Nonwhite, Black, Segregation, Apartness,Brutality, Perspective, Racism, Government Policy, Politicaletc.

Introduction:

The Present Research Paper studies the novels of Andre Brink as 'Rumours of Rain', 'A Dry White Season' and 'An Act of Terror', J. M. Coetzee's novels, 'Life and Times of Michael K', 'Age of Iron' and 'Disgrace', and Nadine Gordimer's novels, 'The Conservationist', 'Burger's Daughter', 'July's People' and 'The House Gun' with apartheid perspective, and it researches on Whites' government policy against Non-whites (Black people).Apartheid is a policy of discrimination on the grounds of race.It is a plan of segregation based on racism. Meaning of Apartheid is 'apartness' or 'separateness' and literally meaning is 'apart-hood'.

Oxford Dictionary defined;

> "An official policy of racial segregation formerly practiced in the Republic of South Africa, involving political, legal, and economic discrimination against nonwhites."

A social policy or racial segregation involving political and economic and legal discrimination against people, who are not Whites, the former official policy in South Africa. Itis a system of legal racial segregation, which is dominated in the commonwealth of South Africa from 1948 till 1994.

Historically, it had been come out from system of racial discrimination which had been practicing from the Dutch, followed by the British who settled in the South Africa in 17th century. Each race rigidly is divided into "Whites" means all Europeans, "Bantus" means Blacks, "Coloureds" means People of mixed race and "Asians" means Indians and Pakistanis were brought to South Africa as slavers/labourers.

Apartheid is reformed in 1980, while it is failed to decline. In 1990, President-Frederik Klerk had begun to end it; after racial democratic election was won in 1994 by the Party-African National Congress under Mr. Mandela, who worked to abolish apartheid. Andre Brink, J. M. Coetzee and Nadine Gordimer wrote these whole historical, political and apartheid situation in their novels.Apartheid is concerned with racial or racism binary which I have comprehended that legal policy/system is responsible for black people's social, political and economic predicaments. And I strongly believe that it should be exposed, hence I have written this research paper and it deals with the novels of these writers which exposed the brutality of apartheid.

Apartheid Perspective in Rumours of Rain, A Dry White Season and An Act of Terror:

Apartheid perspective is studied in the writing of Andre Brink's Rumours of Rain, A Dry White Season and An Act of Terror. The exploration of apartheid theme is carried out again the backdrop of South African Society in these novels.

Andre Brink's famous novel, Rumours of Rain was published in 1978. It is set on a farm during apartheid. It is addressed directly to the injustices of apartheid. It is a story of Martin Mynhardt's difficult life. He is a rich South African businessman; he remembers the events of wicked,

which settled the future of his family farm. He has lived a rare week of isolation in London to work of literature while attempting to exorcise any measure of guilt in the unfolding of a recent series of events that have been torn apart the lives some of the people who are close to him. He is a ruthlessly blind apologist of apartheid system. He knew that what is best for his country and his family. He focuses attention on the events surrounding a weekend visit to the family farm with his son where he convinces his mother to sell the land, he is already deeply committed an urgent deal due to apartheid. After he disappears and never comes back to farm. Here, the selling situation of farm is showed apartheid condition. Good nature of Black people was changed by Apartheid. Violence is not only obtruded on his visit to the farm, but also back home in Johannesburg, it comes out in Soweto. Martin had to sell his farm due to apartheid. Here, bad experience of Martin is explained against apartheid in this novel. Also, a black worker accidently murders his wife and he is caught and to take in the prison, left behind a baby and children, after police too much torture to that black man. This is regarded the whites' police as typical tribal behavior. Thus, Martin's security of lifetime is destroyed; he faced the wreckage of his future. He is good, but his life was destroyed due to apartheid. Throughout the novel, apartheid is responsible for calamities of Non-white people. Brink showed sympathetic side of this situation, which is impact on protagonist as well as other character. When we feel a moment of sympathy towards a man, we want to think a miserable life of him.Brink used his voice against apartheid, together with many novels, Rumours of Rainis one of its. In this novel, he found out and challenged issues of apartheid system. Today, apartheid and classicism need to be studied by readers.

Andre Brink's novel- A Dry White Season was published in 1979. It is set in South Africa in 1976 in the Soweto Revolt and it deals with the subject of apartheid. It focuses on the death during apartheid detention of a black activist.This novel challenges Apartheid, depicting the slow transformation of a ruling class Afrikaner to opposition to the regime of Blacks. The title of novel is symbol of apathy. Apartheid is found out in a protagonist-Ben Du Toit is a school teacher in a state sanctioned apartheid in Johannesburg. He is a simple man to believe on policy of the South African government, one incident was happened a black janitor committed suicide of from Du Toit's school in this novel. Rumour was that his death was a sorrowful accident; Du Toit not only investigates but also quests truth that it is devastating effect on the teacher and family, as if he is drawn in corruption and murder through this situation.

In this novel, character-Gordon was caught by the police-Captain Stolz. After, Ben Du Toit decides to bring this incident up a court with help of Ian McKenzie (who is a lawyer), but he cannot do. When Ben comes into awareness that what apartheid means, he finds that something has been changed due to apartheid system. Gordon dies in prison because police did not take decision properly, which is part of apartheid. Investigation is completed and decided his death is declared committed suicide. After that, Police deeply investigates and torture to Ben, in this situation almost everyone turns against him. Here, Ben is banished by his own Afrikaners, but he finds solace from his black friends dedicated to the troth for non-whites. At that time, Ben and Melanie fall in love, but Melanie went to England; she rejected entrance back community of the South Africa, also she rejected to Ben because of this bad situation. Here, apartheid is responsible for his ruin life.

Gordon's wife-Emily is killed when she refuses to tell anything. After, Ben's wife and his daughter leave that place. In end of novel, Ben Du Toit is shot by Stanley. This situation shows identity of non-whites and policy against them. Apartheid is responsible for killing characters in this novel. The portrait of Ben Du Toit is perfect compassion and sincere but it is misguided in the justice by the South African Government. It is a passionate appeal for social justice. Apartheid is still widely seen in the society of Africa. Andre Brinks is continuing refinement of his novel technique which is based on racial and apartheid perspective. The solution of apartheid is the best education. He argues that one act, one protest and the humanity are better to solve apartheid problem.

The novel, An Act of Terroris published in 1991. It is written with apartheid perspectives of people on all sides. It is a sweeping critique of the venal apartheid regime. Protagonist of the novel is Thomas Landman, who is a news photographer. He fights for racial justice. He joins an anti-apartheid group, loosely based on the African National Congress. He belongs to a resistance movement called as an anonymous 'Organization', which performs terrorist acts designed to undermine the apartheid government. In the opening of novel, he is involved in a failed attempt exploded a car bomb on the life of State President in which many innocent bystanders die. Adam Low said;

> "A massive apartheid thriller centred on a plot to blow up none other than the State President outside the gates of Cape Town Castle…Brink at his robust and imaginative best."

This situation is horrified that his family is captured by his act.

While attempting to flee after the assault, he meets Nina and Lisa, they came in his life. After, Nina Jordan is killed by the security police at Jan Smuts airport. Lisa dies in the confrontation with the security police due to this act. When they finally try to cross the border, but Thomas Landman succeeds in escaping into Botswana, while he was wounded heavily. Novelist has tremendous range; he becomes clear his consciousness or emotions from poor black to pitiful and sorrowful from his mother. The novel studies psychologically of protagonist and an often-breath-taking chase thriller of apartheid regime. The novel was included a psychological in which Landman records history of thirteen generations of his family.

In end of novel, Brink mentions that South Africa has started to change human psyche against Non-whites, he has to say about the enormous complexity of the apartheid problems in the country must be solved. Here, Apartheid is reason of murder of Nina and Lisa. In this novel, the psyche of man is explored with empathy, where act of terrorism is analyzed and to create a memorable political perspective in which Thomas Landman was tormented for this situation and for view of the current balancing of anti-apartheid movement. We felt that apartheid is destroyed, but psychologically is going in human's mind, if a black man meets to white man, white man thinks he is black means lower in human being. In African Society, Black people always face apartheid problem. The painful and offensive reality of Apartheid is appeared again and again in Andre Brink's novels. Also, the marginalized class of non-white people is mentioned in his novels. We can see apartheid issue in the characters, Martin Mynhardt, Ben Du Toit, Thomas Landman, Bernard, Ian McKenzie, Stanley Makhaya, Gordon, Melanie, Nina and Lisa etc.Brink told about the apartheid that to keep away black people from the opportunity of social & political fundamental rights.

Apartheid in Lifeand Times of Michael K, Age of Iron and Disgrace:

Apartheid perspective has been studied in J. M. Coetzee`s novels Life and Times of Michael K, Age of Iron and Disgrace. It discusses, how apartheid system to decline Black People's society. Also, it finds out that the White government is the authorization over Non-whites. He exposed segregation in both Whites and Blacks.

J. M. Coetzee's novel, Life and Times of Michael K shows apartheid condition in the South Africa. It deals with the problems of Apartheid. It is based on struggle for social identity, political disappointment and discrimination of the protagonist, Michael K. It was published in 1983 during apartheid. The Civil War's tensions of those years are depicted in this novel. The fight is not against outsiders encroached but against their neighbor or government within the country. It is an inhibitory state in which people are imprisoned in this civil war. In this novel, Coetzee finds out a very complex protagonist who is criticized in different social aspects of apartheid. Here, he describes and criticizes the political and social situation of South Africa during apartheid that is set at a timeless context. He proves that Michael's times are actually apartheid times. In an apartheid context, Michael is discriminated as being non-white. Michael can be included as a non-white character, because other characters discriminate him. He is victim of apartheid. Coetzee criticizes the coercion of categorizing people in society. Since Michael is a child, he realized that bad behavior of society's classification. Whites recreate the apartheid classification system and Michael tries to unsuccessfully avoid this system. All his attempts are useless and disclose a changeless this system that is only profitable for Whites.

In this novel, kinship between Michael and his mother is discussed against Civil War. The novel is concerned with Michael K, who travels an arduous journey from Cape Town to his mother's countryside birthplace during the apartheid era in 1970-1980. When the South Africa was turned into war, Michael K decides his ailing mother back to her rural home. On the way, she dies and leaving him alone in an anarchic world of brutal nomadic armies. Michael is unable to bear confinement and determination with dignity. His life concerns with human experience which is need for an interior, spiritual life. He is caught up in a war beyond his comprehending, but determined to live on his own terms. Thus, J. M. Coetzee has produced a masterpiece which has the staggering power to make the wilderness boom. Michael's race is never revealed and he never faces any racial discrimination, but

we understand Michael K psychological disturbs due to apartheid. There is no traditional happy ending of this novel. Michael K dies in his mother's apartment.

Coetzee wrote this novel as a social and an apartheid perspective. He criticizes the system of apartheid as a weapon of this novel. He attacks on apartheid with great skill by using disguising of criticism within the pages of novel. He remarks that apartheid is dangerous for society. He writes a novel in which the title Life and Times of Michael K deals with a new perspective. A word, 'Life' is concentrated in a few years and it is felt like a whole existence, and a word, 'Times' is not an exact moment but a timeless period. In order, he recreates the same oppressive system based on anti-apartheid; they do not fight for race/racism but fight for rights. However, White people always fight for their right and to keep in power where the rest of the population/black people are oppressed. The characters of this novel show a conflictive relationship with history. Michael's relationship is more complex. He unsuccessfully tries not to leave any trace of his existence in South Africa and resists telling his story to those who can keep a record of it and lives a life of subsistence that he can abandon any time he wants. During apartheid period, the novelist is reshaping the perception of African history, culture and place in the world affairs.

J. M. Coetzee's a novel-Age of Iron(1990) sets on the subject of South Africa under Apartheid. He sketches a picture of social and political tragedy unfolding in a country ravaged by racism and violence in this novel. It depicts the inward journey of MrsCurren, who is an old classic professor. She lives in the Cape Town of Apartheid Era, where she is slowly dying due to cancer. She spends many years separated of her life where Apartheid is on the society around her. She has been opposed in her entire life by the Apartheid regime, but she never takes an active stance against it. At the end of her life, she finally comes face to face with the horrors of the apartheid system. She witnesses the burning of a black township and the killing of her servant's son as well as the shooting of a young black activist whom she shelters in her house by security forces. She remembers her past and her daughters, who left South Africa, because the situation in the country was a backdrop of violence in both whites and blacks. As the novel progresses, she constructs a relationship of a different man-Vercueil, who happens in driveway in Florence. When he goes to Florence, he was neglected in the society due to apartheid. The major conflict is between who support apartheid and who do not support to it. The act of violence is happened, which is seen in the murder of Bekhi. MrsCurren changed the way of discovery in which she views her own life and her country. The growing antagonism that supports apartheid foreshadows the violence that escalates from the white police towards black residents of the city. MrsCurren sees some unfairness which is an understatement, because it is completely minimized the way in which the black South Africans are treated by the white authorities.

The title of this novel, Iron of Age, here 'Iron' represents the rough and brutal way of life of MrsCurren and the people in Cape Town. She thinks that the brutality is not something a hand full of people but it is the biggest part in the nature of the people under apartheid. However, she is underling that every era has been gone through time of brutality and racism which should be ended. Coetzee focuses on apartheid theme in this novel and to show the position of the whites in Apartheid.In this way, the physical darkness and violence of disease is the socio-political apartheid, white is linked as the gimpy aging body living in a devastated country. Coetzee uses cancer as an image of apartheid through way of suggesting the bawdiness and fatality such as a system of segregation. She died due to cancer; it is stand for the social and cultural cancer. This novel turns out and to be relevant approach of the social realities of South Africa under apartheid.

Disgrace is a novel written by J. M. Coetzee, which was published in 1999. It has been awarded the Booker Prize. It takes place in his native South Africa, where a system of racial segregation was ruled many years and as a result knowing system of Apartheid. Disgrace means a state of dishonour or shame, it is addressed to Non-white people in this novel, because they always live-in ignominy and this situation is created by apartheid. The novel begins in Cape Town of South Africa, where David Lurie is a professor of English in the University who is a protagonist of this novel. Cape Town was generally considered to be part of 'white', being cosmopolitan during Apartheid. Hence, David leaves the city-Cape Town and the country. Also, he is traveling from a place to a place that is secure for him with fewer racial tensions. When there was a discussion on race, there was special attention on power dynamics, most especially between men and women and whites and non-whites.

This novel studies how Lurie and his daughter became victims of apartheid. He commits violence in his own way. White and Black people parallel feelings in post-apartheid where evil does not belong to the 'other' in this characterization of violence.According to Adam Mars-Jones, writing in The Guardian;

> "Any novel set-in post-apartheid South Africa is fated to be read as a political portrait, but the fascination of Disgrace is the way it both encourages and contests such a reading by holding extreme alternatives in tension."

Coetzee describes human being capabilities and emotions by resisting the delegation of each group into positive and negative poles. The novel studies South Africa's contemporary social and political conflict. Here, Coetzee explains the inverted racial relationships between Lurie and Petrus, who was a black and he was a neighbour of Lucy. Earlier he was a helper in the house of Lucy and takes care of her dogs and garden. But the racial dynamics is become agnostic, when Lurie is forced with the harmful result of attack on a farm in which his daughter is raped and impregnated and he is violently assaulted, this incident represents the interracial rape. Foucault says;

> "Power corrupts and circulates; this incident implies the reversal of racial power play in the new South African perspective."

Government does not take care of her to see her rape seriously, thus political retribution of her is existed in the apartheid in South Africa with a piece of land in the rural backwoods. Here, she is victims of apartheid.

J. M. Coetzee was influenced by personal experiences while he witnessed the social experiences and barriers during the apartheid. When the novel begins, Coetzee describes the sexual relationship between David Lurie and Soraya that he satisfies his desires at emotional welfare. David lives in his status as a white male in South Africa as his source of power. End of novel, David lives comfortable life with his daughter-Lucy in Salem. In spite of, this tactic quickly fails and causes him to ruin his life. Here, Lucy's disgrace as the victim and David's shame as the rapist prove hardships flaws. Each aspect of these flaws represents the apartheid.

Novelist tells meaning of a word 'Disgrace', it is not a big word, but it is a loaded one when we hear, even when we see it back on the cover page of a novel. We know that Disgrace is a loss of reputation or respect, but disgrace can be an action, to bring shame on somebody else. A word appears throughout the novel and it is used in references to every character from David to Lucy as well as the dogs on the farm. The theme of novel is focused on the way that the White South Africans respond for the new circumstances, this is White Hegemony known as Apartheid. Everyone suffers from apartheid and suffering takes place in government's policy in this novel. David's life is nothing that no property, no cards, no weapons, no rights and no dignity as a dog, he is a victim of apartheid. This novel studied Whites' government policy against Non-whites in the characters, Michael K, MrsCurren, David Lurie, Lucy, Anna K, Vercueil, Bheki, Guglethu, Mr. Thabane, Melanie Isaacs, Petrus, Pollux, Manas Mathabane etc.It focuses the condition of narrative form in political crisis. It referred in part to the fading and fragmentation of the boundaries set in place by apartheid that separated races and reinforced racial difference. Thus, J. M. Coetzee is an apartheid writer, who has got world-wide reputation. Thus, Apartheid is responsible for these above situations.

Apartheid Perspective in The Conservationist, Burger's Daughter, July's People and The House Gun:

This research paper deals with apartheid perspective in Nadine Gordimer's novels, The Conservationist, Burger's Daughter, July's People and The House Gun. Her novel, The Conservationist is winner of the Booker Prize along with Burger's Daughter and July's People are concerned with apartheid. She juxtaposed the personal and political and sketched the sorrowful picture of non-whites.

The novel, The Conservationist was written by Nadine Gordimer. It means a person who takes an active part in the protection of the environment just like Mehring. It deals with the problems of Apartheid. It is based on struggle for identity in political, social and discrimination. Protagonist of this novel is Mehring, who lived alone in South Africa under Apartheid. As the novel progresses, he isolates, even more, he does not accept any invitations and not participate in the society.Four hundred acres farm are purchased outside the city by him, afterwards he knows nothing in farm and black workers uselessly run for farm. He is an outsider in the daily life of his farm. Tax of farm was taken expense.

In this novel, the black foreman, Jacobus finds an unknown dead body on the farm. That the dead man was black, the police are no urgency to look into the case and simply bury the body on the spot where he was found. Next days, the body is brought back to the surface by a flood, although the farm workers and the police do not know the stranger, they gave him a proper burial as if he was a family member. There are hints that Jacobus's own burial became less emotional than this burial of a stranger, because Jacobus was black man. The white police view another unknown casualty of racist oppression as far down on the list of priorities and so the body is allowed to remain unburied and unmoved, they delay any action reminder to the black employees of their place in the society of Apartheid which is seen in this story.

Racial discrimination, apartheid, political and resurrection themes are combined to convey a larger meaning in this novel. The barrenness of whites has been depicted in his farm. Mehring tries to retain nature, while nature fails him means no one notice to him, neglect to him. The dead body is laid on his land, this situation indicates the shapeless black community, having no land of its own, it is actually possessing whole Africa. Police did not help to him to bury dead body, this situation of police to keep apartheid in the society. Also, Government and Society was not notice towards Mehring's dead body, which was found to land of him. The Conservationist is based on apartheid and it is an expression of the awareness of Mehring. In the end, it is the farm which takes on meaning of his life. However, Mehring is only a weekend visitor in fact. He has owned the land, but others live there and work it. The novel's conclusion is visualized the end of apartheid in South Africa. Nadine Gordimer's idea of the life protests against the racial strategies of South African government such as a powerful voice of the South African Society against the repressive policies of the Apartheid System.

The novel, Burger's Daughter was published in 1979 which is written by Nadine Gordimer, the evil of apartheid was vitiating in South Africa. It details a group of white anti-apartheid activists in South Africa. Rosa is protagonist of this novel, who is related Burger's legacy as an activist in the South African Communist Party (SACP). Father of Rosa is Lionel Burger, who is a white Afrikaner anti-apartheid activist. He died in prison after serving three years of a life sentence for treason. The novel, Burger's Daughter is a powerful testimonial to the militants, who fought against racism and oppression. Also, it is a confirmed exploration of some challenging quandaries, concerns and universal preoccupations.

> "It all began when Rosa's father, Lionel Burger, realized in the 1920s the terrifying contradiction that;"White people worship the God of Justice and practice discrimination on grounds of the colour of skin; profess the compassion of the son of Man and deny the humanity of the black people they live among."

This contradiction that splits struggle of Lionel's life leads him to concern Apartheid and to devote his life to the pursuit of the end of racism, class discrimination and iniquity. Thus, the communist associated and comforted the resolve of young South African revolutionaries brought the expected social changes and came unstuck in the tanners. Hence, Rosa facing the dilemma after her militant parents' death, it was her duty and destiny to take up the torch, to submit and to follow other parent anti-apartheid movement.

The novel-Burger's Daughter raises issues of universal concerns with issues of mind over matter, action over inactiveness, life over die. Rosa's struggle to come to terms with her father's legacy. Pursuit in the footsteps of the Supreme Being, father is a universal challenge for child, perceiving the ultimate meaning of the action of one's parents, the applicability of their ideology and their real power to change fate and destiny. Rosa was working in a hospital and on the outlying areas of political involvement, where Rosa is witnesses of an old black man, where this man was brutalized like a donkey under apartheid. It makes a valuable contribution to the corpus of politically engaged novel to emerge from South Africa during Gordimer's writings of the Interregnum. Moreover, it makes a valuable contribution to the corpus of prison writing in the era of apartheid.

A novel, July's People is published in 1981. Nadine Gordimer discusses a bloody South African revolution, in which non-whites are hunted and murdered. She presented a revolution against the apartheid. Smales is a liberal White South African family, who were forced to flee Johannesburg, where they meet to their black servant-July. In this novel, race is defined in two terms whiteness and non-whiteness. Whiteness is associated with privilege, power and wealth, while non-whiteness is associated with poverty, slavery and inferiority. Some White South African like the Smales believes themselves to be sympathetic to the troth of black people until their plight menaces and their

comfortable existence. Notions of race perceived power and it is confirmed and challenged when the Smales arrive in July's black rural village. Some symbols of race July's service to the white family remain for a time, while others July's complete obedience to the Smales instructions disappear never to return. Even the children know the existence of race. She presents a full-fledged post-apartheid in South Africa; she merely adumbrates possibilities for a more equal co-existence between non-whites and whites.

In July's People, writer reflects the subversion of power and alienation of the white ruling class and the verve of the black. The alienation arises in the black and the white because lack of communication, here psychological thoughts are responsible. The black understands the white only when they use the words such as, bring, take, sweep, go out, come in etc. and do not understand them when words expressing human emotions are used. Really, this novel explores the implications of political and apartheid power in the contemporary South African. This novel shows the inevitable collapse of white and the emergence of new political and social realities that Blacks emerge victorious in political justice and whites find in a subordinate position. Nadine Gordimer territorialises some fractious aspects of apartheid. Consequently, several generations of races in South Africa grew up apartheid. She criticizes mainly white South African liberals that for failing to recognize that their material is well-being in debt, which deals with the discriminatory policies in this novel.

The novel, The House Gun is Nadine Gordimer's second post-apartheid novel. It deals with the gun and the rising crime rate in the South Africa, which is an almost households where is the legacy of South African apartheid. It is a story of a white middle-class family who is changed forever by apartheid. It deals with the themes of anger; guilt; truth and rapprochement which are domination in the South African Society. Here, she explores questions of individual and social responsibility in the context of violence. She uses this enigmatic crime and it is backlash to examine aslant the complex relationship between the individual and the social context in post-apartheid. Harald and Claudia Lingard are a liberal white couple, the centre of the story has changed in the political transition from apartheid to majority rule from President Frederik Willemde Klerk to Nelson Mandela. Harald and Claudia Lingard live in comfort and safety till one evening, when they discover something that terrible has been happened. Duncan (Son of Harald and Claudia Lingard) has been arrested for killing a person. There is never a question of his guilt, he has confessed to the crime, but Government did not notice of his confession. This impact of apartheid is shown in this novel.

Novelist has used a novel as the racism perspective of South African Society; racism is resumed by the official policy of apartheid. Duncan saw his lover Natalie having sex with Carl Jespersen. Duncan shoots Jespersen with the house gun. Apartheid limited the opportunities for non-whites to practice law in South Africa, which makes them wonder. A black lawyer-Motsamai interviews Duncan and his parents as well as the other members of the fatal household and he became sorrowful to see pitiful condition of them. His courtroom brilliance stands between Duncan and the death nearly immobilises the parents with fear as The House Gun's interval the murder trial itself. Motsamai has the many courtroom experiences to defence Duncan. Motsamai is one who can save Duncan, but he is unable to save him. Here apartheid is responsible for Duncan's the death penalty.

Nadine Gordimer reveals the racial issues among the characters, when Duncan who belongs to the white community, who shoots Jespersen. The case was filed against Duncan. Motsamai argues for the accused Duncan, but the court does not accept the case argued by Motsamai. Even the black people are well educated; they are not given freedom to do their duty. Motsamai is belongs to the black community. During periods of apartheid, Motsamai was not allowed to work as lawyer, but he argues the case of Duncan, even though Duncan is white. Black people are not able to get any support from other people. However, they have to stand on their own feet. Nadine Gordimer said that the legacy of apartheid is psyche of the South African. The House Gun records with notable post-apartheid period. Harald and Claudia underwent to seek truth of apartheid. Non-white's education or talent bad situation is shown in this novel.

Nadine Gordimer is a representative African novelist who productively depicts the contemporary reality in her novels in creative manner. She has succeeded in turning the attention of the world towards the quandary of her people in South Africa. With the increasing awareness in the world about apartheid and people understood that apartheid is dangerous for human being, she internationalized the issue of racial oppression in her novels. She shows that the government's efforts to remain in power include like imprisonment and punishment of anyone opposing policy of

apartheid. She found out, how whites keep away Non-whites from the opportunity of social and political rights of individual through these characters Mehring, the black foreman-Jacobus, Rosa, Bam Smales, July, Maureen, Bakkie, Harald, Claudia Lingard, Duncan, Carl, David, Khulu, Natalie, Motsamai, Terry, AntonoMancebo, Baasie, Conrad, Katya, Lionel Burger etc. The consequence of apartheid causes is totally disruption of human relationship. Thus, apartheid only troubles human being without happiness.

Conclusion:

Andre Brink depicts the role of a political intellectual that apartheid is dangerous for South African Black People. J. M. Coetzee represents the unfolding issues of identity, power and freedom through his writings. These issues were shaped the African reality in the apartheid system in South Africa. The sorrowful condition of South African Society is appeared in Coetzee's novels. NadineGordimer combined the individual and political injustice to create the compelling portrait of apartheid through novels. They sketched the pains picture of non-whites, how whites keep away black people from the opportunity of social and political rights of individual. The marginalized class of non-white people is mentioned in their novels.

The purpose of the anti-apartheid is the liberation of non-whites from the government policy. Non-white people should aware and they should get freedom in education, politics, religion, culture fields within a society and unity of the anti-apartheid movement is for getting their fundamental rights. Apartheid is curse for society and many massacres, riots and violence have been happened against Black people. This human being should not be discriminated in society and to get freedom from exploitation to them. When the white and black conduct as brothers and understand each-other properly in good manner, on that day onwards apartheid issues shall be solved into the Country. This research paper is trying to portrait the decline of apartheid system from society. Also, reader can understand real situation of discrimination in society. It is the realistic condition of African Society, which is depicted through this research paper. In fact, this is a resume of the research and contributes in the field of research studies. Hence, this research paper is very important and authentic attempt for searching apartheid perspective in the writings of Andre Brink, J. M. Coetzee and Nadine Gordimer.

Works Cited:

- Abrams, M. H. and Harpham, G. G. A Handbook of Literary Terms. New York: Cengage Learning India Private Limited, 2009.
- Adam M. J. Guardian review of Disgrace. London: Books guardian. Co. uk. 1999.
- Brink, Andre. A Dry White Season. New York: Harper Perennial Edition Published, 2006.
- Brink, Andre. An Act of Terror. Great Britain: Vintage Publication, 2000.
- Brink, Andre. Rumours of Rain. Great Britain: Vintage Published, 2000.
- Coetzee, J. M. Age of Iron. New York: Penguin Books, 1998.
- Coetzee, J. M. Disgrace. London: Vintage Publication, 2000.
- Coetzee, J. M. Life & Times of Michael K. London: Vintage Publication, 2004.
- Foucault, Michael. The History of Sexuality: The Will of Knowledge. London: Penguin. 1998.
- Gordimer, Nadine. Burger's Daughter. London: Bloomsbury Publishing, 2000.
- Gordimer, Nadine. July's People. London: Bloomsbury Publication, 2005.
- Gordimer, Nadine. The Conservationist. London: Bloomsbury Publishing, 2005.
- Gordimer, Nadine. The House Gun. Great Britain: Bloomsbury Publication, 1998.
- Herlizius, E. M. A Comparative Analysis of the South African and German Reception of Nadine Gordimer's, Andre Brink's and J. M. Coetzee's works. U.S.A. and U. K.: Transaction Publishers, 2005.
- Hornsby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. New York: Oxford University Press, 2010.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Apartheid.
- https://en.wikipedia.org/wiki/J._M._Coetzee.
- https://www.cs.mcgill.ca/~rwest/wikispeedia/wpcd/wp/h/History_of_South_Africa_in_the_apartheid_era.htm.
- www. Oxford Dictionary of English.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-9308
December, 2021

CORONA, The Best Teacher: How to Live Life

Mr. Sachin T. Hunge
Assistant Professor, Tirpude College of Social Work, Nagpur

For the past year and a half, we have become very familiar with a serious and life-threatening illness and that serious and life-threatening disease is the covid-19 that caused the whole world to suffer the ordeal of death that erupted all over the world. Even though it is small to read and hear, its effectiveness is just as terrible and brutal. Many years have passed since the creation of this world. The world has seen different religions and cultures. It has seen the rule of different rulers. It has seen the invention of science. It has experienced the progress of science. It would not be fair to say that science and nature have given us as many problems in the form of small and big diseases as science has given to man in the form of material comforts and conveniences as the world has progressed In short, it would not be fair to say that it was given by science and nature, but it would not be an exaggeration to say that science and nature have caused many diseases to man due to improper use of science and nature. Numerous small and big diseases like heart disease, cancer, TV, cancer, tumors are becoming endless in a person's life; diseases like HIV once plagued in the world. There is no need to go too far back in history, but a serious illness like Chikungunya swine flu has claimed many lives all over the world and created an atmosphere of fear everywhere. In India and in the world, there has never been such a large scale panic and outbreak of terror and the Thaman covid-19 disease. Even science had to be compelled to do research on why and how just by putting a finger in the mouth. A microscopic bacterium that shook the entire economic, social, political, educational, cultural sphere of the whole world and forced us to stop where we are. But not only did it have an effect on the organizational sector or the public level, but all of them came into direct contact with each and every one of the above elements and all of this had a negative impact on their lives, not just from the affluent. Everyone from the youngest to the oldest has learned a great deal of life and important things from it. This covid-19 Many people had to face many problems so that someone's family members were gone, someone's job was gone, someone's mental health deteriorated and the person whose home was not affected was the only one who stayed at home for so many days and was mentally exhausted. Also, one person's life was affected by the impact of Jacob's painting, and as a result, the person has been under a lot of stress for the last few months, and his whole family is under stress. In order to get the whole family out of stress, especially to relieve that person, I decided to personally counsel that person, including a professor of social work and a social worker, and accept that person as obscene and do a case study on him.

Name of Client: Mr. Rameshwar (Changed his name under the principal of confidential)
Age : 40 Years
Occupation : Welder in a company
Address: Umred, Dist- Nagpur
Education: 12th Pass/ITI
Members in family: Mother, Wife and one Daughter

Study: (Clients family and professional background)

Rameshwar is a native of Umred and lives with his mother, wife and daughter. He used to work as a real estate agent but with a lot of money to travel and a commission, he left his job as a real estate agent and started working as a welder at Regent Associates in MIDC, Umred. This company is not very old but only five years ago i.e. this company was established in 2015. Mr. Rameshwar has been working in this company since April 1, 2017 i.e. for last three years. He was earning a monthly salary of Rs. 10,000 during the same period. In the period bid 2018 his marriage and and therefore his wife wanted to see the house as a housewife and in August 2019 they had a daughter. Overall, mother, wife and daughter were living in a small happy life. Small complaints in life, small quarrels between mother-in-law and daughter-in-law, sometimes feeling of scarcity of money. The events that are happening in the life of an ordinary person and the events that are happening in Rameshwar's life were not an exception to all this. But still, taking all this away, sometimes angry, sometimes explaining, sometimes ignoring the little things, Mr.

Rameshwar was living his life happily with his mother and wife. It was special to save in the bank by compromise

Changes in circumstances

Rameshwar had been in the company for three years, taking care of everything and running the family. During the same period, the coron arrived in India, but like everyone else, Ramesh was not worried about the corona. Like Chikungunya, swine flu came and went, coron also came and went, but Rameshwar, like others, was unaware of its seriousness and its severity. He was not here until June. But as traffic increased, locals began to travel illegally, and eventually Corona arrived at Umred.

How situation move to the problem

During the period when the companies were closed due to the end of March 2000, Rameshwar used to go home early in the morning and evening to talk to his friends all situation was fine at that time. But then the restrictions imposed by the administration are tightened. It was time for him to go out only to buy necessities. Meetings with friends and colleagues, chats and discussions are all closed. Only stay at home for 24 hours. He used to play with his wife and mother, he used to entertain his daughter, he used to watch TV. Some days it felt so nice and fragrant because I didn't want to go to work and I was getting half the salary from the company. Then I got bored of living at home and ran out of money because it became difficult to meet the house expenses at half salary then I had to withdraw money from the bank when needed. Then he started to get bored of living at home and h started laughing at the scarcity of money because it became difficult to meet the house expenses at half salary and then when the need arose he had to withdraw money from the bank for their needs. Gradually the time came when I had to withdraw the money I had saved from the bank for every little thing and this was the difference in client's behavior. If staying at home created irritability, half of the salary was not part of the household expenses, then the money saved so far had to be withdrawn gradually, which increased the irritability. Then for a small reason to get angry at the mother, to shout at the wife, so much so that the little girl would cry but they would be terribly irritated. At first, the matter seemed normal to client's family, but as their irritability increased

As much as the mother and wife became restless, the quarrel between the mother and the wife continued to grow due to the constant behavior of client. Six months went by like that and the restrictions on people down and the way to client's work were cleared but their discomfort did not subside as some amount in their bank account was reduced during this period. Client was a little satisfied that the company started and now he can go to work. Client went to work after many days as per his routine.

There was a lot of excitement at work because they had no work for many days and they were tired of staying at home. The six-day work continues unabated, and on the seventh day after work, the manager called a total of 30 workers and said that the company had been closed for the past few months, so production was also shut down. And and half the pay to the workers and other expenses started so now the financial position of the company has deteriorated and and to make up for that financial deficit the company administration has decided to lay off half the workers. Workers who have been employed since the inception of the company will be hired and the rest are being laid off. His list was also shown by the manager and it also contained client's name and client was shocked to see it. All the laid off workers came out, discussed among themselves, thought and they went back to the company and met the manager and said we will work half the salary, work overtime and compensate the company for the loss but do not dismiss us but the manager Refusing to avoid them. All the workers came back out. Some called their friends, some called their relatives and asked about the new job. Some thought of going to court, but the cost of the lawyer, the court date, all things considered, the solution was avoided by many. Everyone went home but client never went. It was time to come home from work but client did not come back. His wife called him but client did not receive her phone . After some time, client switch off his phone. Client did not come home even though it was nine o'clock at night, which increased the worries of the family

In such a situation, the wife called his friends and asked about client but they could not find anything. When his friends went to the company and inquired, he said that the company had laid off some workers and it has found out that client was also in that. After a long time, client came home at half past twelve in the night. When he saw his friend and neighbor at home, he got angry with his

mother and wife. Neighbors and friends explained to him that he was still upset when he heard that his mother and wife had not eaten at home, and he got angry and forced them both to eat.

With tea in the morning, Client went out in search of work, but client was rejected everywhere because of the Corona recession, so he returned home the same night. It's been eight days, it's been fifteen days, it's been a month but he haven't got any work and so client has to withdraw money from her bank account as the cost of running the house, the little girl's hospital, the mother's health is increasing. Work is nothing, income is nothing and expenses are increasing and irritability is increasing but in such a situation, the details and the argument between his wife were increasing. client said that he had beaten his wife once or twice, so there were many quarrels between client's mother and his wife. In such an adverse situation, client had started drinking and all the savings she had made in the bank so far had run out. She had taken money from some relatives and friends and client's alcohol addiction was on the rise. Friends and relatives were reluctant to pay back due to alcohol addiction but they provided essential items like food, groceries, vegetables, medicine etc. to client's house but they were not willing to pay money to client. The whole atmosphere of client's family was shattered due to such an aggravated and deteriorating situation, Irritability, mental tension, quarrels, quarrels were rampant in client's house.

Diagnosis

The situation that happened with client or the atmosphere that was created in client's house was not only happening in client's house but also in the family of many people due to covid-19. By nature Client was not a waste of money but a saver of money. Corona lost her job, stopped earning money, couldn't find a new job, became depressed, and this depression led to a diet of bad things, which limited her friends and relatives to help. So when the situation becomes normal, it will happen when the job is available, but there was a need for proper counseling on this situation and client and so I decided to counseling on client as a social worker.

Treatment

Mr. Rameshwar was my little acquaintance, so I met him and he was ready to come out with me easily. When he went out, he had tea with client and started talking to her, but he did not realize that I was counseling him. At the end of the discussion, client had to discuss all the issues mentioned in the study for three days.

After that, client's speech revealed that he knew how to behave at home and that what he did was wrong but he knew but did not turn around. So I told him clearly that the situation that has befallen you has not only befallen you but many people has been affected by this situation. You will get a job sooner or later, but what is the effect of your behavior on your family? What is the situation at home because you are the only earning man in the house. Having such a happy family, being happy and behaving like this will create a negative image in your society by seeing your negative behavior day by day and then no matter how normal the situation becomes, no one will give you a job later. And then if you don't get a job, there will be a time of famine for your family, and then you would like your wife and maybe mom to go to work to run the family cart. When a girl grows up, she will not be able to get a good education. Such a time in life comes at some point in everyone's life at such times the other members of the family may stumble a little, but the doer and the head of the family will have to stand firm and face the situation. Struggling is a basic human nature and it has to be done. You are a skilled worker, you have qualities, you have skills, you had no addiction before, you had a habit of saving and that was your true identity. And the norm is that your identity will give you a job, the money that has gone will be returned, and the money that has gone will go not only to you, but to many. And if you've been home for the past three months due to a lockdown, you'll never have the time in your life when you've spent so much time with your mother, wife and daughters. It was a golden day in everyone's life.

Rehabilitation

These things were explained by visiting client's for seven consecutive days. The negative things were removed from his mind and finally the counseling was successful and client also agreed that what he had done so far was completely wrong and they should not do it Honestly there is no question of being ashamed to do any work and hard work and we will be happy only if we work hard. In order to start a small business, Rameshwar took the guidance of some friends and some relatives in the opposite situation and we decided to start a business selling vegetables. Some friends helped

him to start a vegetable business with financial help. After three hours in the morning and three hours in the evening, client started selling vegetables in the new neighborhood.

Principals used

1) Principals of acceptations: Client was frustrated by the situation, the family was upset due to stress, client needed counseling, so client was accepted as a case for studying and counseling.

2) Principals of confidential: Client and his family were in critical condition due to the outbreak of covid-19 and his personal and family study was required for counseling. But this information of client or anything other than what client has said should not be publicized anywhere outside which would make client and his family feel embarrassed.

3) Principal of exchange of ideas: It was necessary to get complete information from him while discussing with client So, first of all, it was necessary to talk to him about whether it was financial, social or family.

4) Principal of emotion control: When communicating with client as a professional social worker, the process is hampered by emotions and then the relationship between client and the worker becomes emotional and therefore it is first necessary to control the emotions.

5) Principal of self-determination: When communicating with client as a professional social worker, the process is hampered by emotions and then the relationship between client and the worker becomes emotional and therefore it is first necessary to control the emotions.

Conclusion

The situation caused by covid-19 was a sudden situation which disturbed the atmosphere in the society and had a socio-economic, familial, political and educational impact on everyone's life. Just as the clock of life was shattered, the same effect fell on the life of client Shri Rameshwar. Shri Rameshwar was on the same path but he was told to understand the journey of life. Not only are you the exception to the rule of life but there are others as well. Corona was just an excuse to teach our lives to fight. Many Corona may come and go, but man must stand his ground. Because living life is an art and if you live your life according to it, no matter how many times it comes, it will run away just by seeing your mentality, your perseverance. Because living life is an art and if you live your life according to it, no matter how many times it comes, it will run away just by seeing your mentality, your perseverance.

Financial inclusion for inclusive growth in India: Insights from Global Findex

Aparna Samudra
Assistant Professor Department of Economics,
RTM Nagpur University, Nagpur

Abstract:

As India celebrates its seventy five years of independence, the objective of inclusive growth remains a challenge. Headways have been made in reducing inequality and nothing is more effective than reaching the unbanked in the country. India is known to have almost 80 percent of the economy a part of informal sector with ninety prevent of workforce employed in this informal sector. Financial inclusion which started in 2008 has gathered pace since 2014 with the adoption of Jan Dhan Yojana. This paper overviews the status of financial inclusion in India from Global Findex database 2017. Such insights will be helpful in plugging the policy gaps and in achieving the desired policy outcomes.

Keywords: Financial inclusion , Global Findex, India

Introduction

According to The Committee on Financial Inclusion under the Chairmanship of Dr. C. Rangarajan (2008), "Financial inclusion may be defined as the process of ensuring access to financial services and timely and adequate credit where needed by vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost."

The term "financial inclusion" can be stated as financially including persons from all strata into the mainstream banking system (D.G., R.B.I., 2009). However, financial inclusion is defined differently by different financial institutions and prominent scholars as "broad access to financial services implying an absence of price and non-price barriers in the use of financial services". Nevertheless, it is difficult to define and measure financial inclusion because access to finance has many dimensions (World Bank 2008). Usha Thorat (2006) explains that financial inclusion implies providing affordable financial services, such as, access to payments and remittance facilities, savings, loans and insurance services by the formal financial systems to those who tend to be excluded.

In India, the central focus of the planning process from the very beginning has been on equitable growth. This is reflected in the basic objectives of planning in India. In spite of achieving high growth targets in recent years, the fruits of economic growth have largely excluded the poor and vulnerable. Hence, the focus of present government is upon inclusive growth. Economic growth and development is not possible if a large section of the people is suffering from mass poverty. Inclusive growth is only possible if there is active participation of the excluded section in the overall growth process. Financial inclusion means making financial services accessible to the poor, giving them credit facilities to suit their needs and to generate self-employment opportunities for them. Empirical evidence confirms that countries with a large proportion of their population excluded from the formal financial system also show higher poverty ratios and higher inequality (Thorat, 2008).

Global Findex database

The most comprehensive database available for estimating the level of financial inclusion is the Global Findex Database compiled by World Bank every year. The database gives detailed insights into how adults in more than 140 economies access accounts, make payments, save, borrow, and manage risk. The report is published after every three years and is a good guide in measuring the progress of financial inclusion. In 2011 the World Bank — with funding from the Bill & Melinda Gates Foundation— launched the Global Findex database, the world's most comprehensive data set on how adults save, borrow, make payments, and manage risk. Drawing on survey data collected in collaboration with Gallup, Inc., the Global Findex database covers more than 140 economies around the world. The initial survey round was followed by a second one in 2014 and by a third in 2017. Compiled using nationally representative surveys of more than 150,000 adults age 15 and above in over 140 economies, the 2017 Global Findex database includes updated indicators on access to and use of formal and informal financial services.

India's status in Global Findex

The 2017 Global Findex reports an appreciable increase in the status of financial inclusion in India since 2011. The adult account holders have increased from mere 35 percent in 2011 to 80 percent in 2017 compared to 69 percent of adult population holding an account around the world and 63 percent of population holding accounts in the developing economies. However there still exists a disparity in account ownership. While 83 percent of men have an account, 77 percent of women do. This gender gap has declined over a period of last six years; it was 18 percent in 2011 and came down to gender gap in account 6 percent in 2017.

The gap between the rich and poor holding accounts has also shown an appreciable decline. Among adults in the richest 60 percent of households within India, 82 percent have an account. But among those in the poorest 40 percent, 77 percent do, leaving a gap of 7 percentage points. This gap has fallen from 14 percent in 2011 and 16 percent in 2014 which can be a good indicator of financial inclusion in India. However, account ownership is also lower among young adults, the less educated, and those who are out of the labour force.

The report also highlights the reasons for people not holding accounts. The report states that the prime reason for people not holding an account in India is insufficient funds followed by that someone else in the family has account. The need of financial services is realised by all, as only 1 percent of the people report that due to no need of financial services they don't have an account.

Figure 1: Reasons for not having an account as per Global Findex

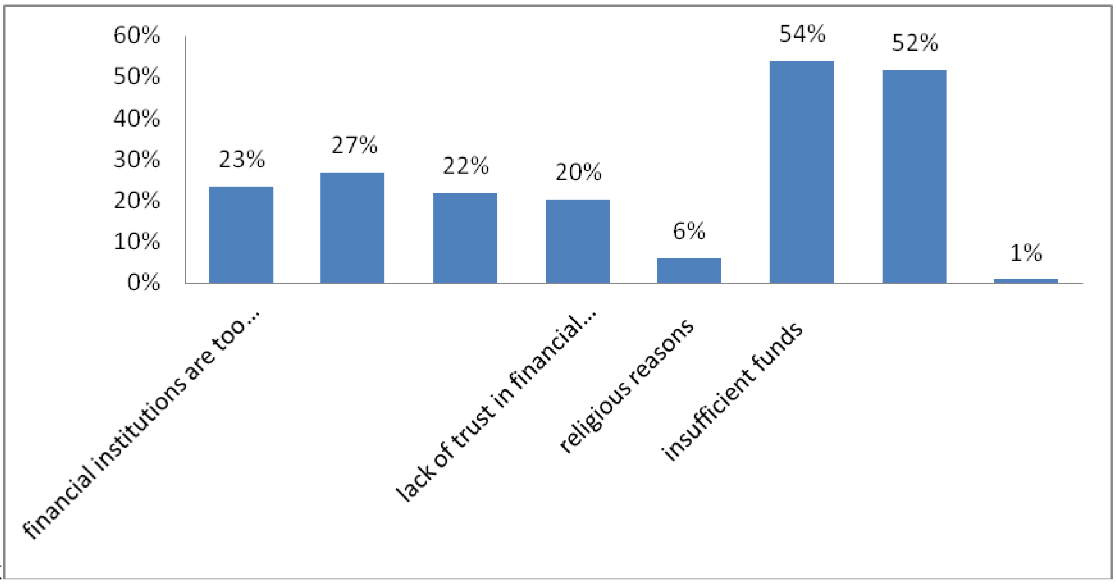

Source: 2017 Global Findex

The usage of the account is more important than just opening an account in order to have an effective financial inclusion. Otherwise these dormant accounts become a cost to the financial institution and the account holder is not mainstreamed in the formal financial system. To know the extent of the usage of accounts, the Global Findex database has collected data on the usage of these accounts.

Interestingly whereas 23 percent of account holder had neither deposited nor withdrew money in last one year in 2014, this number has increased to 39 percent in 2017. In 2017, 42 percent females reported to have not used their account in past one year compared to 35 percent of men. So even though gender gap in account holding has reduced, the gap in usage of accounts has increased. This gap was nonexistent in 2014 and has emerged as 7 percent in 2017. It also indicates that more than half of the women who hold accounts have not used them in last one year Similarly the non usage of accounts has substantially increased in 2017 for the poorest in India which was 25 percent in 2014 and has gone up to 46 percent in 2017. Even though 77 percent of the poorest have reported to have an account 46 percent of them have also reported to have not used this account in last one year.

People save for future expenses — a large purchase, investments in education or a business, their needs in old age or in possible emergencies. Or, facing more immediate expenses, they may

choose to borrow instead. Global Findex data show how and why people save and borrow and shed light on their financial resilience to unexpected expenses. People save for future expenses — a large purchase, investments in education or a business, their needs in old age or in possible emergencies. Or, facing more immediate expenses, they may choose to borrow instead. Global Findex data show how and why people save and borrow and shed light on their financial resilience to unexpected expenses.

The Global Findex database shows a dismal picture of saving in India. It has been reported that 61 percent of the people reported of not saving at all in the previous period and 24 percent have reported to be saved at a formal institution. The share of semi formal and other avenues is around 15 percent.

Financial inclusion is not limited to opening an account and start saving in formal institutions but also includes the access to credit and the level of indebtedness. The primary source of borrowing for people in India is from family and friends as 27 percent have reported to borrow from them. Borrowing semi formally, from a savings club such as a rotating savings and credit association, was reported by 3 percent of adults in India.

To better understand how financially resilient people around the world are to unexpected expenses, the 2017 Global Findex survey asked respondents whether or not it would be possible to come up with an amount equal to 1/20 of gross national income (GNI) per capita in local currency within the next month. It also asked what their main source of funding would be. 45 percent of the people reported that it would be possible to come up with an emergence fund and higher number of men than women reported the same. However, only 29 percent of poorest 40 percent of population reported to be comfortable with raising this fund compared to 56 percent of the riches 60 percent in India. There is hence a deep inequality in access to credit by the lower income people in India. Family and friends remain the main source of emergency fund for people across India. Here again the reliance on family and friends is more for lower income category as higher income people have greater pool of savings due to higher income.

Conclusion

It can therefore be concluded that much needs to achieve in the financial inclusion space in India since in spite of many steps taken by the government the objectives are still to be realised.

References

Demirguc-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. (2018). The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution. World Bank Publications.

Rangarajan Committee, 2008, “Report of the Committee on Financial Inclusion”, Committee Report.

Thorat, U. (2008). Inclusive financial system for the aged. Reserve Bank of India Bulletin, LXII, 1127-1135.

Factors influencing consumer behaviour

Dr. Ishawar Wagh
Assistant Professor,Smt. Rajkamal Baburao Tidke Mahavidyalaya
Mouda, Dist. Nagpur. ,

A B S T R A C T :

Consumer Buying Behaviour refers to the buying behaviour of the ultimate consumer. Many factors, specificity and characteristics influence the individual in what he is and the consumer in his decision making process, shopping habits, purchasing behavior, the brands he buys or the retailers he goes. A purchase decision is the result of each and every one of these factors. An individual and a consumer is led by his culture, his subculture, his social class, his membership groups, his family, his personality, his psychological factors, etc.. and is influenced by cultural trends as well as his social and societal environment. By identifying and understanding the factors that influence their customers, brands have the opportunity to develop a strategy, a marketing message (Unique Value Proposition) and advertising campaigns more efficient and more in line with the needs and ways of thinking of their target consumers, a real asset to better meet the needs of its customers and increase sales.

KEYWORDS : Toxoplasma, Pregnancy, Diagnosis, Treatmen

Introduction :

Buying Behaviour is the decision processes and acts of people involved in buying and using products. Need to understand the concept is Why consumers make the purchases that they make? What factors influence consumer purchases? The changing factors in our society.Consumer Buying Behaviour refers to the buying behaviour of the ultimate consumer. Many factors, specialties and characteristics influence the individual in what he is and the consumer in his decision making process, shopping habits, purchasing behavior, the brands he buys or the retailers he goes. A purchase decision is the result of each and every one of these factors. An individual and a consumer is led by his culture, his subculture, his social class, his membership groups, his family, his personality, his psychological factors, etc..and is influenced by cultural trends as well as his social and societal environment. By identifying and understanding the factors that influence their customers, brands have the opportunity to develop a strategy, a marketing message (Unique Value Proposition) and advertising campaigns more efficient and more in line with the needs and ways of thinking of their target consumers, a real asset to better meet the needs of its customers and increase sales.

Consumer behavior refers to the selection, purchase and consumption of goods and services for the satisfaction of their wants. There are different processes involved in the consumer behavior. Initially the consumer tries to find what commodities he would like to consume, then he selects only those commodities that promise greater utility. After selecting the commodities, the consumer makes an estimate of the available money which he can spend. Lastly, the consumer analyzes the prevailing prices of commodities and takes the decision about the commodities he should consume.

Consumer such as social, cultural, personal and psychological. The explanation of these factors is given below. Consumer s buyer behaviour is influenced by four major factors: 1) Cultural, 2) Social, 3) Personal, 4) Psychological. These factors cause consumers to develop product and brand preferences. Although many of these factors cannot be directly controlled by marketers, understanding oftheir impact is essential as marketing mix strategies can be developed to appeal to the preferences of the target market.

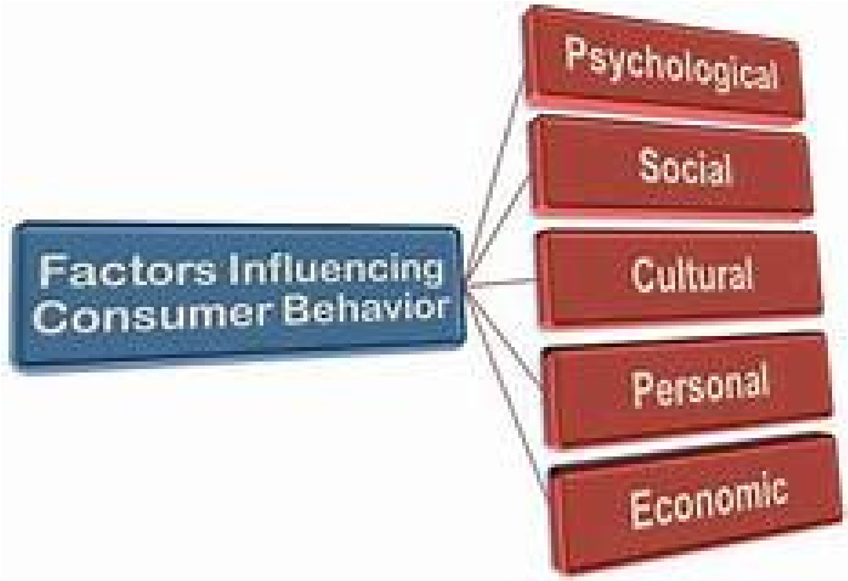

Cultural Factors - Culture and societal environment :

Culture is crucial when it comes to understanding the needs and behaviors of an individual. Basically, culture is the part of every society and is the important cause of person wants and behavior. The influence of culture on buying behavior varies from country to country therefore marketers have to be very careful in analyzing the culture of different groups, regions or even countries. Throughout his existence, an individual will be influenced by his family, his friends, his cultural environment or society that will teach him values, preferences as well as

common behaviors to their own culture. For a brand, it is important to understand and take into account the cultural factors inherent to each market or to each situation in order to adapt its product and its marketing strategy. As these will play a role in the perception, habits, behavior or expectations of consumers.For example, in the West, it is common to invite colleagues or friends at home for a drink or dinner. In Japan, on the contrary, invite someone home does not usually fit into the local customs. It is preferable to do that this kind of outing with friends or colleagues in restaurant.

While if a Japanese offer you a gift, the courtesy is to offer him an equivalent gift in return. McDonald s is a brilliant example of adaptation to the specificities of each culture and each market. Well aware of the importance to have an offer with specific products to meet the needs and tastes of consumers from different cultures, the fast food giant has for example: a McBaguette in France (with french baguette and Dijon mustard), a Chicken Maharaja Mac and a Masala Grill Chicken in India (with Indian spices) as well as a Mega Teriyaki Burger (with teriyaki sauce) or Gurakoro (with macaroni gratin and croquettes) in Japan.

Sub-cultures

A society is composed of several sub- cultures in which people can identify. Subcultures are groups of people who share the same values based on a common experience or a similar lifestyle in general. Each culture contains different subcultures such as religions, nationalities, geographic regions, racial groups etc. Marketers can use these groups by segmenting the market into various small portions. For example in recent years, the segment of ethniccosmetics has greatly expanded. These are products more suited to non-Caucasian populations and to types of skin pigmentation for African, Arab or Indian populations for example.

Social classes

Social classes are defined as groups more or less homogenous and ranked against each other according to a form of social hierarchy. Even if it s very large groups, we usually find similar values, lifestyles, interests and behaviors in individuals belonging to the same social class. Every society possesses some form of social class which is important to the marketers because the buying behavior of people in a given social class is similar. In this way marketing activities could be tailored according to different social classes. Some studies have also suggested that the social perception of a brand or a retailer is playing a role in the behavior and purchasing decisions of consumers. In addition, the consumer buying behavior may also change according to social class. A consumer from the lower

class will be more focused on price. While a shopper from the upper class will be more attracted to elements such as quality,innovation, features, or even the social benefit that he can obtain from the product.

Cultural trends

Cultural trends or Bandwagon effect are defined as trends widely followed by people and which are amplified by their mere popularity and by conformity or compliance with social pressure. The more people follow a trend, the more others will want to follow it. For example, Facebook has become a cultural trend. The social network has widely grew to the point of becoming a must have, especially among young people. It is the same with the growth of the tablet market. Tablets such as i-Pad or Galaxy Tab have become a global cultural trend leading many consumers to buy one.

Social Factors

It includes groups (reference groups, aspirational groups and member groups), family, roles and status. This explains the outside influences of others on our purchase decisions either directly or indirectly. Social factors are among the factors influencing consumer behavior significantly. They fall into three categories: reference groups, family and social roles and status.

Stages of the Consumer Buying Process

Six Stages to the Consumer Buying Decision Process (For complex decisions). Actual purchasing is only one stage of the process. Not all decision processes lead to a purchase. All consumer decisions do not always include all 6 stages, determined by the degree of complexity.Problem Recognition (awareness of need)--difference between the desired state and the actual condition. Deficit in assortment of products. Hunger--Food. Hunger stimulates your need to eat.

Information search o Internal search, memory. o External search if you need more information. Friends and relatives (word of mouth). Marketer dominated sources; comparison shopping; public sources etc.A successful information search leaves a buyer with possible alternatives, the evoked set. Hungry, want to go out and eat, evoked set is o Chinese food o Indian food o burger king o Klondike kates etc

Evaluation of Alternatives--need to establish criteria for evaluation, features the buyer wants or does not want. Rank/weight alternatives or resume search. May decide that you want to eat something spicy, Indian gets highest rank etc. Purchase decision--Choose buying alternative, includes product, package, store, method of purchase etc. Purchase--May differ from decision, time lapse between 4 & 5, product availability. Post-Purchase Evaluation--outcome: Satisfaction or Dissatisfaction. Cognitive Dissonance, have you made the right decision. This can be reduced by warranties, after sales communication etc. After eating an Indian meal, may think that really you wanted a Chinese meal instead.

Types of Consumer Buying Behavior

The four type of consumer buying behavior are: Routine Response/Programmed Behavior--buying low involvement frequently purchased low cost items; need very little search and decision effort; purchased almost automatically. Examples include soft drinks, snack foods, milk etc. Limited Decision Making--buying product occasionally. When you need to obtain information about unfamiliar brand in a familiar.

product category, perhaps. Requires a moderate amount of time for information gathering. Examples include Clothes--know product class but not the brand. Extensive Decision Making/Complex high involvement, unfamiliar, expensive and/or infrequently bought products. High degree of economic/performance/psychologica l risk. Examples include cars, homes, computers, education. Spend alot of time seeking information and deciding. Information from the companies MM; friends and relatives,

store personnel etc. Go through all six stages of the buying process. Impulse buying, no conscious planning.

Personality and self-concept

Personality is the set of traits and specific characteristics of each individual. It is the product of the interaction of psychological and physiological characteristics of the individual and results in constant behaviors. It materializes into some traits such as confidence, sociability, autonomy, charisma, ambition, openness to others, shyness, curiosity, adaptability, etc. While the self- concept is the image that the individual has or would like to have of him and he conveys to his entourage. For example, since its launch, Apple cultivates an image of innovation, creativity, boldness and singularity which is able to attract consumers who identify to these values and who feel valued in their self-concept by buying a product from Apple.

Occupation

The occupation of a person has significant impact on his buying behavior. For example a marketing manager of an organization will try to purchase business suits, whereas a low level worker in the same organization will purchase rugged work clothes.

Economic Situation

Consumer economic situation has great influence on his buying behavior. If the income and savings of a customer is high then he will purchase more expensive products. On the other hand, a person with low income and savings will purchase inexpensive products.

Lifestyle

Lifestyle of customers is another import factor affecting the consumer buying behavior. Lifestyle refers to the way a person lives in a society and is expressed by the things in his/her surroundings. It is determined by customer interests, opinions, activities etc and shapes his whole pattern of acting and interacting in the world.

Personality

Personality changes from person to person, time to time and place to place. Therefore it can greatly influence the buying behavior of customers. Actually, Personality is not what one wears; rather it is the totality of behavior of a man in different circumstances. It has different characteristics such as: dominance, aggressiveness, self-confidence etc which can be useful to determine the consumer behavior for particular product or service.

Pschological factors

It affecting our purchase decision includes motivation (Maslow's hierarchy of needs), perception, learning, beliefs and attitudes. Other people often influence a consumer s purchase decision. The marketer needs to know which people are involved in the buying decision and what role each person plays, so that marketing strategies can also be aimed at these people. Among the factors influencing consumer behavior, psychological factors can be divided into 4 categories: motivation, perception, learning as well as beliefs and attitudes.

Economic Situation

Consumer economic situation has great influence on his buying behavior. If the income and savings of a customer is high then he will purchase more expensive products. On the other hand, a person with low income and savings will purchase inexpensive products.

Conclusion

For a successful consumer oriented market service provider should work as psychologist to procure consumers. By keeping in mind affecting factors things can be made favorable and goal of consumer satisfaction can be achieved. Study of consumer buying behaviour is gate way to success in market.

References :

Consumer Behavior: Building Marketing Strategy, 12th Edition by Delbert Hawkins and David Mothersbaugh

Consumer Behavior by Wayne D. Hoyer, Deborah J. MacInnis and Rik Pieters

Consumer Behavior (10th Edition) by Leon Schiffman and Leslie Kanuk

Consumer Behavior (11th Edition) by Leon G. Schiffman and Joseph Wisenblit

5. Social Psychology of Consumer Behavior by Michaela Wanke 6. Consumer Psychology by Cathrine Jansson-Boyd

Comprehensive Techniques of Service Quality Measurement, With Special Reference to SERVQUAL Model

Dr. Nilesh A. Rote
Assistant Professor, Head, Dept. of Commerce
Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science College, Dhule.

Abstract

Willingness to provide high quality services to customers a continuous basis, makes creating higher competitive advantages viz. increase customer loyalty, reduce marketing cost, generates positive word-of-mouth, increase the market share of an organisation etc. In recent years, many researchers have intensified their studies on the developments of the service quality model and clarified many changes took place in the process of delivering services from conventional to modern services. The present article review emphasizes on overview of the service quality measurement models. Further article outline the SERVQUAL model; components of service quality, technique of application of model, its benefits and limitations.

Keywords: Service Quality, Customer Satisfaction & SERVQUAL

Introduction

Service Quality and Customer Satisfaction are the most important factors in today's global economic depression for *Retention, Profitability, and Productivity* of the business as a whole. The term Service Quality combines two terms i.e. Service and Quality. According to *Philip Kotler*, "*A Service is an act of performance that one party can offer to another that is essentially intangible and does not result in the ownership of anything. Its production may or may not be tied to a physical product.*" And *"Quality is the standard of something as measured against other things of a similar kind; the degree of excellence of something."*[24]. Together, *Philip Kotler* and *Gary Armstrong* defined the term 'Service Quality' as *"It is the ability of a service firm to hang on to its customer"*. On the other hand, *Zeithaml* and *Bitner* brought up that, *'Service quality is a focused evaluation that reflects the Customer's perception of specific dimensions of service namely Reliability, Responsiveness, Assurance, Empathy, Tangibles.'* As per *Parasuraman, Zeithaml & Berry*, the service quality is measured as:

Service Quality = Customers' Perception –Customers' Expectation[22]

Service quality contribution is the most important factor to investigate the outcome of what the customer expected and the actual perceived service attributes of any business. The basic significance of service quality is, it raises the sales and the customer's expectations than the past. Increasing customer expectations may relate to several factors including increased customers' awareness and knowledge, organisation advertising, and competitors' performance. Good customer services help save money, because retaining current customers is cheaper and cost-effective than grabbing new ones. Retention of customers is easy through quality services. Benefits' arising from service quality is another factor that encourages organisations to provide high-quality services. One of the direct effects is - increasing the organisation's ability to provide efficient services for the customers. It improves the reputation and brand loyalty for the customers. It is seen that expected service quality, business image, and perceived significance are the key drivers in enhancing brand loyalty when customer satisfaction is the ultimate objective.

Review of Literature

1. **Bedi Kanishka (2006)** elaborated on internal and external measures of Service Quality and the SERVQUAL Model of Service Quality measurement. Along with the elaboration of five gaps in the path of service delivery and five dimensions of Service Quality, the Gap Model or the SERVQUAL Model of Service Quality is also described. It also explains the technique of measurement or collection of the SERVQUAL score.
2. **Winnie Wangui and Moses Otien (2014)** said that Service Quality plays an important role in determining Customer Satisfaction which is determined in terms of loyalty, post-purchase and retention. The five Service Quality dimensions amongst the Commercial banks result in the differences in satisfaction. It is seen that service quality gaps influence Customer Satisfaction in the

banking sector. The SERVQUAL Model and Service Gap Model can be used to evaluate how the Service Quality gaps influence long term customer retention, loyalty and post-purchase.

3. **Olegas Prentkovskis (2018)** developed a new methodology for improving the measurement of the quality of the service consisting of three phases. The first phase is the application of the Delphi method to determine the quality dimension ranking. The second phase, using the FUCOM (full consistency method), we determined the weight coefficients of the quality dimensions. The third phase represents determining the level of quality using the SERVQUAL (service quality) model, or the difference between the established gaps. Further author comments that the integration of certain methods and models into the new methodology has demonstrated greater objectivity and more precise results in determining the level of quality of sustainability processes and activities.

Discussion

A. Various Models of Service Quality Measurement[5]:

Advancements in *Instrumentation, Mathematics, and Technology* made the man-made markers and infrastructure expansion possible. It transformed the accuracy from rough estimates to precise measurements. While the purposes of customer satisfaction measurement are constant, the tools used to accomplish them have evolved dramatically with human advancements. Experts have come out with a variety of models to measure customer satisfaction. Following are the models of measurement of customer satisfaction with their brief discussion:

1.Service Quality (SERVQUAL) Model

The SERVQUAL Model is an empiric model developed by *Parasuraman, Zeithaml*, and *Berry* (1988) to compare perceived and expected service quality. It determines the average gap between customers' perceptions and expectations, to assess the organisation's service quality. Hence it is also called as a GAP Model. The model consists of twenty-two items (questions) which are categorised into five dimensions of Service Quality i.e. *Tangibles, Reliability, Responsiveness, Assurance, and Empathy.*

2. IT-Based Model

In the year 2002 *Zhu et.al.*, investigated the impact of Information Technology on service options. It links customer perceived IT-based service options to traditional service dimensions as measured by the SERVQUAL Model. The model examines the relationship between IT-based services and customers' perceptions of Service Quality.

The model also emphasizes the association between the SERVQUAL Model, traditional services performance, experience of IT-based services and IT policies. The impact of these factors on perceived Service Quality and Customer Satisfaction also specifies the model.

3. The e-Service Quality Model

Service Quality is acknowledged as an important aspect of the success of *Electronic Commerce.* A conceptual model of the determinants of e-Service Quality is proposed and discussed by *Rust and Lemon* (2001). It is proposed that e-Service Quality has incubative (proper design of a web site, how technology is used to provide consumers with easy access, understanding and attractions of a web site) and active dimensions (good support, fast speed, and attentive maintenance that a web site can provide to its customers) for increasing strike rates, stickiness, and retention of customers. The significance and inference of each determinant are also presented in the same model.

4. Gronroos Service Quality Model

A firm has to equal the customer's perception and expectations from services so that satisfaction is achieved. The author identified the following three components of Service Quality:

1. Technical quality is what customer truly receives in the interaction with an organisation and on the basis of which evaluate the Service Quality.
2. Functional quality is the outcome of technical service, which defines views of received service.
3. Image is the result of technical and functional service quality. It is also influenced by public relations, word of mouth, beliefs of an organisation, brand equity, financial performance, etc.

5.Perceived Service Quality and Satisfaction Model

The model developed by *Spreng and Mackoy* (1996) endeavors to enhance the understanding of the constructs of perceived *Service Quality and Consumer Satisfaction*. Further, the model highlights the effect of expectations, perceived performance desires, desired congruency and expectation disconfirmation on service quality and satisfaction of customers. These are measured through a set of ten attributes of advice (ease in making an appointment, friendliness of the employees, advisor's

interest, delivery of accurate information, knowledge of the advisor, consistency in help, advisor's help in long-range planning, the help of an advisor in choosing the right courses for career, advisor's interest in personal life, and professional approach of the office).

6. Attribute Service Quality Model

According to *Haywood-Farmer* (1988), in general, services have three basic attributes as physical facilities, processes and procedures, people's behavior and conviviality, and professional judgment. Each attribute consists of several factors. The Service Quality attributes of the Haywood-Farmer Model and determinants of the GAP Model show some association with each other.

7. Synthesised Service Quality Model

According to *Brogowicz et. al.* (1990), on the basis of available information through words of mouth, advertising, and other media communications, customer shows service quality gap. Thus, there is a need to add in, potential customers' perceptions of service quality offered, plus actual customers' perceptions of service quality experienced. The model focuses on the identification of the dimensions related to service quality in the traditional managerial framework of planning, implementation, and control. This model considers three factors, viz. company image, external influences and traditional marketing activities of the organisation.

8. Retail Service Quality and Perceived Value Model

Weeney et. al. (1997) developed a model which facilitates to study the influence of service quality on consumer's perceptions of value and willingness to purchase. The study carried out through the comparison between two alternative theoretical models.

The first model shows, not only how product quality and price perceptions influence the value perceptions, but also Functional Service Quality and Technical Service Quality Perceptions influence the same. The second model illustrates how the Functional Service Quality Perceptions directly influence consumers' willingness to purchase and also influence technical service quality perceptions, which in turn influence product quality perceptions but, neither of the two directly influence the value perceptions.

9. Internal Service Quality DEA Model

Soteriou and Stavrinides (2000) offered a Service Quality Model to direct bank branches for optimum resource utilisation. Instead of developing the Service Quality measures, to a certain extent, the model directs to incorporate measures for service quality improvements.

The Data Envelop Analysis (DEA) Model evaluates the conversion of resources to achieve the level of customer satisfaction. By measuring the level of customer satisfaction, the model guides to define the level of input for achieving expected satisfaction. The input level may need to reduce or increase, which is done through the minimization DEA Model or maximization DEA Model respectively.

10. Internal Service Quality Model

Frost and Kumar (2000) have developed an Internal Service Quality Model based on the concept of the GAP Model developed by *Parasuraman.* The model evaluated the dimensions with inside relationships, that determine service quality among internal customers and internal suppliers (front-line and support staff respectively) within the outsised service organisations.

The internal gap 1 shows the difference in support with the staff's perception (internal supplier) and that of front-line staff's expectation (internal customers).

Internal gap 2 is the critical distinction between the service quality determinations and the service actually conveyed coming about in an inner service execution gap.

Internal gap 3 is the gap which emphasis on the front-line staff i.e. internal customers. The gap is based on the difference between front-line staff's expectations and perceptions of support staff (internal supplier) service quality.

11. Service Quality Gap Model:

1. The following diagram shows the commonly occurring five gaps in the service delivery process. These gaps define the Service Quality. The model was presented for the first time in 1985 by *Parasuraman* when the Service Quality was defined as '*A difference between the way - how a customer experienced a service (perception) and expectations which a customer imagined before using the service.* 'The stepwise explanation of each gap is given below[6].

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

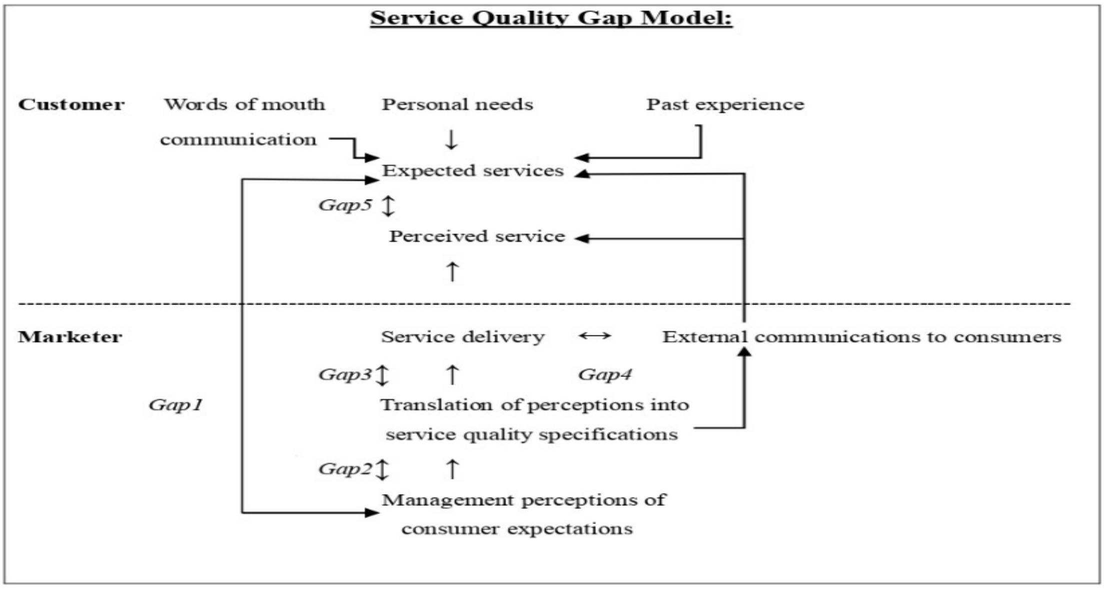

Figure 1.1: Service Quality Gap Model
(Source*: Bedi Kanishka. (2006). Quality Management, Oxford University Press, New Delhi.)*

• *Gap 1*– The difference between exact expectations of customers and understanding of the management about their expectations (gap of management to understand expect expectations of customer from a service).

• *Gap 2* – Represents variation between perceptions of the management about the expectations of customers and specifications of service quality, i.e. management of a company realised the actual customers' expectations but do not focus on developing a system of measures which will enable the delivery of the desired quality.

• *Gap 3*– Represents the difference between the specification of the Service Quality and attributes of the process of service production and delivery, i.e. the difference between what managers have defined as a standard of service quality and the way how a service was actually delivered.

• *Gap 4*– Represents gap between delivered service and promised service to customer.

• *Gap 5*– Represents the difference between customers' expectations regarding the service and their perception of the specific service. Gap five is the result of all the previous gaps i.e. affect of gap one to four.

B. Recapitulation of SERVQUAL Model[1]:

Early as 1985 the writers *Parasuraman, Zeithaml* and *Berry* identified ten constituents of service quality, but in the year 1988 these ten constituents were subsequently merged into five dimensions, called as the SERVQUAL Model which became the most widespread application in the process of the measurement of Service Quality[4].

1. Dimensions and Items of SERVQUAL Model:

Based on research, on several service categories like Retail Banking, Long-distance Telephone Service, etc., A. *Parasuraman, V. A. Zeithaml,* and *L. L. Berry* (PZB's1988) developed a conceptual model of Service Quality with five dimensions, which are commonly used by customers to judge the Service Quality. The following table shows ten dimensions of Service Quality and also a modified version of five dimensions of Service Quality with a conceptual explanation of each dimension.

No.	Ten Dimensions	Five Dimensions	Description
01	Tangibles	Tangibles	The appearance of physical facilities, equipment, personnel, and communication materials.
02	Reliability	Reliability	The ability to perform the promised service dependably and accurately.
03	Responsiveness	Responsiveness	The willingness to help customers and to provide prompt service.

04	Competence	Assurance	The knowledge and courtesy of employees and their ability to convey trust and confidence.
05	Courtesy		
06	Credibility		
07	Security		
08	Access	Empathy	The provision of caring, individualized attention to customers.
09	Communication		
10	Understanding the customer		

Table 1.1: Original Dimensions of Service Quality
(Source: Rampal M. K. & Gupta S. L. (2000). Service Marketing, Galgotia Publishing Company,New Delhi.)

2. Structure of SERVQUAL questionnaire:

In 1988, through two stages of empirical research, *A. Parasuraman, Leonard L Berry, Valarie A. Zeithaml* condensed the scales pool from 97 items to 54 items, and later reduced to 34 items, finally resulted in 22 items with 5 dimensions of Service Quality. These 22 items help to form a questionnaire, in which 22 items in the first part measures expectations of customers and another part with the same 22 items (worded differently) measures perception towards delivered service[1]. Respondents rate each of the items based on *the Seven-point Likert scale,* with one being strongly disagreed and seven being strongly agreed. This scale helps to compute the difference between the ratings that customers assigned to the paired expectation/perception statements. The following table indicates five dimensions and items under each dimension[4].

Dimensions	Parameters
Tangibles	1. Modern equipment
	2. Visually appealing facilities
	3. Employees who have a neat, professional appearance
	4. Visually appealing materials associated with the service
Reliability	5. Providing services as promised
	6. Dependability on handling customer's service problems
	7. Performing services correctly the first time
	8. Providing services at the promised time
	9. Maintaining Error-free Records
Responsiveness	10. Keeping customers informed about when services will be performed
	11. Prompt service to customers
	12. Willingness to help customers
	13. Readiness to respond to customer's requests
Assurance	14. Employees who instill confidence in customers
	15. Making customers feel safe in their transactions
	16. Consistently courteous employees
	17. Employees who have the knowledge to answer customer questions
Empathy	18. Giving individual attention to the customers
	19. Dealing the customers in a caring way
	20. Having the customer's best interest at heart
	21. Employees who understand the needs of their customers
	22. Convenient business hours

Table 1.2: Five Dimensions of Service Quality
(Source: Rampal M. K. & Gupta S. L. (2000). Service Marketing, Galgotia Publishing Company,New Delhi.)

3. Steps in application of the SERVQUAL Model[10]:

Step-1: Collect the responses of respondents of an organisation, the Service Quality of which they want to assess. Using the SERVQUAL instrument, first, obtain the score for each of the 22 expectations and the perception questions, and calculate the gap for each statement. *(Gap score= Perception - Expectation).*

ISSN : 2278-9308
December, 2021

Step-2: After assessing the gap score of each item of the questionnaire, obtain an average gap score for each dimension by dividing the sum with the number of statements making up the dimensions.
Step-3: Make a total of the score of each five dimensions and divide it by five to obtain the Service Quality.

4. Benefits of the SERVQUAL Model:

1. It enables assessing Service Quality from the customer's perspective of a particular firm to compare with its competitors.
2. It facilitates to categorise the customers into different segments based on their individual SERVQUAL scores.
3. It can be used in various service sectors to identify specific attributes of a particular organisation.
4. To determine customers' perceptions and expectations towards service quality improvement in all the dimensions or any particular over the period of time and find the difference between them.
5. Measurement and action over service quality improvement may lead to customer retention, customer loyalty, opportunity for cross-selling, worker benefits, enhanced corporate image, profit gains, and financial performance.
6. It enables to compare competitors on common aspects to see who the best is.
7. It assists to identify customer segments that differ notably in a company's service performance.
8. It can aid to do an inert departmental comparison by assessment of the expectations and perception of internal customers.

5. Limitations of the SERVQUAL Model:

1. The uniform applicability of model as a generic instrument for measuring Service Quality across different service sectors is difficult.
2. There is little evidence that customers evaluate the Service Quality in terms of P – E gaps *(Perception minus Expectation).*
3. Dimensions of the SERVQUAL model are not universal. The four or five parameters of theeach dimension cannot confine the variability in each service quality dimension.
4. The SERVQUAL is based on an expectation measurement rather than an attitudinal, and also it fails to draw on establishing Economic and Psychological theory.
5. It does not measure service outcome perceptions; rather it converges on the process of service delivery.
6. Customers' assessments of service quality may vary from MOT to MOT (Moments of truth).
7. The Number of questions aroused due to the two administrations of the instrument, cause monotony and confusion.

Conclusion

Present cut-throat competitive environment induced by globalisation and advances in information technology have forced organisations to focus on customer relations, and in particular customer satisfaction and customer loyalty in order to efficiently maximise revenues; which may achieved though fulfilment of customer expectations or service quality. In the time of customer centric service, service quality is considered an essential strategy for success and survival in today's competitive market environment. Continuous efforts on improvement of customer service quality seek to increase reputation, brand loyalty and the market share of an organisation. Service quality offers a competitive advantage to the companies that strive to improve it and hence bring customer satisfaction. Service quality is a comparison of customer expectation and perception of services. As there are no physical attributes of measurement, computing service quality is complex. There are multiple tools and techniques available for measurement of service quality by analyzing the experience of consumers and customers' satisfaction on the services provided. Even if there are no specifications for the use of particular model for measurement of service quality perceived, there are a number of efficient models offered by researchers, some of them are briefed in this study which helps to measure service quality with maximum accuracy. The SERVQUAL model is one of the most popular models of service quality measurement, specifically for service industries that are interested in understanding and measuring service quality. The unique feature of the services is it makes much harder for any organisation to objectively assess its quality level. But the development of this model provided structured approach to assess the set of factors that influence consumers' perception about service quality.

As far as market is concern, repositioning in competition is a tedious task as customer does not give another chance to improve the level of an organisation up to the customer expectations. Therefore an effective deployment of service quality techniques can change market follower to the position of market leader.

References

1. Rampal M. K. & Gupta S. L. (2000). *Service Marketing*, Galgotia Publishing Company, New Delhi.
2. Nitin Seth, S.G. Deshmukh & Prem Vrat (2004). *Service quality models: a review*, International Journal of Quality & Reliability Management, Vol. 22 No. 9, pp. 913-949
3. Bedi Kanishka. (2006). *Quality Management*, Oxford University Press, New Delhi.
4. S. Meenakshinathan (2010). *SERVQUAL Measurement in Commercial Banks with Special Reference to Madurai District* (Doctoral Dissertation), Madurai Kamaraj University Madurai, Tamil Nadu, India.
5. Ashraf Elmayar (2011). *Assessing The Perceived Service Quality Levels In The Libyan Private And Public Banking Sectors: A Customer Perspective*, University Of Northumbria.
6. G. Swapna Bhargavi (2011). *SERVQUAL in Retailing- with special reference to Pantaloons Retail* (Doctoral Dissertation), Sri Krishnadevaraya University, Anantapur, India.
7. Emel Kursunluoglu Yarimoglu (2014). *A Review on Dimensions of Service Quality Models*, Journal of Marketing Management, Vol. 2, No. 2, pp. 79-93, ISSN: 2333-6080 (Print), 2333-6099 (Online).
8. Vijay Anand S (2014). *Impact of Service Quality on Customer Satisfaction and Loyalty- An Empirical Study in India's Post Office Savings Banking Sector using SERVQUAL* (Doctoral Dissertation), Anna University, Chennai.
9. Olegas Prentkovskis (2018). A New Methodology for Improving Service Quality Measurement: Delphi-FUCOM-SERVQUAL Model, Symmetry, Vol. 10, Issue 12
10. www.kinesis-cem.com/pdf/ServQual.pdf
11. www.marketingstudyguide.com
12. www.philkotler.com
13. www.userlike.com

A Review : Mejor Environmental Issues in India .

Dr. Jayashri Barai
Assistant Professor.Purushottam Thote. College of Social Work, Nagpur.

Abstract :

Major environmental issues are forests and agricultural degradation of land, resource depletion (such as water, mineral, forest, sand, and rocks), environmental degradation, public health, loss of biodiversity, loss of resilience in ecosystems, livelihood security for the poor. The major sources of pollution in India include the rapid burning of fuelwood and biomass such as dried waste from livestock as the primary source of energy, lack of organized garbage and waste removal services, lack of sewage treatment operations, lack of flood control and monsoon water drainage system, diversion of consumer waste into rivers, using large land area for burial purposes, cremation practices near major rivers, government mandated protection of highly polluting old public transport, and continued operation by Indian government of government-owned, high emission plants built between 1950 and 1980.

Key words:-Environment, Pollution, CNG , Major Issues. Fuelwood, Biomass.

Introduction

Environment Pollution is the addition of contaminants into the natural environment that causes detrimental effects to nature, natural resources and mankind. Any unnatural and negative changes in all the dimensions like chemical, physical and biological characteristics of any component of the ecosystem i.e. air, water or soil which can cause harmful effects on various forms of life and property is called environmental pollution.

What is a Pollutant?

Any substance which causes harmful effects or uneasiness in the organisms, then that particular substance may be called as the pollutant.The materials that cause pollution are of two types:

Persistent pollutants: Those pollutants which remain consistent in the environment for a long period of time without any change in its original form are called persistent pollutants. For example pesticides, nuclear wastes, and plastics etc.

Non-persistent pollutants: These pollutants are the opposite of persistent pollutant and break down in the simple form. If this process of breaking down is done by living organisms, then such pollutants are referred to as biodegradable pollutants. From another perspective, pollutants can be classified as follows:

Primary Pollutants: Primary pollutants are those which remain in the form in which they were added to the environment for ex. DDT, Plastic

Secondary Pollutants: Secondary pollutants are formed due to interaction of primary pollutants amongst themselves viz. PAN by the interaction of NOx & Hydrocarbons. The major sources of pollution in India include the rapid burning of fuelwood and biomass such as dried waste from livestock as the primary source of energy, lack of organized garbage and waste removal services, lack of sewage treatment operations, lack of flood control and monsoon water drainage system, diversion of consumer waste into rivers, using large land area for burial purposes, cremation practices near major rivers, government mandated protection of highly polluting old public transport, and continued operation by Indian government of government-owned, high emission plants built between 1950 and 1980. Air pollution, poor management of waste, growing water scarcity, falling groundwater tables, water pollution, preservation and quality of forests, biodiversity loss, and land/soil degradation are some of the major environmental issues in India .

1) Water Pollution :-

India has major water pollution issues. Discharge of untreated sewage is an important cause for pollution of surface and ground water in India, since there is a large gap between the generation and treatment of domestic waste water. The problem is not only that India lacks sufficient treatment capacity but also that the sewage treatment plants that exist do not operate and are not maintained. The majority of government-owned sewage treatment plants remain closed most of the time due to improper design, poor maintenance, or lack of reliable electricity supply, along with severe understaffing. The waste water generated in these areas normally percolates in the soil or evaporates.

The uncollected waste accumulates in urban areas, causing unhygienic conditions and releasing pollutants that leach to surface and groundwater. According to a World Health Organization study, out of India's 3,119 towns and cities, just 209 had partial sewage treatment facilities, and only 8 have full wastewater treatment facilities (1992). Over 100 Indian cities dump untreated sewage directly into the Ganges River. Investment is needed to bridge the gap between 29000 million liter per day of sewage India generates, and a treatment capacity of mere 6000 million liter per day. Other sources of water pollution include agriculture runoff and small-scale factories along the rivers and lakes of India. Fertilizers and pesticides used in agriculture in northwestern India have been found in rivers, lakes and ground water. Flooding during monsoons worsens India's water pollution problem, as it washes and moves all sorts of solid garbage and contaminated soils into its rivers and wetlands.

2) Air Pollution:-

Air pollution in India is a serious issue, with the major sources being biomass burning, fuel adulteration, vehicle emission, and traffic congestion. Air pollution is also the main cause of the Asian brown cloud, which has been causing the monsoon season to be delayed. India is the world's largest consumer of fuelwood, agricultural waste, and biomass for energy purposes. Traditional fuel (fuelwood, crop residue and dung cake) dominates domestic energy use in rural India and account for about 90% of the total. In urban areas, traditional fuel constitutes about 24% of the total. Fuel wood, agricultural waste and biomass cake burning release over 165 million tons of combustion products every year. These biomass-based household stoves in India are also a leading source of greenhouse emissions, which contribute to climate change.

Vehicle emissions are another source of air pollution. Vehicle emissions are worsened by fuel adulteration and poor fuel combustion efficiencies from traffic congestion and low density of quality, high speed road network per 1000 people. In order to reduce air pollution effects India is introducing hybrid and electric vehicles as per the Faster Adoption and Manufacturing of Electric vehicles in India scheme. While challenges are slowing down the development cleaner combustion fuels are being use in motor vehicles. As of now Delhi Transport Corporation is the world's largest operator of CNG bus fleet. Many Indian cities are testing out with cleaner fossil fuels mostly CNG fuel and renewable biofuels such as biodiesel and E85 blended petroleum. In June 2020, the supreme court promised that in order to improve emissions from vehicles all BS4 vehicles will be upgraded to BS6 standards.

Effects Of Air Pollution :- High levels of air pollution can cause an increased risk of heart attack, wheezing, coughing, and breathing problems, and irritation of the eyes, nose, and throat. Air pollution can also cause worsening of existing heart problems, asthma, and other lung complications. Like humans, animals can suffer from a number of health problems due to air pollution, including birth defects, reproductive failure, and diseases.

Soil Pollution :-

Addition of unwanted substances to the soil which negatively affects physical, chemical and biological properties of soil and reduces its productivity is called soil pollution. The factors which disturb the biological balance of the soil and deteriorate the quality, texture, and mineral content are called soil pollutants. Use of fertilizers, pesticides, insecticides, dumping of solid waste, deforestation, and pollution due to urbanization and other anthropogenic substances causes soil pollution.

Sources :- Industrial waste: lead, cadmium, mercury, alkalis, organic substances, and chemicals. Agricultural waste: fertilizers, pesticides, insecticides, and manures. Discarded materials and radioactive elements and plastic bags.

Effects :- Agriculture: It reduces soil fertility and thus crop yields; increase soil erosion and salinity. Ecological imbalance and imbalance in flora and fauna further increase. Problems in urban areas like clogging in drains, the release of gases, foul smells, and problems in wastewater management. Release of radioactive rays, biomagnification and pollutant gases cause health problems.

Noise & Light Pollution :-

Noise is considered an environmental pollutant caused by household sources, social events, commercial and industrial activities, and transportation. Light pollution is caused by the prolonged and excessive use of artificial lights at night that can cause health problems in humans and disrupt natural cycles, including wildlife activities. Sources of light pollution include electronic billboards, night sports grounds, street and car lights, city parks, public places, airports, and residential areas. Pollution affects the Earth’s land, air, and water by releasing pollutants in the air, water, and land. Pollution ends up in these forms including dust, smog, and toxic gas emissions. In addition to the

natural sources of pollution, they can also come from human activity. These sources include industries such as mining, manufacturing plants, power plants, oil refineries, and transportation that release pollutants into the air or water.

Conclusion :-

Pollution needs to be dramatically reduced because it is destroying the environment we live in, contaminating our food and water, causing diseases and cancers in humans and wildlife, and destroying the air we breathe and the atmosphere that protects us from harmful ultra-violet radiation. It is the responsibility of every living person to protect the environment, and with the population ever increasing, pollution problems are only going to get worse unless we do something about it. Protecting the environment is a long and daunting task, requiring continuous planning, governmental policies, and public and industrial participation. However the result of ignoring the problem will be catastrophic and life as we know it will begin to end. By decreasing waste, implementing recycling policies, banning dangerous agricultural chemicals, and developing safe renewable energy we can significantly reduce the amount of pollution going into the environment annually and increase our quality of living. Everyone is entitled to clean air to breathe, water to drink, and public lands to enjoy.

References

Anderson, D., Wishart R., Murray A. and D. Honeyman. 2000. Sustainable forestry in the Gwich'in settlement area: ethnographic and ethnohistoric perspectives. Sustainable Forest Management Network Publication 2000-9. [Online] URL: http://sfm-biology.ualberta.ca/english/pubs/PDF/PR_2000-9.pdf

Archibald, C.P. and Kostasky, T. 1991. Public health response to an identifiedenvironmental toxin: Managing risks to the James Bay Cree related to cadmium in caribou and moose. Canadian Journal of Public Health. 82: 22-26.

Beckley, T. 2000. Sustainability for whom? Social indicators for forest-dependent communities in Canada. Sustainable Forest Management Network Publication 2000-34. [Online] URL: http://sfm-1.biology.ualberta.ca/english/pubs/PDF/PR_2000-34.pdf

Berti, P., Receveur, O., Chan H.M. and H.V. Kuhnlein. 1998. Dietary exposure to chemical contaminants from traditional food among adult Dene/Métis in the western Northwest Territories, Canada. Environmental Research. 76:131-142.

Blair, H., Rice, S., Wood, V. and J. Janvier. 2002. Daghida: Cold Lake First Nations work toward language revitalization. In Indigenous languages across the community, B. Burnaby & J. Revhner (Eds.). Flagstaff, AZ: Northern Arizona University. Pp. 89-98.

Blossey, B., Skinner, L. and J. Taylor. 2001. Impact and management of purple loosestrife (Lythrumsalicaria) in North America. Biodiversity and Conservation. 10:1787-1807.

Botkin, D., Demarchi, R., Frost, D., Gunn, A., Marmorek, P., O'Gorman, D. and S. Riley. 2004. Environmental effects of a mining road through the traditional territory of the Taku River Tlingit First Nation: a critique of proposed management plans for a new mining road. Report to the Taku River Tlingit First Nation by the Independent Science Panel. Final report.

British Columbia Firestorm Review. 2004. [Online] URL: http://www.2003firestorm.gov.bc.ca/firestormreport/toc.htm

ISSN : 2278-9308
December, 2021

New Policy Environment and It's Impact on Indian Real State Sector

Manoj Kumar Chaudhary
(Gold Medalist) Doctoral Fellow Department of Political Science School of Social Sciences Mahatma Gandhi Central University Bihar

Introduction

The distress of migrant workers under globalisation is more specifically understood in the framework of precarity by Standing [2001]. Precariat, in a globalised economy, is identified as a new class with some special features. They are seen to lead a life of instability and uncertainty within a lack of political organisation or a concerted voice. In fact, they lack revolutionary fervour as found in the traditionally organised labour class. In Standing's seven-fold categorisation of class within the global labour market, precariat assumes the third place from the bottom. This indicates the level of vulnerability of the class. There is, however, a lack of definitional clarity on whom this class refers to. India a collection of 28 States and 7 union territories is known for its great unity in diversity. But that unity bears certain loop holes in maintaining the same in reality. Each state on India has a uniqueness of its own whether it is in culture, geographic pattern, community settlements, economic or natural resources. There is indeed a wide disparity in development which makes rich and poor becomes poorer. As such, people living in rural part (poor regions) of India often transit between places either for a social or an outcome of social, economic and cultural diversity in India.

"Migration is a process of movement of an individual from his place of birth to a new place of residence". (S. K. Das). Migration is one of the most striking manifestations of globalization, Everyday, it demonstrates the importance of transnational dynamics which call for international co-operation. Yet, it may be seen as sovereign field par excellence, states are still the primary actors and there is no formal or coherent multilateral institutional framework regulating (their) responses to international migration and no world migration organization to help in this regard. Sovereign states retain a significant degree of autonomy in determining their migration policies. Most of their issues have more less involvement of people on the different scales apparent within globalization, either it is a migrating peasant, multinational capitalist or as street vendors.

Their place in the on- going development process inherent in India is unquestionable. Development should be seen as a multi-dimensional process involving major changes in social structures, popular attitudes and national institutions, as well as the speeding up of economic growth, the reduction of inequality and the abolishment of absolute poverty (Kapila, 2013). This stand clearly involves a human aspect and Arthur Lewis stresses it is all about achieving "freedom of servitude". The advantage of economic growth is not wealth increases happiness, but that it increases the range of human choice "(Lewis, 1955, 420)".

The civil society plays a very crucial role to bring out the needs of migrant labours. They work as a team to aware the labour about their safety and rights. But this is a very ideal situation because hardly civil society visits the estate sector to promote the welfare of the migrant labours.

Dynamics of the civil society in countries which have civil society and legal support. Timely response of the civil society include parties and press prevent toward all- round development. If the development is not based on national interests or its trend jeopardize the national interests, independent civil society will prevent it by taking actions. It provide and aware the migrant labours about welfare schemes such as job cards, safety equipments, health and sanitation etc., though there are certain loop holes in it.

Government also shows lesser interest in fulfilling its duties the welfare schemes made by government are limited up to paper only. Proper implementation and plan up action should be made to improve the conditions of rural migrants in real estate sector.

Globalization has produced two faces of the Indian economy- India Shining versus India Suffering. On the one hand, the open economy which was set in motion after the 1991 economic reforms has produced a fast-growing industry and infrastructure, on the other, it has given rise to new predicaments for casual labour. The state came to assume a guardian role in supporting private capital and later, but there were no equivalent efforts to introduce welfare measures in the earlier period. This

resulted in a critique that globalization had produced a neo-capitalist state that has withdrawn from its social responsibilities and that globalization itself produced new predicaments or new kinds of fragmentation, for instance, within the working class. It necessitated greater state intervention to address them by redefining policy goals and bringing in the concerns and demands of the newly formed vulnerable classes in the policy discourse. Consequently, special legal arrangements, as well as various welfare programs, were introduced in the last two decades to enlarge the scope of social security measures.

Review of Literature

Kannan, C.T. (1978) conducted a study of cultural adaption of young people and their parents of Asian immigrants of Britain and found that cultural integration existed among the first generation immigrants, cultural assimilation in the case of second- generation immigrants and their children but complete neglect of their tradition and culture in the case of third generation immigrants and the younger people. Thus, according to him, migration leads to cultural assimilation.

Shekhar Mukherjee (1981) presented a brief analysis of historical forces and constraints, which have created underdevelopment, spatial disarticulation and spatial organization in South and South East Asia. According to him migration is the result of economic inequality and creates negative effect upon the origin through labour drain. The civil society tries to incorporate with the migrant labours.

Ralph R. Willies (1983) Study based on U.S. Annual Housing Survey 1973-78 found that the number of migrants on search of job has declined while migration due to job related transfers has increased. The state and civil society have tried to maintain the equilibrium between the reality and schemes on paper.

Adams, R.H. (1992) studied the effects of external as well as internal remittances on income distribution, asset accumulation and inequality in rural areas of Pakistan.

Beret Helene Vandumb (1995) explained the role of women in migration, the importance of family ties, the contextual causes of migration and the characteristics of migration flows based on narratives, through the Story of "Amma". According to him narratives, based on stories of individual explain individual behavior in relation to the structural forces and has an important place in the study of third World Migration.

The Hindu Prabhat Patnaik (1998), Civil society is trust worthy institute for migrant labour. It should be given full encouragement so that society can flourish further.

Kundu (2003) had earlier estimated the contribution of net rural- urban migration along with national increase, (net) population of new town towers and increase due to expansion of existing towns and merges of town in to them.

Rationale and Scope of the Study:-

The proposed research will find out the role of state and civil society in rural migration in real estate sector. According to world economic forum's report on migration and cities, India is home to one-fourth of the 100 fastest growing cities in the world while Mumbai, Delhi and Kolkata are among the 10 most populous urban areas worldwide. The study of Lucknow, Uttar Pradesh, shows the most populous migrant labour. Maximum are from Bihar, Chhattisgarh, Jharkahnd and Assam a role of state and civil society in Lucknow in increased due to populated and dense state.

Population and Statistics: The migration Studies conducted in National Workshop on Internal Migration and development in India by Indian Council of Social Science Research (ICSSR) shows that both in rural and urban areas, a much higher percentage of the migrant population is in the higher quintile.

State wise short duration out migration per 1000 - (2017-2018)

State	Male	Female	M+F
Andhra Pradesh	20	08	14
Assam	20	02	12
Bihar	57	01	30
Chhattisgarh	23	09	17
Gujarat	43	24	34
Haryana	06	02	04
Himachal Pradesh	10	00	05

ISSN : 2278-9308
December, 2021

Jammu	26	01	13
Jharkhand	46	06	26
Karnataka	17	06	11
Kerala	09	01	05
Madhya Pradesh	39	11	26
Maharashtra	16	08	12
Orissa	22	05	13
Punjab	07	08	07
Rajasthan	25	05	15
Tamil Nadu	18	05	11
Uttrakhand	08	00	04
Uttar Pradesh	25	01	14
West Bengal	44	04	24
All India	28	05	17

Research findings:

The four sites I have visited namely Ansal, Kailash, Himalaya, and Gangotri I focused that 90% of the labours were not aware of the government schemes. They do not even know about their rights in the state. They were mainly dependent on their manager and broker through which they got recruited got the job. Nextly 92% didn't have any job card. They were not given any bicycles.74% respondent were given safety kits only. Rest is working at their risk. This is the dilemma of our state that only schemes and promises are made on the paper. Civil Society is also almost negligible in this part. They do not even have round in these estates. The situation in some sectors was more than worst it cannot be expressed education system was totally zero. They don't even visit the area or site. The sites were full of problems for them. As they were rural migrant and they migrated along with their families, there is no interference of state and Civil Society.

Sites Name	% of Respondent aware of government scheme
Ansal	10%
Gangotri	12%
Himalaya	14%
Kailash	11%

One more analysis I have done that most of the rural migrant Shifted for jobs are from schedule cast, schedule tribe, or OBC category. As still there is lack some awareness is lacking.

Research Questions:-

- What are the causes of state failure in providing the welfare of rural migrant in real estate sector ?
- What are the health conditions and living standards of the real estate sector ?

Research Methodology:-

The research would be descriptive as well as analytical in nature. Primary as well as secondary sources within the framework of multidisciplinary social science research would be consulted. Primary source includes field surveys, governmental reports. Human Development Research Initiative Reports. Secondary sources would include research articles, books, magazines and newspapers.

Conclusion:

A theoretical review Variations in welfare provisions are clearly illustrative of the differences in the nature of state intervention and their will and capacity to alter redistribution between the rich and the poor. The servicesoffered have ranged fromold agepension to health services and from education to childcare services. At one end of a continuum were the Scandinavian states with high social welfare and at the other end countries like the US. But with the changing political and economic scenario after the two oil shocks of the 1970s and the rising tide of Thatcherism in U.K. and Reaganism in US, the transition from a welfare state to a neocapitalist state enforcing globalisation and large-scale entry of private forces including multinational companies into the market became an established phenomenon. While globalisation emerged as a seemingly irreversible trend, the question arose as to how it transformed the nature of state. Stiglitz [2003, Pp. 3-26] found a correlation

between mobility of capital under globalisation and the reduction of tax and redistribution. He observed that with greater mobility of capital across the borders, possibilities of outflow will rise with greater taxation. With globalisation, inequalities have risen and the ability of nation states to tax and redistribute has shrunk. Is there an incompatibility between globalisation and welfare or can the state still remain welfarist while promoting globalisation? Bhagwati [2010] answered the question by suggesting a political transformation of the welfare state to a growth-promoting state. Shrinking of social expenditures does not necessarily translate into a minimal state of a laissez faire economy, but one that assist the market by assuming new roles like creating business-friendly policies, building infrastructure and facilitating foreign investment. Thus, emerged the view that from favouring globalisation and the resulting growth for its pull-up strategy, the state has the potential to raise standards of living and minimise socioeconomic disparities without assisting the socially vulnerable directly. A divergent perspective was taken by Nayyar [2015] while analysing therelation betweenthenation stateand globalisation as a political dilemma of the world economy which reflects a tension between globalisation, nation-state and democratic politics. Two nodes can exist through exclusion of the third, for instance, with a strengthening of both the nation-state and globalisation that may cause democratic politics to wither. Nayyar observed that globalisation has resulted in wide inequalities of income and wages, with the share of casual labour increasing in developing countries as well unemployment in the more developed world). Nayyar listed out mechanisms that globalisation reinforces to widen inequalities and labour vulnerabilities.

My Hypothesis proves after taking to the respondents, as there was less or almost negligible of interference by the state or Civil Society Migrant labours are not aware of government schemes provided to them. They are signed on 250 Rupees wages daily but in reality they are given 170 Rupees daily. a policy making system is strong but policy implementation system is week. It needs tots of reformation. Because as B.R. Ambedkar said, "Labours are the first and foremost significant to the Nations development."

References:-

1. Dr. Gopala Menon V.M., Census of India (2011) "Rural Urban Distribution of Polulation" series. Provisional Population Totals paper Vol.2 P.63-69.
2. D. Narayana and CS Venkiteswaran Domestic Migrant Labour in Kerala Thiruvanthpuram Gulati Institute of Fixation and Taxation (GIFT), 2013. [PDF] at http: // www.IC.Kerala.gov.in/images/current / ismstudy.pdf.
3. Adams, Richard H, Jr. 1996. "The role of state in welfare of rural migrants labour". Economic working papers wp97-104, school of Economics, University of Wollongong, NSW, Australia.
4. Mukherji Shekhar, 2001, "Low Quality Migration in India: The Phenomena of distressed migration and acute urban decay, wp 1-24, International Institute of Population studies, Bombay, India.
5. Piketty Thomas, 2014, Capital in the Twenty- first Century P 104-108 Howard University Press.

Implementation challenges of Rural development area

Dr. Dilip Chavan

Assistant Professor Smt. Rajkamal Baburao Tidke College,Mouda.

Dist. Nagpur.

Abstract

The term rural development is the overall development of rural areas to improve the quality of life of rural people. And it is a process leading to sustainable improvement in the quality of life of rural people, especially the poor (Ramesh, 2012). The rural developmental programmes intend to reduce the poverty and unemployment, to improve the health and educational status and to fulfill the basic needs such as food, shelter and clothing of the rural population. To improve the conditions of rural people, Government of India launched some schemes through the planning commission of India such as Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), Rastriya Sama Vikas Yojana (RSVY), Indira Awas Yojana (IAY), Sampoorna Grameen Rozgar Yojana (SGRY), Integrated Tribal Development Project (ITDP), Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY), Integrated Child Development Services (ICDS), Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA), etc. All these schemes are aimed to reduce the gap between rural and urban people, which would help reduce imbalances and speed up the development process.

Key Words:- Rural, Development, Social, Reformers.

Introduction

In a predominantly rural country like India the importance of rural development in driving the nation's development cannot be overemphasis. At present, there are a number of ambitious rural development programme in place. In this article, I analyse the issues in the implementation of rural development programmes[1], based on my experience of working closely with the district administration in Nagpur district of Mahabharata and with the beneficiaries of programmes at the grassroots level. I also make suggestions to ensure better implementation and results.With a majority of the population living in rural areas in India, rural development is key to the development of the country. Based on his experience of working closely with the district administration in Nagpur district in Maharastra, Pushkar Pahwa discusses the issues in the implementation of rural development programmes on the ground, and makes suggestions to improve their effectiveness.

Credit linkage under NRLM: Forced or demand-based?

The National Rural Livelihood Mission (NRLM) is a poverty alleviation programme of the Ministry of Rural Development that aims to bring at least one woman from each poor, rural household into the self-help group (SHG) network, and enable them to access gainful self-employment and wage employment opportunities by providing them with microfinance. An important component of NRLM is bank linkage of women SHGs to ensure access to hassle-free loans and other banking products and services for livelihood activities, which they lack individually because of their poor economic status. However, the emphasis is merely on achieving the annual targets[2] of the number of SHGs provided with cash credit by each bank branch in the district, and not on the effective usage of these loans. What is often ignored is the difference between 'forced lending' and 'demand-based lending'. Due to a lack of micro planning, the loan money is often used for unproductive purposes rather than for undertaking a remunerative semi-skilled/skilled activity. The focus on achieving the annual target in the last quarter of the financial year further contributes to the 'forced' nature of the credit linkage.

As a result many SHGs fail to make timely repayments. This is a lose-lose situation as on the one hand, it leads to an increase in Non-Performing Assets (NPA) of the banks, which in turn makes them reluctant to further lend to this segment; on the other hand, the SHGs become debt-ridden due to unwise use of loans.

Skill training under NRLM: End in itself?

To fulfil the livelihood training objective of NRLM, many trainings for skill development are organised by the district administration to enable SHGs to undertake skilled and high-income activities such as tailoring, incense stick making, gardening, running canteens etc. With a sound business proposal it becomes easier for them to 'cajole' bank managers to approve their loan proposals.

However it is a sad fact that instead of being a means to enhanced income and improve livelihood, the trainings merely become an end in themselves with neither side taking the learnings forward to ensure that the trainings result in successful livelihood projects.

MNREGA: Guidelines vs. practice

Huge gaps exist in the implementation of programmes vis-à-vis their guidelines. For instance, the Intensive Participatory Planning Exercise (IPPE) guidelines for preparing labour budgets[3] under MNREGA (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act) mandate that the block planning teams responsible for conducting household surveys should have a female member who would be the representative of upa sangha (women SHGs representative body at the gram sansad[4] level) to ensure convergence between MNREGA and IPPE. However, the actual composition of planning teams is not uniform across blocks and in many cases female representatives are missing. This leads to the question of how participatory, in reality, the IPPE has been?

Lack of wider community participation in preparing social and resource maps[5] as a part of the IPPE exercise, as mandated by the guidelines, again lead to the exclusion of demands of the most vulnerable.

Human resource crisis: Cliché or reality?

Often human resource shortage is cited as the reason behind poor development in remote and conflict-affected areas. While it is true to an extent that the district administration in difficult areas is constrained by the lack of manpower, what is of concern is how efficiently the existing human resources are utilised.

In this context, I would like to mention the ambitious fellowship programme of the Ministry of Rural Development called Prime Minister's Rural Development Fellowship (PMRDF). The PMRDFs are highly qualified and self-motivated young professionals appointed for a period of 2-3 years to work as development catalysts with district administrations in the most backward districts in the country. The fellows are completely at the disposal of the district magistrate who can involve them in any works related to rural development.

With manpower crunch, it is expected that the PMRDFs would be 'utilised' well by the district magistrates in planning, execution and monitoring of various works in the district. However in reality, there is a huge disparity in the way the PMRDFs are being treated by the district administration and how they function. While in some districts that are led by motivated and proactive district magistrates, the PMRDFs have made significant contributions to the district administration, in many other districts, they are not being utilised as per their calibre and have ended up as glorified clerks preparing note sheets.

Another area of concern in this context is the quality of training imparted to the cadre of workers appointed to work at the grassroots level. For example, in Purulia district of West Bengal, there has been a lot of recruitment of ground staff under NRLM in the past year. These include community service providers (CSP), sangha coordinators[6] (SC) and district-level trainers (DLT), who are the key players in ensuring the success of the programme. However due to lack of effective training programmes for the staff and no objective performance appraisal format, they are hardly able to make significant value addition. Also, many a times even the efficient and motivated personnel are removed due to personal vendetta or political considerations leading to failure of the programme. For example, a pilot project of the West Bengal government called Muktidhara, which aimed at improving livelihoods, suffered badly in Purulia district when the employment contract of the district project manager was not renewed despite the existing manpower crunch - leaving the project leaderless.

Another aspect is the lack of awareness of the district administration of the presence of a cadre of motivated community personnel who have been well-trained in best practices by non-governmental organisations (NGOs). In Purulia district, there exist a large number of Mahila kisans (MKs)[7] who have been trained by the NGO Lok Kalyan Parishad (LKP) under the Mahila Kisan Sashaktikaran Pariyojana (MKSP)[8] in modern agricultural practices and organic farming. There is also a cadre of female farmers trained in dryland agricultural practices by NGO PRADAN. However, the presence of both of these is limited to the areas where NGOs are working in partnership with the district administration and no efforts have been made to replicate their success in other areas by conducting trainings with the already trained MKs as master trainers.

Therefore, ensuring more efficient utilisation of the talent available with the district administrations would contribute immensely to better implementation of development projects.

Way forward

A common thread in the issues outlined above is the lack of an efficient leader. With most government officers considering posting in backward areas as punishment postings, the attitude is that there is nothing more to lose by not performing. So ironically, while we should be having the best and highly motivated officers to accelerate the process of development in hitherto underdeveloped areas, what we actually have is a cadre of uninterested officers waiting for their punishment postings to get over. Thus, what is needed is to transform these so called punishment postings to prized postings, which attract the best of talent to such areas. This can be done by offering additional perks like hardship allowances or by assuring more sought after postings after the officers have served well in such areas for a minimum period.

Unburden the district magistrate

The office of the district magistrate in most of the backward districts combines within itself the functions of revenue, development and law and order, which overburdens the district magistrate, leaving little time for development administration. Thus, the district magistrate tends to only focus on developmental issues that he/she considers more important and the whole direction of development is steered as per his/her priorities. It is high time that the principle of division of work is adhered to and the district magistrate unburdened by appointing a separate district-level officer as the executive head of the Panchayati Raj body for overseeing development administration in the district.

Strengthen feedback mechanism

The officers at the district level often feel that their only role with respect to the policies of the central government is implementing them as per the guidelines. While there are huge lacunas even in putting theory into practice, a crucial link that is missing in policy formulation is the feedback on existing policies which should come from the officers in charge at the lowest tier of development administration, that is, either the block development officer or a district-level officer in charge of development administration. An efficient institutionalised feedback channel should be established so that the challenges faced are brainstormed by those involved in policy formulation and implementation, and the learnings can be incorporated in the policies to make them more effective. The absence of institutionalised feedback mechanism will only lead to ineffective policies getting implemented in an inefficient manner.

These are some easy steps that can ensure better outputs and outcomes of rural development programmes in the times to come.

Notes:

. The analysis is based on the National Rural Livelihood Mission (NRLM), Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MNREGA), and Prime Minister's Rural Development Fellowship (PMRDF), with focus on NRLM.

. The targets are recommended by the district administration and are finalised by the State Level Bankers Committee (SLBC), which has representatives from both the State Rural Livelihood Mission and banks. Lending to SHGs is covered under Priority Sector Lending (PSL) requirements for banks.

. This is to be formulated annually and contains the details of works to be undertaken under MNREGA in the next financial year, number of man days required to complete a particular work, and finances required for the same.

. Due to large area under the Gram Panchayats in Maharastra, the three-tier Panchayati Raj structure extends to a fourth and informal tier of local governance - Gram Sansad. This is a small area under the Gram Panchayat. A number of Gram Sansads make one Gram Panchayat.

. These maps show the layout of residential houses, institutions, and amenities in an area. They provide information about the existing assets (drains, hand pumps, schools, etc.) based on which the communities can determine what other assets are required and could be built under MNREGA, subject to what is permissible.

. Sangha is a Gram Panchayat-level body, which consists of representatives of all women SHGs in that Gram Panchayat area.

. MKSP is a sub-component of NRLM which aims to improve the capabilities of women in agriculture by organising them into SHGs.

Reference:

1) Ambasta, P., Shankar, P.S.V., & Shah, M. (2008). 0Two years of MGNREGA: The road ahead. Economic and Political Weekly, February 2008.

2) Dey, S., & Bedi, A. (2010). The National Rural Employment Guarantee Scheme in Birbhum. Economic and Political Weekly, XLV (41), 19-25.

3) Dreze J. (2007). MGNREGA: Dismantling the contractor raj. The Hindu, 20th November, 2007.

4) Khera, R. (2008). Empowerment Guarantee Act. Economic and Political Weekly, August 2008.

5) Mathur L. (2007). Employment guarantee: Progress so far. Economic and Political Weekly, December 2007. Development, GOI. Shah, M. (2004). National Rural Employment Guarantee Act: A Historic opportunity. Economic and Political Weekly, XXX (39), 5287-5291.

Web References http://www.nrega.ac.in http://www.gov.in http://www.nrega.net http://www.nrega.nic.in/guidelines.htm.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

Impact Of Rural Developomement Programs Framed By Government After Independence

Dr. Vaishali Malwar -Duke
Asst. Professor Purushottam Thote College of Social Work,
Narsala Road, Nagpur-440034.

Abstract:

The Rural development normally states to the procedure of improving the quality of life and economic comfort of people living in comparatively remote and lightly populated areas

Rural development has assumed worldwideconsiderationparticularly among the developing nations and it has great significance for a county like India. Rural development focuses upon the development of the sections of rural economies, that experience serious poverty issues and capablypurposes at developing their production. It also emphasises the need to address various demandingproblems of village economies that delayprogress and recover these areas.The Government of India has had lunchvarious schemes for development of rural parts. In front ofthe rural areas in India, the major problems of housing, absence of infrastructure in villages like English schools, specialised hospitals, etc. and city to village connectivity by all seasontransportations and absence of employment opportunities in villages. Through this study try to focus theimpact of rural development schemes on rural society.

Introduction:

Indian population takes second largest place in the world. Nearabout 50% of population in India lives in rural areas. They face problems like illiteracy regarding training skills, hygiene issues, malnutrition in children's, unemployment, lack of awareness about education, family planning etc.The three basic elements of rural development are Basic necessities of life. Self-respect, Freedom.The three dimensions of rural development are Social, Economic, and Political.Rural society in which there is a low ratio of populations to open land and in which the most important economic activities are the production of crops, fibres, and raw materials.

Rural development is as important as urban development. Improving the hardships of the rural people is essential to rural development.Efforts at developing the rural areas are aimed at making industries and employment chances.Rural development is an important aspect of development in India. Rural development is considered to be of noticeable importance in the country today than in the olden days in the process of the evolution of the nation. It is a strategy that tries to obtain an enhancedproduction, higher socio-economic equivalence and desire, and steadiness in social and economic development.Rural development is considered to be of noticeable importance in the country today than in the olden days in the process of the evolution of the nation. It is a strategy that tries to obtain an improved and productivity, higher socio-economic equality and desire, and steadiness in social and economicdevelopment.

There are various types of approaches to rural development like Sectoral Approach, Area Development Approach, Integrated Development Approach, Growth Canter Approach and Community-driven development Approach.

Concept of Rural Development

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas.Rural Development has traditionally cantered on the exploitation of land-intensive natural resources such as agriculture and forestry.

Rural Development is a process, which aims at improving the wellbeing and self-realization of people living outside the developed areas through collective process. According to Agarwal (1989), rural development is a strategy designed to improve the economic and social life of rural poor.

Programmes and policies play a vital role in development(Maheswari,1995)The prevalent poverty in rural areas has represented a continuing concern of national governments and development assistance agencies. One response to pervasive povertyhas been the design of local institutions to enable rural communitiesto mobilize their own resources to generategrowth and improve the quality of life

(Ruttan,1984). The Ruraldevelopment usually refersto the process of improving the quality of life and economicwell-being of people living in relatively isolated and lightly populated areas (Panda and Majumder, 2013). Rural development isthe implementation practice taken by Government of India forimproving the standard of living of rural people socially as well aseconomically. The backwardness of the rural sector is a majorobstacle to the overall progress of the economy. Hence in ruralcommunities the major aspects are education, employmentopportunities and farming practices need to be changed for thebetterment of economic prosperity.Andalso, Extension is concernedon overall development of rural people both economically andphysically.Irregularity of whether rural development programmesfall short of completing their goals, or succeedin meeting thedesired targets, they lead to a certain revolution of the terms inwhich the village is talked about. The village becomes a marker ofsocial difference in the overall context of development andreconstruction Three main dimensions related with Rural Development are

Environmental conservation- Environmental conservation is basicallythe practice of humans to save the environment which cooperates rural people for better life position andimprove a healthy economic richness.

Economic development –Undoubtedly rural progress is based on goodeconomic aspect. So, for better economic status of rural people Govt of India has been implementedvarious schemes and taken steps to implement these schemes in a proper way of applicability.

Societal equity –Social equity is based on theequality and objectivity, judgementof social activities and policies. This is focussed on the institutional context, education and public administration.

Aims and objectives of Rural Development Programmes –

The basic objectives of Rural Development Programmes are based on the poverty alleviation and reduce unemployment status by placing training programme for rural jobless youths and also concentrations to be improved the economic status of borderline or marginalised farmers. Various Rural Development schemes developed by Govt of India after Independence for the betterment of rural area.

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) is considered as a "Silver Bullet" for eliminating rural poverty and unemployment, by way of creatingcommand for creative labour force in villages. It provides aadditional source of livelihood which will have an effect on dropping migration rate, restricting child labour, lessening poverty, and making villages self-sufficient through productive propertiesformation such as road building, cleaning up of water tanks, soil and water management work, etc. For which it has been measured as the chief anti-poverty programme in the world. Thus, nearly 70 per cent of the India's population lives in rural areas. These rural populations can be characterised by mass poverty, low levels of literacy and income, high level of unemployment, and poor nutrition and health status. In order to tackle these exact problems, a number of rural development programmes are being implemented to create chances for development of the excellence of life of these rural people. The term "rural development" is the overall development of rural areas to improve the quality of life of rural people. And it is a process leading to sustainable enhancement in the quality of life of rural people especially the poor. The rural developmental programmes intend to reduce the poverty and unemployment, to improve the health and educational status and to fulfil the basic needs such as food, shelter and clothing of the rural population.

To improve the conditions of rural people, Government of India launched some schemes through the planning commission of India such as:

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) at 2006;

Rastriya Samaj Vikas Yojana (RSVY) at January 2010

Indira Awas Yojana (IAY)at June 1985

SamPoorna Grameen Rozgar Yojana (SGRY);25 September 2001.

Integrated Tribal Development Project (ITDP);August 1974

Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana(PMGSY)which started on 25th December, 2000;

Integrated Child Development Services (ICDS) October 1975

Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA) September 1982

National Rural Health Mission (NRHM) the scheme was reconstructed from the Swarn Jayanti gram SwarajyaYojna in 2011

Training to Rural Youth for self-employment(TRYSEM) was started on august 15, 1979;

AntyodayYojna(AAY) was launched on 25rh December 2020;
Sarv Shiksha Abhiyan from 2000;
Sansad Adarsha Gram Yojna started from 11th October 2014;
DeenDayal Upadhyay Grameen KaushalyaYojna launched from 25th September 2014;Paramparagat Krishi Vikas Yojana (PKVY), launced on 2015
Etc. All these schemes are aimed to reduce the gap between rural and urban people which would help reduce imbalances and speed up the development process.

Impact of Various Government schemes on Rural Life:

Rural development schemes offerasubstitute source of living which will have an impact on dropping the rate of migration of villagers. These programs may strictly prohibit the child labour, improving the rate of poverty less peoples, and making villages self-sufficient through creativeresourcesformation such as cleaned water tanks, conservation work of water and soil, road building, etc.Rural development aims to improve sustainable livelihoods by applyingwide-ranging development plans for rural areas where a majority of people live in poor circumstances.

Rural development programs providesocial support to the aged, widow and disabled persons. Also Providing urban facilities in rural areas for upgrading of quality of rural life. Capacity development and training of rural development functionaries

Overall, the implementation of the centrally sponsored rural development programmes was applied to a large amount in true sense and soul. And it has helped in improving the social and economic standard of living of the targeted individual beneficiaries and the groups. Involvement for these programmes has been openly acknowledged by the receivers and observed by the study team. The implementation of these programmes in the region has benefited both individuals and the villages as a whole in social and financial aspects, which eventually run in the development of the excellence of life of the beneficiaries and villages as a whole.

The district and block level, related to economic and physical achievements of the selected rural development programmes were found to be in good progress Rural construction projects often fail for many reasons. Because of Lack of participation of rural communities and information to hold project leader or executor responsible. Finally, project leaders sometimes produce deficient performance due to lack of proficiency and understanding to implement the project until its completion.The importantreasons of construction project failure as per their positions were poor communication, lack of monitoring and valuation, lack of client or beneficiary participation, May be the poor project planning, Various kinds of financial difficulties, poor project scheduling, imperfect project picture, conflict, poor mechanicalpresentation etc.

The making of Rural Development projects for the betterment of rural belt, ultimately for their overalldevelopment, government formed various schemes with various attractive features. In some areas it is useful and showing the positive result with remarkable success. But at the same time some schemes are not giving result due to some reasons The impact of such rural development schemes is like mix fruit which is sour and sweet.

Suggestions And Recommendations:

For the better results from these programs more area should be brought under watershed treatment.
The schemes which are for BPL families, therefore the list of them should be carefully prepared.
The list of beneficiaries should be done in a participatory technique; therefore, the poor are benefitted and wrong practices are avoided.
Adequate training should must provide to unskilled beneficiaries for better result.
Wide-ranging awareness generation operation should be initiated for having wider outreach of many rural development programmes and benefits are retrieved by the poor.

CONCLUSION:

The problems of rural are universal access to economic opportunities which may promote sustainable livelihood as well as basic social services. When the quality of life in villages are getting improved, the social development and justice also established. When the people in rural areas like poor and uneducated but who have willing approach are included the task of activating the rural programs in such areas for their betterment, the success ratio may hike.The policies and schemes for rural development are yet to achieve the goal of total success. Every aspect has to involve in this with willingly for implementation the rural development schemes.

References:

A Review of Rural development programs in India: Shantanu Panda and Arup Mujumdar.
ICSSR Postdoctoral fellow, Research Scholar, department of
Anthropology, Vidyasagar University, West Bengal. India. International Journal of Research in Sociology and social Anthropology. ISSN2321-9548.
Association for Rural Advancementthrough Voluntary Action and Local Involvement(Established by the Govt. of Rajasthan to promote voluntary action for socio-economic development of the State)
The Impact of Rural Development Programs on the Economic Structure of Rural Communities - Author V. M. RaoPart of the International Economic Association Series book series (IEA)
Rural Development: A Strategy for Poverty alleviation in India
D.Gangopadhyay,A.K. Mukhopadhyay & Pushpa Singh .S&T for Rural India and Inclusive Growth, India, Science and Technology: 2008
Rural development schemes haven't achieved their objectives, says expert
The Times of India, 29th July 2017.
Food and Agriculture, ESN Publications (Thakur, 2007).
ISBN: 978-81-950305-9-0 Page 121
http://www.researchget.net
http://rural.nic.in
http://jstor.org
http://bijus.com

The Flux of Difference in culture in Anita Desai's Bye Bye Blackbird

Sanjay A. Diwekar
Research Scholar Assistant Professor, Department of English
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Dist-Wardha

Abstract:-

Millions of men for some reason or the other leave their own roots and fail to strike roots in the alien soil and die as rootless and restless individuals. Cultural interaction is the experience of dislocation resulting in the anxiety of deculturation. Pulled by two cultures, caught between exile and home coming, rendered homeless both at home and abroad, they get often doomed to a pallid, savorless, asocial existence. People without roots or roles became dysfunctional, neurotic and infinitely sad without the dignity of tragedy because they possess no sense of affiliation to any culture or their loyalty to a culture is not accepted as real. This flux of deculturation is a recurring theme in commonwealth novel. *The novel* 'Bye Bye Blackbird' *deals with the* anxiety of difference in culture.

Keywords: Estrangement, Rootlessness, Identity, Exile, Isolation, Alienation

Millions of men for some reason or the other leave their own roots and fail to strike roots in the alien soil and die as rootless and restless individuals. Cultural interaction is the experience of dislocation resulting in the anxiety of deculturation. Pulled by two cultures, caught between exile and home coming, rendered homeless both at home and abroad, they get often doomed to a pallid, savorless, asocial existence. People without roots or roles became dysfunctional, neurotic and infinitely sad without the dignity of tragedy because they possess no sense of affiliation to any culture or their loyalty to a culture is not accepted as real. This flux of deculturation is a recurring theme in commonwealth novel. There are thousands of individuals who end their lives as rootless and restless individuals. Cultural interaction is the catastrophe where the numerous dislocations happen and struck between two cultures. They turn out to be homeless at both the ends, get to separation and loneliness of life and start thinking about their pallid life and losing their identity. This flux of difference in culture is a recurring theme in commonwealth novel. This kind of anxiety of difference in culture creating the catastrophe separation in persons is projected in the novel.

The conflict between cultures and identity crisis was considered as an important area to ponder upon by the writers of post-independence era. India, emerging from the clutches of havoc caused by the colonialists and in the process desperately trying to regain all the glories of the past have been a common theme for the writers of the age. The period thus witnessed a huge spurge of literary output from the Anglo-Indian writers. The themes of east-west conflict have been very well expressed through the works of Indian English writers. This novel deals with Indians and Englishmen in England with their problems both physical and psychological. Adit, an Indian is married to Sarah an English girl. Both suffer from problems such as the loss of identity, alienation and humiliation largely on account of racial and cultural prejudices. In 'Bye Bye Blackbird' Adit is an Indian who lives in England. He reconciles to his stay in England even though he suffers humiliations ungrudgingly and he inwardly identifies himself with Indian. Sarah stands between the poles –India and England. She is weak but possess steady voice, she becomes a victim of psychic and social alienation, yet signifying the twentieth century man's attempt to forget a historical situation, which he did nothing to create and could do little to alter. Adit and Sarah love each other even though their language and culture continue to differ.

The novel depicts the plight of Indian immigrants in London. The title of the novel refers to England's bidding farewell to an Indian "Black Bird." The title is symbolic and deals with the theme of alienation. The novel is in three parts "Arrival", "Discovery" and "Recognition and Departure." The relationship between Adit and Sarah is quite stressful as both are lonely and feel alienated from each other. The novel is basically concerned with immigrants abroad, their experience of alienation, loneliness and nostalgia for their past life in India. From our point of view the central problem with which the novel deals with is the problem of marital adjustment, which is one of the most recurrent and dominant themes in Anita Desai's work. Sarah, his English wife, finds by hints and suggestions that she is not liked by her own countrymen for having married an Indian. Sarah is different from other characters. She is almost in an exile in her own land but unlike others she never withdraws. The

novelist herself says Sarah's loneliness is different from other heroines because she chooses it deliberately whereas for her other characters its part of their nature. Sarah loves Adit an Indian immigrant. But she wants to hide her relationship from her own English people. Here we find that Sarah though in an advanced country, she is still weak and submissive. She expresses her love openly for Adit. Sarah lives a life of a cultural exile in her own country. She feels displaced in England by marrying an Indian in the sense she is victim of values, system i.e. culture. Sarah faces the problem of aloneness. Married to an Indian she tries her best to adjust the loose of identity in her own society

Adit even though living in a foreign country but being Indian male dominates Sarah. She feels suppressed and losing her own self not in India but even in her own country. Even though Sarah belongs to the advanced West, she is basically a woman easily object to manipulation and control. Sarah experiences an extreme kind of loneliness after married to an Indian. Her marriage is an act of free choice. She boldly accepts the consequences of her choice with regret or any sense of remorse. She does her domestic as well as official duties with great patience and perseverance. But she suffers a great deal on account of the crisis of identity. Everything else being gone, she is left with shock of loneliness. She has lost her identity and appears herself meek, submissive and voiceless. But she could even come to grips with reality. Despite this Sarah represents herself alienated in her own culture. Her fate is worse than that of "the bouncing dog", the homeless adventure she experiences in the novel. Bidulata Chaudhari in her essay 'The Role of Women in Modern Indian Society' remarked that Sarah the chief women character is painted as lifeless character, with a spectacular spiritual death with inside and whole is given to herself. Minor woman characters such as Mala, Bala and Ratna the old Punjabi ladies are not spiritually rich. They merely cluster around to density the ordinary contrast between East and West. On the other hand, attention has been shifted to Dev and Adit, the male characters in the novel.

Adit and Sarah have totally different cultural backgrounds. Adit even though living in a foreign country, is still having the typically dominant Indian male attitude and therefore has a command and control tone in the novel, which is much against what Sarah has seen in her country and culture. She has a longing to keep pets but her love for pets is condemned by her husband Adit, who hates her pet cat so much and throws abuses at it, when she feels suppressed and angry at herself for losing her own self, not in India but even in her own country. Sarah, on the other hand, does not like Indian music nor can she understand and appreciate Indian jokes and conversations, which Adit enjoys a great deal. Initially, Dev is a misfit in England, he finds that he is discriminated everywhere; he can't get accustomed to the silence and emptiness of the city. Towards the end of the novel, things entirely change. Adit begins to be nostalgic for India and gradually gets disenchanted, with England. The outbreak of Indio-Pakistan war becomes a turning point in his life and he decides to return to India, while Dev who had difficulty in adjusting in England initially, begins to settle down there for his higher education; where the writer seems to show that after a while, he shows a great deal of flexibility and adaptability.

The novel explains a story of love in the background of immigration and presents the difficulties of adjustment there and of those who return to the motherland, often complicated by interracial marriages. Dev arrives in England for higher studies, stays with his brother Adit and his English wife, Sarah. Desai has beautifully depicted the problems faced globally by immigrants as well as the troubles, which are caused by a cross-cultural or inter-racial marriage. The title of the novel is directly connected to the theme and signifies that London has said good-bye to one blackbird (Adit), but has welcomed his brother Dev. The Statesman, a leading newspaper, puts: "Anita Desai touches on a very real problem, a facet of 'East is east and West is west' which has been hitherto little explored in novel form." K. Meera Bai comments: The most successful characterisation in Bye-Bye, Blackbird, is not that of an Indian, but of an English woman who has cut herself off from the mainstream of English life by marrying an immigrant Indian. Sarah Sen is a typical Anita Desai's character - complex, supersensitive and well-informed, who can have a family relationship.

Anita Desai lays stress on the art of characterization; her characters are neither common and ordinary nor are their problems are related to food or lifestyle. Dev's solitude eventually stops haunting him, as he gets a little more accustomed, to the weather, people, isolation and he decides to stay in England. Meanwhile, Adit suffers from an identity crisis. He starts longing for the land and the people he has left behind; begins to miss the conversations with his folks and thus decides to return to India with Sarah The migratory blackbird is drawn to and repelled by the white England as its new

habitant. Anita Desai captures this conflict in fictional terms through Dev. In Bye-Bye, Blackbird, sarcasm can be seen among both the Indian and English characters. The Indians show it in their n their jeers, jokes, irony, giggles, taunts, with which they hit at each other's accents, languages, customs, religions, myths, and intellectual and social violence in the form of jeers and derisions of her countrymen for having married an Indian is also seen and experienced by Sarah, as it was unimaginable then, for an Indian to marry an Englishman or woman. In today's context, Bye Bye Blackbird, will not be significant, as we see millions of expats from around the world have embraced well and adapted them well in a foreign country. It is never easy but having lived the life of an expat in Thailand, for almost two decades, facing cultural isolation discrimination for being an Indian, still makes me see this country as great example of globalization, with a huge expat population and plenty of cross-cultural marriages, thanks to globalisation.

Works Cited:

1. Desai, Anita. Bye-Bye Blackbird. Delhi: Orient Paperbacks, 2006.
2. Bai, K. Meera., "Identity Crisis: The problem of the cultural Transplants" in Indian Women Novelists, Vol. 1 Ed. R. R. Dhawan, New Delhi, Prestige Books, (1991)
3. Chaudhary Bidulata. Women and Society in the Novels of Anita Desai(New Delhi: Prestige Books, 1995
4. Bande Usha. *The Novels of Anita Desai: A Study in Character and Conflict.* New Delhi: Prestige, 1988.
5. Iyenger, K.R.S. Indian Writing in English.New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd., 1983
6. Dalmiya, Yashodhara. Interview with Anita Desai. Times of India, 29 April 1979.

स्वातंत्र्योत्तर काल मे दलित एवं आदिवासी आंदोलन के नए प्रतिमान

डॉ.शिंदे मालती धोंडोपन्त
नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय आ.बालापुर जी. हिंगोली – महाराष्ट्र 431701

स्वतंत्रयोपरांत देश मे स्थापित नए संविधान में अनुसूचित जातियों की निम्न सामाजिक-आर्थिक स्थिति को दृष्टिगत करते हुए कुछ सुरक्षा एवं अधिकारों का प्रावधान किया गया।भारतीय संविधान की धारा 15,16,27,19,38,46 के अध्ययन से उनकी परंपरागत निर्योग्यता को दूर करने का संवैधानिक प्रयास है।अस्पृश्यता दूर करने हेतु संसद एवं विधान मंडलो में उन्हें अनिवार्य प्रतिनिधित्व प्रदान किया गया।आर्थिक क्षेत्रो में ऋण, अनुदान प्रशिक्षण की व्यवस्था, भूमि वितरण,लघु उद्योग और गाय भैंस के लिए ऋण एवं वित्तीय सहायता दी जाती है। शिक्षा के क्षेत्र में भी प्रवेश नियमो में शिथिलता, शुल्क मुक्ति, छात्रवृत्ति, प्रौढ "**शिक्षा आदि शैक्षणिक सुविधाएं प्रदान की गई है। इस प्रकार स्वतंत्रता के बाद देश के समानता के दर्शन देकर न केवल अस्पृश्यता एवं जाती भेदभाव को वैधानिक दृष्टि से समाप्त कर दिया बल्कि इसके लिए प्रयत्न भी किये गए।।** " १. गांधी और सरदार के गुजरात मे 1980 और 1984 में अनंत आंदोलन चला गुजरात की राजनीति में 3 अनुसूचित जाति के प्रधान मंडल में मंत्री रहते थे।अनुसूचित जनजाति के स्व. श्री अमरसिंह भाई चौधरी गुजरात के नाथ मुख्यमंत्री बन चुके है। जो कि कौंग्रेस की सरकार थी गुजरात मे भारतीय जनता पार्टी की सरकार में सिर्फ फ़क़ीरभाई वाघेला और ईश्वरभाई मकवाना को ही मंत्री के रुप में रखा गया तीसरे मंत्री को हटाया।आज सिर्फ एक ही अनुसूचित जाति, और अ.ज.जा. का एक मंत्री है। आश्चर्य इस बात का है कि किसी भी जाति जनजाति के विधायकों ने विरोध नही किया क्योंकि सभी मंत्री पद के लिए लालायित थे।

दलित शब्द का अर्थ- प्राचीन साहित्य में शुद्र,चांडाल, अंत्यज शब्द प्रयोग किया। गांधी ने हरिजन श्री मंगाते ने अस्पृश्य और दो.आंबेडकर ने बहिष्कृत और अछूत शब्द प्रयोग किया भारत में 50-60 साल पूर्व से दलित शब्द का प्रयोग हो रहा है। दलित व्युत्पत्ति संस्कृति के दल से हुई है।

संस्कृत शब्दकोश-दल-चूर्ण करना टुकड़े करना। मराठी शब्दकोश-दल-नाश करने दलित- नाश पावलेला (विनिष्ट हुआ) हिंदी शब्दकोश में भी दलित शब्द का अर्थ मसला हुआ,दबाया,रौंदा, या कुचला हुआ, विनष्ट किया हुआ।।

दलित की परिभाषाएं- 1. रामलाल विवेक के मत से- "**ब्राह्मण,क्षत्रिय,एवं वैश्य के अलावा समस्त हिन्दू समुदाय दलित वर्ग के अंतर्गत ही मन जाता है।दलित वर्ग में इस्लाम धर्म अंगीकार करनेवाले,बौद्ध। यैसे धर्म ग्रहण करनेवाले दलित वर्ग के लोग।**" २. 2. दो.चंद्रकांत बंदिवडेकर-" **दलित यानी अनुसूचित जातियों, बौद्धिक कष्ट उठनेवाली जनता, मजदूर भूमिहीन गरीब किसान, खाना बदोश जातियां आदिवासी दलित शब्द की यह जाती निरपेक्ष व्यापक परिभाषा है।गांधीजी ने जिन जातियों को हरिजन कहा था वे ही जातियां दलित के नाम से पहचानी गई।**" ३. दलित साहित्य संकल्पना- दलित साहित्य शब्द से पता चलता है कि दलित शब्द के साथ जुड़ा है अतः दलित समाज इनका वर्ण्य विषय है। दलित साहित्य जातिवादी साहित्य नही बनना चाहता वह देश की सीमा का अतिक्रमण जर देता है और विश्वशांति,विश्वेक्य, मानवतावाद शोषणविहीन समाज,समानता,बंधुता को लेकर चलता है। इसकी सीमा किसी प्रान्त,राज्य,देश,जाति तक सीमित नही है। दलित साहित्य में मानवीय संवेदना का प्रस्फुटन होता है। इनके भाव पक्ष में जातिवाद, द्वेष, अलगतवाद या किसी के प्रति नफरत नही है।इसके केंद्र में केवल मानव है।जिसके सामने समाजप्रेम, राष्ट्र प्रेम,स्वजाति प्रेम भी गौण है वह सत्य को स्वीकारता और सत्य का आग्रह करनेवाला साहित्य है सामाजिक,साहित्यिक और वैचारिक क्रांति उसका लक्ष्य है।वह एक आंदोलन है।। दलित साहित्य की परिभाषा-1. हरीश मंगलम-" **दलित साहित्य समाज साथे अविनाभवि संबंधति जोडा येलो छ के ये घटन्स विध्न तो साहित्य छ।एम सर्रीयलिज्म कुविज्ञनम न आटा पाटा नही बल्कि दलितझम अने एम व्याकत थती Acute रेस consciousness& fallen caste. नई संवेदना अनुभवती जोवा मले छ।**"४. 2.डॉ. सुमनाक्षर-" दलित

साहित्य एक ऐसा साहित्य है जो सभी तरह वर्ण व्यवस्था,जाति पाती, ऊँच-नीच,भेदभाव के दायरे से ऊपर है और जिसे धर्म,भाषा और प्रवेश की सीमाओं से बंधा नही जा सकता।दलित साहित्य वह है जो इंसान के प्रति तिरस्कार,अलगाव और घृणा पैदा नही करता।" ५. दलित सुधार-नये प्रतिमान- दलित सुधार में कई संस्थाओं का योगदान रहा है। महात्मा फुले-सत्य शोधक समाज, थक्करबपा -अहक़ील भारतीय अस्पृश्यता विरोधी लीग,जो बाद में दलित सेवक संघ के नाम से विख्यात हुई। गोखले-भारतीय सेवक समाज, डॉ.बाबासाहब आंबेडकर के प्रयासों से -अखिल भारतीय दलित वर्ग फेडरेशन,,अखिल भारतीय दलित संघ,समता सैनिक दल, पीपल्स एजुकेशन सोसायटी एवं डिप्रेस्ड क्लासेज वेलफेयर लीग, बी.आर. शिंदे-भारतीय दलित वर्गमिशन, ईश्वर शरण आश्रम, हिन्द मेहतर संघ,अछूतोद्धार मंडल भारतीय वर्ग संघ भारतीय दलित सेवक संघ, स्वामी दयानंद सरस्वती-आर्य समाज, राजा राम मोहन राय- ब्रह्म समाज, केशवचंद्र सेन-प्रार्थना समाज स्वामी विवेकानंद- राम कृष्ण मिशन आदि संस्थाओं की सराहनीय भूमिका रही। स्वतंत्रता पूर्वकाल में संतो ने और समाज सुधरको ने सामाजिक और धार्मिक संस्थाओं द्वारा अस्पृश्यता निवारण के कार्य गतिमान रु से शुरू रखा।

दलित सुधार का निष्कर्ष- राम स्वरूप वर्मा के मतानुसार-" **अस्पृश्यता अब भी भारत के गाँवो में पूरी तरह विद्यमान है।"**

स्वतंत्रयोत्तर हिंदी साहित्य में जनजातीय विमर्श का चित्रण करने के पूर्व भारतीय जनजातीय जीवन का स्वरूप और संवेदना पर विचार करना आवश्यक है भारत मे आदिवासी नाम से जाने जाने वाले लोग भारत के मूल निवासियों के वंशज है। देश की अनेक जनजातियां तथा आदिवासी आज भी आदिम व्यवस्था में जीवन यापन कर रहे हैं।जिन्हें आदिम भारत के मूल निवासी ,जंगल का राजा,वनवासी वन्य जमाती, अरण्यक लंगोटीए,, धरतीपुत्र,गिरिजन,वनपुत्र,और अनभिषिक्त सम्राट आदि अलग अलग नमो से अभिहित किया जाता है। "**आदिम भारतीयों को डॉ.बाबासाहब अंबेडकर ने भारतीय संविधान में आदिवासी या जनजाति के रूप में अवतरित किया है।जो जंगलो में पहाड़ो में रहने वाली विशिष्ट बोली बोलने वाले, धार्मिक एवं सांस्कृतिक मूल्यों का संरक्षण करनेवाले मानव समूह को जनजाति कहा जाता है।"7** मध्यप्रदेश का पातालकोट आज भी शेष भारत से अलग है जो चारों तरफ से पर्वत मालाओं से घिरा है वह दो ढाई किलोमीटर नीचे गड्ढे में बस है। जहाँ तक सभ्यता क्या जो अपने आप को सभ्य कहनेवाला समाज भी अभी तक नही पहुँचा है। जहाँ अंधेरी गुफाएं इनके घर है टी बड़े वृक्षों की जड़े बाहर आने के रास्ते है। "**देश की कुल जनसंख्या का लगभग पंद्रहवाँ भाग (आदिवासी एवं जनजाति) आजादी के साठ वर्ष बाद भी गुमनाम जीवन जी रहा है। कभी घुमन्तु कभी अपराधी तो कभी असभ्य बनकर।"8** भारत मे मिझोरम,ओरिसा,प.बंगाल, बिहार, राजस्थान,महाराष्ट्र,मध्यप्रदेश एवं छत्तीसगढ़ आदि राज्य आदिवासी बहुल राज्य है।भारत का आदिवासी मूलतः किसान है और उसकी उपजीविका का साधन जल,जंगल,और जमीन है। "**आर्यो के भारत आगमन के पूर्व जनजातिया इस देश की मूलनिवासी थी। इस भूमि के वे अदिपुत्र थे उनके बड़े बड़े राज्य थे।विविधता से संपन्न एवं समृद्ध संस्कृति थी।"9** परंपरा रूढ़ि और रहन सहन के अनुरूप उनकी जीवन शैलिथि,धफम और देवी देवता थे थे। उनका अपना सामाजिक एवं सांस्कृतिक तत्वज्ञान था। राज्य शासन की पद्धति थी। प्रगल्भ बोली भाषाएं थी। और इन बोली भाषाओ में लिपिबद्ध साहित्य भी था। जनजातियों के आदिम जीवन सामाजिक,सांस्कृतिक , धर्मीक और राजनैतिक दृष्टि से समृद्ध और प्रगतिशील था। " **आजादीके बाद देश के विकास का यह कार्यक्रम आदिवासी की कीमत पर हुआ है।विकास की कीमत वह अपने विस्थापन से अदा करता रहा है।उसके खेत, खदानों में बदल गये और जंगल लकड़ी की टालो में समा गए या कुर्सियों, मेजो और फर्नीचर में बदल गए। गाछ खूंटे और बल्ले बन गए और बन गई रेल की पटरियां।"10.** आजादी के बाद भारतीय आदिम लोगो के मूलभूत जीवन मे परिवर्तन होना चाहिये था। भारतीय सरकार ने जनजाति के प्रति नई नीति अपनाकर भारतीय संविधान प्रदत्त अधिकारों एवं आरक्षण के जरिये उनके जीवन को प्रकट करने का हर क्षेत्र में प्रयास किया जनजातियों के लिए विभिन्न सरकारी निम सरकारी संस्थानों एवं स्कूलों में आरक्षण देकर परिवर्तन करने का प्यास किया लेकिन आज भी स्थिति में कोई बदलाव नही आया।भारत के विभिन्न प्रदेशों में इस व्यवस्था के कारण जनजातीय लोंगो का सरकार के रवैये के प्रति असन्तोष धधक रहा है। भारतमे आदिवासी की विभिन्न जातीय विभक्त पायी जाती है। सही अर्थ में आजतक किसी ने जनजातीय लोगो की भावनाओं की जड़ तक पहुंचने का प्रयास नही किया।इसी कारण भारतीय सरकार के सामने आदिवासी आंदोलन आज उग्र

हो रहे है।। अध्यन का निष्कर्ष है।– संपन्न उच्च एवं मध्यम जातियों की हालत में जहाँ सुधार हुआ है वही दलित व अन्य अस्पृश्यता पहले की उपेक्षा अधिक गरीब हुए है उनमें राजनीतिक समानता बढ़ी है किंतु विभेदों में भी वृद्धि हुई है।इसप्रकार हम पाते है कि दलित विमर्श का एक अंग होते हुए भी आदिवासी अस्मिता का अपना एक स्वतंत्र अस्तित्व है। मेरा मंतव्य आदिवासी विमर्श को दलित विमर्श के सामने प्रतिस्पर्धा के रूप में खड़ा करना बिल्कुल भी नही है।अपने अपने शोषण स्तरों को देखते हुए एक समन्वयवादी रणनीति आज के समय मे अपेक्षित है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1.दलित विमर्श-दो.नरसिंहदास वणकर चिंतन प्रकाशन कानपुर पृ. 48
2.हिंदी साहित्य में दलित काव्यधारा,पृ.2
3. भारतीय साहित्य में दलित एवं स्त्री-संपादक चमनलाल, पृ. 20
4. .अस्मिता दर्शन-अगस्त नवे 1974,डॉ. गंगाधर,पृ. 73
5. गुजराती दलित वार्ता-हरीश मंगलम, पृ. 202
6. अछूतों की समस्या और समाधान-राम स्वरूप वर्मा,प्रृ.62
7.अंबेडकर वादी सौंदर्यशास्त्र और दलित,आदिवासी जनजातीय विमर्श-डॉ.विनय कुमार पाठक पृ. 605
8.अनभै,अक्टूबर 07 मार्च 08,सं-रतनकुमार पाण्डेय, आदिवासी विमर्श-मधु खराटे, पृ.199
9. आदिवासी साहित्य विविध आयाम-सं-डॉ.रमेश संभाजी कुरे,डॉ. मालती शिंदे,प्रवीण शिंदे, पृ.58
10. आदिवासी स्वर और नयी शताब्दी, सं.रमणिका गुप्ता,संस्करण-2004,वाणी प्रकाशन,नयी दिल्ली। पृ.11

सूचना साक्षरता और विश्वविद्यालय पुस्तकालय

Dr. Prema A. Kumbhalakar
Librarian Arts College, Sihora Tah.Tumsar Dist-Bhandara

उन्हें सूचना समाज में स्रोतों के बारे में जानने की जरूरत है। इनमें से कुछ स्रोत पुस्तकालय में होंगे, अन्य दुनिया में बड़े पैमाने पर होंगे उच्च शिक्षा में परिवर्तन और सूचना प्रौद्योगिकी पर वर्तमान ध्यान पुस्तकालयाध्यक्षों को सूचना के प्रोफाइल को बढ़ाने के नए अवसर प्रदान करता है आजीवन सीखने के लिए एक महत्वपूर्ण कौशल के रूप में साक्षरता। एक बदलते ज्ञान-आधारित समाज की जरूरतों को पूरा करने के लिए स्नातकों को महत्वपूर्ण सोच, प्रभावी संचार और सूचना साक्षरता के रूप में आजीवन सीखने के कौशल की आवश्यकता होती है। विश्वविद्यालय के पुस्तकालय सूचना साक्षरता शिक्षा में महत्वपूर्ण ऊर्जा निवेश करके प्रतिक्रिया दे रहे हैं। ए पुस्तकालयाध्यक्षों के लिए चुनौती सूचना साक्षरता उद्देश्य को परिभाषित करने के लिए अकादमिक कर्मचारियों के साथ अधिक निकटता से सहयोग करना है और उन उद्देश्यों को एम्बेड करने वाली सीखने और मूल्यांकन गतिविधियों को डिजाइन करने के लिए। निम्नलिखित पेपर उन पहलों से संबंधित है जिन्हें टालिन तकनीकी विश्वविद्यालय पुस्तकालय में लागू किया गया है और इस क्षेत्र में अन्य देशों के अनुभव का एक सिंहावलोकन देता है।

खोजशब्द: सूचना साक्षरता, विश्वविद्यालय पुस्तकालय

सूचना साक्षरता क्या है?

सूचना साक्षरता एक सूचना समाज की अंतिम कुंजी है। सूचना साक्षरता उच्च स्तरीय समस्या समाधान प्रक्रियाओं की जांच करने की क्षमता है जिसके लिए सूचना स्रोतों, प्रणालियों और प्रौद्योगिकियों के साथ-साथ सूचना पुनर्प्राप्ति, प्रबंधन और मूल्यांकन रणनीतियों के व्यापक ज्ञान की आवश्यकता होती है। उद्देश्यों की एक श्रृंखला। यह सूचना प्रणाली के प्रभावी उपयोग के लिए व्यवस्थित ज्ञान और रणनीतियों पर आधारित है। सूचना साक्षरता को मुख्य सक्षमता के रूप में माना जा सकता है जिसे जीवन भर उच्च शिक्षा के सूचना साक्षरता योग्यता मानकों में विकसित किया जाएगा। एसोसिएशन ऑफ कॉलेज एंड रिसर्च लाइब्रेरी (यूएसए) द्वारा विकसित

उच्च शिक्षा में छात्रों पर लागू होता है, यह तय करता है कि सूचना साक्षरता क्षमताओं का एक समूह है जिसे व्यक्तियों को पहचानने की आवश्यकता होती है जब जानकारी की आवश्यकता होती है और आवश्यक जानकारी का पता लगाने, मूल्यांकन करने और प्रभावी ढंग से उपयोग करने की क्षमता होती है। तेजी से तकनीकी परिवर्तन और सूचना संसाधनों के प्रसार के समकालीन वातावरण में सूचना साक्षरता तेजी से महत्वपूर्ण है। सूचना पुस्तकालयों, सामुदायिक संसाधनों, विशेष रुचि संगठनों, मीडिया, इंटरनेट के माध्यम से उपलब्ध है। सूचना साक्षरता आजीवन सीखने का आधार बनाती है। यह सभी विषयों, सभी सीखने के वातावरण और शिक्षा के सभी स्तरों के लिए सामान्य है...

मानक कहता है, कि एक सूचना साक्षर व्यक्ति आवश्यक जानकारी की सीमा निर्धारित करने में सक्षम है;

- आवश्यक जानकारी को प्रभावी ढंग से और कुशलता से एक्सेस करें;
- सूचना और उसके स्रोतों का आलोचनात्मक मूल्यांकन करें;
- चयनित जानकारी को अपने ज्ञानकोष में शामिल करना;
- किसी विशिष्ट उद्देश्य को पूरा करने के लिए सूचना का प्रभावी ढंग से उपयोग करना;
- सूचना के उपयोग के आसपास के आर्थिक, कानूनी और सामाजिक मुद्दों को समझ सकेंगे;
- नैतिक और कानूनी रूप से जानकारी तक पहुँच और उपयोग।

मानक सूचना साक्षर व्यक्ति के आकलन के लिए एक रूपरेखा भी प्रदान करता है। कई विद्वान कुछ विशेषताओं के माध्यम से सूचना साक्षर व्यक्ति का वर्णन करना पसंद करते हैं। एक सूचना साक्षर व्यक्ति वह है जो:

- सूचना की आवश्यकता को पहचानता है,
- यह पहचानता है कि सटीक और पूर्ण जानकारी बुद्धिमान निर्णय लेने का आधार है,
- सूचना के संभावित स्रोतों की पहचान करता है,
- सफल खोज रणनीति विकसित करता है,
- सूचना के स्रोतों तक पहुंचता है,
- जिसमें कंप्यूटर आधारित और अन्य प्रौद्योगिकियां,
- सूचना का मूल्यांकन करती हैं,
- व्यावहारिक अनुप्रयोग के लिए सूचनाओं को व्यवस्थित करती हैं,
- नई जानकारी को ज्ञान के मौजूदा निकाय में एकीकृत करती हैं,
- महत्वपूर्ण सोच और समस्या समाधान में जानकारी का उपयोग करती हैं।

विश्वविद्यालय में सूचना साक्षरता को कैसे बढ़ावा दें?

सूचना साक्षरता में सुधार की आवश्यकता की उपेक्षा करने वाला संगठन नए सूचना युग में प्रभावी रूप से प्रतिस्पर्धा करने की स्थिति में नहीं होगा।

विश्वविद्यालयों को छात्रों को सूचना साक्षरता सहित सामान्य कौशल की एक श्रृंखला सीखने का अवसर देने की आवश्यकता को पहचानना चाहिए। अधिकांश देशों में पिछले दशक में सामान्य कौशल तेजी से महत्वपूर्ण हो गए हैं। वे महत्वपूर्ण हैं क्योंकि उनके बिना स्नातक आज की बदलती दुनिया में कार्य नहीं कर सकते हैं। लेकिन इन सामान्य कौशल और दक्षताओं के स्नातकों को क्या चाहिए? विश्वविद्यालय के छात्रों के लिए उपयोगी सामान्य और हस्तांतरणीय कौशल की पूरी श्रृंखला को परिभाषित करना एक संपूर्ण प्रक्रिया है।

निर्देशिका में ग्रिफ़िथ विश्वविद्यालय के सामान्य कौशल विकास के लिए ग्रिफ़िथ स्नातक संसाधन निर्देशिका पाठ्यक्रम में निम्नलिखित कौशल और दक्षताओं को गिना जाता है:

1. मौखिक संचार;
2. लिखित संचार;
3. समस्या-समाधान;
4. विश्लेषण;
5. सूचना प्रौद्योगिकी;
6. महत्वपूर्ण मूल्यांकन;
7. टीम वर्क;
8. रोजगारपरकता और
9. आगे का अध्ययन; सीखने के कौशल और पुस्तकालय से जानकारी प्राप्त करने सहित
   स्वतंत्र आजीवन सीखना; नेतृत्व और निर्णय लेना; नैतिक मानकों; ज़िम्मेदारी।

मुख्य दक्षताएं पेशेवर/तकनीकी शिक्षा, प्रशिक्षण और विकास, व्यावसायिक क्षेत्र, कार्य अनुभव हैं।

सभी स्तरों पर शैक्षणिक पाठ्यक्रम को छात्रों को सीखने में सूचना प्रक्रियाओं का उपयोग करने के लिए प्रोत्साहित करना चाहिए, साथ ही जटिल सूचना कौशल सीखने के लिए विशेष अवसर प्रदान करना चाहिए।

सूचना साक्षर विश्वविद्यालय में पुस्तकालय की भूमिका सूक्ष्म एर

विश्वविद्यालय पुस्तकालय का मिशन विश्वविद्यालय की प्राथमिक प्रक्रिया का समर्थन करना चाहिए, सक्रिय रूप से शिक्षण और सीखने में परिवर्तन में शामिल होना चाहिए और इस क्षेत्र में समस्याओं के समाधान में योगदान देना चाहिए सूचना की भूमिका एक विश्वविद्यालय समुदाय के सभी सदस्यों के लिए साक्षरता पाठ्यक्रम में सूचना साक्षरता शिक्षा के एकीकरण के माध्यम से प्राप्त की जा सकती है और सूचना संसाधनों और सूचना की दुनिया तक पहुंचने और इसके संसाधनों

का आलोचनात्मक दृष्टिकोण और उपयोग करने के अवसरों के प्रावधान के प्रावधान के माध्यम से प्राप्त किया जा सकता है। विश्वविद्यालय के पुस्तकालयों में कई हैं सूचना साक्षरता प्रशिक्षण और निर्देश में सक्रिय भूमिका निभाने के लिए मौजूदा जानकारी के बेहतर उपयोग को बढ़ावा देने के लिए भूमिकाएं। पुस्तकालय सूचना साक्षरता परियोजनाओं और कार्यक्रमों की शुरुआत के लिए नेतृत्व करता है, अपने न्यूजलेटर और वार्षिक रिपोर्ट के माध्यम से सूचना साक्षरता को बढ़ावा देता है, इसके लिए रणनीति विकसित करता है इसके सीखने का प्रभावी मूल्यांकन परिणाम। सूचना सेवाओं में शिक्षण और कर्मचारियों के विकास की भूमिका को प्राथमिकता दी जानी चाहिए। पुस्तकालयाध्यक्ष ऐसे शिक्षकों को सलाह देने के लिए उपलब्ध होने चाहिए जो सूचना साक्षरता शिक्षा को लागू कर रहे हैं, साथ ही सूचना पुनर्प्राप्ति, प्रबंधन और उपयोग के सिद्धांतों और अभ्यास में कर्मचारियों और छात्रों को शिक्षित करने के लिए अपने स्वयं के कार्यक्रम तैयार कर रहे हैं। यह स्पष्ट होगा कि सूचना साक्षरता को बढ़ावा देना होगा।

निष्कर्ष

सूचना समाज को बढ़ावा देने के लिए किसी भी विश्वविद्यालय पुस्तकालय सेवा का एक आवश्यक कार्य होना निष्कर्ष हम मानते हैं कि बदलते उच्च शिक्षा वातावरण में सीखने और शिक्षण प्रक्रिया का समर्थन करने में विश्वविद्यालय पुस्तकालय में से एक मुख्य जिम्मेदारी है सभी विश्वविद्यालय के छात्रों को सूचना साक्षरता कौशल सिखाना और कर्मचारी।

शिक्षण सूचना साक्षरता के लिए प्रशिक्षकों से सूचना की दुनिया के बारे में कौशल और ज्ञान के निरंतर अद्यतन और छात्रों को क्या सीखने की आवश्यकता है, वे इसे सर्वोत्तम तरीके से कैसे सीख सकते हैं, और उनके सीखने का मूल्यांकन कैसे किया जाना चाहिए, की एक सूचित समझ की आवश्यकता होती है। प्रभावी सूचना साक्षर शिक्षा सह पर निर्भर करती है -सूचना साक्षरता को बढ़ावा देने वाले पाठ्यक्रम नवाचारों को प्राप्त करने के लिए पुस्तकालय सूचना विशेषज्ञों और विश्वविद्यालय के अनुशासन विशेषज्ञों के बीच संचालन।

REFERENCES

- gvsu.edu/library/ilccCached
- www.library.illinois.edu/cms/infolit 4/12/2012
- www.informationliteracy.org.uk 7/12/2012
- https://en.wikipedia.org/wiki/Information_and_media_literacy 8/12/2012
- https://libguides.madisoncollege.edu/InfoLitStudents 12/2012

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

जलवायू परिवर्तन का मानव जीवन पर प्रभाव

डॉ. अर्चना झा.पाटील
डॉ.ह.आ.कला व वाणिज्य महाविलय.सावनेर

जलवायु हमारे दैनिक जीवन का एक अभिन्न अंग है । जलवायु वातावरण का सबसे क्रियाशील व समर्थवान तत्व है । जलवायु का मानव प्रजातियों के विकास में महत्वपूर्ण स्थान है जीवन एंव उसकी क्रियासे जलवायु से प्रभावित होती है ।

जलवायु शब्द जल तथा वायु से मिलकर बना है जिसका शाब्दिक अर्थ वायुमण्डल में निहित जल और वायु प्रारुप है। जल के अन्दर पृथ्वी तथा वायुमण्डल की आर्द्रता तथा वायु के अन्तर्गत गैसो की गति दिशा तथा भार सम्मिलित होता है । अत: किसी स्थान की औसत मौसमी दशाओं के योग को जलवायु कहते है और जब इन मौसमी दशाओं मे प्रकाश, ताप, दाब एवं आर्द्रता मुख्य है ।

विश्व जलवायु कभी स्थिर नही रही है पृथ्वी की उत्पत्ती से लेकर आज तक इसमें लगातार बदलाव आता रहा है । जलवायू परिवर्तन के संबंध में पिछली शताब्दी में दो सिध्दान्त मान्य रहे है पहले सिध्दांत के अनुसार जलवायु मे होने वाले समस्त परिवर्तनों का कारण पार्थिव है जबकि दुसरे विचारधारा के अनुसार पार्थिव न होकर खगोलीय है । कुछ विचारको ने मानविय गतिविधियों को अधिक महत्व प्रदान किया है इस प्रकार पृथ्वी के जलवायु में होने वाला परिवर्तन एक नैसर्गिक घटना है किन्तु मनुष्य ने अपने गतिविधियों से जलवायु को प्रभावित करने वाले अनेक कारको की रचना है ।

प्रदुषित वातावरण जलवायु परिवर्तन का मुख्य कारण है । पर्यावरण को प्रदुषित करने में मानव की अपनी बढती जनसंख्या की आवश्यकताओं की पुर्ति करने वाली भोगवादी एवं विलासिता की संस्कृति ही उत्तरदायी है । अपनी स्वार्थ सिध्दी हेतु मनुष्य जिस प्रकार प्राकृतिक संसाधनों का अंधांधूंद दोहन करता आ रहा है उससे प्रकृति संसाधन विहिन होती जा रही है । औद्योगिक क्रांति (१६०० ई) के बाद जो विकास का रास्ता अपनाया गया और मशीनीकरण का युग जैसे ही प्रारंभ हुआ, भौतिक विकास की रफतार और तेज हो गई जिससे पुरा पर्यावरण ही उजडने की स्थिति में आ गया ।

विकास के नाम पर जिस तरह पहाडो को काटा गया नदीयों को गंदा किया गया वनो का विनाश किया गया जैव विविधता को समाप्त किया गया स्वच्छ आकाश में कार्बन डाई आक्साइड भरा गया पृथ्वी के तापमान को बढाया गया उसका विकराल रुप जलवायु परिवर्तन के रुप में मानव के सामने प्रकट हुआ। इस स्थिति में मनुष्य मनुष्य को पुन: रुसों की पंक्ति'' बैंक टू द नेचर '' याद आ रही है ।

जलवायु परिवर्तन के लिये उत्तरदायी कारणो में प्रमुख कारण उत्सर्जित कार्बन डाई आक्साइड की मात्रा मे वृध्दी होना है । विश्व स्वास्थ्य संगठन के वर्तमान अनुमान के मुताकि संसार के आधे 'शहरों मे कार्बन मोनो आक्साइड की मात्रा हानिकारक स्तर पर
पहुच चुकी है पिछले छ' सौ वर्षो में कार्बन डाई आक्साइड की मात्रा ६५: प्रतिशत से भी अधिक बढ गयी है । प्रश्न यह है कि इस विनाशकारी स्थिति को आमंत्रण देने मे किसका योगदान है । जहॉं एक तरफ विकसित देश विकासशील देशों को जिम्मेदार ठहराते है वही विकासशील देशों को जिम्मेदार ठहराते है वही विकासशील देशों का तर्क है कि विकसित देशों में विश्व की मात्र २० प्रतिशत जनसंख्या के बाद भी वे ८० प्रतिशत संसाधनों का उपयोग करते है। जबकि विकासशील देशों की ८० प्रतिशत जनसंख्या केवल २० प्रतिशत संसाधनों का ही उपयोग करती है । इस आरोप प्रतिरोध के चलते समतामूलक पर्यावरणीय मसौदा लागू नही हो पा रहा है ।

जलवायु परिवर्तन का एक अन्य कारण क्लोरो फलोरो कार्बन का उत्सर्जन जो वायुमंडल के उपर जाकर ओजोन परत को हानि पहुचाते है । क्लोरो फलोरो कार्बन का उपयोग रेफ्रिजरेटर, एअरकंडीशन एंव एरोसोल आदि के निर्माण से होता है । जलवायू को बिगाडने मे परमानू संयंत्रों का भी बहुत योगदान है एक प्रतिवेदन के अनुसार वर्तमान मे परमानु संयंत्रों से पुरे संसार मे लगभग दस लाख मेगावाट बिजली पैदा की जी रही है । एवं दिनों दिन इस प्रकार की बिजली की

मात्रा बढती जा रही है । जिससे वायु मण्डल में ताप की मात्रा बढती जा रही है । व्यापक मात्रा में हो रहे वनो का विनाश भी जलवायु परिवर्तन के लिए उत्तरदायी है । बलइर्द रिसोर्स इंस्टीटयुट के अनुसार वर्ष १९५० से १९८३ के
मध्य अमेरिका के ३८ प्रतिशत, अफ्रिका के २४ प्रतिशत वन समाप्त हो गये । श्रीलंका के ६.६ प्रतिशत तथा नेपाल के ३ प्रतिशत वन प्रत्येक दशक में काटे जा रहे है। कुछ देशों में तो मरुस्थलीकरण की प्रक्रिया शुरु हो चुकी है । दक्षिणी अमेरिका महाव्दिप की बात की जाये तो वहा ब्राजील के अमेजन बेसीन के एक चौथाई वन नष्ट हो चुके है । अमेरिकन प्रोग्रम फॉर नेचर कवेंशन के मुताबिक अगले दो दशक में कोस्टारिका और पनामा जैसे देशों मे सम्पूर्ण वन क्षेत्र लुप्त हो जायेंगे भार की स्थिति भी प्रशंसनीय नही है । क्यों कि यहा भी लगभग तेरह लाख हेक्टर क्षेत्र के वनों का सफाया हो चुका है । इनमें सर्वाधिकचिंताजनक स्थिति उष्णकटिबंधीय सदाबहार वनों का विनाश है । जिसे पृथ्वी का फेफडा कहा जाता है । जिससे हमारी पृथ्वी सॉस लेती है। वनों के विनाश से वायुमण्डल में कार्बन डाई आक्साइड की मात्रा में चिंताजनक वृध्दि हुई है।
प्रभाव :— जलवायु परिवर्तन का प्रभाव कृषि क्षेत्र पर भी पड रहा है । संयुक्त राज्य अमेरिका में फसलों की उत्पादकता में कमी आई । दुसरी तरफ उत्तरी तथा पुर्वी अफ्रिका मध्य पूर्व देशों पश्चिमी आस्ट्रेलिया तथा मैक्सिको मे फसलो की उत्पादकर्ता में बढोतरी देखी जा रही है ।

भारतीय कृषि आज भी काफी सीमा तक मानसुन पर निर्भर है आज तापमान में वृध्दि से वर्षा चक्र` परिवर्तन आ रहा है बदलते मौसम व वर्षा की अवधि में आयी अनियमितता के कारणा कृषि कार्यो में लगे लोग वे रोजगार हो जायेगा जलवायु परिवर्तन मे आ रहे बदलाव एवें बढती जनसंख्या आने वाले समय मे खाद्य संकट पैदा हो जायेगा । भारत में विश्व की १७ प्रतिशत जनसंख्या रहती है लेकिन जल के स्त्रोत मात्र ४ प्रतिशत है ।

जलवायु परिवर्तन का सबसे ज्यादा प्रभाव मानव स्वास्थ्य पर पड़ रहा है । विश्व स्वास्थ संगठन का अनुमान है कि गरीब देशों मे हर साल डेढ लाख मौते जलवायु परिवर्तन से हो रही है । तापमान बढने से अम्लीय वर्षा व्दारा दुषित जल पिने से मनुष्य के स्वास्थ मे अनेक प्रकार की खराबिया, जैसे ऑख गले, फेफडो मे खराबी श्वसन मे घुटन यलो फीवर जैसे संक्रामक रोग बढेगे। वह समय जल्दी ही आ सकता है । ज हमें स्वच्छ पानी एवं 'शुध्द भोजन नही मिलेगा ।

जलवायु परिवर्तन का प्रभाव वनस्पतियों तथा जन्तुओ पर दिखाई दे रहा है हरित गृह प्रभाव के कारण अनेक प्रकार की वनस्पतियों की प्रजातिया नष्ट होती जा रही है । सल्फर डाई आक्साइड के कारण लाईकेन मर रही है । आम की फसल नष्ट होती जा रही है । तथा पौधा की वृध्दी रुकती जा रही है । स्थानीय महासागर की उष्णता बढने से प्रशांत महासागर मे सोलेमन मछली की आबादी कम होती जा रही है । वसंत ऋतु मे जल्दी बर्फ पिघलने से हडसन की खाडी मे ब्रवीय भालुओ की संख्या मे गिरावट आई है । सागरीय भाग में प्लवक सल्फरडाई आक्साइड से मर जाते है । जिन पर समुद्री जीव पलते है कुल मिलाकर जल परिस्थितिकी पूरी तरह खतरे मे आ रही है ।

जलवायु परिवर्तन क प्रभाव जैव विविधता पर भी पड रहा है किसी भी प्रजाती को अनुकुलन के लिए समय की जरुरत होती है । वातावरण में अचानक परिवर्तन से अनुकुलन के अभाव में उसकी मृत्यु हो जाती है अनेक पशुओ एवं पौधो की प्रजातियॉ लुप्त हो गई। एक अमनुमान के अनुसार प्रतिवर्ष पूरे विश्व मे ५० हजार जैव प्रजातियॉनष्ट हो रही है । चंद साल पहले २४००० प्रजातियॉ मौजुद थी आज घटकर वहा आधी भी नही रह गई है । यदी यही गति जारी रही तो बाईस्वी सदी तक विश्व की २५ फिसदी प्रजातीयॉ लुप्त हो जायेगी।

जलवायु परिवर्तन एंव वैश्विक तापमान में वृध्दी के परिणाम स्वरुप समुद्र का जल स्तर बढता जा रहा है इस वृध्दी से दुनिया के कई समुद्री किनारे पर बसे देश डूब जायेंगे । बांग्लादेश मालव्दीव का अस्तित्व संकट मे पड जायेगा । भारत की ८००० कि.मी. लम्बी समुद्र सीमा मे नौ राज्य और व्दिपो के दो समुह आते है । भारत की २५ प्रतिशत आबादी जो समुद्रो के किनारे बसी है । के सामने जिन्दा रहने का सवाल खडा हुआ है । साथ ही भारत मे प्रवासीयों की बाढ आ जायेगी, कलमत्ता, मुम्बई, चेन्नई, जैसे' शहरों को अब और अधिक प्रवासीयों को अपने अंदर समेटना होगा । जिसका सीधा प्रभाव वर्तमान मे उपलब्ध सुविधाओ पर अतिरिक्त भार तथा आंतरिक कलह से आपसी संघर्ष में वृध्दी होगी ।

भारत के सुन्दर वन के क्षेत्र का भुजल तापमान ०.५ डिग्री प्रतिदर्शक की

दर से बढ रहा है । जो कि विश्व कि औसत से आठ गुना तक अधिक है । तापमान की यह वृध्दि सुन्दर वन को जलवायु परिवर्तन से सर्वाधिक प्रभावित होने वाले स्थानों मे शामिल करती है । जलवायू परिवर्तन के कारण हिमालय के हिमनदीयों के तेजी से पिघलने के कारण भारत के हिस्से वाले सुन्दरता के पश्चिमी भाग पर जल का खारापन घट गया है। एवं ठोस अपशिष्ट जमा होने से ताजा जल का प्रवाह बाधित हो रहा है । जिससे खरापन बढने के कारण परिस्थितिकीय संतुलन बिगडने लगा है।

जलवायु परिवर्तन का प्रभाव भारत में इलाहाबाद के विश्व प्रसिध्द जमुना नदीयों के संगम के सिकुडते रुख पर भी देखा जा सकता है । क्यों कि ये नदीयाँ पानी के प्रवाह में कमी होने के कारण सिकुड रही है । तथा अपनी धाराओं की दिशा बदल रही है ।

दक्षिण पुर्वी एशिया का वर्षा वन पृथ्वी के सबसे पुराने वन है यहा हजारो की संख्या मे दुर्लभ जीव व वनस्पतिक प्रजातिया भी पायी जाती है अब इनका अस्तित्व खतरे में है ।

मानविय गतिविधियों के कारण हो रहे जलवायु परिवर्तन से तापमान मे लगातार वृध्दि हो रही है । जिसके परिणाम स्वरुप पॉच सबसे गर्म वर्ष, १९८०, २००४, २००५ है और वर्ष २०१० दशक का सबसे गर्म वर्ष होने जा रहा है ।

निष्कर्ष:— अत: जलवायु परिवर्तन जैसे भयावह समस्या से निपटने के लिये आवश्यक है कि विश्व के सभी देश अपनी जिम्मेदारी को समझे साथ ही न्याय एवं समानतापूर्ण तरिके से कार्बन उत्सर्जन में कटौती करे । खासकर अमीर देशों को अपने कार्बन उत्सर्जन एंव क्लोरो फलोरो जैसी खतरनाक गैसो के उत्सर्जन पर रोक लगानी होगी ।

समय समय पर चल रहे सम्मेलनों मे लिये गये निर्णयों का कठोरता पूर्वक पालन करना होगा एवं वैश्विक जलवायु कोष की अतिशिघ्र स्थापना होनी चाहिए ।

मनुष्य को अपनी उपभोग वादी प्रवृत्ती को त्याग कर गांधीजी के विचारों को अपनाना होगा तथा अवश्य ही पृथ्वी के ३३ प्रतिशत भाग को पेडों से भरना होगा । क्योंकि एक पेड अपने पूरे जीवन काल में १० टन कार्बन डाई अवशोषण करता है । वर्तमान की भोगवादी सभ्यता के स्थान पर धारनीय विकास की अवधारणा को अपनाना ही मानव सहीत अन्य जीवों के पक्ष में होगा जिससे आने वाली पिढी भी अनुकुल जीवन दशा प्राप्त कर सकती है ।

१. गिताली पडियार, जलवायु परिवर्तन एंव समान, ए जर्नक ऑफ एशिया फार डेमोक्रेसी एण्ड डेवलपमेंट, वैलुम ग२०१० पृष्ठ १४३.
२. अनिल तिनाडी, जलवायू विज्ञान के मुल तत्व, जयपुर राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी २००२, पृष्ठ १
३. भुगोल और आप अंक ८ संख्या ६, नवम्बर दिसम्बर २००२, पृष्ठ ८
४. राकेश पारिक मेधातिथि जोशी, पर्यावरण अध्ययन की रुपरेखा, दिल्ली , रमेश बुक डिपो २००८,२००९ पृष्ठ १७५
५ प्रान्त लाइन दिसम्बर २००९ पृष्ठ ८
६. योजना अप्रैल २०१० पृष्ठ २१
७. नेचर २००७, पृष्ठ ३८
८. राज एक्सप्रेस, खबर स्टोरी, १५ अगस्त २०१०, पृष्ठ २
९. नई दुनिया इन्दौर ७ दिसम्बर २०१० पृष्ठ ८
१०.स्वदेश इन्दौर १९ दिसम्बर २०१० पृष्ठ ६
११.सर्शत हरियाणा पृष्ठ ३१, वर्ष २००८
१२.हिन्दुस्तान , दिसम्बर,२००२ पृष्ठ २

'समता' स्वतंत्रता बरकरार रखने का राजमार्ग

प्रा.डॉ. अरविंद म. पुनवटकर
डॉ. हरिभाऊ आदमने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर.

इसमे कोई दो राय नही कि अगर देश को समृध्दिशील बनाना है तो देश के सभी वर्गो का सौहार्दपूर्ण सहयोग लेकर ही विकास व निर्माण कार्यो में लगना होगा और उसके लिए जरूरी है कि देश के उत्पादन, आय शासन, सरकार, राजनिती व हर क्षेत्र में आबादी के अनुपात से सब की बराबर—बराबर की भागीदारी होनी चाहिए। तभी आर्थिक तथा सामाजिक समता प्रस्तावित होना संभव है। स्वतंत्रता आंदोलन के उपरांत पहली बार भारतीयों ने देश की व्यवस्था में रूचि लेना प्रारम्भ किया। साथ—साथ कुछ नेतागण वर्तमान सामाजिक बुराइय्रां जैसे बाल—विवाह, सती—प्रथा, अशिक्षा, जाति—भेदभाव तथा छुआछूत से भलीभांति परिचित थे जो जन—साधारण में व्याप्त थी। इस स्थिति ने दीवान बहादुर रघुनाथ राव और न्यायमूर्ति महादेव गोविन्द रानडे जैसे नेताओं को प्रोत्साहित किया कि सामाजिक सुधार की आवश्यकता की ओर भी ध्यानाकर्षित किया जाये। उन्होंने इस बात पर बल दिया कि ''राष्ट्रीय आन्दोलन मात्र राजनीतिक ही नहीं होना चाहिए और राजनीतिक प्रश्नों के चिन्तन के साथ—साथ, भारतीय सामाजिक अर्थव्यवस्था को प्रभावित करने वाले प्रश्नों पर भी विचार—विमर्श होना चाहिए, और सबका सर्वोत्तम प्रयास यह हो कि सामाजिक बुराइयों तथा सामाजिक दोषों का अन्त करके हिन्दू समाज को सशक्त बनाया जाये।'' इस विचार ने कुछ कार्यकर्ताओं के मन को प्रभावित कर दिया। फलत: उन्होंने कांग्रेसी नेताओं से आग्रह किया कि वे सामाजिक सुधार का कर्ा भी हाथ में लें। किन्तु कुछ अन्य कार्यकर्ता इस पक्ष में नही थे।[१]

महात्मा गांधी सहीत अनेक कांग्रेसी स्वतंत्रता आंदोलन मे समााजिक प्रश्न को अग्रक्रम नही देना चाहते थे। फिर स्वतंत्रता आंदोलन के बाद का स्वातंत्र्य किसका यह सवाल उठ खडा हुआ।

उक्त आधार पर ही डॉ. अम्बेडकर ने स्वतंत्रता आन्दोलन के दौरान कहा था कि समाज के सभी क्षेत्रों में सब जातियों को समान अधिकार के साथ प्रवेश मिले, क्योंकि ऐसी ही भागीदारी पर यदि स्वराज का लोकतंत्र स्थापित होगा तो स्थायित्व भी आयेगा, किन्तु कुछ ह जातियों के विशिष्ट तथा प्रभावशाली लोग राजनीतिक संस्थाओं में प्रवेश करके सत्ता पर हावी हो गये है, जो अलोकतांत्रिक ढंग से अपने स्वार्थी हितों की सुरक्षा करने में संलग्न है। इसी कारण डॉ. अम्बेडकर ने 'सामाजिक लोकतंत्र' की आवाज को बुलन्द किया था और संकेत दिया था कि देश में 'स्वराज' को कुछ ही जातियों के 'राज' में परिवर्तित नहीं होने दिया जाना चाहिए अन्यथा एक स्वतंत्र एवं समतावादी समाज का विचार व्यवहार में नहीं आ पायेगा। स्वराज ऐसा हो जिसमें सभी जातियों की भागीदारी हो और उसके लाभ सभी आम स्त्री—पुरूषों तक पहुंचे।[२]

समाज विषमता को समाज मान्यता होने के कारण देश को एकसंघ एवं समृध्द बनाना आसान नही था, ऋग्वेद में पुरूषसुक्त ने विषमता को बल दिया है।

यत् पुरूषं व्यदधु: कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू, क अरूपादा उच्येते।।

(ऋग्वेद, १—९०—११ एवं यजुर्वेद, ३१—१०)

पुरूष सूक्त में सब कुछ पुरूष ही है, यहह परमात्मा ही राष्ट्रात्मा भी है। इस वर्णन के क्रम में भगवान् वेद स्वयं ही प्रश्न उठाते हैं कि जब परमात्मा विश्व रूप राष्ट्र है तो जिस विश्वात्मा राष्ट्रात्मा पुरूष का यहाँ वर्णन किया गया है इसकी कितने प्रकार से कल्पना की गई है, इसका मुख कौन है? हृदय सहित दो बाहु कौन हैं? उदर एवं उपस्थ सहित ऊरू कौन है? पाँव कौन है?

वेद स्वयं उत्तर देते हैं—

ब्राम्हणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्य: कृत:।
ऊरू तदस्य यद्वैश्य: पद्भ्यां शूद्रोऽजाएत।।

(ऋग्वेद, १—९०—१२ एवं यजुर्वेद, ३१—११)

ब्राम्हण ही इस राष्ट्रपुरूष का मुख हुआ। हृदयसहित दोनों बाहु ही राजन्य।
उदर सहित उपस्थ एवं ऊरू ही वैश्य। दोनों पाँवों से शूद्र उत्पन्न हुआ।[३]

ऐसे मे जब तक शुद्रो का और अछुतों का उत्थान नही होता तब तक देश का विकास होना संभव नही था। ऐसे मे राष्ट्र के विकास हेतु देश मे पनपी कुप्रथा एवं अंधविश्वास को जड से मिटाना जरूरी है। इसी कारण असमानता की प्रतीक, मनु—स्मृति का सार्वजनिक अग्निदाह किया जाये। व २५ दिसम्बर, सन् १९२७ का भारत के सामाजिक—धार्मिक इतिहास में एक लाल—दिवस था जब उस दिन डॉ. अम्बेडकर ने पुरानी मनु—स्मृति जलायी और मांग की कि उसके स्थान पर मानवीय समानता के सिध्दान्तों के आधार पर हिन्दू समाज को पुनर्गठित तथा सजीव बनाने के लिए, एक नये विधान की रचना की जाये। डॉ. अम्बेडकर ने अछूतों के लिए, 'अधिकारों की समानता' की जोरदार वकालत की। उन्होंने महाड सत्याग्रह के सम्मेलन की तुलना ५ मई, सन् १७८९ के दिन घटित फ्रेंच रिवॅल्यूशन ऑफ वर्सेलीज' के कन्वेंशन के साथ की और यह उद्घोषित किया :

''अछूतों का उत्थान राष्ट्र का उत्थान है। अछूत वर्णाश्रम का उन्मूलन चाहते हैं और इस सिध्दान्त की कामना करते है कि अधिकारों, दायित्वों तथा स्तर को जन्म की आकस्मिकता से नहीं अपितु केवल योग्यता से निश्चित किया जायेगा। अछूतों का लक्ष्य केवल एक महान् सामाजिक क्रान्ति है।''[४]

विषमता को साथ लिए स्वतंत्रता प्राप्त करना मतलब सबको स्वतंत्रता बहहाल करना नही होता। नागरी विषमता रखकर राजकीय स्वतंत्रता प्राप्त करना पूर्णत: स्वतंत्रता नही है।

स्वतंत्रता को दो श्रेणियों में बांटा जा सकता है। एक नागरिक स्वतंत्रता होती है और दूसरी राजनीतिक स्वतंत्रता। नगारिक स्वतंत्रता के अंग है— १) विचरण की स्वतंत्रता, अर्थात कानूनी प्रक्रिया के बिना बेरोक—टोक आवागमन, २) अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता, इसमें विचारों की स्वतंत्रता, पढने की स्वतंत्रता, लिखने की स्वतंत्रता तथा बातचीत करने की स्वतंत्रता शामिल होती है, और ३) कार्य करने की स्वतंत्रता।

कार्य करने की वास्तविक स्वतंत्रता केवल वहीं पर होती है, जहां शोषण का समूल नाश कर दिया गया है, जहां एक वर्ग द्वारा दूसरे वर्ग पर अत्याचार नहीं किए जाते, जहां बेरोजगारी नहीं है, जहां गरीबी नहीं है, जहां किसी व्यक्ति को अपने धन्धे के हाथ से निकल जाने का भय नहीं है, अपने कार्यों के परिणामस्वरूप जहां व्यक्ति अपने धन्धे की हानि घर की हानि तथा रोजी—रोटी की हानि के भय से मुक्त है।[५]

समता प्रस्थापित करने हेतु डॉ. अम्बेडकर ने भारतीय संविधान का निर्माण किया तो उन्होंने स्वतंत्रता का बहुत ध्यान रखा ताकि लोग अपने राजनैतिक कानूनों में परिवर्तन ला सके और नैतिक सिध्दान्तों के अनुरूप वे अपने आपको ढाल सकें। उन्होंने संविधान में कुछ नीति—निर्देशक सिध्दान्तों का समावेश अवश्य किया जो बहुत ही महत्वपूर्ण समझे जाते है। राज्य का कर्तव्य है कि वह अपनी नीतियों को इस प्रकार निर्धारित करे कि :

१)सब नागरिकों को, स्त्री—पुरूषी को, समान रूप से जीविका कमाने के अधिकार हों।

२)भौतिक साधनों का स्वामित्व तथा नियन्त्रण ऐसा हो कि सबको उत्पादित धन समान रूप से मिले, सामान्य हित की वृध्दि हो।

३)आर्थिक व्यवस्था कुछ विशेष आदमियों के हाथ में न जाये तथा उत्पादन से सामान्य हित का नाश न हो।

४)सब स्त्री—पुरूषों के लिये समान श्रम के लिये समान वेतन हो तथा किसी का शोषण न किया जाये।

हमारे राष्ट्र के राजनैतिक कानूनों के पीछे, ये नीति—निर्देशक आदर्श है। उनमें एक ऐसे समाज की स्थापना की कल्पना की गयी है जो कानून तथा नैतिक सूझबूझ से सम्भव हो सके। ये नीति—निर्देशक तत्व डॉ. अम्बेडकर के नैतिक—दर्शन में भी निहित है। अत: समाज नैतिकता और कानुन, जिनकी उन्होने अपने दर्शन में अभिव्यक्ति की एक दूसरे की पूरक है। उनमें कोई आपसी भेदभाव नहीं है, बल्कि सौम्य—भावना है जो किसी भी जनतान्त्रिक समाज के लिये आवश्यक है।[६]

आजादी के बाद तेजी के साथ बढती हुई देश की जनसंख्या, महंगाई, गरीबी, बेकारी, धर्मान्धिता, जातिवाद, वर्ण व वर्गवाद, व्यक्तिवाद व सम्प्रदायवाद पर सत्ताधारी राजनीतिक दलों को काबू न पाना, विरोधी दलों का राजनीतिक क्षेत्र में दिन ब दिन बढता अपराधीकरण, भारत को बुध्द, पटेल, आंबेडकर, सुभाष, विवेकानन्द, कबीर, दादू, रैदास, नानक आदि युग पुरूषों के स्वप्नों का भारत नहीं बना सकता। जिस देश के राजनीतिक दलों के नेता जनहित से विमुख हो स्वहित अथवा अपने परिवार व खानदान वालों के हितों तक सीमित होकर रह गये हों, सत्ता हथियाना मात्र जिनका

जीवन लक्ष्य रह गया हो, और उसे अपने सुख, वैभव, ऐश्वर्य व सम्मान का साधन बनाना जिनका मात्र उद्देश्य रह गया हो, उसे देश की आम जनता का शोषण से मुक्ति पाने और निकट भविष्य में राहत मिल पाने की कल्पना करना मृगतृष्णा है, छलावा है और अपने को धोखा देना है।

ऐसी स्थित में भारत की आम जनता के सामने एक रास्ता है, शान्ति का जिस पर चलकर देश के विवेकशील बुध्दिजीवी न्यायप्रिय उच्च जातियों के लोग भारत के सभी वर्गो को उनकी जनसंख्या के अनुपात के देश की धन, धरती राजनीति, सरकार, व्यापार, उत्पादन सभी के बराबर की हिस्सेदारी दे दें और आज के सन्दर्भ में सब मिल जुलकर पूरी शक्ति लगाकर देश को समृध्दिशाली और उन्नतिशील बनाये और एक दूसरे क प्रगति में सहयोग दें, सहायक हों, हाथ बटायें यह एक आदर्श और उत्तम रास्ता है लेकिन इसके लिए भारत की उच्च जातियों को विवेक, न्यायप्रियता, तप, त्याग, बलिदान से काम लेना होगा क्योंकि दूसरों को उनका हिस्सा बांट कर देने में उनके सुख, साधन, आनन्द व वैभव में कमी आयेगी किन्तु शताब्दियों से अधिकार वंचित दलित, पिछडी जातियों को उनका हिस्सा तो देना ही पडेगा।[७] और दुसरा मार्ग है क्रांती का यह रास्ता देश और समाज दोनों को महंगा पडेगा।

संदर्भग्रंथ सूची –

१)डॉ. डी. आर. जाटव – राष्ट्रीय आन्दोलन में डॉ. अम्बेडकर की भूमिका, समता साहित्य सदन, जयपूर, प्रथम संस्करण, १९८९, पृष्ठ क्र.
२) डॉ. डी. आर. जाटव – डॉ. अम्बेडकर के समाजशास्त्रीय विचार, समता साहित्य सदन, जयपूर, प्रथम संस्करण, १९९६, पृष्ठ क्र. ६९
३) विवेकानंद तिवारी – अछूत मतवाद के सच गांधी और अम्बेडकर, सस्ता साहित्य मंडल प्रकाशन, प्रथम संस्करण, २०११, पृष्ठ क्र. ३७
४) डी. सी. डीन्कर – स्वतंत्रता संग्राम में अछूतों का योगदान, गौतम बुक सेन्टर, दिल्ली, पृष्ठ क्र. १७७
५) डॉ. डी. आर. जाटव – डॉ. अम्बेडकर के समाजशास्त्रीय विचार, समता साहित्य सदन, जयपूर, प्रथम संस्करण, १९९६, पृष्ठ क्र. ६७
६) डॉ. डी. आर. जाटव – डॉ. अम्बेडकर का नैतिक दर्शन, समता साहित्य सदन, जयपूर, प्रथम संस्करण, १९६८, पृष्ठ क्र. ८८
७) डॉ. छेदीलाल साथी – दलित व पिछडी जातियों की स्थिती, गौतम प्रिन्टर्स, नई दिल्ली, द्वितीय संस्करण, २०१२, पृष्ठ क्र. १८८

उपनिषद विचारों की सार्थकता

प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया (महाराष्ट्र)

विषयप्रवेश :

वैदिक मन्त्रों के चार विभाग है - संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक तथा उपनिषद। ये सभी श्रुति कहे जाते है और इनकी प्रामाणिकता तथा सत्यता पर सभी को विश्वास है। प्रथम तीन भागो में प्रधानतया स्तुति , यज्ञ एवं उपासना का वर्णन है। गुरू के मुख से काई उपदेश इन भागो मे नही है। ज्ञान की बाते साधारण रुप से है। इनमें तर्क का कोई स्थान नही है। किसी विषय पर तर्क - वितर्क के द्वारा विचार नही किया गया है। उपनिषदो में प्रधान रुप से तर्क का स्थान है।

उपनिषद भारतीय आध्यात्मिक चितंन के मूल आधार है, भारतीय आध्यात्मिक दर्शन के स्त्रोत हैं। वह ब्रह्मविद्या है, जिज्ञासाओं के ऋषियों द्वारा खोजे हुए उत्तर हैं, वे चिंतनशील ऋषियों की ज्ञानचर्चा ओं का सार हैं। वे कवि-हृदय ऋषियों की काव्यमय आध्यात्मिक रचनाएं हैं, अज्ञात की खोज के प्रयास हैं, वर्णनातीत परमशक्ति को शब्दों में बांधने की कोशिशें है और उस निराकार, निर्विकार, असीम, अपार को अंतरदृष्टि से समझने और परिभाषित करने की अदम्य आकांक्षा के लेखबध्द विवरण है।

संशोधन का उद्देश :

- उपनिषदों अर्थ समझकर जाणकारी प्राप्त करना।
- उपनिषद का रचना काल एवं निर्मिती काल का अध्ययन करना।
- उपनिषद का दर्शनक्षेत्र उपयुक्तता एवं महत्त्व का अध्ययन करना।

संशोधन की परिकल्पनायें :

प्रस्तुत लघु निबंध में कुछ परिकल्पनायें निश्चित कि है,

- उपनिषद यह प्राचीन होकर आज भी उपयुक्त है।
- उपनिषद के बारमें दार्शनिक चिंतन के सकारात्मक विचार पाऐं जाते है।

उपनिषद का अर्थ :

उपनिषद शब्द उप एवं नि उपसर्ग पूर्वक सद् धातु में क्विय प्रत्यय लगाकर बनता है। सद् धातु का अर्थ होता है विसरण (नाश), गति और अवसादन (शिथिल करना) उप का अर्थ है समीप तथा नि का अर्थ होता है निश्चयपूर्वक। अतएव उपनिषद शब्द से अभिप्राय उस विद्या से है जिससे अविद्या का निश्चित रुप से नाश हो, जो मोक्ष की इच्छा रखने वाले व्यक्ती को ब्रह्म या विद्या के समीप ले जाकर उसका साक्षात्कार करा दे तथा जो संसार के बन्धनों को शिथिल कर दे। दूसरे शब्दो में उपनिषदो में उस विद्या का व्याख्यान है जिसके द्वारा जिज्ञासु अविद्या का नाश करके संसार के बन्धनो से मुक्त होकर परमपद को प्राप्त करता है।

उपनिषद शब्द की व्युत्पत्ति के अतिरिक्त एक दूसरा अर्थ भी उपलब्ध होता है जो कदाचित उपनिषद काल मे भी ऋषियों को मान्य था। ज्ञानोपनिषद के एक मन्त्र में उपनिषद शब्द का प्रयोग हुआ है। जिसका अर्थ आचार्य शंकर अपने भाष्य में रहस्य कहते है। उपनिषद काल में तत्वज्ञान को सदैव एक रहस्य समझकर उसे केवल अधिकारी के प्रति उद्घाटन करने की एक प्रणाली माना गया जैसा कि प्रश्नोपनिषद एवं कठोपनिषद में आई आख्याओ से प्रमाणित होता है। प्रश्नोपनिषद में पिप्पलाद ऋषि ने सुकेशा, सत्यकाम आदि छ: ऋषि कुमारो को एक वर्ष के कठिन संयम के उपरान्त तत्वज्ञान की शिक्षा दी। इसी प्रकार कठोपनिषद में यमराज ने नचिकेता के संयम एवं जिज्ञासा की पूर्ण रुप से परीक्षा लेकर ही ज्ञानोपदेश आरम्भ किया। इससे यह प्रतीत होता है कि कदाचित् उपनिषद-काल में उपनिषद का अर्थ रहस्य किया जाता था। लेकिन उपनिषद का अर्थ रहस्य मानने पर भी उसका तात्पर्य उसी विद्या से है जिसके द्वारा मनुष्य की अविद्या का नाश होकर मोक्ष की प्राप्ति होती है। वैदिक ऋषियों के वे समस्त आदेश जिन्हें वेदों का ज्ञानकांड माना जाता है अलग-अलग उपनिषदों के नाम से संगृहित किये गये हैं।

उपनिषदकाल के पहले : वैदिक युग

वैदिक युग सांसारिक आनंद एवं उपभोग का युग था। मानव मन की निश्चिंतता, पवित्रता, भावुकता, भोलेपन व निष्पापता का युग था। जीवन को संपूर्ण अल्हडपन से जीना ही उस काल के लोगों का प्रेय एवं श्रेय था। कुल मिलाकर वैदिक काल के लोगो का जीवन प्र फुल्लित, आल्हादमय, सुखाकांक्षी, आशावादी और जिजीविषापूर्ण था। उसमें विषाद, पाप या कष्टमय जीवन के विचार की छाया नहीं थी। नरक व उसमें मिलने वाली यातनाओं की कल्पना तक नहीं की गई थी। कर्म को यज्ञ और यज्ञ को ही कर्म माना गया था और उसी से सभी सुखों की प्राप्ति एवं संकटों का निवारण हो जाने की अवधारणा थीं।

उपनिषदो का रचना काल

उपनिषदो के काल अथवा उनके रचनाक्रम के बारे में कुछ भी निश्चित रुप से कहना असम्भव है। फिर भी इतना निश्चित है कि कुछ उपनिषद ऐसे है जिनकी रचना अवश्य ही परवर्तीकाल में हुई है। अत्यन्त प्राचीन उपनिषदो की रचना जिसमें ईश, छान्दोग्य, वृहदारण्यक, केन , ऐतरेय, तैत्तिरीय, कौषीतकी एवं कठ है, गौतम बुद्ध से पूर्व की है, अतएव इन्हे हम ईसापूर्व छठी शताब्दी से पहले की

मान सकते है। इनके अतिरिक्त अन्य सभी उपनिषदो की रचना गौतम बुद्ध के बाद, लेकिन ईसा की तीसरी शताब्दी के पूर्व किसी समय हुई होगी। डॉ. श्रीकृष्णपाद वेलवल्कर और प्रो. रामचन्द्र दत्तात्रेय रानाडे ने ऐतरेय, वृहदारण्यक, छान्दोग्य, तैत्तिरीय, केन , ईश, वाष्कल, कठ, मुण्डक, श्वेताश्वतर, कौषीतकी, प्रश्न, मैत्रायणी और माण्डूक्य इन १४ उपनिषदो का रचना - काल बुद्ध - पूर्व सिद्ध किया है।

विभिन्न विद्वानों द्वारा वैदिक उपनिषद काल के लिये विभिन्न निर्धारित समयावधि

अ.क्र.	लेखक	शुरूवात (BC)	समापन (BC)	विधी
०१	लोकमान्य टिळक	६०००	२००	खगोलिय विधि
०२	बी. वी. कामेश्वर	२३००	२०००	खागोलिय विधि
०३	मैक्स मूलर	१०००	८००	भाषाई विश्लेषण
०४	रनाडे	१२००	६००	भाषाई विश्लेषण, वैचारिक सिध्दांत
०५	राधा कृष्णन	८००	६००	वैचारिक सिध्दांत

उपनिषदों की सार्थकता :

उपनिषदों का भारतीय दर्शन के इतिहास में महत्वपूर्ण स्थान है। भारतीय दर्शन के विभिन्न सम्प्रदायों का स्रोत उपनिषद है। ब्लूमफील्ड ने कहा है, "नास्तिक बौद्धमत को लेकर हिन्दू विचारको का कोई भी महत्वपूर्ण अंग ऐसा नही है जिसका मूल उपनिषदो में न हो।" न्याय वैशेषिक, सांख्य, योग, अद्वैत एवं विशिष्टाद्वैत वेदान्त आदि आस्तिक मत तथा जैन और बौद्ध आदि नास्तिक मत के प्राय: सभी मुख्य सिद्धान्त उपनिषदों में निहित है।

बौद्ध दर्शन के अनात्मवाद का मूलरूप कठोपनिषद में मिलता है जहाँ यह कहा गया है कि मनुष्य के मर जाने पर यह सन्देह है कि वह रहता है अथवा नही रहता है। बुध्द के दु:खवाद का आधार सर्व दु:खम तथ क्षणिकवाद का सर्व क्षणिक क्षणिकं, जो उपनिषदों के वाक्य हैं, में मिल सकता है। सांख्य दर्शन के त्रिगुणीमयी प्रकृति का वर्णन श्वेताश्वतर उपनिषद् में मिलता है। इसी उपनिषद में योग के अष्टांग मार्ग का भी वर्णन मिलता है। शंकर का निर्गुण ब्रह्म के संबंध का सिध्दांत भी मिलता है। उपनिषद में मायावाद का सिध्दांत भी यत्र-त्रत मिल जाता है। शंकर की तरह रामानुज का दर्शन भी उपनिषद पर आधारित है। अतः संपूर्ण भारतीय दर्शन का बीज उपनिषदों के अंतर्गत है। इससे उपनिषद की महत्ता प्रदर्शित होती है। उपनिषदों से भारतीय दार्शनिको को मार्गदर्शन मिलता रहा है। उपनिषद का लक्ष्य मानवीय आत्मा को शांति प्राप्त कराना है। जब जब भारत में महान क्रातियाँ हुई हैं तब तब यहाँ के दार्शनिकों ने उपनिषदों से प्रेरणा ग्रहण की है। उपनिषदों ने संकटकाल में मानव का नेतृत्व कर अपूर्व योगदान प्रस्तुत किया है। आज भी जब दर्शन और धर्म, दर्शन और विज्ञान के बीच विरोध खडा होता है तब उपनिषद विरोधी प्रवृत्तियों के बीच समन्वय के द्वारा हमारा मार्गदर्शन करता है। प्रो. रानाडे का कथन है की, उपनिषद हमें एक ऐसी दृष्टि दे सकते हैं जो मानव की दार्शनिक, वैज्ञानिक और धार्मिक माँगो की एक ही साथ पूर्ति कर सकें। यह सत्य प्रतीत होता है।

उपनिषद से भारतीय एवं पाश्चात्य विचारकों ने निरंतर प्रेरणा ग्रहण की है। पाश्चात्य विचारक शोपनहावर ने उपनिषद से प्रकाश पाया है। शोपनहावर ने उपनिषद की महत्ता पर भाष्य करते हुए लिखा है, In the whole world there is no study so beneficial and elevating as that of the Upanisad. It has been the solace of my life, it will be the solace of my death.

इनके आलावा महात्मा गाँधी, श्री अरविंद, विवेकानंद, रवीद्रनाथ ठाकूर, डॉ. राधाकृष्णन आदि भारतीय विचाराकों ने उपनिषद ने प्रेरित किया है। इसलिये उपनिषद को विश्व ग्रंथ कहकर प्रतिष्ठित किया गया है।

भारतीय दर्शन की मुख्य प्रवृत्ति आध्यात्मिक है। उपनिषद भारतीय दर्शन के आध्यात्मवाद का प्रतिनिधीत्व करता है। जब तक भारतीय दर्शन में आध्यात्मवाद की सरिता प्रवाहित होगी तब तक उपनिषद दर्शन का महत्त्व जिवित रहेगा। अत् उपनिषद का शाश्वत महत्त्व है।

संदर्भ सूची :

१. डॉ. रामकृष्ण सिंगी, आध्यात्मिक चिंतन की अमूल्य निधि : उपनिषद.
२.डॉ. महेद्र कुमार मिश्रा, भारतीय दर्शन,अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
३.स्वामी परमानंद, द उपनिषेदास, पेपरबॅक पब्लिकेशनस, नई दिल्ली.
४. जदुनाथ सिन्हा, भारतीय दर्शन, मोतीलाल बनारसीदास, पब्लिशर्स, दिल्ली
५.चौधरी, पा. दा., भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
६.http://www.e-pistakalya.com
७. http://www.en.m.wikipedia.org

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

मानव जीवनमें संगीतका स्थान

प्रा. डॉ. थाडेश्वर सं. मदनकर
सहाय्यक प्राध्यापक, संगीत विभाग,सेवादल महिला महाविद्यालय

संगीतकला

संगीत वह ललितकला है. जिसमे स्वर, लय और ताल के माध्यमसे संगीततज्ञ अपने मनोगत भावे को व्यक्त करता है संगीतका स्थान ललितकला मे अलग ही महत्वपुर्ण है। भावको व्यक्त करनेमे संगीत अत्यंत सहाय्यक सिद्ध होता है। संगीतने गायन, वादन तथा नृत्य तीनो कलाओका समावेश है। इन तीनो कलाओमे गायन प्रधान है।

''नादधिनम जगतसर्वम'' इस युक्तीनुसार संपुर्ण चराचर सृष्टी नादसेव्याहीत है। आकाश तथा वायु इन पंचमहाभुतोसे यह सृष्टी उत्पन्न हुई है। अर्थात मानव के साथ संगीत का भी जन्म हुआ है। भारत और संगीत का बहुत पुराना नाता राहा है। ऐसा कहा जाता है संगीत की रचना स्वयं भगवान शिवने की थी इसलिये उन्हे कला का स्वामी भी कहा जाता है भारतीय संगीत को पसंद करनेवालो की कोई कमी नही है।

मानव जीवनमे संगीत :–

जीवन खुद एक संगीत है, और यदि इसे संगीतके साथ लयबद्ध कर दिया जाए तो जीवन बहुत मधूर बन जाता है हम सब किसी न किसी तरह का संगीत जरूर पसंद करते है और इस बातमे कोई बुराई भी नही है, बल्की बुराई इस बात मे है यदि आप संगीत से दुरी बनाकर रखे हुए है संगीत आपके दिमाग को शांत बनाता है, तनाव दुर कर राहत देता है। यदि आप नियमित रूपसे मधूर और सुंदर संगीत सुनते है तो आप खुप हि महसुस करोगे की आपकी मन:स्थिती खुशमय रहेगी और किसी विषय परिस्थितीमे आप पुरी संपन्नता के साथ अपना निर्णय ले सकेंगे संगीत से मनको शांती मिलती है। कई तरह की मानसिक दिक्कते सिर्फ अच्छा संगीत सुनने से ही दुर हो जाती है। ऐसेमे संगीत से दुरी बनानेका मतलब है खुदको नुकसान करना

शॉपीन हॉक्सवे के नुसार संगीत यह ऐसी कला है, जो सीधी श्रोताओके अंत:करण को छु जाती है। मनुष्य के जीवन मे भावनात्मक स्तर सेही इस कला का संबंध आता है। इसी कारण सूख दुख इन दोनो परिस्थिती मे संगीत की बहुत महत्वपुर्ण भुमीका है। संगीत को नाद ब्रम्ह भी काहा जाता है। प्राचीन समय मे ऋषी मुनी नाद ब्रम्ह की उपसाना करके ईश्वर प्राप्ती तथा मोक्ष प्राप्ती करते रहे यह संगीत का मुख्य उद्देश रहा है।मध्यकाल मे संगीत विशेष रूप से लोक रंजन के माध्यम के रूप से उसे देखा गया उसी समय संत साहित्य की दुसरी एक भक्ती धारा भी बह रही थी जीनके अमर काव्य कृतियो व्दारा संगीत एवं साहित्य अजरामर हुए है वह संत है संत तुलसीदास, कबीरदास, सुरदास, मिराबाई, तुकाराम, ज्ञानेश्वर इत्यादी अनेक संत

सर्वसाधारण मनुष्य का जीवन भी संगीत मे व्याप्त है मनुष्य के मृत्यु तक कई संस्कार किये जाते और उन संस्कारोमे संगीत भी जुडा होता है। जैसे की जन्म की घटना शुभ मानी जाती है, इस समय आनंद प्रकट करने के लिये मंगलगीत गाये जाते है.

संगीत मे रागोव्दारा रसानुभुती :–

राग और रस का विवेचन होनेके पुर्व राग और रसके लक्षण का ज्ञान कर लेना आवश्यक है। मनुष्य के अंत:करणमे श्रृंगार हास्य, करूण, वीररौद्र, विभत्स, भयानक अद्‌भुत आदि शांत यह नौ रस सदा विद्यमान है। रस शब्द का अर्थ है अवस्थाएँ होनी है। विभाव, संचारी भाव, अनुभव, और स्थायी भाव। राग रसका घनिष्ठ संबंध है। राग और रसको उत्पन्न करता है। वीर रसका–उत्साह, उद्‌भुतका–आश्चर्य, रौद्रका–क्रोध, करुणका–शोक, श्रृगारका– रति हास्यका–हास, विभष्सका–जुगुप्सा, भयानका–भय और शांतका–निर्वेद इसे स्थायी भाव कहलाने है। स्वरो से रसको उत्पत्ती राग मे लगनेवाले स्वरकी प्रभानता पर निर्भर है। रागका वादी स्वर राग का मुख्य स्वर माना जाता है। प्रकृती के बाहय उपकारणो की अपेक्षा नादका प्रभाव मनुष्य के अन्तकरण पर अधिक पडता है। नाद अत्यंत सुक्ष्म होता है इसलिये उसका प्रभाव मनुष्यपर ही नही समस्त जड औरचेतन पर पडता है संगीत में कुछ ऐसे अनेको राग है उनके द्वारा या उन रागो मे तयार हुई रचनाओं मे या बंदिश गायन वादन के पश्चात एक विभिन्न प्रकारकी रसानुभुतीका अनुभव शीघ्रही मानवी चेतनापर होते दिखाई पडता है।

संगीत चिकित्सा पद्धती :–

संगीत कला से संगीत चिकित्सा पद्धती से अनेको सकारात्मक परिणाम दिखाई पड रहे है। रोगी की चिकित्सा हेतु भी संगीत के सफल प्रयोग किये गये है। जिनके उत्साहवर्धक परिणाम निकले है। शरीर मे अनेक रोग उपयुक्त वातावरण पाकर शरीर मे प्रविष्ट होने लगने है। रोगो के अनुसार निर्धारीत संगीत, रोगी की आत्मा पर सीधा प्रभाव डालता है। रोगी की आत्मसंतुष्टी से जीवन शक्ती उत्पन्न हो जाती है तथा रोगी का रोग शांत हो जाता है संगीत, आत्मासे जीवनशक्ती प्राप्त करने का सर्वोत्तम साधन है। हृदय एवं मस्तीष्क के रोग जैसे पागलपन, दिलका डुबना, बेहोशी, हिस्टीरीया, मिरगी, दिल का धडकना, भुतप्रेत बधा आदि अनेक रोग संगीत चिकित्सा से दूर किय गये है।

१) पागलपन – बहार, बागेश्री २) मिरगी – बिहाग, धानी, ३) सिरदर्द – सोहनी तोडि, भैरवी ४) रक्तभार – पूर्वी, तोडि ५) मलेरिया – हिण्डोल, मारवा

संगीत और पर्यावरण :–

संगीत और प्रकृती दोनो जीवन मे पर्यावरणीय चेतना जगाने का कार्य करती है। संगीत सीर्फ एक संदेश संचार करने का जरिया ही नही बल्की एक श्रोताओकी चेतना मे गहराई तक किसी भी संदेश को बनाये रखने के लिए शक्तीशाली हथियार है। संगीत और प्रकृती के मिलन से पर्यावरण को बचाया जा सकता है। विश्व पर्यावरण दिन पर अहमदाबाद में एक कार्यक्रम के दरम्यान समारोह मे प्रकृती, पर्यावरण संगीत के जोडने के कार्यक्रम पेश किए गये। इम सर्कल ने संगीत के माध्यम से पर्यावरण के प्रती जागरुक किया गया। संगीत का संबंध सीधा ब्रम्हांडीय पर्यावरण से है और ऐसा कहा जाता है की आंतरिक्ष मे एक स्वर गुंजायमान है जिसे खास यंत्रो के माध्यम से सुना जा सकता है।

संगीत का असर न सिर्फ इंसानो पर होता है बल्की पशु, जीव जंतुओ के अलावा पेडोके उपर भी इसका असर दिखाई देता है। वैज्ञानिकोने एक प्रयोग मे पाया था की जिस पौधे के पास संगीत का वातावरण हो उसका विकास उस पेड की तुलना मे ज्यादा तेजी से हुआ। जो संगीत के सानिध्य मे नही था। परमपुज्य स्व. गायक ओंकारनाथ ठाकुरजी ने प्रयोगशालाने वनस्पीपर प्रयोग किया गया जीन वनस्पतीयों को भैरव राग सुनाया गया उनपर एक विशेष चमक दिखाई दी पंजाब मे एक बाग मे सुबह शाम प्रतिदिन शामको ३० मिनट तक पेडो को वाद्य संगीत सुनाते है, उनका कहना है की संगीत के प्रभावसे पेडो मे अधिक उर्जा से फल बहारदार और मधूर पाये जाते है, श्रमिक मजदूरों के संगीत सुनने से उनकी थकान नष्ट हो के कार्यक्षमता बढती दिखाई देती है। चंचलमन को नियंत्रीत करने की शक्ती संगीत मे है, मनकी एकाग्रता संगीत से बढती है। उत्साद अल्लाउद्दीन खॉं साहब एक बार अपने मकान पर जब सरोद लेकर किसी राग की अवतारणा करने लगे तो एक काला सर्प शान्ती से अपने स्थान को लौट गया। एकबार पं. ओंकारनाथ ठाकुरजीके संगीत प्रदर्शन से कटघरे मे बंद दहाडता हुआ सिंह प्रभावित हुआ जब उनके गायन के प्रभाव से उनका क्रोध शांत हुआ तो उपयुक्त अवसर आनेपर उनके संकेतपर कटघरे का दरवाजा खोल दिया गया, सिंह बाहर निकला और प्रसन्न मुद्रामे उनकी हथेली को जीभ से चाटने लगा।

हमारे देश मे एक से बढकर एक संगीतकार जन्मे है इन्ही मे से तानसेन एक महान संगीतज्ञ है। जीनके बारे मे कहा जाता है की वो भैरवी राग जब गाते थे तो बारीश होने लगती थी, दिपक जल उठते थे। यदि इन बातो में सच्चाई है तो इससे यह बात पता चलती है की संगीत और प्रकृती कासीधा संबंध है और यह सिद्ध भी हो चुका है।

निष्कर्ष /उपसंहार

१)किसी भी पल को बेहद खास बनाने के लिए और अपनी भावनाओं को बेहरत तरीके से जाहिर करने के लिए सबसे बेहरत माध्यम संगीत है।

२) संगीतका स्वरुप वक्त के साथ बदलता रहा है लेकिन संगीत का साथ कभी छुटा नही है।

३) इंसानी भावनाओं की अभिव्यक्ती ही संगीत इसलिए संगीत को अपने जीवन का हिस्सा जरुर बनाना चाहिये जीससे की हम संवेदनशील हो सके।

४) संगीत एक औषधी है, योग है, अध्यात्म है जो हमारे तन–मन और मस्तिष्क के बीच एक तारतम्य बैठता है संगीत के कारण हमारे शरीर मे कई अच्छे हार्मीन्स जन्म लेते है यह सिद्ध होता है।

५) संगीत चिकित्सा पद्धती के द्वारा अनेको रागो से रोगीयों के रोगोपर उपचारात्मक भावो मे प्रभावी औषधीयुक्त सिद्ध हुआ है।

६) श्रमिक तथा मजदूरो को संगीत सुनाने से एक नवीन चेतना का आनंद इंसानो मे दिखाई देता है।

संदर्भ सूची

१)संगीत निबंध माला – पं. जगदीश नारायण पाठक
२) भारतीय संगीत एवं मनोविज्ञान – वसुधा कुलकर्णी
३) संगीत कला विहार – गांधर्व मंडळ मिरज

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

'पंचायत राज – प्रजातंत्र का उत्कट उद्घोष'

प्रा. डॉ. मुकूंदा गोपाळराव मेश्राम
श्रीमती राजकमल बाबूराव तिडके महाविद्यालय, मौदा, जि. नागपूर.

२० वीं सदीं दुनियाभर में प्रजातंत्रकी आंधी लेकर दाखिल हुई। १९४७ में आजादी के पश्चात भारतवर्ष में राजतंत्र संपूर्णतया समाप्त करने का मनसूबा सुनिश्चित था। स्विकृत प्रजातंत्र में कार्यरत नायकवर्ग जनतांत्रिक सेवाभाव छोडकर राजनैतिक व्यवसाय करनें लगे। इलेक्शन में 'माल लगाओ – माल कमाओं' यह अनूचित धारणा, एवं बाहुबली, पूराणमतवादी, प्रस्थापित विषमतावादी, भ्रष्टाचारी आदी की वजहसें प्रजातंत्र चरमराने लगा। बेबस जनता अपनी बर्बरता लपेटकर सिमट रही थी। अधिनायकता की धोखाधाडी देखकर निराशता का माहौल जोर पकडने लगा। १९५३ से ग्राम पंचायत एवं ग्रामसभा का प्रावधान कर प्रजातांत्रिक विकेंद्रीकरण के विचार एवं ग्रामसभा का प्रावधान कर प्रजातांत्रिक विकेंद्रीकरण के विचार एवं व्यवहार प्रस्फूटीत हो रहे थे। राजस्थान के नागौर जिलें में पंडीत नेहरू द्वारा पंचायती अधिनियम १९५९ के तहत शुभारंभ हुआ। विद्यमान पंचायत राज तक महीला तथा मागासवर्गीय आरक्षण का आरोपण हुआ है। अत: 'पंचायत राज' नये सिरेसे समझना राज्यशास्त्र के विद्यार्थीओंका कर्तव्य बनता है।

संक्षेप–१) पं. रा. पंचायत राज
२) लो. वि. लोकशाही विकेंद्रीकरण
३) ओ.बी.सी. इतर मागास वर्ग
४) भाजपा : भारतीय जनता पार्टी
५) स. सं : संविधान संशोधन

गृहीतके :–

१. प्रजाहित हेतू प्रजा का निर्णय निर्धारण, धोरण निश्चिती, विनियोजन तथा व्यवस्थापन में सहभाग जरूरी है।
२. अभ्युदय, सुरक्षा आदी अभिधारणाए परावलंबी प्रारूपमें विघातक सिध्द होती है।
३. सफल प्रजातंत्र की नींव मात्र सजग नागरीक होती है।

प्रस्तावना :–

इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरीका आदी देशोंकी प्रजातांत्रिक जद्दोजहद विश्व में नई प्रेरणा लेकर आई कारस्थानी राजतंत्र, जाचक तानाशाही, दांभिक औपनिवेशवाद, पाखंडी धर्मसत्ता, खपलेबाज अर्थसत्ता प्रजातंत्र को हरदम खोखला बनाती है। मगरमच्छ की तरह बरकरार इन अमानवी दृष्टता को खत्म कर आखरी दबेकुचले सर्वहाराशोषित समाज का उत्थान करना राष्ट्रीय आजादी तथा संवैधानिक संरचना का मुख्य हेतू है। भारत अब १३५ करोड की आबादी पार कर १५० की सीमा लांघ रहा है। सन २०१६ में भारत में ८ हजार, १ सौ ६७ कर्जदाता ७६ हजार करोड का बॅक कर्जा हजम कर चूके है। उनमें १७०० ज्यादा पर आरोप दाखिल किये गये। ग्रामीण क्षेत्र में रहनेवाला किसान, कामगार बॅक में मॅनेजर तक पहूचकर १ लाख भी नही पा सकता। १९५२ में पहीला लोकसभा सार्वत्रिक निर्वाचन हुआ। उसमें १७ करोड ६० लक्ष मतदार थे। मतदान ४४.८७: हुआ। २०१४ को १६ वी लोकसभा के लिये मतदान ६६.४: हुआ। १५ वी लोकसभामें लगभग १५० क्रिमिनल (७३) अट्टल गूनाहगार लोकसभा सांसद बने। १९८० में चार दिन में लोकसभा निर्वाचन पुरा हुआ। २०१९ की १७ वी लोकसभा हेतू १६ एप्रिल से १९ मई तक लोकसभा निर्वाचन प्रक्रीया सात विभिन्न स्टेप्स में चली। मतदाता की संख्या ७१.४० करोड थी। २००८ के विधेयक नूसार अगले पाच साल एक खासदार पर १ करोड ६० लाख की अदायगी हुई। लोकसभा के ५४५ तथा राज्यसभा के २४५ खासदार पर कुल खर्चा कितना? साथ में ४१३९ आमदार। १५ वी लोकसभा में निर्वाचीत करीबन २५० एम. पी. ने जिदंगीमें पहले कभी संविधान नही देखा था। चौदावी लोकसभा में १७४० घंटो में ४५० घंटे गदारोळ में बित गयें। कुछ तो पोपट की जनता के हितमें नही अपितू पार्टी हित में बोलते दिखते कुछ ढंगसे बोल भी नही पाते। संकटकालीन दौर में घटकराज्यों का एवं केंद्र सरकारका ढाचा कैसा लडखडा जाता है? यह हमने कोरोना दौर में आजमा लिया। दिल्ली दरबार पर लगातार पडता भार, अधिभार, संभार देखकर लगता है। दिल्ली गावगल्ली का सुधार संयोजन क्या खाक संभल पायेगी? कोरोना में सरकार, व्यापार सबकुछ बेबस बर्बर था। मात्र गॉव–गॉव, गल्ली–गल्ली के किसान–कामगार पुरे देश को जोश–जोश में सॅभाल रहें थे, पाल रहे थे। इसलिये संवैधानीक संस्थागत स्थानिक इकाईयॉ सबल रखना, बनना अवश्यभावी है।

महाराष्ट्र में पंचायत राज :–

मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ के तहत महाराष्ट्र मे ग्रामपंचायत स्थापना का प्रारंभ हुआ। १ मई १९६० को स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्य का निर्माण हुआ। बलवंतराय मेहता कमिटी की शिफारशी यथास्थित ना स्विकारते हुये उनका परीशीलन करने हेतू वंसतराव नाईक की अध्यक्षता मे अलग कमिटी का गठन किया गया। नाईक कमिटीने मेहता कमिटी के शिफारिशों

पर अभ्यास कर अपने कुछ सुझाव रखे। खासकर त्रिस्तरीय पंचायत की संकल्पना रखी गई। जिल्हा स्तरपर जिल्हा परीषद, तालुका स्तरपर पंचायत समिती, ग्राम स्तरपर ग्रामपंचायत यह अभिनव प्रयोग संम्मत हुआ। पंचायत समिति अधिनियम १९६१ के तहत दसे विधीवत मान्यता प्रदान हुई। यहा 'सबका विकास – सबका विश्वास' यह अभिधारणा सन्निहीत थी। समाज का दबा–कुचला तबका तथा महीलायें व्यवस्थात्मक प्रक्रिया में सहभागी होकर शासकीय विकास विनियोजन उपक्रम का यथोचित लाभ उठाकर हालात सें उभारकर सामने आना चाहीये। यह अभिभावना सन्निहीत थी। भारत में प्राचीन काल में ग्रामसभा, जनसभा, गावपंचायत, जनपद सभा, गणसभा आदी नामाभिमान सें ग्रामपंचायत दिखाई देती है। ब्रिटीश शासन के दौरान उनका महत्व कम हुआ। स्वातंत्र्योत्तर प्रजातंत्र ने उन्हें पुनश्च पुनरूज्जीवित किया। गॉव की समस्याएँ अनिवार्यत: स्थानीय लोगोंकी सल्लाह–मसलत सें सुलझाना चाहीये। अन्यथा शहरी ए.सी. केबिन में बैठा गहरी सोचवाला बाबू गॉव नियोजन में मात्र जहर घोलता जायेगा। उनके गुलमोहर का बहर ग्राम–विकास में मात्र कचरा है। बड, पिपल, जामून, निम, आम आदी का अपना हठकर बाज हैं। उनकी हिफाजत नही करनी पडती। वो तुम्हे छॉव देते। खाने के लिय फल देते, दवा–दारू का साधन–संधान बनते है। पंचायत राज में सन्निहीत लो. वि. के तहत हमारी पूरानी विरासत सलामत रखना मुमकीन है। प्राचीन भारतीय पंचायत न्यायबुध्दी, नीतीमत्ता, मानवीयता खो चूकी थी। अंधश्रध्दाओंका आडंबर, झुठैली झोटींगशाही, बहिष्कार, देहदंड इ. अपराधिक निवाडे उद. ऑनर किलींग, अमानवी कारवाई आदी से हलाहल किया जाता था। 'पाचामुखी परमेश्वर' इस अभिधारणा का रूपांतरण पंच लोगोंका वर्चस्व, मनमौजी व्यवहार, दंड का इस्तेमाल खूद के लाभ हेतू, वर्चस्व हेतू करना ऐसा था। अत: ३ जूलै २०१७ को राष्ट्रपती की स्वाक्षरी उपरांत सामाजिक बहिष्कार विरोधी कानून अंमल मे लाया गया।

संवैधानीक मार्गाक्रमण की बुनियाद :–

वैश्विक मानवतावाद, स्पर्धात्मक होड का मुकाबला, वैज्ञानीक दृष्टीकोन, समतामुलक न्यायानूवर्ती प्रागतिक समाज का नवभारत निर्माण इस संवैधानीक ध्येयवाद को हासिल करने हेतू संरचनात्मक–कार्यात्मक व्यवस्था की रचना नये दौर के सिरे से करनी पडेगी। ''लोकल टू ग्लोबल – लास्ट मॅन शुड बी एबल'' का सम्यक संकल्प दरकिनार नही होना चाहीये। ऊपरी आसमानी स्तरपर नजर लगाये बैठने से जमिनी मसले हल नही हो सकते। ''वुई द पिपल ऑफ इंडीया .... इस तरह सें भारतीय संविधान में प्रस्तावना का शब्दांकन है। मतलब जो भी हो सभी भारतीय लोगों का होना चाहीये। 'ऊपर वाले उत्तर पाये–नीचे वाले पत्थर चबायें' ऐसा होना समुचित नही हैं। हमारे संवैधानीक नीतीनिर्देशक तत्व इसकी इजाजत नही देते। संवैधानीक मुलभूत अधिकार की उपयोगीता सभी के सुख–चैन को उजागर करें। सभी का दुख कष्ट निवारण हो। गुणवत्ता, पात्रता, क्षमता प्रज्वल बने। इस हेतू लो. वि. मे. पं. रा. का निर्वहन अत्यंत आवश्यक है। खासकर ग्रामीण स्तरीय विकास की दौड विशेष गतीमान हो। उसके लिये स्थानीय संसाधन विकसित होना, व्यवस्थात्मक संरचना विकसित होना अत्यंत जरूरी है। कठोर केंद्रीकृत व्यवस्था राष्ट्रीय एकात्मता तथा सुरक्षा हेतू महत्वपूर्ण है। मात्र विकास हेतू 'भुमिपूत्र' यह अवधारणा महत्वपूर्ण हैं। संविधान में अनूच्छेद २४३ जोडते हूए भारतवर्षे में पंचायत राज का तत्वावधान एवं उसके संस्थाओं की मान्यता और चूनावों से संबंधित प्रत्याभूती प्रदान की गयी है। इससे पंचायत राज संस्थाओं को संवैधानीक दर्जा प्राप्त हो गया है। ग्राम स्तर पर ग्रामसभा ऐसी शक्तीयों का निर्वहन कर सकती हैं, जो राज्यविधीमंडळ द्वारा सुनिश्चित हो। संविधान संशोधन द्वारा अनुसूचित जाती/जनजातीयों के लिये निर्वाचनार्थ आरक्षण का प्रावधान रखा गया है। सभी सिटों पर यह रोटेशनरी चलता रहेगी। ओ.बी.सी. आरक्षण का मसला महाराष्ट्रीयन राजनीतीमें नया आवाहन लेकर खडा हुआ हैं। महीला के लिये कम से कम एक तिहाई स्थान आरक्षित रखा गया है। वित्त आयोग का गठन होने से एवंच निर्वाचन आयोग का प्रावधान रहने से अभी पंचायत राज वैधानीक प्रारूप ले चूका है। संवैधानीक मान्यता बढ चूकी है। पंचायत राज मजबूती की ओर दौड रहा है। समृध्द, संपन्नता तथा शक्ती संवर्ध्दकता ग्राम स्तर से उभरना चाहीये। शहरी तूलना में ग्राम स्तर एकदम पिछडा, बिछडा ना रहें यह पंचायत राज का ध्येयवाद हैं।

ओ.बी.सी. विरोधी लामबंदी :–

डॉ. बाबासाहाब आंबेडकर झुंजारू संघर्षशील सामाजिक अभिनिवेश के परीप्रेक्ष्य में १९५३ को नेहरू सरकारने ओ. बी.सी. हित संवर्धन के मद्देनजर १९५३ मे कालेलकर आयोग का गठन किया। अपितू तब तक ओ.बी.सी. नेतागण सामाजिक हितसंबंध के खयाल मे सचेत नही थे। उनका प्रभाव भी कमजोर था। अत: आयोग कुडेदान की तरह पडा रहा। मगर बिहार में राम मनोहर लोहीयाने बिहारी प्रभावशाली नेताओं को सचेत किया। आर. एल. चंदापूरी से यूती बनाकर समाजवाद की बुनियाद पक्की बनायी। परीणामत: ओ.बी.सी. चळवळ उभरकर सामने आयी। ''पिछडा पारे सौ मे साठ'' का नारा बुलंद हुआ। ओ.बी. सी. असंतोष में कर्पूरी ठाकूर, रामनरेश यादव आदी नेता अपना प्रभाव जमा चूके थे। यूपी बिहारमें ओबीसी आंदोलन का प्रभाव बढने लगा। १९६७ मे दोनों राज्यमें ओबीसी मुख्यमंत्री बने। दक्षिण भारत में भी १९६७ मे तामिलनाडू मे ओबीसी सरकार बनी। ओबीसी का असंतोष राज्योंमे सिमित ना रहतें दिल्ली की ओर कुच कर रहा था। लालूप्रसाद यादव, शरद यादव, मुलायमसिंग यादव, देवगौडा, करूणानिधी राष्ट्रीय राजकारण को प्रभावित करने की क्षमता बना चुके थे। विविध ओबीसी नेताओंका प्रभाव प्रस्थापित उच्चभ्रू को दहलानेवाला बनने लगा था। १९९० में इन ओबीसी ने व्हि. पी. सिंग के नेतृत्व में मंडल आयोग अंमल में लाया। जब से राष्ट्रीय राजनैतिक माहौल ओबीसी केंद्रीत होता गया। ओबीसी अपने स्वतंत्र राजनैतिक दल बनाने लगे। इस असंतोष को रोखने हेतू भाजपा ने ओबीसी अपने स्वतंत्र राजनैतिक दल बनाने लगे। इस असंतोष को

रोखने हेतू भाजपा ने ओबीसी नेता निर्मिती का उपागम अपनाया। ओबीसी जनता अपना नूकसान समझ गयी हैं। नेताओं को जनता की पुकार नजरअंदाज करना नुकसानदेह हैं। धर्मांध राजनैतिक माहौल में पले–बडे ओबीसी नेता धीरे धीरे धर्मांध पल्लू छोडकर सामाजिक समस्यापरक अभिभावनाए उजागर करने लगे। धर्मव्रती गॉडफादर की लंगोटी महज ओबीसी जनता का असंतोष खामोश नही कर सकती। अन्यथा, ब्राम्हण–क्षत्रिय इनकी राजनैतिक मक्तेदारी विरासतपर यथासंभव बरकरार थी। अब निचले तबकों से आनेवाले यह परंपराविरोधी परीवर्तनवादी मोर्चे रोखने हेतू वैधानीक, संवैधानीक, न्यायालयीन जखडन पैदा की जा रही हैं। कभी–कभी ब्राम्हणी विरोधी अब्राम्हणी ऐसा भी राजनैतिक मोड दिखाई देता हैं।

७३ एवं ७४ वा संविधान संशोधन :–

भूतपूर्व पंतप्रधान राजीव गांधी सरकारने १९८६ को पंचायत राज की सत्ता और अधिकार सक्षम करने हेतू ६४ वा संविधान संशोधन बिल संसद में रखा गया। राज्यसभा ने उसे असंम्मत किया था। पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारने १९९२ को पंचायत राज संस्थाओं को संवैधानीक दर्जा प्रदान करने के लिये ७३ वा संविधान संशोधन संसदमें पारित कराया। उसके तहत पंचायत राज कानून दुरूस्त हुआ। उसमें ७३ वी संविधान संशोधन की शिफारिसें मान्य की गयी। १९९६ तक सभी राज्यों मे पंचायत राज व्यवस्था अंमल मे आ गयी। महाराष्ट्र में मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ में ग्रामसभी तरतूद थी। ७३ वी सं. सं. के तहत ग्रामसभा रचना, अधिकार एवं कामकाज को वैधानीक दर्जा मिला। पदसिध्द सभासद, कार्यकाल, निर्वाचन प्रणाली, उत्पन्न स्त्रोत, लेखा परीक्षण, निर्वाचन आयोग, न्यायालय मुक्त पंचायत राज, निश्चित कार्यसूची आदी से पंचायत राज का रूतबा लोगों को लुभाने लगा। हम भी कुछ हैं। हमारे लिये भी कुछ है, हम भी उसके हकदार है यह भावना पनपने लगी। पंचायत राज का कार्यक्षेत्र निम्ननुसार –

१.कृषी तथा कृषी विस्तार
२.भु–विकास, भु–सूधार, भुमी एकत्रीकरण, मृदासंधारण
३.लघुसिंचन, पाणी व्यवस्थापन, पाणलोट विकास
४.पशुसंवर्धन, दुग्धशाळा, कुक्कूटपालन
५.मत्स्यसंवर्धन
६.सामाजिक वनीकरण, शेत वनीकरण
७.किरकोळ वन उत्पादन
८.अन्नप्रक्रिया उद्योग, लघु उद्योग
९. खादी, ग्रामोद्योग, कुटिरोद्योग
१०. ग्रामीण आवास
११. पेय जल
१२. इंधन, पशुखाद्य
१३. रास्ते (सडक) पूल, जलमार्ग, बोटी और अन्य वाहतूक साधने
१४. वीज पूरवठा एवं ग्रामीण विद्यूतीकरण
१५. अपारंपारीक ऊर्जा स्त्रोत
१६. दारिद्रय निर्मूलन कार्यक्रम
१७. शिक्षण, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण
१८. तांत्रिक प्रशिक्षण और व्यवसाय शिक्षण
१९. प्रौढ एवं अनौपचारीक शिक्षण
२०. ग्रंथालये
२१. सांस्कृतिक उपक्रम
२२. आरोग्य एवं स्वच्छता, इस्पितळे, प्राथमिक आरोग्य केंद्र और दवाखाने
२३. कुटूंब कल्याण
२४. महीला एवं बालविकास
२५. बाजार और यात्रा
२६. अपंग, मतिमंद कल्याण, समाज कल्याण
२७. दुर्बल घटक विशेषत: अनूसूचित जाती व जमाती कल्याण
२८. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था
२९. सार्वजनिक संपदा सुरक्षा

पंचायत राज परीप्रेक्ष्य मे महीला उत्थान

७३ तथा ७४ वा सं. सं. पारीत होने से स्थानिक स्वराज्य संस्थाओं मे महीलाओं मे महीलाओंको ३३: आरक्षण का प्रावधान हुआ। महाराष्ट्र में ३३ से ५०: तक आरक्षण पहुँचाने का मकसद पूरा हुआ। इस आरक्षण का लाभ केवल उच्चभ्रु

महीलाओं को ही मिलेगा, दबे–कुचले पिछडी जाती के मागास लोग शिरकत नही कर पायेंगे, यह समर्थक और विरोधक कहने लगे। मगर अनपढ, गवार जैसी भी हो मागास महीलायें सरपंच सभापती बनने लगी। तब परंपरावादी हडबडा गये। उच्चभ्रू जाती के लोग महीला आरक्षण सीटपर अपनी महीलाओं को बिठाकर राज चला रहें थे। यह कठपूतली सा व्यवहार ज्यादा देर तक नही चल सका। ''जिसकी औरत सरपंच, उसका बिघडा प्रपंच'' यह मुहावरा लोगों के होठो पर आने लगा। घर की दहलीज नही लांघनेवाली महीलायें धवल कडक साडी पहनकर शासकीय गाडी में जाने देख पुराणमतवादी मनुष्य मस्तिष्क झिनझिनाने लगा। पर इलाज नही मॅडम ग्रामपंचायत की सरपंच हैं तो पंचायत समिती मे जाना जरूरी हैं। मॅडम पंचायत समिती की सभापती तो शासकीय गाडी एवं ड्रायव्हर सेवा में हाजिर। मॅडम जिल्हा परीषद में जरूर जायेगी। मॅडम जिल्हा परीषद की सभापती या सदस्य हैं, शहरी स्टाईल से सजधजकर जरूर जायेगी। रहनसहन मे बदलाव आया। पारिवारीक बदलाव हुआ। सामाजिक बदलाव हुआ। उसे देखकर अब अपमानीत करना बंद हुआ। उसका मान–सन्मान बढने लगा। कार्यालयीन कामकाज में भी महीलाओं की उपस्थिती होने से पार्टीबाजी (चिवडा बेवडाबाजी), अगडम–बगडम बकवास समाप्त हुआ। कामकाज में शिस्त संस्कार आने लगे। रोटेररी आरक्षण की वजह से सभी तबाकों को सभी पदों पर आसीन होने का मौका मिलना निश्चित हुआ। महीला आरक्षण बहोत ही कारागर कदम साबित हुआ। वह पुरूषी हटवादीतासें मुक्ती पाने लगी। पुरूषप्रधान बंधनो से छुटकारा मिला। पंचायत राज के तिनों स्तर ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परीषद में महीलाओं की चहलपहल, हुकूमत जमने लगी। महीलायें कोई भी जिम्मेदारी बेशक अच्छे से निभा सकती, यह सिध्द हुआ। शासकीय उपक्रम का नियोजन सफल होने लगा। महाराष्ट्र में ठाकरे सरकारने मात्र जाहीरातबाजी पर १५५ करोड रूपये खर्च किये है। पंचायत राज में जाहीरातबाजी करने की नौबत नही आती। रक्कम निधी काम में जरूरतमंद के जेब में इसलिये पंचायत राज मे महीलाओं का सहभाग चार चांद लगानेवाला साबित हुआ है।

निष्कर्ष :–

१. मागासवर्गीय लोगों मे नेतृत्व विकास गतीशील हुआ है।
२. मागासवर्गीय लोगों मे संवैधानीक अधिकार के प्रती जागृती पैदा हुई है।
३. मागासवर्गीय लोगों के संघटीत आंदोलन की बुनियाद संविधान हुई है।
४. महीला नेतृत्व–सहभाग उभरकर सामने आ रहा है।
५. गाव–तालुका–जिल्हा स्तरपर विकासात्मक संयोजन व्यवस्था सुचारू ढंग से पनपने लग गई है।

स्वतंत्र भारत कें संविधान रचियता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरने मागास लोगों के उन्नती हेतू आरक्षण की अनिवार्यता विदीत की थी। भावनात्मक लपेटे में तब उनकी बात ओबीसी जनता तथा नेताओंको समझमे नही आती। आरक्षण का मतलब भिकमांगुगिरी इस मखौल गुर्मीका पर्दाफाश हो गया। आज की हालात खूद को राजवंशी, जगद्‌गुरू, खानदानी समझनेवालें भी आरक्षण की दहलीज पर दस्तक दे रहे हैं। अर्थात आरक्षण संवैधानीक न्याय्यहक्क या शासकीय भिकयोग अब धीरे धीरे सबके समझ मे आ रहा है। पंचायत राज की भक्कमता तथा ७३ और ७४ वा संविधान संशोधन उसके लिये गुणात्मक तथा मात्रात्मक तरीके से लाभकारी सिध्द हो रहा हैं।

उपाययोजना :–

१. जातीयता का अहंकार तथा न्यूनगंड दोनोंको नियोजनपूर्वक समाप्त करना जरूरी हैं।
२. फर्जी दस्तावेज के आधारपर निर्वाचन नही होना चाहीये।
३. मागासवर्गीय लोगों पर दबावतंत्र, झोटींगशाही नही होना चाहीये।
४. विमुक्त निर्वाचन तथा निर्भयतापूर्वक पदासिन अधिकारी, निर्वहन होना चाहीये।
५. विकासात्मक नियोजन का लाभ जरूरतमंद लोगों को सहज सुलभ ढंग से मिलना चाहीये।
६. जातीय अभिनिवेश के मद्देनजर विकास उपक्रम का लाभ गैरलागू लोग हजम ना करे इसका खयाल रखना चाहीये।
७. अफरातफरी, भ्रष्टाचार करनेवालों को कठोर दंड का प्रावधान होना जरूरी हैं।
८. सरपंच, सभापती इ. महत्वपूर्ण पदोंपर विराजमान नये नवेले लोगों का यथोचित प्रशिक्षण करना चाहीये।

फिजाओंकी महफील सजी,
नाच रही बहारों मे बारीश।
अनजान ना समझों कीसीको,
हम सब भारत मा के वारीश।।

संदर्भ ग्रंथ :–

१.सिंह, विजय करण : 'पंचायती राज' आर. बी. एस. ए. पब्लिशर्स ३४०, चौडा रस्ता, जयपूर–३०२००३ (२००५)
2- Roy, Dipen : 'Panchayat Raj Institutions' Abhijeet Publication 2/46 Tukhneerpur Extension Delhi-110094 (2oo5).

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-9308 December, 2021

आधुनिक तंत्रज्ञानात बदलत्या ग्रंथालयाची भूमिका

डॉ. सारिका गो. चौधरी

ग्रंथपाल श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय वडनेरता. हिंगणघाट जी. वर्धा

प्रस्तावना:-

२१ वे शतक हे परिवर्तनाचे, स्पर्धेचे,उदारीकरणाचे आहे. विविध शेत्रात क्षणोक्षणी बदल होत आहे . या बदलाचा वेग गेल्या दशकात प्रचंड वाढला आहे . या परिणामाचा समाज व मानवी जीवनावर परिणाम होणे अनिवार्य आहे . शिक्षण शेत्रात हे समाज प्रणालीचे अविभाज्य घटक असल्याने या परिणामाचा शिक्षण प्रणालीवर सुद्धा परिणाम होणे हे स्वाभाविक आहे .ज्याच्या जवळ गुणवत्ता तोच या जगात आपले अस्तित्व टिकवून ठेवणार आहे आणि त्यांनाच भविष्य असेल त्यामुळे काम करणार्यालाच संधी असे राहिलेले नाही . संधी तेथे काम करणार्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली आहेत ,त्यामुळे अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे . या सर्व बदल प्रक्रियेत ग्रंथालय हि संकल्पनाही बदलत गेली . त्यामुळे ग्रंथपालनाची व्याख्या बदलत गेली .

आधुनिक तंत्रज्ञानात आता आमुलाग्र बदल झाला आहे . शैशनिक ग्रंथालयाचे आणि ग्रंथपालाचे कार्यक्षेत्र विस्तारले आहे .पुस्तकाची देवाण घेवाण करणे एवढेच कार्य राहिलेले नसुन ग्रंथालय हे माहितीचे स्त्रोत बनले आहे .शैशनिक ग्रंथालये हि माहिती संसाध्रनाची केंद्र बनली आहेत .ग्रंथालयाचा उप्द्धेश सध्या करण्याकरिता ग्रंथपाल या नवीन परिस्थितीत , नवीन तंत्रज्ञानास अद्यावत ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत . या नवीन तंत्रज्ञानामुळे जगातील ग्रंथालयाच्या पारंपारिक पद्धती आणि सेवांमध्ये सुद्धा आमुलाग्र बदल झाला आहे .या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रंथालय शेत्रात संगणकाच्या वापराणे इलेक्ट्रोनिक माध्यमांचा प्रभाव ग्रंथालयाच्या विकासावर खूप परिणाम झाला , त्याचा परिपाक म्हणून इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय हि नवीन संकल्पना उदयास आली व त्यानंतर Digital Library या संकल्पनाचा उदय झाला . Digital Library हि संज्ञा ग्रंथालय शेत्रातील व्यावसायिकांनी केली नसून ती संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानातील व्यावसायिकांनी Digital Library हा शब्द रूढ केला . पारंपारिक ग्रंथालये करीत असलेली ग्रंथ आणि तत्सम माहिती संग्रहण ,तालीकीकरण माहितीचा शोध आणि वितरण इत्यादी कार्य साह्याने केलेली यंत्रणा म्हणजे Digital Library होय .पारंपारिक पद्धतीने चालत असलेले ग्रंथालयाचे रुपांतर Digital इलेक्ट्रोनिक ग्रंथालयात झाले . माहिती संग्रहण , तालीकीकरन ,माहितीचा शोध आणि वितरण ई .कार्य साह्याने केलेली यंत्रणा म्हणजे डीजीटल लायब्ररी होय

सार : खालील लेखा मध्ये पारंपारिक ग्रंथालयाचे आधुनिक तंत्रज्ञानचा वापर करुन नवीन डीजीटल ग्रंथालया मध्ये कोणकोणत्या साहित्याचा उपयोग केला जातो ते बघणार आहेत.उदा. ग्रंथालय आध्ण्यावली , बारकोड ,मोबईल तंत्रज्ञान , आर .फ .आय .डी. (रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम Radio frequency identification system) ,सोफ्टवेयर वेब २.० या सर्वामध्ये ई – तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे .

पारंपारिक ग्रंथालय सेवेतून बदलते डीजिटल ग्रंथालय

निरागस दृष्टीकोनातून सर्व संशोधकांना ग्रंथालयातून जर्नल्स , जर्नल्स आणि अधिक जर्नल्स तेही विनामूल्य आणि ऑनलाईन ,त्यांना ग्रंथालयाला भेट देण्याची तसेच ग्रंथपालांशी संवाद साधण्याची फारशी गरज दिसत नाही. जर्नल्स साहित्याची उपयोगिता सुधारण्यासाठी माहिती व्यावसायिक नक्कीच बरेच काही करू शकतात. ग्रंथालय कर्मचारी संपादन विभाग , तालीकीकरन विभाग ,वर्गीकरण विभाग ,देवघेव विभाग ,संदर्भ विभाग , नियतकालिक विभाग तसेच गरजेनुसार विविध विभागामध्ये त्यांचे कर्तव्य पार पडतात तसेच डीजिटल ग्रंथालयामध्ये विविध इलेक्ट्रोनिक स्वरुपातमध्ये उपलब्ध असलेली माहिती वापर कर्त्यांना सहज उपलब्ध करून देता येते . माहिती वापरण्यातल्या अडचणी व गैरसोयी काढून टाकल्या जातात ज्यामध्ये आयामी शोध सादरीकरण व डीजीटल परिवर्तनाच्या सोयी उपलब्ध असतात. डीजीटल ग्रंथालया मुळे माहिती प्राप्त करणे , संग्रहित करणे व वितरीत करणे सोयीचे झाले आहे . त्याच प्रमाणे वेब ओपक (web opac) सेवा ,ई मेल (E-mail) सेवा,व्हाटआप (Whatsup app) सेवा , इंटरनेट सेवा , रेफरन्स सेवा , आंतर ग्रंथालयीन (भागीदारी) देवघेव सेवा .डाक्यूमेंट डिलिव्हरी सेवा तसेच निवडक माहितीचे प्रसारण वरील सेवा देणे सोयीचे झाले आहे .

ISSN : 2278-9308
December, 2021

डीजीटल लायब्ररी :-

Fig: image is digital library from "What Is The New Role Of A School Library In The Digital Age? - eLearning Industry "

डीजीटल लायब्ररी मध्ये वापरले जाणारे आधुनिक साहित्य

मोबईल तंत्रज्ञान: विकिपीडिया नुसार " मोबईल तंत्रज्ञान हीविविध प्रकारच्या सेल्युलर कम्युनिकेशन टेक्नोलॉजीचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जाणारी सामुहिक संज्ञा आहे ."

मोबईल तंत्रज्ञान हे नाव दर्शवते तेच आहे – तंत्रज्ञानजे पोर्टबल आहे ; ते विविध प्रकारच्या "कार्य " करण्यासाठी तुम्ही तुमच्यासोबत घेऊन जाऊ शकता अशा कोणत्याही उपकरणाचा संदर्भ देते. हे तंत्रज्ञान आहे जे ती कार्य सेल्युलर फोन , पीडीएफ , वाहने इत्यादी द्वारे करता येतात .

https://www.google.com/search?q=images+of+mobile+library&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=TXO1FyXF7aIxAM%252Cim

मोबाईल आ य टी उपकरणांच्या उदाहरनांमध्ये हे समाविष्ट आहे
१. लॉपटोप
२ . वैयक्तिक डीजीटल सहाय्यक
३ .मोबईलफोन आणि " स्मार्ट फोन "
४ . ग्लोबल पोझिशनिग सिस्टिम (GPS) उपकरणे
५. वायरलेस डेबिट क्रेडिटकार्डे पेमेंट टर्मिनल्स
६ .विविध संप्रेषण तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी मोबईल उपकरणे प्रबळकेली जाऊ शकतात.
७ .ब्लूटूथ मोबईल उपकरणांना वायरलेस पद्धतीने जोडते .
८ . 'थर्ड जनरेशन' (3G) , मोबईल क्मुनिकेशन ग्लोबल सिस्टिम (GSM),
मोबईल लायब्ररी सेवा लायब्ररी त्यांच्या वापरकर्त्यांना खालील अप्लिकेशन्स वापरून मोबईल सेवा पुरवतात .
१ . मोबईल ऑन ला ई न सार्वजनिक प्रवेश कॉट लोग (OPACs online public access catalogue service) २ . मोबईल अनुप्रयोग ३ .मोबईल संग्रह ४ . मोबईल लायब्ररी सूचना ५ .मोबईल डेटाबेस ६ .लायब्ररी लघु संदेश सेवा ७ .एस .एम .एस संदर्भ ई. मोबईलवेब साइटस ,ओ पी एस सी आणि अप्लिकेशन तयार करणे. ८ . व्हाटस द्वारे माहितीची देवाणघेवान
डीजीटल ग्रंथालयाची आवश्यकता : -

भविष्य काळात पारंपारिक ग्रंथालयाचे डीजीटल ग्रंथालयात रुपांतर होण्यासाठी फार आवश्यकता आहे आणि त्याचा कल हि डीजीटयझेशन कडे जास्तीत जास्त राहणार आहे .पारंपारिक ग्रंथालयाचे रुपांतर होण्यासाठी काही महत्त्वाची कारणे आहेत ते पुढीलप्रमाणे –
ग्रंथालय तालीकेची व्याप्ती –

ग्रंथालयात तालीकांचा उपयोग ग्रंथांचे स्थान शोधण्यासाठी केले जाते. त्यामध्ये ग्रंथांचे नाव , लेखकाचे नाव व प्रकाशकाचे नाव या व्यतिरिक्त माहिती प्राप्त करता येत नाही . जर डीजीटयझेशन केले तर त्यामध्ये ग्रंथांचे प्रत्येक्ष चित्र समोर येऊ शकते . त्याची अनुक्रमनिका पाहून वाचक त्याला आवश्यक असणारी माहिती मिळवू शकते . त्याची प्रस्तावना , विषयसूची यांचा समावेश केला तर तालीकेची व्याप्ती निशिच्त रुपात होईल.
पुस्तके नियतकालिके यांचे जतन :-

ग्रंथालयात छापील साहित्यांचे जतन करण्यासाठी त्यांना स्थितीत ठेवण्यासाठी उपाययोजना करावी लागते . त्यामुळे तांचे आयुष्य वाढविण्यासाठी मदत होते परंतु त्याला काही मर्यादा असतात कारण कागद जास्त दिवस टिकू शकणार नाही . अशा संग्रहामध्ये अमुल्य स्वरूपाचे दुर्मिळ ग्रंथ असतात .असे छापील साहित्य नष्ट होण्यापूर्वी त्याच डीजीटयझेशन मध्ये रुपांतर करणे आवश्यक आहे . त्यामुळे टे कायाम्स्वरुपणे प्राप्त करता येते .
वेगवेगळया स्वरूपातील साहित्याचे जतन :-

ग्रंथालयामध्ये मुद्रित , अमुद्रित वाचन साहित्य असते . मुद्रित साहित्यामध्ये ग्रंथ , संदर्भ ग्रंथ नियतकालिके अनेक साहित्य प्रकार पेंटिंग्स , वस्तुसंग्रहालयातील वस्तू दफ्तर खाण्यातील दस्तऐवज, छाया चीत्र ई . असतात तर अमुद्रित साहित्यामध्ये ,ध्वनी मुद्रिका , चलचित्र व्हिडीओचित्रफिती ई. गोष्टी असतात हि माहिती कायमस्वरूपी टिकवण्यासाठी डीजीटल ग्रंथालयाची / डीजीटयझेशन मध्ये रुपांतर करणे आवश्यक आहे आणि ती काळाची गरज आहे .
इंटरनेट माध्यमातील प्रसारित माहिती वापरण्यातील तांत्रिक अडचणी :-

इंटरनेटव्दारे विविध डीजीटल स्वरुपात मध्ये माहिती मिळवता येते .उदा . ई –बुक्स ,ई –जर्नल्स ,ई – डेटाबेसेस ई. वरील सर्व प्रकार व्यापारी तत्वावर उपलब्ध होत असल्यामुळे त्यांच्या अनेक अटी असतात त्याचच्प्रमाणे त्यांची सततची उपलब्धता अनेक तांत्रिक गोष्टीवर अवलंबून असते .नेटवर्किंग सारख्या तंत्रत्ज्ञानातील लहानश्या बिघाडीमुळे ह्या माहितीचे प्रसारण बंद होऊ शकते .त्यामुळे संशोधनात अडचणी निर्माण होऊ शकतात .

आर .फ .आय . डी .(रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम Radio frequency identification system)

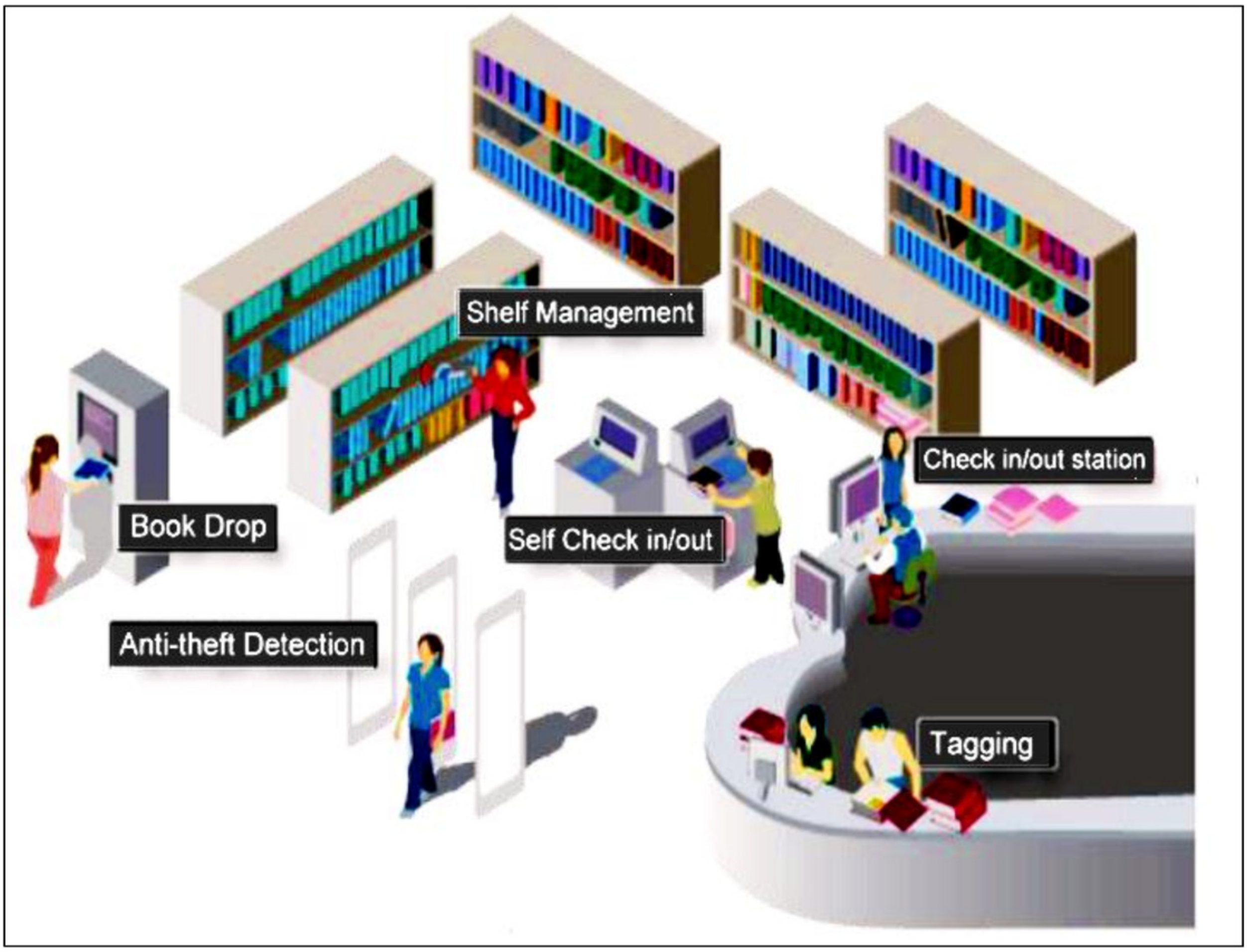

Fig. 1: RFID Library Management System. "Figure 1 from Application of RFID Technology in Library Automation | Semantic Scholar"

ई – लर्निंगसाठी रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम (Radio frequency identification system) ,सोफ्टवेयर वेब २.० या सर्वामध्ये ई – तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे .आजकाल,ग्रंथालये तंत्रज्ञानावर आधारित वातावरण, वैयक्तिक मूल्यवर्धित सेवा इत्यादीप्रदान करण्यास सक्षम आहेत. इंटरनेट सुविधा आणि ग्रंथालयांचे नेट वर्किंग आणि माहिती केंद्र यांनी त्यांच्या वापर कर्त्यांना २४ *७ माहिती प्रदान केली आहे .मोबईल तंत्रज्ञान तसेच RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम प्रणालीच्या विकासामुळे शैशनिक वातावरण पारंपारिक ते डीजीटल तंत्रज्ञानाकडे वळले आहे . मोबईल तंत्रज्ञान आणि RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम प्रणालीमुडे ग्रंथालय सेवा पारंपारिक ग्रंथालयाच्या तुलनेत अतिशय सोपे आणि जलद आहे. RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम प्रणालीच्या रीडर म्हणून परिभाषित केलेले एक उपकरण आहे जे RFID सिस्टम वरून माहिती गोळा करण्यासाठी वापरले जाते , ज्याचा वापर वैयक्तिकवस्तूंचा मागोवा घेण्यासाठी केला जातो . रेडिओ लहरींचा वापर सिस्टम मधून डेटा वाचकाकडे हस्तांतरित करण्यासाठी केला जातो . रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम (RFID) हे एक तंत्रज्ञान आहे जे लोक ,पुस्तके किंवा मालमत्तेची वायरलेस ओळख प्रदान करते . ग्रंथालयात रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम (RFID) तंत्रज्ञान, लहान रेडिओ फ्रीक्वेन्सी ट्रान्समीटर किंवा सिस्टम (tag) वापरते जे पुस्तकावर ठेवता येते जे रेडिओ सिग्नलपाठवते ज्यात त्याचा ठावठिकाणा,चेकआउट ची रचना आणि सिस्टम (tag) मध्ये प्रोग्राम केलेली इतर कोणतीही माहिती असते . RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम चा वाचक उपकरणे जी ग्रंथालया मध्ये अस्तित्वात आणि ग्रंथालयाच्या आजूबाजूला ठेवली जाऊ शकतात आणि या सिग्नलचा उलगडा करण्यासाठी आणि वास्तविक वेळेत मूर्त डेटा संकलित करून ग्रंथालया मधील पुस्तके आणि इतर माध्यमांवर RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम तंत्रज्ञान लागू करू शकतात.

RFID Tag :

RFID tag मध्ये इलेक्ट्रोनिक सर्किट आणि अंटेना (Antenna) असतो. RFID tag हा इलेक्ट्रोनिक सर्किट आणि अंटेना नी बनलेला आहे .माहिती वर लिहिली आणि पुन्हा लिहिली जाऊ शकते . tag चा युनिक आयडी EPC (इलेक्ट्रोन प्रोडक्ट कोड

म्हणून ओडखला जातो .(वाचक RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम चा रीडर रेडिओ लहरी उत्सर्जित करतो त्याचप्रमाणे संगणक संग्रहित डेटा परत पाठवून प्रतिसाद देतो RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम वरून वर डेटा लिहितो / वाचतो .

UHF RFID तंत्रज्ञान खालील क्रियाकलपांसाठी ग्रंथालयामध्ये वापरले जाऊ शकते

१.पुस्तके आणि संरक्षक कार्ड tag करणे . २ .(सेल्फ सर्कुलेशन) सेल्फ चेक चेक इन चेक आउट आ. ३ .सुरक्षा प्रणाली (चोरी विरोधी). ४ . स्टॉक stock सत्यापन आणि स्वंय व्यवस्थापन .५ .पुस्तक ड्रोप विभाग .

निष्कर्ष :

मोबईल तंत्रज्ञान तसेच RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम चे अनन्य फायदे आणि लवचिकता हि चांगली बातमी असली तरी ,ग्रंथालयामध्ये मोबईल तंत्रज्ञान आणि RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम चा वाढता प्रभाव आहे. विशेषत : नेटवर्क प्रवेश अधिक परवडणारा आणि विश्वासार्ह होत असल्याने, आय सी टी मध्ये मोबईल आणि RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम तंत्रज्ञाना व्दारे ग्रंथालय सेवांमध्ये शैशनिक ग्रंथालयांनी विकास चालू ठेवणे आवश्यक आहे .मोबईल तंत्रज्ञान आणि RFID रेडिओ फ्रीक्वेन्सी आयडेन्तिफिक्येषण सिस्टिम मधील विकास मोठ्या मेमरी क्षमता , विस्तृत वाचन श्रेणी आणि जलद प्रक्रिया देता येत आहेत . मोबईल तंत्रज्ञान आणि RFID ग्रंथालयामध्ये लोकप्रियता वाढत आहे कारण या तंत्रज्ञानाचा प्रारंभिक अवलंब करणार्यांनी हे दाखवून दिले आहे की, मोठ्या आणि लहान ग्रंथालयासाठी याचा चांगला विकास होतो.

संदर्भ :-

१. आय रे ,एल आर एफ आय डी आणि गलेशिया ग्रुप पोझिशन पेपर . बी .लायब्ररी १७ मार्च २०१० रोजी पुनप्रार्प्त

२ आशिम ए पाटील , " I – TEK RFID Based Library Management Suite" a White paper. by Infotek Software & Systems PLtd, Pune, India. 02, April, 2004.

३ सुदर्शन एस चवाथे ., ,et al."Managing RFID Data" Proceedings of the 30th VLDB

४ मोहन लाल विश्वकर्मा , श्याम लाल मार्या आणि संजय कटारिया Use of Mobile Technology in Indian Libraries. International Journal of Engineering and Computer Science ISSN: 2319- 7242. 2013 (June); 2(6): 1799-1805

५ "RFID for Libraries" as viewed on 01-03-2005 at URL: http://www.biblio-tech.com.

६ सुधीर रामदास नगरकर . Use of Mobile Technology in Library services. Indian Streams Research Journal. 2011 (Dec); 3(11): 1-4 ISSN No : 2230- 7850

७ Figure 1 from Application of RFID Technology in Library Automation | Semantic Scholar

८ https://www.google.com/search?q=images+of+mobile+library&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=TXO1FyXF7aIxAM%252Cim

९ https://elearningindustry.com/what-is-the-new-role-of-school-library-in-the-digital-age.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रशासनात असलेल्या महिलांचे योगदान (सदंर्भ –१२ ते १९ शतक)

डॉ. विजया हरिकेशचंद्र राऊत
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, नटवरलाल जशभाई पटेल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मोहाडी, जि. भंडारा ४४१९०४

प्राचीन काळापासून महिलांच्या योगदानाचे अध्ययन केले तर असे दिसून येते की, प्राचीन काळी महिलांची स्थिती व दर्जा हा उत्तम होता. महिलांच्या मताची दखल घेतली जात होती. आर्याच्या काळापासून स्त्रियांना समाजात महत्वाचे स्थान होते. ऋगवेदात महिलांना राजकारणात महत्वाचे स्थान असल्याचेही दर्शविले जाते. उपनिषद, पुराणकाळात ते कायम होते. परकिय आक्रमणानंतरही काही स्त्रिया राजकारणात दिसतात. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक भारतीय स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आहे. भारताच्या स्वांतत्र्य लढयातही आणि त्यानंतरही स्वातंत्र्योनंतर भारतात अनेक महिलांनी राजकारणातील अनेक महत्वाची पदे भूषवली आहेत. प्रस्तृत अध्ययनात १२ शतकापासून ते १९ शतकातील महिलांचे प्रशासनात असलेले योगदान यांची चर्चा केली आहे. त्यांनी त्यांच्या प्रांतासाठी केलेल्या सुधारणा यांची सुध्दा दखल घेतली आहे.

विषय निवडीचा उद्देश :

- १२ शतकापासून ते १९ शतकातील बहुआयामी महिलांचे योगदान अतुलनीय होते याची चर्चा व्हावी.
- त्यांनी केलेल्या कार्याची दखल घेतली जावी

मध्ययुगीन काळ :

- युरोपीय इतिहासाच्या अनुसार ०५ वे शतक ते १५ वा शतक याला मध्यकाळ म्हटले गेले आहे.
- काही इतिहासकारांनुसार०८ वे शतक ते १२ वे शतक या कालखंडाला मध्ययुगीन काळ खंड म्हटल्या गेले आहे. या काळात पाल , प्रतिहार आणि राष्ट्रकुल पासून तर शक्तीशाली दिल्ली सल्तनत आणि मुगल साम्राज्य यांचा अध्ययन केले जाते.

अभ्यास क्षेत्रः

प्रस्तुत अध्ययनात १२ शतक ते १९ शतकातील महिलांच्या कामगीरीचा उल्लेख आहे.

- रझिया सुलतान
- राणी दुर्गावती
- चांदबिबी
- जिजाऊ
- अहिल्याबाई होळकर
- कित्तुरची राणी चन्नमा
- राणी लक्ष्मीबाई

रझिया सुलतान

अवघ्या तेराव्या वर्षीच निष्णात लढवय्यी म्हणून रझियाने लौकीक प्राप्त केले.दिल्लीच्या तख्तावर विराजमान होणारी तार्तर घराण्यातील पहिली राणी.इल्तुतमिशने (रजिया सुल्तानचे पिता)ग्वाल्हेर मोहिमेच्या वेळी त्याने शासनाची सर्व जबाबदारी रझियावर टाकली.रझिया ७ नोव्हे. १२३६ मध्ये दिल्लीच्या तख्तावर विराजमान झाली.

कार्य :

रजिया सुल्तानरणांगणातील नेतृत्व स्वत: करीत होती. हिंदुवरील जिझिया कर रद्द केले. इमारतीची डागडुजी, रस्त्यांची व्यवस्था, पिण्याची पाण्याची व्यवस्था इ.तिने प्रशासनात शिस्त आणली. आपल्या नावाने नाणी पाडली. नाण्यावर उम्दत–उल् निस्वा अशी मुद्रा असे

राणी दुर्गावती

भारतातील एक प्रशिध्द विरांगणा जिने मध्यप्रदेश च्या गौंडवाना क्षेत्रात शासन केले(१५५० –१५६४). दुर्गावतीने पतीच्या निधनानंतर (गौंड राजा दलपत शाह) आपला पुत्र वीरनारायणला

सिंहासनावर बसवून स्वत: शासन केले. राणीला तीर व बंदूक चालविण्याचा विशेष अभ्यास होता. चिताची शिकार करण्यामध्ये राणीला विशेष आवड होती. इलाहाबाद चे मुगल शासक आसिफ खॉ (अकबराचा सेनापती) यांच्या सोबतचा राणीचा संघर्ष प्रशिध्द आहे. आसिफ खॉने तीन वेळा गोंडवाना प्रदेशावर आक्रमण केले.शेरशाह सुरी यांचा सोबतचा त्याचा युध्द हा सुध्दा प्रशिध्द आहे

कार्य :

- राज्यात पर्यावरण संरक्षण साठी अनेक जागी बाग बगीचे निर्माणाचे काम राणीच्या देखरेखीत करण्यात आले.
- दळणवळण सुलभ करण्याकरिता रस्ते निर्माणाचे कार्य करण्यात आले.
- पिण्याच्या पाण्याची सोय निर्माण करण्यासाठी विहिरी व कालवे सुध्दा तयार करण्यात आले.
- याशिवाय गरीब लोक व यात्रेकरूच्या सोयीकरिता राणीने राज्यात धर्मशाळा व मंदिर निर्माणाचे कार्य सुध्दा करवून घेतले.

रानी दुर्गावतीचा वर्तमानकाळात सन्मान : वर्तमान काळात राणी दुर्गावतीच्या कार्याचा गौरव करण्यासाठी त्यांच्या स्मृतीप्रित्यार्थ अनेक लोकापयोगी कार्य शासनामार्फत केले आहे. भारत सरकार व मध्यप्रदेश सरकारने राणीच्या स्मृतीप्रित्यार्थखालील उल्लेखनिय कार्य केले आहे.

- सन १९८३ मध्ये मध्यप्रदेश सरकारने जबलपूर येथे 'रानी दुर्गावती विश्वविद्यालय' या नावाने विश्वविद्यालयांची स्थापना केली.
- भारत सरकारने रानी दुर्गावती यांना श्रध्दांजली अर्पित करण्याच्या उद्देशाने २४ जून १९८८ मध्ये त्यांच्या पुण्यतिथी निमित्त एक डाक टिकिट प्रकाशित केले.
- रानी दुर्गावती च्या आठवणींना उजाळा देण्यासाठी जबलपूर आणि मंडला यांच्या दरम्यान बरेला येथे त्यांची समाधी बांधली.
- याशिवाय बुंदेलखंड मध्ये रानी दुर्गावती किर्ती स्तंभ, रानी दुर्गावती संग्रहालय व मेमोरियल आणि रानी दुर्गावती अभयारण्य निर्माण केले.
- जबलपूर मध्ये मदनमोहन किल्ला स्थित आहे. जो रानी दुर्गावतीच्या विवाह नंतर यांचा निवास स्थान होते.
- याशिवाय रानी दुर्गावतीने आपल्या शासन काळात जबलपूर मध्ये आपल्या दासीच्या नावाने चेरीतालव आपल्या नावाने रानीताल आणि आपल्या सगळयात विश्वासपात्र वजीर आधारासिंह यांच्या नावाने आधारताल बनविले.

चांदबिबी :

निजामशाही घराण्यातील एक कर्तबगार आणि शुर महिला. तीला चांद खातून किंवा चांद सुल्ताना नावाने ओळखले जाते.ती हुसेन निजामशाहाची मुलगी होती व तीचा लग्न आदिलशाहाशी झालेला होता. ती पतीला राज्यकारभारात मदत करीत असे. प्रसंगी त्यांच्या बरोबर ती युध्दांच्या आघाडीवर जात असे.१५८० मध्ये पतीच्या खूनानंतर त्याच्या ईच्छेनुसार गादीवर बसलेला तिचा पुतण्या इब्राहीम याचा राज्यकारभार तिने अत्यंत हुशारीने चालविला ती स्वत: न्यायनिवाडा करीत असे. १५८२ मध्ये बंडखोर सरदार किश्वरखान याने तीस कैद करून साता—याच्या किल्ल्यात ठेवले. पुढे तिची सुटका झाली. त्याच काळात झालेली बंड मोडून आदिलशाहीचे संरक्षण केले. १५८४—८५ साली ती अहमदनगरला आली. राज्यात बंडाळी माजल्यामुळे ती परत विजापुरला गेली. मुरादच्या नेतुत्वाखाली मोगल सैन्य नगरवर चालून आले. त्यावेळी निजामी सरदारांनी तिला बोलविले.बहादुरशाह निजामाचा पक्ष घेऊन मोगल सैंन्याशी ती निकराने लढली. एका रात्रीत तिने किल्याच्या पडलेल्या भिंतीची डागडुजी केली. मोगल सैन्य पराभूत केले. तिने दाखविलेल्या शौर्यामुळे तिला **मुरादने 'चांद सुलताना' हा किताब दिला.** बहादुरशाहाला गादीवर बसवून त्याच्या वतीने ती राज्यकारभार पाहू लागली.

राजमाता जिजाऊ :

जिजाऊ एक महान व्यक्तिमत्व आणि आदर्श ज्यांनी एका वीर पुत्राला जन्म दिला. राजमाता जिजाऊ यांनी आपला मुलगा म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांना एक असं माणूस बनवलं ज्यांच्यामुळे आज आपण स्वातंत्र्य या शब्दांचा खरा अर्थ जाणतो. जिजाऊ माता अगदी स्वतंत्र विचाराच्या होत्या त्यांना आपल्या देशाबद्दल आणि धर्माबद्दल नेहमीच प्रेम वाटायचं. म्हणूनच त्यांच्या

पोटी जन्माला आलेल्या वीर छत्रपती शिवाजी महाराजांना देखील त्यांनी लहानपणापासूनच देशप्रेम, धर्मप्रेम, एकनिष्ठ धडे दिले. जिजाऊमाता यांच्याकडून मिळालेल्या मार्गदर्शन आणि शिक्षणामुळे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापन केलं.मराठा साम्राज्य स्थापन करण्यामध्ये जिजाबाई याचं फार मोठं श्रेय आहे. त्यांच्याच मार्गदर्शनाखाली महाराजांनी प्रत्येक पाऊल उचललं. जिजाबाई यांची वीर माता अशी ओळख आहे. जिजाऊने शिवाजी महाराजांचा स्वराज्यांचे धडे दिले आणि त्यांना एक महान योध्दा बनविले. त्या हिंदुवी साम्राज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज्यांच्या आई.शिवाजी महाराजांमध्ये जे काही गुण, कौशल्य होते. ते सगळे जिजाबाईच्या शिक्षणामुळे. जिजाबाईंनी महाराजांना राजनिती शिकविली त्यांना लहानपणापासून महाभारत, रामायण यांच्या कथा सांगून त्यांच्यामध्ये ध्येय, धाडस, देशप्रेम, धर्मप्रेम निर्माण केले.ज्यामुळे शिवाजी महाराज एक शुर,वीर, धाडसी,बलवान, शक्तिशाली योध्दा बनले. त्यासोबतच महाराजांना जेष्ठ लोकांचा, स्त्रियांचा आदर करायला शिकवलं परकी स्त्री ही बहिणी समान असावी असं ब्रीदवाक्य जिजामातांनी महाराजांच्या मनात बसवलं. त्यासोबतच प्रत्येक जनावर, पशुपक्षी आपली माती या सगळया गोष्टींचा आदर करायला शिकवलं.त्या फक्त एक स्त्री नव्हत्या तर त्या एक शुर आई एक धाडसी पत्नी आणि योध्दा देखील होत्या.

अहिल्याबाई होळकर :

अहिल्यादेवीचे पती खंडेराव होळकर हे इ.स. १७५४ मध्ये कुम्हेरच्या लढाईत धारातीर्थी पडले. त्यांच्या मृत्यूनंतर मल्हारराव होळकर अहिल्याबाईंचे सासरे यांनी अहिल्याबाईना सती जावू दिले नाही. १२ वर्षानंतर मल्हारराव होळकर मृत्यू पावले. त्यांनतर अहिल्याबाई **मराठा साम्राज्याच्या माळवा प्रांताचा कारभार बघू लागल्या.** त्या लढाईत स्वत: सैन्याचे नेतृत्व करीत होत्या पुढे त्यांनी तुकोजीराव होळकर यांची सेनापती म्हणून नेमणुक केली. मल्हाररावाने त्यांना प्रशासकीय व सैन्याच्या कामात पारंगत केलेले होते. त्या आधाराने अहिल्याबाईंनी इ.स. १७६६ ते इ.स. १७९५ म्हणजे त्यांच्या मृत्यूपर्यंत माळव्यावर राज्य केले.यांच्या सुशासनाबद्दल एका इंग्रजी लेखक लॉरेन्सने अहिल्यादेवी होळकर यांना भारताच्या **'कॅथरीन द ग्रेट(रशिया) एलिझाबेथ(इंग्लड), मार्गारेट (डेन्मॉर्क)** म्हटले.

कार्य : अहिल्याबाई होळकर या उचित न्यायदानासाठी प्रसिध्द होत्या. राणी अहिल्याबाईनी भारतभर अनेक हिंदू मंदिरे व नदीघाट बांघले किंवा जीर्णोद्वार केले. महेश्वर व इंदूर या गावांना सुंदर बनवले. त्या अनेक देवळांच्या आश्रयदात्या होत्या. त्यांनी अनेक तीर्थक्षेत्री धर्मशाळांचे बांधकाम केले. त्यांत द्वारका, काशी, उज्जैन, नाशिक व परळी वैजनाथ यांचा प्रामुख्याने समावेश आहे. वेरावळ येथिल सामनाथचे गझनीच्या महंमदाने उध्वस्त केलेले देऊळ बधून अहिल्यादेवींनी शेजारीच एक शंकराचे एक देऊळ बांधले. सोमनाथला जाणारे लोक या देवळालाही भेट देतात. अहिल्याबाईना प्रजेकरिता कल्याणकारी असे काम करण्याची आवड होती.

राणी चन्नमा :

राणी चेन्नमा या **कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्हयातील कित्तुर या संस्थानाच्या राणी** होत्या. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीविरूध्द राणीने दिलेला लढा ऐतिहासिकदृष्टया महत्वपूर्ण आहे. या राणीने ब्रिटिशांच्या दडपशाहीच्या विरोधात १८२४ ते १८२९ सालापर्यत लढा दिला. ब्रिटिश अधिकारी कित्तुर घराण्याच्या खजान्यास व बहुमुल्य दागिन्यांच्या भंडारास हस्तगत करण्याची तयारी करीत होते. त्यामुळे राणीच्या खजान्याची किंमत १५० कोटीच्या वर होती.यासाठीच ब्रिटिश अधिकारी २०००० सैनिक व ४००बंदुकधारी सैनिकांसह राणीच्या राज्यावर चालून आले. ऑक्टोबर १८२४ रोजी युध्दाची पहिली झडप झाली राणीने आपले पूर्ण सामर्थ्य पणाला लावले. तीच्या युध्द कौशल्यामुळे इंग्रजांचे बरेच नुकसान झाले होते. चेन्नमा व सोबती बलप्पा शुरवीराप्रमाणे लढले त्यांनी ब्रिटिशांचे तीन सेनाप्रमुखांना यमसदनी पाठविले. इंग्रज कुटनितीने लढू लागले. एकीकडे युध्दविराम करण्याची विनंती करू लागले आणि दुसरीकडे धोक्याने चिन्नमाच्या साथीदारांना पकडून मारू लागले. संगप्पा व हुराकडली या दोन सरदारांनी इंग्रजांना शहरात शिरण्याच्या चोरवाटा दाखविल्याने इंग्रजांनी किल्यात घुसून राणी चेन्नमाला पकडले. राणी चेन्नमाला इंग्रजांनी पकडून बेलहोंगलच्या कारागृहात ठेवले.राणीस बंदी बनविल्यानंतर संगोली रायन्ना युध्द सुरू झाले होते. राणीच्या शोधात त्यांनी वेळ गमावला आणि इंग्रजांनी संधी साधुन रायन्नाचा पराभव करून त्यांची हत्या केली. राणीचा दत्तक पुत्र शिवलिंगप्पास गादीवरून उतरवून ब्रिटिश अधिका—यांनी कित्तुरची जागीर ब्रिटिश कंपनीस जोडली. शेवटी बेलहोंगलच्या कारागृहातच २१ फेब्रुवारी १८२९ रोजी राणी चेन्नमाचे निधन झाले.

वर्तमानकाळात चेन्नमाची स्मृती :

चेन्नमाची महानता आज ही आपणास कित्तुर येथे दिसून येते.नवी दिल्लीच्या संसदेच्या मुख्य सदनात कित्तुर राणीची प्रतिमा सुध्दा आहे.११ सप्टेंबर २००७ रोजी भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी राणीचा उल्लेख दोन्ही संसद सदनाच्या संयुक्त अधिवेशनात केला होता.राणी चेन्नमाचा पुतळा बैंगलोर आणि कित्तुरमध्ये सुध्दा स्थापीत केला आहे.पुणे—बैंगलुरू राष्ट्रीय राजमार्गावर परबेलगाम जवळ कित्तुरचा राजमहल व इतर इमारती राणीच्या शौर्याची आठवण करून देतात.

राणी लक्ष्मीबाई

राणी लक्ष्मीबाईने आपल्या पराक्रमाने व साहसाने केवळ इतिहासच रचला नाही तर प्रत्येक भारतीयांच्या विशेषत: महिलांच्या मनात साहस व उर्जेचा संचार घडवला. आपल्या पराक्रमाने कित्येक राजांना पराजित केले. आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी इंग्रजांना कडवी झुंज देत इतिहासाच्या पानांमध्ये आपली विजयगाथा सुवर्णाक्षरांनी कोरली.लक्ष्मीबाईंनी आपल्या झाशीला वाचविण्यासाठी ब्रिटिशांशी लढण्याचे अतुलनीय साहस दाखवले आणि शेवटी विरगती पत्करली. त्यांच्या शौर्याने त्यांना 'क्रांतीकारकांची स्फूर्तिदेवता' म्हणून जनमानसात अढळ स्थान प्राप्त झाले आहे.

सारांश :

रझिया सुलतान,राणी दुर्गावती,चांदबिवी,जिजाऊ,अहिल्याबाई होळकर,कित्तुरची राणी चन्नमा आणि राणी लक्ष्मीबाई यांचे इतिहासातील स्थान अजरामर आहे. इतिहासात त्यांच्या शौर्याच्या गाथा अधोलेखित झालेल्या आहेत. हि सृष्टि जोपर्यंत अस्तित्वात आहे तोपर्यंत त्यांचे नाव अजरामर आहे. त्यांनी केलेले साहस, प्रशासन, शौर्य, कामगीरी यांची दखल वर्तमानाला घ्यावी लागेल. १२ वे शतक ते १९ व्या शतकातील या वीर क्रांतीकारी महिला होत्या. याची साक्ष इतिहास देतो.

संदर्भ सूची:

१. डॉ. मेहिनी कडू, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, सिताबर्डी, नागपूर जुलै २००८
२. कमला शर्मा, यशस्विनी राणी दुर्गावती, सी.बी.टी. प्रकाशन.
३. डॉ. संजय गायकवाड, स्वरसारथी जिजाऊ, जीजाई प्रकाशन.
४. विनया खडपेकर, ज्ञात—अज्ञात अहिल्याबाई होळकर, राजहंस प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे.
५. डॉ. अशोक गंगाधर मेनकुदळे, कित्तुरची राणी चेन्नम्मा, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर.
६. प्रतिभा रानडे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, राजहंस प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

राजकीय संस्कृती: व्यापकतेकडून संकुचिततेकडे

डॉ. अरविंद सोमनाथे
(सहाय्यक प्राध्यापक)रा. सू. बिडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय हिंगणघाट जि. वर्धा ४४२३०१

राजकीय संस्कृती आणि चांगले नागरिकत्व

राजकीय संस्कृती म्हणजे लोकांच्या राजकीय वागणुकीचा आकार, त्यांचे सरकार आणि एकमेकांना कसे वेगळे आहे याबद्दलच्या कल्पना, वृत्ती, प्रथा आणि नैतिक निर्णयांचा एक व्यापक सामायिक भाग आहे. थोडक्यात, एक राजकीय संस्कृतीचे विविध घटक लोकांना "कोण चांगले नागरिक" आहेत आणि कोण नाहीत याची जाणीव निश्चित करतात.

थोडया प्रमाणात, सरकार स्वत: शैक्षणिक आणि राजकीय संस्कृती आणि सार्वजनिक मत व्यक्त करण्यासाठी ऐतिहासिक घटनांच्या सार्वजनिक स्मरणशक्ती जसे पलीकडे जाणे प्रयत्न वापरू शकतात. जेव्हा जास्तीतजास्त घेतले जाते, तेव्हा राजकीय संस्कृतीवर नियंत्रण ठेवण्याच्या अशा प्रयत्नांना बहुधा सरकारच्या अधिनायकवादी किंवा फासीवादी स्वरूपाच्या कार्यांचे वैशिष्टय असते.

ते स्वत: सरकारचे सध्याचे चारित्र्य प्रतिबिंबित करत असताना, राजकीय संस्कृतीदेखील त्या सरकारच्या इतिहासाची व परंपरांच्या रूपाची मूर्त रूप देते. उदाहरणार्थ, ग्रेट ब्रिटनमध्ये अजूनही राजेशाही आहे, तर लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या संसदेच्या परवानगीशिवाय राणी किंवा राजाची वास्तविक शक्ती नाही. तरीही, बहुतेक वेळा औपचारिक राजेशाहीसह करत असताना सरकार दरवर्षी लाखो पौंड वाचवू शकते, ब्रिटीश लोक, त्यांच्या परंपरेचा अभिमान बाळगणाऱ्या १२०० वर्षांच्या राजवटीत रॉयल्टीने शासन केले तरी ते कधीच त्यास जगू शकणार नाही. आज, नेहमीप्रमाणे, "चांगले" ब्रिटीश नागरिक क्राउनचा आदर करतात. राजकीय संस्कृती वेगवेगळया राष्ट्रापर्यंत, राज्याशी आणि प्रदेशापुरतीच राहतात, साधारणपणे ते वेळोवेळी तुलनेने स्थिर राहतात.

मोठया प्रमाणावर, राजकीय संस्कृतीत लोक चांगले नागरिक बनविणारी वैशिष्टये आणि गुण दर्शवितात. राजकीय संस्कृती संदर्भात, "नागरिकत्वाचा दर्जा प्राप्त करण्यासाठी सरकारची मूलभूत कायदेशीर आवश्यकता" च्या वरून "चांगले नागरिकत्व" चे गुणधर्म पार करते. ग्रीक तत्वज्ञानी ॲरिस्टॉटलने आपल्या ग्रंथात युक्तिवाद केला की, राजकारण फक्त एका देशांत राहुन एखाद्या व्यक्तीला त्या राष्ट्राचा नागरिक बनणे आवश्यक नाही. ॲरिस्टॉटलसाठी, खरे नागरिकत्वासाठी सहाय्यक सहभागाचा स्तर आवश्यक आहे. आज आम्ही पाहतो त्याप्रमाणे, हजारो कायदेशीर स्थायी निवासी एलियन्स आणि स्थलांतरित अमेरिकेत "चांगले नागरिकत्व" म्हणून राहतात ज्याप्रमाणे पूर्णपणे संस्कृतीने नागरिक न राहता राजकीय संस्कृतीचे वर्णन केले जाते.

चांगले नागरिकांची वैशिष्टये

चांगले नागरिक, त्यांच्या दैनंदिन जीवनात प्रचलित राजकीय संस्कृतीच्या महत्वपूर्ण गुणांचे प्रात्यक्षिक दाखवतात. जी व्यक्ती अन्यथा अनुकरणीय जीवन जगते परंतु सार्वजनिक जीवनात सक्रीय भाग घेऊन समाजाला पाठिंबा देण्यासाठी किंवा सुधारण्यासाठी कधीही कार्य करत नाही, तो एक चांगला माणूस मानला जाऊ शकतो परंतु एक चांगला नागरिक असणे आवश्यक नाही. युनायटेड स्टेट्समध्ये, सामान्यत: यापैकी काही गोष्टी चांगली नागरिकांनी मिळविल्या पाहिजेत:

- निवडणुकीत मतदानासाठी नोंदणी आणि मतदानाद्वारे प्रतिनिधी लोकशाहीमध्ये भाग घ्या.
- निवडलेलया कार्यालयासाठी किंवा नियुक्त प्रशासकीय मंडळामध्ये सेवा देण्यासाठी स्वयंसेवक चालवा.
- सर्व फेडरल, राज्य आणि स्थानिक कायद्यांचे पालन करा.
- ज्यूरी डयुटीसाठी बोलायचे असेल तर
- अमेरिकन संविधानातील मूलभूत स्वातंत्र्य, अधिकार आणि जबाबदाऱ्या जाणून घ्या.
- सर्व लागू असलेले फेडरल, राज्य आणि स्थानिक कर द्या.
- राजकीय समस्या आणि शासकीय धोरणांविषयी ज्ञानी रहा.
- समुदाय सुधारणा कार्यक्रमांमध्ये भाग घेण्यासाठी स्वयंसेवक.

- देशभक्तीपर सण आणि परंपरा मध्ये भाग घ्या, जसे की राष्ट्रीय गद्यसाठी उभे रहा आणि एकतेची प्रतिज्ञा जाणून.

जरी युनायटेड स्टेट्समध्ये, राजकीय संस्कृतीची समज — अशा प्रकारे चांगला नागरिकत्व — प्रदेश ते प्रदेश बदलू शकतात. परिणामी, एखाद्या व्यक्तीची नागरिकत्व गुणवत्ता पाहताना स्टिरिओटाईप्सवर अवलंबून राहणे महत्वाचे आहे. उदाहरणार्थ, इतर प्रदेशांपेक्षा देशभक्तीपर परंपरेचे कठोर पालन करण्यासाठी एका प्रदेशातले लोक अधिक महत्व देऊ शकतात.

राजकीय संस्कृती बदलू शकते

बहुतेकते पिढया व्हायला लागतात, तरी मन आणि अशा प्रकारे राजकीय संस्कृती बदलू शकते. उदाहरणार्थ :

- त्याच्या वसाहती काळापासून अमेरिकेने अशा काळ पाहिल्या आहेत ज्यात परस्पराविरोधी राजकीय संस्कृतीच्या परदेशी बाबींपासून अलगाववादाची धोरणे पसंत होती, विशेषत: विदेशी युद्धे. या प्रत्येक प्रकरणात, परदेशी युद्धे अमेरिकेच्या जीवन आणि स्वातंत्र्यासंदर्भात थेट धमकी देणाऱ्या धमक्यांमुळे अलगाववादी राजकीय संस्कृतीच्या वेगाने उलट परिणाम दर्शवितात.
- अध्यक्ष लिंडन जॉन्सनचा व्यापक ग्रेट सोसायटी सोशल रिफ्लेशन पहलकाचा एक भाग म्हणून काँग्रेसने १९६५ च्या मतदानाचा अधिकार कायदा अंमलात आणला. पोस्ट सिव्हिल वॉर निक्टिकल भेदभावानंतरच्या पिढयांनंतर उत्तीर्ण होऊन कायदा दक्षिण अमेरिकन्सच्या मतदानाच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी अनेक दक्षिणी राज्यांत निवडणुकीची देखरेख करण्यासाठी फेडरेल सैन्यांचा उपयोग करण्यास अधिकृत आहे. चाळीस वर्षानंतर, दक्षिणेतील जातीय—राजकीय राजकारणातील कृती कदाचित काळाच्या राजकीय स्वातंत्र्यासाठी धोकादायक ठरू शकते, असा विश्वास डळमळीत काँग्रेस आणि राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज डब्ल्यु. बुश यांनी २००६ च्या मतदान हक्क कायद्यान्वये केला. आज बहु—जातीय मतदानासाठी गठबंधन संपूर्ण राष्ट्रात अस्तित्वात आहे आणि ब्लॅक—अमेरिकन सामान्यत: फेडरल, राज्य आणि स्थानिक कार्यालये म्हणून निवडून येतात.

कायद्याच्या रस्ता काही राजकीय संस्कृती बदलल्या जाऊ शकतात, तर इतर करू शकत नाहीत. सर्वसाधारणपणे, देशभक्ती, धर्म किंवा जाती यासारख्या गंभीर स्वरूपाच्या असलेल्या विश्वासांवर किंवा रिटर्न्सवर आधारित राजकीय संस्कृतीचे घटक सरकारच्या धोरणांवर किंवा पद्धतींवर आधारित असलेल्या बदलापेक्षा अधिक प्रतिकारक आहेत.

हीरकमहोत्सवी महाराष्ट्र आणि विकासाची दिशा

१ मे २०२० रोजी महाराष्ट्र राज्याच्या हीरकमहोत्सवी वर्षाची सांगता होत आहे. परंतु कोरोना महामारीच्या संसर्गाचे दु:खद सावट हीरकमहोत्सवी वर्षावर सुद्धा पडले होते. १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आले. त्याला आता साठ वर्षे झालीत. एखाद्या राज्यासाठी साठ वर्षांचा टप्पा महत्वपूर्ण असतो. राज्याला एक उज्ज्वल इतिहास आहे आणि इतिहासाचा वारसा घेऊनच राज्य पुढे जात आहे. या इतिहासातुन एक सर्वसमावेशक राजकीय संस्कृती विकसित झाली आहे. पण गेल्या तीन—चार दशकांत ती राजकीय संस्कृती बदलली आणि त्याचा परिणाम राज्याच्या नतृत्वावर आणि विधीमंडळाच्या कामकाजावरही पडला. गेल्या साठ वर्षात राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांत अनेक स्थित्यंतरे झाली. या स्थित्यंतराचा, बदलत्या राजकीय संस्कृतीचा आणि विकासाच्या पुढील दिशा यांची चर्चा सुद्धा करणे गरजेचे आहेत.

गेल्या तीन दशकांपासून महाराष्ट्राची आणि एकूणच भारताची राजकीय संस्कृती खालावल्याचे दिसत आहे. महाराष्ट्राच्या राजकीय संस्कृतीला प्रदिर्घ इतिहास आहे. महाराष्ट्राला सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणांचा, आंदोलनांचा प्रदीर्घ इतिहास आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, न्या. रानडे, आगरकर, वि.रा. शिंदे, डॉ. आंबेडकर आणि छत्रपती शाहू यांचा वारसा लाभलेले हे राज्य आहे. या वारशांचा प्रभाव राज्याच्या राजकीय संस्कृतीवर पडणे साहजिकच होते. शिवाय ब्रिटीशांच्या संपर्कात आल्याने आधुनिकतेचाही प्रभाव पडला तसेच राज्यघटनेतील मूल्यांचाही प्रभाव पडला. यातून आधुनिकता आणि परंपरा यांचे मिश्रण असलेली राजकीय संस्कृती घडत गेली. या सर्व ऐतिहासिक वारशांतून सहिष्णुता आणि उदारमतवाद ही महाराष्ट्राच्या राजकीय संस्कृतीची प्रमुख वैशिष्टये म्हणून पुढे आली. सोबतच बहुजनवादी राजकारणाचे प्रारूपही उदयास आले.

प्रत्येक कालखंडात वेगवेगळया प्रकारे या ऐतिहासिक वारशांचा, संस्कृतीचा वापर राजकीय पक्षांकडून झाला. परंतु हा वारसा पुढे वाढवण्यात अपयश आलेच, पण तो टिकवून ठेवण्यातही अपयश आले. राजकीय संस्कृती विकसित होण्याऐवजी ती बदलत गेली. पण हा बदल विधायक नव्हता. काँग्रेस

पक्ष काय किंवा त्या कालखंडातील विरोधी पक्ष काय, या सर्वांना ऐतिहासिक वारशांची परंपरा होती. त्यामुळे विरोधी पक्षांची वेगळी विचारधारा असली तरी त्या कालखंडात सत्ताधारी आणि विरोधकांमध्ये एक प्रकारचा संयम आणि समन्वय देखील होता. कॉंग्रेस हा कायम सत्ताधारी पक्ष राहिल्याने सत्ताधारी पक्षाची म्हणजे कॉंग्रेसची संस्कृतीही हळूहळू महाराष्ट्र राज्याची राजकीय संस्कृती बनली.

मध्यममार्गी कॉंग्रेसला दीर्घ सत्ता मिळाल्याने सत्तालालस, गैरव्यवहार, पक्षांतर, घराणेशाही इत्यादी गोष्टीही चिकटल्या. ऐंशीच्या दशकाच्या शेवटी मात्र हिंदुत्ववादी पक्षांचा विस्तार झाल्याने संयमाची जागा आक्रमकतेने घेतली. आक्रमकता, भावनिकता, प्रतीकांचे राजकारण, जात अस्मितेचे राजकारण आणि जातीय दंगली या गोष्टी जसजशा वाढत गेल्या तसतशी राजकीय सहिष्णुतेची परंपरा लोप पावत गेली. सहिष्णुतेबरोबरच बहुविध संस्कृतीचाही संकोच होताना दिसतो. उदा. मुंबईची बहुविध संस्कृती हे महाराष्ट्राच्या राजकीय संस्कृतीचे महत्वाचे वैशिष्टय आणि मुंबईची ओळखही आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीमागे एक भाषिक किंवा मराठी भाषिकांचे राज्य अपेक्षित होते. परंतु ही चळवळ बिगर मराठी किंवा परप्रांतीयांच्या विरोधी नव्हती. परंतु आधी शिवसेनेने आणि नंतर मनसेने परप्रांतीयांविरूद्ध जी आक्रमक संकुचित मोहीम राबवली होती त्यातून आपण मुंबईची विविधता नाकारतोय.

बदलत्या राजकीय परिस्थितीत, भाजपच्या मुंबईतील वाढीमुळे सेनेला परप्रांतीयांचा मुद्दा आवरता घ्यावा लागला असला तरी मराठी—अमराठीचा संघर्ष पुढेही सुरू राहिला तर मुंबईची बहुविध ओळख पुसण्याचा धोका आहे. दुसरे उदाहरण म्हणजे, एक जात वर्चस्वामुळे कनिष्ठ—मागास—अल्पसंख्य समूहांना सत्तेत सामावून घेण्याचे बहुजनवादी प्रारूपही हळूहळू लोप पावले. त्याबरोबरच कॉंग्रेसच्या पडझडीची प्रक्रियाही सुरू झाली. आयोगामुळे जागृत मागास समाजाने साहजिकच वेगळया पर्यायांचा विचार केला. राजकीय संस्कृतीस अनुसरून साठ—सत्तरच्या दशकापर्यंत राज्यकर्त्यांनी पुरोगामी धोरणे आखली आणि त्यांची अंमलबजावणी देखील केली. पण ऐंशीच्या दशकापासून राज्यकर्त्यांनी राजकीय वारशांचा जप केला. मात्र त्यानुसार धोरण आखण्याचे सोडून दिले. पुरोगामी धोरणे जसजशी सोडली, कल्याणकारी राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातुन जसजसे माघार घेऊ लागले, तसतसे राज्याचा विकासही मंदावला. आर्थिक सुधारणांच्या नावाखाली हितसंबंधाच्या राजकारणातुन देशात आणि महाराष्ट्रातुन भ्रष्टाचाराची प्रकरणे गेल्या दोन दशकांत अधिक घडल्याचे दिसून येते.

राजकीय मूल्य, राजकीय नैतिकता, राजकीय निष्ठांचा जसा ऱ्हास सुरू झाला तशी राजकीय संस्कृती लोप पावत गेली. राजकीय संस्कृतीच्या पतनानंतर राजकारणात इतर घटक प्रभावशाली बनू लागले. राजकीय व्यवहारात संकुचितपणा, जातीयवाद वाढत गेला. सत्ता आणि पैसा या समीकरणातुन भ्रष्टाचारविरहीत एकही क्षेत्र उरले नाही. नव्वदच्या दशकानंतर राजकारणी, बिल्डर्स, कॉर्पोरेट्स आणि नोकरशहा यांची युती झाली असून महत्वाची सरकारी भूखंडे, सर्वसामान्यांचे खासगी भूखंड, सेझच्या नावाखाली शेतजमिनी हडपण्याचे धोरण त्यांनी राबवले. या लॉबीचे शासकीय धोरण—निर्धारणावर नियंत्रण वाढले आहे. त्यांची भाषा पुरोगामी विचारांची, भाषा आम आदमीची, पण धोरणे मात्र नव—भांडवलशाहीस पूरक अशी स्थिती बनली आहे. यास कोणताही राजकीय पक्ष अपवाद राहिलेला नाही. सरकारे बदलून प्रश्न सुटणार नाहीत तर राजकीय संस्कृतीमध्ये ज्या अपप्रवृत्तींनी प्रवेश केला आहे तो थांबवण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी जनमताचा रेटा वाढवण्याची आवश्यकता आहे.

विधीमंडळ परंपरांचा ऱ्हास

सत्तर—ऐंशीच्या दशकांपर्यंतची विधीमंडळातील परिस्थिती आणि आताची परिस्थिती याची तुलना करता बराच बदल झालेला आढळतो. सुरूवातीच्या काळात राज्यात किंवा केंद्रातही एकाच पक्षाचे स्थिर सरकार दिर्घकाळ असले तरी विरोधी पक्षही सतर्क होते. विरोधी पक्षांची संख्यात्मक ताकद कमी होती. पण विधीमंडळात आणि जनतेतही त्यांचे नैतिक वजन होते. सत्ताधाऱ्यांनाही विरोधकांबद्दल एक प्रकारचा आदर होता. राज्य विधीमंडळ किंवा संसदेचे कामकाज व्यवस्थित आणि शिस्तबद्ध चालायचे. परंतु नव्वदच्या दशकानंतर विधीमंडळ कामकाजाच्या दर्जात घसरण झालेली आढळते. सत्ताधारी आणि विरोधी बाकांवर अभ्यासू नेते मंडळी असायची. एखाद्या विषयावर किंवा विधेयकावर अनेक तास अभ्यासू भाषणे व्हायची. ती आता बंद झालेली दिसतात. जनतेच्या जिव्हाळयाची विधेयके पाच—दहा मिनिटांच्या चर्चेनंतर संमत केली जात आहेत.

लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणुका आणि सरकारे स्थापन करणे नव्हे. तर समता आणि न्याय्यपूर्ण समाजरचना पूर्ण करण्याची घटनात्मक जबाबदारी देखील लोकशाहीत अपेक्षित आहे. त्यादृष्टिने विधीमंडळाने गेल्या पन्नास वर्षात अनेक पुरोगामी निर्णय घेतले आणि कायदे केले. देशपातळीवर देखील काही निर्णयांची

दखल घेण्यात आली. परंतु हळूहळू पुरोगामी आणि दुरगामी महत्त्वाच्या निर्णयांची परंपरा खंडित होऊ लागली असून आता केवळ भांडवलशाही आणि बिल्डरलॉबीच्या हितसंबंधास पूरक निर्णय होताना दिसतात.

सभागृहातील सदस्यांची रोडावणारी संख्या, सभागृहात येऊनही कधीच चर्चेत भाग न घेणे, संसदीय आयुधांचा अयोग्य वापर, चर्चेविना गोंधळाने वारंवार सभागृह बंद पाडण्याचे प्रकार राज्य विधीमंडळात आणि संसदेतही वाढल्याचे दिसतात. सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षनेत्यांमध्ये आणि सदस्यांमध्ये देखील एकमेकांवर सतत चिखलफेक सुरू असल्याचे तसेच शिवराळ भाषेचा वापर वाढला असल्याचे दिसते. नव्वदच्या दशकानंतर आघाडयांच्या राजकारणामुळे सरकार अनेक विषयांवर स्पष्ट भूमिका घेताना दिसत नाहीत. शासनाचे काम संथ गतीने आणि ठोस निर्णय न घेता सुरू असल्याचे दिसते. हे सर्व संसदीय परंपरांच्या विरोधी आणि लोकशाहीस घातक असून सध्याच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत संसदीय परंपरा जतन करण्याची आणि त्या अधिक समृद्ध करण्याची आवश्यकता आहे.

नेतृत्वाचा पेचप्रसंग

राज्यात आज राजकीय नेतृत्वाचा प्रश्न सर्वच राजकीय पक्षांना भेडसावताना दिसतो आहे. विशेषत: १३५ वर्षांनी दीर्घ परंपरा लाभलेल्या आणि राज्यात दीर्घकाळ सत्तेवर राहिलेल्या काँग्रेस पक्षाबाबत नेतृत्वाचा प्रश्न गंभीर आहे. काँग्रेस पक्षाकडे राज्यव्यापी नेतृत्व नाही. खरे तर, काँग्रेसची सत्ता गेल्यानंतर पक्षामधील साफसफाई करून नवे नेतृत्व पुढे आणण्याची संधी काँग्रेसच्या हातून गेली आहे. तुलनेने राष्ट्रवादी, शिवसेना आणि भाजपकडे नेतृत्वाची फळी दिसते. तरी देखील सर्व पक्षीय विचार करता त्यांच्याकडे एखाद—दुसरे अपवादात्मक विभाग स्तरावरील नेतृत्व दिसून येते. शिवाय अनेक नेते हे त्यांच्या जातीपुरत नेतृत्व करताना दिसतात. जनतेचा पाठिंबा असलेले, जनतेच्या प्रश्नांचे भान असलेले नेतृत्व आज नाही.

एकमेकांना संपविण्याचे प्रयत्न, पक्षांतर्गत नेतृत्व स्पर्धा, संघटनात्मक कार्याचा अभाव, वाढती पक्षांतरे, त्वरित सत्तेची अपेक्षा असे स्वरूप नेतृत्वाला प्राप्त झालेले दिसते. सामान्य पक्ष कार्यकर्ते ते स्थानिक राज्यस्तरीय नेतृत्व घडण्याची साखळी खंडित झालेली असून गल्लीबोळात दोन—चार कार्यक्रम घेऊन, चौकाचौकात मित्रमंडळे स्थापन करून तसेच मोफत धार्मिक यात्रांचे आयोजन करून स्वत:च्याच वाढदिवसाचे बॅनर लावणारे नेतृत्व उदयास येताना दिसते. पक्षाची ध्येयधोरणे, विचारप्रणाली लोकांपर्यंत नेणाऱ्या कार्यकर्त्यांची जागा आता मत मिळवून देणाऱ्या एजंटने घेतली आहे. मी अमुक मत मिळवून देतो, त्या मोबदल्यात माझी अमुक कामे झाली पाहिजेत असे तो स्पष्ट सांगतो. थोडक्यात हितसंबंध महत्त्वाचे असून पक्षनिष्ठा महत्त्वाची राहिलेली नाही.

जनतेच्या संपर्कातील नेतृत्व, बहुजनांना बरोबर घेऊन राजकारण करणारे नेतृत्व आज संपुष्टात आलेले दिसते. स्वत: अभ्यासू आणि अभ्यासक, विचारवंत, साहित्यिक, कलावंत यांच्याशी संपर्क असणारा सुसंस्कृत राजकारणी राज्यात नाही. स्वातंत्र्यपुर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील सामाजिक, राजकीय लढयास नेतृत्व देणाऱ्या महाराष्ट्रात आज राज्याचा ऐतिहासिक वारसा पुढे नेणाऱ्या नेतृत्वाचा अभाव दिसून येतो. सर्वच प्रमुख पक्षांमध्ये आपल्या पक्षाला राज्याला पुढे नेणाऱ्या नेतृत्वाचा अभाव असल्याने पक्ष नेतृत्व बळकट करण्याचे आव्हान सर्वच राजकीय पक्षांपुढे आहे.

संदर्भ :

१) भारतीय राज्यव्यवस्था, डॉ. भा. ल. भोळे, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर,२०११
२) राजकीय सिद्धांत, डॉ. भा. ल. भोळे, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर,२०११
३) नवप्रभा, मार्च, २०१५

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

भारतीय लोकसंख्या, पर्यावरण आणि प्रदूषण

सहा. प्रा. वसंता सिताराम वंजारी
महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, यवतमाळ

प्रस्तावना :

लोकसंख्या आणि पर्यावरण या एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. या नाण्याच्या पहिल्या बाजूचा विचार केल्यास,पर्यावरणाचा परिणाम हा लोकसंख्येवर होतो. भारतासारख्या उष्ण हवामान असलेल्या देशात लोकसंख्या वाढीच्या दर हा अमेरिकेसारख्या थंड हवामान असलेल्या देशापेक्षा जास्त असतो. म्हणजेच पर्यावरणाचा परिणाम लोकांच्या जीवन स्तरावर, स्वाथ्यावर आणि सरासरी आयुष्य मनावर होतो. आणि नाण्याच्या दुस-या बाजूचा विचार केल्यास लोकसंख्या वाढीच्या परिणाम पर्यावरणावरसुद्धा होत असतो. लोकसंख्येची वाढ जर नियंत्रित आणि मर्यादित स्वरूपाची असेल तर पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होत नाही. परंतु लोकसंख्या ही अफाट वेगाने वाढत असेल तर औद्योगीकरणाला व यांत्रिकीकरणाला चालना मिळून त्याची गती वाढते. यामुळे प्रदूषणाचा वेग वाढतो व पर्यावणाची गुणवत्ता घसरते. आणि जर पर्यावरणाची गुणवत्ता ढासळली तर त्याचा परिणाम लोकसंख्येवर होतो.

आज जगाची लोकसंख्या सात अब्जचा वर असून सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येत विकसनशील देशांची लोकसंख्या साधारणत: ८० टक्के आहे. आणि ती २०५० पर्यंत ८८ टक्के होण्याची शक्यता आहे. विकसनशील देशांचा लोकसंख्या वाढीचा वेग १.५ टक्के आहे, तर विकसित देशांचा फक्त ०.५ टक्के आहे. विकसनशील देशांच्या लोकसंखेच्या जडणघडणीत भारताचा मोठा वाटा आहे. लोकसंखेच्या दृष्टीने चीनचा प्रथम तर भारताचा दूसरा क्रमांक लागतो. भारताची लोकसंख्या १२५कोटीचा वर असून सध्याच्या भारतीय लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण लक्षात घेता सन २०२५ पर्यंत भारत चीनला मागे टाकून प्रथम क्रमांकावर येऊ शकतो. सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येत भारताचा वाटा १७ टक्के आहे. भारताचा लोकसंख्येचा विचार करता जगाच्या भूभागापैकी फक्त २.४ टक्के भूभाग भारताने व्यापला आहे. भारतीय लोकसंख्येत दरवर्षी १.८ कोटींनी भर पडते. या प्रचंड लोकसंख्येच्या गरजा पुरविण्यासाठी पृथ्वीवरील नैसर्गिक संसाधनांचा वापर होत आहे, ज्या अगदी मर्यादित आहे. त्यामुळे मानवी जीवनाचा स्तर ढासळण्याची शक्यता आहे.

वर्तमानात ज्या पद्धतीने खनिज तेलाचा वापर होत आहे त्यावरून असे वाटते की, भविष्यात खनिज तेलाचा साठा जवळजवळ नष्ट होईल. आणि नवीन पिढीला वापरण्यासाठी काहीही राहणार नाही. आज अस्तीत्वात असलेल्या शेतीवर वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्न धान्याच्या गरजा पुरविणे कठीण होऊन बसेल. चराऊ कुरणे पशुधनाद्वारे फस्त केली जातील आणि अनिर्बंध औद्योगिक वाढीमुळे जमीन, पाणी व हवेच्या प्रदूषणाबाबत मोठी समस्या निर्माण होईल.

उद्देश :

१.लोकसंख्या व पर्यावरण यातील संबध स्पष्ट करून भारतातील लोकसंख्या वाढीचा कारणांचा शोध घेणे.
२. वाढत्या लोकसंख्यामुळे पर्यावरणावर होणा-या दुष्परिणामांच्या शोध घेणे.
३. वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये दुय्यम स्त्रोतांच्या उपयोग करण्यात आलेला असून त्यामध्ये विविध प्रकाशित, अप्रकाशित, लिखित संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके,नियतकालिके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट, इ. विविध साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

जगाची लोकसंख्या प्रत्येक वर्षी १० दशलक्ष एवढ्या प्रचंड वेगाने वाहत आहे. यापैकी ३३ टक्के लोकसंख्या वाढ प्रगतिशील देशात होत आहे. या अतिवेगाने होणा-यालोकसंख्या वाढीमुळे अनेक देशाच्या आर्थिक प्रगतीला बाधा येईल. जर लोकसंख्या वाढ कुठल्याही नियंत्रणाशिवाय अशीच होत राहिली तर जगाच्या लोकसंख्येचा आकडा १० अब्जचा वर जाण्यास वेळ लागणार नाही. लोकसंख्या वाढीच्या आकड्यामुळे फक्त लोकसंख्या मोजणी करण्यावर ताण येतो असे नाही, तर वाढत्या लोकसंख्येमुळे नैसर्गिक संसाधनावर ताण पडतो याचे भान आपण ठेवायला पाहिजे. विकासाच्या नावाखाली आज ज्या पद्धतीने नैसर्गिक संसाधनाच्या अनिर्बंध वापर होत आहे, यामुळे आपल्या भविष्यातील पिढी संकटात येईल. नैसर्गिक संसाधनाच्या -हासासाठी वाढती लोकसंख्या व विकास प्रक्रिया जबाबदार आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे विकसनशील देशात पर्यावरणासंबंधी निर्माण झालेल्या अनेक समस्या वाढत्या लोकसंख्येशी निगडीत आहेत. ग्रामीण समुदायात वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतजमिनीच्या वाटण्या होऊन बेरोजगारीच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. तर शहरी समुदायात लोकसंख्या वाढीमुळे निवसाच्या समस्या, वाहतुकीमुळे निर्माण होणा-यावायुप्रदूषणाच्या तसेच जलप्रदूषण,

सांडपाणी व घनकच-याच्या समस्या निर्माण झाल्या आहे. विभिन्न देशातील लोकसंख्या नियंत्रणाचा दर त्या देशातील आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक तसेच सामाजिक परिस्थितीशी निगडीत असतो. काही देशात लोकसंख्या नियंत्रण धार्मिक विचारसरणीशीही निगडीत असते. ब-याच देशात शासकीय स्तरावर कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाबद्दल जनजागृती व अंमलबाजवणी नसल्यामुळे लोकसंख्या वाढत आहे. तसेच लोकसंख्येवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी वापरण्यात येणारे गर्भनिरोधक साधने उपलब्ध नसणे किंवा असल्यास त्याच्या वापराबद्दल जागृती नसणे हे सुद्धा लोकसंख्या वाढीस करणीभूत आहे.

भारतातील लोकसंख्या वाढीची कारणे :

भारताची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वेगाने वाढत आहे. शासनाचा अनेक योजना, कार्यक्रमाचा माध्यमातून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण मिळविण्यात काही प्रमाणात शासनाला यश आले असले तरी, पाहिजे त्या प्रमाणात शासन यशस्वी झाले नाही. त्यामुळे भारतातील लोकसंख्या वाढीचा कारणांचा शोध घेणे महत्वाचे वाटते.

१) कमी वयात विवाह -शासनाने मुलाचा विवाहाचे वय २१ वर्ष व मुलीचा विवाहाचे वय १८ वर्ष निश्चित केले आहे. तरीसुद्धा अनेक ग्रामीण व आदिवासी भागात मुला-मुलीचे विवाह अगदी कमी वयात केले जाते. त्यामुळे लवकर अपत्यप्राप्ती होत असते. तसेच प्रजोत्पादनाचा काळही बराच मिळत असतो. त्यामुळे लोकसंख्या वाढ होते.

१) जन्म-मृत्युदर - दिवसेंदिवस आरोग्य क्षेत्रात होणारी प्रगति व सोयी-सुविधा यामुळे देशामध्ये लोकांचा मृत्यूदरात घट व जन्मदरात वाढ झालेली दिसून येते. आपल्या देशात १००० लोकांमध्ये जन्मदर हा २७.५ आहे तर मृत्युदर फक्त ०.५ एवढाच आहे. त्यामुळे जन्म-मृत्युदर हे लोकसंख्या वाढीचे कारण आहे.

२) धार्मिक श्रद्धा, रूढी, परंपरा - समाजामध्ये अनेक रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा आहेत. विवाह करणे धार्मिक दृष्ट्याअनिवार्य समजून मुलांना जन्म देणे पवित्र मानले जाते. त्यातही मुलगा हा वंशाचा दिवा असतो, आपल्यानंतर कुटुंबाचे नाव चालवितो. या अंधश्रद्धेपोटी मुलांना जन्म दिला जातो. मुलगी ही परक्याचे धन समजल्या जाते. बरेचदा मुलगा होईपर्यंत कुटुंब नियोजन केले जात नाही. त्यामुळे लोकसंख्या वाढ होते.

३) बहूपत्नीत्व प्रथा - मध्य भारतात जरी बहुपत्नी प्रतिबंधक कायदा लागूकरण्यात आला असला तरी अनेक लोक कायद्याचे उल्लंघन करून दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त विवाह करतात. भारतात मुस्लिमांना तर चार विवाह करण्याची मुभा आहे. त्यामुळे साहजिकच लोकसंख्या वाढ होते.

४) वैद्यकीय सोयी सुविधांचा अभाव -शासनाचा वैद्यकीय सोयी सुविधा असून देखील त्या ब-याच ग्रामीण भागात पोहचत नाही. काही वेळेस कुटुंब नियोजनांच्या साधनांची माहिती असते परंतु त्याची उपलब्धता नसल्यामुळे तीचा वापर केला जात नाही. तसेच काही ग्रामीण भागात अज्ञानामुळे व गैरसमजुतीमुळे माहिती देऊनही त्याचा वापर केला जात नाही. यामुळे लोकसंख्येमध्ये वाढ होते.

५) भारतीय हवामान -भारत हा उष्ण हवामान असणारा देश असल्यामुळे भारतीय मुले मुली लवकर वयात येतात. त्यामुळे त्यांच्या लवकर विवाह करावा लागतो. परिणामत: प्रजोत्पादन लवकर होत असते. ज्यामुळे लोकसंख्या वाढ होतांना दिसून येते.

६) कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे अपयश - राष्ट्रीय पातळीवरलोकसंख्या नियंत्रणासाठी कुटुंबकल्याण कार्यक्रम सुरू केला. पंचवार्षिक योजनेतही कुटुंबकल्याण कार्यक्रमावर भर देण्यात आला. “हम दो हमारे दो” अशा घोषणांद्वारे अशिक्षित समाजालाही जागे करण्यात आले. छोटे कुटुंब हे किती महत्वाचे व सुखदायी आहे पटवून दिले. शासकीय स्तरावर लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठीडॉक्टर्स,आरोग्य सेवक, प्रशिक्षितसामाजिक कार्यकर्ते यांच्या मार्फत योग्य माहिती देण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु भारतातील बहुसंख्य जनता निरक्षर, अज्ञानी व धर्मवेढी असल्यामुळे कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाला योग्य प्रतिसाद मिळाला नाही. याचा परिणाम लोकसंख्या वाढ झाली.

लोकसंख्या वाढीचे पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम :

मानवाने स्वत:चा स्वार्थासाठी पर्यावरणाचे प्रचंड नुकसान केलेले आहे. आपण ज्या पद्धतीने नैसर्गिक साधनसंपत्ती निष्काळजीपणाने वापरत आहोत, तो न परतीचा सर्वकष नाशाच्या मार्ग आहे. मानवाने पर्यावरणात केलेला बिघाड काही मर्यादेपर्यंत सावरण्याची क्षमता निसर्गचक्रात असते. परंतु मर्यादेपेक्षा जास्त बिघाड जर झाला तर त्याचे दुष्परिणाम मानवालाच भोगावे लागतात.लोकसंख्या आणि पर्यावरण एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्यामुळे या अफाट लोकसंख्येचे दुष्परिणाम पर्यावरणावर होतात.

१) वाहतुकीची समस्या - वाढत्या लोकसंख्येमुळे वाहतुकीची समस्या निर्माण होते. प्रवासाच्या ज्या सुविधा आहे त्या अपु-यापडतात. तसेच अपघातचे प्रमाण वाढते. वाहनांची संख्या वाढल्यामुळे वातावरणातील धूरांचेप्रमाण वाढते.कार्बनडाय ऑक्साइड व कार्बन मोनाक्साईडचे प्रमाण वाढते. सोबतच वाहनाच्या धूरामधून शिसे सुद्धा कणांच्या रूपाने बाहेर पडते. ज्यामुळे प्रदूषण होऊन त्याचा वाईट परिणाम पर्यावरणावर होतो.

२) औद्योगीकरणात वाढ - वाढत्या लोकसंख्येमुळे औद्योगीकरणात वाढहोते. लोकसंख्येच्या गरजांच्या पुर्तीकरिता नवनवीन कारखाने उघडावे लागतात. या कारखान्याच्या चिमणीतून निघणा-या धुरामुळे वायुप्रदूषण होते. ज्याच्या परिणाम पर्यावरणातील सजीव सृष्टीवर होतो. कारखान्यातील प्रदूषित पाणी हे नद्या, नाले, तलावात सोडले जाते. ज्यामुळे जलप्रदूषण होते. ज्यामुळे पाण्यातील जीव मारतात. पाणी पिण्यायोग्य राहत नाही. कारखान्यातील रसायणयुक्त प्रदूषित पाणी जमिनीवर सोडले तर भूमिप्रदूषण होऊन जमीन नापीक बनते.

३) वनांच्या-हास - जळनासाठी लाकूड, घरातील फर्निचर व इतर भौगोलिक सुखासाठी मानसाने जंगलतोड केली. तसेच उद्योगासाठी जागा उपलब्ध करण्यासाठी सुद्धा जंगलतोड केली. ज्यामुळे पाऊस वेळेवर पडत नाही, जमिनीचे वाळवंटीकरण होते,वृक्षांच्या कमतरतेमुळे पाण्याची अडवणूक होत नसून त्यामुळे जमिनीत पाणी जिरत नाही. याच्या परिणाम जमिनीतील पाण्याच्या स्त्रोत कमी होऊन पातळी खाली गेलेली आहे. सोबतच जंगलावर अवलंबून असणारे पशू, पक्षी, प्राणी यांच्यावरही वाईट परिणाम होतो.

४) नैसर्गिक साधन संपदेवर ताण -लोकसंख्या वाढीमुळे नैसर्गिक साधन संपदेवर ताण पडतो. जमिनीतील खनिज पदार्थ मिळविण्यासाठी खूप मोठ्या प्रमाणात खोदकाम करतात. ज्यामुळे भूमी प्रदूषण होते. व नैसर्गिक साधन संपदा संपुष्टात येण्याच्या धोका संभवतो. मोठमोठ्या इमारती, मॉल्स बांधण्यासाठी सुपीक जमिनीच्यासुद्धा वापर जातो. जाच्या परिणाम खाद्यान्नाचे उत्पादन कमी होते.

या सोबतच लोकसंख्या वाढीमुळे स्वास्थ्य, गरीबी, वन्य जीवनाचा -हास, अन्नधान्याच्या तुटवडा, स्थलांतर, अन्न वस्त्र निवारा यांचा तुटवडा, साधन संपत्ती व ऊर्जेची कमतरता, गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण, आरोग्य सुविधांचा अभाव या समस्या निर्माण होतात.

वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी उपाय :

१) कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांचाप्रसार - भारतातील सर्व नागरिकांचे कल्याण व जीवनमानाच्या दर्जा उंचावण्यासाठी शासनाने " कुटूंब कल्याण कार्यक्रम" सुरू केला आहे. यात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया, लसीकरण, दोन अपत्यांमध्ये योग्य अंतर ठेवण्यासाठी वापरण्यात येणारी साधने यांचा समावेश आहे. याद्वारे लोकांनी कार्यक्रमात सहभागी होऊन कुटुंब कल्याणसाठी शासनाला सहकार्य करावे. तरच आपण लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणू शकतो.

२) विवाहाच्या वयात वाढ -भारत देशात सध्या कायद्याने मुलाचा विवाहाचे वय २१ वर्ष व मुलीचा विवाहाचे वय १८ वर्ष निश्चित केले आहे. लोकसंख्या वाढीचा व पर्यावरण प्रदूषणाचा विचार करता मुलाचा विवाहाचे वय २५ वर्ष व मुलीचा विवाहाचे वय २० वर्ष निश्चित केले पाहिजे. आणि कायद्याचा नियमांचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घेतली तर लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण मिळविण्यास मदत होईल.

३) स्त्रीयांचे सक्षमिकरण - भारतातील बहुतांश स्त्रीयांचेकार्यक्षेत्र 'चूल आणि मूल' इथपर्यंतच मर्यादित आहे. स्त्री साक्षरता व अपत्य जन्मप्रमाण यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. विश्वातील संशोधनावरून असे दिसून आले की, निरक्षर स्त्रीपेक्षा सुशिक्षित स्त्री अपत्य जन्मावर अधिक नियंत्रण मिळवू शकते. स्त्री सुशिक्षित असेल तर माता बाल संगोपन, संतती नियमनाची साधने, बाळांचे आरोग्य व आहार, लसीकरण या सर्व उपक्रमाचा वापर करण्यास प्रवृत्त होते. त्यामुळे स्त्री शिक्षणावर भर देऊन, त्यांना सक्षम करून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण घालता येते.

४) मुला-मुलीत समानता -भारतात आताही बहुतांश ठिकाणी मुला-मुली मध्ये भेद केला जातो. मुलगा वंशाचा दिवा आहे तर मुलगी ही कन्यादानाकरिता असते या अज्ञानात बरेच लोक राहतात. ज्योपर्यंत मुलगा होत नाही तोपर्यंत अपत्य प्राप्ती सुरूच असते. परिनामत: लोकसंख्या वाढ होते. त्यामुळे लोकांनी मुलाचा हव्यास सोडवा व मुला-मुलीत भेद न करता समानता ठेवावी. तसेच कुटुंब नियोजनाचा स्विकार करून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण मिळविण्याचे कार्य करावे.

५) समाजातील सुरक्षिततेच्या सोयी - वृद्धापकाळात आधार असावा म्हणून लोकांना मुले हवी असतात. याला पर्यायी उपाय म्हणून शासनाने पेन्शन भविष्यनिधी यासारख्या सामाजिक सुरक्षिततेचा सोयी उपलब्ध करून दिल्यासवृद्धापकाळातील आधारासाठी मुलांची फारशी गरज भासणार नाही.

६) वैद्यकीय सुविधा व जनजागृती - कुटुंब नियोजन कार्यक्रम हा वैद्यकीय मार्ग आहे. यासंदर्भात जनजागृती केली पाहिजे. विवाहित जोडप्यांना मार्गदर्शन करणे. अपत्य नसलेल्या जोडप्यांना अपत्य प्राप्तीसाठी योग्य सल्ला देणे व वैद्यकीय मदत देणे. पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया, स्त्रियांच्या संतती नियमन विषयक शस्त्रक्रिया, लुप, तांबी, निरोध व गर्भनिरोधक गोळ्या इत्यादी साधनांच्या उपयोग करून याद्वारे संतती नियमन केले पाहिजे. ज्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रणात राहील.

सारांश :

वाढती लोकसंख्या हा एक कळीचा मुद्दा आहे. या वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्याची खरोखरच गरज आहे. पृथ्वीचं वाढतं तापमान हा चिंतेचा विषय आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे मानवानं पर्यावरणाचं प्रचंड नुकसान केलेलं आहे, तो न परतीचा असा सर्वकष नाशाचा मार्ग आहे. कारण त्यामुळे होणारा विनाश आपण थोपवू शकणार नाही.परिसंस्थांच्या -हासामुळे हजारो सजीव प्रजाती नामशेष होतील त्यामुळे नैसर्गिक परिसंस्था डळमळीत होईल. वाढत्या लोकसंख्येमुळे व नैसर्गिक अनिर्बंध वापरामुळे निर्माण होणा-याव नजीकच्या भविष्यात आपल्याला भेडसावणा-याया केवळ काही पर्यावरणविषयक समस्या आहेत. पर्यावरणीय समस्यांचा वाढत्या लोकसंख्येशी थेट संबंध असल्यामुळे लोकसंख्येचे नियंत्रण करण्यासाठी कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे भविष्यकाळातील मानवजातीचा अस्तित्वासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

१. एरक भरूचा - “पर्यावरण शास्त्र”, ओरिएन्ट ब्लॅकस्वान प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई

२. अमर एम. ढेरे, धनराज ए. पाटील, चन्द्रशेखर बी. पवार - “पर्याविणाचा अभ्यास”, गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे

३. सौ. अनीता गिरीश पांडव -“पर्यावरण शिक्षण”, दास गणू प्रकाशन, नागपुर

४. निरंजन घाटे - “परिस्थितिकी आणि पर्यावरण”, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर

५. डॉ. रविंद्र भावसार - “पर्यावरण प्रदूषण”, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे

६. सोनाली कोलारकर - “पर्यावरण शास्त्र”, सेंट्रल टेक्नो पब्लिकेशन, नागपुर

७. http://mr.vikaspedia.in/social

मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान

सहा. प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

प्रस्तावना :—

२० व्या शतकामध्ये मानवी हक्काचा अधिक स्वरूपामध्ये पुरस्कार केल्या जाऊ लागला आहे. विशेषत: संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापने नंतर मानवी हक्कांना महत्व देण्यात येवू लागले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेमध्येच मानवी हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्याचा आग्रह धरण्यात आला आहे.

मानव हा जन्मत:च स्वातंत्र्य असलेला प्राणी आहे. त्याला समाजामध्ये राहण्याचे, बोलण्याचे, फिरण्याचे स्वातंत्र्य आहे. हे अधिकार टिकवून ठेवण्यासाठी समाजाने मानवाला काही विशेष अधिकार दिले आहेत. त्याच्याच आधाराने व्यक्तीचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्याचा व इतरांकडून होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार व शोषणाचा विरोध करून व्यक्ती आपले आयुष्य सुखाने जगण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या मानवी हक्काचा उदय हा इंग्लडमध्ये मॅग्नाकार्टा व्दारे झाला असल्याचे आढळून येते. पुढे फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर मानव जन्मत:च स्वतंत्र व समान असल्याची घोषणा केली. कालांतराने पारतंत्र्यातून स्वातंत्र्य झालेल्या सर्वच राष्ट्रांनी आपआपल्या राज्यघटनेच्या माध्यमातून नागरिकांना हक्क व अधिकार देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तेव्हा भारतीय संविधानाने नागरिकांना कोणकोणते हक्क बहाल केले आहेत हे जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन समस्येची निवड केली आहे.

उद्देश :— मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :— प्रस्तुत शोध संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला असून त्यामध्ये प्रकाशीत व अप्रकाशीत ग्रंथ, पुस्तके मासिके, वर्तमानपत्र इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

कोणत्याही व्यक्तीमध्ये जात, धर्म, लिंग, वंश यांच्या आधारावर भेदभाव न करता व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी पोषक असणारे सर्व अधिकार म्हणजे मानवी हक्क होय. दुसऱ्या शब्दामध्ये असे म्हणता येईल की, व्यक्तीला मानव म्हणून जगण्याचा अधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय. मानवी हक्क म्हणजे केवळ स्वातंत्र्य मुक्तीचे अधिकार नाही तर समता, न्याय व बंधुता या मुल्यांचाही समावेश होतो. कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सर्वांना समान संधी उपलब्ध असेल आणि सार्वजनिक साधनावर सर्वांचा समान अधिकार असेल.

प्रो. लास्की :— ‘‘मानवी हक्क सामाजिक जीवनाशी अशी अट आहे की, ज्याविना कोणतीही व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास साध्य करू शकणार नाही.

इलेनोर कझर्वेल्ट यांच्या मते, ‘‘मानवी हक्क हा दुहेरी कायदा असून एका व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अबाधित राहाते हे दुसऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य असते.’’

राज्य आपल्या नागरीकांना देत असलेल्या अधिकारावरून त्याचा दर्जा ठरत असतो. हूकूमशाही वा निरकूंश शासन व्यवस्थेमध्ये नागरीकांना कोणत्याही प्रकारचे अधिकार नसतात परंतु लोकशाही व्यवस्थेमध्ये नागरिकांना विकासाची संधी अधिकाराव्दारेच उपलब्ध करून दिली जाते. राज्यघटनेमध्ये मुलभूत अधिकारांचा समावेश केल्या गेला असल्यसामुळे त्यांच्यापासून कुणालाही दूर ठेवल्या जात नाही. तर लोकशाहीमध्ये प्रत्येक व्यकतीला स्वातंत्र्य उपभोगता येईल अशाच प्रकारचे वातावरण निर्माण केले जाते.

भारतीय संविधानामध्ये तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ मध्ये सुरूवातीला सात मुलभूत अधिकारांचा समावेश केला होता परंतु ४४ व्या घटनादुरूस्तीने मालमत्तेच्या अधिकारावर बंधन घातल्यामुळे संविधानामध्ये फक्त सहाच मुलभूत अधिकार आहेत. घटनाकारांनी फ्रान्स, कॅनडा, अमेरिकेच्या घटनांचा अभ्यास करून आपल्या देशाची राज्यघटना लिहीली आहे. त्यामध्ये मानवाधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे ते मानवी अधिकार खालील प्रमाणे आहेत.

१) समतेचा हक्क :—

प्राचीन भारतामध्ये असलेली विषयमता नष्ट करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी घटनाकारांनी समतेचा हक्क भारतीय संविधानातून दिला आहे. प्राचीन भारतातील जातीव्यवस्थेनुसार वा जन्मानुसार व्यक्तीचा दर्जा ठरत असे. स्त्रियांना दुय्यम लेखल्या जात असे. एखाद्या गैरकृत्यासाठी जातीनुसार

वेगवेगळी शिक्षा मनुस्मृतीमध्ये सांगितली होती. म्हणजेच मनुस्मृतीने सामाजिक समता नाकारली होती. त्यामुळेच कलम १४ नुसार संविधानाने समता प्रस्थापित केली आहे. समतेचा अधिकार दिला आहे.

संविधानाने जात, धर्म, लिंग, वंश, अमीर, गरीब अशा कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. कायद्यानुसार सर्वांना समान कायदा लागु करण्यात आला आहे. त्यानुसार समान गुन्ह्यासाठी समान शिक्षा होईल. अशा प्रकारे सर्वांसाठी समान कायदा बनविण्यात आला असला तरी सामाजिक, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गासाठी विशेष सवलती देण्याचा अधिकार राज्यांना दिला आहे.

कलम १५ नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग, भाषा अशा कोणत्याही घटकांच्या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही. या आधारावरच सार्वजनिक उपहारगृह, दुकाने, विहीर, सभागृह या ठिकाणावर प्रवेश नाकारला जाणार नाही. परंतु क्षयरोग, महारोगी यासारख्या रोगांनी ग्रस्त असलेल्या व्यक्तींना सार्वजनिक ठिकाणावर जाण्यांस बंदी घालण्यात आली आहे.

कलम १६ नुसार सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये सर्वांना समान संधी देण्यात आली आहे. यासाठी कोणत्याही आधारावर कोणत्याही व्यक्तीला अपात्र ठरविल्या जाऊ शकत नाही. परंतु काही विशिष्ट जातीजमातीच्या विकासासाठी राखीव जागा देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम १७ नुसार भारतीय समाजाला लागलेला अस्पृश्यतेचा कलंक दूर करण्यासाठी अस्पृश्यता पाळण्यास बंदी घालण्यात आली आहे. अस्पृश्यांना पाळणाऱ्या विरूध्द फौजदारी गून्हा नोंदविण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

ब्रिटिश काळामध्ये रावसाहेब, रावबहादूर, खानसाहेब, दिवाणसाहेब अशा वेगवेगळ्या पदव्या सामाजिक व राजकीय कामगिरी करणाऱ्या व्यक्तींना दिल्या जात असत, त्यामुळे व्यक्ती व्यक्तीमध्ये कृत्रिम भेदभाव केला जात असे हा भेदभाव नष्ट करण्यासाठी संविधानामध्ये १८ वे कलम बनविण्यात आले आहे. या कलमानुसार पदव्या कायद्याने बंद केल्या आहेत. असे असले तरी १९५० पासून भारत सरकारकडून व्यक्तीच्या विशेष सामाजिक कामगिरीसाठी पदव्या देण्यात येत आहेत. उदा. भारतरत्न, पद्मभूषण, कृषीपंडीत.

२) स्वातंत्र्याचा हक्क :—

व्यक्तीगत स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. व्यक्तीगत स्वातंत्र्याशिवाय व्यक्तीची अभिव्यक्ती, विकसीत होऊ शकत नाही. तिच्यामध्ये असलेल्या कलागुणांचा विकास होऊ शकत नाही. त्यामुळेच भारतीय संविधानाने कलम १९ ते २२ मध्ये याचा समावेश केला आहे.

संविधानाच्या कलम १९ नुसार शांततापूर्ण मार्गाने आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी सभा भरविण्याचे, व्यक्तीगत व सामुहिक विकासासाठी संस्था, संघ, मंडळ किंवा संघटना स्थापन करण्याचे तसेच भारतीय प्रदेशामध्ये मुक्त संचार करण्याचा व कोठेही वास्तव्य करण्याचा व स्थायी होण्याचा अधिकार आहे. तसेच प्रत्येकाला अर्थाजनासाठी व आपला उदर निर्वाह भागविण्यासाठी कोणताही व्यवसाय करायचा अधिकार दिला आहे.

कलम २० नुसार एखाद्या व्यक्तीकडून करण्यात आलेल्या गैरकृत्याबाबत त्यावेळेस असलेल्या शिक्षा वेगळी सजा करता येणार नाही. तसेच एकाच अपराधाबाबत एकापेक्षा अधिक वेळा खटला चालविला जाणार नाही वा शिक्षा दिली जाणार नाही.

संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वामध्ये चौदा वर्षाखालील मुलामुलींना मोफत व शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली होती परंतु देशाच्या स्वातंत्र्याच्या ६० वर्षानंतरही ६५ टक्के मुलेमुली प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवाहात येऊ शकली नव्हती. त्यामुळे ८६ व्या घटना दुरूस्तीनुसार कलम २१ क नुसार ६ ते १४ वर्षाखालील मुलामुलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याचा अधिकार देशात बहाल करण्यात आला आहे.

कलम २२ नुसार अटक करण्यात येणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला अटक करण्याची कारणे सांगितल्या शिवाय पोलीस कोठडीत स्थानबध्द करता येणार नाही तसेच त्यांच्या पसंतीचा वकीलाचा सल्ला घेण्याचा व बचाव करण्याचा अधिकार दिला आहे.

३) शोषणाविरूध्दचा अधिकार :—

भारतातील कोणत्याही व्यक्तीचे शारीरिक, मानसिक, आर्थिक शोषण होऊ नये म्हणून त्याला शोषणापासून संरक्षण मिळविण्यासाठी या अधिकाराची तरतूद करू शकते. परंतु समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने सरकार मात्र लोकांकडून काही कामे सक्तीने करून घेऊ शकेल.

४) धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार :—

भारतीय संविधानानुसार धर्म ही व्यक्तीची खाजगी बाब असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या स्वेच्छेने धर्माचे आचरण व आराधणा करण्याचा अधिकार आहे. तसेच स्वेच्छेनुसार धर्म स्विकारण्याचा,धर्म बदलण्याचा वा त्याग करण्याचा अधिकार दिला आहे.

५) संस्कृती व शिक्षण विषयक अधिकार :—

भारत हा आर्थिक व सांस्कृतिक विविधतेने नटलेला देश म्हणून ओळखला जातो. त्यातील प्रत्येक समाजाला स्वत:ची भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार आहे. धार्मिक, भाषिक अल्पसंख्याक गट हा स्वत:च्या शिक्षण संस्था चालवू शकतात. परंतु त्यामध्ये धार्मिक आधारावर प्रवेश नाकारला जाणार नाही असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला आहे.

६) संविधानात्मक अधिकार :—

नागरीकांना संविधानाने दिलेल्या अधिकाराचे संरक्षण करण्यासाठी न्यायालयीन संरक्षण देण्यात आले आहे. त्यामुळे कोणताही नागरिक त्यांच्या मुलभूत हक्काचा भंग झाल्यास उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा अधिकार आह. नागरिकांना देण्यात आलेल्या अधिकाराचे हनन झाल्यास प्रत्येक नागरिकांना न्यायालयाकडे अर्ज करून दाद मागता येते.

भारतीय संविधानाने भाग तीन मध्ये दिलेले अधिकार म्हणजे भारतीय लोकशाहीचा पाया म्हणून उल्लेख केला जातो. देशातील नागरीकांच्या विकासासाठी मुलभूत हक्क महत्वपूर्ण आहेत. या हक्कापासून कोणाचेही शोषण झाल्यास न्यायालयात जाता येते.

संदर्भसुची :—

१. डॉ. सुभाष गवई, डॉ. दया पांडे, २०११, ओळख मानवाधिकाराची, वेद मुद्रा प्रकाशन, अमरावती.
२. डॉ. शैलेन्द्र देवळीकर, २०११, श्रमकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
३. शर्मा रमेश, मिश्रा एम.के, २०१०, महिला और मानव अधिकार, अर्जून पब्लिशिंग, नई दिल्ली.
४. डॉ. धरमसिंह, २०१५, मानवाधिकार, भारत बुक्स सेंटर, दिल्ली.
ब्संतीलाल बबेल, २०१६, मानवाधिकार, सेंट्रल लॉ पब्लिकेशन दिल्ली.

ISSN : 2278-9308
December, 2021

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री चळवळींची समीक्षा

आरती एम. देशमुख
(सहाय्यक प्राध्यापक) गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर ता. हिंगणघाट जिल्हा वर्धा — ४४२३०७

सारांश:—

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर दोन्हीकाळात भारतात स्त्री चळवळी झाल्या होत्या. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात. झालेल्या स्त्री चळवळीचा मुख्य हेतू स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायकारक प्रथा नष्ट करणे व सुधारणा करने हा होता.मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संविधानाने पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना समानाधिकार दिले. मात्र प्रत्यक्षात स्त्रियांना अधिकार मिळाले नव्हते. त्यांना समाजात समान वागणूक दिली जात नव्हती. त्यामुळे, स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळाले नव्हते. खऱ्या अर्थाने स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळावे, हे स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चळवळीचे उदिष्ट बनले होते. स्त्रियांना पुरूषांप्रमाणेच समान अधिकार मिळावेत व त्यांना समाजात दर्जा मिळावा, हे स्त्रि चळवळीचे उद्देश आहेत.भारतात १९७५ नंतर स्त्री संघटनांच्या कृतिशिल चळवळींचा प्रारंभ झाला. भारतातील स्त्री चळवळ म्हणजे भारतातील स्त्रियांनी त्यांच्या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी व त्यांच्या हक्कांसाठी केलेली चळवचळ होय. हया आकलनातील मर्यादा आज व्यवस्थीत स्पष्ट झाल्या आहेत. मुळातच भारतीय स्त्री म्हणून एकसंघ गट आहे. असे मानने चूकीचे आहे. भारतीय स्त्री, जात, वर्ग आणि समुह अशा स्तरीकरणाच्या भिन्न—भिन्न पातळयांवर विभागली गेली आहे. स्त्रियांचे प्रश्न अगणित आणी स्त्री चळवळींची शक्ती मर्यादीत आणि आपल्या भौगोलिक क्षेत्रात प्रश्नांची बांधीलकी जास्त मानणारी त्यामुळे काही विधायक कार्यक्रम हाती घेऊन स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी पावले उचललेली दिसून येतात. प्रस्तुत शोध निबंधात स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री चळवळीचा व स्त्री चळवळीसामोरील जनमताचे आष्टान १९९० नंतरच्या प्रवास व स्त्री चळवळीसमोरील आव्हाने अभ्यासात आली आहे.

प्रस्तावना :

१९७० ते १९८० च्या दशकात, भारतात जी स्वतंत्र स्त्रीवादी चळवळ सुरू झाली तिच्या मुळाशी वसाहतवादी काळातील वादविवाद व चढाओढ यांबरोबरच तत्कालिन आर्थिक—सामाजिक बदलांच्या संदर्भात स्त्री प्रश्नांची झालेली जडणघडण व त्या अनुषंगाने निर्माण झालेली जाणीव आहे. भारतातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, स्वात्र्यपुर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळ, अशा दोन्ही टप्प्यात स्वतंत्र्यपणे घ्यावा लागतो. वसाहत काळात कुटुंबातील स्त्रियांचे स्थान, त्यांच्या संदर्भातील दृष्ट प्रथा परंपरा, त्याचबरोबर, श्रमिक म्हणून असलेले प्रश्न आणि जातीव्यवस्थेतून शोषन, हे प्रमुख मुद्दे होते. या काळात स्त्रियांच्या स्वतंत्र्य संघटना स्थापन व्हायला सुरूवात झाली आणि स्त्रिया विभिन्न चळवळीत कृतिशिलपणे सहभागी होऊ लागल्यात.

१९७० नंतर स्त्री चळवळीला पुन्हा एकदा संघर्षात्मक कृतीची धार आली. 'समानता कोणासाठी?' हा प्रश्न स्त्री चळवळीला तिव्रतेने भेडसावू लागला, आणि लिंगभाव, वर्ण, जात आणि धर्म यांच्यातील संबंध प्रकर्षाने समोर आले.अनेक आंदोलनाच्या स्वरूपात पसरलेल्या भारतीय स्त्री चळवळीतील हे समान सुत्र, हेच स्त्रीचे बलस्थान आहे. याच बहुविधतेमुळे चळवळीला सामर्थ्य मिळाले.

संशोधन विषयाचा उद्देश :

१)१९७० नंतरच्या स्त्री चळवळींचा अभ्यास करणे.
२)स्त्री चळवळीपुढील जनमताचे आव्हानांचे अध्ययन करने.
३) समकालीन भारतातील स्त्री चळवळींचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती :

शोध निबंधाच्या सादरीकरणास संशोधन कर्तीने प्रस्तुत विषयाशी संबंधीत आधार सामुग्रीचे संकलनासाठी द्वितीय साधनसामुग्रीचा वापर केला असून विविध संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट आणि महत्वपुर्ण चॅनलवरील माहिती इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

•१९७० नंतरची 'नवी' स्त्री चळवळ :

• स्वातंत्र्यानंतरचा आशावाद :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्त्री—पुरूष असमानता आपोआप संपुष्टात येईल, हया आशावादातून स्त्री चळवळीतील संघर्षाची जागा संघटना व संस्थांनी घेतली. शासनानेसुध्दा महिला मंडळे आणि कल्याणकारी सुधारणावादी कार्यक्रमांचा पुरस्कार केला. या काळात समाजवादी महिला सभा (१९५९), भारतीय महिला फेडरेशन (१९५४), श्रमिक महिला संघ, महिला दक्षता समिती, यांसारख्या संघटना निर्माण झाल्या. १९५५ पर्यंत स्वातंत्र्य भारतात, स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी अनेक कायदे संमत झाले शिक्षण प्रशासन, अशा अनेक नव्या क्षेत्रात, स्त्रियांसाठी विकासाच्या संधी उपलब्ध झाल्या. अनेक स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांना शासकीय यंत्रनेत सहभागी करून घेतले गेले.

१९५० च्या दशकात, भारतीय स्त्री चळवळीतील लढाऊपणाचा जोर कमी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे, कायदेशिर सुधारणा व कल्याणकारी विकास कार्यक्रमांमधून स्त्रियांची परिस्थिती बदलण्यासाठी, राज्यसंस्था प्रयत्न करेल, असा त्यांचा आशावाद होता. १९६० नंतर मात्र, हा आशावाद फोल असल्याची जाणिव स्त्रियांना झाली आणि त्याचा परिणाम म्हणून, स्त्री चळवळींनी पुन्हा एकदा जोर पकडला.

• जनआंदोलनातील स्त्रियांचा सहभाग :

१९८९ साली स्त्री शक्ती संघटनेने, तेलंगना, चळवळीतील स्त्रियांच्या अनुभव कथनावर आधारित, 'We were making History', (आम्ही इतिहास घडवत होतो.) हे पुस्तक संपादित केले. या स्त्रियांनी, त्यांना तेलंगाना चळवळीचे आकलन कसे झाले, त्यांच्या आयुष्यात चळवळीचे स्थान काय होते, हे सांगतांना, चळवळीतील त्यांच्या सहभागामुळे संघर्षाचे स्वरूप अप्रत्यक्षरित्या बदलत गेले, याचेही कथन या पुस्तकात केले आहे.

१९७० च्या दशकात असे अनेक नवे पर्यायपुढे आले. सर्वोदय चळवळ, साम्यवादी चळवळ, अशा अनेक चळवळीतून लोकांना जागृत करून, त्यांच्या मूलभूत हक्कांसाठी लढे उभारले गेले. सर्व पर्यायी विकास कार्यात, जन आंदोलनात व लढयात, मध्यम वर्गातील व कामगार वर्गातील स्त्रियांनी मोठया संख्येने व लढाऊ बाण्याने भाग घेतला. या सर्व आंदोलनांचे नेतृत्व प्रामुख्याने, जरी पुरूषांकडे होते तरी या सहभागामुळे स्त्रियांना आपल्यातील संघटीय शक्तीची जाणीव झाली आणि या आंदोलनामुळेच पुढे अनेक स्त्री वादी गट निर्माण झाले.

गुजरातमध्ये १९७२ मध्ये 'इला भट' यांच्या नेतृत्वाखाली, 'Self Employed Women's Association' (SEWA) या स्वयंरोजगारी स्त्री संघटनेची स्थापना झाली. असंघटीत क्षेत्रात अतिशय असुरक्षित वातावरणात काम करणाऱ्या कष्टकरी महिलांना (SEWA) च्या माध्यमातून तांत्रिक प्रशिक्षण, संघटन आणि जीवनमान सुधारण्याच्या संधी मिळाल्या असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रियांशी संबंधित असुनही, मोठया प्रयत्नांनी (SEWA)ला 'कामगार संघटना' म्हणून मान्यता मिळाली. (SEWA) साठी विकास म्हणजे शोषनापासून मुक्ती, कामाची हमी आणि बढतीच्या संधी असा क्रम होता.

जयप्रकाश नारायणांच्या विचारसरणीने प्रेरित होवून, १९७८ मध्ये गुजरातमध्ये 'नवनिर्माण चळवळ' सुरू झाली. या चळवळीत सामुदायिक उपोषनांपासून, प्रभातफेरी व अभिरूप न्यायालयापर्यंत, अनेक अभिनव पध्दतींचा वापर करण्यात आला. ही चळवळ गुजरातमध्ये चांगलीच फोफावली व पुढे या चळवळीने ''भारतीय राज्यसंस्थेच्या अपयशाकडे लक्ष वेधणारी चळवळ''असे व्यापक व विस्तारीत रूप धारण केले. 'पुरूषसत्ताक शोषणापासून स्त्रियांची मुक्ती' हा या चळवळीचा एकात्म भाग होता. अर्थात, नंतरच्या काळातील स्त्री वादी प्रयत्नांची बीजे, या आंदोलनापासूनच पेरली गेली, हे मात्र नाकारता येणार नाही.

• स्वायत्तता आणि स्त्रीवादी राजकारण :

१९६० व १९७० च्या दशकात, विविध जन आंदोलनातील स्त्रियांच्या सहभागातून स्त्रीवादी जाणीव तयार झाली होती आणि या जाणिवेतूनच कुठल्याही संघटनेच्या माध्यमातून स्त्री प्रश्न हाताळताना येणाऱ्या औपचारिक संचरना, पक्षीय हित यांच्या मर्यादाही स्पष्ट होत गेल्या. १९७० च्या या दशकात, विशेषत: संयुक्त राष्ट्रसंधाने १९७५ हे 'आंतराष्ट्रीय महिला वर्ष', म्हणून घोषित केल्यानंतर, स्त्रीवादी चळवळीत लक्षवेधी घडामोडी घडल्या. शहरात चळवळ आणि महागाई विरोधी आंदोलनाच्या पार्श्वभुमीवर, माओवादी विचार सरणीने प्रेरित होऊन, पुण्यात 'पुरोगामी स्त्री संघटनेची

स्थापना झाली तर मुंबईत 'स्त्री मुक्ती संघटना' उदयाला आली. त्यांनतर देशभरात अनेक स्त्री संघटनांची स्थापना झाली. या स्वायत्त, तसेच पक्षीय स्त्री संघटनांची ८मार्च हा 'आंतरराष्ट्रीय महिला दिन', स्त्री मुक्तीचे प्रतिक, म्हणून भारतातही साजरा करायला सुरवात केली. याच सुमारास, स्त्री वादी आणि दलित चळवळीमध्ये महत्वाचा संबंध निर्माण होऊ लागला. दलित चळवळीतील स्त्रियांनी 'महिला समता दैलिक दलाची' स्थापना केली. १९९० च्या दशकात, ग्रामीण चळवळींपासून स्त्रीवादी प्रबोधनाची सुरवात झाली होती. कायदेशिर हस्तक्षेप आणि जन प्रबोधनावर या आंदोलनात भर दिला गेला. याच काळातील स्त्री चळवळीत या शहरी स्त्रीवादी गटांचे वर्चस्व होते. १९७५ च्या सुमारास 'गर्भपात' हा स्त्री चळवळीतील महत्वाचा मुद्दा झाला. स्त्रीवादी गटांनी लोकशाही आणि मानवी हक्कवादी गटांबरोबर केलेल्या प्रयत्नातून लिंग परिक्षणावर बंदी आणणारा कायदा, महाराष्ट्रातून १९८८ मध्ये, तर देशात १९९४ मध्ये संमत करवून घेतला गेला.

आज भारतातील स्त्री चळवळीत स्वायत्त गटांनी व्यापक व सामाजिक समतेच्या चळवळींशी स्वत:ला जोडून घेऊन, विशिष्ट परिस्थितीच्या व अनुभवाच्या पातळीवर भिन्न असणाऱ्या स्त्रियांमध्ये समन्वय साधण्याची गरज आहे. १९८० पासून शासकीय आणि आंतराष्ट्रीय निधिंचा ओघ,या गटांमध्ये वळल्यानंतर, यातील बऱ्याचशा संघटना हया 'स्वयंसेवी स्वायत्त संस्था'(NGO)या स्वरूपात काम करत आहेत.

स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाची संकल्पना, शासकीय कार्यक्रमात व अहवालात केवळ नावा पुरती वापरली जाते. शासनाच्या स्त्री समक्षमीकरणाचा अर्थ केवळ बालविवाह रोखून, लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्याच्या मोहिमेपुरताच मर्यादीत असतो. हयाची जाणीव झाल्यानंतर, स्त्रीवादी गटांनी 'संघर्ष' ऐवजी 'विकास' ही आपल्या राजकारणाची दिशा ठरवली. मात्र आंतराष्ट्रीय निधीचा वापर केल्याने, काही ठरावीक त्यांच्या स्त्रीवादाच्या व्याखेत बसतील, असे प्रकल्प योजना व कार्यक्रम घेण्याची बंधने येतात, याचीही जाणीव हळुहळु स्त्रियांना होवू लागली.

स्त्री चळवळीपुढील जमानतवादाचे आव्हान :

१९८० च्या सुमारास, स्त्रीवादी विचारांना प्रशिक्षण देण्याच्या हेतुने, परंपरावादी गटसमुहांनी अनेक मुदयांचा वापर केला. वाढत्या जमानतवादाच्या संदर्भात, स्त्रीवादी विचारसरणीवर होणाऱ्या टिकेचा सूरचढत गेला, हे लक्षात घेतले, तर स्त्री चळवळी पुढील जातीय अस्मीतेच्या राजकारणाचे आव्हान स्पष्ट होते. १९८० नंतर स्त्रीवादाला आव्हान देणाऱ्या शक्ती संघटीत झालेल्या दिसतात. वाढत्या जमानतवादाच्या या कालखंडात, स्त्रीवादी चळवळींची भाषा आणि घोषणा वापरून जमानतवादी शक्तींनी, स्त्रियांना पारंपारिक 'हिंदू स्त्री' म्हणून जगण्याचा हक्क आहे, असा आग्रह धरून, स्वत:च्या महिला आघाडया उभारायला सुरवात केली.

शासकीय व राजकीय पातळीवर व्यक्ती व्यक्तीमधील संबंधात, एक धार्मिक चौकट असणे, हे मान्य करून, घटनेने दिलेल्या हक्कांपेक्षा धर्मावर आधारलेल्या व्यक्तीगत कायदयाचे, महत्व मान्य केले गेले. स्त्रिची प्रतिमा, परंपरा व धर्माच्या चौकटीत उभारण्यात आली. सती जाण्याच्या हक्कांची भाषा वापरली गेली. परंपरा आणि आधुनिकतेच्या नव्या वादात, स्त्रीवादी चळवळींकडे संशयाने व दुराव्याने पाहिले गेले आणि चळवळीला मोठा धक्का बसला. त्याचवेळी संघटित होण्यासाठी आवाज उठविण्याची गरज लक्षात आली. जमानतवाद आणि धार्मिक अस्मितेच्या पुनरूज्जीवनाचे मोठे आव्हान चळवळीपुढे आहे, याची जाणीव प्रखर झाली. समान नागरी कायदा व लोकसभेतील आरक्षणाच्या मुदयांवर स्त्रीचळवळीत एकमत नव्हते. याचे कारण, तिच्यातील भेद आणि बहुविधता, पुर्वी नव्हते इतके ठळक व स्पष्ट झाले हाते. पक्षीय गट, स्वायत्त गट, कुठल्यातरी मुदयाला धरून काम करणारे गट, अशा स्वरूपात आजची स्त्री चळवळ विस्कटलेल्या अवस्थेत असल्याचे दिसते. त्यामुळेच जात, वर्ग, धर्म यांच्याशी निगडीत अस्मितेतील भिन्नतेच्या पलिकडे जाण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा, त्या योग्य प्रकारे हाताळूनच स्त्रियांच्या हक्कांसाठी लढणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या बदलांचा सर्वाधिक परिणाम स्त्रियांना भोगावा लागत आहे. हे आता स्पष्ट होत आहे. त्यामुळे भारतातील स्त्री चळवळींपुढे 'जागतिकीकरण' स्त्रियांचे उदारिकरण असे नवीन आव्हान उभे आहे. आज भारतात एकही एकसंघ स्त्री चळवळ अस्तीत्वात नाही. ती अनेक आंदोलनाच्या माध्यमातून विखुरलेल्या अवस्थेत कशीबशी कार्यरत आहे. या आंदोलनामध्ये वैचारिक, सामाजिक बैठक, स्पष्ट राजकीय भुमिका, धडाडीचे राजकारण नेतृत्व कार्यक्षम शासकीय यंत्रना व प्रशासकीय संस्थांची परिणामकारक अंमलबजावणी यांची उणीव जाणवते. स्थानिक आणि प्रादेशिक

पातळयांवर संख्यात्मक, रचनात्मक काम करणारे अनेक गट निर्माण झाल्यामुळे, स्त्री चळवळींमध्ये एकसंघपना, एकसुत्रीकरण व एकजुटतेच्या अभाव दिसून येतो.

- **समकालीन भारतातील स्त्री चळवळ १९९० नंतरचा प्रवास :**

समकालीन भारतातील स्त्री चळवळीच्या प्रवासात १९९०चा 'टप्पा' हे अतिशय महत्वाचे वळण ठरले आहे. या दशकात, जागतिकीकरण व आर्थिक उदारीकरण या दोन मुदयांचा संदर्भात, नव्या आर्थिक धोरणांची अंमलबजावनी सुरू झाली. त्याचबरोबर उजव्या शक्तींच्या बळकटीकरणांची प्रक्रियाही सुरू झाली. मंडल आयोगाच्या शिफारशींच्या अंमलबजावणीच्या निमित्याने, 'जातीनिहाय चर्चा' अतिशय कळीच्या मुद्दा ठरत्या. मंडळ आयोगाची इतर मागासवर्गीय जातींना आरक्षण देण्याची शिफारस मंजुर झाल्याने भारतीय राजकारणाचा चेहरा मोहराच बदलला. प्रादेशिक पातळीवरील 'कनिष्ठ' जातीच्या अनेक राजकीय पक्षांना राष्ट्रीय राजकारणामध्ये महत्व प्राप्त झाले दलित स्त्रियांच्या स्वायत्त संघटनांचा उदय आपल्याला या संदर्भात बघावा लागेल. या सर्व प्रक्रियांचा स्त्री चळवळीवर खोलवर परिणाम झालेला दिसतो. शाहबानो व रूपकँवर घटनांनंतर स्त्री चळवळीला नवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागले. जमानतवादी राजकारणाची वाढती तिव्रता लक्षात घेऊन, स्त्रियाआणि समुह, यांच्यामधील गुंतागुंतीच्या अंर्तसंबंधाचा अभ्यास करण्याची गरज चळवळीला भासू लागली. या पार्श्वभुमीवर १९९० नंतरच्या स्त्री चळवळीचे स्वरूप बदललेले दिसून येते. नविन आर्थिक धोरणांच्या छायेत सरकारी कल्याणकारी भुमिकेतून घेत असलेली माघार, हा स्त्री चळवळीसाठी महत्वाचा मुद्दा ठरला आहे. प्रादेशिक व जागतीक पातळीवर जागतीकिरणा विरोधातील चळवळींमध्ये स्त्रिया महत्वाची भुमिका बजावत आहेत.

- **दलित स्त्रियांच्या स्वायत्त संघटनांचा उदय :**

दलित व बहुजन स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाला आणि संघटनांना अतिशय समृध्द असा ऐतिहासीक वारसा लाभलेला आहे. दलित बहुजन स्त्रियांच्या संघटनांचा इतिहास लिहायचा झाला तर त्याची सुरवात ही महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शुद्रादीशुद्र व स्त्रीमुक्तीच्या संकल्पनेपासून करावी. लागेल. फुले यांनी केलेल्या स्त्री प्रश्नांच्या मांडणीचे वैशिष्ट असे आहे की, त्यामध्ये वेगवेगळया जाती व समुहामधील स्त्रियांची होणारी पिळवणूक एकमेकांना छेद देणारी ब्राम्हणी पुरूषसत्ता यांची चिकित्सा नेमकेपनाने केलेली दिसते. ताराबाई शिंदे यांचा 'स्त्री—पुरूष तुलना' हा निबंध, स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाविरूध्द लिहिलेला तर्कशुध्द युक्तीवाद आहे. यातूनच ताराबाईची जाती व लिंगभावाच्या उतरडींची सूक्ष्म समज बघायला मिळते.

आंबेडकरी चळवळीपासून दलित स्त्रिया सार्वजनिक क्षेत्रात सहभागी झाल्या होत्या. १९३० पासून पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रियांच्या सभा, परिणाम भरविण्यावर भर होता. स्त्री चळवळीच्या इतिहासाला वारसा आहे. ज्याचा संदर्भ आणि समकालीन परिस्थितीचा आढावा घेत, चिकित्सा करत जाती विरोधी लढयांपासून प्रेरणा घेत, ९० व्या दशकात, दलित स्त्रियांना स्वायत्त संघटनांचा उदय झाला.

१९७० सालानंतर भारतात स्त्री चळवळींनी डोके वर काढयायला सुरूवात केली. या चळवळीने स्त्री वादी प्रश्न आणि विविध मुद्दे उपस्थित केले आणि ''जे जे खाजगी, तेते राजकीय'' अशी घोषणा दिली. जरी स्त्रीवादी सर्वसामान्य अनुभवाबाबत बोलत होते तरी त्याच उच्च जातीय स्त्रियांचे अनुभव केंद्रस्थानी धरले गेले होते. मंडल आयोग विरोधातील आंदोलनात उच्च जातीतील स्त्रियांच्या मोठया प्रमाणात सक्रिय सहभाग होता. केवळ 'कनिष्ठ' जातीच जातीयतेद्दल जातीच्या अस्थितेबद्दल बोलतात. आणि 'उच्चजाती' या आदिम अस्मितांच्या पलिकडे गेल्या आहेत, या दाव्यात धक्का बसला. दलित स्त्रीवादी अभिव्यक्ती व ज्यांनी दलित व स्त्री चळवळीची जी चिकित्सा केली, त्यातुन 'लिंगभावावरील जात' व 'जाती परीक्ष लिंगभाव' या संकल्पनांना यातुन आव्हान मिळाले, १९७० नंतर उभारलेले स्त्री वादी संघर्ष हे सिध्दांकन आणि व्यवहाराच्या पातळीवर एक विशिष्ट प्रकारचा 'ब्राम्हणी स्त्रीवाद' बनून राहीले असे विविध दलित स्त्री संघटनांच्या जाहिरनाम्यामध्ये व लिखांनामध्ये अधोरेखित केले गेले. याचाच अर्थ, स्त्री चळवळीचे अल्पसंख्या दलित किंवा आदिवासी स्त्रयांचे प्रश्न घेतले नाहीत, असे नाही परंतु हे करीत असतांना स्त्री वादी परिप्रेक्ष्य रजनिती आणि नेतृत्व मात्र उच्चवर्णीय व शहरीच राहीले.

१९९० च्या दशकात, दलित स्त्रियांच्या स्वायत्त संघटनांमध्ये वाढझाली सर्व स्त्रिया या एकसारख्या नसतात, सर्व स्त्रियांचे शोषण हे एकसमान व एकाचप्रकारचे नसते, वेगवेगळया स्त्रीयांचे शोषण हे वेगवेगळे नाही तर ते परस्परांसंबंधीसुध्दा आहे. जाती—वर्ग—समुहांच्या चौकटीत बंदिस्त स्त्रिया

जाती—वर्ग समुहांच्या अस्मितांनाजास्त महत्व देतात व त्यामुळे स्त्रियाच एकमेकींचे शोषण करताना दिसतात. काही वेळा तर वर्ण व जातींच्या संदर्भात असे दिसते की, गोऱ्या उच्च जातीय स्त्रिया या काळया, कनिष्ठ जातीतील पुरूषांचेसुध्दा शोषण करतात.

१९९६ पासून महाराष्ट्रात 'महाराष्ट्र दलित महिला संघटने' सारख्या संघटना एकत्र आल्याचे दिसते. २५ डिसेंबर १९९६ या दिवशी, चंद्रपूर मध्ये भरलेल्या —भारतीय विकास वंचित दलित महिला परिषदेत' डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या व स्त्रियांच्या शोषणाला मान्यता देणाऱ्या मनुस्मतीचे दहन केले, तो दिवस 'भारतीय स्त्री मुक्ती दिन' म्हणून साजरा करण्याचा प्रस्ताव मांडण्यात आला. जाती व्यवस्थेला घडवित व ती टिकून न ठेवण्यात स्त्री प्रश्न गाभ्याशी आहे. या विश्लेषणातून हा प्रस्ताव मांडण्यात आला होता. १९९३ साली स्थापन झालेली 'नॅशनल फेडरेशन आफॅ दलित विमेन' (NFDW),ही राष्ट्रीय पातळीवरील एक प्रमुख संघटना आहे. NFDW सारख्या संघटना वेगवेगळया व्यासपीठांवर दलित स्त्रियांच्या प्रश्नांना व त्यांच्या वेगळया अनुभवांना ऐरणीवर आणण्यासाठी प्रयत्न करतात. त्यासाठी दलित स्त्रियांची स्थिती आणि दर्जा जाणून घेण्यासाठी संशोधन करणे, त्या संशोधनातील निष्कर्षांच्या आधारे धोरणात्मक व कृती कार्यक्रमात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे (Advocate) अशा प्रकारची कामे या संघटना करतात.

स्त्रियांच्या प्रश्नांवर काम करणाऱ्या बिगर शासकीय संघटनांमध्ये वाढ :

- **बिगर शासकीय संघटनांच्या संख्येत वाढ होण्याची कारणे :**

९० च्या दशकात एकंदरीतच बिगर शासकीय संघटनांच्या संख्येत आणि विशेषत: स्त्रियांच्या प्रश्नांवर काम करणाऱ्या संघटनांच्या संख्येत लक्षणीय वाढझालेली दिसते. ही संकल्पना मात्र नवीन नाही. कल्याणकारी राज्याने आपल्या सर्व प्रजेसाठी अन्न, वस्त्र, निवारा रोजगाराच्या संधी या मुलभूत गरजा उपलब्ध करून देणे, ही सर्वतोपरी राज्याची जबाबदारी असते. यात सर्व स्तरातील जाती—धर्म—वर्ग यातील स्त्री—पुरूष आबाल वृध्द यांचा समावेश होतो. इथे जेष्ट—कनिष्ठ, प्रथम—दुय्यम, काळा—गोरा असा भेदभाव करून चालत नाही. त्याचप्रमाणे एखादया राज्याच्या शासनाची सुध्दा अशीच जबाबदारी असायला पाहिजे. प्रजेमध्ये स्त्री, पुरूष, बालके यांबरोबरच दलित, आदिवासी हे गटदेखील मोडतात. केवळ दुय्यमत्व व दडपणुकीमुळे, नैसर्गिकरित्या दुर्बल मानले गेलेल व समाजाच्या विकास प्रक्रियेत व राज्य बांधणीत मागे राहिलेले सुध्दा यात सहभागी होऊ शकतात. मग या दुर्बल गटांसाठी विशेषसेवा व खास कल्याणकारी योजना राबविणे, हे सुध्दा सरकारचेच उत्तर दायित्व मानले गेले. त्यामुळे सामाजिक सुरक्षिततेसाठी अनेक योजना, अन्न सुरक्षिततेसाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था राबविणे, इत्यादी सर्व पसारा राज्यसंस्थेच्या कर्तव्याचाच भाग मानला गेला.

स्त्री चळवळी गतीमान होण्यामागचे एक प्रमुख कारण म्हणजे डाव्या पक्षांना व संघटनांना स्त्रियांनी दिलेली आव्हान हे होय या गटांनी विकेंद्रित, लोकशाही, सहभाग तत्वावर आधारित, निर्णयप्रक्रिया अवलंबविण्याचा निर्णय घेतला. त्यापैकी बहुतेक संघटना या पुर्णत: स्वयंसेवी होत्या. परंतु १९९० च्या दशकात, याला एक नविन वळण मिळाले, एक नवीन पर्याय निर्माण झाला. आणि तो पर्याय होता बिगरशासकीय संघटनांचा या संघटनांच्या संख्येत झालेल्या लक्षणीय वाढीमुळे, हया गटांनी स्त्रियांचा आणि एकुणच समाजाच्या सर्व प्रश्नांवर आपले लक्ष केंद्रित करून सामुहिक प्रश्न सोडविण्यासाठी अनुदान दयायला सुरूवात केली.

बिगरशासकीय संघटनांनी ही मार्चेबांधणी राज्याची भुमिका मर्यादित ठेऊ इच्छिणाऱ्या आणि बाजारपेठेला जास्तीत जास्त मोकळीक मिळावी अशी मागणी करणाऱ्या नवउदार मतवादी विचारसरणीला पुरक होऊ लागली. परिणामी ९०च्या दशकात, बिगरशासकीय संघटना उदयास आल्या, त्या केवळ शासनाला पुरक भुमिका बजविणाऱ्या नव्हत्या तर आता त्या राज्यसंघटनेच्या ऐवजी स्वत: काम करणाऱ्या होत्या, राज्यसंस्थेने माघार घेतल्यामुळे, शिक्षण, आरोग्य, अशा द्रोत्रांमध्ये निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्याचे त्यांचे लक्ष होते. या संघटनांचे ध्येय सामाजिक बदल हे नव्हते तर आवश्यक तेथे सेवा पुरविणे हे होते. धोरणामध्ये बदल घडवून आणण्यापेक्षा त्यांचा जोर, धोरणांचे मुल्यामापन करण्यावर होता. या संस्था मोठया प्रमाणात सकारात्मक विकास कार्यक्रम राबविताना दिसत होत्या. सामाजिक संशोधनाच्या बाबतीत या संस्थासुध्दा आज मोठया प्रमाणात कार्यरत असल्याचे दिसते. काही वेळा शासनाच्या बरोबरीने तर संधी मिळेल तेव्हा, शासनाच्या ऐवजी या संस्था लोकांच्या गरजा भागविण्याचा प्रयत्न करतांना आपल्याला दिसतात.

- **स्त्रियांना संघटित करणाऱ्या नव्या वाटा :**

१९९० च्या दशकात स्त्री सबलीकरणासाठी राज्य शासनाने विविध योजना, कार्यक्रम आखुन त्यांची अंमलबजावणी करण्यास सुरूवात केली. त्यापैकी एक महत्वाचा कार्यक्रम म्हणजे 'महिला सामख्य' शिक्षणाच्या माध्यमातून सक्षमीकरण साधने हा महिला सामख्य कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश होता. 'स्त्री विकास कार्यक्रम'(Women Development Programm(WDP)) या राजस्थानात ठरलेल्या कामावर 'सामख्य' आधारित होता. विविध गावांमधील स्त्रियांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना ग्रामपातळीवर कार्यकर्ता बनविणे व त्यांच्यामार्फत गावातील स्त्रियांना संघटित करणे, त्यांच्या गरजा व प्रश्नांना प्राधन्य देऊन कार्यक्रम आखणे, असे या योजनेचे उदिष्ट होते. शिक्षणाचा हेतू मात्र योजनेच्या गाभ्याशीच राहिला. महिला सामख्य संघातील स्त्री जेव्हा पंचायतीत निवडून येते, तेव्हा निवाऱ्याच्या पाण्याच्या, सांडपाणी निचऱ्याच्या सारख्या शासकीय यांजनांच्या फायदयाच्या गरीब स्त्रियांचा गरजा काही प्रमाणात पुर्ण होतात.

स्वयंसहायता गटकिंवा ज्यांना बचत गट म्हणून संबोधले जाते ते या बदलाच्या लाटेतील एक घटक आहेत. स्त्रीवादी अभ्यासकांच्या मते, बचतगट, हे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचे उत्तम साधन आहे. 'महिला सर्वांगीण उत्कर्ष समिती' (मासूम) ही पुण्यातील एक बिगर शासकीय संस्था आहे. पुरंदर तालुक्यातील मालशिरस या गावात संस्थेने १९८७ साली आपले कार्य सुरू केले. आरोग्य आणि हिंसा या दोन महत्वाच्या मुदयांवर संस्था आपले लक्ष केंद्रित करते. बचतगटामुळे स्त्रिया एकत्र आल्या आहेत आणि स्वत:चे सबलीकरण घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

सक्षमिकरणाचा अर्थ, स्त्रिया स्वत:चे निर्णय स्वत: घेऊ शकतील, यासाठी स्त्रियांच्या आंतरिक उर्जांना त्यांच्या क्षमतांना जागविणे, असा लावला जातो. सक्षमिकरणाच्या चर्चा विश्वाद्वारे जरी स्त्रियांवर लक्ष केंद्रित केले गेले असते तरी त्यात स्त्रियांना दुय्यमत्व बहाल करणाऱ्या संरचनांची चिकित्सा किंवा त्या बदलण्यासाठी संघर्ष, हे काही अभिप्रेत नाही. सक्षमीकरणाच्या कार्यक्रमात स्यिांची मानसिकता बदलण्यावर भर दिला जातो. परंतु मानसिकता संरचनांमधुन घडतात, या तत्वाचा सदर कार्यक्रमात विचार केला जात नाही.

- **जागतिकरणाविरोधी स्त्रियांच्या चळवळी :**

आर्थिक पुर्नरचना कार्यक्रमाचा एक महत्वाचा भाग म्हणजे राज्यसंस्थेने कल्याणकारी आणि सामाजिक क्षेत्रामधून घेतलेली माघार होय. सत्तेच्या उतरंडीवर सर्वात निम्न स्थानावर असलेल्या स्त्रियांवर याचे परिणाम तिव्रतेने होत आहेत. जागतिकीकरणामुळे एकीकडे कसेतरी जगुन, तगुन राहण्याचे संघर्ष तीव्र झाले आहेत, तर दुसरीकडे स्त्रियांच्या हिंसेचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे ग्लोबल ऑफ विमेनचे "Bread and Roses"असे ब्रीदवाक्य होते. जगभरातील लाखो स्त्रिया, मोर्चे, स्वाक्षरी मोहिम, अशा माध्यमातून या आंदोलनात सहभागी झाल्या स्त्री चळवळीने यातून दाखवून दिलेली 'दारिद्रयेरेषा' ही संकल्पनाच मुळात समस्याप्रधान आहे. स्त्री चळवळीने अखिल भारतीय जनवादी महिला संघटनेसारख्या संघटनेने या व्यवस्थेला पुन्हा सार्वत्रिक बनवुन व्यवस्थेची कार्यक्षमता वाढविण्यावर भर दिला आहे.ज्या द्वारे, जास्तीत जास्त गरीबांपर्यंत या योजनांचा फायदा पोहचू शकेल. सार्वत्रिक वितरण व्यवस्थेतील बइलांच्या सर्वात जास्त फटका हा गरीब स्त्रियांच्या आरोग्य व पोषणदर्जाला बसला आहे. बिगर शासकीय संघटनांच्या संख्येत वाढझाल्यामुळे अनेक स्त्रियांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे त्याचा फायदा होतो आहे. हया सकारात्मक विकास कार्यामुळे अनेक लाभार्थी म्हणुन फायदयात आहेत.

स्त्री चळवळीचे आव्हाने :

९० वे दशक हे स्त्री चळवळीकरिता आव्हाणात्मक ठरले. चळवळीअंतर्गत ताणतणाव स्पष्ट झाले व स्त्री चळवळ ही एकजिनसी नसुन विभिन्न रणनिती व भुमीदृष्टी आहेत हे समोर आले.

- **जमानतवादी शक्तींचे आव्हान :**

रूपबँवर आणि शाहबानो प्रकरणांमध्ये हिंदू व मुसलमान, या दोन्ही समुहांनी आपली राजकीय ताकद पणाला लावून आपली राजकीय अस्मिता सिध्द करण्यासाठी, स्त्रियांना त्यांच्या धार्मिक अस्मितेच्या जोरावर विभाजीत करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. हिंदू जमानतवादामुळे आपल्या धार्मिक अस्मितेवर घाला घातला जातो आहे. या असूरक्षिततेच्या भावनेमुळे आणि पुरूषसत्ताक व्यवस्थेमुळे अल्पसंख्याक स्त्रियांवरसुध्दा 'स्त्री' या अस्मितेपेक्षा धार्मिक अस्मिता जपण्याची सक्ती व बळजबरी केली जाऊ लागली. स्त्रिवादावर आणि स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांवर पाश्चिमात्य संस्कृतीची जाण नसलेल्या,

अशी टिका झाली. याखेरीज 'हिंदू' ,'सच्ची' मुसलमान स्त्री होणे म्हणजे स्त्रीवाद नाकारणे, असे समीकरण बनले. १९९२ च्या रामजन्मभुमी वादाच्या वेळी असो किंवा गुजरात, मुंबईतील जातीय दंगलीमध्ये असो, स्त्रियांचा जमानतवादी संघटनांमधील वाढता सहभाग हा स्त्री चळवळीसाठी न पेलणारे आव्हान बनला आहे. हे निश्चितपने मान्य करावेच लागेल.

▪ **निष्कर्ष :**

स्त्री हक्काची चळवळ समृध्द आणि यशस्वी होण्यावर बरेचकाही अवलंबून आहे. दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याचा संकोच करणे म्हणजे स्वत:च्या स्वातंत्र्याचाही संकोच करणे आहे हे तत्व स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी अंगात मुरने आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे समाजातील शोषकांच्या वर्तुळात प्रवेश मिळाला की स्वातंत्र्यप्राप्ती झाली असे समजने हा स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचा विपर्यास आहे. तसे घडले तर आतापर्यंत आपण जे विकास पाहिला आणि अनुभवला त्याचे विघटन व्हायला वेळ लागणार नाही. स्वातंत्र्याच्या कक्षा जेवढया वाढतील तितक्या समाज पुढे जाईल. पण त्यासाठी सहिष्णूता, सर्वसमावेशकता आणि मानवतावादी दृष्टिकोन व व्यवहार आपण करायला हवा.

स्त्री चळवळीने, स्त्रियांच्या राजकीय आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील सहभागाला नेहमीच एका सकारात्मक बाजूने बघितले गेले आहे. उजव्या विचारसरणीच्या संघटनांमधील स्त्रियांच्या सहभागाला कुटुंबातुन व त्यांच्या समाजातून पाठिंबा मिळतो कारण हा सहभाग पुरूषसत्ताक जमानतवादी व जातीच्या संघटनांना बळकटी देण्याचे काम करतो. स्त्री चळवळीचे संपुर्ण सामाजिक परिवर्तनाचे स्वप्न पुर्ण व्हायचे असेल तर चळवळीला इतर लोकशाही, परिवर्तनवादी चळवळींच्या बरोबर, सुसंवादाने चर्चेने सोडवावे लागेल, तरच कार्याची फलश्रुती होईल.

▪ **संदर्भ ग्रंथ :**

१) गांधी नंदिता, शहा नंदिता (१९९२): स्त्री संघर्षाची नवी रूपे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२) देहाडराय सरिता (२००९) : 'जनवादी चळवळीच्या स्यिा: कथानके आणि आवाज', क्रांतीज्योती सावित्रिबाई फुले स्त्री—अभ्यास केंद्र, पुणे विदयापीठ, पुणे.
३) देहाडराय स्वाती, तांबे अनघा, (२००९) : 'स्त्रीयांच्या चळवळी आणि संघटना', क्रांतीज्योती सावित्रिबाई फुले स्त्री —अभ्यास केंद्र, पुणे विदयापीठ पुणे.
४) भागवन विदयुत (२००४) : 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल' प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
५) 'महिला दिन विशेष' लोकराज्य,मार्च २०१०
६) दैनिक लोकसत्ता, दैनिक तरूण भारत.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308 December, 2021

भारतीय संसदीय लोकशाही व राजकीय पक्ष

डॉ. विनोद मारोतराव मुडे
सहायक प्राध्यापक – राज्यशास्त्र विभाग श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,वडणेर. जिल्हा वर्धा.

सारांश :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतीय जनता ही राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रप्रेमाने भारावलेली होती. राष्ट्रासाठी कित्येकांनी स्वत:हाच्या प्राणाची स्वातंत्र्यासाठी आहुती दिली आणि भारत राष्ट्र दि. १५ जानेवारी १९४७ ला स्वातंत्र झाले. वैभवशाली संस्कृतीचा वारसा लाभलेल्या भारत देशामध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर संसदीय लोकशाहीची स्थापना करण्यात आली. तत्कालीन सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी आणि रक्तविरहीत क्रांतीसाठी संविधान सभेने संसदीय लोकशाही शासन प्रणालीचा स्विकार केला. त्यास ७५ वर्ष पूर्ण होत असून वर्तमानकाळातील राजकीय परिस्थिती पाहता संसदीयलोकशाहीच्या भवितव्याविषयी अनेक प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहेत.एक राष्ट्र, एक संस्कृती म्हणून आपण एका अत्यंत अर्थपूर्ण व निर्णायक वळणावर आहोत. जातीयवाद, धर्मवाद, न्यायव्यवस्था, दहशतवाद, नक्षलवाद, भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता,देशद्रोही व तत्त्वज्ञानशून्य राजकारण, पर्यावरणाचाऱ्हास, वाढती विषमता, बेरोजगारी,स्त्रियांवरचे अत्याचार हे घटक प्रबळ होत गेले तर एक राष्ट्र, एक संस्कृती म्हणून आपण नष्ट होऊ. पणयाच ७५ वर्षांत गाठता आलेली अन्नधान्याची स्वयंपूर्णता, शास्त्र - तंत्रज्ञान, सुपर कंडक्टिव्हिटी, संगणक इत्यादी घटक प्रबळ होत गेले तर भारताच्या इतिहासाने एक नवीनअभूतपूर्व सुवर्णयुग आपण निर्माण करू शकू. पण आज तरी दुर्दैवाने संपूर्ण भारतवर्षात हा आत्मा हरवला आहे. आज एकशे तीस कोटींच्या या मानवतेला उत्थानासाठी हवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत कर्तव्य बजावणाऱ्या नागरिकांची संघटित सेना. हाच भारतीय संस्कृतीचा आत्मा आहे.

प्रस्तावना :

भारत स्वतंत्र झाला, तेव्हा अनेक देशांमध्ये लोकशाही नांदत होती. प्रत्येक देशाने आपापल्या भूगोलाला, संस्कृतीला, इतिहासाला अनुसरत वर्तमानाला साजेशी लोकशाही पद्धती स्वीकारली आहे.राजकारणामध्ये विविध जाती समुहाचा वावर वाढू लागला. सार्वत्रिक निवडणूकामुळे राजकीय पक्षात सत्तास्पर्धा सुरु झाली. या स्पर्धेतून राजकीय घराणेशाही निर्माण होऊ लागली. सत्तेसाठी जात,धर्म,भाषा,प्रदेश, वंश इत्यादी घटकांना महत्व प्राप्त झाले.२६ जानेवारीला १९५० ला स्वीकारलेल्या संविधानाला सामाजिक लोकशाही अभिप्रेत होती. या लोकशाहीने जनसामान्यांचे सन्मानपूर्वक ऐकले पाहीजे. आपण परंपरेने बुध्दीवादी नसून अतिरिक्त श्रध्दाळू वृत्तीचे आहोत. अशा लोकांच्या वृत्तीमुळे लोकशाही समाजरचनेच्या कार्यात अडथळा निर्माण होऊ लागला आहे. देशाने नव्याने लोकांचे सरकार निर्माण केले.आपला मार्ग सामाजिक लोकशाहीचा असावा. 'लोकशाहीचं आपण चालवत असलेलं प्रारूप देशासाठी योग्य आहे का' यावर विचार व्हायला हरकत नाही. राष्ट्रकल्याण, राष्ट्रीय सूरक्षा अशा बहुआयामी जनतेच्या कल्पनांनी व्याप्त भारतात सूशासन कार्यरत होवून राष्ट्र प्रगतीपथावर जावे अशा अपेक्षा गृहित धरुन भारतीय संविधान अस्तित्वात आले परंतू आज स्वातंत्र्यानंतर भारताचे सुशासन आणि लोकशाही सबलीकरण हा चिंतनाचा मुद्दा उपस्थित होत आहे.

संशोधन विषयाचा उद्देश :-

1) भारतातील संसदीय लोकशाहीव्यवस्थेच्या घडामोडींचा अभ्यास करणे.
2) संसदीय लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय पक्षांच्या भूमिकेचे अध्ययन करणे.
3) संसदीय लोकशाहीसमोरील अडथळयांवर चर्चा करणे.
4) भारताचे सुशासन आणि लोकशाही सबलीकरणांसाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची पध्दती :

शोध निबंधाच्या सादरीकरणास संशोधनकर्ताने प्रस्तुत विषयाशी संबंधीत आधार सामुग्रीचे संकलंनासाठी व्दितीय साधनसामुग्रीचा वापर केला असून विविध संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट व महत्वपूर्ण चॅनलवरील माहिती इत्यादींचा वापर करण्यात आहे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

संसदीय लोकशाहीची वाटचाल:

भारतासारख्या हजारो वर्षांचा इतिहास असणाऱ्यादेशात पंच्याहत्तर वर्षे हा खरंतर फार मोठा काळ नाही. मात्र लोकशाहीच्या संदर्भात बघितलं तर दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्वतंत्र झालेल्या आशियाई, आफ्रिकी देशांत एवढा काळ लोकशाही राज्यव्यवस्था टिकणाऱ्या खूप मोजक्या देशांमध्ये आपला देश येतो. संसदीय कामकाज पद्धतीमध्ये संसद व विधिमंडळाचे अत्यंत महत्त्वाचे योगदान असून या दोन्ही संस्था जनतेच्या आशा, आकांक्षाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या महत्त्वाच्या लोकशाही संस्था आहेत. संसद आणि विधिमंडळ यांची भूमिका अत्यंत निर्णायक अशी असते. कारण या सार्वभौम सभागृहात विविध प्रश्नांवर /धोरणांवर साधक बाधक चर्चा होऊन निर्णय घेतले जातात व या निर्णयाची अंमलबजावणी शासनामार्फत केली जाते. चर्चेतून सुसंवाद निर्माण व्हावा, त्यातून मतैक्य व लोकसमंती निर्माण व्हावी, परिणामी जनतेच्या संमतीने शासन चालावे, अशी धारणा त्यामागे होती.

संसदीय शासन पद्धतीचे विधिमंडळ,कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ या तीन विभागाच्या माध्यमातून ही सर्व लोकशाही प्रक्रिया राबवली जाते. विधिमंडळाचे महत्त्वाचे कार्य धोरण ठरविणे व कायदे तयार करणे हे असून कार्यकारी प्रशासनावर सखोल व प्रभावी असे नियंत्रण ठेवणे हे आहे. हा संसदीय लोकशाहीचा गाभाच आहे. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत जनता ही सार्वभौम असते. जनतेच्या मताचे प्रतिबिंब लोकनियुक्त विधानमंडळात पडते. कायद्याची म्हणजेच अधिनियमांचीअंमलबजावणी कार्यकारी मंडळ करते व त्याचा अर्थ लावण्याची जबाबदारी न्यायमंडळाकडे सोपवली आहे. शासनाच्या तीन अंगापैकी विधिमंडळाचे काम अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विधिमंडळ हे विविध संसदीय आयुधांच्या माध्यमातून शासनाला दिशा देण्याचे व प्रशासन गतिमान करण्याचे काम अव्याहतपणे करीत आलेले आहे.

मागील सात दशकांपासून आपण ही व्यवस्था राबवत आहोत. जसजसा काळ जाईल, तसतशी आपली संसदीय लोकशाही परिपक्व होईल, असा आशावाद संविधानकर्त्यांनी व्यक्त केला होता. सुरुवातीची तीन दशके या दिशेने आशादायी ठरली होती. लोकशाहीच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या आंतरिक शक्ती जपल्या जात असत.यासाठी सत्ताधारी व विरोधक दक्ष होते. पर्यायाने संसदीय संकेतांचे पालन, संविधानातील नैतिक मूल्यांची जपवणूक, विरोधकांचा सन्मान, परमतसहिष्णुता, पक्षांतर्गत स्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्याचा आग्रह, संसदीय प्रथा-परंपरांचा सन्मान इत्यादी संसदीय मूल्यांना प्रमाण मानून काही राजकीय आदर्शांची रुजवणूक करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला होता.

इ.स. १९७० ते १९९० च्या काळात प्रशासन व्यवस्थासर्वसामान्य जनतेला दर्जेदार सेवा देण्यास प्रशासन असमर्थ ठरले असे दिसून येते आणि इ.स. १९९१ मधील नविन आर्थिक धोरणामुळे भारतातील लोकप्रशासनाच्या भूमिकेत बदल होवू लागले. लोकप्रशासनाने खाजगी प्रशासनाच्या भागिदारीतुन लोकांना रास्त दरात दर्जेदार सेवा उपलब्ध करुन देण्याचा विचार समोर आला. आधुनिक काळात शासकीय कार्यात प्रचंड वाढ झाली आहे. त्याचबरोबर कार्यातील गुंतागुंतीही वाढत आहेत. सामाजिक परीवर्तन, सामाजिक व आर्थिक विकास, सामाजिक न्यायाच्या स्थापनेच्या अनुषंगाने अनेक जबाबदाऱ्या शासनावर आलेल्या आहेत. त्यामुळे एक प्रशासकीय व्यवस्था म्हणून लोकप्रशासनाचे महत्व वाढले आहे. लोकप्रशासनाचे उद्दीष्ट्ये व्यापक समाजहीत साध्य करण्याचे असते पण प्रचलित प्रशासन व्यवस्थेत काही दोष निर्माण झाल्यामुळे आता लोकप्रशासनात अमूलाग्र बदल घडून येत आहेत. या बदलातील एक महत्वाचा भाग म्हणजे शासनाने स्विकारलेले सार्वजनिक-खाजगी भागिदारीचे (P.P.P.) धोरण होय.मात्र १९७५नंतर लोकशाही संस्कृतीला विकृत वळण लागण्यास सुरुवात झाली. त्याचा परिणाम असा झाला की, भविष्यात आपली संसदीय लोकशाही परिपक्व होईल, या अपेक्षेला जबरदस्त तडाखा बसला. आज आपल्या देशाची लोकशाही अशा वळणावर येऊन पोहचली आहे की, तिचा केवळ बाह्यात्कार शिल्लक राहिला असून लोकशाहीविरोधी प्रवृत्ती दिवसेंदिवस प्रबळ होत आहेत. आणि ही बाब अत्यंत चिंताजनक आहे.

राजकीय पक्ष व भूमिका :

भारत हा प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेचा स्विकारकरणारा तिसऱ्या जगातील एक विकसनशील देश आहे. अशा प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सामान्य जनता राजकीय पक्षांना पाठिंबा देऊन आपले जनमत व्यक्त करत असते. म्हणूनच राजकीय पक्षाचे अस्तित्व ही लोकशाहीची पूर्व अट असते. भारताची संसदीय प्रातिनिधीक लोकशाही ही पक्षसंघटनेच्या तत्वावर किंवा आधारशीलेवर उभी आहे. भारतात जयप्रकाश नारायण व एम. एन. रॉय यांच्यासारख्या ज्येष्ठ नेत्यांनी भारतात पक्षविरहित लोकशाहीचा आग्रह धरला होता, परंतू त्यांच्यावर असीम भक्ती असलेल्या कार्यकर्त्यांना राजकीय पक्ष हवाच वाटत होता यातूनच भारतासारख्या संसदीय लोकशाही देशात राजकीय पक्षांची निर्मिती झालेली दिसते. भारताच्या राज्यघटनेत राजकीय पक्षांचा उल्लेख केलेला नाही. मात्र भारताचा निवडणूक आयोग देशातील राजकीय पक्षांना स्थानिक, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता देतो. म्हणजेच राजकीय पक्ष हे भारतातील संसदीय प्रतिनिधीक लोकशाहीचे प्रमुख वाहक व चालक आहेत हे वास्तवही निवडणूक आयोगाने मान्य केलेले

आहे.भारतासारख्या प्रातिनिधीक लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत चाललेले आहे कारण उदारमतवादी प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेचे एक महत्त्वपूर्ण लक्षण हे आहे की, तेथे एका पेक्षा अधिक राजकीय पक्षांचे अस्तित्व असते. पाश्चात्य विद्वान डब्ल्यू. वी. मनरो यांच्यामते 'स्वतंत्र राजकीय पक्षांचे शासन हे लोकशाही शासनाचे दुसरे नाव आहे जेथे अनेक राजकीय पक्ष नसतात तेथे स्वतंत्र शासन केव्हाच नसते'वर्ष २०१९ रोजी भारतीय निवडणूक आयोगाने जाहीर केलेल्या राजकीय पक्षांच्या यादीनुसार भारतामध्ये एकूण २,३३४ राजकीय पक्ष असून, त्यापैकी ७ राष्ट्रीय पक्ष, २४ राज्यस्तरीय पक्ष आणि इतर २,३०१ नोंदणीकृत पक्ष आहेत.

स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतातील राजकीय व्यवस्थेचा १९९० पर्यंतचा अभ्यास केला असतादेशात पहिले ४० वर्षे प्रबळ एकपक्षीय व्यवस्था असल्याचे दिसून येते. या व्यवस्थेत काँग्रेस पक्ष अधिक बळकट होता. त्यास "काँग्रेसी व्यवस्था" असेही संबोधले जाते. ७० च्या दशकानंतर काँग्रेसव्यवस्थेत इंदिरा गांधीच्या एकाधिकारशाही मुळे काँग्रेस पक्षातील राजकीय अभिजनांना अपमानास्पद वागणूक मिळत गेली. देशातील महत्वाच्या राजकीय धोरणांची निर्मिती करत असताना राजकीय अभिजनांना विश्वासात घेतले जात नसे त्यामुळे काँग्रेस मधील असंतुष्ट राजकीय अभिजनांच्या संख्येत वाढ होत होती.१९९० नंतर कधी कॉंग्रेस आघाडी, तर कधी भाजप हे सत्तेवर होते असे दिसते. मात्र कोणताही पक्ष सत्तेवर असला तरीही 'बहुसंख्यांकाच्या धर्माच्या राजकारणात वापर करावा' या विचारसरणीला लोकमानसात सर्वमान्यता मिळाल्याचं मत प्रा. सुहास पळशीकरयांनी मांडले आहेत. १९९९नंतर बहुपक्षपद्धतीची चौकट कायम राहून पक्षपद्धतीत स्थित्यंतर घडून आले, याचे कारण भाजपाच्या विकासामध्ये दिसते. भाजपने राज्यपातळीवरील पक्षांना एकत्रित करून त्यांना केंद्रीय पातळीवरील राजकारणात स्थान दिल्यामुळे अनेक पक्ष पण सत्तेची मुख्य केंद्रे दोनअशी नवीन संरचना उदयास आली. या प्रकारची संरचना द्विपक्षीय पद्धती तर नव्हतीच; परंतु त्याबरोबरच ती बहुपक्षपद्धतीदेखील नव्हती. हा कालखंड १९९९-२०१३ पर्यंतचा होता.

एनडीए सरकारचा २०१४ ते २०१९ चा कार्यकाळ भविष्यात सुवर्ण अक्षरांत लिहिली जाईल. भाजप सरकारने देशातील अस्थिर वातावरण संपवलं. स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकारणाचा प्रवास पाहता, तब्बल ६७ वर्षानंतर २०१४ ला बिगर काँग्रेस पक्ष प्रथमच बहुमतासह सत्तेत आला. या आधी काँग्रेसला बाहेर ठेवून सत्तेत आलेले सरकार आघाड्यांचे होते. त्यामुळे भाजपला स्वतःच्या बळावर शत-प्रतिशत बहुमत २०१४ मध्ये प्राप्त झाल्यानंतर त्यांना हव्या असणा-या स्वातंत्र्यासह काम करणं शक्य झालं. गेल्या सात वर्षात अशा अनेक घटना आहेत त्यातील ९ ऑगस्ट २०१८ रोजी दिल्लीतल्यासंसदमार्गावर भारतीय संविधान जाळण्यात आलं, **झुंडींचं हत्यासत्र आणि एनकाउंटर्स - हिंसेला राजाश्रय,** १२ जानेवारी २०१८ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी भारतीय लोकशाही वाचवण्यासाठी एक पत्रकार परिषद घेतली, मोदी सरकारने चर्चेशिवाय सर्व विधेयके पास केली. २०१८ मध्ये अर्थसंकल्प चर्चेशिवाय संमत करण्यात आला. २०१९ नंतर शेती सुधार विधेयकाला त्यांच्याच आघाडीतील, सत्तेत असलेल्या घटक पक्षाने विरोध करूनही मोदी सरकारने त्याची दखल घेतली नाही. अकाली दल बाहेर पडला. पंजाब, हरयाणा या राज्यांत या कायद्याविरोधात आंदोलने झाली, तरीही जनमताचा आदर करण्याची संसदीय भूमिका सरकारने घेतली नाही.त्यातून संसदेची प्रतिष्ठा पार धुळीला मिळाली. त्याचप्रमाणे अधिकाधिक अध्यादेश काढून संसदेचे महत्त्व प्रश्नांकित केले. मोदी सरकारने २०१६मध्ये नोटबंदीचा घेतलेला निर्णय, तिहेरी तलाकविरोधात केलेला कायदा, नागरिकत्व दुरुस्ती विधेयके व शेती सुधारणा विधेयके या प्रमुख मुद्यांचा विचार करता काँग्रेस व भाजपमध्ये गुणात्मक फरक दिसून येते. सीबीआय, रिझर्व बॅन्क ऑफ इंडिया, नीती आयोग, एनएसएसओ..इ. अशा अनेक संस्था मोडीत काढण्याचा प्रकार उल्लेखलेल्या याबाबींमधून होते. संविधानाच्या मूल्यांप्रती तात्विक बांधिलकीचा अभाव, जमातवादी हिंसेला राजाश्रय आणि संस्थात्मक स्वायत्तता संपुष्टात आणण्याचा प्रकारवरील उदाहरणांवरुन सुस्पष्ट होतात.

आज आपल्या देशात ही स्थिती निर्माण झाली आहे. लोकशाही संस्थांचे वाढते अवमूल्यन, संसदीय संरचनांची व मूल्यांची मोडतोड, परमतसहिष्णुतेचा अव्हेर, विरोधकांची गळचेपी इत्यादी लोकशाहीला विसंगत ठरतील अशा प्रवृत्ती वाढत असल्यामुळे लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे.पक्षीय राजकारणातील एकाधिकारशाही, नेतृत्वाची हुकूमशाहीप्रवृत्ती, संवैधानिक यंत्रणेची हेळसांड इत्यादी बाबी लोकशाहीचा राजकीय व्यवहार म्हणून प्रबळ झाल्यामुळे आपली लोकशाही झपाट्याने ऱ्हासाकडेवाटचाल करत आहे, ही अत्यंत चिंताजनक बाब म्हणावी लागेल. लोकशाहीच्या आडून हे हल्ले होत असल्यामुळे एक सुप्त स्वरूपात लोकशाहीला ग्रहण लागले आहे.

संसदीय लोकशाहीसमोरीलअडथळे :

1) **पक्षीय बांधिलकी :-** हामुद्दा संसदीय पद्धतीपुढचा एक अवघड पेच असून पक्षाच्या किंवा आघाडीच्या बहुमताच्या कल्पनेवर अवलंबून आहे. पण सभासदांनी स्वतंत्र बुद्धीने आपले काम करून सरकारवर नियंत्रण ठेवणेही अपेक्षित असून कठिनही आहेत. सभासद पक्षशिस्त पाळतील तरच सरकार बहुमतात राहीलआणि सभासद निर्भीडपणे आपली कर्तव्ये पार पाडतील, याच विश्वासावर जबाबदारीचे तत्त्व अवलंबून असते. परंतु यात पक्षाचे नियंत्रण हाच घटक जास्त प्रभावी ठरतो. त्यातच लोकप्रिय व प्रभावी नेता पंतप्रधान असेल जबाबदार सरकार ही कल्पना क्षीण होऊन जाते. अशीच काहीशी सध्या परिस्थिति दिसून येते.

2) **नियंत्रण :-**दुसरा पेच म्हणजे नियंत्रकांवर कोणी वा कसे नियंत्रण ठेवायचे हा असतो. सरकारवर सभासदांनी नियंत्रण ठेवायचे असते.पण सभासदांवर नियंत्रण कोण ठेवणार? बहुतेक वेळा संसदीय पद्धतीत खुद्द संसदेनेच सभासदांवर नियंत्रण ठेवायचे असते, म्हणजे स्वतःच स्वतःवर नियंत्रण ठेवायचे असा मामला असतो. त्यातून अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न तयार होणे अपरिहार्य असते.त्यामुळे एकीकडे सरकारवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायदेमंडळाला अधिकार असायला हवेत हे तत्त्व आणि कायदेमंडळाच्या कामाचे आणि त्याच्या सभासदांचे नियमन करण्यात स्वतः कायदेमंडळाला अपयश आल्यामुळे ते सत्ताकेंद्र जबाबदार न राहणे हा दुसरा अवघड पेच संसदीय पद्धतीच्या व्यवहारात सातत्याने उभा राहताना दिसतो.

3) **गुणांपेक्षा संख्येला महत्त्व:-** व्यक्ती व्यक्तीतील समानता तत्त्वांवर लोकशाही भर देते. पण व्यक्ती व्यक्तीमध्ये बुद्धी, विचारक्षमता, कौशल्य इत्यादी बाबत भेदभाव असतो. परंतु लोकशाहीत प्रत्येकाची गणना एक इतकीच केली जात असल्यामुळे गुणवत्तेऐवजी संख्येला महत्त्व प्राप्त होते. लोकशाही बहुमताने शासन प्रतिनिधीच्या डोक्यात काय भरलेले आहे या पेक्षा प्रतिनिधिची संख्या किती आहे याला जास्त महत्व दिले जाते. बहुमताच्या आधार निर्णय होत असल्यामुळे तो योग्य की अयोग्य यापेक्षा निर्णयाच्या बाजूला बहुमत आहेकिंवा नाही याचा विचार केला जातो. त्यामुळे आपोआप गुणवत्तेपेक्षा संख्येला जास्त महत्व येते.

4) **मूलभूत प्रश्न :-** भ्रष्टाचार, जातीय राजकारण व पक्षांतर,दारिद्रय, बेरोजगार, दहशतवाद, नक्षलवाद या समस्या लोकशाहीच्या मार्गातील अडथळे आहे. या समस्या सोडविण्यासाठी शासनाने त्वरीत निर्णय घेतले पाहीजे. आज सीमा सुरक्षेसाठी संघर्ष करावा लागतो. दंगळीमुळे सामान्यांचे जीवन विस्कळीत होत आहे. सामाजिक नयन व विकासात्मक चळवळीं, आंदोलने दडपून टाकणे यामुळे सर्व सामान्यांना न्याय मिळणे दुरापास्त झाले आहेत. या समस्या सुटल्या नाहीतर लोकशाहीला धोका निर्माण होऊ शकतो.

उपाययोजना :

1) **जागृत नागरिक:-**संसदीय लोकशाहीच्या यशासाठी नागरिकांनी जागृतपणे सार्वजनिक कार्यात सक्रिय सहभागी होऊन नागरिकांच्या स्वातंत्र्य व कर्तव्यपालनाबाबत मदत केली पाहिजे. सरकारच्या चांगल्या कार्याबद्दल प्रोत्साहन तर अन्यायकारक कायदे व निर्णयाला कडाडून विरोध केला पाहिजे. अकार्यक्षम लोकप्रतिनिधींवर नियंत्रण ठेऊन त्यांना जागृत केले पाहिजे. योग्य प्रतिनिधीची निवड करून नागरिकांनी प्रत्येक बाबतीत सक्रिय सहानुभूती दाखविली पाहिजे. लार्ड ॲक्टनच्या मते, "लोकशाहीच्या यशासाठी अखंड जागरूकता हे मूल्य आवश्यक आहे."

2) **व्यक्ती पूजेचा त्याग:-** लोकशाहीत व्यक्तीपेक्षा तत्व व उद्दिष्टांना महत्वाचे स्थान दयावे लागते. देशाची सेवा करण्याच्या नेत्यांबद्दल आदर असावा पण आपली प्रशासकीय यंत्रणा मोडून पडेल इतकी सत्ता कोणत्याही व्यक्ती किंवा गटाकडे देऊ नये. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगतात की, "भारतात लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी नागरिकांनी कोणत्याही मोठया व्यक्तीच्या चरणी आपले स्वातंत्र्य अर्पण करू नये." असा संदेश दिला.

3) **सामाजिक समता:-** सामाजिक समता लोकशाहीच्या यशासाठी आवश्यक आहे. जातीभेद, धर्मभेद,लिंगभेद, प्रादेशिकता आणि भाषावादह्या उच्चनिच भावना लोकशाहीच्या यशाला धोका निर्माण करतात.लोकशाहीच्या यशासाठी मानवनिर्मीत विषमता नष्ट करून समता निर्माण केली पाहिजे. तरच लोकशाही यशस्वी होईल. बंधुभावाची व एकीची भावना निर्माण करण्यासाठी आर्थिक, सामाजिक व राजकीय समता असली पाहिजे. प. नेहरूच्या मते, "लोकशाही म्हणजे समानता किंवा समता, केवळ मतदानाच्या हक्काबाबत नव्हे, तर आर्थिक आणि सामाजिक समता होय." लोकशाहीच्या यशासाठी सामाजिक समता निर्माण करणे गरजेचे आहे.

4) **प्रामाणिक व कार्यक्षम शासनयंत्रणा:-** लोकशाही शासन आणि अधिकारी यांच्या कार्यक्षम यंत्रणावर, वर्तनावर लोकशाहीचे यश अवलंबून असते. प्रशासनात जातीयता, धार्मिकता, वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार असेल तर जनतेचा लोकशाहीवर विश्वास राहणार नाही. शासकिय अधिकारी तज्ञ म्हणून असून उपयोगाचे नाही तर ते प्रामाणिक व

निःस्वार्थी असलेपाहिजे. आधुनिक काळातील कल्याणकारी राज्य संकल्पनेमुळे शासनाधिकाऱ्यांच्या जबाबदा-या वाढलेल्या आहेत. म्हणून त्यांनी जबाबदारीने कार्य करणे गरजेचे आहे. जनतेच्या प्रतिनिधिच्या सल्लाने, मार्गदर्शन, विचारविनिमय आणि सामोपचाराने निर्णयाची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

निष्कर्ष :

संसद ही आपल्या देशाची राजकीय संस्कृती आहे. परंतु आज संसदेची प्रतिष्ठा नष्ट झाल्यामुळे ती अधिकाधिक असंस्कृत होत चालली आहे. संसदीय लोकशाही सुदृढ करावयाची असेल तर जागृत लोकशक्ती निर्माण करण्याची गरज आहे. विरोधी पक्षाचा क्षीण प्रतिकार, सत्ताधारी पक्षातील संसद सदस्यांची 'होयबा' प्रवृत्ती, पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव, घराणेशाही, स्वार्थी प्रवृत्ती, पक्षांत्तर, सत्तास्पर्धा या प्रवृत्तींचा अतिरेक झाल्यामुळे या देशाची संसद प्रभावहीन होत आहे. संसदेत आपल्याला न्याय मिळत नाही, अशी जनभावना प्रबळ होत गेली तर लोकशाहीची विश्वासार्हताच संपुष्टात येण्याचा धोका संभवतो.संसदीय लोकशाही जिवंत ठेवायची असेल तर आपल्याला लोकशाही राजकीय संस्कृतीचे दृढीकरण करणे आवश्यक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

1) भारत सरकार विधी व न्याय मंत्रालय : भारताचे संविधान १९९९६,
2) डॉ. भा. लक्ष्मण भोळे : भारतीय गणाराज्याचे शासन आणि राजकारण, मार्च २०१०, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्यूटर्स, महाल नागपूर.
3) डॉ. अलका देशमुख : भारतीयशासन आणि राजकारण, ऑगस्ट २०११, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
4) अरुण सारथी : भारतीय लोकशाही शोध आणि आव्हाने.
5) सुहास पळशीकर : समकालीन भारतीय राजकारण, प्रतिमा प्रकाशन पुणे – २००४
6) धनंजय आचार्य : भारताचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर -२००९
7) मासीके : योजना, लोकप्रभा, लोकराज्य.
8) दैनिक वर्तमानपत्र : लोकसत्ता, लोकमत, सकाळ, देशोन्नती.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

''सातारा जिल्ह्यातील सन 1942 च्या चळवळीतील स्वातंत्र्य लढा''

प्रा.डॉ.अनिल शिवाजी टिके
इतिहास विभाग प्रमुख मुधोजी महाविद्यालय, फलटण

प्रस्तावना :

सन 1939 साली दुसरे जागतिक महायुद्ध सुरु झाले आणि ब्रिटीशांच्यापुढे भारतीयांनी मांडलेले प्रश्न सोडविण्यात त्यांना अपयश आले. त्यांच्यावर विचार करण्यासाठी 8 ऑगस्ट, 1942 रोजी मुंबई येथे गवालिया टँक मैदानावर अखिल भारतीय काँग्रेसचे अधिवेशन भरले होते. महात्मा गांधीजींनी 'चले जाव' ची घोषणा केली होती. महात्मा गांधीजींनी सर्व काँग्रेस नेत्यांना इशारा दिला की, 'आता होणारा लढा निकराचा व शेवटचा आहे व सर्व कार्यकर्त्यांनी आपल्या जवळचे काहीही असेल ते सर्व पणास लावले पाहिजे'. हा दिनांक 26 जुलै, 1942 च्या 'हरिजन' या वृत्तपत्राच्या अंकात श्री.मधुकाका यांनी लेख प्रसिद्ध केला होता. त्यावरुन भावी चळवळीची दिशा कोणती असावी याचा अंदाज आला होता. काँग्रेस समितीने 'छोडो भारत' चा ठराव मंजूर केला त्याच दिवशी मुंबईत सातारकरांच्या भूमिगत कारवायांचा प्रारंभ झाला.

सातारा चळवळीस प्रारंभ :

सातारा येथील ही चळवळ महात्मा गांधी यांच्या धोरणानुसार नव्हती. तर ही चळवळ हिंसक व दहशतवादी स्वरुपाची होती. या चळवळीत गनिमी कावा युद्धतंत्राचा वापर केला होता. या लढ्याचा महात्मा गांधीनी संकेत देताच तसे वातावरण तयार करण्यासाठी शंकरराव देव यांनी मे 1942 मध्ये संपूर्ण सातारा जिल्हा दौरा केला. शंकरराव देव यांच्या मार्गदर्शनानुसार साताऱ्यातील रा.ग.सोमण, व इतर कार्यकर्ते यांनी या आंदोलनासाठी अभियान सुरु केले. काँग्रेस समित्यांची बांधणी व सभासद नोंदणीसाठी जून 1942 मध्ये प्रारंभ झाला. दि. 6 ते 14 जुलै पर्यंत वर्धा येथे भरलेल्या काँग्रेस कार्यकारणीने महात्मा गांधीजींच्या 'छोडो भारत' ठराव संमत करताच आंदोलन करणे भाग पडले. त्यानुसार रा.ग.सोमण, कानडे, पवार, एस.आर.कुलकर्णी महाराष्ट्र प्रांतिक चिटणीस गोविंदराव देशपांडे यांनी सातारा जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करुन पूर्वतयारी केली.

12 ऑगस्ट 1942 रोजी मारवाड चौकात सत्याग्रह चालू होता. सत्याग्रह्यांना दिली जाणारी वागणूक पाहून चिडून विनायक ढवळे हा तरुण मध्येच घुसला. तेव्हा त्याच्या छातीवर उपजिल्हा पोलीस प्रमुख श्री.माऊंटन यांनी पिस्तुल रोखले. यावेळी विनायकराव ढवळे म्हणाला की, तुमचे रक्त खरे आयरीश असेल तर मला तुम्ही मारणार नाही. हे ऐकूण श्री.माऊटन हसला आणि त्याने पिस्तुल खाली घेतले.

सातारा शहरात रोज फेऱ्या काढण्याचे प्रचार तंत्र विठ्ठलदास सीतारामदास अमंलात आणत असत. पहिल्यांदा पुरुष मग स्त्रिया यांच्या पुढे शालेय विद्यार्थ्यांच्या आणि नंतर हजारो लोकांच्या प्रचार फेऱ्या नियमितपणे काढल्या जात असत. सातारा शहरात प्रभात फेऱ्या, प्रचार फलक, प्रचार सभा, पिकेटिंग, सरकारी कचेऱ्यावर मोर्चे यांनी हिंदुस्थानात सर्वत्र इंग्रजांविरुद्ध चळवळीचा डोंब उठला होता.

मामलेदार कचेरीवर मोर्चा :

सातारा जिल्ह्यातील मामलेदार कचेरीवर कार्यकर्त्यांनी जे मोर्चे काढले होते त्यामध्ये सातारा शहरातील कार्यकर्त्यांनी सहभाग घेतला होता. कराडच्या तालुका कार्यालयावर पहिला मोर्चा 24 ऑगस्ट 1942 रोजी काढण्यात आला. या मोर्च्याचे नेतृत्व बाळकू आण्णा पाटील उंडाळकर, काशिनाथ राजाराम देशमुख, ल.ग.कुलकर्णी व यशवंतराव चव्हाण इ. नेत्यांनी केले होते. याच पद्धतीने पाटणच्या कार्यालयावरही मोर्चा काढण्यात आला. सातारा जिल्ह्यातील मोर्चाच्या बाबत सर्वात मोठी घटना म्हणजे तासगाव मामलेदार कचेरीवर काढलेला मोर्चा होय. या मोर्च्याचे नेतृत्त्व कृष्णा रामा कुऱ्हाडे, वि.स.पागे, गोविंद खोत, डॉ.सोहनी यांच्याकडे सोपविले. या मामलेदार कार्यालयावर भूमिगत कार्यकर्ते गेले, तेव्हा या मामलेदाराकडे 33 सशस्त्र व नऊ लाठीधारी पोलिसांची तुकडी होती. तथापि मोर्चाची धडक इतकी जोरात होती की, मामलेदारास प्रतिकार करणे शक्य झाले नाही. इतकेच नव्हे, तर त्याने आपल्या कार्यालयाचा मुख्य दरवाजा उघडून कार्यालयावर काँग्रेसचा राष्ट्रध्वज फडकवून झेंडावंदन करु दिले. पुढाऱ्यासमवेत राष्ट्रीय घोषणा दिल्या. तसेच या पूर्वी अटक केलेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांना भेटण्याची पुढाऱ्यांना परवानगी दिली. शासकीय अधिकाऱ्यांनी काँग्रेसच्या मोर्चापुढे पत्करलेल्या अशा शरणागतीने मुंबई इलाख्याचे प्रशासन फारच अस्वस्थ झाले होते.

श्री.गोविंदराव खोत यांच्या नेतृत्वाखाली पूर्व भागातील कार्यकर्त्यांनी इस्लामपूर मामलेदार कचेरीवर मोर्चा काढला. पांडुरंग पाटील यांचा मोर्चा इस्लामपूरला अगोदर दाखल झाला. 8 सप्टेबर 1942 रोजी पांडुरंग पाटील यांच्या नेतृत्त्वाखाली पश्चिम भागातील कार्यकर्त्यांनी तर मोर्चा तेथे दाखल होताच पोलिसांनी गोळीबार सुरु केला. यात किर्लोस्करवाडीचे पंड्या इंजिनियर व कामेरीचे बारबटे धारातीर्थी पडले. या आंदोलनात आप्पासाहेब लाड, नाथाजी लाड, जी.डी.लाड, भगवान पाटील हे देखील होते.

वडूज येथेही 8 सप्टेबर 1942 रोजी मामलेदार कार्यालयावर परशुराम घार्गे यांच्या नेतृत्वाखाली निशस्त्र मोर्चा काढण्यात आला. या मोर्च्यामध्ये औंध व खटाव भागातील शेतकऱ्यांना संघटित करुन गौरीहर सिंहासने यांनी परशुराम घार्गे यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांचा मोर्चा काढला. या जनसमुदायावर पोलिसांनी अमानुष गोळीबार करुन परशुराम घार्गे व त्याच्या सात सहकाऱ्यांना ठार केले. अशा मोर्च्यातून काही फायदा होत नाही असा विचार करुन नाना पाटील यांनी सप्टेबरमध्ये कार्यकत्याची बैठक घेऊन सर्वांनी भूमिगत राहूनच कार्य चालू ठेवण्याचा निर्णय घेतला.

रेल्वे रुळ उखडणे :

सातारा जिल्ह्यात भूमिगत कार्यकर्त्यांनी रेल्वे गाड्या रुळावरुन घसरविण्याची मोहिम सुरु केली. यामध्ये सातारा शहरातील कार्यकर्त्यांचाही समावेश होतो. इंग्रज सरकारची सेनादलाची आणि युद्ध सामग्रीची वाहतूक विस्थापित करुन सरकारला जेरीस आणणे हा हेतू होतो. नाना पाटील यांनी इस्लामपूरच्या मोर्चानंतर खानापूर तालुक्यातील 10-15 गांवचे शेतकरी घेऊन रेल्वे रुळ उकरण्यासाठी गेले. कोणत्याही तऱ्हेचे साहित्य जवळ नाही, अशा स्थितीत सर्वांनी मिळून एकदोन मैलातील रुळ घट्ट बसण्यासाठी ज्या लोखंडी कुण्या ठोकलेल्या असतात, त्या काढून टाकल्या. शांततामय मार्गाने सरकार विरुद्धचा राग प्रकट करणे अशक्य झाल्याने आंदोलनात घातपात आणि हिंसाचाराचा अवलंब करण्याशिवाय काँग्रेसजनांना दुसरा मार्ग उरला नव्हता.

ऑक्टोबर 1942 पासून देशी स्फोटकांचा उपयोग करण्यास सुरुवात झाली. आंदोलन हे भूमिगत चळवळीच्या मार्गाने सुरु झाले. या आंदोलनात वरवर शांतता दिसत असली तरी ती तणावपूर्व होती. भूमिगत चळवळीची व्याप्ती वाढविण्यासाठी पैशाची आवश्यकता होती. ती पूर्ण करण्यासाठी ऑक्टोबर 1942 पासून या कार्यकर्त्यांनी राजकीय दरोडे घालण्यास सुरुवात केली. या क्रांतिकारकांना जनतेनेही पाठिंबा दिला होता. त्यामुळे लोक त्यांना दरोडेखोर मानत नव्हते. एवढेच नव्हे तर ते त्यांच्याबद्दल पोलिसांकडे तक्रारही करीत नव्हते किंवा गुन्हे अन्वेषणासाठी गेलेल्या पोलिसांना ते गुन्हेगाराबद्दल माहिती देत नसत. गृह विभागाच्या अहवालात गृह सचिवाने स्पष्ट कबुली दिली आहे की, काँग्रेसच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाबाब पूर्ण सहानुभूती व सहकाराची भावना तसेच थोडीफार भिती यामुळे पुरावा देण्यास कोणीही तयार होत नसे.

डिसेंबर 1942 च्या सुरुवातीपासून सातारा येथे घातपाती कृत्ये वाढीस लागली. या क्रांतिकारकांनी शेणोली व शिरवडे ही रेल्वे स्थानके जाळून नष्ट केली. शिरवडे येथून क्रांतिकारकांनी सरकारी बंदुका व दारुगोळा हस्तगत केला. यावेळी सातारा जिल्हाधिकाऱ्याने मुंबईच्या होम डिपार्टमेंटला कळवले होते की, सामान्य जनतेचा दडपशाही कृत्यांना पाठिंबा नाही. प्रत्यक्षात मात्र ही चळवळ सामान्य जनतेच्या पाठिंब्याशिवाय यशस्वी होणार नव्हती. या काळात काठ्या, भाले, व कुऱ्हाडी घेऊन आंदोलनकर्त्यांनी गट सरकारी यंत्रणा निकामी करण्यात कार्यरत होते. पोस्टाच्या थैल्या आणि मनी ऑर्डरीच्या रक्कमा घेऊन चाललेल्या पोस्टमन व्यक्तीवर क्रांतीकारकांची पथके चढाई करुन पैसे हस्तगत करीत असत. यावेळी अनेक डाकबंगले व चावडीच्या इमारती जाळून टाकल्या गेल्या.

प्रतिसरकाचे कार्य :

सातारा जिल्ह्यातील 1942 चा लढा व्यवस्थितपणे चालविण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे पाच गट पाडले होते. या पाच गटात सातारा शहरातील कार्यकर्त्यांनी सहभाग घेतला होता. त्यामध्ये कुंडल गट, शिराळा व वाळवा गट, कराड गट, उत्तरेचा सातारा गट आणि सांगली गट इ. होते यामध्ये कुंडल गटाचे नेतृत्व नाना पाटील यांच्याकडे होते. या सर्व गटांनी नोव्हेंबर 1942 ते मार्च 1943 दरम्यान भूमिगत आंदोलन सुरु करुन घातपाती कृत्ये घडवून आणली. यामध्ये कुंडल गट आघाडीवर होता. टेलिफोनच्या तारा तोडणे, रेल्वे रुळ उखडणे, रेल्वेवर दरोडे टाकणे, रेल्वे स्थानके जाळणे, पोस्टाच्या बॅगा हस्तगत करणे, पालिसांनी हत्यारे व दारुगोळा हस्तगत करुन त्यांची सरकारी यंत्रणा निकामी करणे इ. कार्यक्रम हाती घेतले होते.

याचवेळी महात्मा गांधीजींनी सरकारच्या निषेधार्थ 10 फेब्रुवारी ते 3 मार्च 1943 च्या दरम्यान 21 दिवसाचे उपोषण सुरु केले. त्यामुळे सर्व काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी स्वतःचे आत्मपरिक्षण केले. परिणामी कुंडल गटाने मार्च 1943 पासून आपल्या कामगिरीचा आढावा घेऊन असे ठरविले की, घातपाती व विनाशकारी कृत्यावर भर न देता विधायक कार्यक्रमदेखील हाती घ्यावा. येथूनच खऱ्या अर्थाने साताऱ्याच्या प्रतिसरकारचा प्रारंभ झाला.

यावेळी पोलिसांनी गुन्हेगारांना हाताशी धरुन काँग्रेसची चळवळ बदनाम करण्यास सुरुवात केली. सातारा येथील पोलिस अधीक्षक गिल्बर्ट याने दरोडेखोरांना हाताशी धरुन काही सवलती दिल्या. त्यानुसार भूमिगतांना समूळ नष्ट करण्याचे धोरण स्वीकारले. त्यामुळे हे दरोडेखोर नाना पाटील यांच्या नावाने दरोडे टाकू लागले. प्रचंड महागाई, अन्नधान्याचा तुटवडा, सक्तीची धान्य लेव्ही, दुष्काळी परिस्थिती इत्यादी आर्थिक समस्यांनी लोक वैतागले होतेत्यात या दरोडेखोरांची भर पडली. त्यामुळे लोक न्याय व संरक्षण मिळण्याच्या अपेक्षेने काँग्रेसकडे पाहू लागले. त्यासाठी काँग्रेसनेही समांतर शासन यंत्रणा संघटीत केली. या प्रतिसरकारने साठेबाजी करणाऱ्यांचे धान्याचे साठे, कर्जबाजारी लोकांचे शोषण करणाऱ्या सावकारांचे धन, रेशन दुकानातील वस्तूंचा काळा बाजार करणाऱ्यांचे साठे हस्तगत करण्याचे कार्य सुरु केले.

नाना पाटील यांनी गनिमी कारवायांनी सरकारला त्रस्त केले होते. तालुका कोषागरे व पोलीस चौकीवर झालेल्या हल्ल्यांना नाना पाटीलच जबाबदार आहेत. 4 जानेवारी 1943 रोजी झालेल्या सशस्त्र हल्ल्याशी नानांचा संबंध असूनही गावकऱ्यांनी पोलिसांना मदत केली. स्वातंत्र्य आंदोलक व गावकरी यांच्यात लढाई होऊन यामध्ये बरेच लोक जखमी झाले

होते. त्यांनी स्वातंत्र्य सैनिकांना पकडून पोलिसांच्या स्वाधीन केले. गावकरी सरकारला मदत करत असल्याने सरकारने त्यांना त्या वर्षीच्या जमीन महसूलात सुट दिली. याचा अर्थ काही लोक सरकारलाही सक्रीय मदत करीत होते.

प्रतिसरकारमधील कार्यकर्ते स्वातंत्र्य सैनिक विश्रामगृहे, प्राथमिक शाळा व चावड्यांच्या सरकारी इमारतीवर हल्ले करीत, आगी लावीत. पोस्टाच्या बॅगा हस्तगत करीत. पोलिसांकडून हिसकवून आणलेल्या बंदुकीचा सशस्त्र लढ्यासाठी वापर करीत. किसन वीर यांनी आपल्या चार सहकाऱ्यासह येरवडा कारागृहातून 1 नोव्हेंबर 1943 रोजी पलायन केले. त्यामुळे आंदोलन अधिक व्यापक झाले. या सर्वांना पकडण्यासाठी सरकारने 1000 रुपयाचे बक्षीस जाहीर केले होते.

सातारा भूमिगत संघटनेचे नेते अधूनमधून एकमेकांना भेटत असत. 7 जून 1943 रोजी प्रतिसरकारच्या 50 सशस्त्र कार्यकर्त्यांनी बिचूद व शेणोली रेल्वे स्थानका दरम्यानच्या खिंडीजवळ लोहमार्गावर मोठेमोठे दगड ठेवून रेल्वेची पे स्पेशल गाडी अडवली. अत्यंत धाडशी अशा या आक्रमक कारवाईद्वारे प्रतिसरकारसाठी वीस हजार रुपयांचा मोठा निधी उपलब्ध झाला. हे काम केवळ 28 मिनीटांच्या आत उरकले. मात्र या गडबडीत गाडीतील 7,633 रुपये असलेली एक पेटी कार्यकर्त्यांच्या लक्षात न आल्याने राहून गेली. या हल्ल्याने सरकारी यंत्रणा हादरली होती. हे प्रकरण केंद्र सरकार व लंडनमधील इंग्रज सरकारपर्यंत गेले. या प्रकरणी कित्येक लोकांना पकडण्यात आले.

प्रतिसरकारने केलेल्या धाडशी कृत्यामुळे भूमिगत कार्यकर्त्यांचा आत्मविश्वास वाढला होता. मात्र त्याबरोबर पोलिसांचे दडपणही वाढले होते. पोलिसांचे खबरे प्रतिसरकारच्या स्वातंत्र्य सैनिकांची माहिती पोलिसांना पुरवित असत. त्यामुळे अनेकांना शिक्षा भोगावी लागत असे. प्रतिसरकारचे काही कार्यकर्ते पोलिसांचा गणवेश करुन जमीन महसूल व निधी गोळा करीत असत. पोलिसांच्या खबऱ्या हैराण करीत असत. काही सरकारनिष्ठ लोक खास करुन पोलीस पाटील भूमिगत सैनिकांची माहिती पोलिसांना पुरवित. म्हणून अशा विरोधकांचा समाचार घेण्यासाठी प्रतिसरकारचे कार्यकर्ते तुरळक हिंसाचार करण्यासाठीही प्रवृत्त होत असत. ते पोलिसांच्या खबऱ्यांच्या तळपायावर मिठाचे पाणी ओतून काठीचे आघात करुन त्यांना चालणे अशक्य करीत. शिक्षेचा हा प्रकार पत्री लावणे या नावाने ओळखला जात असे. यावरुनच प्रतिसरकारला अस्पृश्यांचे 'पत्री सरकार' हे नाव मिळाले. या संघटनेतील कार्यकर्ते जीवावर उदार होऊन इंग्रजांचे सरकार उखडून टाकण्यासाठी करीत असलेल्या संग्रामाला सर्व जनतेचा पाठिंबा होता. चळवळीतील लोकांबद्दल जनतेच्या मनात आदराचे स्थान होते. जनतेच्या पाठिंब्यामुळेच 1 जून 1943 पासून 13 जून 1946 पर्यंत प्रतिसरकार कार्यरत राहिले.

सारांश :

सातारा जिल्ह्याने भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी महत्वाचे कार्य केले होते. छोडो भारत आंदोलनात इंग्रजांशी लढा देण्यासाठी सातारा जिल्ह्यातील अनेक कार्यकर्त्यांचा समावेश होता. त्यामध्ये क्रांतिसिंह नाना पाटील, पंढरीनाथ घाणेकर, आत्माराम पाटील, हणमंत महाजनी, पंत कुलकर्णी, महादेव जाधव, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, किसन वीर, भय्याशास्त्री वाटवे, एस.व्ही.वैशंपायन, विठोबा इथापे, पांडुरंग बोराटे, शंकर साबळे, किसन साबळे, शंकर जाधव, दिनकर जाधव, बाबूराव जगताप, विष्णू सोनावणे व द्वारकानाथ जोशी व डी.बी.देशपांडे इत्यादींचा समावेश होता. क्रांतिकारकांचे अनेक गट सातारा जिल्ह्यात भूमिगत चळवळीने स्वातंत्र्यलढ्यात घेतलेला वेग हे त्यामागचे कारण होते. त्यामुळे आता डोंगरी भागात लपूनछपून राहण्याशिवाय पर्याय नव्हता. नोव्हेंबर 1942 ते मार्च 1943 दरम्यान भूमिगत आंदोलन सुरु करुन घातपाती कृत्ये घडवून आणली. यामध्ये कुंडल गट आघाडीवर होता. टेलिफोनच्या तारा तोडणे, रेल्वे रुळ उखडणे, रेल्वेवर दरोडे टाकणे, रेल्वे स्थानके जाळणे, पोस्टाच्या बॅगा हस्तगत करणे, पोलिसांची हत्यारे व दारुगोळा हस्तगत करुन त्यांची सरकारी यंत्रणा निकामी करणे इ. कार्यक्रम हाती घेतले होते.

संदर्भ :

1) Home Department, Special Branch, File No. 800 (74) (14) 3, 1941-43, P.2
2) बहुलेकर बाळासाहेब, आपला सातारा, मावळा प्रकाशन सातारा, 6 मार्च, 1994, पृ. 84
3) किंवा, पृ. 85
4) मुंबईच्या गृह विभागाने केंद्रीय गृह विभागास पाठविलेला गोपनीय पाक्षिक अहवाल,फाईल क्र. 18/9/1942, सप्टेंबर 1942, बॉम्बे कॉंग्रेस बुलेटिन क्रमांक 27, 9 सप्टेंबर1942.
5) कित्ता. पृ. 87
6) लाड अप्पासाहेब व पाटील उत्तमराव, क्रांतिवीर नाना पाटील, 1989, पृ. 86, 87
7) Bombay Archive Dept., Home Department (Spl.), File No. 18/10/1942,Oct. 1942, P.3
8) लाड अप्पासाहेब व पाटील उत्तमराव, उपरोक्त, पृ. 85
9) कित्ता, पृ. 86
10) Chaudhari K.K., History of Bombay : Modern period, P. 298, 299
11) मुंबईच्या गृह विभागाने केंद्रीय गृह विभागास पाठविलेला गोपनीय पाक्षिक अहवाल,फाईल क्र. 18/1/1943, जानेवारी 1943.
12) कित्ता, फाईल क्र. 18/4/43, एप्रिल 1943
13) मुंबईच्या गृह विभागाने केंद्रीय गृह विभागास पाठविलेला गोपनीय पाक्षिक अहवाल,फाईल क्र. 18/6/1943, जून 1943.
14) Chaudhari K.K., Maharashtra And Indian freedom struggle, 1989, P. 130

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान

प्रा. डॉ. संभाजी तनपुरे
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,जिजामाता शास्त्र व कला महाविद्यालय, ज्ञानेश्वरनगर, भेंडे बु!! ता. नेवासा जि.अहमदनगर.Pin.४१४६०५

Abstract :(गोषवारा) :

"मानवी हक्क"(Human Rights) ही संकल्पना २० व्या शतकात जगामध्ये सर्वत्र चर्चेचा विषय बनली आहे. मानवी हक्क हा विचार २० व्या शतकात झालेल्या दोन महायुध्दाशी व त्यातील अपरिमित जीवितहानीशी संबंधित आहे. १९४५ मध्ये जपानच्या हिरोशिमा आणि नागासाकी शहरांवर अणुबॉंबचा वर्षाव झाला. व सुमारे १० दसलक्ष निरपराध लोकांचा त्यात बळी गेला ६ दशलक्ष ज्युंच्या कतलीचाही त्यात समावेश आहे. मानव संहांराबरोबरच मालमत्तेचीही प्रचंड हानी. या राष्ट्रांची झाली. ही राष्ट्रे आर्थिक दृष्टीने ही डबघाईला आली. युध्दात झालेल्या प्रचंड मानवहानी मुळे जगातील मानवतावादी तज्ञ, राजकिय नेते, समाजातील कार्यकर्ते, शिक्षण तज्ञ, कायदेतज्ञ, आंतर्मुख बनले. या महायुध्दातुन एक प्रश्न पुढे आला आणि तो म्हणजे एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रातील माणसाच्या जीवावर का उठते ? याचे चिंतन, आत्मपरीक्षण करावयास त्यावर चर्चा करावयास (जागतीक स्तर) प्रारंभ झाला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने या बाबत पुढाकार घेउन १९४८ साली मानवी क्रूरतेला आळा घालण्यासाठी"मानवी हक्काचा जाहीरनामा " राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कायदा निर्मितीच्या प्रक्रियेद्वारे मानवी हक्क स्पष्टपणे मांडले आहेत. त्यांना स्थायित्व प्राप्त झाले असुन त्यापैकी हे हक्क कायदेशीर हक्क म्हणुन मान्य झाले आहेत. हक्क आणि प्रतिष्ठा या दृष्टिने सर्व मानव समान आहेत. स्वत:च्या आणि संपुर्ण लोकसमुहाच्या विकासासाठी पोषक परिस्थितीची मागणी करणे म्हणजे हक्क मागणी होय.संविधानाने अशी पोषक परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी भारतातील सर्व नागरिकांना समान हक्क दिले आहेत. हे हक्क मुलभुत आहेत. संविधानामध्ये त्यांना सर्वोच्च स्थान आहे. व्यक्तिचा सामाजिक,आर्थिक,धार्मिक, सांस्कृतीक,शैक्षणिक विकास करून न्याय,स्वातंत्र्य,समता व बंधुता या लोकशाही मुल्यांची जोपासना करणे हा उद्देश आहे.

Key word (की वर्ड):मानवी हक्क मानवी हक्कांचा विकास, मानवी मानवी हक्कांचा जाहिरनामा, मानवी हक्क तत्वांचे भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्क, संविधानामध्ये सर्वोच्य स्थान स्वातंत्र्य समता, बंधूता, या लोकशाही मुल्याची जोपाना इत्यादी,

शोधनिबंधाची उदिष्टे :

१. मानवाधिकाराच्या संकल्पनेचा उगम, मानवी हक्कांचा जाहिरनामा यांचा विकास घडवुन आणणे,.
२. भारतातील मानवी हक्कांच्या संदर्भात काम करणाऱ्या संघटना यांचा विकास घडवुन आणणे.
३. भारतीय राज्य घटना व मानवी हक्क (घटनाकारांची लोकशाही तत्वांशी बांधीलकी) यांचा विचार करणे.
४. भारतातील मानवाधिकाराची अंमलबजावणी व संरक्षण व्यवस्था करणे.
५. मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी उपाय योजना करणे.

शोध निबंधाची गृहितके:

१. मानवी हक्क संरक्षण कायदा (अधिनियम, राष्ट्रीय (भारतीय) मानवाधिकार आयोग, राज्य मानवी हक्क न्यायालये, इत्यादिंचा विचार करून उपाय योजनाची कार्यवाही करणे.
२. भारतातील मानवाधिकार चळवळ, मानवाधिकारांच्या वंचीततेशी संबंधित काही समस्या, यांच्या संरक्षणसाठी कडक कारवाई करणे.
३. मानवी हक्कांचे महत्व, आवश्यकता, मानवाधिकारांच्या संकल्पनेचा उगम विविध मानवी हक्क आयोग, भारतातील मानवी हक्कांसदर्भात काम करणाऱ्या संघटना, यांचा विचार करणे अभिप्रेत आहे.
४. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान यांना अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. जगातील विविध देशात प्रतिनिधिक लोकशाही अस्तीत्वात आल्यापासून मानवी हक्कांना व भारतीय संविधानाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे.
५. आज विविध देशांनी आपल्या राज्यघटनेत राजकिय तसेच मूलभुत हक्कांना विशेष स्थान दिलेले आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

१. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी मानवी हक्क, सामाजिक न्याय या संकल्पना तसेच मानवी हक्काविषयीचे विविध सैधांतीक दृष्टीकोन विचारा मध्ये घेण्यासाठी भारतीय संविधानातील प्रमुख घटनात्मक तरतुदी, काही संदर्भग्रंथ, साप्ताहिके, विविध अहवाल, लेख, इत्यादिंचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच प्राथमिक तथ्य संकल्पन व द्वितीय अशा संकल्पना यांचा प्रमुख अभ्यास करून त्यासाठी नवीन उपया योजना व्हावी या दृष्टिने काही नियम करणे अभिप्रेत आहे.

प्रस्तावना(Introduction) :

मानवी जीवनामध्ये मानवी मूलभूत हक्कांना अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्तिमत्वाचा विकास होण्यासाठी हक्कांची आवश्यकता असते व्यक्ती – व्यक्ती मिळुन समाज बनतो. समाजातच विकास साधणे व्यक्तीला शक्य होत असते. हक्कांच्या अनुपलब्धतेत माणसाला योग्य रीत्या जीवन जगतांच येणार नाही. मानसाला माणुस म्हणुन जगण्यासाठी निसर्गदत्त अधिकाराची गरज असते. मानवाला त्याचे अधिकार मिळावेत यासाठी निसर्गदत्त हक्कांचा सिद्धांत करांनी मांडलेल्या सिद्धांयामुळे सारा समाज प्रभावित झालेला आहे. निसर्गाकडुन प्राप्त होणारी संपत्ती ही काण एकाच्या मालकीची नाही त्यांवर कोणा एकाची मक्तेदारी नाही. तर ती अखील मानवजातीच्या मालकीची आहे. आपल्या इच्छेनुसार विकास साधण्याचा सर्व मानवांना अधिकार असुन त्यांना मिळणाऱ्या निसर्गदत्त अधिकारांचे संरक्षण व्हावे यासाठी राज्यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. असे मत निसर्गदत्त हक्कांच्या सिद्धान्त कारानं मांडले. थॉमस हॉब्ज रूसो , जॉनलॉक, हेरॉल्ड प्लास्की अशा अनेक विचारवंतांनी मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात मौलिक सैद्धान्तिक लेखन केलेले आहे. आधुनिक राज्यामध्ये सर्वसामान्य व्यक्तीच्या हक्कांच्या संकल्पनेचा आणि विचारांचा निश्चितपणे उदय झालेला असल्याचे आढळुन येते. जगातील अनेक देशांत प्रातिनीधीक लोकशाही अस्तित्वात आल्या पासुन मानवी हक्कांना अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. आज विविध देशांनी आपल्या राज्यघटनेत (Constitution) राजकीय तसेच मुलभूत हक्कांना विशेष स्थान दिलेले आहे. व्यक्तीच्या हक्कांचे रक्षणासाठी विविध कायदेकरण्यात आले आहेत. “ मानवी हक्क ” या संकल्पनेचा अर्थ लक्षात घेण्यासाठी या संकल्पनेचा उदय आणि विकास कसा झाला यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान :

आपल्याला जन्मता: हक्क प्राप्त होतात. जन्मलेल्या प्रत्येक बालकाला जगण्याचा हक्क असतो. त्याला उत्तम आरोग्य मिळावे म्हणुन संपूर्ण समाज आणि शासन प्रयन्त करते. अन्याय,शोषण,भेदभाव वंचीताना यापासुन जर सर्व व्यक्तीना संरक्षण मिळाले तरच व्यक्ती आपल्यातील कलांगुणांचा आणि कौशल्याचा विकास करू शकतो. स्वत:च्या आणि संपूर्ण लोकसमुहाच्या विकासासाठी पोषक परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी भारतातील सर्व नागरिकांना समान हक्क दिले आहेत. हे हक्क मुलभूत आहेत. हे अधिकार व्यक्तीच्या जीवनास परीपुर्णता निर्माण करतात. हे अधिकार भौतिक,सामाजिक,राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतीक , शैक्षणिक विकासा करीता महत्वपुर्ण असतात १ त्यामुळे व्यक्तीचा विकास तर होतोच पण देशाचाही विकास होतो.संविधानामध्ये याला सर्वोच्च स्थान आहे. व्यक्तीचा आर्थिक , राजकिय ,धार्मिक सांस्कृतीक व शैक्षणिक विकास करून न्याय, स्वातंत्र्य,बंधुता,समता या लोकशाही मुल्यांची जोपासना करणे हा उद्देश आहे. २

भारतीय घटनेतील भाग –३ मधील कलम १२ ते ३५ पैकीकलम १४ पासुन कलम ३२ पर्यंत मुलभूत हक्क दिलेले आहेत. भारतीय संविधानाने प्रदान केलेले मूलभुत अधिकार पुढील प्रमाणे दिलेले आहेत :

१. समानतेचा हक्क (कलम १४ ते १८) Right to Equility.
२. स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९ ते २२) Right to Freedom.
३. शोषणा विरूद्धचा हक्क (कलम २३ ते २४) Right toExplotation.
४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५ ते २८)Right to freedom of Religion .
५. सांस्कृतीक व शैक्षणिक हक्क (कलम २९ ते ३०) Right to Cultural and Education.
६. खाजगीमालमत्येचा हक्क (कलम–३१वे) Right to Property.
७. घटनात्मक उपाय योजना (कलम– ३२वे) Right to Constitutional remedies .

प्रत्येक व्यक्तीला “मनुष्यप्राणी” या नात्याने हे हक्क नैसर्गिक रित्या प्राप्त झालेले असतात. म्हणुन मानवी हक्कां शिवाय व्यक्तीला चांगल्या प्रकारचे जीवन जगणे ही शक्य होणार नाही. मानवी हक्कामध्ये अंतर्भूत होणारे हक्क म्हणजे जगण्याचा हक्क होय. अन्न,वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती

स्वातंत्र्य, हिंसेपासुन मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य, इ. हे सर्व हक्क आपल्या जगण्याचा भाग आहेत. स्वतंत्रपणे किंवा समुदायाने जगण्या संबंधीची चर्चा हे करतात.३

हक्कांचा उगम किंवा निर्मीती या संबंधी राजकीय विचारवंतानी विविध प्रकारची मते मांडली आहेत. तरी मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्क आवश्यक असतात. यावर सर्वांचेच एकमत आहे. म्हणुनच आधुनिक काळात मानवी हक्कांचा विशेष आग्रह धरला आहे. मानवी हक्क हे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाचा अविभाज्य भाग आहे. हक्कां शिवाय मानव प्राणी या नात्याने चांगले जीवन जगणे आपणांस शक्य होणारे नाही. मानवाचे व्यक्तीमत्व , गुणवत्ता, सद्सद्विवेक बुद्धी यांच्या विकासासाठी हक्क आवश्यक असतात. हक्कांशिवाय होण्त्याही व्यक्तीला स्वतंत्र विकास करून घेता येत नाही. व्यक्तीचा आंतरिक विकास तसेच भौतिक विकास या दोहोंनाही आधार हक्क हेच असतात. म्हणून “मानवी हक्क” हे मानवाच्या

संपूर्ण व्यक्तीमत्वाशी निगडीत झालेले असतात. मानवी जीवनापासून ते अलग केले जावू शकत नाहीत ४ राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कायदा निर्मितीच्या प्रक्रियेत द्वारे मानवी हक्क स्पष्टपणे मांडले आहेत. त्यांना स्थायीत्व प्राप्त झालेले असून त्यापैकी जे हक्क कायदेशीर हक्क म्हणून मान्य झाले आहेत. ‘हक्क व प्रतिष्ठा’ या दृष्टीने सर्व मानव समान आहेत. प्रत्येक मानवाच्या ठायी नैतिक दृष्टया हे हक्क स्वाभाविक असतात. मानवी हक्क हे मानवाच्या जीवनाचे अविभाज्य भाग आहेत.

मानवी हक्कांचा अर्थ : ज्या शिवाय व्यक्तीचे परीपूर्ण अस्तित्व शक्य होणार नाही त्याला हक्क असे म्हणतात. व्यक्तीच्या अंगी असलेल्या गुणांचा विकास करण्यासाठी त्या व्यक्तीला काही सोई आणि सवलती देणे आवश्यक असते. केवळ हक्कांच्याप्राप्ती मुळेच व्यक्तीला आपला विकास साधता येतो. **प्रा. प्लास्की**— या विचारवंताच्याा मते “व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेली परिस्थिती उपलब्ध करून देणे म्हणजे हक्क होय. ५भारतीय राज्यघटना ही संपूर्णत: लोकशाही प्रशासन केंद्रिभूत मानुन तयार केली गेली आहे. अर्थातच त्यामध्ये नागरिकांच्या मूलभुत हक्कांचाच विचार करून घटनात्मक तरतूदी केल्या गेल्या आहेत आपला भारत संयुक्त राष्ट्र संघाचा सुरूवाती पासुनच महत्वपूर्ण सभासद आहे. राज्यघटनेतील मानवी हक्कांची योग्य प्रकारे लाभ मिळावा या बाबत विविध स्तरांवरून नेहमीच सतर्कता पाळली जाते. संयुक्त राष्ट्रसंघाने तयार केलेला मानवी हक्क विषयक जाहिरनामा व भारतीय राज्यघटनेतील नागरिकांचे मूलभुत हक या मध्ये लोकशाहीशासन व्यवस्थेला मान्यता प्राप्त झाली आहे. कारण ही व्यवस्था मानवी हक्कांची कदर करते. मानवी हक्काचा आदर केल्यानेच मानव जातीच्या विकासाचे व उन्नतीचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकेल यांवर लोकशाहीचा विश्वास आहे. त्यामुळे जगातील बहुतांश राष्ट्रे आज मानवी हक्कां बाबत विशेष आग्रह धरतांना आढळून येतात. मानवी अधिकारांचे रक्षण व्हावे म्हणुन भारत सरकारचे मागासवर्ग आयोग, अल्पसंख्याक आयोग १२ ऑक्टो. १९९३ ला राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग स्थापन केले आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार संघ हा मानवी अधिकार आणि संरक्षण या सर्वांसाठी सतत कटिबद्ध आहे. जगातील सर्व जनतेच्या मूलभुत अधिकारासाठी जागृती आणि क्रियाशिल दृष्टिकोणातुन व्यापक पणे कार्यरत आहे. उद. धर्म, वंश, जात, लिंग, रंग, वय यावर बंदीस्त न होता प्रत्येक व्यक्तीला निसर्गत: नैसर्गिक अधिकार प्रदान झालेले असुन सर्वांना आर्थिक, राजनैतीक, सांस्कृतीक स्वातंत्र्याचा आणि समानतेचा अधिकार देण्यात आला आहे.

मानवाधिकाराचे स्वरूप :

मानवाधिकार हे नैसर्गिक तत्वांनुसार व्यक्तीला प्राप्त होतात. म्हणुन त्यांना मूलभुत अधिकार म्हणुन सुद्धा ओळखले जाते. मानवाधिकार म्हणजे जगातील व्यक्तीची स्वाभाविक प्रतिष्टा व त्याचे समान आदरणीय अधिकार यांना मान्यता देणे हा जगातील स्वातंत्र, न्याय व शांतता स्थापनेचा पाया म्हटले जाते.६१९४५ नंतर ४८ देशातील लोक एकत्र येऊन त्यांनी देशभरातील सर्वनागरिकांच्या स्वातंत्र न्याय व शांततेसाठी चळवळ उभी केली. याचा पहिला मसुदा “मजॉन पिटर्स डफे” या कॅनेडीयन नागरिकाने तयार केला संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या समितीने १० डिसेंबर १९४८ रोजी सर्व प्रथम मानवाधिकाराच मसुदा पॅरिस मध्ये सादर केला मानवाधिकारांसाठी वेगवेगळया देशांतुन १८ प्रतिनिधीची निवड करण्यात आली. त्यात राजकिय, सांस्कृतीक व धार्मिक क्षेत्रांतील लोकांना प्रतिनिधित्व देण्यात आले. त्यामधे एकुण ३० कलमे निश्चीत केली गेली. संपुर्ण देशभरातील नागरिकांच्या मूलभुत अधिकार व हक्कांसाठी ती कलमे मार्गदर्शक ठरतात. वंश,भाषा, सीमा ,लिंग देश यांचा विचार न करता प्रत्येक नागरिकाच्या मुलभुत हक्काचे रक्षण करण्यासाठी तसेच जर

एखादया व्यक्तीच्या हक्कांची पायमल्ली झाल्यास त्या व्यक्तीला तिच्या न्याय हक्कांसाठी ही चळवळ उपयुक्त आहे. मानवाधिकार चळवळीचा मसुदा हा जगातील जास्तीतजास्त भाषेमध्ये उपलब्ध आहे. या मसुदयाचा उपयोग सर्व देशांना राज्यधटनेसाठी उपयुक्त ठरतो. आधुनिक काळात मानवी हक्क अतिशय महत्वाचे आहेत. कारण हेच मानवी हक्क सध्याच्या तंत्रज्ञानाच्या आणि विज्ञानाच्या युगामध्ये मानवाला माणुस जगण्याचा अधिकार देते. या मानवी हक्काच्या दृष्टीने जागतीक स्तरांवर २४ ऑक्टो. १९४५ रोजी स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेने महत्वपुर्ण कार्य केले. दुसऱ्या महायुद्वाच्या दरम्यान मानवी अधिकाऱ्याच्या झालेल्या मोठया उलंघना मुळे स्थापनेपासुनच संयुक्त राष्ट्र संघटना मानवी अधीकारांविषयी संवेदनशिल होती. माणुसम्हणुन जन्माला आल्यावर माणसाला जे नैसर्गिक अधिकार प्राप्त होतात त्याला कायदेशीर दर्जा देणे आवश्यक आहे याच दृष्टिकोणातुन मानवी हक्काचा विचार केला गेला. दुसरे महायुद्ध चालु असतांनाच अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष फ्रॅकलिन रूजवेल्ट यानी चार मूलभुत मानव अधिकाराची घोषणा करून या अधिकाराच्या रक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न करण्याची घोषणा केली संयुक्त राष्ट्राच्या स्थापनेबरोबर मानव अधिकाराच्या रक्षणाची गरज आणि जाणीव ही जागतीक बनली. मानवी हक्क व त्याच्या उद्दिष्ठाच्या पुर्ततेसाठी १९४६ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेने एक स्वतंत्र मानव अधिकार आयोगाची स्थापना केली.७

आयोगाची मुख्य उद्दिष्टे :

१. संयुक्त राष्ट्राच्या सदस्य राष्ट्रामधील मानव अधिकाराच्या संरक्षणाच्या परीस्थीतीवर देखरेख ठेवणे.
२. मानव अधिकाराविषयी व त्याच्या संरक्षणाविषयी जागरूकता वाढविणे.
३. अल्पसंख्यांक महिला, लहान मुले, युद्धकैदी, यांच्या अधिकारां विषयी आंतरराष्ट्रीय समुदायाला संवेदनशिल बनविणे.
४. मानवी अधिकाराचे रक्षण व्हावे यासाठी प्रयत्न करणे.

या हेतुने आंतरराष्ट्रीय पातळी वर मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाची स्थापना केल्या नंतर या आयोगाकडे काही मुख्य कामे सोपवण्यात आली.

अ. प्रमुख मानवी अधिकाराची यादी तयार करणे.
ब. अल्पसंख्यांकांच्या अधिकाराच्या संरक्षणासाठी विशेष तरतुदी करणे.
क. धर्म,वंश, भाषा, लिंग या आधारावरून केला जाणारा भेदभाव नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

मानवी अधिकाराची ऐतिहासीक पार्श्वभुमी :

मानवी अधिकार आयोगाने यासर्व घटकांचा विचार करूनच जागतिक पातळीवर मानव व त्यांचे आधिकार त्यातुन त्याचे संरक्षण विकास यासर्व घटकांचा विचार केला. सामाजिक, राजकीय, आर्थीक शैक्षणिक सांस्कृतीक, धार्मिक यासर्व घटकांचा बारकाईने आढावा घेतला वास्तवतेचा वेध घेतला त्यातुन त्यांनी आंतरराष्ट्रीय जाहिरनामा तयार करण्याचे महत्वपुर्ण कार्य केले. १० डिसेंबर १९४८ ला संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी अधिकाराची घोषणा करून त्याचा स्विकार केला. प्रत्येक व्यक्तीला वंश, धर्म ,भाषा ,लिंग, सामाजिक स्थान, विचार प्रणाली, संपत्ती आदि भेदभावा शिवाय हे अधिकार बहाल करण्यात आले आहेत. जागतिक पातळीवर १० डिसेंबर हा दिवस मानवी हक्क दिन म्हणुन साजरा केला जातो. भारत एक भौगोलिक विविधता असणारा, विविध धार्मिक ,भाषिक, वांशिक, सांस्कृतीक विविधता असणारा देश आहे. मानवाच्या अधिकाराच्या रक्षणासाठी संवेदनशिल असणाऱ्या राष्ट्रापैकी भारत हे एक महत्वपुर्ण राष्ट्र आहे. राष्ट्रवाद, लोकशाही, उदामतवाद, साम्यवाद, या पाश्चिमात्य विचारप्रणालीचा खोलवर प्रभाव भारतीय स्वातंत्र लढयावर पडलेला आढळुन येतो. अमेरिकन स्वातंत्रयुद्ध, फ्रेंच राज्यक्रांती, रशियन राज्यक्रांती या घटनांनी भारतातील विविध राजकिय चळवळीला प्रेरणा मिळाली. ८व्यक्ती व तिचे हक्क यांना महत्वपुर्ण स्थान भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्थेत देण्यात आलेले आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेत सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी मानवी हक्काचा व्यापक दृष्टिकोणातुन विचार करणे गरजेचे आहे. स्वातंत्रपुर्व कालखंडात यादृष्टिकोनातुन सातत्याने विचार केला गेला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडीत जवाहरलाल नेहरू,नेताजी सुभाषचंद्र घोष, सरदार वल्लभभाई पटेल, म.गांधी इ. नेत्याने आपल्या विविध राजकीय चळवळीच्या माध्यमातुन मानवी हक्काच्या मानवी विकासाच्या दष्टिकोनातुन सातत्याने विचार केला. राष्ट्रसभेच्या कल्पनेतील स्वराज्यामध्ये जनसामान्याना आर्थिक शोषण व दारिद्रय यांच्या पासुन खरी खुरी मुक्ती मिळायला हवी या दृष्टिकोनातुन ही सातत्याने विचार केला. जगातील अनेक राज्यघटनांचा तुलनात्मक अभ्यास करून भारतीय समाज व्यवस्थेशी त्या पडताळुन पाहुन अनेक तज्ञ, कायदेपंडित यासर्वाच्या सहकार्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधान तयार करण्याचे महत्वपुर्ण व

यशस्वी कार्य केले. मानव अधिकाराच्या संरक्षण विषयी संवेदनशिल असणाऱ्या राष्ट्रापैकी भारत हे एक महत्वपुर्ण राष्ट्र आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने स्वीकारलेल्या मानवी हक्क विषयक जाहिरनाम्याचे प्रतिबिंब भारतीय राज्यघटनेतही पडत असल्याचे स्पष्टपणे जाणवते आहे. लोकशाही मुल्यांवर असलेल्या विश्वास तत्कालीन भारतीय समाज व्यवस्था या प्रत्येक घटकांचा विचार करून मानवी हक्कांना प्राधान्य देण्यात आले. भाषा,धर्म,संस्कृती यांची विविधता असलेलया, सामाजिक विषमतेवर आधारलेल्या समाज व्यवस्थेत या मानवी हक्कांची नितांत आवश्यकता आहे या ही दृष्टिकोणातुन विचार करून संविधानात मानवी हक्कांच्या दृष्टिकोनातुन विशेष तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. भारतात असलेल्या सामाजिक, आर्थिक , सांस्कृतीक व राजकिय विषमतेला छेद देण्याचे काम भारतीय संविधानाने केले आहे भारतीय घटनाकारांनी दूरदृष्टि ठेवून भारतात राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका (सरनामा) मूलभूत हक्क मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातुन मानवी हक्क संकल्पनेला गती देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. भारतीय संविधानात प्रकरण तिसऱ्या मध्ये कलम १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. या हक्कांना न्यायालयीन संरक्षण देण्यात आले आहे.८

मानवी अधिकारांची गरज :

व्यक्तीमत्वाच्या जडण घडणी मध्ये मानवाधिकाराचे महत्व असाधारण आहे. सद्याच्या समाज रचनेत तर सर्वच क्षेत्रांत (मानवाधिकारात्मक) जाणीव जागृती निर्माण होत आहे. 'मनुष्य' म्हणुन जगण्यासाठी मानवाधिकार प्रात होणे क्रमप्राप्तच आहे. स्वत:ची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी ती टिकविण्यासाठी मानवी हक्क प्राप्त होणे आवश्यक आहे. भारत हे एक विकसनशील राष्ट्र आहे. भारतामध्ये सामाजिक आर्थीक विकासाच्या योजना आखतांना मानवाधिकाराच्या सरंक्षणाचा जाणीवपुर्वक विचार केला जातो. सर्वसामान्य लोकामधिल पुर्ण राजकीय जागरूकता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घेतली जाणारी दक्षता इत्यादी कारणांमुळे मोठया प्रमाणात मानवी हक्कांच्या संरक्षणात्मक काळजी घेतली जाऊ लागली. भारतीय समाजात एकात्मता, व्यक्तीगत विकास व्यक्तीगत विकास, व्यक्तीमत्वाची जडण घडण साधण्याच्या हेतुने सातत्याने विचार करून विविध तरतूदिचा समावेश भारतीय संविधानात केली. तरीही भारतीय समाज व्यवस्थेचा विचार केला असता आज ही मोठया प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक विषमता आढळुन येते. समाजातील सबल घटकाकडुन दूर्बल घटकांवर मोठया प्रमाणात अन्याय,अत्याचार केले जाते. वरिष्ठ जाती कनिष्ठ जातीचे शोषण करतात. पुरूषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीयांवर अन्याय, अत्याचार त्यांचे शोषण केले जाते. या दृष्टिने भारताने सातत्यानेयावर उपाय योजण्याचा प्रयत्न केला आहे. आंतरराष्ट्रिय पातळीवर सातत्यानेया दृष्टिकोणातुन सातत्याने विचार मंथनकेले गेले. १९९३ साली 'व्हिएन्ना' येथे भरलेल्या मानवी हक्क विषय आंतरराष्ट्रीय संमेलन झाले.९ या संमेलनात सहभागी झालेल्या राष्ट्रानी आप आपल्या राष्ट्रामध्ये मानवी हक्कांचे संवर्धन व रक्षण करण्याच्या दृष्टिकोनातुन योग्य प्रकारच्या उपाययोजना करण्याच्या दृष्टिकोनातुन योग्य प्रकारचा प्रयत्न करावेत हे ठरविले गेले. भारतात आर्थिक,सामाजिक,विकासाच्या दृष्टिकोनातुन मानवाच्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातुन सातत्याने विधायक गोष्टींचा विचार केला. भारतीय न्यायव्यवस्था मानव अधिकारांच्या संरक्षणा विषयी जागरूक आहे. मानवी अधिकारांच्या संरक्षणसाठी २८ सप्टेंबर १९९३ साली एक विशेष कायदा तयार करण्यात आला. हा कायदा मानवाधिकार कायदा म्हणून ओळखला जातो. या कायदयाअंतर्गत कलम —३ नुसार राष्ट्रीय मानवाधिकारसंरक्षण कायदा आयोगाची स्थापना करण्यात आली. हे आयोग मानव अधिकरांच्या उलंघनाच्या तक्रारीची चौकशी करून व्यक्तीला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न करतात. १९९३ च्या मानवीहक्क सरंक्षण कायद्यात मानवी हक्क न्यायालयाची स्थपना करण्याची तरतूद आहे. भारत मानवी हक्क आयोगाच्या स्थापने पासुनमानवी हक्कांच्या संरक्षणा बाबत सातत्याने जागरूक राहीलेला आहे. हक्कांच्या दिशेन भारतातच नव्हेतर आज संपूर्ण जगात या दृष्टिने महत्वपूर्ण पावले उचलली जातात. मानवी हक्क संरक्षणासाठी समाजातील अनेक घटक कारणीभूत ठरतात. उदा. प्रसार माध्यमे, शिक्षण संस्था , पोलिस यंत्रणा, विविध प्रकारच्या अशासकिय संघटना, जनतेचा सहभाग इत्यादी. व्यक्तीच्या दृष्टीने मानवी हक्कांना लाभलेले हे अनन्य साधारण महत्व लक्षात घेउन आधुनिक काळात मोठया प्रमाणात त्यांचा पुरस्कार केला जातो. भारतीय समाज व्यवस्थेत जागतील पातळीवर मानवी अधिकारांना अनन्य साधारण महत्व आहे. मात्र मानवी हक्कांच्या दृष्टिकोनातुन सर्वसामान्य हक्कांचा महत्वपूर्ण वाटा आहे याची जाणीव त्यांना आलेली आहे. समाज प्रगत होत चालला आहे. परंतू तरीही या समाज व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकांचा विचार केला त्यात या समाज जीवनाचा, व्यक्तीमत्व विकासाचा तर त्यांच्या असे लक्षात येते की, समाजातील काही घटकांपर्यंत या बाबतच्या जाणीव जागृतीचा अभाव आढळुन येतो. त्यामुळे

आज विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात या बाबतची जाणीव जागृती प्रत्येक घटका पर्यंत सहजपणे पोहचवणे आवश्यक आहे. तरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क अगदी शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचतील आणि सहजपणे मानवी कल्याण साधणे शक्य होईल आज ही मोठया प्रमाणात मानवी अधिकारां विषयी मतभेद त्या विषयीचा व्यक्तीच्या मनात असणारा अविश्वास विकसीत श्रीमंत राष्ट्रांचे संकुचित धोरण श्रीमंत व गरीब राष्ट्रा मधिल वाढती दरी, संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा कमकुवत पणा आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी कारवाया मधुन होणारे मानवी अधिकारांचे उलंघन इत्यादी सर्व कारणांमुळे आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी हक्कांमध्ये मोठया प्रमाणात अडथळे निर्माण होतात. मानवी विकास, समाज हित, राष्ट्रहित या घटकांच्या दृष्टिकोणातुन मानवी हक्कांबाबत जागृतता यांचे व्यवस्थीतपणे संरक्षण त्यासाठी योग्य प्रकारची नियमावली, यंत्रणा या घटकांचा व्यवस्थितपणे राबवणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

१. मानवी अधिकारांच्या बाबतीत अनेक प्रकारचे हक्क आयोगाच्या जाहिरनाम्यात दिसून येतात या सर्व अधिकारांचा विचार केल्यास असे स्पष्ट होते की, जागतिक पातळीवर मानवतावाद निर्माण करण्यासाठी किंवा **'हे विश्वची माझे घर'** या संकल्पने प्रमाणे व्यापक बंधुत्वाची भावना रूजविण्याचा प्रयत्न जागतिक नेतृत्वाकडे केला आहे.

२. मानवता वादाचा आदर्श भारतात निर्माण करण्यासाठी भारतीय घटनाकारांनी भारतीय संविधानात स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता व अधिकार या तत्वांच्या संवर्धनासाठी जे मूलभूत अधिकार समाविष्ट केले आहे त्यातुन एक आदर्शवादी मानव समाज निर्माण व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त केलेली दिसते. याच आधारावर जागतिक मानवी हक्कांचा सनदेतील
तरतुदी व भारतीय घटनेतील तरतुदी मध्ये मानवतावादी निर्मितीतील साम्यस्थळे दिसुन येतात.

३. मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा मान्य झाल्यापासुन आज पर्यंत एका पाठोपाठ एक जगातील अनेक देशांनी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात मान्यता देऊन त्यांचा आपल्या घटनेत समावेश केला आहे. उदा. जर्मनीच्या सांघिक गणराज्याने १९४९साली मूलभूत हक्कांचे विधेयक स्विकारले स्वातंत्र्योत्तर भारताने नागरिकांचे मूलभूत घटक आणि धोरण विषयक मार्गदर्शक तत्वे ही स्वतंत्र प्रकरणे १९५०च्या राज्य घटना दुरूस्ती मध्ये समाविष्ट केले.

४. भारताचे संविधान आणि संयुक्त राष्ट्र यांच्यात काही समान विचारसरणी मुळे अधिक समानता दिसते त्यामुळे वसाहतवादाला विरोध, स्वयंनिर्णयाच्या अधिकाराला पाठिंबा परस्परांच्या अंतर्गत काराभारत हस्तक्षेपाला विरोध ,शांततापूर्ण सहजीवन, शांततेची निर्मिती, संघर्षपेक्षा सहकार्यावर भर, आंतरराष्ट्रवाद इत्यादी या विचारसरणी संयुक्त राष्ट्रे आणि भारताला प्रभावित करण्याच्या आहेत.

५. सद्यस्थितीत मानवी हक्क कायद्याचे महत्व व लोकप्रियता लक्षांत घेता अशा प्रकारचे कायदे त्यांचे मुळ आणि काळानुसार त्यात झालेला बदल यावर अधिक लक्ष केंद्रीत न करता त्या कायद्याची अंमलबजावणी योग्य रीतीने कशी होईल याकडे लक्ष देणे महत्वाचे आहे. थोडक्यात मानवी व मूलभूत हक्कांचे उलंघन होऊ नये यासाठी न्यायसंस्था, राष्ट्रीय मानवी आयोग आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी जागृत राहिले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सुची:

१. प्रा. व्ही.बी. पाटील — मानवी हक्क.
२. योजना — एप्रिल —२०११.
३. शर्मा गोविंदप्रसाद (२०११) भारतीय शिक्षण.
४. पाटील पी.व्ही. (२०१२) मानवी हक्क ४ थी आवृत्ती, पूणे के. सागर पब्लिकेशन्स.
५. दैनिक लोकसत्ता दि. ११ नोव्हेंबर २०११
६. विभूते, भा (१९९६) भारताचे संविधान — मूलभूत अधिकार(प्रथम आवृत्ती) प्रचार प्रकाशन,कोल्हापुर.
७. डॉ. की. चव्हाण (२०१२) शिक्षण तरंग विशेषांक, मानवाधिकार आणि शिक्षण नाशिक.
८. इनसाईट पब्लिकेशन्स.
९. संयुक्त राष्ट्रे — डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर.

स्वातंत्र्योत्तर भारताची अमृतमहोत्सवी राजकीय वाटचाल

डॉ .श्रीनिवास भोंग
सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग संगमनेर महाविद्यालय संगमनेर
जिल्हा – अहमदनगर

सारांश

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश आहे .दक्षिण आशियातील सर्वच देशांना भारताच्या मागेपुढे स्वातंत्र्य मिळाले पण पंच्याहत्तर वर्षे लोकशाहीची वाटचाल केवळ भारतानेच केली आहे. भारतात अनेक राजकीय विचारधारा अस्तित्वात आहेत .कम्युनिस्ट पक्षाचे लोकशाही मार्गाने निवडून आलेले सरकार, १९५२ ते १९६७: देशपातळीवर कॉंग्रेस वर्चस्वाचा पहिला टप्पा, १९६७ : कॉंग्रेस वर्चस्वाला धक्का , इंदिरा वर्चस्वाचा कालखंड , इंदिरा पर्वाचा अंत कॉंग्रेसमधील पहिली फुट, १९८४ : कॉंग्रेस पक्षाचा न भूतो न भविष्यती विजय,नरसिंह राव मनमोहन युगाची सुरुवात ,भाजप वर्चस्वाच्या शक्यता , मवाळ हिंदुत्वाचा भाजपेतर राजकीय पक्षांकडून स्वीकार या मुद्द्यांच्या आधारे सदर शोधनिबंधात स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या अमृतमहोत्सवी राजकीय वाटचालीचा तपशीलवार आढावा घेण्यात आला आहे .

कळीचे शब्द : भारत ,कॉंग्रेस वर्चस्व ,नेहरू युग ,इंदिरा युग ,कॉंग्रेसमधील पहिली फुट ,विरोधी पक्षांची वाटचाल ,बडी आघाडी ,जनता पक्ष ,राव – मनमोहन पर्व ,भाजप वर्चस्वाच्या शक्यता

प्रास्ताविक

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश आहे .पंच्याहत्तर वर्षांपूर्वीभारताला स्वातंत्र्य मिळाले .त्यापूर्वी दीडशे वर्ष भारत परकियांच्या गुलामीत होता.स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा भारतात साक्षरतेचे प्रमाण मर्यादित होते .या पृष्ठभूमीवर भारतात लोकशाही व्यवस्था कितपत यशस्वी होईल याबाबत पाश्चिमात्य अभ्यासक साशंक होते .मात्र गेल्या पाउण शतकात भारतात साक्षरता वाढली .राजकीय सहभाग अधिक सजग झाला.

सर्वात मोठा लोकशाही प्रधान देश

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश आहे . भारताबरोबरच आफ्रिका ,आशिया आणि दक्षिण अमेरिका या खंडातील अनेक देश दुसऱ्या महायुद्धानंतर देश स्वतंत्र झाले . मात्र यापैकी सर्वच देशात लोकशाही शासनप्रणाली स्वीकारली गेली किंवा स्वीकारली गेल्यास टिकली असे झाले नाही .

दक्षिण आशियातील एकमेव लोकशाही देश

अगदी दक्षिण आशियापुरता विचार केला तरी या भागात भारत,पाकिस्तान,अफगाणिस्तान , नेपाळ ,भूतान ,बांगलादेश ,म्यानमार,श्रीलंका ,मालदीव मौरीशस या देशांचा समावेश होतो .या सर्वच देशांना भारताच्या मागेपुढे स्वातंत्र्य मिळाले पण पंच्याहत्तर वर्षे लोकशाहीची वाटचाल केवळ भारतानेच केली आहे .

नेपाळ ,भूतान ,अफगाणिस्तानमध्ये दीर्घकाळ राजेशाही होती .पाकिस्तान बांगलादेश ,म्यानमारमध्ये दीर्घकाळ लष्कराची हुकुमशाही राहिली .अफगाणिस्तान मध्ये आता तालिबानची धार्मिक राजवट आहे. भारताचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे भारत हे एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे व एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र म्हणूनच भारताची दीर्घकाळ राजकीय वाटचाल सुरु आहे .

भारतीय राज्यघटनेत कलम बारा ते पस्तीस मध्ये नागरिकांचे मुलभूत हक्क स्पष्ट केले आहेत .त्यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार व सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार महत्वाचे आहेत .प्रत्येक भारतीय नागरिकाला व्यक्तिगत स्तरावर धर्मपालन करण्याचा अधिकार दिला आहे . मात्र भारताच्या शासनाचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही . अल्पसंख्याक वर्गाला शैक्षणिक संस्था संचालनाचा हक्क भारतीय राज्यघटना देते .दक्षिण आशियातील अन्य देशात अश्या स्वरूपाचे धार्मिक स्वातंत्र्याला अनुकूल परिस्थिती दिसत नाही .

अनेक राजकीय विचारधारांचे अस्तित्व

भारतात अनेक राजकीय विचारधारा अस्तित्वात आहेत .कॉंगेस पक्ष हा धर्मनिरपेक्ष राजकीय पक्ष आहे .कॉंग्रेसमध्ये सर्वच जातीधर्माचे लोक प्रथमपासूनच सहभागी होते .पारशी ,ख्रिश्चन ,मुस्लीम ,हिंदू ,जैन ,आंग्लो इंडियन या सर्वच समूहाला कॉंग्रेस पक्ष आपले व्यासपीठ वाटला . पुढे जाऊन मुस्लीम लीगचे नेते झालेले मुहम्मद अली जीना सुरुवातीला कॉंगेस मध्ये सहभागी होते .समाजवादी पक्ष ,स्वतंत्र पक्ष ,भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष या पक्षांचे नेते सदर अन्य पक्ष स्वतंत्रपणे स्थापन होण्यापूर्वी कॉंगेस मध्ये सहभागी होते.एवढेच काय आज सत्तेवर असलेल्या भारतीय जनता पक्षाची मातृ संघटना म्हणजे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ .या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापक डॉ केशव बळीराम हेडगेवार हेही राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्थापनेपूर्वी कॉंग्रेस मध्ये सहभागी होते .कॉंग्रेसच्या १९२० च्या नागपूर अधिवेशनात ते अधिवेशन व्यवस्थेत स्वयंसेवक दलाचे प्रमुख होते .राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापनेनंतरही ते कॉंग्रेसच्या जंगल सत्याग्रहात सहभागी झाले होते . पुढे मात्र डॉ केशव बळीराम हेडगेवार यांच्या निधनानंतर माधव सदाशिव गोलवरकर उपाख्य श्री गुरुजी यांच्या

कारकिर्दीत भारतीय जनसंघ या स्वतंत्र राजकीय पक्षाची स्थापना डॉ शामाप्रसाद मुखर्जी यांनी केली . १९८० साली भारतीय जनसंघाचे नामकरण भारतीय जनता पक्ष असे करण्यात आले.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना–

१९२५ साली भारतात भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना झाली .१९६२ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात फुट पडली .मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना झाली.मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे नेते ज्योती बसू हे पश्चिम बंगाल राज्याचे २२ वर्षे मुख्यमंत्री होते .भारतात इतर कोणत्याही नेत्याला इतका दीर्घकाळ मुख्यमंत्रीपद भूषविण्याची संधी मिळालेली नाही .

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची मोठी चूक

१९९६ साली संयुक्त आघाडीचे सरकार केंद्रात सत्तेवर आले . या सरकारमध्ये पंतप्रधानपद ज्योती बसू यांना देण्याचे प्रथम ठरले होते .मात्र मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या पोलिट बुरोने ज्योती बसुना ही संधी नाकारली .राजकीय इतिहासकारांनी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची ही मोठी चूक असल्याचे म्हटले आहे .

कम्युनिस्ट पक्षाचे लोकशाही मार्गाने निवडून आलेले सरकार –

कम्युनिस्ट पक्ष क्रांतीशी प्रतिबद्धता मानतात .मात्र भारतातील प्रमुख कम्युनिस्ट पक्षांनी मात्र संसदीय लोकशाहीचा मार्ग स्वीकारला आहे .१९५७ साली केरळ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचे सरकार लोकशाहीच्या मार्गाने सत्तेवर आले .ई.एम .एस.नाम्बुद्रीपाद हे या सरकारचे मुख्यमंत्री होते .

कलम ३५६ चा प्रथम वापर

केरळ मध्ये लोकशाही मार्गाने सत्तेवर आलेले कम्युनिस्ट पक्षाचे सरकार फार काळ टिकू शकले नाही .कलम ३५६ चा वापर करून केंद्र सरकारने केरळ मधील कम्युनिस्ट सरकार बरखास्त केले. घटनेतील कलम ३५६ चा वापर केंद्र सरकारने कमीत कमी करावा अशी अपेक्षा घटनाकार डॉ आंबेडकर यांनी व्यक्त केली होती .मात्र ती पूर्ण होऊ शकली नाही .

पश्चिम बंगाल मध्ये अधिराज्य

१९७७ पासून २०११ पर्यत सातत्याने पश्चिम बंगाल विधानसभेमध्ये डाव्या आघाडीचे सरकार कायम होते .आधी ज्योती बसू व नंतर बुद्धदेव भट्टाचार्य हे या आघाडी सरकारचे मुख्यमंत्री होते .आघाडीचे नेतृत्व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाकडे होते .भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष , क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष व फॉरवर्ड ब्लॉक या आघाडीतील इतर घटक पक्ष होते .

त्रिपुरा

बंगालप्रमाणेच त्रिपुरामधेही मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे मोठा काळ वर्चस्व होते.दशरथ देब व माणिक सरकार दीर्घकाळ या राज्याचे मुख्यमंत्री होते .भाजपचा या राज्यात एकही आमदार नव्हता .मात्र मागील विधानसभा निवडणुकीत भाजपचे नेते सुनील देवधर यांच्या संघटनात्मक कौशल्यामुळे त्रिपुरामधील माकपची सत्ता संपून भाजपचे सरकार आले.

केरळ –

केरळ मध्ये सातत्याने डावी लोकशाही आघाडी व संयुक्त लोकशाही आघाडी या दोन आघाड्या मध्येच लढत होते .डावी लोकशाही आघाडी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखाली लढते .तर संयुक्त लोकशाही आघाडी कॉंग्रेसच्या नेतृत्वाखाली लढते.मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे नेते पिनराई विजयन यांच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा एकदा डाव्या आघाडीचे सरकार आले आहे.

केरळ ,माकप आणि संघ

केरळमध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या सर्वाधिक शाखा आहेत .मात्र मोठे प्रयत्न करूनही भाजपला तेथे पाय रोवता आलेले नाहीत .याचे एक वेगळेच कारण सांगितले जाते.ते म्हणजे केरळमध्ये फार थोड्या मतांच्या सहाय्याने जय पराजय निश्चित होतो . मुख्य मुकाबला कॉंग्रेस व कम्युनिस्ट यांच्यामध्ये असतो .संघासाठी दगडापेक्षा वीट मऊ या नात्याने कम्युनिस्ट विजयी होऊ नयेत म्हणून संघ स्वयंसेवक कॉंग्रेसला मतदान करतात असे राजकीय निरीक्षकांचे मत आहे .

१९५२ ते १९६७: देशपातळीवर कॉंग्रेस वर्चस्वाचा पहिला टप्पा –

लोकसभेच्या निवडणुकीचा विचार करता पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून तिसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंतचा कालखंड म्हणजे १९५२ ते १९६७ चा कालखंड हा कॉंग्रेस वर्चस्वाचा काळ म्हणून ओळखला जातो .या काळात कॉंग्रेसचे नेतृत्व पंडित जवाहरलाल नेहरू ,लालबहाद्दूर शास्त्री ,इंदिरा गांधी यांच्याकडे होते .

या काळात १९६२ साली व १९६५ साली युद्ध झाली .१९६२ साली चीनने भारतावर आक्रमण केले .या युद्धात भारताचा पराभव झाला .१९६५ साली पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले .या युद्धात भारताचा विजय झाला .

नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली विज्ञाननिष्ठ भारताची पायाभरणी

१९५२ ते १९६४ या काळात पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी विज्ञाननिष्ठ भारताची पायाभरणी केली .आय आय टी ची स्थापना झाली .अणु क्षेत्रात संशोधन सुरु झाले.अनेक वैद्न्यानिक संस्थांची पायाभरणी झाली .

पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली अलिप्त राष्ट्रचळवळीचे नेतृत्व भारताने केले.

१९६७ : कॉंग्रेस वर्चस्वाला धक्का

१९५२ ,१९५७ ,१९६२ या पहिल्या तीन निवडणुकीत कॉंग्रेसला लोकसभेत व विधानसभांमध्ये मोठे बहुमत मिळाले होते .मात्र १९६७ मध्ये देशातील, विशेषतः उत्तर भारतातील आठ राज्यात विरोधी पक्षानी एकत्र येऊन आघाडी केली .ही आघाडी बडी आघाडी किवा संयुक्त विधायक दल या नावाने ओळखली जाते .भारतीय जनसंघ ,स्वतंत्र पक्ष ,समाजवादी पक्ष , भारतीय लोकदल या आघाडीचे घटक पक्ष होते .उत्तर भारतातील घटक राज्यात या बड्या आघाडीची सरकारे काही काळ अस्तित्वात होती .

कॉंग्रेसमधील पहिली फुट –

१९६९ मध्ये राष्ट्रपती पदाच्या निवडणुकीत कॉंग्रेसमधील इतर जेष्ठ नेते व इंदिरा गांधी यांच्यामध्ये मतभेद निर्माण झाले .इंदिरा गांधी यांनी उभे केलेले राष्ट्रपती पदाचे उमेदवार व्ही व्ही गिरी निवडून आले .कॉंग्रेस अंतर्गत इंदिरा गांधीचे विरोधकांचा गट,'संघटना कॉंग्रेस' म्हणून ओळखला गेला .उर्वरित गट 'इंदिरा कॉंग्रेस' या नावाने ओळखला जातो .मात्र पक्षातील फुटीमुळे इंदिरा कॉंग्रेसला लोकसभेत बहुमतासाठी काही जागा कमी पडल्या .त्यावेळी इंदिरा कॉंग्रेसला भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने पाठींबा दिला .

इंदिरा वर्चस्वाचा कालखंड –

१९७१ ते १९७७ व १९८० ते १९८४ हा कालखंड लोकसभेत व देशाच्या इतिहासात इंदिरा गांधी वर्चस्वाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो .या काळात कॉंग्रेसला गतवैभव प्राप्त झाले होते .बांगलादेश विजयाच्या पृष्ठभूमीवर इंदिरा गांधीचे नेतृत्व अत्यंत लोकप्रिय झाले .इंदिरा गांधीनी गरिबी हटाव ही जनप्रिय घोषणा दिली.विरोधकांच्या इंदिरा हटाव या घोषणेला हे उत्तर होते .

लोकसभेत सुरुवातीला इंदिरा गांधी फारश्या बोलत नसत .त्यामुळे राम मनोहर लोहिया यांनी इंदिरा गांधी यांचा उल्लेख गुंगी गुडिया असा केला होता . मात्र बांगलादेश विजयानंतर विरोधी नेते अटल बिहारी वाजपेयी यांनी इंदिरा गांधी यांचा मा दुर्गा का अवतार असा आदरपूर्वक उल्लेख केला .

इंदिरा पर्वाचा अंत –

१९८० ते १९८४ या काळात पाकिस्तान पुरस्कृत खलिस्तानी दहशतवादाने पंजाबमध्ये थैमान घातले होते .सुवर्ण मंदिरात अतिरेकी घुसले होते .त्यामुळे भारतीय लष्कराने ऑपरेशन ब्लू स्टार राबविले .

मात्र याचा परिणाम म्हणून पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची हत्या झाली .त्यानंतर पंतप्रधानपदी राजीव गांधी यांची निवड झाली .

१९८४ : कॉंग्रेस पक्षाचा न भूतो न भविष्यती विजय –

१९८४ साली लोकसभेची निवडणूक झाली .या निवडणुकीत लोकसभेच्या ५४३ जागांपैकी ४०० जागांवर कॉंग्रेस पक्षाचा विजय झाला .नेहरू किवा इंदिरा गांधी यांच्या काळातही कॉंग्रेस पक्षाला एवढे प्रचंड बहुमत मिळाले नव्हते .इंदिरा गांधी यांच्या हत्येच्या पृष्ट्भूमिवर सहानभुतीच्या लाटेत कॉंग्रेस पक्षाला हे यश मिळाले .कॉंग्रेस पक्षालाच काय अन्य कोणत्याही राजकीय पक्षाला अश्या प्रकारचे यश त्यापूर्वी मिळाले नव्हते आणि अद्याप मिळालेले नाही .

१९९१ : कॉंग्रेसचे अल्पमतातील सरकार

मे १९९१ मध्ये लोकसभेची मध्यावधी निवडणूक सुरु होती .याच दरम्यान 'लिबरेशन टायगर तमिळ इलम' या दहशतवादी संघटनेने तत्कालीन विरोधी पक्ष नेते , माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांची दुर्दैवी हत्या केली .त्यानंतर पार पडलेल्या निवडणुकीत लोकसभेत कॉंग्रेस पक्ष सर्वात मोठा पक्ष म्हणून पुढे आला .मात्र कॉंग्रेस पक्षाला पूर्ण बहुमत नव्हते .पंतप्रधान नरसिह राव यांच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेस पक्षाने अल्पमतातील सरकार पाच वर्षे चालविली .

मनमोहन युगाची सुरुवात

पंतप्रधान मनमोहन सिंग (कालावधी २००४ ते २०१४) हे भारताच्या आर्थिक इतिहासाला वेगळे वळण देणारे पंतप्रधान म्हणून ओळखले जातात . मात्र त्यांच्या या कार्याची सुरुवात पंतप्रधान नरसिह राव (१९९१ ते १९९६) या काळातच झाली होती.राव सरकारमध्ये मनमोहन सिंग हे अर्थमंत्री होते . त्यांनी भारतात आर्थिक उदारीकरणाला सुरुवात केली .भारताच्या अर्थव्यवस्थेची वाटचाल मिश्र अर्थव्यवस्था ते खुली अर्थव्यवस्था अशी झाली .मनमोहन सिंग यांची ही वाटचाल ही विरोधी सरकारे केंद्रात आली तरी कायम राहीली .म्हणूनच नुकतेच एअर इंडिया ही मुळात टाटा उद्योग समुहाची असलेली कंपनी ,जिचे नेहरू युगात सरकारीकरण झाले होते , ती एअर इंडिया ही कंपनी लिलावात टाटा उद्योगसमूहाने विकत घेतली .एक वर्तुळ पूर्ण झाले.

मनमोहन सिंग यांनी पंतप्रधान पदाच्या कारकिर्दीत अमेरिकेबरोबर ऐतिहासिक अणुकरार केला .यामुळे मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने कॉंग्रेस सरकारचा पाठींबा काढून घेतला . मात्र २००८ साली केंद्र सरकारने केलेल्या शेतकरी कर्जमाफीच्या पृष्ठभूमीवर हे सरकार पुन्हा सत्तेत आले .या काळात सोनिया गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील राष्टीय सल्लागार परिषदेच्या सुचनेनुसार ,कॉंग्रेस सरकारने वंचित समूहासाठी महात्मा गांधी राष्टीय रोजगार हमी योजना ,अंत्योदय योजना (दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना २ रु.किलो धान्य)अश्या विविध लोकोपयोगी योजना राबविल्या .

विरोधी पक्षांची वाटचाल –

जनता पक्ष ,जनता दल आणि भारतीय जनता पक्ष हे भारतातील कॉंग्रेस पक्षाचे, प्रमुख विरोधी पक्ष आहेत .या तिन्ही पक्षांनी केंद्रात सरकार स्थापन केले .पंतप्रधान मोरारजी देसाई ,चरणसिंग (जनता पक्ष),विश्वनाथ प्रताप सिंग ,एच डी देवेगौडा व इंद्रकुमार गुजराल (तिघेही जनता दल), चंद्रशेखर (समाजवादी जनता पक्ष), अटल बिहारी वाजपेयी ,नरेंद मोदी (भारतीय जनता पक्ष) हे कॉंग्रेसेतर, विरोधी पक्षाचे नेते पंतप्रधान झाले .मात्र अटल बिहारी वाजपेयी व नरेंद्र मोदी वगळता कोणालाही आपला कार्यकाल पूर्ण करता आला नाही .

भाजप वर्चस्वाचा काळ ?

२०१४ नंतर देशात बऱ्याच ठिकाणी भाजपचा विजय वारू वेगाने दौडत आहे.केंद्रात भाजपचे सरकार सलग दुसऱ्यांदा सत्तेवर आले आहे .जम्मू काश्मीर (पीडीपी बरोबर युती करून काही काळ),हिमाचल प्रदेश ,हरयाणा ,उत्तराखंड ,उत्तर प्रदेश ,बिहार (नितीश कुमार यांचे बरोबर युती करून)आसाम व ईशान्य भारतातील सात राज्यात स्थानिक पक्षांशी युती करून ,गुजरात ,मध्य प्रदेश ,गोवा ,कर्नाटक या राज्यात व पोनडेचेरी या केद्रशासित प्रदेशात स्थानिक पक्षाशी युती करून भाजपचे सरकार आहे.राजस्थान,झारखंड ,बंगाल ,आंध्र प्रदेश ,तेलंगाना ,दिल्ली ,महाराष्ट्र येथे भाजप प्रमुख विरोधी पक्ष आहे .

यामुळे काही राजकीय अभ्यासकांना असे वाटते की कॉंग्रेस वर्चस्वाप्रमाणे आता भाजप वर्चस्वाचा काळ आहे .मात्र या गृहीतकाशी सहमत होता येणार नाही .कारण

१) पंजाब ,केरळ ,तामिळनाडू या प्रमुख राज्यात भाजपला साध्या विरोधी पक्षाचेही स्थान नाही .

२) लोकसभेला विजय मिळवूनही दिल्लीत विधानसभा निवडणुकीत भाजपचा पराभव झालेला आहे .

३) शिवसेना ,शिरोमणी अकाली दल या जवळच्या पक्षांनी भाजपची साथ सोडली आहे

४) महाराष्ट्रात भाजपने सर्वाधिक जागा मिळवूनही शिवसेना ,कॉंग्रेस व राष्ट्रवादीने महाआघाडी करून भाजपला सत्तेपासून दूर ठेवता येते हे दाखवून दिले आहे .

मात्र काही राजकीय अभ्यासकांच्या मते जम्मू काश्मीर चे कलम ३७० हटविणे , अयोध्येत श्रीराम मंदिराची उभारणी करणे , तोंडी तीन तलाक पद्धत रद्द करणे या मोदी सरकारच्या कृतीमुळे, कॉंग्रेस वर्चस्वाप्रमाणे भाजप वर्चस्वाची आगामी काळात पाया भरणी झाल्यास आश्चर्य वाटायला नको .

लोकशाहीला धक्के

भारताच्या राजकीय इतिहासात २५ जून १९७५ ते १९७७ हा कालखंड काला मानला जातो . या २१ महिन्यांच्या काळात भारतात आणीबाणी लादण्यात आली .राष्टीय स्वयंसेवक संघ , जमाते ए इस्लामी , भारतीय जनसंघ ,समाजवादी पक्ष ,लोकदल साम्यवादी पक्ष अश्या विविध सामाजिक संघटना ,राजकीय पक्ष यांच्या कार्यकर्त्यांना मिसा कायद्याच्या आधारे २१ महिने तुरुंगात ठेवण्यात आले . या कार्यकर्त्यांच्या कुटुंबियांना अनेक हाल अपेष्टा सोसाव्या लागल्या .

वृत्तपत्र स्वातंत्र्य ,अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर बंदी घालण्यात आली .विनोबा भावे यांनी या काळाचे वर्णन अनुशासन पर्व असे केले . मात्र राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे क्षेत्रीय संघचालक श्री माणिकराव पाटील यांनी या काळात झालेल्या सरकारी दडपशाहीचे वर्णन दुशासन पर्व या पुस्तकात केले आहे . आणीबाणीमुळे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि जमाते ए इस्लामी अश्या भिन्न विचारधारांचे कार्यकर्ते मात्र काही काळ एकत्र राहिले .

आणीबाणी विरोधी आंदोलनाचे नेतृत्व जयप्रकाश नारायण यांनी केले .

भारतीय जनसंघ ,समाजवादी पक्ष ,लोकदल यांच्यामध्ये तुरुंगात झालेल्या विचारमंथनातून हे तिन्ही राजकीय पक्ष एकत्र आले. या पक्षांनी एकत्र येऊन जनता पक्षाची स्थापना केली .१९७७ च्या निवडणुकीत जनता पक्षाने कॉंग्रेसचा पराभव केला .संपूर्ण उत्तर भारतात कॉंग्रेसला एकही जागा मिळाली नाही . स्वतः इंदिरा गांधी पराभूत झाल्या.

जगभरातील वृतपत्रांनी भारतातील या राजकीय बदलाचे **"भारतात राजकीय क्रांती – पण बंदुकीच्या गोळीने नव्हे तर मतपत्रिकेने"** असे सार्थ वर्णन केले . भारतात लोकशाही टिकण्याचे श्रेय नेत्यांना नव्हे तर सर्वसाधारण मतदारालाच आहे , हे ही बाब स्पष्ट करते .

धर्मनिरपेक्षतेला धक्का

अतिरिक्त बहुमतही लोकशाही धोक्यात आणु शकते .राजीव गांधीच्या काळात कॉंग्रेसला न भूतो न भविष्यति असे ४०० जागांचे बहुमत मिळाले . राजीव गांधीनी भारताला संगणक युगात नेले .मात्र शहाबानो खटला तसेच अयोध्या या विषयात मात्र राजीव गांधीनी कॉंग्रेसच्या पारंपारिक धर्मनिरपेक्ष भूमिकेपासून फारकत घेतली .केवळ निवडणूक डोळ्यासमोर ठेवून कॉंग्रेस पक्षातील एका गटाने या दोन्ही विषयात निर्णय घेतले.या निर्णयांमुळे त्यांना ना हिंदू मतदार राखता आला ना मुस्लीम मतदार . मुळातच तत्कालीन सत्ताधारी कॉंग्रेस पक्षाने भारतीय नागरिकांकडे निव्वळ मतदार म्हणून न पाहता 'धर्मनिरपेक्ष भारतीय नागरिक' म्हणून पाहणे आवश्यक होते . तसे न केल्यामुळे उत्तर प्रदेश व बिहारमधून १९८९ नंतर कॉंग्रेस पक्ष जवळपास हद्दपार झाला.

मवाळ हिंदुत्वाचा भाजपेतर राजकीय पक्षांकडून स्वीकार –

कॉंग्रेस पक्ष जेव्हा लोकशाही व धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वापासून दूर गेला तेव्हा कॉंग्रेस पक्ष पराभूत झाला.कॉंग्रेस पक्षाने मोदित्वाला उत्तर म्हणून गुजरातमध्ये मवाळ हिंदुत्वाचा स्वीकार केला . मात्र कॉंग्रेस सत्तेवर येऊ शकली नाही .दुर्दैवाने बुद्धीजीवी वर्गाचे आकर्षण असलेला आम आदमी पक्षाचे नेते अरविंद केजरीवाल दिल्ली विधानसभा निवडणुक प्रचारात जाहीर सभेत हनुमान चालीसा म्हणून दाखवतात ,दिल्लीतील जेष्ठ नागरिकांना अयोध्या येथील श्रीराम मंदिराची मोफत यात्रेचा कार्यक्रम जाहीर करतात .बंगालमध्ये तृणमूल कॉंग्रेस राम विरुद्ध दुर्गापूजा असे निवडणुकीला स्वरूप देते .राहुल गांधी आपले गोत्र सांगू लागतात . याचा अर्थ भाजपचा राजकीय कार्यक्रम आपणही राबविल्याशिवाय मतदार आपल्याला जवळ करणार नाहीत असा काही भाजपेतर राजकीय पक्षांनी समजूत करून घेतलेली दिसते . एका वेगळ्या अर्थाने हे भाजपचे राजकीय यश म्हणावे लागेल .

समारोप –

राजकीय पक्ष अथवा राजकीय नेते यांच्या हातात भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य नाही तर सर्वसाधारण भारतीय नागरिकाच्या हातात भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य आहे . दक्षिण आशियाविषयक विविध सामाजिक राजकीय अभ्यासात हे स्पष्ट झाले आहे की भारतातील मतदारच हुकुमशाही , लष्करशाहीला पाठींबा देत नाही .सर्वसामान्य भारतीय नागरिकांची मूलतः लोकशाहीवर दृढ श्रद्धा आहे .त्यामुळे कोणत्याही घोषित अथवा अघोषित आणीबाणीला भारतीय नागरिक मतपेटीद्वारे शांतपणे विरोध करतो .हेच स्वातंत्र्योत्तर भारताची अमृतमहोत्सवी राजकीय वाटचालीचे गमक आहे .

संदर्भ :

१ Barker Ernest,Principles of Social and Political Theory,Oxford University Press, New York, 1951

२. Kamble Bal& Bhong Shriniwas,Indian Democracy & Fundamentalism,in Indian Democracy & Fundamentalism (Editor:Kamble Bal),Aditya Publications,Latur,2014

३. Kamble Bal&Bhong Shriniwas,Challenges to Indian Democracy:Demand of Small States, in Kamble Bal (Editor)Challenges to Indian Democracy,Diamond Publication,Pune,2012

४. ऑस्टीनग्रानव्हील ,(अनुवाद : केळकरभारती) भारतीयराज्यघटना :राष्ट्राचीकोनशीला, डायमंडपब्लिकेशन ,पुणे ,२०१३

५.कांबळेबाळ(संपादक),भारतीयलोकशाहीपुढीलआव्हाने ,डायमंडपब्लिकेशन ,पुणे,२०१२

६.कांबळेबाळ ,वकीलअलीम ,देवरेपी.डी .,भारतीयराज्यघटना ,राजकारणआणिकायदा ,डायमंडपब्लिकेशन्स ,पुणे ,

७.देवगावकरएसजी.,पाचदेशांचीसंविधाने ,श्रीसाईनाथप्रकाशन ,नागपूर ,२०१३

८.यादव योगेश व इतर २०१० (अनुवाद : मनोहर सोनवणे)लोकशाही जिंदाबाद,समकालीन प्रकाशन ,पुणे,

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

भारतातील लोकसंख्या पर्यावरण आणि प्रदुषण

प्रा.धनंजय पां.गिऱ्हेपुंजे
समर्थ महाविद्यालय,लाखनी

प्रस्तावना :—

आधुनिक काळात लोकसंख्येच्या समस्येइतकी बहुचर्चित समस्या दुसरी कोणतीही नाही. वर्तमानपत्रे, मासिके, रेडिओ, टि.व्ही. या सारख्या प्रसारमाध्यमातून परिसंवाद, चर्चासत्रे, परिषदांतून लोकसंख्यावाढीच्या भविष्यकालीन परिणामांची व त्यासंबंधी शासनाने स्वीकारलेल्या दृष्टीकोनाची चर्चा केली जाते. भारतात बहुसंख्य लोकांचे लक्ष या समस्येकडे वेधले आहे. भारता सारख्या विशाल देशात वाढती लोकसंख्या ही आता पर्यावरण आणि प्रदुषण यामध्ये संतूलन ठेवण्याकरीता बाधा ठरत आहे. भारतातील लोकसंख्येची समस्या असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्याचा अर्थ भारतात सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या असा अर्थ आपल्याला अभिप्रेत असतो. इतर सामाजिक समस्यांची जननी म्हणून लोकसंख्या वाढीकडे पाहिले जाते. भारतीय समाजाची लोकसंख्यावाढ अवांछनीय आहे. यातून अनेक समस्या दिवसेंदिवस उद्‌भवत आहेत. पर्यावरण संतुलन आणि प्रदुषण समस्या रोखण्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रणात असणे आज काळाची गरज आहे. पर्यावरण समतोल राखण्यासाठी आणि वाढते प्रदुषण कमी करण्यासाठी मर्यादीत लोकसंख्या असणे आवश्यक असते. देशातील इतरही क्षेत्रांवर जसे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक क्षेत्रांवर वाढत्या लोकसंख्यामुळे अनिष्ट परिणाम घडून येत आहे. त्यामुळे वाढती लोकसंख्या हा भारतातील चिंतेचा विषय बनला आहे. यावर वेळीच उपाययोजना केली नाही तर लोकसंख्येचा स्फोट होऊन पर्यावरण आणि प्रदुषण यामध्ये समतोल राखण्यास अडचण निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही असा अंदाज व्यक्त केला जात आहे.

लोकसंख्या वृध्दीची कारणे —

१) **निरक्षरता :—** कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाचा शिक्षणाशी जवळचा संबंध आहे. स्त्री व पुरूष दोघेही साक्षर असल्यास संमती नियमनाच्या कार्यक्रमाचे महत्व त्यांना चटकन समजते. याउलट दोघे किंवा दोघांपैकी एक निरक्षर असल्यास ते अधिक रूढीवादी किंवा पारंपारिक वृत्ती व धार्मिक विचारांचे प्राबल्य असणारे असतात.

२) **धार्मिक विचारांचा कुटूंब नियोजन कार्यक्रमात अडथळा :—** जे लोक धार्मिक परंपरा आणि रूढीवादी विचारांचे समर्थक असतात ते कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाच्या प्रतिकूल असतात. स्त्री जीवनाचा उद्देश केवळ मुलांना जन्म देणे हाच असल्याचे प्रतिपादन करणाऱ्या काही स्त्रिया भारतात आहेत. कुटूंब नियोजन कार्यक्रमास मुस्लीम धर्मतत्वांचा असणारा विरोध मुस्लिम समुदायात उच्च जन्मदराचे असण्याचे एक कारण आहे.

३) **कमी विवाह वय :—** ''बालवयात विवाह करून देणे हे सर्वात मोठे पुण्यकर्म आहे'' अशी राजस्थान मधील पालकांची समजूत आहे. अद्याप अनेक मुलींचे विवाह अशा वयात होतात की, त्या शारीरिक, भावनात्मक व सामाजिक दृष्टीने विवाह करण्यास योग्य नसतात.

४) **कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाबाबत अपर्याप्त प्रेरणा :—** श्रीमंत वा उच्च वर्गातील लोकांसाठी कुटूंबाचा आकार मोठा असणे ही समस्या नाही. परंतु कनिष्ठ वर्गातील लोकांना कुटूंबाचा आकार मोठा असणे हे लाभदायकच आहे असे वाटते. कारण कनिष्ठ वर्गात कुटूंबात जास्त सभासद असल्यास एकूण उत्पन्नात अधिक भर पडते, या वास्तविकतेमुळे कनिष्ठ वर्गातील लोक कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाला फारसा प्रतिसाद देत नाहीत. त्यांनी कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाला अधिक प्रतिसाद द्यावा यासाठी त्यांच्या प्रेरणांमध्ये योग्य तो बदल घडवून आणणे आवश्यक ठरते.

५) **स्थलांतर :—** स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळात पाकिस्तानातील हिंदूंनी भारतात मोठया

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

प्रमाणावर स्थलांतर केले. १९६५ ते १९७१ मधील भारत पाक युध्द काळातही भारतात स्थलांतर करण्याचे प्रमाण वाढले हे भारतीय लोकसंख्यावाढीचे एक महत्वपूर्ण कारण आहे.

लोकसंख्या वृध्दीचे परिणाम

१) **प्रदुषण** :— लोकसंख्येचा प्रचंड आकार हे प्रदुषणाच्या समस्येचे कारण ठरते. प्रचंड लोकसंख्येचे पोषण करण्यासाठी अधिकाधिक कारखाने स्थापन केले जातात. कारखान्यांच्या निर्मितीसाठी व नविन नागरी वस्त्यांसाठी जंगले साफ केली जातात. घरबांधणी, इंधन या सारख्या कारणांसाठीही जंगली संपत्तीचा नाश केला जातो. कारखान्यांमधून निघणाऱ्या धुरामुळे प्रदुषण वाढत जाते.

२) **पर्यावरण** :— प्रचंड लोकसंख्या, वाढत्या प्रमाणावरील औद्योगिकरण आणि कारखान्यातून निघणारे दुषित पाणी, वायू इत्यादींमुळे प्रदूषणाचे प्रमाण वाढत आहे त्यामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचा समतोल ढासळतो. लोकसंख्येच्या भरमसाठ वाढीमुळे शहरे, झोपडपटया, गिरण्या, कारखाने वाढत गेले. संसाधनांचा अनिर्बंध उपभोग घेण्यासाठी निसर्गाच्या यंत्रणेतील मानवाचा हस्तक्षेप वाढला. पर्यावरणाचे असंतुलन वाढले व पर्यावरणातील घाण व केरकचरा वाढला याची परिणिती म्हणजे प्रदुषण समस्या.

पर्यावरण व्यवस्थापनाची आवश्यकता :

पृथ्वी या परिसंस्थेमधील सर्व मानवेत्तर सजीव घटक नैसर्गिक नियमांचे पालन करतात. त्यामुळे त्यांच्याकडून पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत नाही. परंतू मानव हा पृथ्वीवरील सर्वात क्रियाशील अभिकर्ता मात्र अत्यंत अनियोजित व्यवहार करतो. त्यामुळे पृथ्वीवरील परिस्थितिकी संतुलन (म्बवसवहपबंस ठंसंदबम) बिघडते परिणामी पर्यावरणीय असंतूलन निर्माण होते. पर्यावरणातील मानवाचा अवाजवी हस्तक्षेप हे त्याचे प्रमुख कारण आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे पर्यावरण व्यवस्थापनाची गरज निर्माण झाली आहे.

प्रसिध्द अमेरिकी तत्ववेत्ता ब्लॅकस्टोन यांचे विचार अतिशय मोलाचे आहे. त्यांच्यामते ''पृथ्वीवर केवळ मनुष्य व प्राणी यांना जगण्याचा नैतीक व वैधानिक हक्क आहे असे नाही तर वृक्ष, नद्या, पर्वत व सागर यांना ही अस्तित्व टिकविण्याचा नैतिक अधिकार आहे.'' मानवाने आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी अन्य चराचर सृष्टीचा अस्तित्वाचा हक्क नाकारून स्वत:च्या पायावर कुऱ्हाड मारली आहे. भारताचे माजी राष्ट्रपती यांचा ''वसुधैव कुटूंबकम'' संबंधीचा विचार याच तत्वाचे समर्थन करतो.''

वाढत्या लोकसंख्येमुळे मानवाच्या स्वैर व अनिर्बंध वर्तनामुळे उपलब्ध संसाधने, वाढती मानवी लोकसंख्या व संसाधनांचा उपभोग या घटकांमध्ये विसंवाद निर्माण होऊन अनेक प्रकारच्या पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या. मानवी लोकसंख्येचा स्फोट, मानव निर्मित आपत्ती, संपदांचा अनियोजीन, अतिरिक्त अवाजवी गैरवापर इत्यादी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पर्यावरण व्यवस्थापन व नियोजन यांची गरज निर्माण झाली आहे. यासाठी लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम करणे महत्वाचे ठरते.

प्रदुषणमुक्त भारत संकल्पना :—

भारत हा विशाल लोकसंख्येचा देश आहे. अफाट लोकसंख्येमुळे प्रदुषण सुध्दा त्याच प्रमाणात आहे. मानवाने नैसर्गिक पर्यावरणातून उपलब्ध झालेल्या संसाधनांचा उपभोग घेऊन निर्माण झाालेले त्याज्य पदार्थ कोणताही विवेक न करता पर्यावरणात फेकले. त्याहीपेक्षा गंभीर बाब म्हणजे विघटन होऊ न शकणारे अनेक पदार्थ कृत्रिमरित्या निर्माण करून त्यांचा उपभोग घेतला व त्याचा केरकचरा कोणताही विधिनिषेध न मानता पर्यावरणात टाकला. त्यातूनच पर्यावरणाच्या प्रदुषणाची समस्या निर्माण झाली आहे.

प्रदुषणाचे अनेक प्रकार आहेत. यामध्ये हवा प्रदुषण, जलप्रदुषण, भुमी प्रदुषण, ध्वनी प्रदुषण इत्यादींचा समावेश आहे.

१) **हवा प्रदुषण** :— मानवाच्या अनिर्बंध हस्तक्षेपांमुळे वातावरणात अथवा हवेत मिसळणाऱ्या अशुध्दींचे अथवा प्रदुषकांचे प्रमाण वाढले आहे. हवेचे दुषितीकरण म्हणजेच हवा प्रदुषण, औद्योगीकरणानंतर हवेच्या प्रदुषणाचे प्रमाण वाढले असून ही एक गंभीर समस्या बनली आहे.

हवा प्रदुषण निवारण्याचे मानवी उपाय :— हवेच्या शुध्दीकरणासाठी निसर्गाएवढी प्रभावी व व्यापक यंत्रणा निर्माण करणे मानवी क्षमतेच्या बाहेरची गोष्ट आहे. परंतु हवेत सोडल्या जाणाऱ्या प्रदुषकांवर नियंत्रण ठेवणे तसेच त्यांचा जीवसृष्टीवर व अन्य घटकांवर होणारा दृष्परिणाम कमी करणे शक्य आहे. यामध्ये

ISSN : 2278-9308
December, 2021

योग्य वाहनांचा वापर, इंधन व्यवस्था, कारखान्यातील स्वयंचलित वाहने, अनुस्फोट चाचण्यांवर बंदी इत्यादी उपाययोजना आहेत.

२) जलप्रदुषण :— पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा ७१ टक्के भाग जलव्याप्त आहे पृथ्वीवरील एकूण जलसाठयाच्या एक टक्क्यापेक्षा कमीच पाणी नद्या, सरोवरे, तलाव व भुजलाच्या स्वरूपात मानवाला वापरता येण्यासारखे आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९८ टक्के लोकसंख्या नद्या, सरोवर व समुद्रकिनारी वास्तव्य करते, पृथ्वीवरील ८० टक्के अन्न पाण्यातील वनस्पती व प्राणीजीवनावर अवलंबून आहे, पाण्यातील सुक्ष्म वनस्पतींमुळे ५० टक्के ऑक्सीजनची निर्मिती होते.

मानवाने पाण्याचा अयोग्य व अनिर्बंध वापर केल्यामुळे जलप्रदुषणाची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. निसर्गातील जलशुध्दीकरणाची यंत्रणा कोलमडून पडली आहे. त्यामुळे भूपृष्ठावरील तसेच भुगर्भातील पाणी दुषित निरूपयोगी बनत चालले आहे.

जलप्रदुषण निवारण्याचे मानवी उपाय :— हवेप्रमाणेच पाण्याचे ही नैसर्गिकरित्या शुध्दीकरण होत असते. वाहत्या पाण्यातील दूषित पदार्थ दूरवर नेले जातात. पाण्यात मिसळत जातांना त्याची तिव्रता कमी कमी होत जाते. परंतू यासोबतच मानवी उपाय सुध्दा आवश्यक आहेत. धार्मिकस्नान करीता नद्यांचे संगमापाशी किंवा तीर्थक्षेत्रामध्ये स्नान करण्याने पापांचे परिमार्जन होते अशी अंधश्रध्दा आहे. त्यामुळे अनेक धार्मिक स्थळांवर एकाचवेळी लाखोंच्या संख्येने स्नान केले जाते. कपडे धुणे मलभूत विसर्जन तसेच हारफुल विर्सजन इत्यादी प्रकारांमुळे जलप्रदुषण होते. धार्मिक दृष्टया पवित्र मानल्या जाणाऱ्या नद्यांवर अस्थिचे विसर्जन करण्याची प्रथा आहे. त्याचप्रमाणे मृतांचा दफनविधी करून अर्धवट जळालेली प्रेते नद्यांच्या प्रवाहात सोडून देण्याची प्रथा आहे यामुळे या धार्मिक दृष्टया पवित्र नद्यांना दुर्गंधीयुक्त दुषित पाण्याच्या गटाराची अवकळा प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे अशा सर्व धार्मिक श्रध्दांना फाटा देऊन मानवाने जलप्रदुषण होऊ देऊ नये.

३) ध्वनीप्रदुषण :— हवा, पाणी प्रमाणेच ध्वनीचे प्रदुषण ही सुध्दा एक गंभीर स्वरूपाची समस्या आहे. 'दिवसेंदिवस वाढत जाणारा गोंगाट हा एक दिवस मानवाचा सर्वात मोठा शत्रू असेल. ध्वनीप्रदुषण ही पूर्णपणे मानव निर्मित समस्या आहे. एक विशिष्ट पातळीपर्यंतचा ध्वनी हा सहनीय असतो परंतू त्याची पातळी वाढली की तो गोंगाट वाटतो. विणाकारण वाजविले जाणारे वाहनांचे हॉर्न, लग्नप्रसंगीचे कर्कश वाद्य, इत्यादी गोंगाट सुखाद नसून त्रासदायक असतो. घर, कार्यालय, रस्ते, कारखाने इत्यादी ठिकाणी आवाजाची तिव्रता कमी जास्त असते, औद्योगिक क्षेत्रे, महानगरे इत्यादी क्षेत्रात आवाजाची तिव्रता जास्त असते.

ध्वनीप्रदुषण निवारण्याचे मानवी उपाय :— ध्वनीप्रदुषण विषयी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. मोठया आवाजाचे दुष्परिणाम व आवाजावर नियंत्रण ठेवण्याची आवश्यकता याविषयी सर्व लोकांना वैद्यानिक ज्ञान दिले पाहिजे.

त्याचप्रमाणे ध्वनिवर्धकाच्या वापरावर सुध्दा नियंत्रण असावे. धार्मिक व सामाजिक समारंभ प्रसंगी ध्वनिवर्धकाचा वापर मुक्तपणे केला जातो त्यावर आळा घातला पाहिजे. स्वयंचलित वाहनांची देखभाल करून त्यांना सुस्थितित ठेवून त्यावर नियंत्रण ठेवल्यास वाहनांद्वारे होणारे ध्वनीप्रदुषण टाळले जाऊ शकते. सायलेन्सर न लावता वाहन चालविणे हा युवकामधला छंद बंद झाला पाहिजे इत्यादी अनेक प्रकारे ध्वनीप्रदुषण टाळले जाऊ शकते.

सारांश :—

भारतातील लोकसंख्या आणि त्यामुळे पर्यावरण आणि प्रदुषनावर त्याचा होणारा अनिष्ठ परिणाम याबाबत संतुलन असणे आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे निश्चितच पर्यावरणाला धोका पोहचला आहे. प्रदुषण सुध्दा दिवसेंदिवस वाढतच आहे. प्रदुषण मुक्त भारतासाठी तसेच पर्यावरण पुरक व्यवस्थेसाठी आज लोकसंख्येवर आळा घालणे महत्वाचे ठरते.

संदर्भग्रंथ सूची :—

१) भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या लेखक—रा.ज.लोटे पेज क्र. २५० ते २५५
२) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या लेखक—डॉ.बी.एम.कऱ्हाडे पेज क्र. ४४४ ते ४४८
३) पर्यावरण भूगोल डॉ.सुभाषचंद्र सारंग पेज क्र. ५७ ते ६०

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील पंचवार्षीक योजनाचा आढावा

डॉ. विठ्ठल घिनमिने
सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर तालुका–हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा –४४२३०७

प्रस्तावना:

भारतासारख्या देशाचा जलद विकास घडवून आणण्यासाठी आर्थिक व्यवहारांची योजनाबध्द आणखी करण्याची गरज अधिक होती. लोकसंख्येच्या दृष्टीने अत्यंत अपूरे असे भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न होते. अन्न, वस्त्र, निवारा या जिवनाआवश्यक गरजा प्रचंड प्रमाणात अपूऱ्या होत्या. शेती पारंपारीक आणि मागासल्या अवस्थेत होती. उद्योगधंदे अल्प प्रमाणात होते. देशात दारिद्रयाचे प्रमाण अर्ध्यापिक्षा अधिक होते. स्वातंत्र्यानंतरच्या व पूर्वीच्या अनेक सामाजिक व आर्थिक घटना देशाला घातक होत्या. देशासमोर अनेक मुलभुत समस्या होत्या. आता देश कुठेतरी आपली आर्थिक प्रगतीसाठी धडपडत होता. अशा सर्व परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी भांडवलशाही अर्थव्यवस्था भारताच्या राज्यकर्त्यांना असमर्थ दिसून येत होती. देशाची आर्थिक सामाजिक आणि नैतिक उन्नती करण्याचे सामर्थ्य केवळ नियोजनात आहे. याविषयी सर्वांचे एकमत झाले होते. म्हणुनच नियोजनाच्या मागणीला स्वाभविकपणे चालनामिळाली. १९ जानेवारी १९५० रोजी कॉंग्रेस वर्किंग कमेटीने भारताच्या आर्थिक विकासाची योजना आखण्यासाठी नियोजन मंडळाची नेमणूक करावी अशी शिफारस केली. भारत सरकारने ही शिफारस मान्य करून भारताचे पहिले पंतप्रधान श्री. जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली 'नियोजन मंडळाची स्थापना केली. या मंडळाची पहिली बैठक २८ मार्च १९५० होऊन प्रत्येक्षात कार्याला सुरूवात करण्यात आली.

नियोजन मंडळाने पंचवार्षिक योजनाच्या माध्यमातून देशाचा सर्वांगिन विकास करण्याचे प्रयत्न केलेले आहे. या नियोजन मंडळाच्या माध्यमातूनच भारताची पहिली पंचवार्षिक योजना १ 'एप्रिल १९५१ पासून सुरू झाली होती. आणि ३१ मार्च २०१७ पर्यंत भारताच्या बारा पंचवार्षिक योजना पूर्ण होत होत्या परंतु भारत सरकारने बारावी पंचवार्षिक योजना सुरू असताना सन २०१५ मध्ये नियोजन आयोगाच्या ठीकाणी नीती आयोगाची स्थापना करण्यात आली. अशाप्रकारे भारताने नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून १२ पंचवार्षिक योजना आणि निती आयोगाची स्थापना करून देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाला एका वेगळया उंचीवर नेण्यात महत्वपुर्ण भुमिका बजावली आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये संपुर्ण बारा पंचवार्षिक योजनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

१) पहिली पंचवार्षिक योजना–

या योजनेचा कालावधी १ एप्रिल १९५१ – ३१ मार्च १९५६ होता. भारताची लोकशाही घटना विचारात घेऊन या योजनेचे सार्वजनिक विभाग आणि खाजगी विभाग असे दोन भाग करण्यात आले होते. सार्वजनिक विभागाच्या कारभार पूर्णपणे सरकार पाहतील तर खाजगी विभागाचा कार्यभार पूर्णपणे खाजगी संस्था व व्यक्तीच्या हाती राहणार होता. ही योजना आखतानास नियोजन मंडळावर बऱ्याच मर्यादा होत्या परंतु अर्थव्यवस्था मोठया प्रमाणात खाद्यानाच्या आयातीची समस्या आणि वस्तुच्या मूल्याच्या वाढीचा सामना करित होता. म्हणून या योजनेत शेती क्षेत्राला अधिक प्राथमिकता दिली गेली. यामध्ये सिंचन आणि विदयुत परियोजना सामिल हात्या. या योजनेचा ४४.६टक्के खर्च सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना वितरित करण्यात आला.

या योजनेचे प्रमुख उदिष्टये खालीलप्रमाणे होते.

१) युध्द व फाळनीमुळे ढासळलेली अर्थव्यवस्था सावरून आर्थिक विकासाचा पाया घालणे.

२)संपत्तीची विषमता कमी करून सर्वांना समान संधी मिळेल अशी व्यवस्था अमलात आणणे.

३) रोजगाराच्या संधी निर्माण करून देशातील जनतेचा राहणीमानाचा दर्जा वाढविणे.

वरील उदिष्टये पूर्ण करण्यासाठी या योजनेत निर्वासिताचे पूनर्वसन, अन्नधान्यात स्वयंपुर्ण होण्यासाठी शेतीचा जलद विकास आणि महागाईवर नियंत्रण ठेवण्यावर भर देण्यात आला.

- **दुसरी पंचवार्षिक योजना :**

या दुसऱ्या योजनेचा कालावधी १९५६– १९६१ होता. या योजनेत औद्योगिक विकासाचा पाया घालण्यासाठी मुलभुत आणि जड उद्योगांना अग्रक्रम देण्यात आला अर्थव्यवस्थेला धोराचा धक्का देवून तीला उड्डाण अवस्थेकडे नेण्याचे धैर्यस्विकारण्यात आले. १९५६ साली भारत सरकारने समाजवादी धोरणाचा स्विकार करून औद्योगिक धोरण जाहीर केले. या योजनेचा विकास प्रो. महालनोबीस या प्रसिध्द अर्थशास्त्रज्ञानी केलेला आहे. लोखंड, पोलाद, जड रसायने, जड इंजिनिअरिंग उद्योग आणि यंत्रसामुग्रीची निर्मीती या उदयोगावर विशेष भर या योजनेत दिलेला आहे.

- **तिसरी योजना :**

या योजनेचा कालावधी १९६१—६६ होता. या योजनेच्या काळापूर्वी गेल्या दोन योजनामुळे आर्थिक विकासासाठी आवश्यक संस्थात्मक रचना बऱ्याच प्रमाणात निर्माण झाली होती. या योजनेत स्वावलंबी आणि आत्मनिर्भर अशी अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचे धैर्य ठरविण्यात आले होते.

वास्तविक पाहता ही योजना ३१ मार्च १९६६ ला पूर्ण होणार होती परंतू १९६२ मध्ये चीन आणि १९६५ मध्ये पाकीस्तान सोबत युध्द, दुष्काळ, रूपयाचे अवमुल्यन आणि विकासाची मंद गती या अनेक अडचणीमुळे ही योजना स्थगित करून एक—एक वर्षाची योजना सुरू ठेवण्यात आली.

वरील सर्व अडचणीमुळे ही योजना आपल्या ध्येयाना प्राप्त करू शकली नाही.

- **तीन वार्षिक योजना :**

या तीन क्रमाने वार्षिक योजनांचा कालावधी १९६६ पासून १९६९ पर्यंत होता. सरकारची आर्थिक स्थिती बिघडल्यामुळे आणि चीनने सोबत झालेल्या युध्दामुळे सरकारने आगामी वर्षामध्ये योजनेचा निश्चिय केला. प्रत्येक एक वर्षाची योजना राबविण्यात आली. या कालावधीला नियोजन प्रक्रियेचा अंतराल आणि 'योजना—अवकाश' म्हटले होते.

- **चौथी योजना :—**

या योजनेचा कालावधी १९६९—७४ होता. ही योजना गाडगीळ योजनेवर आधारित होती. ज्यात स्थायित्वाबबरोबर विकास आणि आत्मनिर्भरतेकडुन प्रगती या धारणेवर विशेषभर देण्यात आला. परंतू दुष्काळ आणि १९७१—७२ च्या भारत—पाकीस्तान युध्दामुळे योजनेसाठी वित्तीय संकट निर्माण झाले. मुद्रास्फितीमुळे आर्थिक तृटीत वाढझाली आणि आर्थिक सहाय्यतेमुळे गैर योजना खर्च अधिक झाला.

- **पाचवी योजना :**

या योजनेचा कालावधी १९७४—७९ होता. या योजनेत गरीबी निमुर्लन आणि आत्मनिर्भरतेवर जोर दिला याच योजनेत गरीबी निर्मुलनाची अर्थात वीस सुत्री कार्यक्रमाची सुरूवात १९७५ मध्ये सुरूवात करण्यात आली. या योजनेत सामाजिक, आर्थिक आणि क्षेत्रीय असमानतेमध्ये वाढझाली. नियोजनाच्या प्रक्रियेचे अधिक राजकीयकरण झाले.

या योजनेचा कालावधी कठोर आपातकाळामुळे वाईट रित्या अवरूध्द झाला. केंद्रामध्ये परिवर्तन झाले जनता पार्टी बहुमताने १९७७ मध्ये सत्तेत आली. या सरकारने १९७७—७८ या एक वर्षाची योजना सुरू केली. आणि या योजनेला सरकती योजनेची संज्ञा दिली गेली.

- **सहावी योजना :**

या योजनेचा कालावधी १९८०—८५ होता. या योजनेची सुरूवात कठीण परिस्थितीत झाली. वाढती महागाई, तेलाच्या भरमसाठ किमती, कोळसा, रेल्वे व पोलाद या महत्वाच्या क्षेत्रामध्ये पिछेहाट झाली होती. या पार्श्वभुमीवर या योजनेचे महत्व अधिक होते. या योजनेमध्ये सामाजिक, आर्थिक आधारभूत संरचनेवर भर एकीकृत ग्रामीण विकासक्रमाद्वारे ग्रामीण गरीबी नष्ट करणे, इत्यादी बाबीवर भर दिला गेला.

- **सातवी योजना :**

या योजनेचा कालावधी १९८५—९० होता. या योजनेत आधुनिककिरण, आत्मनिर्भरता, आणि सामाजिक न्याय या बाबींना प्राध्यान्न देण्यात आले. अन्नधान्याच्या उत्पादनात वृध्दि, रोजगारीच्या वाढत्या संधी, सामान्य उत्पादकतेमध्ये वाढ यावर भर देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

सरकारने या योजनाच्या माध्यमातून सर्व विकास कार्यक्रमाच्या उपलब्धीचे मुल्याकन केले. यद्यपि अर्थव्यवस्थेचा विकास दर १९८० च्या दशकात उत्तम राहीला. परंतु आर्थिक परतफेड संतुलनाची स्थिती बिघडली होती. भारतीय अर्थव्यवस्था त्या मोठया कर्जाच्या अटींना पूर्ण करण्यात

अपयशी राहीली. ज्यांच्यावर सरकारी खर्च या कालावधीच्या दरम्यान मुख्य रूपाने अवलंबून होता. या योजनेसाठी कोणतेही ठोस आर्थिक धोरण नव्हते. ज्यामुळे अर्थव्यवस्था परतफेड संतुलन आणि आर्थिक तोटयांच्या विळख्यात आली.

- **दोन वार्षिक योजना :**

सातवी योजना पुर्ण होताच आर्थिक संकटामुळे १९९०—९१ आणि १९९१—९२ यादोन वर्षाच्यासाठी योजना तयार करण्यात आली. संपुर्ण जगभरात आर्थिक सुधारणेची प्रक्रिया, वित्तीय असंतुलन आणि रूपयाचे अवमुल्यन या सर्व बाबीमुळे आठवी योजनेचा कालावधी उशिरा सुरू झाला.

- **आठवी योजना :**

या योजनेचा कालावधी १९९२—१९९७ होता भारतात जुलै १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण लागू करण्यात आले आणि या नवीन आर्थिक धोरणाच्या प्रक्रियेत ही योजना सुरू करण्यात आली. भारतीतील अंतर्गत बिघडलेली परतफेड, संतुलन, आत्याधिक आर्थिक तोटे, मुद्रास्फितीचा वाढता दर या सर्व घटकाचा विचार करून ही योजना राबविण्यात आली. ही आठवी योजना अशी पहिली योजना होती तिने देशाद्वारे अनेक दशकापासून सुरू ठेवलेल्या व्यष्टी आर्थिक धोरणाचे आत्म—निरिक्षण केले.

या योजनेमध्ये पुढील बाबीवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

- अर्थव्यवस्थेत राज्याच्या भुमिकेला तात्काळ परिभाषीत करणे.
- बाजार— आधारित विकासाची संकल्पना लागु करणे.
- अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राची भुमिका मान्य करणे.
- मागास राज्यासाठी आधारभुत संरचनेमध्ये मोठया प्रमाणात गुंवणुक करणे.
- वाढता गैर—योजना खर्च आणि वित्तीय तोटा कमी करणे.
- आर्थिक सहाय्यता आणि विकेंद्रिकरण यांचा विचार करण्याची आवयकता निर्माण करणे.
- कृषी आणि अन्य ग्रामीण क्रियावर अधिक भर देणे.

अशाप्रकारे अर्थव्यवस्था या योजनेत उदारिकरणाकडे अग्रेसर झाली आणि या योजनेवर अनेक समाजवादी विचारवादयानी टीका केली.

नववी योजना :

नवव्या योजनेची कार्यकाळ १९९७—२००२ होता. यावेळेस दक्षिण—पूर्व आशियाई आर्थिक संकटे निर्माण झाली होती. तरी सुध्दा या योजनेत ७ प्रतिशत उच्च विकास दराचे लक्ष निर्धारित करण्यात आले होते. या योजनेत सात मुलभुत किमान सेवावर जोर देण्यात आला. या सेवामध्ये खालील सेवा समाविष्ट होत्या.

- देशातील जनतेला पिण्यायोग्य स्वच्छ पाणीची उपलब्धता करणे.
- प्राथमिक आरोग्य सेवाचा संपुर्ण जनतेला लाभ देणे.
- प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वजनिककरण करणे.
- निराक्षय गरीब परिवारासाठी सार्वजनिक निवास सहाय्यता करणे.
- लहान मुलासाठी पौष्टीक आहाराची व्यवस्था करणे.
- सर्व गाव आणि निवास स्थानाचे संयोजन करणे
- सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेला सरल आणि परिणाम कारक बनविणे.

नियोजन मंडळाने या योजनेचे मध्यवर्ती लक्ष साामजिक न्याय आणि समतेबरोबर वृध्दि या संकल्पनेवर आधारित होते. यासाठी या योजनेत खालील उदिष्टये ठरविण्यात आली.

- देशात उत्पादक स्वरूपाची रोजगारी निर्माण करणे यासाठी कृषी आणि ग्रामीण विकासाला अग्रक्रम देणे.
- देशातील वस्तूच्या किंमतीस्थिर ठेवून अर्थव्यस्थेच्या वृध्दिदराची गती वाढविणे.
- समाजातील कमजोर घटकासाठी अन्न, पिण्याचे पाणी, प्राथमिक आरोग्य सेवेच्या सवलती, प्राथमिक शिक्षण, निवारा इत्यादी सोयी सुविधा पूरविणे.
- लोक सहभाग असणाऱ्या पंचायतीराज संस्था, सहकारी संस्था आणि स्वयंसेवी गटाना उत्तेजन देणे.
- लोकसंख्येच्या वाढत्या वृध्दिदराला घालून त्यांना आत्मनिर्भरतेच्या प्रयत्नांना सूदृढ करणे.

अशाप्रकारे या योजनेत सामाजिक, आर्थिक आधारभुत संरचना निर्माण करण्यावर सार्वजनिक क्षेत्रात भर देण्यात येऊन अर्थ व्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रात मुक्तपणे वावरण्याची मोकळीक खाजगीक्षेत्राला देण्यात आली.

- **दहावी योजना :**

या योजनेचा कालावधी२००२—२००७ होता. या योजनेत विकासाची व्यूहरचना आखताना आर्थिक वृध्दी, सामाजिक विकास आणि वाढत्या रोजगाराच्या संधी या तीन बाबीमध्ये समन्वय प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्न करण्यात आला.

या योजनेमध्ये खालील उदिष्टये ठरविण्यात आली होती.

- प्रति व्यक्ती उत्पन्नाला पुढील १० वर्षामध्ये दुप्पट करणे.
- सरासरी एकुण देशीय उत्पादनात ८ टक्क्यानी वृध्दि करणे.
- दारिद्रयाचे प्रमाण २००७ पर्यंत ५ प्रतिशत कमी करणे.
- साक्षरता दर ७५ प्रतिशत पर्यंत वाढविणे.
- सर्व खेडयांना स्वच्छ पाणी, बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे,रोजगारीच्या गुणवत्तेमध्ये वाढ करणे.
- केवळ उच्च विकास दराचा विचार न करता लोकाच्या जीवन स्तरात बदल करणे.
- नियोजनात राज्याच्या भुमिकेमध्ये वाढ करणे, ज्यामध्ये पंचायती राज संस्थांना मोठया प्रमाणात सामील करणे.
- कृषी क्षेत्राला अर्थव्यवस्थेचे मुळ प्रेरक बळ घोषीत करून या क्षेत्रावर अधिक भर देणे.
- आरोग्य, शिक्षण अशा सामाजिक सेवावर अधिक जोर देणे.
- आर्थिक सुधारणा आणि नियोजनाच्या प्रक्रियांच्या प्रासंगिकतेवर अधिक भर देणे.

या योजनेमध्ये सर्वांगिण घटकाचा विचार करण्यात आला. शेती, दारिद्रय, आरोग्य, शिक्षण, बालमृत्यू मातामृत्यू याशिवाय राज्याला सुध्दा नियोजन प्रक्रियेत समाविष्ट करण्यात आले.

- **अकरावी योजना :**

या योजनेचा कालावधी २००७ ते २०१२ होता. ही योजना सतत गतिमान आणि सर्वसमावेशक विकास या संकल्पनेवर आधारित होती. या योजनेची प्रमुख उदिष्टये खालीलप्रमाणे आहेत.

१)या योजनेत आर्थिक वृध्दि दर १० प्रतिशत पूर्ण करणे.
२)कृषि क्षेत्रातील विकास दर ४.१%, उद्योग क्षेत्रातील विकासदर १०.५% आणि सेवाक्षेत्रातील विकास दर ९.९%प्राप्त करणे.
३)गरीबीचे प्रमाण सन २०११—२०१२ पर्यंत १६.२ टक्क्यापर्यंत कमी करणे.
४) या योजनेत ०७ कोटी लोकांनारोजगार देण्याचे लक्ष निर्धारित केले आहे.
५) या योजनेत साक्षरतेचा दर ७५ टक्यापर्यंत निश्चित करण्यात आला.
६) देशातील संपुर्ण गावामध्ये स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे.
७) ५.८ दशलक्ष नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
८) शैक्षणिक बेरोजगारी ०५ टक्यापेक्षा कमी करणे.
९) सन २०१२ पर्यंत सर्वांना राहण्याची जागा उपलब्ध करून देणे.
१०) अकुशल कामगाराना त्यांच्या वेतनात २०% वाढ उपलब्ध करून देणे.
११) स्त्रीयामधील अनिमीया रोगाचे प्रमाण ५० %पेक्षा कमी करणे.

या योजनेत सर्वाधिक भर सामाजिक सेवावर देण्यात आला असून कृषिवर १८.०५ %, उर्जा २३.०४%, वाहतुक १५.०७ % आणि सामाजिक सेवा ३०.०९ %खर्च करण्यात आला. या योजनेत उपेक्षित विकास दर ०.९% ठरविण्यात आला हाता परंतु ०६.०७% साध्य होऊ शकला.

- **बारावी पंचवार्षिक योजना :**

या योजनेचा कालावधी १ एप्रिल २०१२ ते ३१ मार्च २०१७ असा होता. सर्वसमावेश, गतिमान आणि श्वाश्न विकासावर ही योजना परिभाषीत करण्यात आली. या योजनेची उदिष्टये खालीलप्रमाणे होती.

१) वार्षिक वाढीचा वेग १०% निर्धारित करण्यात आला.
२) कृषि वृध्दीवर ४%निर्धारित करण्यात आला.
३) उत्पादन वृध्दि कर १०%निर्धारित करण्यात आला.
४) देशातील द्रारिद्रयाचे प्रमाण १०%कमी करण्याचे उदिष्ट ठेवण्यात आले.
५) देशातील शैक्षणिक असमानता दुर करणे.
६) मातामृत्यूचे प्रमाण १%पर्यंत कमी करणे.
७) शिशू मृत्यूदर २५%पर्यंत कमी करणे.
८) बाल लिंगगुणोत्तर ९५० पर्यंत कमी करणे.
९) सिंचीत क्षेत्राचे प्रमाण १०३ दशलक्ष हेक्टर करणे.
१०) वायू उत्सर्जनाचे प्रमाण २५%पर्यंत कमी करणे.

या योजनेमध्ये ग्रामीण विकास शिक्षण वाहतुक व उर्जा या क्षेत्रावर मुख्य भर देण्यात आला याशिवाय सर्वसमावेशक, गतिमान आणि श्वाश्वत विकासावर या योजनेत लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

- **भारतीय नियोजनाचे यश :**

भारतीय नियोजनाचा कालखंड १९५१—२०१५ असा गृहीत धरला जातो. या काळामध्ये नियोजनाच्या माध्यमातून बारा पंचवार्षिक योजना आणि एकवर्षीय योजना पाच वर्ष राबविण्यात आल्या या संपुर्ण ६५ वर्षाच्याकालावधीत भारतातील सर्व क्षेत्राचा सर्वांगिण विकास झोलला दिसून येतो.
१)राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नात वाढ
२) शेतीक्षेत्राचा विकास
३) औद्योगिक विकास आणि विस्तार
४) आधारभुत संरचनेचा विकास
५) निर्यातीमध्ये विविधता आणि आयात प्रतिस्थापन
६) भारतीय लोकाच्या सरासरी आयुर्मानात वाढ
७) शिक्षणपध्दतीचा विस्तृत विकास
८)विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा विकास
९) रोजगाराच्या संधीत वाढ
१०) माहिती आणि दुरसंचार क्षेत्राचा विकास

- **नियोजनाचे अपयश :**

भारतीय नियोजनाचे यश ज्याप्रमाणे आहेत त्याच प्रमाणे अपयश पण आहे. ते खालीलप्रमाणे सांगता येईल.
१)भारतातील दारिद्रयाचे समुह उच्चटन होऊ शकले नाही.
२)बेरोजगारांच्या संख्येत वाढ आणि रोजगाराच्या संधीची उपलब्धता होऊ शकली नाही.
३)उत्पन्न आणि संपत्तीची विषमतेमध्ये वाढझाली.
४)आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण मोठया प्रमाणात होऊन अर्थव्यवस्था भांडवलशाही मोठया झुकली आहे.
५)शेती क्षेत्राचा अपूरा विकास होवून शेती क्षेत्र अजूनही सक्षम होऊ शकले नाही.

सारांश :

भारतीय नियोजनाला २०१५ पर्यंत ६५ वर्ष पूर्ण झाली. त्यानंतर २०१५ नीती आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या ६५ वर्षाच्या कालावधीत आर्थिक विकासासाठी योजना आखताना अनेक महत्वाचे निर्णयघेण्यात आले. अर्थव्यवस्थेच्या विभिन्न क्षेत्राचा प्राधान्यक्रम ठरवितांना सरकारला बरेच धोरणात्मक निर्णय घ्यावे लागतात. या धोरणात्मक निर्णयावरच योजनेच यश अवलंबुन असते. भारतीय नियोजनाचा प्रमुख उद्देश जनतेच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावून लोकांना अधिकाअधिक समृध्द व विविध प्रकारचे जीवन जगण्याची संधी मिळून देणे हा होता. याकरिता पंचवार्षिक योजनेमध्ये वृध्दि, रोजगार, स्वयंनिर्भरता आणि सामाजिक न्याय या मुलभुत उदिष्टावर भर देण्यात आला.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा बहुतांश काह फाळणीमुळे निर्माण झालेले अनेक प्रश्न, निर्वासिताचे पुनर्वसन, अशा अनेक समस्या होत्या तरी सुध्दा या योजनेत शेती विकासाला महत्व देण्यात आले. दुसऱ्या योजनेच्या काळात विदेशी चलनाची तुट निर्माण झाली तरी सुध्दा औद्योगिक विकासावर भर देण्यात आला. तिसऱ्या योजनेत देशाला तिव्र दुष्काळाला तोंड दयावे लागले या सोबतच चीन व पाकिस्तान बरोबर युध्द ही करावे लागले. त्यामुळे या काळात ही योजना अपयशी

ठरली. चौथ्या योजनेत प्रतिकुल मान्सून, अन्नधान्याच्या उत्पादनात घट, औद्योगिक उत्पादनात घट यामुळे ही सुध्दा योजना अपयशी ठरली. पाचव्या योजनेत प्रचंड भाववाढ आणि आर्थिक अरिष्ट, देशात लागु झालेली आणिबाबणी यामुळे ही सुध्दा योजना फारशी यशस्वी होऊ शकली नाही. सहाव्या योजनेत मात्र बहुताश उदीष्टये साध्य झाल्याचे दिसून आले. सातव्या योजनेत शेती विकास झपाटयाने झाला. औद्योगिक विकास तिव्र स्वरूपाच्या दिसून येतो. आठव्या योजनेत सामाजिक सेवावर अधिक लक्ष दिल्या गेले. नवीन आर्थिक धोरणाचा प्रभाव या योजनेवर दिसून आला. नववी, दहावी, अकरावी व बाराव्या योजनेत सामाजिक सेवा, उद्योग, सेवा, याद्वारे सर्वागिक विकास करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

संदर्भ सुची :

१)भारतीय अर्थव्यवस्था– श्रीधर देशपांडे विनायक देशपांडे, हिमालया पस्लोशिंग हाऊस मुंबई.
२)भारतीय अर्थव्यवस्था– रमेश सिंह, MC Graw Hill Education Private Limited Chennai.
३) भारतीय अर्थव्यवस्था–श्रीराम श्रीरंगम मनीष कुमार, रोहीत देव झा Pearson Success Companino

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

भारतातील नक्षलवाद व मानवाधिकार : एक मागोवा

प्रा. मनोज के. सरोदे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आर्ट्स कॉलेज, सिहोरा,तह. तुमसर, जि. भंडारा

प्रस्तावना :

आदिम काळापासुन मानवजात समुहाने राहत आहे आणि आपल्या समुहाचे अस्तित्व टिकविण्याकरिता त्यांनी स्वत:ची राज्यव्यवस्था निर्माण केली आहे. समुहाचा गट किंवा राज्य किंवा देशाला संगठीत व सुरक्षित ठेवण्यासाठी व सांमजस्यपुर्ण जीवन व्यतीत करण्यासाठी प्रत्येकाने विभिन्न प्रकारच्या शासन व्यवस्थेची निर्मिती केली आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेली आणि भारताच्या काही भागात आजही अस्तित्वात असलेली जात व्यवस्था त्याचेच उदाहरण आहे. भारताला सन १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारतीय जनतेने भारतीय संविधानाची निर्मिती केली आणि भारतीय जनतेने सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक गणराज्य निर्माण केले. लोकशाही म्हणजे ज्यामध्ये लोकप्रतिनिधिच्या माध्यमाने जनता प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत असते.

भारतीय संविधानातील सर्व कलमांचा अभ्यास केल्यास तर, त्यामध्ये मानवाधिकार आणि व्यक्ती स्वातंत्र्यांचा मोठ्या प्रमाणात स्विकार करण्यात आला आहे. दुस—या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे कोणतीही जात, धर्म, वंश, लिंग, भाषा इत्यादी भेदभाव असुन समाजाचा सदस्य या नात्याने प्राप्त होतात व स्वातंत्र, समानता, बंधुता व न्याय या मुल्यांसी ज्यांचा संबंध जोडला जातो. त्यालाच मानवाधिकार असे म्हटले जाते. भारतीय संविधानाने भारतीय जनतेला निसर्गत: प्राप्त झालेल्या मानवीय अधिकाराच्या संरक्षणाची हमी दिली आहे. परंतु हीच बाब नक्षलवाद, आंतकवाद, खलिस्तानवादी विचाराच्या गटाला मान्य असे दिसते आहे. हा गट स्वत:च्या स्वार्थाकरिता भारत सरकार सोबत संघर्ष करुन स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे आणि जनतेला हाताशी धरून मानवाधिकाराची मोठ्या प्रमाणात पायामल्ली करीत आहे. याच नक्षलवादाचा अभ्यास या लेखामध्ये करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

- भारतात सुरु असलेल्या नक्षलवादाचा अभ्यास करणे.
- नक्षलवाद व प्रशासनामध्ये झालेल्या संघर्षामध्ये मानवाधिकारांच्या मुल्यांचा अभ्यास करणे.
- भारतातील मानवाधिकार कार्यकर्त्यांची नक्षलवादांच्या संबंधात असलेल्या मतांचा अभ्यास करणे.

नक्षलवाद समजून घेण्यासाठी :

६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात पश्चिम बंगालमधील नक्षलबाडीत चारू मुजुमदार यांनी सुरू केलेल्या जमीनदारांविरोधातील आंदोलनाने पेट घेतला होता. या आंदोलनालाच पुढे 'नक्षलवाद' असे संबोधले जाऊ लागले. नक्षलवादाच्या या ठिणगीने ७० च्या दशकात आंध्र प्रदेशात वणव्याचे रूप घेतले होते. व्यवसायाने शिक्षक असलेल्या कोंडापल्ली सीतारामय्या यांनी या वणव्याचे नेतृत्व स्वीकारत आदिलाबाद, वारंगळ, तेलंगणा परिसरात चळवळीला आकार दिला. तिलाच पुढे माओवादाचे अधिष्ठान देण्यात आले आणि आज या चळवळीने उग्र रूप धारण केले आहे. 'रिव्हॉल्यूशन इज नॉट अ डिनर पार्टी, इट सीक्स सॅक्रिफाइस..' हा माओ झेडुंग यांचा आवडता युक्तिवाद. तो शिरसावंद्य मानूनच नक्षलवाद्यांनी चळवळ सुरू ठेवली आहे. मात्र, चळवळीचा आवाका वाढल्यानंतर आणि पोलीस—प्रशासनाच्या कारवायानंतर नक्षलवाद्यांना जंगलांचा आसरा घ्यावा लागला. 'सेफ झोन' च्या शोधार्थ कोंडापल्ली सीतारामय्या यांनी चळवळीतील कार्यकर्त्यांचे पाच गट स्थापन करून त्यांना गोदावरीच्या तटावरील जंगलांत पाठवले. या परिसराला दंडकारण्य असे संबोधले जाते. बस्तर, आदिलाबाद, वारंगल या जिल्हयांच्या सीमारेषेला लागून असलेल्या या दंडकारण्यातूनच आज नक्षलवाद्यांच्या कारवायांचे संचालन केले जाते. बस्तर हा जिल्हा त्याचा केंद्रबिंदू.

सध्या छत्तीसगढमध्ये असलेल्या जिल्हयाच्या चतुसीमा महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, ओरिसा या राज्यांना भिडल्या आहेत. चार हजार चौरस किमी परिसरात पसरलेल्या बस्तरच्या जंगलातून एकेकाळी मध्य प्रदेश सरकारला दरवर्षी तब्बल २५० कोटींचा महसूल प्राप्त व्हायचा. २३६ गाव—पाडे या परिसरात असून ७६ विविध प्रकारच्या वनसंपत्ती या ठिकाणी आढळतात. मात्र,

वनखात्यातील अधिकारी, जमीनदार, कॉर्पोरेट्स यांनी केलेली येथील वनसंपत्तीची आणि आदिवासींची लुटालूट आणि त्यानंतर माओवाद्यांनी येथे टाकलेला डेरा यानंतर आता हे जंगल फक्त माओवाद्यांचे केंद्रस्थान म्हणूनच ओळखले जाते. बस्तर आणि एकूणच नक्षलवादी चळवळीच्या इतिहास, वर्तमान आणि भविष्याविषयी जाणून घ्यायची इच्छा असलेल्यांसाठी राहुल पंडिता यांचे 'हॅलो बस्तर – द अनटोल्ड स्टोरी ऑफ इंडियाज माओइस्ट मूव्हमेंट' हे पुस्तक उपयुक्त आहे. बस्तरच्या जंगलातील आदिवासींचे जिणे कसे होते. राज्यकर्ते, जमीनदार, वनखात्यातील अधिकारी यांनी बस्तरच्या आदिवासींचे कसे शोषण केले. या ठिकाणी दंडभेद नीती अवलंबून माओवाद्यांनी बस्तरच्या जंगलातच असलेल्या अबुझमाडला आपला बालेकिल्ला कसा बनवला. नक्षलवाद्यांचा सर्वोच्च नेता मुपाल्ला लक्ष्मण राव ऊर्फ गणपती व मालोजूला कोटेश्वर राव ऊर्फ किशनजी (२४ नोव्हेंबर २०११ रोजी किशनजी यांचा सुरक्षा दलांच्या चकमकीत मृत्यू झाला) यांच्या मुलाखतीतून नक्षलवाद्यांची विचारसरणी हळूहळू उलगडत जाते. नक्षलवाद्यांच्या पीपल्स लिबरेशन गुरिला आर्मी (पीएलजीए) या सशस्त्र संघटनेचे चालणारे कार्य, त्यांना मिळणारे प्रशिक्षण, माओवादी कम्युनिस्ट पार्टीची रचना, त्यांच्या परिषदा, क्रांतीची विचारधारा, अविकसित भागांत नक्षलवाद्यांना असलेले पाठबळ, नक्षलवादी नेत्यांच्या झालेल्या हत्या, पोलीस–प्रशासनाच्या क्रौर्यामुळे घडलेली हत्याकांडे याचा तपशील अस्वस्थ करणारा आहे. मुंबई, पुणे, नाशिक, दिल्ली, बेंगळुरू अशा अनेक मेगासिटींमध्ये वाढलेले बकालीकरण, झोपडपट्ट्या, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांमध्ये वाढत असलेला असंतोष, एकीकडे प्रचंड श्रीमंती आणि दुसरीकडे प्रचंड गरिबी असे असताना सरकारची बेफिकिरीची महती पटवून देण्यासाठी नक्षलवाद्यांनी आखलेला अजेंडा, एकीकडे सीमेपलीकडील दहशतवाद सातत्याने डोके वर काढत असताना देशांतर्गत परिस्थितीच कशी नक्षलवाद फोफावण्यासाठी पोषक आहे, हे सर्व थोपवण्यासाठी काय करणे गरजेचे आहे, याचा विचार होणे आवश्यक आहे.

भारतात माओवादाची किंवा नक्षलवादाची सुरुवात पश्चिम बंगालमध्ये १९६० च्या दशकात झाली होती. माओवाद्यांना नक्षलवादी असंही म्हणतात, अशी माहिती बीबीसी न्यूजने इंडियाज माओइस्ट रिबेल्स या लेखात दिली आहे. पश्चिम बंगालमधील नक्षलबारी गावात या भागात चारू मुजूमदार यांनी तेथील जमीनदारांविरोधात आंदोलन केले होते. या आंदोलनालाच पुढे नक्षलवाद असं संबोधलं जाऊ लागलं. ७० च्या दशकात या आंदोलनाने अत्यंत उग्र रूप धारण केलं. सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेमुळे ही चळवळ उदयाला आली. ही चळवळ दडपण्याचा पोलिसांकडून अनेकदा प्रयत्न झाला. गेल्या काही वर्षांत माओवाद्यांचे अनेक गट तयार झाले. मध्य भारतातील अनेक भागात त्यांनी आपलं अस्तित्व प्रस्थापित केलं आहे. या भागाला रेड कॉरिडॉर असं म्हणतात. झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओडिशा, बिहार, छत्तीसगढ आणि आंध्र प्रदेश या भागात या चळवळीचा मोठा प्रभाव आहे.

नक्षलवाद आणि मानवाधिकारांची पायमल्ली :

२२ एप्रिल २०१८ रोजी बोरिया कसनासुर लगतच्या जंगलात झालेल्या भीषण चकमकीमध्ये गडचिरोली पोलिसांच्या 'सी सिक्स्टी' या विशेष दलांनी आणि सीआरपीएफ – ९ च्या जवानांनी केलेल्या संयुक्त कारवाईत माओवाद्यांचे जवळपास ३५ ते ४० सशस्त्र कार्यकर्ते धाराशायी झाले. गडचिरोली जिल्हयातल्या अत्यंत दुर्गम प्रदेश असलेल्या भामरागडच्या जंगलात वसलेल्या छोट्या छोट्या वस्त्यांमधील बोरिया, कसनसूर ही गावे. त्यानंतरच्या पाठपुराव्यामध्ये झालेल्या कारवाईमधून असे लक्षात आलं की केवळ भीतीपोटी झालेल्या धावपळीमध्ये अनेक कार्यकर्ते इंद्रावती नदीच्या पात्रात बुडून मरण पावले. पण एक गोष्ट निश्चितच नजरेस येते की या कारवाईमधून माओवाद्यांचे गडचिरोलीमधील अत्यंत महत्त्वाचे गणले गेलेले केंद्र समूळ उद्धवस्त करण्यात पोलिस दलास भरघोस यश आले आहे. अपेक्षेप्रमाणेच माओवाद्यांचे प्रस्थापित शहरी हस्तक पश्चिम बंगाल, केरळ, तेलंगणा, आंध्र प्रदेश इत्यादी राज्यांमधून कित्येक स्वंयघोषीत नेते गडचिरोलीमध्ये डेरे दाखल झाली आणि अगदी ठरल्याप्रमाणे अल्पावधीत ७ मे २०१८ रोजी त्यांनी सत्यशोधक अहवाल सादर केला. कम्युनिस्टांच्या पठडीतली असलेल्या स्वंयघोषीत मानवाधिकार नेत्यांनी पोलीस दल आणि राखीव दलाच्या जवानांच्या विरुद्ध कोल्हेकुई सुरू केली आणि त्या पुढे जाऊन 'त्या भागातून पोलिस आणि राखीव दलाच्या जवानांनी पूर्णपणे माघार घ्यावी' अशी मागणी देखील केली होती. वस्तुस्थिती ही आहे की पोलिस आणि राखीव दलाचे जवान हे घटनाधिष्ठीत, लोकप्रतिनिधींनी स्थापन केलेल्या शासनाचे प्रतिनिधी असतात. शासनाविरुध्द संघर्ष करणा–या प्रतिबंधित माओवादी संघटनांना प्रत्युत्तर देतात तेव्हा ते त्यांचे कर्तव्य पार पाडत असतात आणि ते नागरिकांच्या मानवाधिकाराचे रक्षण करतात.

परंतु खेदाची गोष्ट ही आहे की हे तथाकथित मानवाधिकारांचे संरक्षक अशा लोकांची तळी उचलून धरतात की जे सशस्त्र उठावाची भाषा करत आहेत. त्यांना गुप्त मार्गाने मदत करणारे हे शहरी शिक्षीत पांढरपेशे नक्षलवादी त्याहूनी जास्त राष्ट्रहिताला धोकादायक आहेत. मानवाधिकारांच्या रक्षणाची संकल्पना सर्वमान्य होण्यास चालना देणा—या युनोच्या १९४८ च्या मानवाधिकार उद्घोषणेचे शेवटचे म्हणजे कलम ३० चा अभ्यास केल्यास खालील बाब लक्षात येते.

१९४८ मानवाधिकार उद्घोषणा, कलम ३० :

या जाहिरनाम्यातील कुठल्याही कलमाचा अन्वयार्थ लावून एखाद्या राज्याला, गटाला, समूहाला अथवा व्यक्तीला असा कुठलाही अधिकार प्राप्त होत नाही ज्यामुळे दुस—या कुणाच्या मानवाधिकाराचे आणि स्वातंत्र्याचे उल्लंघन होईल. म्हणूनच पोलीस पथक अथवा राखीव दलाचे प्रतिनिधी जेव्हा कायद्याचे पालन करणा—या सामान्य नागरिकांच्या रक्षणासाठी कुठलीही कारवाई करत असतील तर माओवादी, नक्षलवादी, कम्युनिस्ट आणि तत्सम नावांनी चालणा—या संघटना आणि त्यांच्या शहरी भागातील समर्थकांना हा अधिकार असू शकत नाही ज्यायोगे ते मानवाधिकार रक्षणाचा टाहो फोडत आहेत.

त्यांच्या विरोधकांचे स्वातंत्र्य व जगण्याचा अधिकार हिरावून घेणे हे कुकर्म त्यांच्या दृष्टिने नैतिक दृष्ट्या अपराध नाही. माओवादी ऊग्रवाद्यांची ही कृत्ये सरकारे उद्ध्वस्त करू शकतात, शांतिप्रिय नागरिक संस्थांना धोक्यात आणू शकतात. शांतता आणि सुरक्षेला धोकादायक ठरू शकतात. सामाजिक व आर्थिक प्रगतीला अडसर ठरू शकतात आणि विरोधकांचे खच्चीकरण करण्याचे मार्ग अवलंबू शकतात. मानवाधिकार व सुरक्षा यांच्यावरील आतंकवादाचे दुष्परिणाम आता युनोच्या सर्वोच्च पातळीवर म्हणजे सुरक्षा परिषद, साधारण सभा आणि मानवाधिकार परिषद या सर्वानीच मान्य केले आहेत. पोलीस दलामार्फत झालेल्या घटनेमध्ये कुठेही मानवी हक्कांचे उल्लंघन झालेले नाही या गोष्टीचा भारतीय मानवाधिकार परिषद पुनरुच्चार करत आहे. पुन्हा एकदा युनोच्या घोषणेतील कलम ३० चा उल्लेख करून असं म्हणावं लागेल की नागरी समाजाला धोका ठरलेल्या प्रतिबंधित माओइस्ट संघटनेचं व तिच्या कार्यकर्त्यांचं समर्थन करण्याचा हक्कं कुणालाच नाही. मानवाधिकार चळवळीच्या कार्यकर्त्यांना सुद्धा नाही. भारतीय कायदा त्यांच्यावर योग्य ती कायदेशीर कारवाई करायला समर्थ आहे.

काश्मीरमध्ये मानवी हक्क आयोग स्थापन करण्यासाठी याचिका :

जम्मू—काश्मीर व लडाख या केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये मानवी हक्क आयोग स्थापन करावा अशी मागणी करणारी जनहित याचिका मानवीहक्क अधिकार वकील असीम सरोदे यांनी सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केली आहे. भारतीय संविधानातील कलम ३७० संसदेत ठराव करून रद्द करण्यात आल्यानंतर जम्मू—काश्मीर प्रांताचे दोन वेगवेगळया केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये विभाजन करण्यात आले. त्यानुसार जम्मू—काश्मीर हा एक केंद्रशासित प्रदेश तर लडाख हा दुसरा केंद्रशासित प्रदेश म्हणून अस्तित्वात आला आहे, परंतु राज्य मानवी हक्क आयोग, महिला व बालकांचे हक्क रक्षण आयोग, अपंगत्वासह जगणा—यांसाठी आयोग, राज्य माहिती आयोग, राज्य ग्राहक संरक्षण आयोग, राज्य वीज नियामक आयोग, तसेच राज्य उत्तरदायित्व आयोग या महत्त्वाच्या यंत्रणा सुद्धा कलम ३७० बरोबरच रद्द करण्यात आल्या.

सामान्य माणसांच्या अनेक जीवन हक्कांशी संबंधित हे सगळे आयोग ३१ ऑक्टोबर २०१९ पासून बंद करून टाकणे चुकीचे व बेकायदेशीर आहे. नागरिकांना त्यांचे अधिकार सातत्याने वापरता आले पाहिजेत. न्याय व दाद मागण्यासाठीच्या नागिरकांसाठी असलेल्या यंत्रणा अनिश्चित काळासाठी संकुचित करणे, बंद करणे म्हणजे कायद्याच्या प्रक्रियांचा अनादर करणारी गंभीर बाब आहे असे या जनहित याचिकेत नमूद करण्यात आले आहे. जर कलम ३७० रद्द केल्यामुळे जम्मू—काश्मीर व लडाखच्या नागरिकांचे हक्क रद्द करण्यात आलेले नाहीत, असे केंद्र सरकारचे म्हणणे असेल तर संवैधानिक जबाबदारीचा भाग म्हणून केंद्र सरकारने त्वरित हक्क व न्याय मागण्यासाठीचे विविध सात आयोग पुन्हा स्थापित करावेत, अशी मागणी याचिकाकर्ते असीम सरोदे यांनी केली आहे.

मागच्या काळात जम्मू—काश्मीरमध्ये झालेल्या ७१३८ दहशतवादी हल्ल्यांमध्ये काही हजार लोकांनी त्यांचे प्राण गमावले आहे. यापैकी १४३८ सामान्य नागरिक व ५२९२ सैनिक आहेत तर २२५३१ अतिरेकी सुद्धा मारले गेले आहेत. हिंसाचारात किती लोक मारले गेले यापेक्षा जम्मू काश्मीरमध्ये हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी यंत्रणा उभारणे ही सरकारच्या घटनात्मक जबाबदारीचे प्रशासकीय काम आहे असे सुद्धा याचिकेत नमूद करण्यात आले आहे. जम्मू काश्मीर आणि लडाख

विभागातील फार दुर्गम व दूरदूरच्या डोंगराळ भागात राहणा—या उरी, टांगधर, गुरेझ येथील लोकांना श्रीनगरमध्ये राज्य मानवी हक्क आयोगाच्या कार्यालयात येणे सुद्धा कठीण जात होते. आणि आता केंद्र सरकारने राज्य आयोगा ऐवजी थेट राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग दिल्ली येथे संलग्न करणे, हे अन्यायकारक आहे.

समारोप :

एकविसाव्या शतकात सर्वत्र कल्याणकारी राज्याचे वारे वाहत असतांना आज मानवाधिकार हा जागतिक स्तरावर हा सर्वाच्या जिव्हाळयाचा प्रश्न बनला आहे. मानवाधिकार म्हणजे असे अधिकार जे मानव या नात्याने जात, धर्म, वंश, वर्ग, भाषा, प्रदेश, स्त्री व पुरुष असा कोणताही भेदभाव न करता समान रुपाने प्राप्त होतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी अधिकाराची घोषणा केली. ज्यामध्ये मानव होण्याच्या नात्याते संपुर्ण मानव जातीस ३० मानवाधिकार प्रदान केले आहेत. परंतु आजही जगातील १० टक्के जनता दहशतवादी व नक्षलवादी हिसेंचे शिकार होत आहेत. हे एक मानवाधिकारासमोर सर्वात मोठ आव्हान आहे. जोपर्यत जगातील प्रत्येक व्यक्ती आपल्या उत्तरदायित्व पालन करण्यास सक्षम होणार नाही तोपर्यत तो पर्यत मानवी अधिकाराचे उल्लंघन होतच राहिल असे दिसून येत आहे. भारतात चालत असलेला नक्षलवाद हा संघटीतपणे मानवाधिकाराचे उल्लघंन करणारे भारतातील सर्वात मोठे उदाहरण आहे. भारतातील मानवाधिकारांच्या विरूद्ध कार्य करणा—या या नक्षलवादाच्या वाढीला स्वार्थी राजकारणी सुद्धा फार मोठया प्रमाणात जबाबदार आहे. भारतात वैचारिक पातळीवरचा दहशतवाद तसेच नक्षलवादी विचारसरणीतून देखील दहशतवाद निर्माण होतांना दिसून येतो. १९६७ साली बंगालमधून सुरू झालेला नक्षलवाद या घटनेला ५० वर्षे पूर्ण झाली तरी सुद्धा जमीनदारी प्रथा संपूष्टात आली परंतू नक्षलवादी कारवाया तितक्याच जोमाने आजही सुरू आहे. भारताच्या स्वातंत्र्याला ७५ वर्षे पूर्ण झालेली असतांनासुद्धा यांना आपण विकासाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणू शकलो नाही आणि भारताच्या राजकारणासमोरील हा एक ज्वलंत प्रश्न आहे याचे संपूर्ण निराकरण हे भारताच्या लोकशाहीसाठी महत्वाचे ठरेल.

संदर्भसूची :

१)बी. बी. पाटील, ''भारतीय शासन व राजकारण'', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२)अरुण चतुर्वेदी, संजय लोढा, ''भारत मे मानवाधिकार'', पंचशील प्रकाशन, जयपूर.
३)राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, हयुमन राईट्स समाचार, नई दिल्ली १९९५, १९९७, १९९८.
४)डॉ. मधुसुधन चतुर्वेदी, ''मानवतावाद एंव मानवाधिकार''.
५)प्रा. नंदकुमार भारंबे, ''मानवी हक्क व समाज''.
६)डॉ. पुरण मुल, ''मानवाधिकार सामाजिक न्याय और भारत का संविधान''.
७)Central Statistics Office Ministry of Statistics and Programme Implementation.
८)Source: Human Development Report.
९)Roy A. N. Human Rights Tasks, Duties and Function, Aavishkar Publishers.
१०)Sonajaba Navrean, Human Rights Principles, Practices and Abuses, New Delhi, Omson Publications.
११)B. P. Singh Senegal, Human Rights in India: Problems and Perspectives, New Delhi Publication.

नक्षलवादी चळवळीची कार्यपध्दती

प्रो.मनोहर रामचंद्र चौधरी
आनंद निकेतन कॉलेज आनंदवन, वरोरा

प्रस्तावना :—

भारतामध्ये प्रथमता नक्षलवादी चळवळ प. बंगालमध्ये १९६७ या वर्षी दार्जीलिंग जिल्ह्यातील नक्षलवादी या गावात जन्माला आली. म्हणून आज या गावाच्या नावावरच नक्षलवादी ही चळवळ ओळखली जाऊ लागली. नक्षलवादी चळवळ १९६७ मध्ये नक्षलवादी या गावात चारू मुजुमदार,कानू सन्याल व जंगल संथाल या तिघांच्या नेतृत्वात जमीनदाऱ्यांकडून आदिवासीच्या आणि शेतमजुरांच्या छळाच्या विरोधातून ही चळवळ उदयास आली.

पीपल्स वॉर ग्रुप या नक्षलवादी गटाने जमीनदारांच्या भीषण शोषणाच्या विरोधातसंघर्ष करीत आपली ताकद संपूर्ण देशभर वाढविली आहे.पीपल्स वॉर ग्रुप या गटाने 'कसेल त्याला जमीन' हा कार्यक्रम राबविताना सशस्त्र संघर्ष छेडला होता. सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या गटामागे जनतेची ताकद उभी करणे, कमीतकमी हिंसा या सूत्रानुसार कार्यरत राहणे, हा पीपल्स वॉर ग्रुपचा विशेष कार्यक्रम आहे. निवडनुकींवर बहिष्कार टाकणे ही शुद्धा दुसऱ्या अन्य नक्षलवादी गटाप्रमाणे पीपल्स वॉर ग्रुपची महत्वाची भूमिका आहे. तसेच भांडवलदार नववसाहतवाद,प्रतीक्रांती करणे, जमीनदारांचा विरोध करणे ही पीपल्स वॉर ग्रुपची महत्वाची कार्यपद्धती आहे.

नक्षलवाद्यांच्या कार्यपद्धतीचे स्वरूप:—

१) आदिवासीची दिशाभूल करणे.
२) आदिवासींना कायदेभंग व गुन्हे करण्यास प्रवृत करणे.
३) आदिवासींना गुन्हे करावयास लावून नक्षलवादी जंगलात पडून जाने.
४) आदिवासींना पोलीसांनी गुन्ह्याबद्दल पकडल्यावर आदिवासीना जामीन मिळवून देणे.
५) आदिवासींना खटला लढण्यासाठी कायदेशीर व आर्थिक मदत करणे.
६) आदिवासी समाजामध्ये आपला प्रभाव वाढविणे.
७) आदिवासींकडून जबरदस्तीने किंवा स्वखुशीने जेवण व पैसे मिळविणे.
८) प्रत्येक वेळी नवनवीन फतवे काढणे.
९) नवीन योजनेची माहिती जनतेपुढे ठेवणे.
१०) दुपारच्या वेळी दुकानदार,सावकार व श्रीमंत लोकांकडून धान्य व इतर साहित्य मिळविणे.
११) आदिवासींना गावाबाहेर जेवण शिजवायला लावणे.

पार्टी सेलचे कार्य:—

१) शहरामध्ये पक्षाची रचना उत्पादक घटकाच्या आधारावर तयार करणे.
२) कामगारासाठी कंपनी, दुकान व शिफ्ट उत्पादन घटकांमध्ये पक्षाची निर्मिती करणे.
३) शाळा,महाविद्यालय व कार्यालय या संदर्भात कार्य करणे.

पक्षाची कार्यपद्धती:—

१) गुप्त पद्धतीने कार्य करणे.
२) पक्षाच्या सेलचे सभासद दुसऱ्या ठिकाणी बदली न करणे.
३) पक्षाची गुप्तता भंग होऊ न देणे.

नक्षलवाद्यांच्या चळवळीचा २००४ नंतर कार्यपद्धतीत झालेला बदल:—

नक्षलवादी संघटनेने २००४ नंतर आपल्या कार्यपद्धतीमध्ये काही बदल करून ग्रामीणभागासोबत शहरी भागामध्ये या संघटनेनी आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. २००४ नंतर झालेले बदल खालीलप्रमाणे आहे.

१) नक्षलवादी चळवळ मजबूत करणे:—

मोठ्या प्रमाणात लोकांचा सहभाग वाढवून शहरामध्ये नक्षलवादी चळवळ गुप्त पद्धतीनेमजबूत करणे.

२) संयुक्त मोर्च्याची निर्मिती करणे:—

कामगारवर्गाला एकत्रित करून कामगार व शेतकरी यांच्यामध्ये बंधुत्वाची भावना निर्माण करून शहरी भागामध्ये एकता निर्माण करणे.

३) साम्राज्यवाद व भांडवलवाद विरुद्ध मोर्चे तयार करणे:—

साम्राज्यवादी व भांडवलवादी यांनी कामगार व शेतकरी यांचे शोषण केले असेल तरनक्षलवादी हे साम्राज्यवाद व भांडवलवाद यांच्याविरुद्ध मोर्चे तयार करतात.

४) सैन्य कारभार:—

शहरी भागात कार्य करण्यासाठी जन—गुरील्ला सेना व जनमुक्ती—सेनेची निर्मिती करणे.

५) पार्टी निर्माण करणे:—

जन—आंदोलन आणि जनता क्रांती निर्माण करण्यासाठी पार्टीची निर्मिती करणे. त्यासाठी कार्यकर्ते, बुद्धीजीवी लोक,शाळा,महाविद्यालय, राजकीय शिक्षण देणाऱ्या यंत्रणेमध्येपक्षाचे सभासद तयार करणे.

६) सक्रीय गट:—

पक्षाच्या निर्मितीसाठी आणि कार्यकर्त्यांच्या भरतीसाठी सक्रीय गटाची महत्वाची भूमिका असते. त्यासाठी सक्रीय गट निर्माण करण्याचे कार्य नक्षलवादी संघटना करीतअसतात. नक्षलवादी चळवळीची ओळख निर्माण करून त्यांचे कार्य सुरळीत पार पाडण्याचेकार्य या सक्रीय गटाचे असते.या सक्रीय गटामध्ये ३ ते ७ सभासद असतात.

७) सक्रीय गटाची कार्य:—

या गटाकडे तीन महत्वाची तीन कार्य सोपवली जातात.

१) जनतेचे संघटन२) जनतेचे राजकीयीकरण करणे ३) संघटनेत आत्मरक्षण करण्याची जबाबदारी पार पाडणे.

नक्षलवादी चळवळीची आचारसंहिता:—

नक्षलवादी चळवळीमध्ये समन्वय,शिस्त आणि ध्येय प्राप्तीसाठी कराव्या लागणाऱ्या नियोजन व व्यवस्थापणासाठी आचारसंहिता निर्माण करण्यात आली असून तिचे पालनकरणे सर्वांवर बंधनकारक असते. आचारसंहितेतील काही तरतुदी खालीलप्रमाणे आहे.

१) नक्षलवाद्यांच्या सर्व टोळ्या ह्या विषम संख्येत म्हणजे ७,९,११,१३ या प्रमाणे असतात.
२) एखाद्या प्रसंगी वादाचा मुद्दा आलाच तर गुप्त मतदान होते.
३) कमांडरचा हुकुम हा अखेरचा असतो.
४)नक्षलवादी यांना रोज साधारणता ५० ते ८० किमी पैदल चालायचे असते.
५) नक्षलवादी यांना गावातील लोक जे जेवण देतील ते सर्वांनी एकत्र बसून जेवायचे.
६)नक्षलवाद्यांच्या प्रत्येक ग्यांगमध्ये दोन नक्षल महिला आदिवासी महीलासोबत संपर्कसाधण्यासाठी असतात.
७) नक्षलवादी कार्यकर्त्यामध्ये झालेली भांडणे आपसात सोडविली जातात.
८) नक्षलवादी संघटनेत प्रवेश केल्यानंतर सुरवातीला बंदुकीचे प्रशिक्षण दिले जाते.

नक्षलवाद्यांच्या आचारसंहितेचे बदलते स्वरूप:—

१) नक्षलवादी स्थानिक आदिवासी जनतेच्या सहकार्यामुळे पोलिसांच्या खबर लागताचपडून जातात.
२) प्रत्येक दलमचे कार्यक्षेत्र हे वेगवेगळे असते.
३) नक्षलवादी आपल्या लीडरच्या आदेशाशिवाय कोणतीही कार्यवाही करीत नाही.
४)नक्षलवाद्यांना साहेब म्हणणे मुद्दाम आवडत नाही.
५) नक्षलवाद्यांचे प्रत्येक गावात सहानुभूतीदार लोक असतात.
६)नक्षलवादी हे एका ठिकाणी जास्त वेळ राहत नाही.
७) नक्षलवादी स्वत: फोटो काढत नाही व फोटो कोणाला द्यायचा नाही.

अशा प्रकारची नक्षलवादी यांची आचारसंहित असते.

नक्षलवाद्यांची २००८ नंतर बदललेली आचारसंहिता:—

आधुनिक युगांच्या काळानुसार संघटनेने २००८ पासून वरील आचारसंहितेमध्ये बद्दलकरण्याचा निर्णय घेतला व तो बद्दल खालीलप्रमाणे आहे.

१) रेडीओ बाळगण्याची परवानगी प्रत्येक दलमला आहे.
२) नक्षलवाद्यांना रेडीओवर फक्त बातम्या ऐकण्याचे बंधन टाकले आहे.
३) नक्षलवादी दलम मोठ्या गावाजवळ असते तेव्हा ते खबऱ्यांकडून वर्तमानपत्रे बोलवितात.
४)प्रसार माध्यमातून येणाऱ्या प्रत्येक बातमीवर सहा महिन्यानी चर्चा केली जाते.
५) प्रत्येक दलमच्या कंमाडरकडे मोबाईल असते.

६) दलमला हिंसक कार्वाहीच्या वेळी कॅमेरा वापरण्याची परवानगी आहे.
७) नक्षलवाद्यांना २००९ पासून लॅपटॉप वापरण्याची परवानगी आहे.

नक्षलवादी चळवळीचे नियम:—

१) प्रत्येक दलमने गावाशेजारी डेरा टाकल्यावर गावकऱ्यांची बैठक घेणे.
२)नक्षलवादी चळवळीत प्रवेश केल्यावर मुलाला२वर्ष व मुलीला३वर्ष लग्नाचीमागणी करता येत नाही.
३) नक्षलवादी चळवळीतील महीलांच्या शोषणा बाबत वाच्यता न करण्याचे बंधन आहे.
४)प्रत्येक दलमने एका महिन्यात १० वेळा राज्याच्या सीमा ओलांडल्या पाहिजे.
५) प्रत्येक दलमने रात्री मुक्काम केल्यावर दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी चार पर्यंत ते ठिकाणसोडणे.
६)प्रत्येक दलममध्ये आजारावर उपचार करण्यासाठी कामचलाऊप्रशिक्षित डॉक्टर असतो.

नक्षलवादी कारवाईच्या दृष्टीने दलमचे महत्व:—

नक्षलवादी चळवळीची विभागीय समिती ही प्रत्यक्ष सशस्त्र कारवायांत गुंतलेलीअसतात. यामध्ये क्षेत्रीय समिती, क्षेत्रीय सशस्त्र दल आणि दलम अशी यांच्या उप—समितीची रचना असते. सर्वात खालच्या स्तरावर असलेली दलम ही नक्षलवादी कारवाईच्या दृष्टीने सर्वात महत्वाची भूमिका बजावतात.

नक्षलवादी कारवाईच्या दृस्त्रीने दलमचे महत्व हे खालील प्रमाणे आहे.
१) नक्षलवादी दलम हे नेहमी हिंसक कारवाईत गुंतलेले असतात.
२) दलममध्ये कोणाला सहभागी करायचे यासाठी नक्षलवाद्यांचे एक धोरण असते.
३) राज्य समिती लाईन मधील शेवटच्या स्थानी असलेल्या तरुणाची निवड करते.
४)प्रत्येक दलममध्ये १० ते १५ व्यक्तीचा साधारणपणे सहभाग असतो.
५) प्रत्येक दलममध्ये ३ ते ४ युवतीचा समावेश असतो.
६)प्रत्येक दलममध्ये एका प्रशिक्षकाचा समावेश असतो.
७) दलमच्या नेत्याला दलममध्ये कमांडर असे म्हंटले जाते.
८) दलममध्ये भरतीझालेल्या युवकांना व युवतींना शस्त्र प्रशीक्षणाबरोबर रोज व्यायामकरावा लागतो.
९) एका दलमला सर्व साधारण ५० गावांचे कार्यक्षेत्र ठरवून दिले जाते.
१०) दलम आपल्या हद्दीतील कारवाया स्वत: करतात.
११) मोठ्या कट करण्यासाठी २ ते ३ दलम एकत्र येतात.

पीपल्स लिबरेशन गोरील्ला आर्मी सप्ताह:—

भारतामधील अनेक नक्षलवादी गटांना एकत्र करण्याचे काम नक्षलवादी चळवळीचा प्रवक्ता चेरी कुमार आझाद यांनी २००४ मध्ये केले. पीपल्स वॉर ग्रुप व माओवाद्यांच्या अनेक गटांना एकत्र करून त्यांचे नाव पीपल्स लिबरेशन गोरील्ला आर्मी असे करण्यात आले. ही संघटना २००२ या आपल्या स्थापनेपासून २ डिसेंबर ते ८ डिसेंबरया काळात पी.एल.जी.ए. सप्ताह साजरा करतो त्याला '' पीपल्स लिबरेशन गोरील्ला ''असे म्हणतात.नक्षलग्रस्त प्रभावित भागामध्ये वर्षातून दोन वेळा '' शहीद सप्ताह '' पाळला जातो.नक्षलवाद्यांकडून बंद पाळण्याचे आवाहन वेळोवेळी केले जाते.शहीद साप्ताहच्या वेळेसनक्षलग्रस्त भागातील वाहतूक व्यवस्था पूर्णपणे बंद असते. या काळात नक्षलग्रस्त भागातील झाडे मोठ्य प्रमाणात कापली जातात.या काळात नक्षलग्रस्त भागातील दुकाने,प्रशाशकीय कार्यालयेसुद्धा बंद असतात.

या सप्ताहामध्ये पुढील कार्यक्रमावर भर दिला जातो.
१) नक्षलवादी चळवळीमध्ये स्थानिक तरुणांची भरती करणे.
२) जनतेमध्ये दशहत निर्माण करण्यासाठी घातपाती कृत्ये घडवून आणणे
३) नक्षलवादी चळवळीच्या प्रभाव क्षेत्रात कडेकोट बंद ठेवणे.

नक्षलवादी चळवळीच्या वरिष्ठ पदाधिकाऱ्यांचे वार्षिक संमेलन:—

भारतातील संपूर्ण नक्षलवादी चळवळीतील पदाधिकाऱ्यांचे वार्षिक संमेलन दरवर्षीआयोजित करण्यात येते. अबूझमाडच्या पर्वतावर २००४ पासून पावसाळ्यात वार्षिक अधिवेशनाचे आयोजन करण्यात येते. या अधिवेशनात वर्षभराचे धोरण, अंदाजपत्रक ठरविण्याचे कार्य नक्षलवादी चळवळीचे वरिष्ठ पदाधिकारी करतात.छत्तीसगड राज्यातीलनारायणपूर जिल्हयामध्ये अबूझमाडच्या पर्वतरांगा आहेत. या पर्वत रांगेत छत्तीसगड,आंध्रप्रदेश आणि महाराष्ट्र या तीन राज्याचा सीमावर्ती भाग असून अबूझमाड या जंगलातनक्षलवाद्यांचे वर्चस्व आहे.

नक्षलवादी चळवळीच्या वार्षिक संमेलनाचे उध्दिष्टे:—

१) भारतातील सर्व संघटनेचे (नक्षलवादी) पदाधिकारी हजर राहतात.
२) देशातील प्रभाव क्षेत्रातील प्रत्येक सचिव संमेलनात उपस्थित असतो.
३) वरिष्ठ पदाधिकाऱ्यांची आठ दिवस बैठक असते.
४) वार्षिक संमेलनात या बैठकीतून वर्षभरातील घडामोडीचा आढावा घेतल्या जातो.
५) वार्षिक संमेलनात पुढील वर्षीचे धोरण ठरविण्यात येते.
६) वार्षिक संमेलनात अंदाजपत्रक ठरविण्यात येते.
७) हिंसात्मक कारवाही अधिक गतिमान करण्यासाठी धोरण ठरविण्यात येते.
८) नवीन योजनांचा विचार करून तसे नियोजन करण्यात येते.

नक्षलवादी शहीद सप्ताह:—

दरवर्षी नक्षलवादी चळवळीचा प्रणेता '' चारू मुजुमदार '' यांच्या मरणा निमीत्य'शहीद सप्ताह' साजरा करतात. नक्षलवादी चळवळीचा प्रणेता चारू मुजुमदार यांचामृत्यू पोलीस कोठडीमध्ये २८ जुलै १९७२ मध्ये झाला. त्यामुळे नक्षलवादी २८ जुलै१९७२ पासून २८ जुलै ते ३ ऑगस्ट हा शहीद सप्ताह म्हणून साजरा करतात. २८ जुलैते ३ ऑगस्ट या काळात नक्षलग्रस्त प्रभावित भागात साप्ताहिक बंदचे आयोजनकरण्यात येते. शहीद सप्ताहामध्ये नक्षलवादी हिंसक आणि आक्रमक कारवाही फारमोठ्या प्रमाणात करतात.

नक्षलवाद्यांची नियोजित कार्यपद्धती:—

पोलीस विभागापेक्षा नक्षलवाद्यांचे लष्करी प्रशिक्षण अधिक विकसित व कठोर आहे.नक्षलवादी व पोलीस यांच्या चकमकीत पोलीस सापडल्यास नक्षलवाद्यांच्या तावडीतून बाहेर पडण्याचे प्रशिक्षण पोलीसांना दिले जात नाही. नक्षलवाद्यांचे आक्रमणाचेनियोजन हे पोलीस कार्यवाहीपेक्षा अधिक सक्षम आहे. पोलीस खबऱ्याबाबत नक्षलवादी यांना पूर्ण माहिती असते.

नक्षलवाद्यांची मारण्याची क्रूर पद्धत:—

दलम प्रमुखांच्या आदेशानुसार गावकऱ्यांना व शत्रूंना मारण्याची सर्व कारवाही होते. नक्षलवाद्यांच्या कामात अडथळा निर्माण करणाऱ्यास अत्यंत क्रूरपणे ठार मारलेजाते. आदिवासींना मारताना बंदुकीची संगीन किवा झुडूपातील सरळ ओली काळीतोडतात. व नंतर त्या आदिवासीला आधी घरांच्या बाहेर काढून गावाच्या मध्येभागी घेऊन जातात. नक्षलवादी हिरव्या काळीने प्रथम त्या आदिवासीचे अंगाचे सालपटनिघेपर्यंत त्या आदिवासीला मारतात. व नंतर नक्षलवादी त्या आदिवासीला कुराडीनेगळा कापतात किवा डोक्याच्या वरच्या भागाला बंदुकीची गोळी मारतात. किवानक्षलवादी त्या आदिवासीचे कुराडीने तुकडे—तुकडे करतात. नक्षलवादी आदिवासी गावात दहशत निर्माण करण्यासाठी अशा प्रकारचे कृत्ये नेहमी करीत असतात.

नक्षलवादी सतत नाव बदलतात:—

नक्षलवादी संघटना ह्या पोलीसांना, न्यायालयीन यंत्रणेला व देशाच्या सुरक्षितेलाआव्हान निर्माण करण्यासाठी सतत आपले नाव बदलत असतात. नक्षलवाद्यांनाभविष्यात पोलीसांनी एखाद्या प्रकरणात अटक केली तर नक्षलवादी बनावट नावाचाआधार घेऊन ते न्यायालयातून निर्दोष सुटतात. नक्षलवाद्याच्या राज्य समितीनेएखाद्या नक्षलवाद्याची बदली केली असेल तेव्हा नक्षलवादी आपले नवीन नावधारण करीत असतो.भारतात सध्या नक्षलवाद्यांचा नेता म्हणून प्रसिद्ध असलेला केंद्रीय समितीचासचिव असलेला गणपती, आंध्रप्रदेशातील करीमनगर जिल्ह्यातील आहे. त्यांचे मुळनाव मुपल्ला लक्ष्मणराव हे आहे. नक्षलवादी चळवळीत आल्यानंतर मुपल्ला लक्ष्मणराव यांनी वेगवेगळे नाव धारण केले. नंतर तो रामन्ना,श्रीनिवास,मल्लंना,राजन्या या नावाने ओळखला जाऊ लागला. मुल्लपा लक्ष्मणराव याने सध्या चळवळीच्या सर्वोच्च स्थानी विराजमान होण्याआधी 'गणपती' हे नाव धारण केले होते.

नक्षलवादी चळवळीच्या हिंसात्मक कार्यपध्दतीतील बदल:—

नक्षलवादी चळवळीत मिल्ट्रीकमांडो हा जलद हिंसात्मक कारवाही करण्यासाठीनव्याने स्थापन केलेला विभाग आहे. नक्षली चळवळीच्या केंद्रीय समितीने २००९ मध्ये हिंसक कारवाही मोठ्या प्रमाणात करण्यासाठी 'मिल्ट्री कंपनी क्लिक ॲक्शन दलम' हे नव्याने स्थापन केले आहे. एके—४७ किवा एस.एल.आर.सारखे अत्याधुनिकशस्त्र साठा दलम कंमाडरकडे उपलब्ध आहे. इतर दुसऱ्या दलम सदस्याकडे 'थ्री नॉटथ्री बंदुका' उपलब्ध असतात. मिल्ट्री, कंपनी व क्विक ॲक्शन दलमच्या सदस्यांना अबुझमाड पहाडामधील तळावर प्रशिक्षण देण्यात येते.

नक्षलवाद्यांचा ॲक्शन दलम:—

नक्षलवाद्यांनी सर्वप्रथम गडचिरोली जिल्यातील कोरची तालुक्यात ॲक्शन दलम २००९ मध्ये स्थापन केले. या दलमची कारवाही करण्याची पद्धती इतर दलम पेक्षावेगळी आहे. या दलम पद्धतीमध्ये सभासद साध्या वेशात बाजारात येतात. या दलमला ज्यांची हत्या करावयाची आहे तो व्यक्ती त्यांच्या कब्जात आला की, वेळेचा कोणताही विलंब न करता त्यांची निर्दयपणे हत्या करतात व नंतर त्याठिकाणाहून पडून जातात. हा दलम पडत जाताना पोलीसांनी पकडू नये म्हणून ह्यादलमचे सदस्य वाहनाची व्यवस्था करून ठेवतात.नक्षलवाद्यांनी या पद्धतीने भामरागडचे पंचायत समिती सभापती बहादूरशहाआलम यांची हत्या ही या दलमने याच पद्धतीने केली.

नक्षलवादी चळवळीचे सैनिकी संघटन:—

२ डिसेंबर २००१ मध्ये नक्षलवाद्यांची जहाल संघटना पीपल्स वॉर ग्रुप ने 'पीपल्सगोरिला आर्मी' ही संघटना स्थापन केली. नंतर 'पीपल गोरिला आर्मीचे २००४ मध्ये 'पीपल्स लिबरेशन गोरिला आर्मी' हे नाव देण्यात आले. या सघटनेत नक्षलवादीतरुणाची संख्या खूप जास्त असते. ही संघटना एखाद्या सैनिकी विभागासारखी असते. ही संघटना गनिमी काव्याने वेगवान हालचाली करून अचानकपणे हल्लाकरतात व अधिकाअधिक प्राणहानी करीत असतात हे या संघटनेचे महत्वाचे वैशिष्टे आहे.

नक्षलवाद्यांची न्याय पद्धती:—

नक्षलवादी आपल्या न्यायदानाच्या पद्धतीला जन अदालत असे मानतात.सरकारी अन्यायामुळे नक्षलवाद्यांची जन—अदालत आदिवासी मध्ये फोर लोकप्रिय झाली आहे. नक्षलवादी जन—अदालत भरविताना दोन ते तीन दलम एकत्र येतात. शस्त्रगणवेशातील नक्षलवादी जाहीर सभेच्या रुपात भरणाऱ्या जनअदालीच्या सभोवताल बंदोबस्तकरण्याचे काम करतात. जन—अदालत ही 'एरिया कंमाडर' घेत असतो. या जन—अदालतीमध्ये जाच्याविरुद्ध गावकऱ्यांचे आरोप असतात अशा तलाठी, वनअधिकारी यांना तिथेहजर केले जाते. व ते आरोप सभेतील लोकांना सागितले जातात. नंतर त्या व्यक्तीलाशिक्षा सुनवीली जाते. नंतर ही शिक्षा द्यायेची का? अशा प्रश्न गावातील लोकांना विचारलाजातो. नंतर सभेतील लोकांचा होकार मिळाला तर आरोपीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी केलीजाते.

नक्षलवादी ही शिक्षा जन—अदालती समोर आरोपीला कान पकडून उठबशा करायेला लावणे किवा हातपाय तोडणे किवा मृत्यु दंड देणे असे शिक्षेचे स्वरूप असते.

निश्कर्श:—

नक्षलवादी चळवळीची इतिहास बघता नक्षलवादी चळवळ ही प.बंगालमधील नक्षलबारी या लहानशा गावातून सुरु झाली. पण आज या चळवळीचे पाळेमुळे जगात पसरले आहे. नक्षलवाद्याने मागील ४५ ते ४८ वर्षात आपला प्रभाव देशाच्या कानाकोपऱ्यातपोहचवला आहे.

नक्षलवादी चळवळीतील कठोर शिस्त, नियोजनबद्ध व्यवस्था, नियोजित अंमलबजावणी प्रभावित क्षेत्रात निर्माण झालेले जाळे, आधुनिक शस्त्राचा व तंत्रज्ञानाचा वापर, गनिमी युद्ध कौशल्य, उत्कृष्ट प्रशिक्षण, नक्षलवाद्यांची न्याय पद्धती,नक्षलवादी चळवळीचे सैनिक सघटन, नक्षलवाद्यांचा दलम, त्यांच्या हिंसात्मक कार्यपद्धतीतील बदल,नक्षलवाद्यांची नियोजित कार्यपद्धती,नक्षलवादी चळवळीचे नियम,नक्षलवादी चळवळीची आंचारसंहिता, आंचार संहितेचे बदलते स्वरूप,पक्षाची कार्य पद्धती, व त्यांच्या कार्यपद्धतीचेस्वरूप यामुळे आज नक्षलवादी पोलीसापेक्षा अधिक कार्यक्षमतेने काम करताना दिसूनयेते.तसेच नक्षलवादी प्रभाव क्षेत्रात शासनाकाडून आदिवासीवर होणाऱ्या अत्याचारानेत्या भागातील तरुणाचा कल हा नक्षली चळवळीकळे दिसून येतो.

संदर्भग्रंथसूची :—

१)नक्षलवादी चळवळीचा विकास आणि:डॉ. प्रशांत विघे ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :
२)वेध नक्षलवादी चळवळीचा: :मा. ग. डोंगरे
३)नक्षलवाद्यांचे आव्हान : देवेंद्र गावंडे
४)शासकीय माहिती, गडचिरोली उपमहानिरीक्षक कार्यालय, गडचिरोली.
५)नक्षलवादी आणि आदिवासी: गोविंद गारे
६)नक्षलनामा :प्रकाश कोळवनकर
७)राजकीय समाजशास्त्र : चि.ग.घांगरेकर

ISSN : 2278-9308
December, 2021

भारतीय समाज व लिंग भेद— स्वातंत्र्योतर कालखंड

सहा.प्रा. डॉ. अल्का बाबाराव सोमवंशी
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट

प्रास्ताविक:

भारतीय संस्कृती ही पुरूष प्रधान संस्कृती आहे. या पुरूष प्रधान संस्कृतीत स्त्रियांचा दर्जा नेहमीच दुय्यम असलेला दिसून येतो. वैदिक कालखंडात व बौध्द कालखंडात स्त्रियांचा दर्जा उच्च असलेला दिसून येतो. उत्तर वैदिक कालखंडापासून तो घसरत गेला. तो आजही पाहीजे तसा सुधारीत अवस्थेत दिसून येत नाही. कारण पिढयान पिढया चालत असलेले कुसंस्कार पुरूषी अहंकार हसहजासहजी सोडायला समाज तयार नाही. त्याची मुळे अतिशय खोलवर रूजलेली दिसून येतात. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष अनेक निर्बंध, मर्यादा आज्ञाधारकत्वाची अपेक्षा तिच्याकडून केली जाते. एवढेच नाही तर लहान वयातच स्त्रियांचे लग्न व्हावीत, स्त्रिने हळू बोलावे, हळू चालावे, लाजाळू असावे अनाक्रमव्ह असावे, मनूने तर स्त्री स्वातंत्र्य अर्हता असे सांगून तिला कायमस्वरूपी दुर्बल राहण्याचा आर्शीवदच दिला आहे.

जाणीवपूर्वक परंपरे नुसार स्त्रीयांना अनिष्ठ प्रथा, रूढी परंपरेने जखडून ठेवले आहे. जात, मालमत्ता, सांस्कृतिकता, कौटुंबीकता पाहता ग्रामीण स्त्री, शहरी स्त्री, नागरी स्त्री, दलीत स्त्री, हिंदु स्त्री, मुस्लीम स्त्री, अशा वलयात स्त्रीला आजही अभे केले आहे. राजकीयदृष्टया पुढारलेली की मागासलेली, आर्थिक दृष्टया सबल की दुर्बल शिकलेली की अडानी अशी वर्गवारी करून तिचा दर्जा दुयमत्वाचाच ठेवण्यात पुरूष प्रधान व्यवस्थेला यश मीळाले आहे.

आजही स्त्रिला लक्ष्मी म्हटल जात, पण तिच्या नावावर कोणतीच मालमत्ता ठेवली जात नाही. तिच्या कष्टाचे पैसे चांगल्या कार्यासाठी सुध्दा खर्च करण्याचा तिला अधिकार नाही. सरस्वती म्हटले जाते, पण शिक्षण घेऊ दिले जात नाही. कालीमाता, दुर्गा आंबा म्हटल जात परंतू अन्यायाला प्रतिकार करताच घटस्फोट दिला जातो.तिचे आयुष्य संपवले जाते. मन तिच मुल तिचे असतात पण या कोणत्याच घटकावर तिचा अधिकार नसतो घर तिच असतं तिला गृहीनी म्हटल जातं परंतू स्वत:च्याच घरात तिला परकेपणाची वागणूक दिली जाते. आजच्या उत्तर आधूनिक यूगातही स्त्रिची आवस्था दयनिय दिसून येते. याची नेमकी कोणती कारणे असतील हे शोधन्यासाठीच हे संशोधन हाती घेतले आहे.

उद्देश :

१. लिंगभेद सकंल्पना स्पष्ट करणे.
२. लिंगभेदाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
३. लिंगभेदाच्या परीणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन दुयम सामृग्रीवर आधारीत आहे. मासीके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पेपर यांचा आधार घेतलेला आहे.

लिंग भेद :—

साधारणत: लिंगभेद म्हणजे एखादी व्यक्ति स्त्री आहे. म्हणून एक व्यक्ती म्हणून मिळणारे सर्व अधिकार तिला नाकारणे होय. आजही घटनेने सर्व अधिकार स्त्रियांना दिले आहेत. अनेक समाजसुधारकांनी मानवी हक्क स्त्रीयांना देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीही जन्मापासून मृत्यूपर्यंत स्त्रि व पुरूष यांच्यात भेद केला जातो. शिक्षण, मालमत्ता, निर्णय प्रक्रीया समाजाची आर्थिक, राजकीय अधिकार बहुतांश स्त्रीयांना मिळालेले दिसून येत नाही. आजही १० टक्के स्त्रीयांचा मतदानाचा अधिकार छिनून घेतला जातो. ९० टक्के स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार आहे पण कोणाला करायचं हे पतीदेवच ठरवतात.

लिंगभेदाच्या कारणांचा शोध :

१. मनुस्मृती :

स्त्रियांना व दलीतांना बंधनात बांधन्याच काममनूने केले आहे. स्त्रियांवरील बंधने व त्याची कारणे मनूस्मृती या ग्रंथात आहेत. दलीत व स्त्रीविनाशाच कारण मनुस्मृती आहे. म्हणुन डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती हा ग्रंथ जाळला.

२. पुरूष प्रधान संस्कृती :

स्त्रीयांना जर सर्व अधिकार दिले. तर स्वत:ची प्रतिष्ठा कमी होईल अशी भारतीय पुरूषांना भिती वाटते. म्हणून स्त्रियांना जास्तीत जास्त बंधणात ठेवण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न कौटंबिक पातळीवर करत असतात. याच बरोबर कुटुंबातील काही स्त्रियांसुध्दा पुरूषप्रधानता टिकवण्यास मदत करत असतात ज्या अवस्थेत कुटुंबामधील वृध्द व प्रौढ स्त्री जगलेली असते. त्याच अवस्थेत नवीन पीढीतील स्त्रीने जगावे ही पुरूष व स्त्री दोघांचीही मानसीकता असते. म्हणुन आजही लिंगभेद मोठया प्रमाणात समाजामध्ये टीकुन आहे.

यावरूण असे दिसुन येते की, लिंगभेद रूजवण्यात फक्त पुरूषांचाच हात आहे. असे नाही तर स्त्रीया सुध्दा याला जबाबदार असतात.

३. समाजीकरण व लिंगभेद :

सामाजीकरण प्रक्रियेतून मानवी समाजात लिंगभेद केला जातो. लिंगभेदाचा पाया हा सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेतून घातला जातो. म्हणुन म्हटले जाते की, समाजातील लिंगभेद नष्ट करायचा असेल तर प्रथम सामाजिकरणाची प्रक्रिया पक्षपाती स्वरूपाची नसली पाहीजे परंतु असे समाजात दिसून येत नाही. स्त्रि पुरूषांच्या भूमीकाचे निर्धारण, वर्तन, भाषा, नियमने या विषयीची शिकवण सामाजीकरणातून दिली जाते. त्यामुळे कालांतराने व्यक्ति लिंगभेद करण्यास प्रवृत्त होते. पितृसत्ताक कुटुंबपध्दतीत स्त्रीचे समाजीकरण होत असताना आदर्शवाद व नितीमत्ता अधिक प्रमाणात तिला शिकविले जाते. पुरूषांची सेवा करणे, घराचा उंबरठा न ओलांडने, अन्यायाला प्रतिकार न करणे अशी प्रतिमा तिच्या मनावर बिंबले जाते. कुटुंबातील मुलापेक्षा मुलीच्या संदर्भात अधिक दक्षता बाळगली जाते. स्त्री ही कुटुंबाची अब्रु आहे. त्यामुळे तिला चार भिंतीत डांबून ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

यावरूण असे दिसुन येते की, स्त्रीवर बंधने व पुरूषांना स्वातंत्र प्रक्रिया समाजीकरणाच्या माध्यमातुन समाजात रूजवली जाते.

४. स्त्रीची निर्मीती केली जाते :

लहान मुलांचे मन हे कोऱ्या पाटीसारखे असते. व्यक्ती जन्माला येते तेंव्हा ति एक जैविक प्राणी असते. नंतर सामाजीकरणाच्या माध्यमातून स्त्री व पुरूष समाज निर्माण करीत असतो. बेटी फ्रिडम यांनी म्हटले आहे. तिच्यवार जे संस्कार केले जातात तेच तिच्या विचारांची बांधनी करतात. त्यातुनच तिच्या क्रिंया, प्रतिक्रिया, अंतरक्रिया निश्चित केल्या जातात. कालांतराने या भुमीकांची तिला सवय होते व या भूमीकांचे हस्तांतरण ती भावी पिढीकडे करते. अशा पध्दतीने स्त्री निर्मीतीची प्रकीया चालूच असते. त्यामुळे लिंगभेदाची भावना अधिक दृढ होत जाते हे सर्व प्रकारच्या कुटुंबस्तरावर पहावयास मिळते.

५. कुटूंबात शिक्षण :

व्यक्ति वर्तणाचे शिक्षण कुटुंबातून दिले जाते. सामाजीकरणाच्या माध्यमातून मुलाला मुलाच्या व मुलीला मुलीच्या भूमीका शिकविल्या जातात. लिंगावर आधारीत शिक्षण कुटुंबातूनच दिले जाते. मुली आपल्या आईप्रमाणे तर मुले आपल्या वडीलाप्रमाणे भूमिका वठवण्याचा प्रयत्न करतात. तिच कालांतराने वर्तन पध्दती व विचार प्रणाली बनते.

म्हणूनच कुटुंबातुन स्त्रीयांनी आपल्या भुमीका बजावताना समानतेच्या तत्वाने जर सामाजीकरण केले तर लिंगभेद विरहीत समाज निर्माण होईल. त्यामुळे मोठया व्यक्तींनी आपल्या भुमीका समानतेच्या तत्वांवर पार पाडल्या तर लहानमुले त्या पध्दतीने अनुकरण करतील.

६. संपत्ती व लिंगभेद :

कायद्याने स्त्रीला संपत्तीत अधिकार दिला आहे. परंतू कुटुंबात मात्र तिला संपत्तीत अधीकर नाही. अशी कुटूंबाची मानसिकता बनवलेली आहे. तिने कमवलेल्या संपत्तीवर सुध्दा तिचा अधिकार दिसून येत नाही त्यामुळे कुटुंबातील स्त्रीचा दर्जा आजही आर्थिक परावलंबनामुळे पुरूषांबरोबर निर्माण झाला नाही. कारण सर्व स्वातंत्रेच मुळ हे आर्थीक स्वातंत्र आहे ते तीला मिळाले नाही.

७. विवाह आणि लिगभेद :

आधुनिकतेच्या आजच्या युगातही मुलीला वैवाहीक स्वातंत्र नाही. कुटुंबातील इतर सदस्यांच्या मर्जीप्रमाणे तिला विवाह करावा लागतो. मात्र मुलांना या बाबतीत पुर्ण स्वातंत्र असते. चांगला दृष्टिकोन समोर ठेऊनही एखाद्या मुलीने आपला जिवनसाथी निवडला व आईवडीलांच्या मर्जीप्रमाणे विवाह केला तरी समाजातील इतर व्यक्ती त्यांच्यावर बहीष्कार टाकतात. स्त्रीने तिचा जीवनसाथी तिच्या मनाने निवडूनये ही मानसिकता समाज सोडायला तयार नाही. तसे झालेतर ती मुलगी चांगल्या चालीची नाही असे समाजात तिला बोलतात. त्यामुळे आईवडीलही आपली मुलगी असे वागणार नाही या विषयी जागृत असतात तिला समजन्याच्या आतच तिचा विवाह करतात.

८. कुटुंबातील निर्णय प्रक्रीया व लिंगभेद :

कुटूंबात स्त्री निम्न स्थानि असते निर्णय प्रक्रियेत तिचा विचार केला जात नाही. स्त्री सुशीक्षीत असेल तर अपवादात्मक परीस्थीतीत ते शक्य असते. परंतू कुटुंबातील अंतिम निर्णय पुरूषांकडे केंद्रीत झालेले असतात. एवढेच नाही तर स्त्रीच्या संदर्भातील निर्णय घेण्याचा अधिकार तिला नसतो. एखाद्या दु:खाच्या प्रसंगी सुध्दा तिच्या नातेवाईकाना भेटण्याचा किंवा स्वत: आजारी असेल तर डॉ. कडे जाण्याचा निर्णय तिला घेता येत नाही. तो पुरूषांकडेच एकवटलेला असतो. कुटूंबातील साध्या साध्या गोष्टी पुरूषांना विचारूनच करण्यात ही पुरूषांची मानसिकता असते. चुकूनही एखाद्या निर्णय स्त्रीने घेंतला की लगेच कौटूंबीक संघर्षाला सुरूवात होते.

त्यामुळे कमीत कमी सुशिक्षीत पुरूषांनी तरी निर्णय प्रक्रियेत स्त्रीयांना सामावून घेतले पाहिजे.

९. प्रमाणके, मुल्ये, नियमांच्या अधारे लिंगभेद :

सामाजीकरणाच्या आधारे त्या त्या समाजात अस्तित्वात असलेली प्रमाणके मुल्य नियमने व्यक्तीला शिकवली जातात. म्हणजे वर्तन पध्दतीविषयक नियम निर्धारीत केले जातात. स्त्रीयाने कसे रहावे, बोलावे तिचा पोशाख, तीची जिवन जगण्याची पध्दती, समाजाने घालून दिलेली असतात. त्यानुसारच त्यांना वर्तन करावे लागते. अन्यथा समाजाचा रोश पत्करावा लागतो. पुरुष व स्त्री दोघांचे वर्तन वेगळे असते व हे सर्व कोटुंबीक पातळीवरून केले जाते. आपल्या चालीरीती, परंपरा अनुसरूनच स्त्रीयांना कडेकोट नियमांचे पालन करावे लागते. परंतू पुरूषांना त्यात शिथीलता दिसून यते कुटुंबाच्या पुरूषप्रधान विचारधारेतूनच स्त्रीयाचा हक्क व अधिकारांना विरोध केला जातो.

१०. श्रमविभाजन व लिंगभेद :

महत्वाची प्रतिष्ठेची कामे पुरूषांकडे असतात. साधी हलकी कामे स्त्रीयांकडे असतात. त्यामुळे स्त्री कुटुंबामध्ये दिवसभर जे कार्य करते त्याला कांही किंमत नसते. ते तिचे कर्तव्यच असते. असे समजले जाते. अंगमेहनतीची व आर्थिक कामे पुरूष करतात त्यामुळे त्यांच्या कामाला मूल्य प्राप्त होते. स्त्रीचे दिवसभर राबणे सुध्दा मुल्यहीन समजले जाते. स्त्रीने केलेल्या प्रत्येक कामाला आर्थिक दृष्टया मूल्य तयार झाले तर लिंग भाव थोडासा कमी होण्यास मदत होईल.

११. शिक्षण लिंगभेद :

चूल व मूल हेच स्त्रीचे कार्य आहे. शिक्षणाची तिला गरज नाही स्त्रीजर शिकली तर पुरूषांवर अधिकार गाजवेल सर्व मानसनमान स्त्रीकडेच जातील म्हणुन आजही स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष असलेल दिसुन येते. या मानसिकतेत आज थोडा बदल झालेला दिसून येतो. मुलीने नोकरी केलेली, शिक्षण घेतलेले चालतेपरंतु सुनेनी नोकरी केलेली शिक्षण घेतलेले चालत नाही. सुनेने कुटूंबातील सर्व कामे करून नोकरी केली पाहीजे हीच आज समाजाची मानसीकता आहे. मुलांना आपल्यापेक्षा जास्त शिकलेली मुलगी पत्नी म्हणुन अजीबात आवडत नाही. कारण तिथे त्यांना स्वत:चा कमीपणा वाटतो. त्यामुळे स्वत:पेक्षा कमी शिकलेली मुलगी पत्नी म्हणुन ते स्विकारत असतात. विवाहनंतर तिला शिकण्याची इच्छा असली तरीही शिकू दिले जात नाही चारीत्रावर शिंतोडे उडवले जातात. कारण स्त्रीला मागे कसे आनायचे हे पुरूषांना चांगले माहिती असतं. स्वत:चा कमकुवतपणा झापण्यासाठी स्त्रीला शिक्षणाची संधी कौटुबिक पातळीवरुन दिली जात नसलेली आजच्या आधुनिक समाजातुनही दिून येते.

सारांश :

वरील सर्व घटकावरुण लिंगभेद समाजात कसा रुजवला जातो. हे दिसून येते. येथे स्त्रीयांनी पडखाउवृत्ती स्वकारली नाही तर संघर्षाला तोंड द्यावे लागते. शारीरिक दृष्टया निसर्गाने स्त्रीला कमकूवत बनवले आहे. तर मानसीक सामाजीक दृष्टया पुरुषप्रधार व्यवस्थेने स्त्रीला कमकुवत बनवलेले दिसून येते.

निष्कर्ष :

१. लिंगीद हा परंपरेतूनच पुरुषप्रधान संस्कृतीतून निर्माण झाला आहे.
२. आजही समाजात स्त्रीचे स्थान दुययम आहे.
३. व्यक्ति विकासास लिंगभेद मारक आहे.
४. लिंगभेदामुळे समाजाचा निम्मा घटक स्वातंत्र्या पासून व विकासापासून वंचीत असलेला दिसून येतो.
५. केवळ स्त्री आहे म्हणून स्त्रीयांना सर्व अधिकारापासून वंचीत ठेवण्यात येते.
६. जो पर्यन्त विकासाच्या व अधिकाराच्या सर्व प्रक्रियामध्ये स्त्रीयंना सामाऊन घेतले जात नाही तो पर्यन्त विकास झाला असे म्हणता येणार नाही.

संदर्भ सूची :

१. ताडकलकर चौधरी नंदनी २००८ महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान, नांदेड अल्फा पब्लीकेशन.
२. धापडीया मनोज २००८ स्त्री शिक्षण सामाजीक गतिशीलता, नई दिल्ली, सिरीयल पब्लीकेशन.
३. गोटे गव्हाणे शुभांगी , २००९ महिलांचे सक्षमीकरण स्वरुप व समस्या, औरंगाबाद, वरद पब्लीकेशन
४. शेंडे हरीदास २००८, महिला अधिकार और शिक्षा, जयपूर, ग्राम विकास पब्लीकेशन
५. सक्सेना साहनी २०१०, महिला सशक्तीकरण तंत्र लिंग भेद, लक्ष्मी प्रकाशन दिली.
६. सुधारानी श्रीवास्तव २००९, महिला शोषन और मानव अधिकार, नई दिलली, अर्जून पब्लीकेशन हाउस.

बालकांमधील कुपोषणाबाबत गर्भवती मातांची जागरुकता : एक अध्ययन

प्रा. डॉ. रोहिणी दि. मेश्राम
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आर्वी जि.वर्धा

सारांश—स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर भारत देश एक विकसनशील राष्ट्र म्हणून ओळखला जावू लागला. देशाचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्वांगानी विकसीत झालेल्या राष्ट्रात रुपांतर करणे आवश्यक आहे. माजी राष्ट्रपती ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी देशातील सर्व संबंधित घटकांना आवाहन केले होते की, 'प्रत्येकाने आपली वैयक्तीक जबाबदारी समजून देशाला ग्रहण लावणा—या कुपोषणसारख्या समस्यांना कमी करणाचा प्रयत्न करावा ज्यामुळे भारत देश ह्र्ञ्ह्ञ्ञ पर्यंत विकसित राष्ट्र होईल.' भारतासंबंधीचे स्वप्न अशा स्वरुपाचे असतांना दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रध्दा, गरीबी आणि लोकसंख्या वाढ या समस्या देशामध्ये उग्र स्वरुपाच्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर देखील कुपोषित बालकांचा प्रश्न व त्यामुळे होणा—या बालमृत्यूचा गंभीर प्रश्न अद्याप शेष आहे. आदिवासी भागातच नव्हे तर इतरही भागात कुपोषणाचा प्रश्न तीव्र दिसून येतो. गरीब कुटुंबामध्ये बहुतांश मातांना कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालविण्यासाठी कष्टाची कामे करावी लागतात. त्यात माता जर गर्भवती असेल तर तिचे अशा कामांमुळे स्वत:च्या आरोग्य व पोषणाकडे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे जन्माला येणारे बाळ हे कुपोषितच असते.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये बालकांमधील कुपोषणाची समस्या अभ्यासली असून याबाबत गर्भवती मातांची जागरुकता वाढविण्यासाठी संशोधनाच्या चौकटीतून अध्ययन केले आहे.

मुख्य शब्द : कुपोषण, गर्भवती महिलांचा आहार

प्रस्तावना :

जागतिक आरोग्य संस्थेने केलेल्या व्याख्येनुसार श कुपोषण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या पोषण आहारातील कमतरता , अतिरेक किंवा असंतुलन होय . कुपोषण हा संसर्गजन्य आजार नाही . आहारामधील कर्बोदके , प्रथिने , जीवनसत्वे आणि खनिजे यांच्या कमतरतेमुळे होणारा आजार आहे. कुपोषणाची सुरुवात ही मातेच्या गर्भावस्थेपासून होत असते. गर्भवतीला योग्य आहार घेण्यासाठी मार्गदर्शन व प्रशिक्षण मिळाल्यास तसेच जन्मानंतर पाल्यांचे संगोपन व संवर्धन कसे करावे यासंबधी मार्गदर्शन व प्रशिक्षण मिळण्यास बालकाच्या वाट्यस येणारे कुपोषण कमी होण्यास निश्चितच मदत होते. भारतामध्ये कुपोषण ही समस्या कीत्येक वर्षापासून भेडसावत आहे. विदर्भात मेळघाट कुपोषणासाठी प्रसिध्द आहे. मेळघाट दुर्गम डोंगरी भाग असून येथील ८५ टक्क्यांपेक्षा अधिक लोकसंख्या आदिवासी आहे. यातही कोरकू जमात ७५ टक्के आहे. तद्वतच रस्ते, वाहतूक आणि दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव आहे. अधिकांश आदिवासी शेतमजूर व अल्पभूधारक आहेत. सिंचनाचे प्रमाण अत्यल्प असल्याने केवळ पावसाच्या पाण्यावर शेती केली जाते. उत्पन्नाची साधने कमी असल्याने गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणून बहुतांश लोक पावसाळ्यानंतर कामासाठी मध्यप्रदेश व महाराष्ट्राच्या इतर भागात जातात. त्याचा अनिष्ट परिणाम त्यांचे कुटुंब व मुलांवर होतो . परिणामत रू कुपोषण वाढीस लागते. गरिबी आणि शिक्षणासोबतच रुढी, परंपरांचा प्रभावही येथे स्पष्ट दिसून येतो. रोजगाराच्या अपुऱ्या साधनांमुळे सकस अन्न मिळू शकत नाही. यातूनच माता आणि बालकांचे कुपोषण होते. अस्वच्छता आणि अशुध्द पाण्याची समस्या येथे कायम जाणवते.

महाराष्ट्रात अन्नधान्याची उपलब्धता वाढली. शहरातील लोकांचे आयुर्मान वाढले परंतु महाराष्ट्रात २००५ मध्ये ९००० मुले प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष कुपोषणामुळे मृत्यूमुखी पडली. पुढे हे प्रमाण अजून वाढतांना दिसून येते. आदिवासी भागामध्ये कुपोषणाचे प्रमाण अधिक असून शहरी आणि ग्रामीण झोपडपट्ट्यांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण अधिकांश वाढले. कुपोषणामुळे आदिवासी भागातील बालमृत्यूदरही अधिक वाढला. कुपोषणाच्या परिणामांमध्ये ॲनिमिया किंवा रक्तदाब समस्या ज्वलंत आहे. विवाह लवकर होणे आणि अल्पवयात अपत्य होणे यामुळे मातेचे आरोग्य धोक्यात येते. त्यामुळे माता व बालक दोघांकडेही पुरेसे लक्ष्य दिले जाणे कुपोषणाला प्रतिबंध होण्यासाठी अनिवार्य आहे. युनिसेफच्या अहवालानुसार भारतात कमी वजनाची म्हणजे जन्मत:च अडीच किलो पेक्षा कमी व मुले तीस टक्के आहे. अशा मुलांचे कुपोषणाचे प्रमाण साहजिकच अधिक आहे. अनेक महिलांची आर्थिक स्थि

हलाखीची असते त्यामुळे गर्भावस्थेत त्यांना योग्य आहार मिळत नाही . याशिवाय अल्पशिक्षण , गैरसमजुती , आहाराविषयी अज्ञान, अस्वच्छता यामुळे आहार समतोल घेतला जात नाही परिणामी मातेचे आरोग्य आणि बाळाचे आरोग्य धोक्यात येते. तद्वतच आदिवासी भागात अंधश्रध्देचे प्रमाण अधिक असल्याने आजारपणात बहुतेक महिला गावातील भगत, वैदू, मांत्रिक यांच्याकडे जावून उपचार करवून घेतात. या सर्व परिस्थितीचा कुपोषण व त्यामुळे आजार किंवा आजार अस्वच्छता अज्ञान व कुपोषण हे चक्र सतत चालू राहते . त्यामुळे बालमृत्यूचे प्रमाण अधिक वाढते. आज महाराष्ट्र शासन विविध विकास योजना राबवून कुपोषण दूर करण्यासाठी तद्वतच बालमृत्यू कमी करण्यासाठी निरंतर प्रयत्नशील आहे परंतु शासनाच्या हाती अपेक्षीत यश आले नाही ही वस्तुस्थिती नाकारली जावू शकत नाही. जन्मदर कमी होत नाही त्यामुळे दोन बालकांमधील अंतर कमी असते. वास्तविक पहिल्या बालकाचे संगोपन व संवर्धन होण्यासाठी आणि त्याच्या योग्य वाढीसाठी कमीत कमी ३ ते ५ वर्षे मिळणे आवश्यक आहे. परंतु जेथे आर्थिक परिस्थिती जेमतेम असते तेथे कुपोषण अधिक होत राहते. घरातील गरीबीमुळे मातेला योग्य आहार नसतो. माता कुपोषित म्हणून गर्भातील बालक कुपोषित राहते. बाळ जन्माला आल्यानंतरही त्याचे संगोपन योग्य होत नाही. परिणामत: त्यालाही कुपोषण आपल्या विळख्यात आवळते. त्यामुळे हलाखीची परिस्थीती, अज्ञान, गैरसमजूती यामुळे कुपोषणाचे घातचक्र सतत सुरुच रा महाराष्ट्र शासनाने बालमृत्यूचे प्रमाण किती व का आहे याच्या तपासाणीसाठी SEARCH समिती स्थापन केली. कुपोषणावर आणि आदिवासीसाठी निरंतर कार्य करणारे श्री अभय बंग यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली गेली होती. सदर समितीने ऑगस्ट २००४ मध्ये सादर केलेल्या अहवालात बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी ताबडतोब आरोग्याच्या सोई—सुविधा व औषधे अशा मुलांना पुरविली पाहिजेत तसेच भविष्यकालीन तरतुद केली पाहिजे. कुपोषण केवळ दारिद्र्याशी संबंधीत नूसन त्याचा संबंध इतरही बाबींशी आहे. त्यावर जनजागृती हा अतिशय महत्वाचा पर्याय आहे असाही निर्वाळा त्यांनी केला आहे. घरोघरी किंवा प्रसुतीगृहांना भेटी देवून तेथील नोंद झालेल्या गर्भवती स्त्रियांना त्यांच्या आहाराविषयी माहिती दिल्यास तसेच नवजात बालकाची काळजी, लसीकरण, स्तनपान, पुरक आहार, यासोबतच बाल संगोपन व संवर्धन याविषयी प्रशिक्षण दिल्यास, केवळ बालकांना मृत्यूपासूनच वाचविता येईल असे नाही तर त्यांचे भावी आयुष्य कुपोषण मुक्त होवून आरोग्यपूर्ण व जीवन सुधारता येईल. ही संकल्पना प्रत्येक शहर आणि गावामधून राबविण्याची आज नितांत गरज आहे. बालकांमधील कुपोषण टाळण्यासाठी गर्भवती महिलांना आहार, बालसंगोपन व संवर्धन याबाबत प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. देशाचा राष्ट्रीय विकास साधायचा असेल तर भारतातील प्रत्येक जबाबदार घटकांनी वैयक्तिक पातळीवर कुपोषणाबाबत प्रयत्न केल्यास निश्चितच त्यातून पर्याय निघेल या उद्देशाने कुपोषणाला खऱ्या अर्थाने आळा घालण्यास प्रारंभ होणारा घटक म्हणजे माता होय. मातेलाच जर गर्भवती असतांना तिच्या आहाराबाबत योग्य मार्गदर्शन केले तद्नंतर नवजात बालकाची निगा, काळजी, बालसंगोपन आणि संवर्धन याबाबत प्रशिक्षण दिल्यास कुपोषणासारख्या समस्येला आळा बसण्यास सुरुवात होईल. तसेच एक प्रशिक्षीत माता तिच्या संपर्कात येणाऱ्या इतर मातांना माहिती व ज्ञान देण्याचा प्रयत्न करेल आणि हळूहळू ही साखळी बालकांमध्ये येणाऱ्या कुपोषणाला प्रतिबंध लावण्याचा प्रयत्न करेल.

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

1. बालकांमधील कुपोषणाचा थोडक्यात आढावा घेणे
2. गर्भवती स्त्रीकरिता आहार व स्वास्थ्याविषयी महत्व अभ्यासणे.
3. गर्भवती स्त्रीला स्तनपानाचे फायदे अभ्यासणे

संशोधन पध्दती :

सदर शोधनिबंध हा वर्णनात्मक पध्दतीवर असून शोधनिबंधातील माहिती द्वितीय तथ्य संकलनातून गोळा केली आहे प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय बालकांमधील कुपोषणाला प्रतिबंध घालण्यासाठी गर्भवती महिलांना आहाराबाबत जागरुक करणे हा आहे. शोधनिबंध लिखाणाकरिता शोधनिबंधातील विषयावरील ग्रंथ व पुस्तके, शोधनिबंध, संकेतस्थळावरील माहिती, वर्तमानपत्र इत्यादींच्या माध्यमातून अभ्यास करण्यात आला.

गर्भवती स्त्रीचा आहार व स्वास्थ्याविषयी जागरुकता

कुपोषण होवू नये यासाठी गर्भवती स्त्रीचे पोषण होणे गरजेचे आहे. गरोदरपणात आईची काळजी घेतली गेली पाहिजे. गर्भावस्थेत अतिश्रम करु नये. सकस आहार तसेच आवश्यकतेनुसार अंगणवाडीमध्ये सुध्दा पोषक आहार मिळायला हवा. गरजेनुसार पुरेशी विश्रांती मिळाली पाहिजे. गर्भवती स्त्रीने भरपूर प्रमाणात लोहयुक्त आहार घेणे जरुरीचे असते कारण रक्ताची पातळी वाढल्यामुळे त्यांना दुप्पट लोहाची गरज भासते. मासामध्ये भरपूर प्रमाणात लोह आणि प्रथिने असतात. बीफ आणि पोर्क व्हिटॅमिन बी , कोलिन आणि लोहाचा पुरवठा करतात. गरोदरपणी गर्भाचे पोषण हे आईच्या अन्नावरच होत असते. त्यामुळे आईने दीडपट आहार घेतला पाहिजे. पण जेवणाच्या वेळी गच्च पोट भरुन जेवू नये . दोन घास कमीच खावेत . त्यामुळे पचनात अडचण येणार नाही . थोडे – थोडे करुन ३ ते ५ वेळा खावे. गरोदर स्त्रीने शक्यतो ताजे अन्न खावे. गरोदर स्त्रियांमध्ये रक्तक्षयाचे प्रमाण अधिक आढळते. म्हणून त्यासाठी लोहाच्या गोळ्या दिल्या जातात. प्रत्येक गरोदर स्त्रीने निदान १०० दिवस तरी लोहाच्या गोळ्या घ्यायला पाहिजे म्हणजे रक्तक्षयाचा धोका टाळता येतो. लोखंडी कढईचा दररोज जेवण बनविण्याकरिता वापर केला तर त्यामध्ये जास्त प्रमाणात लोह मिळते. म्हणून गोळ्या घेत असतांना अशा प्रकारचे घरगुती उपाय देखील महत्वाचे ठरतात.

गर्भवती स्त्रीच्या आहारातील वर्ज्य पदार्थ :

गर्भवती स्त्रीने आहारात खालील पदार्थ टाळावेत.

1. मासांहार, मासे पूर्णत: बंद करावेत.
2. चहा , कॉफी यासारखी उत्तेजक पेय घेण्याचे टाळावे.
3. मसाले, तीखट, आंबट, तिष्ण, उष्ण जास्त प्रमाणात मीठ अशा पदार्थाचे सेवन करु नये.
4. आंबलेले पदार्थ वडापाव, इतर रुक्ष पदार्थ खाण्याचे टाळावे.
5. जेवणानंतर रात्रीच्या जेवणात उरलेले, फ्रीजमध्ये साठवून ठेवलेले पदार्थ शक्यतोवर टाळावेत.
6. गरोदरपणाच्या शेवटच्या काळात प्रवास शक्यतो टाळावा.
7. कपडे सुती व सैल असावेत. अंगाला चिकटणाऱ्या व घट्ट प्रावरणाचा उपयोग टाळावा –

गर्भिनी अवस्थेमध्ये स्त्रिला स्वत:बरोबर आपल्या बाळाचेही पोषण करावयाचे असते . मातेने घेतलेल्या आहारापासून बाळाचे पोषण होते. गर्भ हा पूर्णत: मातेवरच अवलंबून असतो त्यामुळे मातेचा आहार सकस, पूर्ण उष्मांक असलेला असणे आवश्यक आहे. सामान्य स्त्रीपेक्षा गर्भिणी स्त्रिला अधिक उष्माकांची गरज असत. या अवस्थेत दुध, तूप, तांदूळ यासारखे शुभ्र सात्विक पदार्थ गरोदर स्त्रीने सेवन केल्यास जन्माला येणारे बालक सुदृढ, गौरवर्णीय व कांतिमान होते. त्यामुळे गर्भिणी मातेने कुठल्याही परिस्थितीत परिपूर्ण आहार घेणे आवश्यक आहे.

वयोगटानुसार बाळाचा आहार :

६ ते ९ महिने भाताची पेज, डाळीचे पाणी, मटणाचे सुप, नाचणीची किंवा डाळ , तांदूळाची पेज , फळांचा रस द्यावा. ९ ते १२ महिने वरण , भात, उकडलेला बटाटा दुधात कुस्करुन , पोळी दुधात बारीक करून द्यावी. चिकु द्यावे. १वर्षानंतर घरात जेवणासाठी जे पदार्थ तयार असतील ते बाळास खायला दयावे.

बालकांच्या आहारामध्ये स्तनपानाचे फायदे :

बाळाला जन्मानंतर पहिले सहा महिने फक्त आईच्या दुधाची गरज असते. वरच्या दुधाची अथवा पाण्याची देखील आवश्यकता नसते. जन्मानंतर अर्ध्या तासाच्या आत स्तनपानाला सुरुवात करावी. स्तनपानामुळे बाळाला संपूर्ण आहार तर मिळतोच शिवाय त्याचबरोबर बाळाला रोगप्रतिकारशक्ती वर्धक पेशीदेखील मिळतात. त्यामुळे बाळाचं सर्व आजारांपासून संरक्षण होते. स्तनपान करणाऱ्या बाळाला जुलाब व फुफ्फुसाचे विकार होण्याची शक्यता अतिशय कमी प्रमाणात असते. जन्माच्या पहिल्या ३ ते ४ दिवसात स्तनातून येणाऱ्या चिकामुळे बाळाचं संरक्षण होते आणि बाळाच्या मेंदूची वाढ चांगली होते. जागतिक आरोग्य संघटना आणि युनिसेफ यांच्या म्हणण्यानुसार सहा महिने पूर्ण झाल्यावर स्तनपान सुरु ठेवून वरच्या आहारास सुरुवात करावी. दर आठवड्याला नव्या पदार्थाचा समावेश करावा. वरच्या अन्नाचे प्रमाण हळहळू वाढवावे. एक वर्ष वयाच्या बाळाने सर्व आहार घेणं अपेक्षित आहे. स्तनपान दोन वर्ष वयापर्यंत सुरु ठेवावं त्यामुळे बाळाची रोगप्रतिकारशक्ती चांगली राहते आणि ते बाळ कमी आजारी पडते. व्यवस्थित स्तनपान मिळणाऱ्या बाळाची बौद्धिक क्षमतादेखील चांगली राहते .आईचे दूध हे शुध्द असते . अंगावर पाजल्याने आई मुलांमधील नाते घट्ट होण्यास मदत होते. अंगावर पाजल्याने आईलाही फायदे होतात. गर्भाशयाची पिशवी लवकर आकुंचन पावून

रक्तस्त्राव थांबण्यास मदत होते. थोडक्यात बाळाच्या योग्य वाढ व विकासाकरिता त्याचे योग्य पोषण होणे महत्वपुर्ण आहे.

निष्कर्ष :

कुपोषणचा जन्म मातेच्या गर्भातून होतो असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कुपोषणाला जबाबदार असणारी वाढती लोकसंख्या, अनारोग्य, अशिक्षितपणा, समाजातील चालीरिती, रुढी परंपरा, अंधश्रध्दा, दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि स्थलांतर इत्यादी घटक महत्वपूर्ण आहेत. परंतू अशा बिकट परिस्थितीत जीवन व्यतीत करणाऱ्या आणि भावी जीव आणि देशाचे आधारस्तंभ यांना जन्म देणाऱ्या महिलांना किंवा मातांना जर त्या गर्भवती असतांना आहार कसा घ्यावा, विशेषत: त्याच्या घरात उपलब्ध असणाऱ्या खाद्यपदार्थातून आहाराला अधिक पोषक कसे बनविता येईल, नवजात बालकाची काळजी व निगा कशी घ्यावी, त्यांचे संगोपन व संवर्धन कसे करावे यासंबंधी प्रशिक्षण दिल्यास निश्चितच कुपोषणाचा प्रश्न काही प्रमाणात का होईना दूर होण्यास मदत होईल. तद्वतच आदिवासी महिलांना या प्रशिक्षणाचे फायदे पटवून देण्यास मदत होईल. पर्यायाने हळूहळू कुपोषणाने प्रभावीत झालेल्या परिसराला कुपोषण मुक्त होण्यास आवश्यक बाबीचा पाठपुरावा होण्यास निश्चितच मदत होईल. अंधश्रध्दा आणि विविध गैरसमजुती यामध्ये अडकलेल्या आदिवासी स्त्रिया काही प्रमाणात यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करतील, पर्यायाने आदिवासी समाजालाच नव्हे तर राष्ट्राला कुपोषणमुक्त करण्यास हातभार लागेल

संदर्भ

1. *Balarajan, Yarlini; Reich, Michael R. (1 July 2016). "Political economy of child nutrition policy: A qualitative study of India's Integrated Child Development Services (ICDS) scheme". Food Policy.* ***62****: 88–98.*

2. Gulati, A., Ganesh-Kumar, A., Shreedhar, G., & Nandakumar, T. (2012). Agriculture and malnutrition in India. Food And Nutrition Bulletin, 33(1), 74–86

3. Singh, Abhishek (2 March 2020). "Childhood Malnutrition in India". *Perspective of Recent Advances in Acute Diarrhea*. doi:10.5772/intechopen.89701. ISBN 978-1-78923-865-5

4. *"Child Development Website". Source: Child Development programs site (2009). Archived from the original on 6 December 2008. Retrieved 14 March 2009. Programs to address malnutrition in India*

5. https://blogs.zoylo.com/child-malnutrition-india-unseen-catastrophe.html

6.सरल लेले (१९९५), पोषण व आहारशास्त्र परिचय, प्रकाशन क्र. १५२, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स , नागपूर दृ

7.आशा देऊस्कर (२००७), मानवी पोषण व आहारशास्त्राची मुलतत्वे, विद्या प्रकाशन, सहकार रोड, नागपूर ०२

8.प्रा. आर. जी. रसाळ (२००६), महाराष्ट्रातील कुपोषण समस्या आणि उपाय.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील ग्राम दुर्देशेची कारणे–राष्ट्रसंताचे पोवाडे

डॉ. प्रवीण कारंजकर

साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर जि. वर्धा

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्योत्तर भारतातीलग्राम निर्माण हे राष्ट्रसंताचे स्वप्न होतं, गाव आदर्श असावे, स्वयंपूर्ण असावे स्वावलंबी असावे यासाठी त्यांनी आपल्या भजन, व पोवाडयातून ग्रामनिर्माणावर भर दिलेला दिसतो. तथापि यात कोणती धोंड आहे हे सुध्दा त्यांनी सांगीतले ही धोंड जोपर्यंत बाहेर काढली जात नाही. तो पर्यंत ग्रामाची उन्नती होणार नाही. ग्राम दुर्देशेची या कारणाची मिमांसा करतांना, गावातील राजकारणावर बोट ठेवतात, गावात पक्षीय राजकारण असते, गावांत एकाच पक्षातील वेगवेगळया गटांच्या लोकांत बेबनाव असतो. गावात लब्धप्रतिठीत पणा मानसन्मान प्रतिटेच्या कल्पनेने आपल्याच अहं विश्वात वावरणारे लोक असतात, व्यसनाधीन लोकांचा एक वर्ग असतो ज्यांना गावाच्या चांगले वाईट पणात काहीही देणे घेणे नसते. आचार व विचारांनी भ्रष्ट्र झालेली काही मंडळीही असते. ज्यांच्या मळे गावाचे नैतिक आरोग्य ढासळत जाते. दारूचे व्यसन, भरकटलेला तरूण तेजोहीन तारूण्य ही सर्वच ग्रामाच्या दुर्देशेची कारणे महाराजांनी सांगीतलेली आहेत जर गावाचा विकास करायचा असेल तर व्यसनाधिनता घालवावी लागेल. राजकीय विरोध बाजूला ठेवावा लागेल. लब्धप्रतिक्षेच्या कल्पना सोडून दयाव्या लागतील. आचार व विचारांना भ्ट्र असलेल्याचा बंदोबस्त करावा लागेल. दारूचे व्यसन घलवावे लागेल. भरकटलेला तारूण्याला दिशा दयावी लागेल असा विचार राष्ट्रसंतानी आपल्या पोवाडयातून मांडलेला दिसून येतो.

ग्रामजीवनाचा अभ्यास करून त्याच्या पुनरूत्थानाचा विचार मांडणाऱ्या तुकडोजी महाराजांचा जन्म आजच्या अमरावती जिल्हयात झाला. त्यांचे जन्मवर्ष ''३० एप्रिल ९०९'' (०१)ला झाला. त्यांनी आयुष्यभर ग्रामजीवनाच्या कल्याणकारी व विकसीतभविष्याचा विचार आपल्या साहित्यातुन मांडला' गावाच्या विकासात गावातील काही दोष आडवे येतात त्या पैकी एक दोष म्हणजे व्यसन होय. व्यसनाबाबत ते म्हणतात, ''जहाँ शराब वही मासाहार और वहाँ ही व्यभिचार होंगा।'' (०३) याच कारणांनी त्यांनी व्यसनाला विरोध केलेला होता. एक व्यसन अनेक व्यसनांना जन्म देणार हे ते ओळखून होते. या सोबतच गावाचे वातावरण कलुषित करणारा एक प्रकार म्हणजे गावाचे राजकारण होते. याबाबत राष्ट्रसतांनी कडक ताशेरे ओलेली दिसतात. गावात सुधारणा व्हावी यासाठी आयुष्य वेचनाऱ्या राष्ट्रसंतानी आपला ग्रंथराज ग्रामगीता ग्रंथाच्या अर्पनपत्रिकेत म्हणतात.

''सर्व ग्रामासि सुखे करावे।
अन्न वस्त्र पात्रादि दयावे.'' (३)

अशी भूमिका घेऊन जगणाऱ्या ग्रामनाथाला अर्पन केलेली आहे.

आपल्या विचारांत त्यांनी गावातील दुर्देशेला कारणीभुत ठरणाऱ्या अनिष्ट विचारांचा परामर्ष घेऊन त्यातून सूटका करण्याचा मार्गही सांगीतला आहे. व्यसनमुक्ती, सामोपचाराचे राजकारण, शरीरसंपदा कमविणे, भरकटलेल्या तारूण्याला दिशा, लब्धप्रतिष्ठीत पणाचा त्याग इत्यादी उपाय सांगून ही दुर्दशा टाळता येईल असा विचार मांडला आहे.

राजकारण:

गावाचे राजकारण हा स्वतंत्रभारतातील गावखेडयात नेहमी चर्चेचा विषय ठरला आहे. गावात दोन पक्ष असायचे दोन्ही कमेकांचे कडवे शत्रू त्यामूळे गावात तनावपुर्ण वातावरण केव्हा होईल हे सांगता येत नव्हते. राष्ट्रसंतानी गावाचे हे राजकारण अभ्यासले होते त्यामुळे गावाच्या दुर्देशेला गावाचे राजकारण व त्यामुळे निर्माण झालेले वैमनस्य कारणीभूत आहे असे त्यांचे मत होते.गावाचे हे राजकारण कशा प्रकारचे होते त्यामुळे गावात कसे अनिष्ट कार्य घडत होते. याच वर्णन त्यांनी आपल्या पोवाडयातून केलेलं आहे.

''एक गाव नाही अस सून, पुढाऱ्यावीन
असे असूनिया झगडे दिसती
गावांगावी पक्ष कीती असती।
मठातील लोक फजिती होती रे जी'' (४)

ज्या गावात एकही पुढारी नाही असे गाव शोधून सापडणे कठीण आहे असे सांगून महाराज पुढे म्हणतात असे असले तरी प्रत्येक गावात झागडे– भांडणे नित्याची झाली आहेत. एका का गावात अनेक पक्ष व त्यांचेही एकमेकांशी पटेनासे होने हे प्रकार होत. यात सर्व सामान्य मानसाची मात्र फजिती होत होती.

या राजकारणात काय व्हायचे हे सांगतांना महाराज पुढे म्हणतात.

''गटाचा गोंधळ, पक्ष अपार
न उरला माणूसकीला थार
नाही गरीबांना पुढे आधार
झाले हे लोक कीती बंजार रे, जी.जी '' (५)

प्रत्येक गावात राजकीय पक्ष शिरले आहेत या पक्षातही गटा गटाचे वातावरण आहे. एकाच पक्षातील लोकांचे दुसऱ्या गटा सोबत जुळत नाही. त्यामुळे लोकसंख्येचा विचारच राजकारणातून वजा झालेला होता. एवढेच नव्हे तर पुढे पुढे हे राजकारण एकाच घरात भांडणे लावायलाही मागेपुढे बघत नव्हते. याचे वर्णन असे–

''कुत्र्यापरी भांडती सारी, भाऊ भावावरी
करीती हे वार स्वार्थी पायी
अमानुष करीती कारवाई
न्यायनीतीचा पत्ता नाही.
देश का याने सुखी होई? रे जी'' (६)

राजकारणाची पातळी एवढी खालावली आहे की गावातला सख्ये भाऊ आता एकमेकांच्या जीवावर उठत आहे. कुत्र्या सारखे ते भांडत आहेत अस वर्णन तुकडोजी महाराज करतात प्रसंगी एक दुसऱ्यांचे प्राण घेण्यासाठी हे मागे पुढे बघणार नाही. अशी स्थिती आहे. त्यांच्या या वर्तनात न्यायनीतीला कोणतेही स्थान नाही. केवळ स्वत:चा स्वार्थ साधने एवढेच त्यांचे कार्य उरले आहे. खरंच या वागणूकीने देशाचे भले होईल काय हा प्रश्न आत राष्ट्रसंताना पडला आहे.

येथे गावाच्या आरोग्यास गावातील राजकारणाच खऱ्या अर्थाने हानीकारक आहे हे त्यांना सांगायचे आहे. जोपर्यंत गावातील हे लब्धप्रतिष्ठीत राजकारणी शांततेने व संयमाने कार्य करीत नाही. न्याय नीतीच्या मार्गाने चालत नाही तो पर्यंत गावाची प्रागती शक्य नाही हेच पोवाडयातून सांगीतले आहे.

लब्धप्रतिष्ठीतपणा:

लब्धप्रतिष्ठीत पणामुळे म्हणजे स्वत:ची प्रतिष्ठा हीच मोठी बाकी सर्व तुच्छ असा आव अंगीकारून लोकजीवनात वावरणारी मंडळी होत. राष्ट्रसंतानी याचा अनुभव आपल्या जीवनात घेतला होता. हा लब्धप्रतिष्ठीतपणा कधी–कधी व्यसनाधीनतेलाही स्वत:चे मोठेपण समजायचा आपण व्यसन करतो कारण व्यसन करण्याची ऐपत आपल्यात आहे. आपण इतरांपेक्षा आर्थिक, सामाजिक किंवा शैक्षणिक दृष्टया वरचढ आहोत त्या कारणाने आपण दारूपिणार, सीगारेट पिणार असे या लब्धप्रतिष्ठीतांना वाटायचे त्यांना इशारा देतांना महाराज म्हणता हे सर्व अधोगतीचे मार्ग आहेत. तर काही लोक मानीभावी स्वभावाचे असायचे स्वत:ला मान सन्मान, प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी अडून बसायचे यांनाही पोवाडयातून तुकडोजीनी फटकारले आहे–

''जरी असाल मनाने मोठे
करालकाम खोटे,
ओढतिल लोक गल्ली वरती
हातापायासी तटट् धरती
टाकतिल नाकी तोंडी माती रे जी'' (७)

स्वप्रतिष्ठेचा बगडा उभारणाऱ्या लोकांमुळेही गावाला दुर्वेशा आली होती हे लोक खरे–खोटे कामे करायचे त्याची फळे गावाला भोगावी लागायची. या लोकांना इशारा देत त्याची शिक्षा सुध्दा भोगण्यास तयार रहा असे सांगत राष्ट्रसंतानी कानउघडणी केलेली दिसते.

अशा प्रकारे गावाच्या आरोग्यास अहितकारक लब्धप्रतिष्ठीतपणा सोडावा व गावाचा विकास हाती धरावा असा बोध पोवाडयातून केलेला दिसतो.

व्यसनाधिनता :

ग्रामीणभागात दुर्देशा आली ती काही दोषांमुळे आणि हे दोष दुरकरता येतात हे ही राष्ट्रसंताला माहिती होते. ग्रामीण भागात दारूचे व्यसन आहे. काहींना गांजाचेही व्यसन होते. पाहिलेले होते. त्यामुळे हे दोष ग्राम जीवनाच्या दुर्देशेला कारणीभूत आहे हे ते जाणून होते. आपल्या एका पोवाडयात हे म्हणतात.

''आता दिवस नाही झोपायचे।
आळसी पडून रहायचे।
नाही गांजा दारू प्यायचे।
गावातझगडे उठवायचे।।'' (८)

येथे आपल्याला ग्रामजीवनाच्या दुर्देशेस कारणीभूत ठरणारे दोष स्पष्ट दिसतात जर हे दोष नाहीसे झाले तरच गावाचा कायापलट होईल हे तुकडोजींना माहिती होतं म्हणून ते म्हणतात—

''करा करागांव सुंदर
अति स्वच्छ मार्ग घटवार
कर्तव्यवान मुली, पोरं'' (९)

पहिल्या भागात दोष दाखविले आहेत पण दुसऱ्या भागात या दोषापासून दूर राहायचे कसे हे ही सांगीतले आहे. यातून त्यांना केवळ दोषच दाखवायचे नव्हते तर ते दोष दूर देखिल करायचे होते हे याच तळमळीत त्यांनी पोवाडे रचले होते. केवळ वर्णन करने हा त्या मागचा हेतू नसून बदल घडविणे हा हेतू होता.

भरकटलेला तरूण :—

त्यावेळेच्या गावातील तरूणांचे वर्णन करतांना राष्ट्रसंत तुकडोजी आपल्या 'उलटी दुनिया' नावाच्या पोवाडयात म्हणतात—

''झाली दृष्टी वेडीवाकडी, बिघडली घडी,
तरूण हे शान करूनि फिस्ती
घरी राहिली पडित शेती.
स्त्रिया गोशात जीव देती रे जी'' (१०)

गावातला तरूण शहरात शिक्षणाची गेल्यावर शहरी संस्कार घेऊन परतायचा. त्याचे वागणे बोलणे, कापड पेहराव बदलेला असायचा केवळ शान मिरवणे यातच ती मोठेपणा मानायचा ना नोकरी ना शेती जमेना अशा वेळी घरची शेती पडित पडून राहायची घरातील स्त्रियांवर आत्महत्या करायची परिस्थिती यायची हे सर्व त्या वेळच्या भरकटलेल्या तरूणांमुळे घडायचे.

असे घडणे गावाच्या दुर्दयोचा प्रतिक होत. त्यामुळे राष्ट्रसंतानी तरूणांना श्रमसंस्काराचा विचार दिला शिक्षणासोबत शेतीकाम सुध्दा जमायला पाहिजे नाही तर उपाशी मरायची वेळ येईल.

असा ईशारा दिला. जर दोन्हीचा मेळ घातला गेला नाही तर गावात दुर्दशेला नवीन पिढी कारणीभूत ठरणार हे ओळखला त्यांनी हा इशारा दिला होता.

दारूचे व्यसन :—

व्यसन हे मनुष्याच्या अधोगतीला नेणारे असते. गावात दारूचे व्यसन बहुतांश लोकांत असते राष्टसंतानी गावाच्या दुर्देशेला कारण ठरणारे दारूचे व्यसन ओळखले होते. राष्ट्रसंताच्या भजणात दारूच्या व्यसनावर शब्दांचे कठोर प्रहार दिसतात त्याचप्रमाणे अशाच प्रकारचे शब्दांचे फटकारे त्यांनी आपल्या पोवाडयातूनही ओढलेले आहेत, दारू पिणाऱ्याची काय अवस्था होते हे सांगतांना एका, पोवाडयात ते म्हणतात.

''कसे चळलं मन, हरपल आज,
पर्वा नाही उरती देहाची
लाज खोवली प्रतिष्टेची
जागी नाही किंमत कवडीची
कुत्र्यापरी गती झाली त्यांची रे जी, जी'' (११)

दारूच्या व्यसनामुळे देहभान राहले नाही, शरीर संपदा नष्ट झाली कमावलेली प्रतिष्ठा नाहीशी झाली जगता कवडीचीही किंमत राहिली नाही. गावातल्या कुत्र्यासारखी त्याची स्थिती झाली असे वर्णन महाराज करतात. असा हा व्यसन घरात आल्यावर बायका मुलांना मारहान करतो,

नोंकरांशी तोंड टाकून बोलतो, मासंहार करतो, लहान मोठा कुणालाही ओळखत नाहीथोडक्यात हा विवेकभ्रष्ट झालेला असतो असे पुढे महाराज वर्णन करतात. आणि शेवटी महाराज म्हणत—

"तुकडयाची ऐक बातमी कितीतरी कमी
झाले या दारूच्या पायी
तू तरी सोड दारू भाई
विनंती ऐक माझी काही
नाहीतरी गती बरी नाही रे, जी जी" (१२)

दारूच्या व्यसनामुळे किती तरी लोक स्वत:च्या जीवाला मुकले आहेत. तेव्हा मी विनंती करतो आता तरी तू दारू सोड. दुसऱ्या एका पोवाडयात महाराज म्हणतात—

"माणसा!सरळ हो अस सोड अवदसा
पिउ नको मंदिरा जहरी ले
फजिती बहुतांची झाली
बुध्दी तुज कशी नसे उरली.
यात कीती तरी घरे मुरली. रे जी." (१३)

मदिरेच्या व्यसनापायी किती तरी घरे नष्ट झाली त्यामुळे यापासून तू दूर रहा असे महाराज स्पष्टपणे बजावतांना दिसतात.

अशा प्रकारे गावाच्या हिताला बाधक असणाऱ्या दारूच्या व्यसना बाबत महाराजांनी जागृती करून लोकांना विवेकाचा मार्ग दाखविण्याचा कार्य केलेले दिसून येते.

शक्तीहिन जीवन :—

शरीरात शक्ती नसेल तर मनुष्याला कोणत्याही क्षेत्रात प्रगती करता येणे शक्य नाही. केवळ वर वरचा दिखाऊपनाने माणूस मोठा होऊ याकत नाही. त्यावेळचा ग्रामीण तरूण शहरी संस्कृतीचा प्रभाव असणारा होता. हा तरूण कसा होता त्यामुळे गावाला कसे शक्तीहीतांचे स्वरूप आले होते हे महाराज आपल्या पोवाडयात सांगतात.

"तोंडाला उदासी आली, काळिमा पसरली, पोकळी झाली छातीची
गळाली ताकद हाताची
दिसे जणू पुतळी मातीची" (१४)

असा त्यावेळचा तरूण होता, चहा चिरूड आणि चिवडा यांचया आहारी गेलेला सिनेमातील नर नटयांचा प्रभाव असणारा वरवर दिखाऊपणाचा आव आनणारा पण प्रत्यक्षात शरीर व मनाची शक्ती गमाविलेला हा तरूण ग्रामराज्याच्या दुर्दशेला कारणीभुत होता कारण हा धड शेतीच्या कामाचा नव्हता धड चांगली नोकरी मिळण्यापत योग्यता असलेली नव्हता त्यामुळे तरूणांनी शरीर संपला कमवावी आरोग्य मिळवावे या वरवांनी जीवनातून काहीही प्राप्त होणार नाही असा उपदेश महाराजांनी गावात त्या तरूणांना आपल्या पोवाडयातून केलेला आहे.

आचार भष्ट्रता :—

गावात दुर्दशा येण्यास अनेक गोष्टी कारणीभुत होत्या त्यावेळी आचार भष्ट्र लोक हे सुध्दा त्यात सामाविष्ट होते यांचे वर्णन करतांना महाराज एक पोवाडयात म्हणतात—

"पदोपदी लाचलूचपती वाढली अति,
काळाबाजार, चोरव्यापार
पापचं धव शिकवी व्यभिचार
वाढले शौक,व्यसन शृंगार रे जी जी " (१५)

गावात लाचलूचपत वाढली काळाबाजार, चोरीचे व्यापार आले यातून जे धन आले ते धन पापच असल्याने शौक, व्यसने व्यभिचारही सोबत आलेत. जर हे सर्व थांबवायचे असेल तर गावातील लाचलूचपत काळाबाजार, ... थांबवावा लागेल अन्यथा गाव संपुर्ण भ्रंष्ट्र झाल्या शिवाय राहणार नाही असा इशारा महाराजांनी दिलेली आहे.

समारोप :

राष्ट्रसंताच्या पोवाडयात ग्रामाच्या दुर्दैशेची कारणे त्यांच्या ग्रामीण जीवनाच्या सखोल परिचयाची साक्ष देतात ग्रामजीवनालालयाप्रत नेण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांवर पोवडयातून प्रकाश टाकून जनजागृतीचे कार्य तकडोजींनी केलेले आहे.ग्रामीण जीवनातील लब्धप्रतिष्ठीत पणावर नेमकेपनाने बोट ठेवून ग्रामीतांचे डोळे उघडण्याचे कार्य पोवाडयातून झालेले आहेत.ग्रामजीवनात दुफळीला कारणीभुत

ठरलेले राजकारण राष्ट्रसंतानी सर्वांच्या नजरेज पोवाडयातून धानले आहे.ग्रामजीवन अधिक सधन करण्यास ग्रामीण तयार व्हावा यासाठी म्हणून पोवाडयातील हे दोष दिग्दर्शन करण्यात आले आहे. ग्रामाच्या दुर्देशेचे कारण त्यावेळेचा भटकटलेला तरूण होता हे वर्तमान संदर्भातही लागू पडणारे आहे. आचार व विचार भ्रष्टता ही ग्राम दुर्देशेला मुख्यत: कारणीभुत आहे व हे दुर्गुण नवशिक्षित व उच्चपदस्थातच अधिक आहे हे राष्ट्रसंतानी पोवाडयातून पोवाडयातून दाखविले आहे.शक्तिहीन जीवन दुर्देशचे कारण आहे हे सांगून त्यांना सशक्त ग्राम निर्माण करण्यास प्रोत्साहन दिले दिसत. व्यसनसधिनतेचा धिक्कार पोवाडयातून स्पष्ट दिसतात.राष्ट्रसंताचे पोवाडे हे नवग्राम निमिर्ती साठी प्रोत्साहीत करणारे व स्वमुल्यांकन करायला लावणारे आहेत.

सर्व सामान्य लोक ज्या छोटया—छोटया गावात राहतात त्या गावात कोणत्या प्रकारचे दोष आहेत हे राष्ट्रसंतानी दाखविले. या दोषांमुळेच गावाच आरोग्य कसे बिघडते हे सांगीतले. या दोषात गावामध्ये लोकांना दिसणारे दारू, गांज्याचे व्यसन, आळशीपणा, राजकारणातील दोन गट या गटात होणारी भांडणे, त्यातून उद्‌भविणारे कोर्ट खटले, या सोबतच लब्धप्रतिष्ठितपणामुळे 'मीच कसा मोठा' व इतर सर्वच कसे लहान कींवा तुच्छ हा भाव नेहमी असायचा. त्यातूनही अनेकदा एकमेकांशी विरोध उत्पन्न व्हायचा या शिवाय आचार व विचारांनी भ्रष्ठ असणारे लोकही गावात असायचे, तरूणवर्गही भटकलेला असायचा या सर्वांमुळे गावाचे आरोग्य बिघडणे स्वाभाविक होते. तुकडोजी महाराजांनी या सर्वांना उपदेश केला व्यसनाधिनतेचा त्याग करायला सांगीतले, राजकारण शांततेने व संयमाने करण्यावर भर दिला लब्धप्रतिष्ठेतपणा कशी घातक आहे याबाबत कानउघडणी केली भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब चूकीचा आहे त्याच प्रमाणे तरूण वर्गाचे भरकटत जाने त्यांच्या भविष्यकाळासाठी संपुर्ण हानीकारक भाष्य केलेल दिसते. लोकजागृती होवून ग्राम पुन्हा सुस्थित यावे संपन्न व्हावे यासाठी तुकडोजी महाराजांचा हा प्रयत्न होता.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१) लहर जी बरखा — राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज श्री. गुरूदेव प्रकाशन, गुरूकुंज आश्रम, जि. अमरावती द्वितीय संस्कारण १९९९, पृ. २.
२) दारूबंदी— राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, श्रीगुरूदेव प्रकाशन, गुरूकुंज आश्रम, जि. अमरावती प्रथमावृत्ती १९८६, पृ. १
३) ग्रामगीता— राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निमिर्ती व अभ्यासक्रम संशोधन, मंडळ पुणे. पुनमुद्रण— २००३, पृ. तीन
४) लोकशाहीचे पोवाडे— श्री संत तुकडोजी महाराज श्री. गुरूदेव प्रकाशन, गुरूकुंज आश्रम, जि. अमरावती संस्करण २०००, पोवाडे ७ पृ. तेरावे
५) तत्रैव— पोवाडे ८ पृ. १६
६) तत्रैव— पोवाडे ८ पृ. ७
७) तत्रैव— पोवाडे ३ पृ. ६
८) तत्रैव— पोवाडे २ पृ. ४
९) तत्रैव— पोवाडे ७ पृ. १५
१०) तत्रैव— पोवाडे ४ पृ. ८
११) तत्रैव— पोवाडे ४ पृ. ९
१२) तत्रैव— पोवाडे ५ पृ. १०
१३) तत्रैव— पोवाडे ६ पृ. ११
१४) तत्रैव— पोवाडे ६ पृ. १२
१५) तत्रैव— पोवाडे ८ पृ. १६

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० : स्वरुप आणि आव्हाने

डॉ. संदीप बी. काळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख यशवंत महाविद्यालय, सेलू जि. वर्धा

सारांश (Abstract) :

भारतातील प्राथमिक व उच्च शिक्षण प्रणालीत व्यापक परिवर्तन किंवा सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ची निर्मिती भारतीय शासनाद्वारे करण्यात आली आहे. २०१५ मध्ये आयोजित संयुक्त राष्ट्र शाश्वत विकास परिषदेत "शाश्वत विकासासाठी २०३० अजेंडा" स्वीकारण्यात आला. त्यामध्ये १७ शाश्वत विकास लक्ष्ये स्वीकारण्यात आली आहे. यामधील चौथे ध्येय हे "सर्वसमावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांसाठी शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन देणे" आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाची निर्मिती ही २१ व्या शतकात निर्माण झालेल्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी करण्यात आली आहे. प्रस्तुत धोरण सर्वांपर्यंत परवडणाऱ्या शिक्षणाची उपलब्धता, समता, गुणवत्ता, न्यायबुध्दी आणि जबाबदारी या तत्त्वांवर आधारलेले आहे.

समकालीन परिस्थितीनुसार नवीन शैक्षणिक धोरणात अपेक्षीत बदल सुचविण्यात आलेले आहेत. नवीन बदलातील सकारात्मक बाबींचे स्वागत करताना टिकाकारांच्या मुद्यांना सुध्दा नजरेआड करता येणार नाही. शिवाय या धोरणाची संपूर्ण अंमलबजावणी २०४० पर्यंत करावयाची आहे. हा कालावधी खूप मोठा आहे. संरचनात्मक व संस्थात्मक बदलांमुळे अनेक कायद्यांमध्ये बदल करावे लागतील. यासाठी बराच वेळ लागणार आहे. शिक्षण हा विषय समवर्ती सूचीत असल्याने अंमलबजावणीसाठी केंद्र शासन व राज्य शासनांमध्ये परस्पर सहकार्य अपेक्षित आहे. ते बरचसे केंद्र शासनाच्या राजकीय मुत्सद्देगिरीवर अवलंबून आहे. अर्थात सर्वांगीण पातळीवर सकारात्मक दृष्टिकोन आणि सर्वसमावेशक धोरण यावर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० चे यश प्रतिबिंबीत होणार आहे.

बीज संज्ञा (Key-Words) :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, उच्च शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण, भारतातील शैक्षणिक धोरणे आणि शाश्वत विकास.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे (Objectives of Research Paper) :

१. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० चे स्वरुप स्पष्ट करणे.
२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातंर्गत उच्च शिक्षण आणि प्राथमिक शिक्षणाची दिशा विश्लेषित करणे.
३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० समोरिल आव्हाने विशद करणे.

प्रस्तावना (Introduction) :

भारतातील शालेय आणि उच्च शिक्षण प्रणालीत परिवर्तनात्मक सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०' ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने २९ जुलै २०२० रोजी मंजुरी दिली आहे. जेष्ठ शास्त्रज्ञ व इस्त्रोचे माजी संचालक के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने या धोरणाचा मसुदा तयार केला. प्रस्तुत नवीन शैक्षणिक धोरण ३४ वर्षे जुन्या, म्हणजेच १९८६ च्या दुसऱ्या शिक्षणविषयक राष्ट्रीय धोरणाची जागा घेणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून शिक्षण पध्दतीत मोठे बदल करण्यात आले आहेत. धोरणात पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचा समावेश, संरचनात्मक बदल, मातृभाषेतून किंवा प्रादेशिक भाषेतून शिक्षणास प्रोत्साहन, सहावीपासून केलेल्या कौशल्यविषयक शिक्षणाचा अंतर्भाव, शिक्षणात प्रयोगात्मकतेला व चिकित्सक दृष्टीला दिलेले महत्त्व, एम. फिल. तसेच बोर्डाच्या परिक्षांबद्दलचा महत्त्वपूर्ण निर्णय, उच्च शिक्षणातील आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन, नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन तसेच भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाची स्थापना अशाप्रकारच्या अनेक महत्त्वपूर्ण बाबींचा नवीन शैक्षणिक धोरणात समावेश आहे. शिक्षण ही मानव संसाधन विकासातील अत्यंत मूलभूत बाब आहे. २०१५ मध्ये आयोजित संयुक्त राष्ट्र शाश्वत विकास शिखर परिषदेत "शाश्वत विकासासाठी : २०३० अजेंडा" स्वीकारण्यात आला. त्यामध्ये १७ शाश्वत विकास लक्ष्ये (एसडीजी) स्वीकारण्यात आली आहेत. यातील चौथे ध्येय (एसडीजी-१) हे "सर्वसमावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांसाठी शिक्षणाच्या संधीना प्रोत्साहन देणे" असे आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाची निर्मिती ही २१ व्या शतकात निर्माण झालेल्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी करण्यात आली आहे. प्रस्तुत धोरण सर्वांपर्यंत परवडणाऱ्या शिक्षणाची उपलब्धता, समता, गुणवत्ता, न्यायबुध्दी आणि जबाबदारी या तत्त्वांवर आधारलेले आहे.

भारतातील शिक्षणपध्दतीचा सर्वांगीण दृष्टीने विचार करण्यासाठी, तसेच शैक्षणिक समस्या, प्रश्न व त्यावरील उपाय यांचा एकत्रितरित्या विचार करण्यासाठी जुलै १९६४ मध्ये विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे (युजीसीचे) तत्कालीन अध्यक्ष डॉ. डि. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली या आयोगाची स्थापना करण्यात आली. जे. पी. नाईक हे आयोगाचे सचिव होते. विदेशातील तसेच युनेस्कोमधील शिक्षणतज्ज्ञ या आयोगाचे सदस्य होते. १०+२+३ (दहावीपर्यंत शालेय शिक्षण, दोन वर्षाचे उच्च माध्यमिक शिक्षण व ३ वर्षाचे पदवी शिक्षण) हा आकृतीबंध मांडण्यात आला. या आयोगाने शिक्षणात त्रिभाषा सूत्राचा (म्हणजेच मातृभाषा, शासकीय भाषा, इंग्रजी भाषा यांचा) समावेश करावा, तसेच संपूर्ण देशात शैक्षणिक संरचना समान असावी, प्राथमिक शाळा बालकाच्या घरापासून १ कि. मी. अंतराच्या आत तर उच्च माध्यमिक शाळा ३ कि. मी. अंतराच्या आत असाव्यात अशा अनेक महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या. या आयोगास "भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील क्रांती" असे संबोधले जाते. कोठारी आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याच्या हेतूने १९६८ मध्ये देशाचे पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले. राष्ट्रीय विकासाला अधिक गती प्राप्त करुन देणे, हे या धोरणाचे उद्दिष्ट होते. तत्कालीन राजीव गांधी शासनाने शैक्षणिक क्षेत्रात नव्याने झालेल्या बदलांना अनुसरुन भारताचे दुसरे शैक्षणिक धोरण मे १९८६ मध्ये घोषित केले.

या शैक्षणिक धोरणाचा अहवाल "एक धोरणात्मक यथार्थ दर्शन" या नावाने प्रसिध्द करण्यात आला. या अहवालाच्या माध्यमातून अनेक सृजनात्मक शिफारशी करण्यात आल्या होत्या. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे, शिक्षणातील विषमता दूर करणे, समानतेसाठी शिक्षण हे तत्त्व मान्य करुन स्त्री शिक्षण, अनुसूचित जाती (एससी) व अनुसूचित जमाती (एसटी) यांच्या शिक्षणावर विशेष लक्ष देणे, शिक्षणावर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ६ टक्के इतका खर्च करणे इत्यादी. पदवीपर्यंतची शैक्षणिक संरचना प्रस्थापित करण्यात आली. ५+३+२+२+३ (इयत्ता पहिली ते पाचवी पर्यंतचे ५ वर्षांचे निम्न प्राथमिक शिक्षण, इयत्ता ६ वी ते ८ वी पर्यंतचे ३ वर्षांचे उच्च प्राथमिक शिक्षण, इयत्ता ९ वी व १० वी चे २ वर्षांचे निम्न माध्यमिक शिक्षण आणि २ वर्षांचे उच्च माध्यमिक शिक्षण व ३ वर्षांचे पदवी शिक्षण) १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणातील तरतुदीनुसार ५ वर्षानंतर सदर धोरणाच्या पुरावलोकनासाठी १९९० मध्ये राममूर्ती समिती स्थापन करण्यात आली. १९९२ मध्ये पी. व्ही. नरसिंहराव शासनाने सुधारित शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. या समितीद्वारे IGNOU च्या सहकार्याने सर्वच राज्यांमध्ये मुक्त विद्यापीठ स्थापन व्हावे, संस्कृत व प्राचीन भाषांच्या विकासासाठी आयोग स्थापन करण्यात यावा, मागास जिल्ह्यांबाबत विशेष उपाययोजना करण्यात याव्यात, अशा महत्त्वपूर्ण शिफारशी करण्यात आल्या होत्या.

सर्वसमावेशक शैक्षणिक सुधारणा आणि विकास साध्य करण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण-२०२० नुसार अनन्यसाधारण अशा तरतुदी समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने शालेय शिक्षण आणि उच्च शिक्षण असे दोन विभागात प्रस्तुत धोरणाचे स्वरुप स्पष्ट करता येते.

शालेय शिक्षण :

पूर्वप्राथमिक शिक्षण : नवीन शैक्षणिक धोरण बालकांच्या प्रारंभिक वर्षांच्या (३ ते ६ वर्ष) महत्त्वावर भर देते. २०२५ वर्षांपर्यंत ३ ते ६ या वयोगटातील प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील बालक-बालिकांचे संगोपन व शिक्षण (Early Childhood care and Education-ECCE) हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. ३ ते ६ वयोगटातील सर्व मुला-मुलींसाठी देखील मोफत व सक्तीचे प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील शिक्षण उपलब्ध करुन देण्याच्या हेतूने "शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम-२००९" चा विस्तार करण्यात येईल. ECCE शी संबंधित योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्रीय मानव संसाधन विकास मंत्रालय, महिला व बाल विकास मंत्रालय, स्वास्थ व परिवार कल्याण मंत्रालय तसेच जनजाती कार्य मंत्रालय यांच्यात परस्पर सहकार्य आणि समन्वय साधणे शक्य होणार आहे.

पायाभूत साक्षरता व अंकगणित : पायाभूत साक्षरता आणि अंकगणिताचे आकलन यावर धोरणात भर देण्यात आला आहे. शालेय विद्यार्थ्यांना २०२५ पर्यंत आवश्यक अक्षरज्ञान व गणिती प्रक्रियांचे कौशल्य प्राप्त करुन देणे, हे उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी या धोरणामध्ये पायाभूत साक्षरता व अंकगणित अभियान (National Mission on Foundational Literacy and Numercy) सुरु करण्याचे सुतोवाच करण्यात आले आहे.

व्यावसायिक शिक्षण : व्यावसायिक शिक्षण आणि शैक्षणिक शाखा यांच्यात कोणत्याही प्रकारचे कठोर विभाजन नसेल. शाळांमध्ये सहावीपासूनच व्यावसायिक शिक्षण सुरु होईल आणि त्यात इंटर्नशिपचा सुध्दा समावेश असेल.

२०३० पर्यंत १०० टक्के जीईआर : २०३० पर्यंत शालेय शिक्षणात १०० टक्के जीईआरसह (Gross Enrolment Ratio-GER) शाळापूर्व ते माध्यमिक स्तरापर्यंतच्या शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याचा नवीन धोरणाचा उद्देश आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-२०२० मुळे २ कोटी शाळाबाह्य मुले मुख्य प्रवाहात परततील. याशिवाय माध्यान्ह भोजनासोबत अल्पोपहारही देण्यात यावा, असे सुचविण्यात आले आहे.

पाचवीपर्यंतचे मातृभाषेतून शिक्षण : किमान पाचवीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेत / प्रादेशिक भाषेत दिले जाईल (हीच तरतुद आठवी पर्यंतच्या शिक्षणासाठी देखील सुचविली गेली आहे.) कोणत्याही विद्यार्थ्यावर कोणतीही भाषा लादली जाणार नाही. त्रिभाषा सूत्र राबविण्यात येईल. यामधून राष्ट्रीय एकात्मता वृध्दिंगत केली जाईल. शिक्षकांना भाषा शिकविण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण देण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना करण्यात येतील. धोरणात बहुभाषिकतावाद अधोरेखित करण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांना एकापेक्षा अधिक भाषांचे आकलन व्हावे, हा यामागील हेतू आहे. बहुभाषिकता, प्रादेशिक भाषेचा आदर यामधून 'एक भारत-श्रेष्ठ भारत' या केंद्र शासनाच्या पुढाकाराला चालना मिळेल.

नवीन आकृतीबंध : १०+२ या सध्याच्या शालेय अभ्यासक्रम आकृतीबंधाची जागा आता ५+३+३+४ हा अभ्यासक्रम आराखडा घेईल. हा नवीन आकृतीबंध अनुक्रमे ३ ते ८, ८ ते ११, ११ ते १४ व १४ ते १८ वयोगटासाठी राहील. यामुळे ३ ते ६ वर्षे हा आतापर्यंत समाविष्ट न झालेला वयोगट शालेय आकृतीबंधात येईल. जगभरात बालकाच्या मानसिक जडणघडणीच्या विकासामध्ये हा वयोगट अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. नवीन पध्दतीत तीन वर्षे अंगणवाडी / शाळापूर्व अनौपचारिक शिक्षणासह १२ वर्षे शाळा राहणार आहे.

बोर्ड परिक्षेच्या स्वरुपात बदल : १० वी व १२ वीच्या बोर्ड परिक्षांमध्ये सुलभता आणली जाईल, तसेच या परिक्षांच्या स्वरुपामध्येही बदल केला जाईल.

न्याय आणि सर्वसमावेशक शिक्षण : जन्म आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी यांच्याशी निगडीत परिस्थितीमुळे कोणतेही मुलं शिकण्याच्या व प्रगतीच्या संधीपासून वंचित राहणार नाही, याची हमी देण्यासाठी या धोरणामध्ये उपाययोजना अंतर्भूत आहेत. यासाठी विशेष शिक्षण क्षेत्र (Special Education zone) स्थापन करण्यात येईल. तसेच शिक्षणातील समावेशनासाठी लिंगभाव समावेशन निधीची (Gender Indution Fund) स्थापना केली जाईल.

शिक्षक नेमणूक व शालेय अनुशासन : या धोरणात पुढील महत्त्वपूर्ण तरतुदी समाविष्ट आहेत.

- शिक्षकाची नेमणूक ही सक्षम व पारदर्शक पध्दतीने केली जाईल. तसेच गुणवत्तेनुसार बढती देण्यात येईल.
- नियुक्तीसाठी राष्ट्रीय व्यावसायिक प्रमाणके विचारात घेतली जातील.
- कामगिरीचे बहुस्त्रोतांवर आधारित मूल्यमापन करण्यात येईल.
- चार वर्षाचा बी. एड. चा अभ्यासक्रम (बी. एड. प्रोग्राम) तयार करण्यात येईल.
- शिक्षक पदावरील नेमणूकीसाठी शिक्षक पात्रता चाचणी (Teacher Eligibility Test) परीक्षा उत्तीर्ण असणे आवश्यक असेल.
- सहयोगी शिक्षकांसाठी राष्ट्रीय शिक्षक कार्यक्रम राबविण्यात येईल.
- शासकीय व खाजगी शाळा यांचे विनिमयन एकसमान निकष, मापदंड व प्रक्रिया या आधारे करण्यात येईल.
- अपेक्षित विद्यार्थी : शिक्षक गुणोत्तर ३०:०१ असे ठेवण्यात येईल.

समाजसेवक व समुपदेशकांचा सहभाग : शालेय विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी, पालकांच्या सहभागासाठी तसेच पायाभूत साक्षरता व अंकगणित आकलन अभियानाची उद्दिष्टे पार पाडण्यासाठी समाजसेवकांची व समुपदेशकांची मदत घेण्यात येईल.

अध्यापनशास्त्र, मूल्यमापन संरचनेत बदल : घोकंपट्टीद्वारे करण्यात येणारे अध्ययन कमी करुन विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी व शोधक विचारक्षमता, चिकित्सक दृष्टिकोन, सर्जनशीलता, बहुभाषिकता, नीतितत्वे, सामाजिक बांधिलकी यावर आधारित अध्ययनाला चालना देण्यासाठी अभ्यासक्रमात व अध्यापनशास्त्रात बदल करण्यात येईल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांच्या आकलन क्षमतेवर भर देण्यात आला आहे. त्यामध्ये विश्लेषण व तार्किक क्षमता आणि सैध्दांतिक कल्पनांचे आकलन यावर भर देण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन हे केवळ शिक्षकांद्वारे नव्हे तर, स्वतः विद्यार्थी त्यांच्या सहअध्यायी मित्रमैत्रिणींद्वारे सुध्दा करण्याचे या धोरणाने सुचविले आहे.

एनसीईआरटीद्वारे शालेय शिक्षण अभ्यासक्रम रुपरेषा : एनसीईआरटीद्वारे एक नवीन आणि सर्वसमावेशक राष्ट्रीय शालेय शिक्षण अभ्यासक्रम रुपरेषा २०२०-२०२१ विकसित केली जाईल. यामध्ये समग्र प्रगती पुस्तकासह मूल्यांकन सुधारणा, शिक्षणाचे फलित साध्य करण्याबाबत विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यात येईल.

परख व कृत्रिम बुध्दिमत्ता : विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्याच्या हेतूने 'परख' (Performance Assesment, Review and Analysis of knowledge for Holistic Development - PARAKH) नामक एका राष्ट्रीय आकलन केंद्राची (National Assessment Centre) स्थापना करण्यात येईल. तसेच शालेय शिक्षण अधिक प्रभावी होण्यासाठी कृत्रिम बुध्दिमत्तेच्या वापराला चालना देण्याचे अधोरेखित केले आहे.

उच्च शिक्षण :

विद्यमान शैक्षणिक आकृतीबंधानुसार बारावीनंतरच्या (अर्थात पदवीच्या) शिक्षणाचा समावेश उच्च शिक्षणात केला जातो. या उच्च शिक्षणात पारंपरिक शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण व दूर शिक्षण असे मुख्य प्रवाह समाविष्ट असतात. भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठ्या उच्चशिक्षण व्यवस्थांपैकी एक असूनही गुणवत्तेच्या बाबतीत अद्याप अपेक्षित प्रगती साधता आलेली नाही. उत्तम मानव संसाधन विकसित व्हावे, बाजारातील व्यवसायाच्या संधी व शिक्षण यांच्यात खूप अंतर नसावे आणि महत्त्वाचे म्हणजे उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी-विद्यार्थीनींचे प्रमाण वाढावे, यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरणाने काही महत्त्वपूर्ण बदल सुचविले असून काही उद्दिष्टे समोर ठेवली आहेत, ती पुढीलप्रमाणे विशद करता येईल.

- **२०३५ जीईआर ५०% पर्यंत वाढविणे :** शालेय शिक्षणानंतर उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी-विद्यार्थीनींचे प्रमाण लक्षात घेता उच्च शिक्षणामध्ये २०३५ पर्यंत जीईआर ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविण्याचे उद्दिष्ट आहे. २०१८ मध्ये जीईआर २६.३ होता. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये ३.५ कोटी नवीन जागा वाढविण्यात येतील. तसेच दुर्लक्षित किंवा वंचित भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये उच्च दर्जाच्या संस्थांची उभारणी करण्यात येईल.

- **पदवी शिक्षणात बदल :** यामध्ये आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. या धोरणात व्यापक आधारभूत, बहुशाखीय, लवचिक अभ्यासक्रमांसह सर्वसमावेशक पदवी शिक्षण अभ्यासक्रम, विषयांचे सर्जनशील संयोजन, व्यावसायिक शिक्षणाचे एकात्मीकरण आणि योग्य प्रमाणीकरणासह बहुप्रवेश आणि निर्गम व्यवस्थेची (Multiple Entry and exit system) कल्पना मांडली आहे. पदवी शिक्षण हे ३ किंवा ४ वर्षांचे असू शकते. या कालावधीत यामध्ये अनेक निर्गमन पर्याय आणि योग्य प्रमाणीकरण असेल. पाच वर्षांचा बॅचलर्स व मास्टर्स असा एकत्र कोर्स असेल.

- **एम. फिल. न करता थेट पीएच. डी. :** नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार एम. फिल. अभ्यासक्रम बंद करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे पदव्युत्तर पदवी नंतर थेट पीएच. डी. करता येईल.

- **ॲकॅडमिक बँक ऑफ क्रेडिट :** विविध शिक्षण संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांना प्राप्त झालेले गुण किंवा क्रेडिटस् डिजिटल स्वरुपात सुरक्षित ठेवण्यासाठी ॲकॅडमिक बँक ऑफ क्रेडिटची स्थापना करण्यात येईल. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी विविध संस्थांमधून केलेल्या कामगिरीवरुन त्यांना पदवी प्रदान करणे शक्य होईल.

- **बहुशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठ :** सद्या अस्तित्वात असलेल्या विद्यापीठांपेक्षा वेगळ्या पध्दतीने बहुशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठांची (Multidisciplinary Education and Research University - MERU) स्थापना करण्यात येईल. आयआयटी, आयआयएम या संस्थांच्या तोडीच्या जागतिक दर्जाच्या सर्वोत्कृष्ट बहुशाखीय शिक्षणासाठी संस्था स्थापित केल्या जातील. विद्यापीठांचे श्रेणी-१, श्रेणी-२ (Tier-1, Tier-2) असे प्रकार असतील.

▪ **नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन :** धोरणात नमूद केल्याप्रमाणे नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन स्थापना केली जाईल. या सर्वोच्च संस्थेच्या माध्यमातून प्रबळ संशोधन संस्कृती आणि उच्च शिक्षणामध्ये संशोधन क्षमता वृध्दिंगत करण्यात येईल.

▪ **भारतीय उच्च शिक्षण आयोग :** भारतीय उच्च शिक्षण आयोग (Higher Education Commission of India-HECI) स्थापन करण्यात येईल. वैद्यकीय आणि कायदेविषयक शिक्षण वगळता उच्च शिक्षणाशी संबंधित सुध्दा एकमेव उच्च संस्था असेल. HECI चे चार स्वतंत्र घटक असतील.

१. नियमनासाठी : राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (NHERC)
२. दर्जात्मक व्यवस्थेसाठी : जनरल एज्युकेशन कौन्सिल (GEC)
३. निधीसाठी : उच्च शिक्षण अनुदान परिषद (HEGC)
४. मूल्यांकनासाठी : राष्ट्रीय मूल्यांकन परिषद (NAC) याच नियम, मूल्यांकन आणि शैक्षणिक मानदंड याद्वारे सार्वजनिक आणि खाजगी उच्च शिक्षण संस्था संचालित केल्या जातील.

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-२०२० हे एकूण शिक्षण व्यवस्थेमध्येच आमूलाग्र बदल घडवून आणू इच्छिते. भाषेविषयी धोरण, तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक उपयोग, संस्कृती संवर्धन, दिव्यांगजन विषयक तरतुदी, परदेशी विद्यापीठे, प्रौढ शिक्षण असे अनेक मुद्दे सुचविण्यात आलेले आहेत. २०४० पर्यंत विविध उपाययोजनांची टप्प्याटप्याने अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. त्यांचा आढावा घेणे या धोरणास समजून घेण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

महाविद्यालयांची संलग्नता : महाविद्यालयाची संलग्नता १५ वर्षात टप्प्याटप्याने केली जाईल. महाविद्यालयांना स्तरबध्द यंत्रणेच्या माध्यमातून स्वायत्तता देण्यात येईल. किमान एकतरी स्वायत्त पदवी देणारे महाविद्यालय किंवा विद्यापीठाचे घटक महाविद्यालय म्हणून विकसित केले जाईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच : राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच (नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम-एनइटीएफ) या स्वायत्त संस्थेची निर्मिती करण्यात येईल याद्वारे विचारांच्या देवाणघेवाणीसाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

भाषा संवर्धन : नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये बहुभाषिकतेला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. पाली, पर्शियन आणि पाकृत या भाषांसाठी नॅशनल इन्स्टिट्युट (किंवा इन्स्टिट्युट) फॉर पाली, पर्शियन अॅन्ड प्राकृत ही राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्यात येईल. या धोरणानुसार भारतीय भाषांचे संरक्षण व विकास यासाठी Indian Institute of Translation and Interpretation (IITI) ची स्थापना केली जाईल. यासोबतच उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये अध्यापनाच्या माध्यमातून भाषा विभागास सक्षम केले जाईल.

संस्कृत व इतर प्राचीन भाषांचा विकास : शालेय, तसेच उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना संस्कृत आणि इतर प्राचीन भारतीय भाषांचे विकल्प (पर्याय) उपलब्ध असतील. परंतु कोणतीही भाषा विद्यार्थ्यांवर लादली जाणार नाही.

शिक्षणावरील खर्च : शैक्षणिक क्षेत्रामधील सार्वजनिक गुंतवणूकीच्या वृध्दीसाठी केंद्र शासन आणि राज्य सरकारे एकत्रितरित्या काम करतील ही गुंतवणूक शक्य तितक्या लवकर जीडीपीच्या ६ टक्यांपर्यंत पोहोचावी, असा यामागे उद्देश आहे. २०१७-२०१८ च्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार (केंद्र व घटक राज्यांचा एकत्रित हा खर्च ४.४३ टक्के इतका करण्यात आला आहे.

दिव्यांगजनांना प्रोत्साहन : तंत्रशिक्षण, भाषिक विविधता आदी बाबी दिव्यांग व्यक्तींना सुलभ व्हाव्यात, यासाठी तांत्रिकदृष्ट्या राबविल्या जाणाऱ्या प्रयोगांना प्रोत्साहन देण्यात येईल.

परदेशी विद्यापीठांच्या भारतात शाखा : भारताच्या उच्च शिक्षणात अव्वल १०० परदेशी विद्यापीठांचा समावेश केला जाईल. सद्यस्थितीत परदेशी विद्यापीठे भारतात कार्यरत आहेत, परंतु त्यांच्यावर मर्यादा आहेत. त्यासाठी नवीन कायदा केला जाईल.

शैक्षणिक तंत्रज्ञान : अध्यापनाची पूर्वतयारी आणि विकास याबाबत शिक्षकांना साहाय्य व्हावे, अध्यापन-अध्ययन-मूल्यमापन पध्दतींमध्ये सुधारणा व्हावी, वंचित गटांना मिळणारी शिक्षणाची सुविधा वृध्दिंगत व्हावी, प्रशासन व व्यवस्थापन यांच्यात सुसूत्रता यावी यासाठी सर्व स्तरांवर तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याबद्दल या धोरणात दिशादर्शन केले आहे. या उद्देशाने राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच नावाची एक स्वायत्त संस्था स्थापन करण्यात येईल.

व्यावसायिक शिक्षण : देशात पुढील दशक भरात (२०३० पर्यंत) सर्व शिक्षण संस्थांमध्ये टप्प्याटप्याने व्यावसायिक शिक्षण समाविष्ट करण्यात येईल. शैक्षणिक शाखा, व्यावसायिक शाखा यांच्याकरिता राष्ट्रीय कौशल्ये पात्रता आराखडा (National Skills Qulifications Framework) विस्तृत करण्यात येईल. उच्च शिक्षण संस्था व्यावसायिक शिक्षणाच्या प्रारुपांमध्ये आणि अप्रेंटिसशिपच्या रचनेमध्ये आवश्यकतेनुसार बदल करु शकतात. उद्योगजगताच्या साहाय्याने उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये प्रशिक्षण केंद्रे उभारण्यात येतील.

प्रौढ शिक्षण : २०३० पर्यंत युवा व प्रौढ साक्षरता दर १०० टक्क्यांपर्यंत आत्मसात करणे आणि प्रौढ शिक्षण व इतर शैक्षणिक उपक्रमांचा लक्षणीयदृष्ट्या विस्तार करणे हे या धोरणाचे वैशिष्ट्य आहे. पुढील कार्यक्षेत्रांच्या दृष्टीने राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा विकसित करण्यात येईल. मूलभूत साक्षरता व अंकगणित, अत्यावश्यक जीवन कौशल्ये, व्यावसायिक कौशल्ये, मूलभूत शिक्षण व निरंतर शिक्षण इत्यादी सदर आराखड्याशी सुसंगत असतील. अशाप्रकारे मूल्यमापनाच्या व प्रमाणनाच्या निकषांसह पाठ्यपुस्तके व अध्ययन साहित्यसामग्री विकसित करण्यात येईल. याविषयी व्यापक जनजागृती करण्यात येईल तसेच स्त्री-साक्षरतेवर विशेष भर देण्यात येईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक सल्लागार मंडळ : देशपातळीवर सर्वच स्तरांवर धोरणाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी शिक्षणविषयक राष्ट्रीय सल्लागार मंडळास (Central Advisory Board of Education) अधिक सक्षम करण्यात येईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० यावर झालेली टीका व आव्हाने :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० च्या प्रसिध्दीनंतर विरोधकांनी व काही शिक्षण तज्ज्ञांनी या धोरणातील उणीवा दर्शविल्या आहेत. तसेच आव्हांनाचा परामर्श घेतला आहे. नवीन धोरणाचे अध्ययन करत असताना टीकेचे मुद्दे सुध्दा विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे. त्यामधील काही प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे विशद करता येईल.

संसदेची अवहेलना : विरोधी पक्षांचा असा आरोप आहे की, १९८६ चे शैक्षणिक धोरण हे संसदेद्वारे लागू केले होते. विद्यमान धोरणावर संसदेत सविस्तर चर्चा होण्याची आवश्यकता होती. ती न करताच हे धोरण मंत्रिमंडळाने लागू करण्याची घाई केली आहे. हे संसदीय कार्यपध्दतीचे उल्लंघन आहे.

मानव संसाधनांचा अभाव : या धोरणामध्ये शाळापूर्व म्हणजेच पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचा समावेश केला आहे. तिथे मात्र कुशल शिक्षकांचा अभाव आहे. ही व्यावहारिक समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने कोणतीही उपाययोजना या धोरणात दिसून येत नाही.

शिक्षणाचे संस्कृतीकरण : दक्षिणेकडील राज्यातील विरोधी पक्षांकडून धोरणाल विरोध दर्शविताना शासन भाषेसंबंधित तरतुदींद्वारे शिक्षणाचे संस्कृतीकरण करीत आहे, हा मुद्दा उपस्थित केला गेला आहे. दाक्षिणात्य राज्यांचा संपर्क भाषा म्हणून हिंदी भाषेला तीव्र विरोध आहे.

खाजगीकरण न परवडणारे शिक्षण : नवीन शैक्षणिक धोरणाने परदेशी विद्यापीठांचा भारतातील मार्ग प्रशस्त केला आहे. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातील खाजगीकरण वाढेल. काही शिक्षणतज्ज्ञांच्या मते या विद्यापीठांतील शिक्षण भारतातील सर्वसामान्य लोकांच्या आवाक्याबाहेरचे असेल. परिणामी हे शिक्षण गरिबांना व मध्यमवर्गाला सुलभरित्या प्राप्त होण्यासारखे नाही. संशोधन करणारी विशेष विद्यापीठे, पदवी शिक्षण देणारी सामान्य विद्यापीठे अशी वेगवेगळी विद्यापीठे निर्माण करण्याचे सुतोवाच धोरणात आहे. हे भेदभाव करणारे धोरण अयोग्य असल्याची टिका त्यामध्ये झाली आहे. असे वर्गीकरण झाल्यास गरीब वर्गाची पोहोच उच्च दर्जाच्या शिक्षणापर्यंत राहणार नाही. तसेच या धोरणात वंचित घटकांसाठी कोणत्याही विशेष तरतुदी करण्यात आलेल्या नाहीत.

राजकीय दृष्टिकोनाचा अभाव : शिक्षणावर सरासरी राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ६ टक्के इतका खर्च होणे अपेक्षित आहे. यापूर्वीच्या धोरणातसुध्दा ही बाब नमूद होती. मात्र त्याकडे सर्व शासनांनी दुर्लक्षच केले. त्यामुळे नावीण्यपूर्णतेला व सर्जनशीलतेला चालना देण्यासाठी ज्या पायाभूत सुधारणांच्या स्वरुपात उपाययोजना करावयाच्या होत्या, त्याकडे आतापर्यंत दुर्लक्षच झालेले दिसून येते.

चिकित्सक विचारांना चालना कशी मिळणार : या धोरणात विद्यार्थ्यांच्या चिकित्सक विचार करण्यावर भर देण्यात आला आहे. राजकीय-सामाजिक परिस्थिती मात्र नेमकी याउलट आहे. या वातावरणात चिकित्सक विचार कसे निर्माण होतील, हा प्रश्न तज्ज्ञ उपस्थित करीत आहेत.

थोडक्यात मागील ७२ वर्षामध्ये उच्च शिक्षणाचा पसारा खूप वाढला आहे, असे आकडेवारीने सिध्द करता येईलच ; म्हणजे आज त्याचा प्रत्यक्षात सामाजिक बदल घडण्याच्या दृष्टीने या संस्थांच आणि त्यातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे काही योगदान आहे का? त्यासंदर्भात शिक्षण खरोखरच प्रभावी ठरले आहे का? आपल्या उच्च शिक्षणचे उपयुक्तता मूल्य कितपत वाढले आहे याचा विचार करण्याची वेळ आली होती. त्या अनुषंगाने नवीन शैक्षणिक धोरण कितपत उपयुक्त ठरणार आहे हे या धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून असणार एवढे मात्र निश्चित आहे !

मूल्यमापन :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० निश्चित करताना सर्व स्तरांतून आलेल्या शिफारशी, सल्ले यांच्याविषयी विचारविनिमय करण्यात आला. हे सल्ले ६७६ जिल्ह्यातील २.५ लाख ग्रामपंचायती ६६०० तालुके, ६००० शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था असलेल्या ठिकाणांहून (Urban Local Body - ULB) आले होते. या अभूतपूर्व विचारविनिमय प्रक्रियेला जानेवारी २०१५ पासून प्रारंभ झाला. मे-२०१६ मध्ये माजी मंत्रीमंडळ सचिव टी. आर. सुब्रमण्यम यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात आलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरण उत्क्रांती समितीने (Committee for Evolution of the New Education Policy) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मसुदा-२०१६ तयार करण्यासाठी काही माहिती सादर केली. ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली जून २०१७ मध्ये "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मसुदा समिती" नियुक्त करण्यात आली. या समितीने "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मसुदा-२०१९" शिक्षण मंत्रालयास ३१ मे २०१९ रोजी सादर केला. २००२ मधील ८६ व्या घटना दुरुस्तीद्वारे भारतीय संविधानात कलम-२१ (अ) हे नवीन कलम समाविष्ट करण्यात आले. कलम-२१ (ब) नुसार राज्यसंस्था ६ ते १४ वयोगटातील मुला-मुलींना कायद्याने ठरविल्यानुसार मोफत व अनिवार्य शिक्षण उपलब्ध करुन देईल. कलम-२१ (क) ने बालकांसाठी प्राथमिक शिक्षण हा एक मूलभूत हक्क मानला आहे. कलम-२१ (अ) च्या आधारे संसदेने २००९ मध्ये बालकांना मोफत व अनिवार्य शिक्षणाच्या अधिकाराचा-२००९ (The Right of Childern to free Compulsory Education Act-2009) संमत केला. ह्या कायद्याची अंमलबजावणी १ एप्रिल २०१० पासून करण्यात आली. या कायद्यात प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी तरतुदी करण्यात आल्या. ६ ते १४ वयोगटातील मुला-मुलींना कायद्याने ठरविल्यानुसार मोफत व अनिवार्य शिक्षण उपलब्ध करुन देण्यात येत होते तर आता राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० नुसार या तरतुदींचा विस्तार करण्यात येईल. वय वर्षे ३ पासून ते १८ वर्षे वयापर्यंत कायद्याने मोफत व अनिवार्य शिक्षण उपलब्ध होईल. शिक्षण हा सातव्या अनुसूचीतील समवर्ती सूचित येणारा विषय आहे. विषय क्रमांक-२५ : शिक्षणामध्ये तंत्र शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, विद्यापीठे, कामगारांचे व्यावसायिक व तंत्र शिक्षण यांचा समावेश होतो.

नवीन शैक्षणिक धोरणाने मांडलेला बहुभाषिकतेचा वापर शिक्षणात करुन घेण्याचा विचार नक्की स्तुत्य आहे. मात्र प्रत्यक्षात ते अंमलात कसं आणावं याची ठोस दिशा धोरणात नाही. मातृभाषेचा आग्रह सद्याच्या क्षीण शिक्षण व्यवस्थेला परवडणारा नाही. जीडीपीच्या ६ टक्के खर्च शिक्षणावर खरचं जेव्हा होईल, तेव्हा त्यातला काही भाग भाषेचा गुंता सोडविण्यासाठी वापरली जाईल अशी अंधुक आशा

केवळ आहे. बालकांच्या जडणघडणीच्या वयातल्या शिक्षणासंबंधी अधिक स्पष्टता, सर्व भाषांप्रती समान आदर, शिक्षकांच्या अंगभूत भाषा कौशल्यांना वर्गात जागा मिळवून देणे हे बदल धोरणाद्वारे झाले तरी तो मोठा विजय समजता येईल.

समकालीन परिस्थितीनुसार नवीन शैक्षणिक धोरणात अपेक्षीत बदल सुचविण्यात आलेले आहेत. नवीन बदलातील सकारात्मक बाबींचे स्वागत करताना टिकाकारांच्या मुद्यांना सुध्दा नजरेआड करता येणार नाही. शिवाय या धोरणाची संपूर्ण अंमलबजावणी २०४० पर्यंत करावयाची आहे, हा कालावधी खूप मोठा आहे. संरचनात्मक व संस्थात्मक बदलांमुळे अनेक कायद्यांमध्ये बदल करावे लागतील. यासाठी बराच वेळ लागणार आहे. शिक्षण हा विषय समवर्ती सूचीत असल्याने अंमलबजावणीसाठी केंद्र शासन व राज्य शासनांमध्ये परस्पर सहकार्य अपेक्षित आहे. ते बरचसे केंद्र शासनाच्या राजकीय मुत्सद्देगिरीवर अवलंबून आहे. अर्थात सर्वांगीण पातळीवर सकारात्मक दृष्टिकोन आणि सर्वसमावेशक धोरण यावर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० चे यश प्रतिबिंबीत होणार आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

Grover, Virender (1997). *The Contitution of India.* New Delhi : Deep & Deep Publications.
बसू, दुर्गा दास (२०१५). *भारतीय राज्यघटनेची ओळख.* गुरगाव : लेक्सीस-नेक्सीस पब्लिकेशन.
http://www.euralindiaonline.org/library/nep2020
http://www.education.gov.in
http://www.oxfamindia.org
http://www.acenet.edu
http://www.niepid.nic.in/nep-2020.pdf
दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स
दैनिक लोकसत्ता

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

महात्मा गांधी व त्यांच्या राजकीय जीवनाचा प्रारंभ

प्रो.डॉ.त्रिंबक भिमराज राजदेव
एस.एम.बी.एस.टी. कॉलेज,
ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर

प्रा. स्नेहलता अशोक थिटमे
एस.एम.बी.एस.टी. कॉलेज,
ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर

युरोपात प्रथम प्रबोधन घडून आले. त्यातून जागृती निर्माण झाली. समाजामध्ये परिवर्तन घडून आले. वैज्ञानिक प्रगती, भौगोलिक शोध लागले आणि याच दरम्यान युरोपमध्ये वैचारिक क्रांती घडून आली. त्यातून अनेक विचारवंतांचा उदय झाला कि ज्यांनी समाजपरिवर्तन घडवून आणले. बघता बघता पुढे औद्योगिक क्रांती देखील घडून आली. म्हणजेच सामंतशाही व्यवस्थेचा पगडा असणारे जे मध्ययुग होते त्या मध्ययुगाच्या कालखंडावर पडदा पडला आणि एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. नव्हे नव्हे आधुनिक कालखंड त्या ठिकाणी अवतरले. म्हणजेच ज्याप्रमाणे युरोपमध्ये या प्रबोधनकाळात अनेक विचारवंतांची एक पिढीच निर्माण झाली अगदी त्याचप्रमाणे भारतात देखील १८व्या आणि एकोणिसाव्या शतकात अनेक विचारवंत, धर्मसुधारक, समाजसुधारक महापुरुषांचा उदय झाला.

आता प्राचीन काळाचा ज्यावेळी आपण विचार करतो तेव्हा असे लक्षात येते कि, प्राचीन काळापासून ते आजतागायत या भारतभूमीवर अनेक संत, ऋषीमुनी, लेखक, साहित्यीक, शूरवीर व महापुरुष जन्माला आलेले दिसतात. भारत हि एक संतांची भूमी आहे असे म्हणतात त्याचप्रमाणे ती शूरवीरांची आणि महापुरुषांची देखील भूमी आहे. या भारतमातेच्या भूमीवर संतांबरोबरच अनेक महान अशा शूरवीरांचा आणि महापुरुषांचा जन्म झाला. संतांची जशी एक परंपराच याठिकाणी निर्माण झाली अगदी त्याचप्रमाणे या महापुरुषांची देखील एक परंपराच भारत देशामध्ये निर्माण झाली. या परंपरेतीलच एक तेजस्वी पर्व म्हणजे महात्मा गांधी.

प्रबोधनातून वैचारिक क्रांती झाली. या क्रांतीनंतर एकीकडे साम्राज्यवादाचा विस्तार तर दुसरीकडे काही पाश्चात्य देशांमध्ये शस्त्रास्त्रांची स्पर्धा सुरु झाली होती आणि त्याच दरम्यान जगावर महायुद्धाचे संकट येवू घातले. या पार्श्वभूमीवर जगाच्या राजकीय रंगमंचावर महात्मा गांधी हे व्यक्तिमत्त्व जन्माला आले. आपल्याला माहित आहे कि, देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यात इंग्रज सरकारच्या विरुद्ध आपले अहिंसावादी या शस्त्राचा वापर करून महात्मा गांधी यांनी त्यांना वठणीवर आणले व या इंग्रज शासनाला त्यांनी आपल्या देशातून परतवून लावले. त्यांच्या कार्याचा ज्यावेळी आपण आढावा घेतो तेव्हा लक्षात येते कि, त्यांचे कार्य किती महान आहे. मग ते सामाजिक सुधारणा असेल, अस्पृश्यता निवारण या संदर्भातील कामगिरी असेल, हिंदू-मुस्लीम एकजूट होण्यासाठीचे प्रयत्न असेल किंवा स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांची कामगिरी असेल त्यांचे कार्य हे अद्वितीय आहे. शांतता व अहिंसेचे पुजारी असणाऱ्या महात्मा गांधींचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरातमधील पोरबंदर याठिकाणी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव करमचंद गांधी व आईचे नाव पुतळाबाई होते. त्यांच्या आई पुतळाबाई या धार्मिक असल्याकारणाने लहानपणातच गांधींवर धार्मिक संस्कार रुजवण्याच काम त्यांनी केले होते आणि याचाच प्रभाव त्यांच्या जीवनावर झाला होता. त्यामुळेच अहिंसा, सत्य, प्रेम, दया, क्षमा, शांती यासारखे अनेक संस्कार त्यांना बालपणीच प्राप्त झाले होते. लहान असताना त्यांच्या आई गांधीजींना श्रावणबाळ, राजा हरिश्चंद्र यांच्या गोष्टी सांगत. त्यातून त्यांच्या जीवनावर त्याचा खूप प्रभाव पडला.

इ.स. १८३३ साली गांधी अवघ्या तेरा वर्षाचे असताना त्यांचा विवाह कस्तुरबांशी झाला. वयाच्या १९व्या वर्षी कायद्याच्या उच्च शिक्षणासाठी ते इंग्लंडला गेले. बॅरिस्टर झाल्यावर गांधी भारतात परतले व राजकोट याठिकाणी त्यांनी आपली वकिली सुरु केली. पुढे मुंबईमध्ये आपला व्यवसाय त्यांनी सुरु केला. या व्यवसायाच्या निमित्ताने ते दक्षिण आफ्रिकेत गेले आणि तिथेच त्यांच्या राजकीय जीवनाचा प्रारंभ झाला. गांधीजी सच्चे सत्याग्रही होते. म्हणजे सत्याची सदैव कास धरणारे होते. या सत्याग्रहाचा पहिला प्रयोग त्यांनी आफ्रिकेत केला. त्यातूनच संघर्षाचे नेतृत्व करण्याचा अनुभव व आत्मविश्वासही प्राप्त झाला.

१८९३ मध्ये महात्मा गांधी वकिलीच्या कामानिमित्त दक्षिण आफ्रिकेला गेले होते. त्यावेळी द. आफ्रिका हि इंग्लंडची एक वसाहत होती. त्याठिकाणी गांधींनी आपले राजकीय दृष्टीकोन नैतिक आणि राजकीय नेतृत्व कौशल्याचे बारकाईने धडे गिरवले. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये राहत असताना त्यावेळी या संघराज्यात वर्णद्वेष तीव्र झालेला होता. गौरवर्णीय सरकार कृष्णवर्णीय आफ्रिकी व आशियाई लोकांना सतत छळत होते. त्यामुळे समाजात अस्तित्वात असलेल्या विकलांगपणाची जाणीव महात्मा गांधींना त्या वास्तव्यात झाली. म्हणून भारतीय लोकांचे प्रश्न सोडविण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. याशिवाय कृष्णवर्णियांच्या स्वातंत्र्यावर अनेक निर्बंध घातले गेल्याने या अन्यायाविरुद्ध दक्षिण आफ्रिकेमध्ये गांधीजींनी सत्याग्रहाच्या मार्गाने यशस्वी लढा दिला.

१९१५ मध्ये महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतले. ज्यावेळी ते भारतात आले त्यावेळी ते एक राष्ट्रवादी नेता व संयोजक आणि संघटक म्हणून त्यांनी आंतरराष्ट्रीय ख्याती मिळवली होती. भारतात आल्यानंतर राष्ट्रीय सभेच्या कार्यात ते भाग घेऊ लागले. महात्मा गांधी हे गोपाळकृष्ण गोखले यांना आपले राजकीय गुरु मानत असत. त्यांच्या

विचारांचा प्रभाव गांधींच्या मनावर पडला होता. गांधीजींनी सर्वप्रथम देशाच्या वेगवेगळया भागात फिरून परिस्थितीचे निरीक्षण केले. त्या भागात गेल्यानंतर तेथील राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक विषय समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यात त्यांना भारतीय जनतेच्या दारिद्र्याची, अज्ञानाची, मागासलेपणाची पूर्ण कल्पना आली. देशातील सर्वसामान्य जनतेचे दुःख दारिद्र्य पाहून गांधीजी दुःखी झाले. जनतेचे दुःख, अडीअडचणी, त्यांना मिळणारी वागणूक, होणारे शोषण या संकटमय परिस्थितीतून सर्वसामान्य नागरिकांना बाहेर काढण्याशिवाय जनता राजकीय दृष्ट्या जागृत होणार नाही. सर्वसामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी अहिंसावादी सत्याग्रह करण्याचा अभिनव तंत्राचा स्विकार केला.

गांधीनी भारतातील राजकीय जीवनाचा प्रारंभ बिहारमध्ये केला. गांधीजींचा दुसरा विजय बिहारमधील चंपारण्य सत्याग्रहाचा होता. चंपारण्यात ब्रिटीश मळेवाले भारतीय शेतकऱ्यांवर नीळ पिकविण्याची सक्ती करत होते. हि नीळ ठरलेल्या दरात मळेवाल्यांना विकण्याची सक्ती असल्यामुळे त्यात शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होत होते. शेतकरी वर्ग असहायतेने आपले जीवन जगत होता. अन्याय सहन करत होता. या अन्यायी कृत्यांची वार्ता महात्मा गांधींच्या कानावर येताच त्यांनी तेथील शेतकऱ्यांच्या मदतीला जायचे ठरविले. गांधीजींनी चंपारण्यात शेतकऱ्यांना संघटीत करून सत्याग्रहाच्या मार्गाने आंदोलन केले. परिणामी ब्रिटीश शासनाने शेतकऱ्यांवरील अन्याय दूर केला. चंपारण्यातील सत्याग्रहात महात्मा गांधींच्या राजकीय जीवनाचा खरा प्रारंभ झाला. हिंदी राजकीय क्षेत्रात त्यांच्या रूपाने एक नवा तारा उदयास आला होता.

पुढे गुजरातमध्ये देखील खेडा जिल्ह्यात दुष्काळाचे सावट निर्माण झाले. पिकांची स्थिती अतिशय वाईट झाली. अशा परिस्थितीत खेडा जिल्ह्यात सरकारी अधिकारी सारावसुलीसाठी शेतकऱ्यांवर अन्याय-अत्याचार करत होते. या अन्यायाविरुद्ध संघटीतरित्या पण शांततेने प्रतिकार करण्याची शिकवण गांधींनी तेथील शेतकऱ्यांना दिली. गांधीजींनी तेथील शेतकऱ्यांना सारा न भरण्याचा सल्ला दिला. शेतकऱ्यांनी शेतसारा भरण्याचे नाकारले. परंतु सरकारची दडपशाही हि चालू झाली. तरी देखील शेतकऱ्यांनी माघार घेतली नाही. शेवटी सरकारला नमावे लागले व शेतकऱ्यांची मागणी मान्य करावी लागली. या यशाने महात्मा गांधींची लोकप्रियता वाढीस लागली. प्रसिद्धीही मिळत गेली.

अहमदाबाद हे त्यावेळी कापड निर्मितीचे केंद्र होते. येथील कापड गिरणीतील जे कामगार होते त्यांनी वेतनवाढीची मागणी ब्रिटीश सरकारकडे केली. परंतु ब्रिटीश शासनाने त्यांना नकार दिला. उलट गिरणीमालक कामगारांकडून वाटेल तेवढी कामे करवून घेत पण मिळणाऱ्या नफ्याचा वाटा मात्र मजुरांना मिळत नसे. महात्मा गांधीनी या गिरणी कामगारांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आंदोलन उभारून सत्याग्रहाच्या मार्गाने गिरणी मालकांकडून न्याय मिळवून दिला. या प्रकरणात गांधीजींना प्रचंड यश मिळाले.

खिलाफत चळवळ म्हणजे भारतीय मुस्लिमांनी खलिफाला पाठींबा देण्यासाठी सुरु केलेली चळवळ होय. तुर्कस्थानचा सुलतान हा जगभरातील मुस्लिमांचा खलिफा म्हणजेच धर्मप्रमुख होता. पहिल्या महायुद्धात इंग्लंडला भारतीय मुस्लिमांचे सहकार्य हवे होते. युद्धाचा शेवट कसाही झाला तरी तुर्कस्थानच्या सुलतानाला आणि त्याच्या साम्राज्याला धक्का लावण्यात येणार नाही तुर्की साम्राज्याचे विभाजन आम्ही करणार नाही. असे आश्वासन ब्रिटीश पंतप्रधान लॉइड जॉर्ज यांनी मुस्लिमांना दिले होते. परंतु प्रत्यक्षात जेव्हा युद्धसमाप्तीनंतर तह झाला. त्यावेळी तुर्की साम्राज्याचे लचके युरोपियन राष्ट्रांनी तोडले. त्यामुळे हिंदी मुसलमान संतप्त झाले. त्यांच्या भावनांना धक्का बसला. याविरुद्ध भारतीय मुस्लिमांनी खिलाफत कमिटी स्थापन केली. यात अनेक नेत्यांचा सामावेश होता. गांधीजींनी मुस्लिमांना खिलाफत प्रश्नावर ब्रिटीश शासनाविरुद्ध शांततापूर्ण असहकार चळवळ करण्याची सुचना केली आणि ती खिलाफत कमिटीतील नेत्यांनी स्विकारली. म्हणून भारतातील मुस्लिमांनी फझलुलहक यांच्या नेतृत्वाखाली तुर्की साम्राज्य वाचवण्यासाठी ब्रिटीशांविरोधी आंदोलन करण्यास सुरुवात केली. याच काळात हिंदू-मुस्लीम ऐक्य विशेषत्वाने दिसून आले.

पुढे सन १९१९ मध्ये जालियनवाला हत्याकांड घडले. या हत्याकांडाने देशव्यापी अशा असहकार चळवळीला जन्म दिला. महात्मा गांधी हे अहिंसेचे पुजारी असल्याने इंग्रजांविरुद्ध त्यांनी असहकार, अहिंसा आणि शांततामय विरोध हे तीन शस्त्र वापरले. महात्मा गांधीनी मुसलमान जनतेला बरोबर घेऊन गांधीनी १ ऑगस्ट १९२० पासून असहकार चळवळीला प्रारंभ केला. हि चळवळ सुरु करण्यामागे महात्मा गांधी यांचा हेतू असा होता कि, भारतातील ब्रिटीशांचे राज्य हे केवळ भारतातील लोकांच्या सहकार्यावर अवलंबून आहे. जर भारतीयांनी ब्रिटीश शासनालाच विरोध केला तर ते कोलमडून पडेल. म्हणून त्यांनी जनतेला संघटीत करून या चळवळीत सहभागी होण्याचे आवाहन केले. संपूर्ण देशातून या असहकार चळवळीला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. अनेकांनी विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकला. परदेशी मालाची होळी करण्यात आली. न्यायालयांवर बहिष्कार घालण्यात आला. अनेक नामांकित वकिलांनी वकिलीचा त्याग केला व ते या चळवळीत सहभागी झाले. अनेकांनी सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला. शाळा कॉलेजवर बहिष्कार टाकण्यात आला. या सर्व गोष्टी केल्याने इंग्रजी सरकार भारतीयांना स्वातंत्र्य बहाल करतील असे राष्ट्रीय सभेच्या नेत्यांना वाटत होते. परंतु गांधीजींचे हे आंदोलन फार काळ टिकू शकले नाही. तरीदेखील असहकारामुळे राष्ट्रीय आंदोलन सुशिक्षित, मध्यम वर्गापुरते न राहता खऱ्या अर्थाने जनआंदोलन बनले. येथूनच महात्मा गांधींचा भारतीय राजकारणात प्रवेश झाला. एवढेच नव्हे तर महात्मा गांधींकडे राष्ट्रीय सभेची व आंदोलनाचीही सूत्रे हाती आली. एक नव्हे पर्व सुरु झाले.

ISSN : 2278-9308
December, 2021

महात्मा गांधींच्या व्यक्तिगत व सार्वजनिक जीवनात सत्य व अहिंसा या तत्वास परम महत्त्व होते. 'सत्य' हे गांधीजींच्या जीवनाचे अधिष्ठान होते. त्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर आग्रह धरला. सत्याग्रह नावाचा अद्भुत मंत्र त्यांनी देशाला व जगाला दिला. कारण हे सत्याग्रह तत्त्वज्ञान मानवतावादावर आधारलेले असून ते वैश्विक आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना अन्यायाशी व जुलमांशी अहिंसात्मक प्रतिकार करावयास शिकवले. महात्मा गांधी म्हणतात, 'अहिंसा हा भ्याडाचा किंवा नेभळटपणाचा मार्ग नव्हे. मृत्यूला सामोरे जाणाऱ्या शूरांचा तो मार्ग आहे. हाती शस्त्रे घेऊन जो मृत्युमुखी पडतो, तो नि:संशय शूर आहे. परंतु जरा देखील कच न खाता किंवा बोटे देखील न उचलता जो मृत्यूला सामोरा जातो. तो अधिक शूर म्हंटला पाहिजे.

अशाप्रकारे सत्य, अहिंसेच्या मार्गाने देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी, समाजातील अस्पृश्यता निवारण्यासाठी, जातीभेदाची दरी कमी करण्यासाठी या महापुरुषाने खरच खूप मोलाचे कार्य केलेले आहे. म्हणूनच आज सुद्धा भारतीय जनतेच्या प्रती राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्याबद्दल प्रेम, आपुलकी आणि आदर आहे. म्हणूनच या कार्यामुळे ते भारतातच नाही तर संपूर्ण जगात ओळखले जातात.

- संदर्भ ग्रंथ :-

१. सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, मो.क. गांधी, नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद-१४
२. आधुनिक भारताचा इतिहास १९२०-१९४७, डॉ.सुमन वैद्य, डॉ.शांता कोठेकर, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
३. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, डॉ.जयसिंगराव पवार, निराली प्रकाशन पुणे.
४. आधुनिक भारताचा इतिहास महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात, प्राचार्य डॉ.एस.एस. गाठाळ, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगापुरा, औरंगाबाद
५. आधुनिक भारताचा इतिहास, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
६. लोकराज्य ऑक्टो.२०१९, युगपुरुष माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन
७. इंटरनेट – गुगल, युट्युब.

स्वातंत्र्यपूर्व/स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत, समाजसुधारक, क्रांतिकारी, राजकीय नेत्यांचे कार्य व भूमिका

प्रा.रिता द. वाळके (डंभाळे)
अरविंदबाबू देशमुख महा.भारसिंगी तह.नरखेड जिल्हा. नागपूर –४४१३०२,

सारांश –

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांच्या विरोधात खुप मोठ्य प्रमाणात आपल्या देशात आंदोलन घडले. या आंदोलनात एक अहिसंक आंदोलन व दुसरे सशस्त्र क्रांतिकारी आंदोलन. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी प्रयत्न केले त्यामध्ये क्रांतिकारी, समाजसुधारक, राजकिय विचारवंत प्रेरणादायी आहे. भारतीय क्रांतिकारी आंदोलन भारतीय इतिहास चे स्वर्ण युग आहे. भारत स्वतंत्रतेची जितकी भक्ती व शक्ती मातृभावना त्या काळात होती तेवढी कधीच दिसली नाही मातृभूमीची सेवा व मरण्याची भावना जी दिसते त्याचा अभाव आज जरी असला तरी सत्कालीन विचारवंत आपणा सर्वांचे आदर्श आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या जडणघडणीत आधुनिक भारताला आकार देणाऱ्या कार्यात वरील सर्व शिल्पकारांचे कार्य अतिशय मोलाचे आहे. बलशाली एकात्मराष्ट्र निर्माण करण्याचे सर्वच स्वातंत्र्यविरांचे कार्य अविस्मरणीय आहे. आपल्या कार्यांनी राष्ट्रध्वजाची लाज राखणाऱ्या या विरांचे नवभारताच्या आजच्या तरूण पिढीने सर्वच विचारवंतांचे चरित्र मनन करण्यासारखे आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विचारवंत व समाजसुधारक क्रांतिकारी यांचा विचार करता सुरवातीला काही नावे लक्षणीय ठरतात. त्यांची कार्ये खालील प्रमाणे पाहता येईल.

राजा राममोहन रॉय –

२२ मे १७७२ मध्ये जन्म झालेल्या राममाहेन रॉय यांनी वयाच्या ९ व्या वर्षी अरबी–फारसी भाषेचे अध्ययन केले. १७९९ मध्ये बनारसला जाऊन संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळविले तसेच इंग्रजी, फ्रेंच, हिब्रू, ग्रीक व लॅटीन भाषेचा अभ्यास केला. त्यांनी या भाषांचा अभ्यास करून त्यांचे महत्वही जपले.

सामाजिक दृष्टीने व वैचारिक दृष्टीने समाजातील भेदाभेचा व्यवहार पाहता भरपूर कार्य त्यांनी केले. १८१५ मध्ये आत्मिय सभा, १८१७ मध्ये हिंदू कॉलेज, १८२१–२२ मध्ये बंगाली भाषेत 'संवाद कौमुदी' व फारसी भाषेत 'मिरात उज–अखबार' अशी दोन साप्ताहिके काढली. १८२२ मध्ये 'अँग्लो हिंदू स्कूल' ची स्थापना केली. तसेच १८२६ मध्ये संस्कृत वाङमयाच्या अभ्यासाठी व हिंदू एकेश्वरवादाच्या समर्थनासाठी 'वेदांत कॉलेज' ची स्थापना केली. १८२८ मध्ये कलकत्ता येथे 'ब्राम्हो समाजाची' स्थापना करून सतीच्या अनिष्ट व अमानुष प्रथेविरूद्ध प्रचाराची आघाडी उभारली. सतीची चाल धर्मविरोधी आहे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी केलेल्या लोकजागृतीमूळे तत्कालीन गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी १८२९ मध्ये सतीची चाल बंद करण्यासंबंधिचा कायदा संमत केला. त्यांनी 'गोदिया' हे बंगाली भाषेच्या व्याकरणाचे पहिले पुस्तक लिहले.

बालविवाह, बालहत्या, केशवपन, जातीभेद, बहुपत्नीत्व, यासारख्या प्रथांना त्यांनी विरोध केला. विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन करून समाजात विधवांना न्याय मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. प्रेम, सेवा व परोपकार हाच धर्माचा खरा अर्थ होय, असे समजून सर्वांनी परस्परांशी व्यवहार करावा असा विचारही ते मांडतांना दिसतात. त्यांच्या वरील कार्यामुळे तत्कालीन असणाऱ्या दिल्लीच्या मोगल बादशहा दुसरा अकबर याने राममोहन रॉय यांना 'राजा' हा किताब देऊन सन्मानित केले. आधुनिक भारताचे जनक, इंग्लंडला भेट देणारा पहिला भारतीय, मानवतावादी समाजसुधारक असणारे राजा राममोहन रॉय यांचे निधन २७ सप्टेंबर १८३३ ला इंग्लंडमध्ये झाले.

स्वामी दयानंद सरस्वती –

स्वामी दयानंद यांचे नाव मूलशंकर अंबाशंकर तिवारी आहे. संन्यास धर्माचा स्विकार केल्यानंतर त्यांनी स्वामी दयानंद सरस्वती हे नाव धारण केले. वेदातील ज्ञान हे खरेखुरे ईश्वरीय ज्ञान आहे, पवित्र ज्ञान आहे आणि समाजाकरिता अत्यंत उपयुक्त आहे. अशी त्यांची श्रद्धा होती. म्हणून त्यांनी 'वेदांकडे परत जा' अशी भारतीयांना शिकवण दिली. आपल्या प्रवचनांने त्यांनी मूर्तीपूजा, उच्च–निचता, जातिभेद, रूढी, पशुहत्या यांच्यावर घणाघाती आघात केले. दयानंदांनी भारतातून ब्रिटीशांना हाकलण्याकरिता 'सशस्त्र क्रांती' हा एकमेव मार्ग आहे असे मत मांडले तर ख्रिस्ती आणि मुसलमान धर्मात गेलेल्या लोकांचे शुद्धीकरण करून त्यांना हिंदू केले. स्वामी दयानंदांनी धर्मसुधारनेच्या कार्याची प्रेरणा ब्राम्हो समाजाकडून घेतली. नंतर त्यांनी १८७५ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाने लाहोर येथे दयानंद अँग्लोवैदिक कॉलेज सुरू केले. तसेच गुरूकुल संस्थेची स्थापना करून राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या शाळा व महाविद्यालये देशाच्या विविध भागात उघडली. सर्व मानव एक, सर्वांचे देव एक, पृथ्वी माता एक हीच जीवनाची चतु:सुत्री आहे. स्त्रियांना शिक्षण दिले जात नाही. त्यांना अज्ञानात ठेवले जाते हे भारताला अध:पतनाच्या दिशेने नेणारे आहे. स्त्रियांना सन्मानाचे स्थान मिळाले पहिजे. स्त्री ही कुटुंबाची स्वामिनी असल्याने तिला तिचे अधिकार मिळाले पाहिजेत या विचारांचे ते होते. 'सत्यार्थ प्रकाश' हा त्यांचा महान ग्रंथ म्हणजे दयानंदांनी आपल्या

समाजाला दिलेली अनमोल देणगी होय. वेदभाष्य, संस्कारनिधी व्यवहारभानू इत्यादी वैचारिक ग्रंथ लिहणारे स्वामी दयानंद यांचे १८८३ मध्ये निधन झाले.

बिपीनचंद्र पाल –

१८५८ मध्ये जन्म झालेल्या बिपीनचंद्र रामचंद्र पाल यांनी १६ व्या वर्षापसून सामाजिक कार्याला सुरूवात केली ब्राम्हो समाजाची दिक्षा घेताच ब्राम्हो समाजाचे काम अत्यंत निष्टेने केले. शिक्षकाची नोकरी करून भारतीय समाजाची प्रगती शिक्षणामुळे होईल असे मत मांडले. १९०० मध्ये बिपीचंद्र पाल पाश्चात्य व भारतीय तत्वज्ञानाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी इंग्लंडला गेले. तिथे वास्तव्यास असलेल्या भारतीयांसाठी 'स्वराज' नावाचे मासिक काढले. इ.स. १९०५ मध्ये गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कर्झन यांनी बंगालची फाळणी केली असताच लोकमान्य टिळक, लालालजपतराय इत्यादी जहाल नेत्यांसोबत त्यांनीही या फाळणीस तीव्र विरोध केला. देशभर जागृती केली. ब्रिटिश सरकारविरूद्ध सर्व देशभर आंदोलन सुरू होताच भारतीय राजकारणात लाल–बाल–पाल ही त्रिमूर्ती उदयास आली. 'वंदे मातरम' च्या संपादनाचे कार्य त्यांनी केले.

बिपीनचंद्र पाल विविध वृत्तपत्रांतून जहाल लेख लिहीत असत. त्यांच्या ब्रिटिशविरूद्ध लेखनामूळे सरकार त्यांना हद्दपार करण्याच्या विचारात असतानाच त्यांनी स्वत:च हद्दपारी पत्करली व ते इंग्लंडला जाऊन राहिले. जेव्हा भारतीय राजकारणाची सुत्रे महात्मा गांधीच्या हाती आली तेव्हा त्यांचा भारतीय राजकारणाशी संबंध कमी झाला व १९२१ मध्ये त्यांनी काँग्रेसचा त्याग केला. आपल्या जीवंत कार्याने आठवणीत राहणाऱ्या बिपीनचंद्र पाल यांचे २० मे १९३२ मध्ये निधन झाले.

लाला लजपत रॉय –

लाला लजपत राधाकृष्ण रॉय यांचा जन्म २८ जानेवारी १८६५ ला झालेला असून वयाच्या सोळाव्या वर्षी सामाजिक कार्यात सहभागी होऊन आर्य समाजाचे सदस्य झाले. आर्य समाजाचे अनुयायी म्हणून त्यांनी अनाथमुले, विधवा, भुकंपग्रस्त व दुष्काळग्रस्त लोकांची नेहमीच मदत केली आहे. १९०४ मध्ये 'द पंजाब' नावाचे वृत्तपत्र सुरू करून पंजाबात राष्ट्रीय चळवळीचे रान पेटविले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला वेग देण्यासाठी 'इंडियन होमरूल लीग' ची स्थापना केली. लाहोरमध्ये 'टिळक राजनीति शास्त्र शाळा' नामक राष्ट्रीय शाळा सुरू केली. १९२५ मध्ये 'वंदे मातरम' नामक उर्दू दैनिकाचे संपादक म्हणून काम केले. त्यांनी असहकाराच्या चळवळीत भाग घेतला व तुरूंगवासही भोगला. १९२६ मध्ये जिनिव्हाला आंतर राष्ट्रीय श्रम संमेलन झाले त्यात भारतीय श्रमिकांचे प्रतिनिधी म्हणून भाग घेतला. यंग इंडिया, अन हॅपी इंडिया, आर्य समाज इत्यादी ग्रंथ त्यांनी लिहीले. लाल–बाल–पाल या तीन जहाल त्रिमूर्तीपैकी एक लालजी होत. त्यांच्या विविध कार्यामूळे 'पंजाब केसरी' हा किताब लोकांनी त्यांना दिला. त्यांचा मृत्यू १७ नोव्हेंबर १९२८ ला झाला.

लोकमान्य टिळक –

बाळ गंगाधर टिळक यांचा जन्म २३ जुलै १८५६ ला झाला. १८८० मध्ये त्यांनी पूणे येथे 'न्यु इंग्लिश स्कूल' ची स्थापना व १८८४ मध्ये 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली. ते मराठा या पत्रकाचे संपादक होते. त्यांनी 'केसरी' या वृत्तपत्राद्वारे राष्ट्रीय विचारांचा प्रचार व प्रसार करण्याचे कार्य केले. लोकांमध्ये एकीची भावना निर्माण करण्यासाठी सार्वजनिक गणपती उत्सव व शिवजयंती उत्सव सुरू केले. जहाल गटाचे नेतृत्व त्यांनी केले. १९१६ मध्ये 'होमरूल लीग' या संघटनेची स्थापना करून या चळवळीने स्वंमशासनाचे अधिकार ब्रिटिश सरकारकडे मागितले. होमरूल म्हणजे आपला राज्यकारभार आपण स्वत:च करणे होय. यालाच स्वशासन म्हणतात. या चळवळीमूळे राष्ट्रीय आंदोलनात नवचैतन्य निर्माण झाले. टिळकांनी स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय, शिक्षण व स्वराज्य या चतु:सूत्री कार्यक्रमाचा पुरस्कार केला. हिंदी ही राष्ट्रभाषा असावी ही घोषणा टिळकांनी प्रथमत: केली.

भारतीय असंतोषाचे जनक म्हणून त्यांना ओळखल्या जाते. लाल–बाल–पाल या त्रिमूर्तीपैकी एक होय. असे क्रांतीकारी कार्य करीत असतांना १ ऑगस्ट १९२० ला त्यांचा मृत्यू झाला.

रवींद्रनाथ देवेंद्रनाथ टागोर–

यांचा जन्म ७ मे १८६१ मध्ये कलकत्ता येथे झाला. इ.स.१९०९ मध्ये कलकत्ता जवळील 'बोलपूर' येथे 'शांती निकेतन' या संस्थेची स्थापना केली. शाळेच्या इमारतीतील चार भिंतीच्या आत कोंडून विद्यार्थ्यांना रूक्ष व रटाळ पद्धतीने शिक्षण देण्याऐवजी निसर्गाच्या सान्निध्यात बागडण्याची संधी देऊन त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा मुक्त विकास घडवून आणला पाहिजे अशा विचाराचे ते होते. शांतीनिकेतन सोबतच ग्रामोद्धाराचे उधिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून रविंद्रनाथांनी 'श्रीनिकेतन' ची स्थापना केली. तर १९१३ मध्ये त्यांच्या गीतांजली या काव्यसंग्रहास नोबेल पुरस्कार मिळाला. नोबेल पुरस्कार मुळे त्यांची किर्ती साऱ्या जगभर पसरली. हा पुरस्कार मिळवणारे ते पहिले भारतीय होय. १९२१ मध्ये त्यांनी विश्वभारती या विद्यापीठाची स्थापना केली. विश्वभारतीमुळे शिक्षण क्षेत्रात अनेक नव्या संकल्पना समोर आल्या आणि शिक्षणपद्धतीला नवी दिशा मिळाली. त्यांनी विविध विषयावर गौरा, चित्रा द गार्डनर लिपिका, द गोल्डन बोट इत्यादी विषयातंर्गत साहित्य निर्मिती केली. 'जण गण मन' या राष्ट्रगीताचे ते निर्माते होत. चित्रकलेतही ते निपूण होते. रविंद्रनाथ यांचे विविध क्षेत्रातील कार्य बघून इंग्रज सरकारने इ.स. १९१५ मध्ये त्यांना 'सर' ही बहूमानाची पदवी दिली. परंतु १९१९ मध्ये जालियनवाला बागेत इंग्रज सरकारने ज्या हजारो निरपराध भारतीयांना गोळ्या मारल्या तेव्हा या घटनेने संतापलेल्या रवींद्रनाथांनी 'सर' पदवीचा त्याग केला. अशा स्वाभीमानाने जीवन जगणारे व साहित्यकलेत निपूण असणाऱ्या रविंद्रनाथ टागोर यांचा १९४१ मध्ये मृत्यू झाला.

स्वामी विवेकानंद–

स्वामी विविकानंद यांचे पूर्ण नाव नरेंद्रनाथ विश्वनाथ दत्त यांचा जन्म १८६३ मध्ये कलकत्त्याला झाला. ब्राम्हो समाजाच्या प्रभावामुळे ते मुर्तीपूजा व बहुदेवतावाद यांच्या विरोधी होते. ते रामकृष्ण परमहंस यांचे शिष्य होते. १८९३ मध्ये शिकागो येथे भरलेल्या जागतिक सर्वधर्म परिषदेत भाग घेऊन आपल्या ओघवल्या शैलीत हिंदू धर्माची श्रेष्ठता व उदात्तता पटवून दिली. स्वामी विवेकानंदाच्या प्रभावी व्यक्तिमत्वामुळे आणि त्यांच्या विद्वत्तेमुळे अमेरिकेत अनेक लोक त्यांच्या भजनी लागले. तिथे त्यांनी हिंदू धर्माचा, विश्वबंधुत्वाचा महान संदेश तेथील लोकांना दिला.इ.स. १८९७ मध्ये 'रामकृष्ण मिशन' ची स्थापना केली. जगातील सर्वच ठिकाणी रामकृष्ण मिशनच्या शाखा स्थापन केल्या. जगातील सर्वच धर्म सत्य असून ते एकाच व ध्येयाप्रत जाण्याचे वेगवेगळे मार्ग आहेत. अशी रामकृष्ण मिशनची शिकवण होती.

श्रीरामकृष्ण मिशनने धार्मिक सुधारणेसोबतच सामाजिक सुधारणा करण्याचे ही प्रयत्न केले. मिशनच्या वतीने ठिकठिकाणी अनाथश्रम, रूग्णालये, वस्तीगृहे यांची स्थापना केली. तसेच कर्मकांड, अंधश्रद्धा व विवके बुद्धीने धर्माचा अभ्यास करा. मानवाची सेवा हाच खरा धर्म आहे अशी शिकवण त्यांनी भारतीयांना दिली. जातिव्यवस्थेवर हल्ला चढविला. त्यांनी मानवतावाद व विश्वबंधुत्व या तत्वांचा पुरस्कार केला. हिंदू धर्म व संस्कृती यांचे महत्व विवेकानंदांनी जगाला पटवून दिले. यांच्या विशेष कार्यामुळे १२ जानेवारी हा त्यांचा जन्मदिवस 'युवकदिवस' म्हणून साजरा केला जातो. यांचा मृत्यू ४ जूलै १९०२ ला झाला.

गोपाळ कृष्ण गोखले –

गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा जन्म ९ मे १८६६ मध्ये 'कोतळूक' गावी झाला. गोखलेंचे इंग्रजी भाषेवर विशेष प्रभुत्व होते म्हणूनच त्यांनी १८८८ मध्ये 'सुधारक' या वृत्तपत्राच्या इंग्रजी विभागाच्या संपादकाची जबाबदारी सांभाळली. १८८९ मध्ये त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. राष्ट्राच्या सेवेसाठी प्रामाणिक, निष्ठावंत व त्यागभावनेने कार्य करणारे सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते तयार करणे याकरिता १९०५ मध्ये 'भारत सेवक समाज' ही संस्था स्थापन केली. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी काम बघितले. १९१२ मध्ये भारतातील सनदी नोकऱ्यांशी संबंधित रॉयल कमिशनचे सदस्य म्हणूनही काम बघितले. १९१२ मध्ये महात्मा गांधीच्या निमंत्राणावरून ते दक्षिण आफ्रिकेला जातात व दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रही चळवळीला साहाय्य करण्यासाठी निधी उभारण्याच्या कामीही पुढाकार घेतांना दिसतात. त्यांच्या या कार्यामूळे महात्मा गांधी गोखले यांना आपले आजन्म गुरू मानतात. सामाजिक कार्य करीत असतांना १९ फेब्रुवारी १९१५ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

महात्मा गांधी –

महात्मा गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ मध्ये पोरबंदर येथे झाला. १८९३ मध्ये एका व्यापारी कंपनीचा खटला चालविण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेला गेले असता तेथील अन्याय व अत्याचारला तोंड द्यावे लागले. त्याचा प्रतिकार म्हणून १८९४ मध्ये त्यांनी 'नाताळ' इंडियन काँग्रेसची स्थापना केली. १९१५ मध्ये साबरमती येथे सत्याग्रह आश्रमाची स्थापना केली. १९१७ मध्ये बिहारच्या चंपारण्य भागात शेतकऱ्यांना संघटित करून सत्याग्रहाच्या मार्गाने आंदोलन केले. त्यामुळे ब्रिटिश शासनाने शेतकऱ्यांवरील अन्याय दुर केला. १९१७ मध्ये शेतकऱ्यांचे नेतृत्व स्वीकारून ब्रिटिश सरकार विरोधात सारांबदीचा सत्याग्रह सुरू करून शेतसारा माफ करण्यात यश मिळविले. इ.स.१९१८ मध्ये अहमदाबाद येथील कापडगिरणीतील कामगारांच्या सोबत संप व उपोषण करून त्यांच्या वेतनवाढीची मागणी मान्य करण्यास भाग केले. १९२० मध्ये राष्ट्रीय सभेचे नेतृत्व सांभाळून सोबतच असहकार देशव्यापी चळवळीची सर्व सुत्रेही सांभाळली. १९३० मध्ये सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करून दांडीयात्रा काढून मिठाचा सत्याग्रह यशस्वी केला. १९३२ मध्ये अस्पृश्यांच्या हक्कांसाठी अखिल भारतीय हरिजन संघाची स्थापना करून १९३३ मध्ये 'हरिजन' नावाचे पत्रक सुरू केले. हरिजनसेवा, ग्रामोद्योग, ग्रामसुधार इत्यादी कार्यक्रम राबविण्याकरिता १९३४ मध्ये 'सेवाग्राम' आश्रमाची स्थापना केली. १९४२ मध्ये 'चले जाव' चळवळ सुरू करून 'करेंगे या मरेंगे' हा नवीन मंत्र ब्रिटिश सत्तेविरोधात लोकांना दिला. लोकांच्या कल्याणार्थ केलेल्या कार्यामुळे जनतेनी त्यांना 'भारताचे राष्टपिता व महात्मा' ही पदवी दिली.

वरील सामाजिक कार्य करीत असताच ३० जानेवारी १९४८ ला नथुराम गोडसे यांनी चालविलेल्या गोळीबारात त्यांचा मृत्यु झाला. आजही त्यांच्या कार्यामुळे महात्मा गांधी आपल्या मनात जिवंत आहे.

सरदार वल्लभभाई पटेल –

सरदार वल्लभभाई पटेल यांचा जन्म ३१ ऑक्टोबर १८७५ ला गुजरात येथे 'करमसद' गावी झाला. लोकांसाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेता. शेतकऱ्यांवर ब्रिटिशांद्वारे लावलेल्या कर बंद करण्याकरीता १९१७ मध्ये खेडा सत्याग्रहात भाग घेऊन साराबंदी चळवळीचे नेतृत्व करून सरकारला कर माफ करण्यात भाग पाडले. १९१९ मध्ये रौलेट ॲक्टच्या विरोधात मोर्चा काढला. महात्मा गांधीनी सुरू केलेल्या असहकार चळवळीत त्यांनी आपले सर्वस्व देशाला अर्पण केले. १९२८ मध्ये बार्डोलीला वल्लभभाईनी आपल्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांची साराबंदी चळवळ उभी केली. शेतकऱ्याच्या हक्कासाठी लढलेल्या पटेल यांना शेतकरी 'सरदार' ही पदवी देतात. १९४२ मध्ये 'भारतछोडो' आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे त्यांना तुरूंगात ही जावे

लागले. स्वातंत्र्यानंतर सुमारे सहाशे संस्थानाचे त्यांनी भारतात विलीनीकरण केले. त्यांच्या कार्यामुळे भारताचा लोहपुरूष, सरदार एकीकरणाचे थोर शिल्पकार म्हणून ते विशेषणीय ठरतात. भारताच्या या लोहपुरू षाचा १५ डिसेंबर १९५० मध्ये मृत्यु झाला.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर –

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचा जन्म २८ मे १८८३ मध्ये नाशिकच्या भगुर या गावी झाला. १९०५ मध्ये बंगालच्या फाळणीविरूद्ध स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ सुरू होताच या ठिकाणी स्वतंत्र देशाकरीता स्फुर्तिदायक भाषण देतात. लंडनच्या 'इंडिया हाऊस' मध्ये भारतीय क्रांतिकारकांच्या सभा होतात. शस्त्रास्त्रे जमविण्याची मोहीम, बॉम्ब बनविण्याचे तंत्र, भारतात गुप्तपणे पिस्तुल पाठविणे इत्यादी कार्य या केंद्रातून होते. १९०७ मध्ये जर्मनीत आंतरराष्ट्रीय सोशालिस्ट काँग्रेस सभा भरली असता तिथे सावरकरांच्या प्रणेने 'स्वतंत्र ध्वज' प्रथमच फडकवण्यात आला. 'अभिनव भारत' या संघटनेतून देशभक्ती कार्याबद्दल त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा होऊन अंदमानच्या अंधार कोठडीत ते शिक्षा भोगतात. अशा परिस्थितीत ते विविध साहित्य निर्मिती करून शुद्धीकरणची चळवळही सुरू करतात. हिंदू संघटन, अस्पृश्यता निवारण, शुद्धीकरण या चळवळी केल्या. दुसऱ्या महायुद्धात ते सैनिकीकरणाची चळवळ उभारतात. सावरकर हे 'अखंड भारता' चे पुरस्कर्ते होते. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यांत सावरकरांनी बजावलेल्या महान कामगिरीबद्दल त्यांना 'स्वातंत्र्यवीर' म्हणून गौरविले गेले. २६ फेब्रुवारी १९६६ ला त्यांचा मृत्यू झाला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर –

भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ 'महू' या गावी झाला. यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य पाहता. १९२० मध्ये त्यांनी 'मुकनायक' हे वृत्तपत्र सुरू करून अस्पृश्यांच्या सामाजिक व राजकीय लढ्याचा प्रारंभ केला व 'अस्पृश्यता निवारण परिषद' मध्ये सहभाग घेतला. चवदार पाण्याचा सत्याग्रह करून महाड येथील तळे अस्पृश्यांना पिण्याच्या पाण्यासाठी खुले करून दिले. १९२७ मध्ये जातिसंस्थेला मान्यता देणाऱ्या 'मनुस्मृती' यांचे दहन केले. १९३० मध्ये नाशिक येथील काळाराम मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश देण्यासाठी सत्याग्रह केला. अस्पृश्यांच्या राखीव जागेसाठी प्रयत्न केले १९३६ मध्ये सामाजिक सुधारणांसाठी राजकीय आधार असावा यासाठी 'स्वतंत्र मजुर पक्ष' स्थापन केला. आंबेडकरांनी अतिशय परिश्रमपुर्वक भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार केला म्हणून 'भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार' अशा शब्दात त्यांचा गौरव केला जातो. स्वतंत्र भारतात कायदेमंत्री म्हणून काम पाहिले तसेच इ.स. १९५६ मध्ये नागपूर येथे आपल्य असंख्य अस्पृश्य अनुयायांसह 'बौद्ध धर्माची दीक्षा' घेतली. त्यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य बघता १९९० मध्ये त्यांना मरणोत्तर 'भारतरत्न' बहाल केले. या महान नेत्याचे ६ डिसेंबर १९५६ मध्ये निधन झाले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस –

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ कटक येथे (ओरिसा) झाला. बोस यांचे राजकिय कार्य पाहता. स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेण्यासाठी आपल्या नोकरीचा राजीनामा देणारे ते पहिले आय.सी.एस. अधिकारी होय. क्रांतीकारकांशी संबंध ठेवल्यामुळे इंग्रज सरकारने त्यांना अटक करून मंडालेच्या तुरूगात टाकले. सुभाषचंद्र यांनी वसाहतीच्या स्वराज्याऐवजी संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी काँग्रेसने ब्रिटिशांकडे करावी असा आग्रह धरला तेव्हा १९२९ मध्ये लाहोरच्या अधिवेशनात काँग्रेसने संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठराव संमत केला. यात बोस यांचा सिंहाचा वाटा आहे. परंतु काँग्रेसचे पाहिजे तसे सहकार्य मिळत नसल्याने त्यांनी 'फारवर्ड ब्लॉक' हा नवा पक्ष स्थापन केला. इंग्लंड दुसऱ्या महायुद्धात गुंतलेले असता या परिस्थितीचा फायदा घेऊन स्वातंत्र्यासाठी भारताने सशस्त्र लढा करावा असा प्रचारही ते करतांना दिसतात.भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यासाठी ते हिटलरशी चर्चा करून जर्मनीमध्ये 'आझाद हिंद' रेडिओ केंद्र' सुरू करून राष्ट्रव्यापी उठाव करण्याचा संदेश भारतीयांना देतात. इंग्रजांच्या लष्करातील हिंदी सैनिकांची 'आझाद हिद सेना' चे नेतृत्व त्यांनी सांभाळले. असे कार्य करीत असतांना १८ ऑगस्ट १९४५ ला विमान अपघातात त्यांचा मृत्यु झाला. भारत सरकारने १९९२ मध्ये 'भारतरत्न' हा किताब जाहीर केला परंतु बोस कुटुंबीयांनी तो नाकारला.

लालबहादूर शास्त्री –

लालबहादुर श्रीवास्तव यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १९०४ ला झाला. काशी विद्यापीठातून 'तत्वज्ञान' विषय घेऊन 'शास्त्री' ही पदवी प्राप्त केली. स्वतंत्र भारताच्या लढ्याकरीता १९२० मध्ये असहकार चळवळीत व १९३० मध्ये कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेऊन तुरूंगवास भोगला. गांधीजींनी १९४२ मध्ये सुरू केलेल्या 'छोडो भारत' स्वातंत्र्य आंदोलनात काही काळ भूमिगत राहून चळवळीला मार्गदर्शन केले. १९६५ मध्ये पंतप्रधान पदावर असतांना पाकिस्तानने काश्मीर गिळंकृत करण्यासाठी त्या भागावर तेथे आक्रमण केले असता, शास्त्रींनी दिलेल्या आदेशानुसार भारतीय सैन्यांनी आक्रमण करून पाकिस्तानी सैन्यांना नमविले. किसानांच्या व जवान सैन्यांचे कार्य बघून 'जय जवान जय किसान' ही घोषणा दिली. या युद्धबंदीकरीता युनोने दिलेल्या आदेशानुसार १० जानेवारी १९६६ ला 'ताश्कंद करार' वर त्यांनी सह्या केल्या व याच दिवशी हृदय विकाराच्या झटक्याने त्यांचा मृत्यू झाला. १९६६ मध्ये त्यांना मरणोत्तर 'भारत रत्न' हा किताब देण्यात आला.

हुतात्मा भगत सिंग –

सरदार भगतसिंगचा जन्म २८ सप्टेंबर १९०७ बंगा येथे झाला. क्रांतीकारी गणेश शंकर विद्यार्थी यांच्या क्रांतीकारी विचाराने प्रेरीत होऊन १९२५ मध्ये भगतसिंग व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी 'नवजवान भारत सभा' ची स्थापना केली. तसेच 'हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशन' या क्रांतीकारी संघटनेत सक्रिय कार्य केले. समाजवादी विचारांनी प्रभावित क्रांतिकारी संघटना त्यांची होती. त्यांच्या सोबत काम करणारे सर्व क्रांतिकारी धर्मनिरपेक्ष विचारसरणीचे होते. १९२८ मध्ये 'हिंदुस्थान सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' या संघटनेच्या माध्यमातून भारताला ब्रिटिशांच्या शोषणातून मुक्त करणे, शेतकरी–कामगारांचे शोषण करणारी अन्यायी सामाजिक आर्थिक व्यवस्था उलथविणे तसेच शस्त्रे गोळा करणे व विविध कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे हे या संघटनेचे कार्य होते इंग्रज सरकारने औद्योगिक कलह कायदा, आणि लोकसंरक्षण कायदा ही दोन विधेयके केंद्रीय कायदेमंडळात मांडण्याचा निर्णय घेताच भगतसिंगानी क्रातिकारी मार्गाने निषेध केला. 'इंकलाब जिंदाबाद' व 'भारतमाता की जय' अशा घोषणांनी आपले क्रांतिकारी कार्य करीत २३ मार्च १९३१ ला भगतसिंह हसत हसत फासावर चढतात.

महात्मा ज्योतिबा फुले –

फुले यांचा जन्म १८२७ ला कटगुण गावी झाला. जातीयवादाची तिव्रता शुद्रांना देण्याचे विचार त्यांच्या मनात येतात. १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली.१८५३ मध्ये महार, मांग सारख्या अस्पृश्यांना शिकविण्याकरिता 'मंडळी' नावाची संस्था सुरू केली. १८६० मध्ये विधवांच्या पुनर्विवाहाचा पुरस्कार, १८६३ मध्ये 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहा' ची स्थापना केली. तसेच १८७३ मध्ये पुण्यात 'सत्यशोधक समाजा' ची स्थापना केली. 'दिनबंधू' या साप्ताहिक वृत्तपत्रातून सामाजिक दृष्टीने लेखन केले. १८८८ मध्ये 'ड्युक ऑफ कॅनॉट' यांच्या सभेत भारतीय सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन करणारे सडेतोड भाषण केले. स्त्रिया, शूद्र, उपक्षित व शोषित यांच्याविषयी केलेल्या महनीय कार्याबद्दल याच वर्षी त्यांना जनतेने 'महात्मा' ही पदवी बहाल केली. महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर किंग, आद्यसमाजसुधारक, आधुनिक भारतीय स्त्रिशिक्षणाचे जनक म्हणून त्यांच्या सामाजिक कार्याचे महत्व दिसून येते. महान व्यक्तिमत्व असणारे फुले यांचे निधन १८९० ला झाले. महात्मा फुले यांच्यासोबत त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनीही अतिशय महत्वाचे असे सामाजिक कार्य केले. बायकांनी शिकणे हे महापाप आणि त्यांना शिकविणे हे तर महाभयंकर पापा असे ज्या काळी सर्वच समाज समजत होता अशा काळात अपमान व निंदानालस्ती सहन करून– चिखल–शेण अंगावर सहन करून स्त्री शिक्षणाचे काम सुरू करून त्यांनी शैक्षणिक क्रांती केली. महाराष्ट्रातील स्त्री–मुक्ती आंदोलनाची पहिली अग्रणी, पहिली स्त्री–शिक्षिका व पहिली मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाई सर्वांच्या आठवणीत राहतील.

गोपाळ हरी देशमुख –

यांचा जन्म १८ फेब्रुवारी १८२३ मध्ये झाला. लोकहितवादी या नावाने त्यांना ओळखतात. समाजातील अनिष्ट रूढी व परंपरा दूर करून सर्वांगीण सामाजिक प्रगतीचा विचार करून समाजातील सर्व घटकांनी एकत्र येऊन स्वत:ची उन्नती साधावी, अंधश्रद्धा, भोळ्य समजुती व संकुचित विचार यांचा त्याग करावा तसेच उच्चवर्णीयांनी आपल्या वर्णश्रेष्ठत्वाचा त्याग करून देशहितासाठी नव्या आचारविचारांचर अंगीकार करावा. तसेच बालविवाह, हुंडा, बहुपत्नीत्व यांसारख्या अनिष्ट प्रथांवर जोरदार टिका करून, बालविवाहामुळे स्त्रीचे व्यक्तिमत्व खुदटून जाते, अनेक स्त्रियांना वैधव्याचे दु:ख भोगावे लागते म्हणून बालविवाहाची प्रथा बंद करावी, स्त्रियांना शिक्षण व विवाह याबाबतीत स्वातंत्र्य द्यवे, विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार द्यवा अशा विचारांनी त्यांचे कार्य दिसून येते.

न्यायमुर्ती महादेव गोविंद रानडे –

महादेव रानडे यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील 'निफाड' या गावी १८४२ मध्ये झाला. यांनी समाजसुधारणेविषयी विविध विषयांतर्गत लेखन केलेले आहे. विधवा विवाहाचे समर्थन करून संमती वय विधेयकालाही पाठिंबा दिलेला आहे. १८६७ मध्ये स्थापन झालेल्या 'प्रार्थना समाजाचे' सभासद होते. सार्वजनिक स्वरूपाची कामे करण्यासाठी 'सार्वजनिक सभा' या संस्थेसाठी कार्य केले. जबाबदार राज्यपद्धतीसाठी, भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रसचे एक संस्थापक म्हणूनही त्यांचे कार्य आहे. सामाजिक प्रश्नांना प्राधान्य देऊन समाजसुधारणेचा मार्ग प्रशस्त करण्यासाठी 'भारतीय सामाजिक परिषद' ची स्थापना केली. १८९० मध्ये 'औद्योगिक परिषदेचा' उपक्रम सुरू केला. यासोबतच 'हिंदी अर्थशास्त्राचा पाया' त्यांनी रोवला. तसेच साहित्यिक दृष्टीने 'मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळ' ची स्थापना केली. नामदार गोखले यांचे गुरू म्हणूनही समाजात एक आदर्श निर्माण केलेला आहे. सामाजिक कार्यात स्वत:ला वाहून घेतलेल्या न्यायमूर्ती रानडे यांचा मृत्यू १६ जानेवारी १९०१ ला झाला.

गोपाळ गणेश आगरकर –

यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील कराड जवळील 'टेंभू' या गावी १४ जुलै १८५६ ला झाला. आगरकरांनी सामाजिक सुधारणेला प्राधान्य देवून 'सुधारक' नावाचे स्वतंत्र साप्ताहिक सुरू केले. भारतीय समाजातील बालविवाह, केशवपन, जातिभेद, अस्पृश्यता यासारख्या अनेक अनिष्ट चालिरीती व रूढींना विरोध केला. 'इष्ट असेल ते बोलणार व साध्य असेल ते करणार' हे त्यांचे ब्रीदवाक्य होते. यांचा मृत्यु १७ जुन १८५५ ला झाला.

महर्षि धोंडो केशव कर्वे –

यांचा जन्म रत्नागीरी जिल्ह्यातील 'शेरवली' या गावी १८ एप्रिल १८५८ ला झाला. १८९३ मध्ये बालविधवेशी पुनर्विवाह करून 'विधवा विवाहत्तेजक मंडळी' या संस्थेची स्थापना केली. विधवा विवाहांचा पुरस्कार करणे व विधवा संबंधी सामाजिक जागृती निर्माण करणे हे या संस्थेचे प्रमुख कार्य होते. विधवांना स्वावलंबी जीवन लाभावे, त्यांची मानसिक व बौद्धिक समर्थता वाढावी म्हणून १८९६ मध्ये पुण्याला 'अनाथ बालिकाश्रम' नावाची संस्था स्थापन केली. १९०७ मध्ये स्त्रियांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोगी पडेल असे शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने कर्वे यांनी हिंगो येथे 'महिला विद्यालयाची' स्थापना केली. १९१० मध्ये महर्षि कर्वे यांनी 'निष्काम कर्ममठ' या संस्थेची स्थापना केली. स्त्रियांच्या प्रगतिसाठी निर्माण करण्यात आलेल्या संस्थांचे कार्य निस्वार्थीपणे व त्यागी वृत्तीने करणारे निष्ठावंत कार्यकर्ते तयार करणे या उद्देशानेच त्यांनी वरील सर्व संस्थेची स्थापना केलेली आहे.

१९१६ मध्ये 'महिला विद्यापीठ' ची स्थापना करून मुलींना प्रपंचशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, पाककला, चित्रकला इत्यादी स्त्री जीवनाला उपयुक्त अशा विषयांचा अभ्यासक्रमात समावेश केला जेणेकरून स्त्रियांची संर्वागीण प्रगती व्हावी. १९३६ मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामिण भागात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी 'महाराष्ट्र ग्रामशिक्षण मंडळ' या संस्थेची स्थापना केली. १९४४ मध्ये समाजातील जातिभेद व अस्पृश्यता सारख्या अनिष्ट प्रथा निर्मूलन व्हावे या उद्देशाने त्यांनी 'समता संघाची' स्थापना केली. त्यांच्या सर्वांगीण सामाजिक कार्यामुळे भारतरत्न, पद्मविभूषण सारख्या पदव्या त्यांना मिळल्या आहे. स्त्री जातीचे उद्धारक असणारे कर्वे यांचा मृत्यू ९ नोव्हेंबर १९६२ ला झाला.

पंडिता रमाबाई –

यांचा जन्म २३ एप्रिल १८५८ कर्नाटकातील 'गंगामूळ' या छोट्या गावी झाला. रमाबाईंनी आपल्या विद्वतेने पंडितांना चकित कले. प्रगत विचारांच्या लोकांनी त्यांच्या विद्वत्तेचा गौरव म्हणून 'पंडिता' ही पदवी दिली. पुरोगामी विचारी लोकांच्या सहकार्याने पुणे येथे 'आर्य महिला समाज' नावाची संस्था स्थापन केली. तसेच निराश्रित विधवा व अनाथ स्त्रियां यांच्या राहण्या–जेवणाची व शिक्षणाची मोफत सोय असणारी 'शारदा सदन' ही संस्था १८८९ मध्ये सुरू केली. तसेच अनाथ मूली व विधवा स्त्रिया, निराधार मूली यांच्या राहण्या–जेवणाची मोफत सोय असणारी 'मुक्तीसदन' ही संस्थाही सुरू केली. ख्रिश्चन धर्म स्विकारून सामाजिक कार्य करणारी, कैसर–ए–हिंद ही पदवी मिळविणारी पंडिता खरोखरच पंडिता होती. अशा स्वकतृत्वाने स्वत:ची ओळख निर्माण करणाऱ्या रमाबाई यांचा ५ एप्रिल १९२२ मध्ये मृत्यु झाला.

स्वातंत्र्योत्तर विचारवंत व समाज सुधारक

गाडगे महाराज –

डेबूजी झिंगराजी जाणोरकर यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील 'शेणगाव' येथे २३ फेब्रुवारी १८७६ मध्ये सामान्य कुटुंबात झाला. समाजातील अज्ञानभोळ्या समजुती, अनिष्ट रूढी परंपरा इत्यादी दोषांवर किर्तनाद्वारे कठोर प्रहार करून लोकजागृती केली व लोकशिक्षणाचा वसा घेतला, म्हणूनच 'सिंहाला पाहावे वनात, हत्तीला पाहावे रानात तसे गाडगेबाबांना पहावे किर्तनात' असे त्यांच्याकरिता संबोधले जाते. गाडगेबाबांना त्यांच्या कार्यामुळे समाजवादाचे एक प्रचंड व्यासपीठ म्हणतात. त्यांचा मृत्यु २० डिसेंबर १९५६ ला झाला.

रघुनाथ धोंडो कर्वे –

यांचा जन्म १८८२ मध्ये 'मुरूड' या गावी झाला. समाजस्वास्थासाठी संततिनियमन व लैंगिक शिक्षण यासंबंधी बुद्धीवादी विचारप्रवर्तन आणि प्रत्यक्ष कार्य करण्यासाठी संबंध आयुष्य घालविणारे ते भारतातील आद्य विचारवंत होय. १९२१ मध्ये संतती नियमन विषयक परिपूर्ण माहिती देणारे 'राईट एजन्सी' हे केंद्र मुंबईमध्ये सुरू केले. लोकसंख्यावाढ राष्ट्रीय प्रगतीच्या मार्गात अडचण हे विचार मांडणारे ते पहिले भारतीय होय. १९२७ मध्ये 'समाजस्वास्थ' या मासिकातून संततिनियमाचे उद्दीष्टे सामाजिक स्वास्थ आहे हे मत मांडले. सामाजिक व सांस्कृतिक विषयांकडे वैज्ञानिक व चिकित्सक दृष्टीकोनातून पाहून ती समाजापर्यंत पोहचावी अशी अपेक्षा त्यांची होती. असे सामाजिक कार्य करीत असता १९५३ ला त्यांचा मृत्यू झाला.

कर्मवीर भाऊराव पाटील –

यांचा जन्म १८८७ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील 'कुंभोज' या गावी झाला. १९१० मध्ये बहुजन समाजाला अज्ञान व अंधश्रद्धा यातून बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाचे महत्व जाणून 'दुधगाव शिक्षण प्रसारक मंडळ' या संस्थेची स्थापना केली. तसेच सर्व जातीधर्माचे विद्यार्थी एकत्र राहण्याकरीता 'दुधगाव विद्यार्थी आश्रम' हे वसतीगृह सुरू केले. यासोबतच १९१९ मध्ये कार्ले येथे 'रयत शिक्षण संस्थेची' स्थापना केली. तसेच १९२४ मध्ये 'छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस' हे वसतीगृह सुरू केले. यासोबतच १९३५ मध्ये प्राथमिक शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी सातारा येथे 'सिलव्हर ज्युबली रूरल ट्रेनिंग कॉलेज सुरू केले. साक्षरतेचा प्रसार करण्यासाठी खाजगी शिक्षण संस्थांना प्राथमिक श्शाळा सुरू करण्यास प्रोत्साहित केले. इ.स. १९३५–५३ मध्ये भाऊरावांनी १०१ माध्यमिक श्शाळा सुरू करण्याचा संकल्प पूर्ण केला. यांची शिक्षण संकल्पना स्वावलंबन, स्वाभिमान, स्वाध्याय व स्वातंत्र्य ही शिक्षणाची चुतु:सूत्री होती तर स्वावलंबी शिक्षणासाठी 'कमवा व शिका' ही योजना स ुरू केली. भाऊरावांच्या कार्याचा गौरव करतांना महात्मा गांधी म्हणतात 'भाऊराव का कार्यही उनका सच्चा किर्तीस्तंभ है।' यांचा मृत्यु ९ मे १९५९ ला झाला.

तुकडोजी महाराज –

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म १९०३ मध्ये अमरावती जिल्ह्यातील 'यावली' या गावी झाला. भजन, किर्तन व भाषणे या माध्यमातून राष्ट्रजागृतीचे महान कार्य केले. समाजा–समाजातील अनिष्ट रूढी, प्रथा बंद करण्यासाठी त्यांनी कार्य केले. 'जनसेवा हीच ईश्वरसेवा' हा उपदेश लोकांना दिला. इ.स.१९३५ मध्ये मोझरी येथे 'गुरूकुंज' आश्रमाची स्थापना केली. लोककल्याणाचे उपक्रम राबविले. यांच्या लेखनातून राष्ट्रवाद, राष्ट्रीय एकात्मता, स्वातंत्र्य समता व बंधुभाव यासंबंधीचे चिंतन दिसते. ग्रामिण उन्नतीसाठी 'ग्रांमगीता' हा ग्रंथ लिहिला. राष्ट्रसंताचा १९६८ मध्ये मृत्यू झाला.

अनुताई वाघ –

अनुताई वाघ यांचा जन्म १९१० ला पूणे येथे झाला. १९४५ ते १९५६ या काळात बोर्डी येथे 'ग्राम बाल शिक्षा केंद्रा' द्वारे आदिवासी शिक्षण, ग्रामिण बालशिक्षण, प्रौढ शिक्षण यासारखे उपक्रम राबविले. इ.स. १९५६ पासून विकासवाडी अंतर्गत मुलांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने कार्य केले. पाळणागृहे, बालसेविका विद्यालय, विकासवाडी अध्यापन मंदिर सोबतच आदिवासी मुलांचा विकास साधण्याचे कार्य केले. स्त्री जागृती कार्य, चाळीस वर्षाहून अधिक काळ आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाबाबत विविध प्रयोग करून या समाजात शिक्षणाची आवड निर्माण केली. तसेच आदिवासी स्त्रियांच्या कल्याणासाठी कार्य केले. या कार्याकरिता त्यांना आदर्श शिक्षिका, दलितमित्र, बालकल्याण पुरस्कार पद्मश्री, श्रीमती जानकीदेवी बजाज पुरस्कार मिळाले. वरील सामाजिक कार्य करीत असताच १९९२ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला.

बाबा आमटे –

मुरलीधर देवीदास आमटे यांचा जन्म हिंगणघाट, जिल्हा वर्धा येथे २६ डिसेंबर १९१४ ला झाला. कृष्टरोग्यांच्या कल्याणासाठी त्यांनी चालविलेले कृष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य अद्वितीय आहे. महारोग्यांच्या पुनर्वसनाच्या कामाकरीता 'आनंदवन' या नावाची वसाहत स्थापन केली. आमटे यांनी कृष्ठरोग्यांवर उपचार तर केले व सोबतच त्यांना आत्मनिर्भर बनविले. आमटे यांनी महारोगी सेवा समिती स्थापन करून काही प्रकल्प सुरू केले. त्यांच्या कार्यामुळे त्यांना पद्मविभुषण, मानवी हक्क पुरस्कार, महात्मा गांधी शांतता पुरस्कार, महाराष्ट्र भूषण इत्यादी व आणखी पुरस्कार मिळाले. यांचा मृत्यू ९ फेब्रुवारी २००८ मध्ये झाला.

बाबा आढाव –

बाबा आढाव हे प्रसिद्ध समाजवादी कार्यकर्ते व कृतिशील समाजसुधारक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी अनेक सामाजिक व राजकीय जन आंदोलनाचे नेतृत्व केले. स्त्रियांच्या समान हक्काचे ते कट्टर पुरस्कर्ते होते. देवदासी प्रथा–निर्मूलन व देवदासी पुनर्वसन रोजगार हक्क परिषद, आदिवासी स्त्री–मुक्ती व कष्टकरी स्त्रियांचे आंदोलन इत्यादी चळवळीशी त्यांचा निकटचा संबंध होता. ते विधवा पुर्नविवाहाचे कट्टर समर्थक होते. सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी विविध प्रकारच्या जनआंदोलनामध्ये त्यांनी कार्य केले. नामांतराची चळवळ, धरणग्रस्त लोकांच्या पुनर्वसनासाठी आंदोलने, समाजातील जातिभेद व वर्णव्यवस्थेस प्रखर विरोध 'एकगाव' एक पाणवठा ही मोहीम, पुण्यात हमाल संघटनेत सक्रीय कार्य 'हमाल भवन' ही इमारत उभी करणे, 'ना नफा ना तोटा' या तत्वावर 'कष्टाची भाकर केंद्र' या सर्वच मोहीम त्यांनी राबविल्या महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळीस योग्य दिशा दाखवून देणाऱ्या 'पुरोगामी सत्यशोधक' त्रैमासिकाचे काम ही सांभाळले आहे. अशा विविध सामाजिक कार्यात सतत कार्य करून येणाऱ्या पिढीसमोर एक आदर्श ठेवलेला आहे.

अण्णा हजारे –

किसन बाबूराव हजारे यांचा जन्म १९४० मध्ये 'भिंगार' या गावी झाला. सामाजिक दृष्टिने सामाजिक कृषी शैक्षणिक शेतीविषयक उपक्रम राबविले आहे. तसेच दारूबंदी, अस्पृश्यता निवारण, अंधश्रद्धा निर्मुलन, हुंडाबंदी, सामुदायिक विवाह, ग्राम सफाई, व्यसनमुक्ती अशाही कार्याचे प्रयत्न केले. कृषी विकासाच्या माध्यमातून 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' ही मोहीम राबविली. वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन शेतीमाल विक्री व्यवस्था, धान्य बँक, पर्यावरण रक्षण, शैक्षणिक व आरोग्य विकास सोबतच सुर्यशक्तीचा वापर करणारा सोलर हिटर, गोबरगॅस प्लँट इत्यादी विविध सामाजिक दृष्टिने प्रगत असणारे कार्य त्यांनी केले. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून प्रियदर्शनी इंदिरा गांधी वृक्षमित्र पुरस्कार, कृषिभुषण पुरस्कार, पद्मश्री व पद्मविभुषण या पुरस्कारांने भारत सरकारने त्यांचा गौरव केलेला आहे.

समारोप –

विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या प्रत्येक कार्यकर्त्यांनी सामाजिक, राजकिय, शैक्षणिक नैतिक विविध कार्य करून येणाऱ्या पिढीसाठी आपल्या कर्तव्याची जाणीव, बांधिलकीची जाणीव ठेवून आपल्या कार्याचा आदर्श विविध विषयांतर्गत समाजात ठेवला आहे. राष्ट्रभूमीची बांधिलकी समोर ठेवून अपार कष्टातून मातृभूमीविषयीचे प्रेम, स्वातंत्र्याची प्रखर लालसा व स्वार्थत्यागाची भावना निर्माण करण्यासाठी आजीवन अनेकविध प्रयत्न केले असून इंग्रज राजसत्तेशी आपल्या विचारांनी निशस्त्र युद्धच केले. व सर्वच विचारवंताचे धैर्य पराक्रम, लोकनेतृत्व, संघटना चातुर्य कौशल्य, स्थितप्रज्ञता इत्यादी अनेक दीप्तिमान गुण दिसून येते. अशा या राष्ट्रसमर्पित जीवन जगणाऱ्या आपल्या दीप्तीमान प्रतिभेच्या तेजाने त्रिखंड गाजविणाऱ्या विचारवंताचे जीवन सर्वांना स्फूर्तीपद होईल यात शंका नाही.

निष्कर्ष –

१) स्वतंत्र भारताविषयी आपल्या इच्छा आकांशा यातून प्रकटते.
२) आपल्या राष्ट्रध्वजाची प्रतिष्ठा सतत फडकत राहावी ही सर्वच क्षेत्रातील विचारवंताची इच्छा होती.
३) भारताच्या महान शिल्पकारांच्या कार्याचे यथार्थ दर्शन घडते.
४) सामाजिक बांधीलकीच्या भावनेतून विचारवंतांनी केलेले कार्य लक्षणीय आहे.
५) राष्ट्रसमर्पित जीवन जगणाऱ्या आपल्या दीप्तीमान प्रतिभेच्या तेजाने त्रिखंड गाजविणाऱ्या विचारवंताचे जीवन सर्वांना स्फूर्ति देणारे आहे.
६) आजच्या तरूण पिढीने सर्वच विचारवंताचे चरित्र मनन करण्यासारखे आहे.
७) भारताच्या जडणघडणीत आधुनिक भारताला आकार देण्याचे सर्वच शिल्पकारांचे कार्य मोलाचे आहे.

संदर्भ पुस्तके

१) भारत के महान क्रांतीकारी, डॉ.बी. आर. बारड रावत प्रकाशन दिल्ली.
२) स्वातंत्र्यदेवतेचे पुजारी, साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास, मार्तंड प्रकाशन नागपूर.
३) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, संत साहित्यिक आणि थोर भारतीय विचारवंत
लेखक : व्ही. एन. स्वामी, विद्याभारती प्रकाशन लातूर.

महात्मा गांधी: ग्रामस्वराज्य एक अभ्यास

प्रा.डॉ. अविनाश पांचाळ

साहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र शारदा महाविद्यालय कला व विज्ञान, परभणी

प्रस्तावना: महात्मा गांधीजींच्या विचारसरणीचा गाभा हा मानवता होता. मानवी जीवनाची गुणवत्ता अध्यात्मिक व आर्थिक दोन्ही बाजूंनी समृद्ध करण्याचे त्यांनी उपाय सुचविले. म्हणून गांधीजींची भूमिका ही खेडे केंद्रित होती. गाव हेच स्वराज्य निर्माण करण्यासाठी गावाच्या धोरण निर्मितीमध्ये प्रत्येक घटकाला सामावून घेण्याविषयी विचार मांडले आहेत. साधारणत: भारतात दोन संस्कृती अस्तित्वात होत्या, त्यापैकी एक नागरी संस्था संस्कृती व दुसरी ग्रामीण संस्कृती. नागरी संस्कृतीत शहरीकरण व औद्योगीकरणावर मोठा प्रभाव असतो. नागरी संस्कृती औपचारिक असल्यामुळे व्यक्तींच्या परस्पर सहकार यापेक्षा नफा महत्त्वाचा मानत असल्यामुळे आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. समाजहितापेक्षा स्वहिताला महत्त्व देत असल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक संबंधांमध्ये कृत्रिमता निर्माण होउन सत्तेचे विकेंद्रीकरण उच्चप्रभू वर्गाकडे जाते. म्हणून गांधीजींनी नागरी संस्कृती पेक्षा ग्रामीण संस्कृतीला प्राधान्य दिल्यामुळे गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना साकारलेली आहे. समकालीन ग्रामीण भारतात ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना सामाजिक व राजकीय बदलाचे माध्यम बनू शकते.

ग्राम स्वराज्याचा अर्थ: भारतात ऐतिहासिक काळापासून ग्रामस्वराज्य अस्तित्वात होते. खेड्यांमध्ये लोकशाही मूल्ये व परंपरांचे पालन केले जात होते. ग्रामसभेतील निर्णयांना तत्कालीन राजे आदर करीत असत. सन १९३० मध्ये सर चार्लस मेटकॉफ यांनी भारतीय ग्रामीण समाजाचे वर्णन करताना म्हटले की, ग्रामस्वराज्य छोटे प्रजातंत्र होते, ते स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होते, त्यांना लागणाऱ्या सर्व आवश्यक वस्तू गावातच तयार होत असत. महात्मा गांधीजींच्या मते स्वराजाचा अर्थ स्व-राज्य आणि आत्म-संयम आहे. अशा प्रकारचे स्वराज्य येण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने सशक्त होणे आवश्यक आहे. भारताचा खरा आत्मा ग्रामीण भागातच आहे. गाव हेच गांधीजींच्या विचारांचे केंद्र होते. थोडक्यात ग्राम-स्वराज्य याचा शब्दशः अर्थ गावाचे स्वतःचे शासन असा होतो.

संशोधनाचा उद्देश:

१. महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकलपनेचा दृष्टीकोन स्पष्ट करने.

२. समकालीन भारतीय समाजव्यवस्थेत ग्रामस्वराज्य संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करून तथ्य संकलन केले आहे. याकरिता संदर्भग्रंथ, मासिक व संगणक इत्यादीच्या आधारे विश्लेषण केले आहे.

ग्रामस्वराज्याचे स्वरूप: महात्मा गांधीजींना खरा भारत खेड्यातच वास्तव करतो असे वाटत होते. भारताच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून ग्राम स्वराज्य हे विचारधारेच्या केंद्रस्थानी होते. आपण राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त केले परंतु देशातील सात लक्ष खेड्यातील, गावातील नागरिकांना नैतिक, आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्य देणे बाकी आहे. प्रत्येक गाव स्वतंत्र व स्वावलंब निर्माण करण्यासाठी गांधीजींनी ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली. गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य एवढे स्वयंपूर्ण होते की, इतरांकडून मदत घेण्याची गावाला आवश्यकताही भासणार नाही. गावामध्ये सर्वांना रोजगाराची उपलब्धता असल्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतरही थांबेल. अन्नधान्य, कापड, क्रीडांगणे, उद्याने, गुरांसाठी लागणारा चारा इत्यादी गावातच उपलब्ध होईल. शाळा, नाट्यग्रह, सभाग्रह, प्रत्येक गावात उपलब्ध होईल. प्रत्येक गावात स्वतःची पेयजल योजना असेल ज्याद्वारे पिण्याचे स्वच्छ पाणी गावातील सर्व नागरिकांना मिळेल. प्राथमिक शिक्षण सर्वांना अनिवार्य राहील, सामाजिक भेदभाव पाळला जाणार नाही. सर्व धर्मांतील जनतेच्या अध्यात्मिक विकासाकरिता पूजा-पाठ, प्रार्थना करण्यासाठी स्वतंत्र जागा (मंदिरे, प्रार्थनास्थळे) असेल. ग्राम स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी गावातच ग्रामरक्षक

दल स्थापन केलेले असेल. गावाच्या प्रशासनासाठी पंचायत लोकशाही पद्धतीने निवडली जाईल. पंचायतीतील पंचांना सर्व प्रकारचे उच्च अधिकार असतील परंतु दंड देण्याचा अधिकार राहणार नाही. पंचायतीद्वारे एक वर्षाच्या कालावधीसाठी कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळाची निर्मिती केली जाईल. ग्रामसभेत झालेल्या निर्णयाच्या संदर्भात सरकार शक्यतो हस्तक्षेप करणार नाही. नागरिक आपल्या गावाची प्रतिष्ठा जपण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करतील. ग्रामसभेत प्रत्येक नागरिकांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याला महत्व दिल्यामुळे खरी लोकशाही अस्तित्वात येणार आहे. थोडक्यात देश पातळीवरील स्वराज्यासाठी आधी ग्रामस्वराज्य आवश्यक आहे असे गांधीजींना वाटत होते.

ग्रामस्वराज्याची आधारभूत तत्त्वे: महात्मा गांधीजींचे व्यक्तिमत्त्व व्यवहारिक व आदर्शवादी होते. राज्यविरहित लोकशाहीप्रणालीचे समर्थन त्यांनी केले. त्यांच्या मते व्यक्तीच्या जीवनात शासनाचा सहभाग कमीतकमी असला पाहिजे असे शासनच सर्वोत्तम शासन असते. सर्वोत्तम शासन गांधीजींना ग्रामस्वराज्यातच दिसत होते. ग्रामस्वराज्यात राज्याचा अंत होणार नाही तर प्रत्यक्षात राज्याचे विकेंद्रीकरण होईल. महात्मा गांधीजींनी ग्रामस्वराज्य साकार करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण घटकांना स्थान दिले आहे.

१. ग्राम उद्योग: ग्राम स्वराज्याचे स्वयंपूर्णत्व टिकून ठेवण्यासाठी गांधीजींनी ग्रामीण कुटीर उद्योगाला महत्त्वाचे स्थान दिले. चरखा, हातमाग, खादी तयार करणे, तेल घाणा, लाकडी वस्तूची निर्मिती, पादत्राणे तयार करणे, कृषी अवजारे बनविणे हे सर्व ग्रामउद्योग अंतर्गत येणारे उपक्रम होत. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. सर्व कच्चामाल खेड्यामध्ये निर्माण होतो. तेव्हा खेड्यातील लोकांना गावातच रोजगार व उपजीविकेचे साधन उपलब्ध झाले पाहिजे यावर गांधीजींनी भर दिला.

२. शिक्षण: समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत शिक्षण पोहोचले पाहिजे. 'नई तालीम' ही शिक्षणपद्धती गांधीजींनी सुचविले होती. व्यक्तीचे शरीर, बुद्धी व मन याचा समतोल विकास साधणारे साधन हे शिक्षण आहे. ग्रामस्वराज्याची मजबूत पायाभरणी ही शिक्षणावरच अवलंबून आहे. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण सर्व स्त्री-पुरुषांना मोफत देण्यावर भर दिला.

३. श्रम प्रतिष्ठा: श्रम केल्यामुळे व्यक्तीला श्रमाची किंमत कळते असे गांधीजी म्हणत. प्रत्येकाने स्वतःच्या चरितार्थासाठी श्रम करणे आवश्यक आहे. आपली स्वतःची कामे स्वतः करावी, कुटुंबातील अनेक कामे स्वतः केली तर श्रम करण्याची सवय लागेल आणि श्रमाची प्रतिष्ठा वाढेल. महात्मा गांधीजींना श्रमाधिष्ठित समाजरचना निर्माण करायचे होती.

४. खादी: खादीचा वापर प्रत्येक नागरिकाने केला पाहिजे यावर महात्मा गांधीजींनी भर दिला. खादी हा ग्राम उद्योग मोठा आहे. सर्व नागरिकांना लागणारे वस्त्र खादी हेच आहे. आपल्या देशात पिकवलेल्या कापसापासून खादी हे वस्त्र चरक्याच्या साह्याने आपणच निर्माण करतो. त्यामुळे अनेक गोरगरीब नागरिकांचे उत्पादनाचे साधन खादी आहे. दुसरीकडे ब्रिटिश इथे व्यापार करण्यासाठी आले आहेत. सर्व नागरिकांनी खादीचा वापर केला तर ते भारत सोडून जातील. गांधीजींनी खादी हा राजकीय स्वातंत्र्यासाठी कसा उपयुक्त आहे हे ग्राम स्वराज्यातून पटवून दिले.

५. स्वदेशी: गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात स्वदेशी वस्तू वापरण्याला महत्त्वपूर्ण स्थान दिले. स्वदेश म्हणजे जी वस्तू भारतात तयार होते तीच प्रत्येक नागरिकांनी वापरले पाहिजे. 'ज्या वस्तूला उत्पादन करण्यासाठी भांडवल, कौशल्ये आणि व्यवस्थापन भारतीय असेल ती स्वदेशी वस्तू होय.' स्वदेशीचा वापर केल्यामुळे ग्रामस्वराज्य मजबूत होऊन विदेशी शक्तीला येथे पाय ठेवता येणार नाही.

६. समता: ग्राम स्वराज्यातील नागरिकांचे परस्पर संबंध समानतेवर आधारित असतील, एवढेच नव्हे तर ही समानता जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात निर्माण करण्यात येईल. कोणत्याच प्रकारचे जातीभेद न पाळता सर्वांना गुणांनुसार समान संधीचा उपभोग घेता येईल.

७. समाज वर्तन: ग्रामस्वराज्यात प्रत्येक नागरिक स्वयंपूर्ण असेल आणि समाज निर्व्यसनी असेल. ग्राम स्वराज्याचा मुख्य आधार नैतिकता व आध्यात्मिकता असेल. प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन नैतिक असल्यामुळे गुन्हा याकरिता दंड व्यवस्था निर्माण करण्याची राज्यसंस्थेला गरजही भासणार नाही.

८. **स्त्री-स्वातंत्र्य:** स्त्रियांना समाजात कनिष्ठ स्वातंत्र्य महात्मा गांधीजींना मान्य नव्हते. पुरुषापेक्षा स्त्री शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या दुर्बल असते हे मान्य नव्हते. म्हणून ग्रामस्वराज्यात गांधीजींनी स्त्रियांना पुरेपूर स्वातंत्र्य देऊन स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला.

८. **राज्याचे कार्यक्षेत्र:** महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत व्यक्ती शासनाच्या नियंत्रणापासून मुक्त असतील. गाव हे स्वतंत्र व स्वावलंबी असेल. राज्याने केवळ समाजात शांतता, सुव्यवस्था व कायदा प्रस्थापित करणे एवढेच मर्यादित कार्य करावे. थोडक्यात महात्मा गांधींनी राज्यविरहिन समाजरचनेचा स्वीकार केला आहे.

सारांश:

महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य संकल्पना ही मूलभूत आणि सर्वस्पर्शी अशी आहे. गांधीजींच्या एकंदर व्यक्तिमत्त्वाचा, विचारांचा आणि तत्वज्ञानाचा केवळ भारतातच नाही तर वैश्विक स्तरावर प्रभाव पडला आहे. महात्मा गांधीजींनी ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत शेतकरी, कामगार, शोषित वर्गाला न्याय मिळवून देण्याचे कार्य केले. तर दुसरीकडे उद्योग-व्यवसाय, सत्ता-संपत्ती व शहरीकरणाच्या केंद्रीकरणास प्रखर विरोध केला. सर्वांना समान संधी देऊन कोणताही भेदभाव न करता सर्व क्षेत्रात समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामीण विकास व ग्रामीण कुटीर उद्योगांना महत्त्वाचे स्थान दिले. ग्राम स्वराज्य हे एका व्यक्तीचे, अल्पसंख्य अथवा बहुसंख्य लोकांचे नराहता ते सर्वांचे बनावे यासाठी मनोमन प्रयत्न केलेला दिसतो. महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य संबंधी विचार वरवर आदर्शवादी वाटत असले तरीही समकालीन भारतीय व्यवस्थेत प्रेरणादायी आहेत.

संदर्भ:

१. विनोबा भावे, सर्वोदय-विचार आणि स्वराज्य-शास्त्र, परंधाम प्रकाशन पवनार (वर्धा),२०००.
२. मोहनदास करमचंद गांधी, आत्मकथा, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, २००६.
३. प्रा. किसन चोपडे, भारतीय राजकीय विचार, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००२.
४. https://www.indianconstitutoons.com

उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकिकरणाची ३० वर्षे

प्रतिक गोकुलदास ठाकरे
संशोधक विद्यार्थी शिवाजी महाविद्यालय गडचिरोली

सारांश

अलीकडेच, आर्थिक उदारीकरण सुधारणांच्या ३० व्या वर्धापनादिनानिमित्त, भारताचे माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी देशाच्या स्थूल—आर्थिक स्थिरतेबद्दल चिंता व्यक्त केली. त्यांच्या मते, कोविड—१९ महामारीमुळे उद्भवलेले सध्याचे आर्थिक संकट १९९१ च्या आर्थिक संकटाच्या तुलनेत अधिक आव्हानात्मक आहे आणि सर्व भारतीयांसाठी सन्माननीय जीवन सुनिश्चित करण्यासाठी देशाला आपल्या प्राधान्यक्रमांचे पुनर्मापन करणे आवश्यक आहे.

प्रमुख शब्द : उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकिकरण.

परिचय

घटनांबद्दची आमची समज वेळेनुसार सुधारते. नवीन घडामोडी समस्यांची पुनर्रचना करतात आणि लागू केलेल्या उपायांचे, तयांची रचना आणि परिणामांचे त्वरित पुनर्मुल्यांकन करतात. १९९१ मध्ये तत्कालीन भारत सरकारने उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीरणाच्या रूपात केलेल्या आर्थिक धोरण सुधारणांच्या बाबतीतही हेच खरे आहे. आर्थिक सुधारणांचा साठा अधिक महत्वाचा बनला आहे. कारण जग आर्थिक संकटाशी झुंजत आहे. ज्याने संध्याच्या आर्थिक धोरणाच्या नमुनावर गंभीर प्रश्न उपस्थित केले आहे. ३० वर्षांच्या धोरण बदलाच्या अनुभवातून मिळालेले धडे सध्याच्या संकटावर मात करण्यासाठी मार्गदर्शन म्हणून काम करू शकतात आणि भविष्यासाठी अधिक प्रभावी आर्थिक धोरण तयार करण्यासाठी या संधीचा उपयोग करू शकतात. या पार्श्वभूमीवर, हे समजून घेणे महत्वाचे ठरते की १९९१ च्या सुधारणांना उत्तेजन देणारी परिस्थिती कोणती होती? भारत सरकारने परिस्थितीला कसा प्रतिसाद दिला? या सुधारणांचा काय परिणाम झाला? कोणते नकारात्मक परिणाम पडले? आपण आथ्रिक धोरण सुधारणाचे भविष्य कसे ठरवू शकतो? या लेखात वरील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

❖ **१९९१ च्या सुधारणांना उत्तेजन देणारी परिस्थिती कोणती होती?**

१९९१ चे संकट हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला अचानक आलेले झटके नव्हते, तर आर्थिक धोरण म्हणून समाजवादाच्या जागतिक अपयशापासून ते अंतर्मुख दिसणारी देशांतर्गत धोरणे आणि परिणामी देशातील परकीय चलनाचे संकट अशा अनेक घटकांचा कळस होता. स्वातंत्र्यानंतरचे भारतीय आर्थिक धोरण औपनिवेशिक अनुभवाने (ज्याला भारतीय नेत्योनी शोषक म्हणून पाहिले होते.) आणि त्या नेत्यांच्या फॅबियन समाजवादावा प्रभाव होता. परिणामी, आर्थिक धोरणे संरक्षणवादाकडे वळली. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मर्यादित भुमिकेसह स्वयंपूर्णतेवर जोरदार भर, राज्य निरिक्षणाखाली औदयोनिकीकरण, सर्व व्यवसायांमध्ये सूक्ष्म स्तरावर हस्तक्षेप विशेषतः कामगार आणि आर्थिक बाजारपेठामध्ये, मोठया प्रमाणावर सार्वजनिक क्षेत्र आणि व्यवसाय नियमन. या विचारसरणीच्या प्रकटीकरणाचा परिणाम खालील धोरणामध्ये झाला.

- **परवाना राज :**

''परवाना राज'' किंवा ''परमिट राज'' ही परवाने, नियम आणि सोबत असलेली लाल फितशाहिची विस्तृत प्रणाली होती जी व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आणि चालवण्यासाठी आवश्यक होते. हेच एमआरटपी कायदा, १९६९ अंतर्गत मक्तेदारी आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार सराव (MRTP) द्वारे अमलात आणले गेले जे व्यवसायांच्या गुणात्मक तसेच परिमाणात्मक पैलूंवर नियंत्रण ठेवते. उदाहरणार्थ, एखादया फर्मला उत्पादनासाठी परवाना देण्यापूर्वी मोठया प्रमाणात नियामक संस्थांकडून (काहीवेळा त्यांच्या अटी विरोधाभासी असतात) परवानग्या आवश्यक होत्या आणि राज्य ठरवेल काय, किती कशावर किंमत आणि भांडवलाचे कोणते स्रोत वापरले गेले.

- **आयात प्रतिस्थापनाचे धोरण :**

या धोरणाने आयातीऐवजी देशांतर्गत उत्पादन घेण्याचे समर्थन केले आहे. एखादया देशाने औदयोगिक उत्पादनांच्या स्थानिक उत्पादनादवारे आपली परकीय अवलंबित्व कमी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि स्वावलंबनाला चालना देण्याचा हेतू होता या तत्त्वावर आधारित आहे. पण यामुळे भारतीय उदयोगांची मक्तेदारी निर्माण झाली आणि ग्राहकांच्या हिताला बाधा आणणाऱ्या उत्पादनांची गुणवता सुधारण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहनाचा अभाव निर्माण झाला.

- **बंद अर्थव्यवस्था :**

रूपया अपरिवर्तनीय होता आणि उच्च शुल्क आणि आयात परवान्यामुळे परदेशी वस्तू बाजारात पोजोचण्यास प्रतिबंध झाला. नोकरशाहीच्या अति सहभागामुळे अनेकदा प्रशासनाचे निर्बंध आले. हे फॉरेन एक्स्जेज रेग्युलेशन ऍक्ट, १९७३ द्वारे परकीय चलनाच्या कठोर नियमनामध्यक पाहिजे जाऊ शकते.

— या धोरणाचे दिर्घकालीन परिणाम बॉम्बे हाय ऑइलच्या शोधांमुळे उदभवलेली आत्मसंतुष्टात, त्यानंतर रूपयारूबल व्यापार कोसळणे यासारख्या तात्काळ घटकांसह एकत्रित केले गेले. आखाती युध्दामुळे सोव्हियत युनियनचे विघटन आणि कच्च्या तेलाच्या किंमतीत वाढ. यामुळे बॅलन्स ऑफ पेमेंट (BoP) संकट उदभवले जे पुढील प्रकारे उलगडले.

१९८५ : पर्यंत उत्पन्न आणि खर्च यांच्यातील सततच्या तुटीमुळे भारताला BoP समस्या येऊ लागल्या.

१९९० : पर्यंत, सरकार त्याच्या परदेशी देयकांवर डिफॉन्टच्या जवळ होते आणि सेंट्रल बॅकेने १९९० मध्ये अधिक क्रेडिट देण्यास नकार दिला.

१९९१ : पेट्रोलियम आणि इतर महत्वाच्या वस्तूंच्या आयातीसाठी राखून ठेवलेला परकीय चलन साठा पंधरवडयासाठीही पुरेसा नसलेल्या पातळीवर घसरला. जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती वाढल्याने हे संकट आणखीनच वाढले आहे. यामुळे हे संकट दूर करण्यासाठी सरकारला बाहय मदत शोधण भाग पडले.

— बाहय मदतीसाठी, भारताने इंटरनॅशनल बॅक फॉर रिकन्स्ट्रक्शन ॲड डेव्हलपमेंट (IBRD), जागतीक बॅक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) शी संपर्क साधला. या एजन्सीकडून संकट सोडवण्यासाठी भारताला ७ अब्ज डॉलर्सचे कर्ज मिळाले. त्या बदल्यात भारताला एकत्रितपणे ६७ टन सोने गहाण ठेवावे लागले. याव्यतिरिक्त, बेलआउटचा एक भाग म्हणून, IMF ने भारताला उदारीकरण करणे, म्हणजे अर्थव्यवस्था खुली करणे आणि भारत आणि इतर देशांमधील व्यापार निर्बंध हटवण अपेक्षित आहे.

❖ **या संकटात भारत सरकारने कसा प्रतिसाद दिला :**

सुधारणा प्रक्रिया आधीच १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात सुरू झाली होती ज्यात निर्यात प्रोत्साहन, १९८७ मध्ये सिक्युरिटीज ॲड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडियाची निर्मिती आणि भारताच्या उदयान्मुख मध्यमवर्गाच्या तुलनेत ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे महत्व, ओळखणे समाविष्ट होते. १९९१ च्या सुधारणांनी या सुधारणांनी या सुधारणा प्रक्रियेतील नामधारी प्रतिनिधित्व केले आणि संकटाच्या आगमनानंतर, खालील सुधारणा सुरू केल्या गेल्या.

- **उदारीकरण :**

विविध क्षेत्रांमध्यक खालील प्रकारे उदारीकरण केले गेले.

- औदयोगिक क्षेत्रांचे नियंत्रण मुक्तीकरण :

अल्कोहोल, सिगारेट, घातक रसायने, ड्रग्ज, स्फोटके इ. उत्पादन श्रेणीशिवाय सर्वासाठी औदयोगि परवाना रद्द करण्यात आला. लहान उदयोगांनी उत्पादित केलेल्या अनेक वस्तू आरक्षित करण्यात आल्या होत्या.

- पुरवठया नियंत्रणमुक्तीचा परिणाम म्हणून, बाजारांना मुक्त—मार्केट गतिशीलतेदवारे वस्तूच्या किमती निर्धारित करण्याची परवानगी देण्यात आली.
- MRTP कायदयाने २००२ मध्ये अधिक उदारमतवादी स्पर्धा कायदयाचा मार्ग मोकळा केला.

● वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा : RBI ची भूमिका नियमकाकडून आर्थिक क्षेत्राच्या सुविधा देणाऱ्यापर्यंत कमी करण्यात आली. त्यामुळे खाजगी बॅंकाच्या स्थापनेचा मार्ग मोकळा झाला आणि या क्षेत्रातल विदेशी गुंतवणूक वाढली.

● कर सुधारणा : कॉर्पोरेट कर दर हळूहळू कमी करण्यात आला. तसेच, करप्रक्रिया सुलभ करण्यात आली होती आणि कर स्लॅबची संख्या पूर्वी ११ ऐवजी ३ करण्यात आली होती.

खाजगीकरण :

● पात्र यादीचा विस्तार करणे : सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव असलेले अनेक उदयोग खुले करण्यात आले होते. केवळ रेल्वे, संरक्षण, उपकरणे, अणुऊर्जा निर्मीती ही सार्वजनिक क्षेत्राकडे राखीव ठेवण्यात आली होती.

● निर्गुंतवणूक : या सुधारणानी नियंत्रित आणि नियोजित अर्थव्यवस्थेतून बाजारात चालणाऱ्या अर्थव्यवस्थेत संक्रमण करण्यासाठी निर्गुंतवणुकीच्या धोरणाचे महत्व ओळखले.

जागतिकीकरण :

● व्यापार आणि गुंतवणूक धोरण सुधारणा : विदेशी व्यापार आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी खालील निर्बंध काढून टाकण्यात आले.

● दर कमी करण्याबरोबरच आयातीवरील परिमाणात्मक निर्बंध नष्ट करणे (आयातीवरील कर).

● धोकादायक आणि पर्यावरणास संवेदनशील उत्पादनाच्या बाबतीत वगळता आयातीसाठी परवाना प्रक्रिया काढून टाकणे.

● निर्यातीत चालना देण्यासाठी निर्यात शुल्क उत्तरोत्तर कमी केले गेले.

परकिय चालना सुधारणा :

● विदेशी चालनांच्या तुलनेत रूपयाचे अवमूल्यन झाले ज्यामुळे परकिय चलनाचा ओघ वाढला. तसेच, बाजाराला परकीय चलन दर ठरवण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.

● प्रतिबंधात्मक FERA, १९७३ च्या जागी अधिक अनुकूल परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा FERA, १९९९ आपण्यात आला.

● या सुधारणांचा तात्काळ आणि मध्यम मुदतीचा उददेश प्रचलित बॅलन्स ऑफ पेमेंट (BoP) संकटापासून बचाव करणे हे होते. परंतु सुरू करण्यात आलेल्या संरचनात्मक सुधारणाचा निसर्गावर तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विशालतेवर दिर्घकालीन परिणाम झाला.

❖ **धोरणाचे सकारात्मक परिणाम :**

सुधारणांमुळे निर्माण झालेल्या वैचारिक बदलाची परिणती पुढील परिणामांमध्यक झाली आहे :

● अर्थव्यवस्थेचा आकार :

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आकार सुमारे ६ लाख कोटी ६ रू. पासून ते १४० लाख कोटी रू. पर्यंत वाढला आहे. (जरी चलनवाढ आणि चलन अवमुल्यनाचा परिणाम कमी करणे आवश्यक आहे.)

● परकीय गुंतवणूक :

१९९१ पूर्वी, भारतात परकीय गुंतवणूक नगण्य होतो. परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) आणि राजकीय अप्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) व्यवस्थांमध्ये सतत उदारीकरणामुळे, दोघांची एकत्रित गुंतवणूक $१०० अब्ज ओलांडली आहे.

● परकीय चलन साठा :

परकिय चलन साठ्याची निराशाजनक स्थिती हा एक महत्वाचा मुद्दा होता ज्याने सरकारला सुधारणांकडे भाग पाडले. १९९१ पासून, भारताच्या परकीय चलन साठयात लक्षणीय वाढ झाली आहे. २०२१ रिझर्व्हने $६४२ अब्ज डॉलरच्या टप्पा ओलांडून विक्रमी उच्चांक गाठला.

● वाढता व्यापार :

१९९१ पासून, भारताकडे एक यशस्वी भाग फार्मास्युटिकल वस्तू, वाहन अभियांत्रिकी वस्तूंचे निर्यातक, आयटीसॉफ्टवेअर आणि कापड निर्यात म्हणून पाहिजे जाते. जरी, अर्थव्यवस्था उघडल्याने आयातीचे प्रमाणही वाढले आहे. त्यामुळे एकूणच चालू खात्यातील तूट (CAD) आणि बाहय कर्जाच्या पातळीवर परिणाम होतो.

● सेवा क्षेत्र :

IT क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीने मशाल वाहक बनल्यामुळे, सेवा क्षेत्राने १९९१ नंतर लक्षणीय वाढ दर्शविली . यामुळे अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्रीय योगदानांचे प्रमाण बदलले.

● भांडवल आणि आर्थिक बाजार :

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणामुळे खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळून एक दोलायमान भांडवल आणि वित्तीय बाजाराचा विकास झाला. सिक्युरिटीज ॲड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (SEBI) च्या बळकटीकरणामुळे याला आणखी मदत मिळाली. सेन्सेक्स निर्देशांकातील वाढ ही भांडवली बाजाराच्या विकासाची पावती म्हणून पाहिली जाऊ शकते.

● किंमत स्थिरता :

१९९१ मध्ये BoP संकटाचा परिणाम म्हणजे वाढती महागाई वित्तव्यवस्थेतील अस्थिरता. १९९१ पासून, काही उदाहरणे वगळता, किंमतीतील अस्थिरता मोठया प्रमाणात नियंत्रणात राहिली आहे.

● उपभोग आणि मध्यमवर्गाचा उदय :

अर्थव्यवस्था उघडल्याने पुरवठयातील अडथळे दूर झाले ज्यामुळै एकाच वेळी सरासरी नागरिकांकडून मागणी निर्माण झाली. या मागणी पुरवठयाच्या गतिमानतेमुळे उपभोगात वाढ झाली ज्यामुळे मध्यमवर्गाचा उदय झाला, जो पूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा एक छोटासा भाग होता. वाढता विज वापर आणि दूरसंचारचा वाढता वापर यासारख्या चलांवर मर्यादा जाऊ शकतो.

❖ **अर्थव्यवस्थे व्यतिरिक्त झालेल्या सुधारणा** :

कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्था वेगवेगळी चालत नाही तर ती सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक तांत्रिक क्षेत्राशी संलग्न आहे. त्याचप्रमाणे, १९९१ च्या आर्थिक सुधारणांचा परिणाम केवळ देशाच्या आर्थिक रचनेवर झाला नाही तर इतर पैलूंवरही प्रभाव टाकला.

● आरोग्य आणि शिक्षण :

आर्थिक क्षेत्रातील खाजगीकरणाचा परिणाम आरोग्य आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रातही झाला. खाजगीकरणने सार्वजनिक संस्थांच्या बरोबरीने शाळा, विद्यापीठे, दवाखाने आणि रूग्णालये निर्माण करण्यास परवानगी दिली.

● राजकरणाचे स्वरूप :

१९९१ च्या सुधारणांनी देशाच्या राजकीय अर्थवयवस्थेला नियंत्रणाच्या राजकारणापासून नियमन आणि सुविधांच्या राजकरणात बदल हेले. उदारीकरणाची कल्पना राजकारणाच्या इतर क्षेत्रांमध्येही पसरली आहे. ज्यामुळे किमान सरकार आणि जास्तीत जास्त शासन ही विचारधारा निर्माण झाली आहे. राजकारणाच्या बदलत्या स्वरूपाचा परिणाम म्हणून नोकरशाहीने घेतलेली भूमिकाही कमी हस्तक्षेपी आणि प्रतिबंधात्मक आणि आर्थिक सोयीस्करा बनली.

● संस्कृतीचे एकत्रीकरण :

जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या आगमनाने संगीत, भाषा, अन्न आणि कपडयांमध्ये संस्कृतीचे एकत्रीकरण करणे शक्य झाले आहे. उदाहरणार्थ, 'पनीर–टिक्का–बर्गर' या जागतिकीकृत नाविन्य अर्थव्यवस्थेला उघडल्याशिवाय कठीण झाला असला.

● तांत्रिक वाढ :

अर्थव्यवस्थेला जगासमोर उघडणे आणि बाजाराला नवनिर्मितीला प्रोत्साहन देणे. यामुळे गेल्या ३ दशकांमध्ये भारतामध्यचे वेगवान तांत्रिक वाढ झाली आहे.

❖ **धोरणाचे नकारात्मक परिणाम:**

● मर्यादित सर्वसमावेशकता आणि बेरोजगी वाढ :

जरी सुधारणा कालावधीत GDP वाढीचा दर वाढला असला तरी, हे निदर्शनास आणून देण्यात आले आहे की सुधारणांच्या नेतृत्वाखालील वाढीमुळे देशाला पुरेशा रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या नाहीत. तसेच, वाढीचा वेग कमी झाला नाही आणि काही प्रकरणामंध्ये देशातील आर्थिक विषमतेला वेग आला.

● क्लिष्ट कर आकारणी फ्रेमवर्क :

जरी, १९९१ च्या सुधारणांमुळे कर आकारणीचे स्तर लक्षणीवरीत्या कमी झाले तरी, कर आकारणीची चौकट गुंतगुंतीची आणि प्रतिगामी राहिली आहे आणि जवळजवळ अर्धा कर महसूल अप्रत्यक्ष कर आकारणीतून येतो. फ्रेमवर्कमधील मुद्दयांमध्ये उच्च कर आकारणीतून येतो. फ्रेमवर्कमधील मुददयांमध्ये उच्च कर आकारणी दर असूनही कमी कर–ते–जीडीपी गुणोतर, उपकर आणि अधिभार यांचा अतिवापर आणि शेतीसाठी कर आकारणी संरचना तर्कसंगत बनवणे यांचा समावेश आहे.

● अनेक क्षेत्रे सुधारणेने अस्पर्शित राहिली आहेत:

सुधारणा मुख्यत्वे अर्थव्यवस्थेच्या औपचारिक क्षेत्रात आहेत, तर कृषी, शहरी अनौपचारिक क्षेत्र आणि जंगलावर अवलंबून असलेल्या समुदायांमध्ये मोठया सुधारणा दिसल्या नाहीत. यामुळे असमान वाढ झाली आहे आणि लोकांमध्ये आर्थिक स्वातंत्र्याचे असमान वितरण झाले आहे. उदाहरणार्थ, १९९१ च्या सुधारणांपूर्वी आणि नंतरच्या कृषी क्षेत्राच्या वाढीच्या मार्गात फारसा फरक नाही. तसेच, यामुळे मोठया असंघटीत क्षेत्राचा विकास झाला आहे. ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे नियमन करणे किंवा सुधारणा सूरू करणे आणखी कठीण होते.

● पॉलिसी स्लिप–फ्लॉप :

आश्चर्यकारक बदल, धोरण पातळीवर विशेषत: औदयोगिक धोरण, बाहय व्यापार इत्यादी क्षेत्रांमध्ये सातत्य नसल्यामुहे भारतीय बाजारपेठ अस्थिर बनले आणि परिणामी गुंतवणूक आणि व्यवसाय क्षेत्र म्हणून त्याची क्षमता मर्यादित करते. उदाहरणार्थ, आयात शुल्कातील अनपेक्षित बदल व्यवसायांना दिर्घकालीन व्यापार करारांमध्ये सहभागी होण्यास परावृत्त करतात.

● अपुरी पायाीूत सुविधा:

रस्ते, रेल्वे, विमानसेवा, बंदर पायाभूत सुविधा, डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांच्या अविकसित स्वरूपातील पायाभूत सुविधांमधील दीर्घकालीन अपुरेपणाचा अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांवर परिणाम होतो. पायाभू सुविधांतील अडथळयांमुळे निर्माण झालेल्या मर्यादांमुळे भारताचा GDP वाढ दरवर्षी १.२ टक्क्यांनी कमी होईल असा अंदाज आहे.

● वित्तीय क्षेत्राचा लहान आकार :

जरी १९९१ च्या सुधारणानंतर आर्थिक क्षेत्राचा आकार वाढला असला तरी अर्थव्यवस्थेच्या आकाराची तुलना केली असता, वित्तीय प्रणाली अजूनही नवजात टप्प्यावर आहे. हे भारतातील सर्वात मोठया बॅकांच्या आकारावरून आणि भारतातील आर्थिक प्रवेशाच्या पातळीवरून दिसून येते. तसेच, नियामक स्पष्टतेचा अभाव आणि मर्यादित भांडवली खाते परिवर्तनीयता यासारख्या मुददयांमुळे रोखे बाजार, विदेशी चलन बाजार इत्यादीसारख्या इतर क्षेत्रांचा विकास अविकसित राहिला आहे.

● मानव संसाधन विकासावर भर न देणे:

आर्थिक सुधारणांकडे नेहमीच आर्थिक घटकांच्या दृष्टीकोनातून पाहिजे जाते. यामुळे आर्थिक विकासामध्ये शिक्षण आणि मानवी संसाधनांच्या विकास काय भूमिका बजावते हे महत्वाचे आहे. उदाहरणार्थ, कौशल्य विकासाकडे आवश्यक लक्ष न दिल्यास आर्थिक आणि धोरणात्मक प्रोत्साहनांदवारे उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यावर मर्यादित परिणात होईल. वरील उल्लेखितत क्षेत्रांबरोबरच, या व्यवस्थेमध्ये सर्वात मोठी कमतरा म्हणजे निष्क्रीय अमलबजावणी अणि सुधारणांची मंद गती. रोजगार निर्मिी कार्यक्रम, वस्तू आणि सेवा कर, प्रत्यक्ष कर संहितेवर यर्था, राष्ट्रीय पायाभूत सुविघा इत्यादी या आव्हानांवर मत करण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले गेले आहेत. परंतु सुधारणांच्या संथ गतीमुळे ते प्रत्यक्षात आले नाही.

❖ **आव्हाने :**

१९९१ च्या सुधारणंमुळे संकट टळले आणि देशावर महत्वपूर्ण सामाजिक, आर्थिक प्रभाव पडला. सुधारणांमुळे निर्माण झालेले संकट आणि परिणाम यामुळे सरकार आणिा नागरिकांचा आर्थिक सुधारणांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. आता सुधारणा केल्या पाहिजेत अशी सार्वजनिक मान्यता निर्माण झाली आहे. गंभीर प्रश्न 'सुधारणा कराव्यात का' वरून 'सुधारणा कशा कराव्यात' असा झाला आहे. कोविड–१९ दवारे निर्माण केलेल्या सध्याच्या आर्थिक धोरणाच्या प्रवाहाने, दुर्दैयाने आम्हाला सध्याच्या परिस्थितीचा वापर करण्यासाठी आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार करण्यासाठी आधार प्रदान केला आहे. अशा धोरणामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश असू शकतो.

● वैशिष्टपूर्ण खाजगीकरण : वैविध्यपूर्ण खाजगीकरणाची कल्पनाा संपत्तीचे केंद्रीकरण रोखणाऱ्या आणि अशा प्रकारे वाढीमध्ये सर्वसमावेशकतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणांसह खाजगीकरणाला पूरक ठरते. उदाहरणार्थ, सहकारी संस्थांसारख्या सहयोगी संरचनांना प्रोत्साहन देणे ज सार्वजनिक कक्षेबाहेर असनूही संपत्तीची वाटणी सक्षम करतात.

● भागधाकर भांडवलशाही ते भागधारक भांडवलशाही : भागधारक भांडवलशाही ही एक अशी प्रणाली आहे ज्यामध्ये कॉपोरेशन त्यांच्या सर्व भागधाकांच्या हिताची सेवा करण्यासाठी केद्रित असतात. मुख्य भागधारकांमध्ये ग्राहक, पुरवठादार, कर्मचारी, भागधारक आणि स्थानिक समुदाय यांचा समावेश होतो. या प्रणाली अंतर्गत, कंपनीचा उद्देश दिर्घकालीन मूल्य निर्माण करणे हा आहे आणि नफा वाढवणे आणि इतर भागधारक गटांच्या किंमतीवर भागधारक मूल्य वाढवणे हे नाही. उदाहरणार्थ, SHGs या विकाास आणि वाढ हे पुढे चालवण्यासाठी मार्गदर्शन प्रकाश म्हणून भाग करू शकते.

● एकात्मिक आणि प्रगतीशील करप्रणाली: डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या आगमनाने आणि अपारंपरिक मालमत्ता जसे की क्रिप्टोकरन्सी, नॉन—फंजिबल टोकन इ. च्या उदयामुळे, एकात्मिक कर धोरण तयार करण्यासाठी विचारविनियम सुरू करणे महत्वाचे आहे. तसचे, संपूर्ण करप्रणाली सुलभ करण्यासाठी आणि थेट कर—प्रधान करप्रणालीकडे हळूहळू महसूलावी निर्मिती होईल.

● अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका स्पष्टता: अर्थव्यवस्थेचे संक्रमण अधिक बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थेकडे होत असताना, जनतेची भूमिका स्पष्टपणे परिभाषित करणे महत्वाचे आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या संसाधनांमधून मूल्य वाढवणे शक्य होईल तसेच सरकारसाठी मोठया आणि अधिक नियोजित महसूलाची निर्मिती होईल.

● आर्थिक वातावरण सुव्यवस्थित करण्यासाठी सर्वांगीण सुधारणा: आर्थिक चौकट ठेवणे म्हणजे समाज आणि अर्थव्यवस्थेच्या बदलत्या गरजांनुसार नियम आणि नियम. तसेच, भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एक्झिट प्रॉब्लेम, परवानग्यांमध्ये होणरा विलंब, उच्च अनुपालन खर्च इत्यादी समस्यांकडे लक्ष देऊन व्यावसायिक वातावरणाचे सुलभीकरण करणे आवश्यक आहे. जागतिक बॅकेच्या डूज ऑफ डुइंग बिझनेसच्या क्रमवारीत ठळक केलेली क्षेत्रे एक चांगली सुरूवात बिंदू म्हणून काम करू शकतात. या संदर्भा, उत्तम उदाहरण म्हणजे सर्व कामगार कायदयांचे ४ कामगार संहितांमध्ये संहिताकरण करणे. ज्याचा कामगार कल्याण, अनुपालन सुलभता, व्यावसायिक क्रियाकलाप वाढवणे, औपचारिकता वाढवण यावर सर्वांगीण परिणाम अपेक्षित आहे.

● आर्थिक क्षेत्रासाठी एकात्मिक दृष्टीकोन: आर्थिक शिक्षण, आर्थिक समावेशन, बॅकिंग क्षेत्र, FinTech एजन्सी आणि बॉन्ड मार्केट, कमोडिटी मार्केट, फॉरेक्स मार्केट इत्यादी बाजारांना एकत्रित दृष्टीकोन भविष्यासाठी विचारात घेतला जाऊ शकतो. एकात्मिक दृष्टीकोन केवळ सामुदायिक बाजारपेठेसारख्या नवीन क्षेत्रांचा विकास सुनिश्चित करणार नाही तर सर्व ग्राहकांच्या गरज पूर्ण करू शकणारी अत्याधुनिक उपकरणे तयार करण्यास सक्षम करेल तसेच आर्थिक क्षेत्र अधिक सखोल करेल.

● राज्यांने सुधारणा प्रक्रियेचा एक भाग असणे आवश्यक आहे: देशाची राजकीय अर्थव्यवस्था सहकारी आणि स्पर्धात्मक संघराज्य यांसारख्या कल्पनांकडे केंद्रीय नियोजित अर्थव्यवस्था बनून विकसित झाली आहे. या संदर्भात, हे महत्वाचे आहे की राज्यांना राष्ट्रीय स्तरावर धोरणत्मक बदलांच्या तुलनेत महत्वपूर्ण बजन आणि जागा प्रदान केली जईल. तसेच, सुधारणांच्या संथ प्रगतीचे कारण म्हणजे राजकीय पातळीवर एकमत नसणे. अशा प्रकारे, आर्थिक धोरण चर्चेची संस्कुती निर्माण करणे महत्वाचे आहे. यामुळे विचारविमर्शचा वेग वाढेल आणि सुधारणा प्रक्रियेत अधिक गतिमानता येईल.

● मोठया चित्राचा समावेश असलेले आर्थिक धोरण: भारत आणि परदेशातील आर्थिक वाढीचा सध्याचा पॅटर्न हा हवामान बदलासारख्या मुददयांवर अस्पष्ट असल्याचे सिध्द झाले आहे. या संदर्भात, आर्थिक धोरण सुधारणांमध्ये शाश्वत विकास उददिष्टे (SDGs) दवारे प्रसारित केलेल्या कल्पना आणि लक्ष्ये विचारात देणे महत्वाचे आहे.

❖ **निष्कर्ष :**

१९९१ हे वर्षे स्वतंत्र भारताच्या इतिहासातील मोलाचा दगड ठरता आहे. १९९१ मध्ये सूरू करण्यात आलेल्या आर्थिक सुधारणा, त्यानंतरच्या सरकारांनी केलेल्या पुढील उपाययोजनांमुळे आपला देश जगातील सर्वात वेगाने वाढणरी अर्थव्यवस्था म्हणून उदयास येण्यास मदत झाली आहे. १९९० च्या दशकाच्या सुरूवातीपासून भारताने अलीकडील कर सुधारणानसह आपली धोरणे सुधारणे सुरू

ISSN : 2278-9308
December, 2021

ठेवली आहे. सुधारणेची गती चिंताजनकपणे मंद आहे, लाल फितशाही अर्थव्यवस्थेला खीळ घालत आहे आणि रोग नियंत्रण, प्रदुषण, ग्रामीण भागातील गंभीर समस्यांकडे अपुरे लक्ष दिले गेले आहे. जसे कि गरिबी, अपुरी सामाजिक सेवा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा, शिवाय, अर्थव्यवस्थेला खीळ घालणाऱ्या कोविड महामारीने सुधारणांच्या चर्चेला पुन्हा सुरूवात केली आहे. म्हणूनच विश्वासार्ह नवीन सुधारणा अजेंडाची रूपरेषा काढण्याची वेळ आली६७ आहे जी केवळ अर्थव्यवस्थेच्या पुनरूज्जीवनालाच सहाय्यभू ठरणार नाही तर महामारीमध्ये प्रवेश केल्यावर हि वाढीचा दर वाढेल याचीही खात्री देईल.

❖ संदर्भ सुची :

1. www.thehindubusinessline.com Web results 30 years on, economic reforms have paid off - The Hindu BusinessLine
2. https://m.economictimes.com › policy Web results 30 years after 1991, reforms spasmodic, state meddling ... - The Economic Times
3. https://www.thehindu.com › op-ed The economic reforms — looking back to look ahead - The Hindu
4. - m.timesofindia.com manmohan singh: Road ahead is more daunting than during the 1991 crisis
5.- Singh, R. (2021). Indian Economics. New Delhi : Tata McGraw Hill (Related Topic)

भारतातील ग्रामीण विकास योजना

डॉ. गजानन रा.सोमकूंवर
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा जि. नागपूर

सर्व जगभर शहराचा विकास होत असुन सुध्दा जागतीक लोकसंख्येपैकी ग्रामीण भागात राहणा—या लोकांचे प्रमाण १९५० मध्ये ७९टक्के पेक्षा जास्त होते. भारतात १९६० मध्ये हे प्रमाण ८२ टक्के होते. १९७० मध्ये हे प्रमाण ८० टक्के होते साहजीकच आर्थिक नियोजनातून राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास हा अत्यंत महत्वाचा आहे. आणि म्हणूनच ग्रामीण समस्येचे स्वरुप निटपणे समजवून घेवून त्या सोडविण्याचा कसोशिने प्रयत्न करावे लागतात.
कोणत्याही राष्ट्रात ग्रामीण समाज उल्लेखनिय कामगीरी बजावत असतो. अन्नधाण्य व इतर कच्चामाल याचे उत्पादन ग्रामीण भागातच होते. व या बाबतीत देखील शहराची गरज ग्रामीण उत्पादनातूनच भागविली जाते. शिवाय शहरातील औधोगीक व्यवसायात श्रमिक पुरविण्याची जबाबदारी ग्रामीण भागातूनच पार पाडीत असतो. राष्ट्रातील नैसगिक साधनसंपत्ती बहूतांश ग्रामीण भागातच उपलब्ध होते.
भारतासारख्या विकसनशिल राष्ट्राना ग्रामीण विकासाची गरज फारच तिव्रतेने भासते. पारपंरीक ग्रामीण जनतेला आधुनिक शास्त्रीय दृष्टीकोन पटवून देवून तिला आर्थिक विकासाच्या मार्गावर शक्य तितक्या लवकर आणण्याचे प्रयत्न सरकारला करावे लागतात.आर्थिक विकासाच्या आड येणा—या सामाजीक रुढी व परंपरा याचे ग्रामीण जिवनातील वर्चस्व कमी व्हावे म्हणून शिक्षण्याच्या व दळणवळणाच्या सोयी भरपूर प्रमानात पुरवुन ग्रामीण जनतेला विकासान्मुख केल्यानंतर ग्रामीण विकासाची पाउले पूढे पडू शकते. भारतातील ग्रामीण विकासाचा इतीहास पाहु गेल्यास असे आढळते की भारत हा खेडयाचा देश आहे. तीर्थक्षेत्रे व राजधाण्याची ठिकाने हीच काय ती मोठी शहरे असायची तर बाकी सर्व खेडी होते एकोणिसव्या शतकात भारतातील औधोकीकरणला सुरवात झाली इंग्लंडमधील कारखानदारीमूळे येथिल परंपरागत उदयोग बसलेत बेकार कारागीर शहरात नोकरीधंदा शोधायला जावु लागले पण तेथेही उदयोगाची फारशी वाढ न झाल्यामूळे बेकार कारागीराना शेतीकडे वळावे लागले.

शहरी व ग्रमीण लोकसंख्या प्रमाण पुढील प्रमाने आहे.

वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्या टक्केवारीत	शहरी लोकसंख्या टक्केवारीत
१९०१	९८.०	११.०
१९५१	८२.७	१७.३
१९६१	८२.०	१८.०
१९७१	८०.०	१९.८
१९८१	७६.७	२३.३
१९९१	७४.३	२५.७
२००१	७२.२	२७.८
२०११	६२.३	३७.७

एकूण लोकसंख्येशी शहरी व ग्रामीण लोकसंख्यांशी तूलना केल्यास असे आढळून येते की ग्रामीण भारतामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या मोठया प्रमानात आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचे सरासरी उत्पन्न कमी आहे. ग्रामीण भागाकडे व विशेषत: शेतीच्या विपन्नावस्थेकडे एकोणिसव्या शतकाच्या अखेरीस दादाभाई नौरोजी ,रमेशचंद्र दत्त इत्यादी ने देशाच्या राजकर्त्याकडे लक्ष वेधले त्या काळात दुष्काळ आयोगही नेमल्या गेला होता. परंतू शेती व ग्रामीण प्रश्नाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न १९२४ साली नेमलेल्या रॉयल कमीशन ऑन ॲग्रिकल्चर या आयोगाने केला. व अहवाल ही २०२९ साली सादर केला. राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व करीत असताना महात्मा गांधीनी खेडयाची दुदर्शा ओळखुन खेडयाकडे चला असा संदेश दिला. ग्रामीण विकासासाठीग्रामोद्योगाचे पुनरुज्जीवन हा मार्ग त्यांनी सुचविला. व

चरखा हे केवळ समग्र राष्ट्रीय चळवळीचे प्रतीक बनले ज्यांच्याप्रयत्नामूळे ग्रामीण प्रश्नाचा अधिक नदधतशिसपणे अभ्यास सुरु झाला. १९३५ साली भातीय राष्ट्रीयकॉग्रेसने नेमलेल्या राष्ट्रीय नियोजन समीतीने शेती ,ग्रामीण उदयो ग, खेडयातील शिक्षण , आरोग्य, वाहतूक दळणवळणाच्या सोयी अशा अनेक प्रयत्नाचा अभ्यास सुरु केला. भारतीय कृषी अर्थशास्त्र ही संस्था मुंबईला स्थापन केली व तीने विविधा ग्रामीण प्रश्नाचा अभ्यास सुरु केला.

स्वातंत्र प्राप्तीनेतर आर्थिक विकासाच्या प्रश्नाकडे विशेष लक्ष देण्यात येवू लागले अन्नधान्य वाढविणे ही निकडीची समस्या होती. त्याबाबत नेमलेल्या अधिक धान्य पीकवा या चौकशी समीतीने १९५१ साली सादर केलेलल्या अहवालात शेती सुधारनेबरोबरच ग्रामीण विकासाच्या समग्र समस्येबाबत काही विचार मांडलेत.त्यातूनच समुह विकास योजना, राष्ट्रीय विकाय योजना या महत्वपुर्ण योजना विकसीत झाल्यात. या योजनाच्या तपशिलात पुढे बरेच बदल झालेत. पण ग्रामीण विकासाला पंचवार्षिक योजनेत महत्वपुर्ण स्थान दिले पाहीजे हे धोरण तेव्हापासुन स्विकारण्यात आले. देशत ग्रामीण भागाचे महत्वपूर्ण लक्षात घेवून खेडयाचा विचार करुन आर्थिक विकासाच्या सर्व योजनापासुन ग्रामीण जनतेला लाभ कसा देता येईल,बेकारी दारीदय कसे दूर करता येईल या दृष्टीने योजना आखण्यात येवू लागल्या सरकारने नियोजनबद्व आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारुन देशातील आर्थिक बाबीशी अन्यसमस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला. परंतू अध्यापही ग्रामीण भागातील समस्या सुटलेल्या नाहीत त्याचप्रमाणे देशातीन मोठया प्रमाणवरील मानवी साधनसामूग्री अशात—हेने शैक्षणिक ,वैधकीय व किमान जीवनमान प्राप्त करुन देणा—या परीस्थीतीपासुन वंचित राहीली. आणि ग्रामीण भागातील दारीद्रय रेषेखलील राहणा—या लोकांचे प्रमाण व आर्थिक विषमता ग्रामीण विकासाचा अडथळा बनला या सर्वाना तोंड देण्यासाठी त्यावर अनेक पावलेउचलली आहेत.

ग्रामीण विकासाचे विविध प्रश्न हाताळण्यासाठी सरकारच्या वेगवेगळया खात्यामार्फेत आखलेल्या योजनांना पंचवार्षिक योजनेत स्थान देण्यात आले.पण विविध खात्याच्या योजना व कार्यक्रम यांच्या अंमलबजावणीत अधिक चांगले संयोजन व्हावे ग्रामीण भागावर त्याचा आवश्यक त्या प्रमानात परिणाम व्हावा आणि मुख्य म्हणजे या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत स्थानीक जनतेला सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध करुन दयावी या हेतुने समूहविकास योजनेचा दृष्टीकोण पहील्या पंचवार्षिक योजनेत स्विकारल्या गेला. ख—या अर्थाने ग्रामीण विकासाच्या हिमासाठी पंचवाषिक योजनातून ग्रामीण विकास साध्य करण्याचे ठरले परंतू ग्रामीण विकासाकडे ख—या अर्थान`सहाव्या पंचवार्षिक योजनेपासुन ग्राम विकासाकडे लक्ष दिल्या गेंले. आणि तेथून ते आजपर्यन्त अनेक ग्रामीम विकासाच्या योजना कार्यक्रम ग्रामीण भागात राबविले जावू लागले. अनेक सरकारी योजना लोकांपर्यन्त पोहचून गेलेल्या आहेत यासाठी एकसक्षम यंत्रणेद्वारे योजनावर देखरेखीचे काम दिलेले आहे. गरीबांसाठी रोजगारीच्या संधी निर्माण करुन शोषणकर्तांला लगाम बसणे गरजेचे असते समाजाच्या व देशाच्या उन्नतीसाठी या दिशेते पूढे जाणे यातच अशा योजनाची फलश्रुती राहणार आहे. यादृष्टीने प्रयत्न होवू लागले आहेत. त्याचप्रमाने देशातील देशात आर्थिक नियोजनाद्वारे देखील ग्रामीण विकास साधण्याचा प्रयत्न होवू लागला आहे.

ग्रामीण विकासाचा संबध ग्रामीण विभागाच्या विकासाशी आहे. त्यात ग्रामीण लोंकाच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे किंवा त्यात गुणात्मक वृदधी घडवून आणने अपेक्षीत आहे. तसेच ग्रामीन गरीबांना त्यांच्या विकासाची संधी मिळैल आणि ही संधी ते आपल्या जीवनमानाचा दर्जा उंचवण्यासाठी वापर करु शकतील हेही त्यात अपेक्षीत आहे. त्यामूळे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रीयेत सामाजीक न्याय , शिक्षा,रोजगार, स्वावलंबन, वित्तीय मदत व आरोग्य व्यवस्था र्प्यावरण इत्यादीचा समावेश होतो.

ग्रामीण विकास मंत्रालयाने किंवा विभागाने प्रामूख्याने शासकीय योजनेद्वारे विकासात्मक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे.उ त्यासाठी देशपातळीवर ग्रामीन विकासाच्या ११९ योजना सरु करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये मुख्य योजना १३ आहे व उपयोजना व ग्रांमीण विकासाशी संलग्न योजना १०६ इतक्या आहेत. ग्रामीण मंत्रालयाने स्थापन केलेल्या मूख्य योजना पुढीलप्रमाने आहे.

१ राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना २. इंदिरा आवास योजना ३. संपूर्ण ग्रामीन रोजगार योजना ४. स्वर्ण जयंती रोजगार योजना ५. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम ६. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना. ७. संतगाडगेबाबा ग्रामस्वछता योजना ८. राष्ट्रीय बायोगॅस विकास योजना ९. आम बादमी विमा योजना १०. आदर्श गाव योजना ११ संतूलीत समृद्वी ग्राम योजना १२. अंतोदय योजना

अशा प्रकारच्या सर्व योजना या ग्रामविकास विभागाद्वारे सूरु करण्यात आल्या ग्रामीण विकासाच्या संलगनीत असणा—यास अन्य उपयोजना एकून १०६ हया सर्व कृषी विभाग , लघूपाठबंधारे विभाग, शैक्षणिक विभाग , स्वयंरोजगार विभाग, आदिवासी विभाग इ. विभाग हे ग्रामीण विकासाच्या योजना राबवितात.ग्रमीण विकास योजना राबविण्याची जबाबदारी ग्राम मंत्रालय व ग्रमविकास विभाग यांच्याकडे आहे. त्यामध्ये शासकीय संस्था, जिल्हा परीषद, ग्रामपंचायत , जिल्हा ग्रामीण विकास योजना ही केंद्र शासनसची शासकीय या संस्था आहे. व प्रत्येक जिल्हयात जिल्हा ग्रामीण विकास योजना ही स्थापन झालेली आहे. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रनेमार्फेत पूढीलयोजना राबविण्यात येतात.

१.स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना

२.इंदीरा आवास योजना

३.पाणलोट क्षेत्र विकास योजना

४.संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

भारतातील संविधानाने ७३ व्या घटनादूरस्ती नूसार पंचायत राज संस्थाना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करुन दिलेलो आहे. त्यामूळे ग्रामपंचायत सदस्य व पदाधिका—याच्या अधिकारात वाढ झालेली आहे. अनेक ग्राम विकासाची जबाबदारी ग्रामपंचायत वर सोपविली आहे. ग्रामपचायतला अनेक विकास निधी मिळत असतो. त्याचा विनीयोग ग्रामसभ्ेच्या माध्यमातून करुन घेण ही ग्रामपंचायतची जबाबदारी आहे.

त्यापैकी काही योजना पूढीलप्रमाने आहे.

१. एकात्मीक ग्रामीण विकास कार्यक्रम –

ही योजना २ ऑक्टोबर १९८० मध्ये सूरु करण्ययात आली. सहराव्या पंचवार्षीक योजनेच्या काळात सूरवातीला दोन प्रमूख रोजगार व दारीद्रय दूर करण्यात आलेल्या पैकी ही एक महत्वाची योजना आहे. या योजनेचा मूख्य उद्वेश ग्रामीण भागातील दारीद्रय दूर करणे , रोजगारात वाढ करणे ,ग्रामीण तरुणाना प्रशिक्षीत करुन त्यांना स्थायी स्वरुपाचा रोजगार उपलब्ध करुन देणे हा होता. हा कार्यक्रम जिल्हा ग्रामीण यंत्रणेमार्फेत राबविला जात होता. परंतू १ एप्रील १९९९ मध्ये हा कार्यक्रम बंद करध्यात आला. या कार्यक्रमाचे सूवर्णजयंती ग्रमीण स्वय रोजगार योजनेत विलीनीकरण झाले.

२.जवाहर ग्राम संमृदधी योजना –

ही योजना १९९९ पासून सूरु करण्यात आली ग्रामीण भागातील बेरोजगाराना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देणे व गावपातळीवर कायमस्वरुपी मालमत्ता तयार करणे हा या योजनेचा मूख्य हेतू होता. या योजनेची अंमलबजावनी ग्रामपंचायत मार्फेत करण्यात आली. त्यामध्ये केंद्र व राज्य सरकरचा वाटा ७५ :२५ असा होता. तसेच या योजनमतून २२.५ टक्के तरतूद अनूसुचित जाती व जमातीच्या वैयक्तीक लाभाच्या योजनेसाठी आरक्षित ठेवण्यात आली

. ३समग्र आवास योजना—

ही योजाना १९९९ सूरु करण्यात आली. नागरीकांचे जीवनान उंचावणे गृहबांधनी , पाणीपूरवठा व निचरा या योजनात ग्रामविकासाच्या दृष्टीने एकसुत्रता आणने हा उद्वेश या योजनेचा होता.

४. संपूर्ण स्वछता आभियान –

ग्रमीण भागात साथीच्या रोगाचे मूळ कारण अस्वछता आहे. त्यामूळे ग्राम स्वच्छ असायला हवेत याकरीता पंपूर्ण स्वछता अभियान २००२ पासून राबविण्यात आले. ग्रामीण भागात राहणीमान सुधारने , स्वछतेला व्यापम स्वरुप देणे , ग्रामीण भागातील शाळा आणि अंगणवाडीमध्ये स्वछतेच्या सोयी देणे शौचालयाद्वारे स्त्रीयांना आत्मसंन्मान मिळवून देने या उदीष्टासाठी ही योजना राबविण्यात आली.

५. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना. –

ही योजना १९९८ पासून सूरु करण्यात आली. समाजातील ज्या घटकोना इंदिरा आवास योजना प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना चा लाभ झालेला नाही त्यांच्यासाठी ही योजना राबविण्यात आली.

६. राष्ट्रीय ग्रामीन रोजगार योजना –

ही योजना २००७ मध्ये सुरु करण्यात आली. ग्रामीण भागातील दारीद्रय रेषेखालील लोकांना स्वाभीमानाने जगण्याची संधी देणारी ही योजना आहे. रोजगार हमी योजना राबविणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य होते. या योजनेमध्ये पाझर तलाव ,शेंततळे, लघूतलाव, कालवे, फळबाग लागवड, जवाहर विहिरी इत्यादी कामे केले जातात. या योजनेद्वारे प्रत्येक कूटूबांस किमान १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करुन दिला जातो.

७. जलस्वराज्य योजना –

ग्रामीण भागात शुदध पाणी आणि स्वछ गाव ही या प्रकल्पाची संकल्पना आहे. जलस्वछता व जलसाक्षरताच्या माध्यमातून आदर्श गावाची निर्मीती करण्याचा हेतू होता.या योजनेत पाणीपुरवठा सुविधा राबविताना दरदिवसी दरडोई ४० लिटर पाणी मिळेल या दृष्टीने ही योजना राबविली जाते. महीलांना जलस्वराज्यात महत्वाचा घटक मानला जातो. यामध्ये महीलांनी महीला ग्रामसंभा घेणे बंधनकारक आहे.

८. स्वर्णजंयती ग्राम स्वरोजगार योजना –

ही योजना १९९९ मध्ये लागू करध्यात आली. दारीद्रय निमूलनासाठी ही योजना महत्वाची आहे. या योजनेत दारीद्रयरेषेखालील एकून कूटूंबापैकी ३० टक्के कूटुबांना दारीद्रयरेषेच्यावर आनणे हे या योजनेचे महत्वाचे उदिष्ट आहे. तसेच या योजनेअंतर्गत ज्यांना लाभ मिळणार आहे. त्यांना लाभार्थी न म्हनता स्वरोजगारी असे संबोधण्यात येणार आहे. या योजने केंद्र व राज्याचा वाटा ७५:२५ असा आहे.

९. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वछता योजना.

ग्रामीण स्वच्छतेविषयक कार्यक्रम सफल न झाल्यामूळे शासनाने थेट जनतेच्या साहयाने गाडगेबाबा ग्रामस्वछता अभियान ग्राम स्पर्धा २००१ मध्ये सुरु करण्यात आली. या अभियानाअंतर्गत सर्व ग्रामपंचायतीना समाविष्ठ करण्यात आलेले आहे. तसेच ग्रामसभाचे आयोजन करण्यात येते. या अभियानात २ ऑक्टोबर ते २६ जानेवारी दरम्यान ग्रामपंचायती भाग घेतात. तसेंच अभियानात समाविष्ट ग्रामपंचायतीची तपासनी करुन त्यांना अबकड अशी प्रतवारी दिली जाते. यात ग्रामपंचायत स्तर, ज्लिहा स्तर,आणि विभाग स्तरावर पूरस्कार दिला जातो.

१०.इंदिरा आवास योजना–

ही योजना १९८५ पासून सुरु करण्यात आली ग्रामीन भागातील दारीद्रयरेषेखालील कूटूंबांना राहण्यासाठी घर असावे या उदेशाने ही योजना सूरु करण्यात आली. अनूसूचीत जाती, जनजाती, वेठबिगरी , दारीद्रय रेषेखालील लोक यांना राहण्यासाठी घर बांधून देने ही योजना केंद्रसरकार पुरस्कृत असल्यामूळे त्यांचे प्रमाण ८०:२० आहे

११. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना –

आश्वासीत रोजगार योजना व जवाहर ग्राम समृदधी योजना समाविष्ठ करुन संपूर्ण ग्रामीण योजना २००१ मध्ये सूरु करण्यात आली. महाराष्ट्रातील रोजगार योजनेच्या धर्तावर या कार्यक्रमाची कार्यपद्वती आहे.देशाच्या ग्रामीण भागात अतिरीक्त रोजगार पुरवून अन्न सुरक्षा निर्माण करणे आणि पोषक पातळी बनविने तसेच ग्रामीण भागात टिकाउ अशा सामूदाईक सामाजीक आणि आर्थिक मालमत्ता निर्माण करणेपायाभूत सोयी व सुविधाचा विकास करणे हे उदिष्ट या योजनेची आहेत या योजनेसाठी ७५:२५ या प्रमानात केंद्र व राज्य सरकार निधी खर्च करतात.

सारांश

स्वातंत्र प्राप्तीनेतर आर्थिक विकासाच्या प्रश्नाकडै विशेष लक्ष देण्यात येवू लागले अन्नधाण्य वाढविणे ही निकडीची समस्या ोिती त्याबाबत नेमलेल्या अधिक धाण्य पीकवा या चौकशी समीतीने १९५१ साली सादर केलेल्या अहवालात शेती सुधारनेबरोबरच ग्रामीण विकासाच्या समग्र समस्येबाबत काही विचार मांडलेत.त्याजुनच समुह विकास योजना, राष्ट्रीय विकाय योजना या महत्वपुर्ण योजना विकसीत झाल्यात. या योजनाच्या तपशिलात पुढे बरेच बदल झालेत. पण ग्रामीण विकासालापंचवार्षिक योजनेत महत्वपुर्ण स्थान दिले पाहीजे हे धोरण तेव्हापासुन स्विकारण्यात आले. देशत ग्रामीण भागाचे महत्व लक्षात घेवून खेडयाचा विचार करुन आर्थिक विकासाच्या सर्व योजनापासुन ग्रामीण जनतेला लाभ कसा देता येईल,बेकारी दारीदय कसे दूर करता येईल या दृष्टीने योजना आखण्यात येवू लागल्या सरकारने नियोजनबद्व आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारुन देशातील आर्थिक बाबीशी अन्यसमस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला. परंतू अध्यापही ग्रामीण भागातील समस्या सुटलेल्या नाहीत त्याचप्रमाणे देशातीन मोठया प्रमाणवरील मापवी साधनसामूग्री अशात–हेने शैक्षणिक ,वैधकीय व किमान जीवनमान प्राप्त करुन देणा–या परीस्थीतीपासुन वंचित राहीली. आणि ग्रामीण भागातील दारीद्रय रेषेखलील राहणा–या लोकांचे प्रमाण व आर्थिक विषमता ग्रामीण विकासाचा अडथळा बनलाया सर्वाना तोंड देण्यासाठी त्यावर अनेक पावलेउचलली आहेत.

ग्रामीण विकास मंत्रालयाने किंवा विभागाने प्रामूख्याने शासकीय योजनेद्वारे विकासात्मक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे.उ त्यासठी देशपातळीवर ग्रामीध विकासाच्या ११९ योजना सरु

करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये मुख्य योजना १३ आहे व उपयोजना व ग्रांमीण विकासाशी संलग्न योजना १०६ इतक्या आहेत. ग्रामीण मंत्रालयाने स्थापन केलेल्या मूख्य योजना पुढीलप्रमाने आहे. १. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना २. इंदिरा आवास योजना ३. संपूर्ण ग्रामीन रोजगाार योजना ४. स्वर्ण जयंती रोजगार योजना ५. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम ६. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना. ७. संतगाडगेबाबा ग्रामस्वछता योजना ८. राष्ट्रीय बायोगॅस विकास योजना ९. ाम बादमी विमा योजना १०. आदर्श गसव योजना ११ संतूलीत समृद्वी ग्राम योजना १२. अंतोदय योजना

अशा प्रकारच्या सर्व योजना या ग्रामकिकास विभागाद्वारे सूरु करण्यात आल्या ग्रामीण विकासाच्या संलगनीत असणा—यास अन्य उपयोजना एकून १०६ हया सर्व कृषी विभाग , लघूपाठबंधारे विभाग, शैक्षणिक विभाग , स्वयंरोजगार विभाग, आदिवासी विभाग इ. विभाग हे ग्रामीण विकासाच्या योजना राबवितात.ग्रमीण विकास योजना राबविण्याची जबाबदारी ग्राम मंत्रालय व ग्रामविकास विभाग यांच्याकडे आहे. त्यामध्ये शासकीय संस्था, जिल्हा परीषद, ग्रामपंचायत , जिल्हा ग्रामीण विकास योजना यांच्यावर आहे. त्यापैकी , जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रना ही केंद्र शासनाची शासकीय योजना आहे. व जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रना ही प्रत्येक जिल्हयात स्थापन झालेली आहे. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रनेमार्फेत पूढीलयोजना राबविण्यात येतात.

१.स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना
२.इंदीरा आवास योजना
३.पाणलोट क्षेत्र विकास योजना
४.संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

भारतातील संविधानाने ७३ व्या घटनादूरस्ती नूसार पंचायत राज संस्थाना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करुन दिलेला आहे. त्यामूळे ग्रामपंचायत सदस्य व पदाधिका—याच्या अधिकारात वाढ झालेली आहे. अनेक ग्राम विकासाची जबाबदारी ग्रामपंचायत वर सोपविली आहे. ग्रामपचायतला अनेक विकास निधी मिळत असतो. त्याचा विनीयोग ग्रामसभेच्या माध्यमातून करुन घेण ही ग्रामपंचायतची जबाबदारी आहे.

संदर्भ

१. कराळे गंगाधर१. (२००६) ग्रामीन विकासाचा एकात्मक दृष्टीकोन , मंगेश प्रकाशन नागपूर
२.कविमंडन विजय (२०१२) कृषी व ग्रामीन विकास मंगेश प्रकाशन नागपूर
३.नाभदे ना. भा. राजदेरकर उमेश (२००७) ग्रामीन सरकारी संघटना आणि विकासासंबधी सरकारी दृष्टीकोन
४. काळे वि. सी. (२००७)ग्रामीन भारताच्या समस्या
५.डोळे बा.म. कूलकर्णी (२००७) ग्रामीण कवकासासंबधी बिन सरकारी सेवाभावी संस्थाचा दृष्टीकोन मूक्ता एंटरपाईजेस नाशिक
६.देसाई स. श्री. — भारतीय अर्थवयवस्था ,निराली प्रकाशन पूणे
७.कविमंडन विजय (२०१२) कृषी व ग्रामीन विकास , मंगेश प्रकाशन ,नागपूर
८.झामरे जि. एन. (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व र्प्यावरनात्मक अर्थशास्त्र, पींपळापूरे प्रकाशन नागपूर

''मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय संरक्षण'' : एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते
सहयोगी प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), जि. गडचिरोली

''परिवर्तन में छुपा हुआ है, जीवन का सम्पूर्ण विकास।
यह शास्वत है, शास्वत है यह, यह शास्वत का चिर विश्वास।।
आज अमन का गीत सुना दो, और नूतन परिवर्तन का।
प्रकृति—नही की चिरलीला मे, अवगुंठित आवर्तन का।।''

प्रस्तावना :

महासभेच्या तिसऱ्या सत्रात १० डिसेंबर १९४८ ला मानवाधिकाराची आंतरराष्ट्रीय घोषणा आज ''मनवाधिकारांचे मॅग्नाकार्टा'' या नावाने ओळखली जाते. घोषणेला सर्वांनी मंजूरी देणे म्हणजे व्यक्तीच्या अधिकारांचे त्यांचे स्वातंत्र्यच मूळ आधार आहे. मानवी जीवनाची श्रेष्ठता शांततापूर्ण आणि सुरक्षित वातावरणात आहे. त्याशिवाय न्यायपूर्ण, समान स्तरावरील निरोगी समाजाची निर्मीती व विकास शक्य नाही. मानवाधिकारामुळे आपण एक—दुसऱ्याचा सन्मान करून एकमेकांसोबत रहावे. हे अधिकार मागायचे नसतात तर त्याप्रती असलेले उत्तरदायित्व पार पाडायचे असते. मानवाधिकारात सहकार्य व संसुचनाची व्यवस्था नाही तर ते सभ्य समाजाचे व्याकरण म्हणजे सुख, शांती आणि समृद्ध भविष्यकाळाची अनिवार्य बाब आहे.''[१] मानवाधिकारात ''काय योग्य आणि काय अयोग्य'' या कार्याची गोळाबेरीज नसते. तर व्यक्तींच्या संबंधांमध्ये नितिमूल्य आणि दृष्टीकोण प्रदान करण्याची शक्ती आहे. जर ते स्थानिक संस्कृती, परस्पर संबंध आणि तत्वदानात मिसळतात तर ते मानवी जीवन तयार करते व विकासीत करते. सामान्यत: व्यक्तीच्या प्रतिष्ठावान आणि स्वतंत्र अस्तित्वासाठी मानवाधिकार सहाय्यभूत ठरते.''[२]

अधिकारांच्या संदर्भाने विकासक्रमाचा परिणाम, मानवी इतिहासात व्यक्तीची प्रतिष्ठा व सन्मान वाढविण्याचे प्रयत्न, राज्याची एकाधिकारशाही व त्यांचे मानवावरील अत्याचार, ते संपविण्यासाठी घेतलेला शस्त्रांचा आधार, या घडामोडींना कोणत्याही प्रकारचा आंतरराष्ट्रीय आधार प्राप्त नव्हता. मानवाधिकार मुळात व्यक्ती व राज्य, व्यक्ती व समुदाय यांच्यातील संबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी राज्याच्या विरूद्ध सुरक्षा कवच आहे. उदा. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्वातंत्र्य हा विषय चर्चिला गेला. अमेरिकेचे १७७६ मधील वर्जीनिया अधिकारपत्र व घोषणामुळे विस्तार व संरक्षणाची गरज विचारार्थ बाब ठरली. फ्रान्सचे १७८९ चे घोषणापत्र आणि १७९१ मध्ये अमेरिकन संविधान संशोधन हे पाऊल महत्वाचे ठरते.

मुळ शब्द : मानवाधिकार, व्यक्तीप्रतिष्ठा, समुदायकल्याण, शोषणनिषेध.

उद्दिष्टे :

१. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील मानवाधिकाराची परिभाषा करणे.
२. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील वैचारीक अध्ययन करणे.
३. व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेत मानवाधिकाराचे अध्ययन करणे.

अमेरिकेच्या स्वातंत्र्य घोषणेत स्पष्ट म्हटले की, ''व्यक्ती अपृथक करणीय अधिकारसंपन्न आहे. त्यांच्याकडुन ते अधिकार परत घेतले जाऊ शकत नाही, कारण ते व्यक्तीला सरकारने दिलेले नसून तो जन्मापासूनच घेवून आला व तो त्यांना गमावू शकत नाही.''[३] २० व्या शतकात मानवाधिकाराची समस्या राष्ट्राचे स्वनिर्माण, स्वातंत्र्य, मानवाधिकारांच्या उल्लंघनाला विरोध, परसपर सहकार्य व संरक्षण, पहिल्या महायुद्धादरम्यान सामुहिकपणे झालेले अधिकारांचे उल्लंघन, युद्धानंतर युद्धातील अपराधी, युद्धबंदी आणि अल्पसंख्यांकांबाबत भाषीक, धार्मीक, राजकीय अधिकारांचे संरक्षण या बाबत प्रश्न उद्‌भवले. नंतर आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची भावना वाढीस लागली. मानवीय सद्‌भावनेतून सहकार्याची खात्री, शारीरिक व मानसिक शक्तीचे सकारात्मक स्वरूप यावे व व्यक्तीला एक व्यक्ती म्हणून त्याचे मानवी अधिकार त्याला मिळावे. ह्य व्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकाच्या शेवटी शांतता संधी करणे, व्हर्साय संधीच्या माध्यमातून 'राष्ट्रसंघ' स्थापना, परिणामी सहकार्याला संस्थात्मक व

व्यक्तिगत स्वरूप प्राप्त झाले. राज्या—राज्यात विचार—विमर्ष करण्यासाठी व्यासपिठ मिळाले. राष्ट्रसंघ स्थापन करण्याच्या उद्देशातून मानवाचे महत्व वाढले.

राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेमुळे मानवाचा आशावाद बळावला की मानवाधिकारामुळे आमचे संरक्षण व उचित परिवर्तनासाठी वातावरण तयार होईल. नाझीवाद, फासीवाद या उग्र विचारधारामुळे व्यापक स्तरावर मानवाधिकारांचे उल्लंघन होतच राहीले. दुसऱ्या महायुध्दानंतर मात्र नाझीवाद, फासीवाद आणि जपानच्या सैनिकी राष्ट्रवादाचा पराभव यामुळे सर्व जग विनाशासाठी भयभीत झाली. ''मग ते या तथ्यांसाठी अधिक जागृत झाले की, एक राष्ट्रीय सरकार आपल्या नागरिकांवर धर्म, राष्ट्रीयता या नावावर होणाऱ्या अत्याचाराला नि:संदेह स्विकारण्यासाठी कायदे बनविण्यास किती क्षमताधिष्ठीत आहे.''[४] मग मानवाधिकाराप्रती चैतन्य निर्माण झाले आणि रूझवेल्टने ”चार स्वातंत्र्याची घोषणा'' १९४१ ला केली आणि १९४५ ला राष्ट्रसंघ स्थापन झाले. ह्या व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानवाधिकाराचे संरक्षण आणि संवर्धन यासाठी अंतरराष्ट्रीय व्यवस्था विकसीत होण्यास प्रारंभ झाला. २४ ऑक्टोबर १९४५ पासून हे घोषणापत्र कार्यान्वित झाले व मानवी प्रतिष्ठेला आधार व विश्वास प्राप्त झाला. मानवाधिकार न्याय असून जागातिक शांततेसाठी एक आधारवड आहे. आर्थिक व सामाजिक परिषदांना मानवाधिकाराच्या संबंधाने आयोग गठीत केला. १० डिसेंबर १९४८ ला मानवाधिकाराची सार्वभौमिक घोषणा स्वीकारल्या गेली. आता अंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायद्याचा आधारस्तंभ ठरला.

- मानवाधिकाराला आपल्या देशाच्या कायद्याचा एक अभिन्न अंग मानून क्रियान्वयन निश्चित करणे.
- व्यक्तीची प्रतिष्ठा मान्य केल्या गेली.
- जागतिक शांततेसाठी स्वातंत्र्य, सामाजिक विकास, श्रेष्ठ जिवनाची प्राप्ती व्हावी.
- संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सहाय्याने मानवाधिकारांना विश्वव्यापी महत्व देण्याचे सदस्य राज्यांनी मान्य केले.[५]

मानवाधिकाराची घोषणा व त्यातील ३० कलमे :

व्यक्तीच्या जन्मत: स्वातंत्र्याला प्रतिष्ठापूर्ण बनविण्यास अधिकाराबाबत चर्चा, सर्व लोकांना जात, भाषा, रंग, लिंग, राजकीय व अन्य विचार, राष्ट्रीय व सामाजिक उत्पत्ती, संपत्ती, जन्म व वर्ग या आधारावर भेदभाव न करता अधिकार व स्वातंत्र्याची समान स्वरूपात प्राप्ती होईल. जीवीत, स्वतंत्र्य व व्यक्तीची सुरक्षा याबाबत अधिकार, गुलामगिरीला विरोध, शोषण व कौदार्य नसणार, ६ ते ११ कलमांमध्ये शारिरीक स्थैर्य, कायद्यासमोर सर्व समान याची हमी, शोषणाविरूद्ध संरक्षण, जबरदस्तीने कोणालाही अटक होता कामा नये, व्यक्तिगत जीवनात दखल न देणे, कोणाच्याही सन्मान व प्रतिष्ठेवर आघात होणार नाही असे झाले तर न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार या सर्व बाबींचा उल्लेख करण्यात आला आहे. सर्व राज्यांनी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या ३० कलमात अंतर्भाव असलेल्या भावनेचा विचार करूनच संविधानात्मक कायदा बनविला पाहिजे. त्याचप्रमाणे सामाजिक व आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारांबाबत घोषणा, राजकीय व नागरिकांचे अधिकारासंबंधी घोषणा, रंगभेद विरोधी घोषणा, शरणार्थीचे अधिकार, महिलांचे अधिकार, बाल कल्याण, युद्धबंदीबाबत अधिकार, शोषणाविरूद्ध या सर्वांचा अंतर्भाव या ३० कलमी घोषणेत केलेला आहे. ''परिस्थीतीच्या बदलत्या प्रवाहासोबत मानवाधिकाराचे स्वरूप आधुनिकीकरणासाठी परंपरागत अधिकारांना बाजूला सारून सामाजिक, आर्थिक नव्या संदर्भासहित समाविष्ट केल्या गेले. पण कोणतेही सरकार रोजगार, पेन्शनचा अधिकार, स्वास्थसंरक्षण याबाबत वेगवेगळे अधिकार देताना दिसतात.''[६]

नागरिकांच्या सोयीसुविधांबाबत घोषणापत्र :

२६ डिसेंबर १९६६ ला संयुक्तराष्ट्राच्या महासभेद्वारे तीन घोषणा नव्याने स्विकारल्या गेल्या. जसे २७ व्या कलमात आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकाराची घोषणा केली होती. ४९ व्या कलमात नागरिकांसाठी व राजकीय पदाधिकाऱ्यांसाठी प्रोटोकॉल (शिष्टाचार) दिलेला आहे. कोणताही भेदभाव न करता आत्मनिर्णयाचा अधिकार, रोजगार प्राप्तीचा अधिकार, सकारात्मक सेवाशर्तींची निश्चितता, बढ़ती, विश्रांती, सीमीत कार्ये, काही तास आराम भेटणे, आरोग्य सेवा, संघ वा संस्था स्थापन करणे, विमा सुरक्षा, विवाह, कुटुंब आणि मातृत्व या संबंधाने अधिकार, शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य, शिक्षणाचा अधिकार, सांस्कृतिक प्रगती अधिकार या दिशेने केलेले राष्ट्रीय प्रयत्नांचा अहवाल आर्थिक व सामाजिक परिषदेला सादर करणे व ती महासचिवांनी संयुक्त राष्ट्राच्या विशिष्ट अभिकरणांना पाठविणे याचे घोषणापत्रात नमूद केलेले अवतरण आहे.

नागरिक व राजकीय अधिकारांचा शिष्टाचार:

राजकीय व नागरिक अधिकारांच्या घोषणापत्रांवर १९६६ ला ज्या राज्यांनी स्वाक्षरी केली व मंजूरी दिली हे सर्व अधिकार मनुष्यनिहित मूल प्रवृत्तीतून उद्‌भवले आहे. ही घोषणा ^ भागात वर्गीकृत केली असून पहिल्या भागात स्वनिर्णयाचा अधिकार यावर चर्चा, दुसऱ्या भागात शोषणाविरुद्ध प्रावधान आहे. तिसऱ्या भागात जिविताचा अधिकार, मृत्यूदंडाला विरोध, अमानवीय व अपमानजनक व्यवहारांचा निषेध, गुलमगिरीचा विरोध, स्वातंत्र्य व सुरक्षिततेचा अधिकार, जबरदस्तीने अटक करण्यात येऊ नये, समान न्याय, खाजगी जिवनात हसतक्षेपाला विरोध, विचार अभिव्यक्त करण्याचा अधिकार, चौथ्या भागात एक मानवाधिकार समिती निर्माण करण्याची योजना, पाचव्या भागात खरी व्याख्या व शेवटच्या भागात या सर्व घोषणांचे क्रियान्वयन करण्याच्या शर्ती व अटींचा उल्लेख आहे. तसेच प्रोटोकाल (शिष्टाचार) संबंधाने उल्लंघन केल्यास व जे पीडीत आहेत त्यांना समोर आणण्याची व्यवस्था केल्या गेली आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने जिथे कोठे जातीय शोषण, रंगभेद यांना संपुष्टात आणण्यासाठी सदैव प्रयत्न केले आहे. यामध्ये १९६३ मधील सर्वप्रकारच्या जातीयतेबाबत भेदभाव समाप्त करण्याची घोषणा महत्वाची आहे. २० नोव्हेंबर १९६३ ला महासभेने म्हटले की, जात, रंग यांच्या उत्पत्तीचे आधारावर भेदभाव किंवा शोषण मनुष्याच्या प्रतिष्ठेसाठी प्रतिकूल आहे. सोबतच नागरिकांचे परस्पर मित्रपूर्ण संबंध, सौहार्दपूर्ण संबंध यातील अडथळा आहे. जगात शोषणाची संख्या कमी झाली असली तरीपण समूळ नष्ट झाली नाही. २१ डिसेंबर १९६५ ला बहुतेक विचारांना कायदेशिर रूप दिल्या गेले. ४ जानेवारी १९६९ ला रंगभेद व जातीभेद यांना निंदेची बाब मानुन या घोषणेला क्रियान्वित करण्यासाठी यंत्रसुद्धा तयार केल्या गेले. ''१६ डिसेंबर १९६६ ला घोषणा केली की, भेदभावाची निंदा करून समानतेवर जोर दिल्या गेला. रंगभेद किंवा वर्णभेद गुन्हयासाठी दंडात्मक कार्यवाही करण्याची व्यवस्था ३० नोव्हेंबर १९७३ ला घोषणा केल्या गेली. ज्यात व्यक्ती, सदस्य, संस्था, संघटना, राज्याचे प्रतिनिधी या सर्वांची जबाबदारी आहे की त्यांनी अशाप्रकारचे शोषण व अपराध रोखल्या जावे.''[७] १० डिसेंबर १९८३ या दशकाला महासभेने 'रंगभेद विरोधी दशक' म्हणून साजरे केले.

१ ते १२ ऑगस्ट १९८३ ला जिनेव्हा येथे रंगभेदाविरुद्ध दूसरे जागतिक सम्मेलन झाले व त्यात एक घोषणा आणि कार्यसूची तयार करण्यात आली. ''सर्व प्रकारचे शोषण आणि विकृती हा आंतरराष्ट्रीय अपराध घोषित केला आणि १० डिसेंबर १९८४ ला झालेल्या परिषदेत राज्याची जबाबदारी निश्‍चित केल्या गेली व आपल्या क्षेत्राधिकारात घडणारे शोषण हे दण्डनीय अपराध म्हणुन घोषित करावे.''[८] पुढे असेही घोषीत केले की, युद्ध, राष्ट्रीय संकट काळात सरकारी आदेश कोणत्याही प्रकारच्या माध्यमातून शोषणाला न्यायाला सुसंगत आहे असे मानल्या जाऊ शकणार नाही. १० डिसेंबर १९८५ ला ऑलीम्पीक खेळांमध्ये रंगभेद मानने याला ऑलीम्पीक नियमाविरुध्द आहे असे घोषित केले.

१४ डिसेंबर १९५० ला 'शरणार्थीसाठी संयुक्त राष्ट्र उच्चायुक्त' नियुक्तीची घोषणा करून तिने महासभेच्या सत्तेच्या अधिन राहून शरणार्थि यांना आंतरराष्ट्रीय संरक्षण उपलब्ध करार दयावे. सरकारी, गैरसरकार संघटना व संयुक्त राष्ट्राच्या अभिकरणाव्दारे कायमचा शरणार्थीसाठी उत्तर शोधावे. हे कार्य पूर्णपणे अराजकीय असून मानवीय व सामाजिक स्वरूपाचे आहे. शरणार्थीच्या अधिकारांचे संरक्षण करावे यासाठी राज्यांच्या सामान्य दायित्वाचे निर्धारण केलेले आहे. त्यांना राहण्यासाठी घरांची खात्री दिलेली आहे. आत्मनिर्णयाचे अधिकार, शोषणाविरुद्ध अधिकार आणि नागरिकत्व वा राष्ट्रीयत्व महत्वाचा अधिकार मानल्या गेला. २८ जुलै १९५१ ला शरणार्थीबाबत संबंधित घोषणा या शृंखलेचा पहिला ठोस प्रयत्न ठरतो. ४ विभाग आणि ४६ कलमे असलेल्या या घोषणेमुळे शरणार्थी आणि त्यांचे अधिकार व संरक्षणासंबंधी विस्तृत विवेचन केले आहे. २८ डिसेंबर १९५४ ला राज्यहीन लोकांसाठी त्यांची स्थिती, संपत्ती, रोजगार, शरणार्थी कल्याणाची व्यवस्था आणि त्या दिशेने प्रशासकीय प्रयत्न यांची विस्तृत परिभाषा केलेली आहे. ४ ऑक्टोबर १९६७ ला ११ कलमी या घोषणेत अंतरराष्ट्रीय संस्थांचे सहकार्ये व त्यांचे संरक्षण याचा विचार केला आहे. याच अनुषंगाने १४ डिसेबर १९६७ ला 'क्षेत्रीय स्तरावरी शरणार्थी संबंधित घोषणा' यावर स्वाक्षरी झाली. १९८१ व १९८४ मध्ये शरणार्थीसाठी आंतरराष्ट्रीय सम्मेलन आयोजित केल्या गेले आणि शरणार्थी यांचे स्वतंत्र विचार, संपत्ती संग्रहाचा अधिकार, कायदेशीरी अधिकार, शोषणा पासून मुक्तता, जीवनमानाचा स्तर उंचावण्यासाठी प्रयत्न यावर चर्चा झाली.

महिला सशक्तीकरण आणि बालकल्याण विकास :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जर माता स्वस्थ व अधिकार संपन्न असेल तर त्याच आधारावर सामुदायिक व्यवस्थेला व्यवस्थीत करता येते. या उद्देशाने संयुक्त राष्ट्रसंघ व त्याचे अभिकरणे सुरुवातीपासूनच विचार करत होते. त्यासाठी वेळोवेळी अनेक विषयांवर घोषणा झाल्यात. त्यापैकी महिला अधिकार घोषणा (१९५२), समान कार्य कमान वेतन करिता आंतरराष्ट्रीय श्रम संघाची घोषणा (संख्या १००) २३ मे १९५५, बाल अधिकाराची घोषणा (१९५९), विवाहित महिलांना राष्ट्रीयत्वासाठी, महिला शोषणाविरुद्ध घोषणा (७ नोव्हेबर १९७६) १९७९, संकटकाळात व सशस्त्र संघर्ष काळात महिला आणि बालकांच्या अधिकारांचे संरक्षण घोषणा (१९७४), विकासाची घोषणा (१९८६), बाल अधिकार घोषणा (१९८९) जातीयता, धार्मिक व भाषीक अल्पसंख्याकांच्या अधिकारांची घोषणा (१९९२), आणि मानवाधिकाराची आंतरराष्ट्रीय बैठकीव्दारे आलेली वियना घोषणा (१९९३) यासाठी यूनेस्को, महिला व बालकांचे स्वातंत्र्य, जास्तीत जासत उच्च दर्जाचे जीवन, नि:शुल्क प्रारंभिक शिक्षण, आर्थिक शोषणमुक्ती, आरोग्य संरक्षण, टीकाकरण, कुपोषण से बचाव, पुलिस नियंत्रणापासून महिला व बालकांची शोषणापासून मुक्तता, बालश्रमाला विरोध, अक्षमता व बिमारीमध्ये मदत व सुरक्षा, शारीरीक दृष्च्य असक्षम लोकांना मदत याबाबत व्यापक घोषणा झाल्या''[९]

मानवाधिकार व समग्र विकास संकल्पना :

विद्यमान काळात व्यक्ती विकासाची चर्चा होते पण आर्थिक विकासाची होत नाही. आत्मनिर्भरता, अन्तनिर्भरता कोणत्याही देशाच्या राजकीय व आर्थिक व्यवस्थेत विदेशी हस्तक्षेपासून मुक्ती,जन सहभाग वृद्धी, सांस्कृतिक व संरक्षणाची चर्चा येथपर्यंतच सिमित आहेत.''[१०] संयुक्त राष्ट्र महासभेत ७ मे १९९४ ला विकासाचे प्रारूप ठेवले त्यात शांतता, अर्थव्यवस्था, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय व प्रजातंत्र यांचा अंतर्भाव आहे. या अनुषंगाने महिला सक्षमीकरण, गरीबी निर्मुलन, सुरक्षात्मक व सुधारात्मक विकास, संशोधन कार्याचा विस्तार, सूचना व संसूचन विस्तार, पर्यावरण संरक्षण या सर्वांना सामील केल्या गेले. १९९३ च्या मानवाधिकार शिक्षणासाठी युनेस्कोच्या अंतरराष्ट्रीय बैठकीत म्हटले की, मानवाधिकाराचे शिक्षण, मानवाधिकारा प्रती समाजाची जागरूकमा वाढविणे, अभद्र व्यवहार, अप्रजातांत्रीक दृष्टिकोण, सांस्कृतिक मूल्यांची घसरण, मानवाधिकाराबाबत अज्ञानता, जानेवारी १९९५ पासून ''मानवाधिकार शिक्षणाचे अंतरराष्ट्रीय दशक'' या स्वरूपात साजरा करण्याचा निर्णय संयुक्तराष्ट्र महासभने घेतला होता.

सारांश :

आजच्या काळात विकासाच्या प्रारूपासोबत पर्यावरणसंबंधी जागरुकता पर्यावरणाचे गंभीर प्रश्न जगातील मानवी समुदायासमोर जसे विविध प्रदुषण, जंगल तोड, नैसर्गिक संसाधनांचा अमर्यादीत उत्खनन, लोकसंख्या विस्फोट, तंत्रज्ञानाचा नकारात्मक, विनाशकारी विस्फोट या धर्तीवर १६ जून १९७१ स्टॉकहोम घोषणा आणि २८ ऑक्टोबर १९८२ ला नैसर्गीक संबंधाने घेतलेली सभा महत्वाची आहे. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अधिक पारदर्शकता असणारी व्यवस्था विकसित करणे व तिला व्यावहारिक बनविनेसुद्धा असा अधिकार आहे की, विभिन्न आंतरराष्ट्रीय व्यासपिठावर चर्चिल्या जात आहे. १० डिसेंबर १९८८ च्या मानवाधिकाराच्या विश्वव्यापी आंदोलनाने जगातला प्रत्येक भाग जनसंपर्कात राहुन मानवाधिकाराबाबत मुलभूत स्वातंर्त्र्याप्रती जागरुकता निर्माण करणे होय. लोकांमध्ये चौतन्य निर्माण करून विश्वव्यापी मानव संस्कृति निर्माण करणे. त्यासाठी 'मानवाधिकाराचे शिक्षण समाजापर्यंत पोहचविणे, मानवाच्या व्यक्तीत्व विकासासाठी व सहनशक्ती वाढविणे, समजूत वाढवून शांततेच्या नियमांचा शिक्षण देणे आज उपयुक्त आहे.

१९७० ला फ्रान्समध्ये स्ट्रॉसबर्ग येथे युरोपीय मानवाधिकार न्यायालय स्थापीत केल्या गेले जे सल्लागार म्हणून त्या क्षेत्रात काम करते. २६ नोव्हेंबर १९८७ ला ''शोषण आणि मानवीय व्यवहारांचा निषेध म्हणुन घोषणा'' आणि ती १ जानेवारी १९९५ ला क्रियान्वित झाली. अमेरिकन राज्याच्या संघात (ठौ) चार्टर १९४८ मध्ये मंजूर झाला. आणि १९५१ मध्ये कार्यान्वित झाला. ''व्यक्तीचे अधिकार आणि दायित्वासंबंधी घोषणा" याच बैठकीत मंजूर झाली. ही घोषणा अधिकारांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने मैलाचा दगड म्हटल्या जाते. २७ अधिकारांना सूचिबद्ध केल्या गेले व दुसरीकडे १० कर्तव्य पार पाडावे अशी अपेक्षा केली. दुसऱ्या व्यक्तीच्या प्रतिष्ठा व अधिकारांना तेवढाच सन्मान दयायचा की आपण स्वत: साठी अपेक्षा करतो. २२ नोव्हेंबर १९६९ ला अमेरिकन कोस्टारिका येथे कन्वेन्शन ऑफ हयूमन राईट्सला स्विकारले गेले. जुलै १९७८ ला कार्यान्वित झाली. अधिकारांना श्रेणीबद्ध केल्या गेले.

ऑफ्रिकन एकता संघटन (व।न) व्दारा २७ जून १९८१ ला ''मानव व नागरिक अधिकार आफीकी चार्टर'' १९८६ ला क्रियान्वित झाले. आशिया खंडात भारतीय उपमहाद्वीप, आसियान समूह, सार्क आणि पश्चिम आशियाई समूह हे सर्व समान संस्कृतीचे समाज नाहीत. हे सत्य आहे की व्यक्तीच्या अधिकारांप्रती जागरूकता, सन्मान आणि जवळीकता विकसित देशात वाढला. युरोपियन व अमेरिकन समाजात राजकीय, आर्थिक व सामाजिक व्यवस्थामध्ये यांना सर्वोच्च प्राथमिकता दिली तर अर्धविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये तिसऱ्या जगात स्थिती भिन्न आहे. शितयुद्धोत्तरकाळात मानवाधिकाराची उपेक्षा मोठयप्रणात वाढली होती. आफ्रिका, युगाण्डा, व्हिएतनाम, अर्जेन्टीना, चिली, सोविएत संघ, चीन, क्युबा, चेकोस्लोवाकिया, रुमानिया, हंगेरी, पोलंड, उत्तर आयर्लंड, ईरान, सीरिया व इजरायल हे मानवाधिकाराचे उल्लघन करणारे प्रथम क्रमांकाचे देश होते. येथे लोकांना काढून टाकणे, परतीची मनाई, नरसंहार, सामूहिक गिरफ्तारी, शोषण व अत्याचार कैद्यांवर खटला न चालवीता बंदी करने, नैसर्गीक स्त्रोतांचे अवैध हेराफेरी, लोकसंख्या विस्तार, भुकमरी व महामारी यांना सामोरे जावे लागले होते.''[११] वर्तमान अंतरराष्ट्रीय जगतात संपूर्ण पक्षांमध्ये व्यवास्थीत समन्वय साधला पाहिजे जेणेकरून प्रभावी मानवाधिकार व्यवस्था जन्माला येईल. सरकारी व गैरसरकारी (छळव) या सर्वांचीच ही जबाबदारी ठरते. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने प्रभावीपणे अंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवाधिकाराची सर्व दृष्टीने सहजता निश्चित होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथसुची :

१. सी. नसीमा : हयूमन राइट्स एज्यूकेशन, कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली, २००२, पृ. १.
२.आश्विनी कांत गौतम : हयूमन राइटस एण्ड जस्टिस सिस्टम, ए.पी.एच. पाब्लीशिंग कार्पोरेशन, दिल्ली २००१, पृ. ९.
३. मेसेज ऑफ फ्रीडम : जनरल एज्यूकेशन रिडिंग मटेरियल, सिरीज नं. २०, एशिया पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली — १९६३
४. अरुण ने. महापात्रा : नेशनल ह्यूमन राइट्स कमीशन ऑफ इंडिया, राधा पाब्लीकेशन, दिल्ली २००१.
५. यू. एन. पैम्फलैट, : डी.पी.आई, ४०६६९, जून १९८५, पृ. ४.
६. मॉरिस क्रैन्सटन: पॉलिटिकल थ्योरी एण्ड द राइट्स ऑफ मैन(सम्पादित) डी. डी. राफेल, मैकमिलन एन्ड कम्पनी, लन्दन, १९६७, पृ. ४६—४७
७. पी.सी. सिन्ना: इन्डियाज ग्लोबल ह्यूमन राइट्स ऑब्लीगेशन्स, कनिष्क पब्लिशर्स, दिल्ली— २००३, पृ. १२१
८. यू. एन. डोक्यूमेंट : डी.पी. आई ०/८४७ एप्रिल १९८५
९. प्रमोद मिश्रा : हयूमन राइट्स: ग्लोबल इश्यूज, कल्पज पब्लिकेशन, दिल्ली, २०००, पृ. ९८—१८२
१०.प्रवीण वाडकर : इन्टरनेशनल रिलेशन्स: डेमोमेसी एण्ड ह्मुमन राइट्स, रजत पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २०००, पृ. १९.
११.डॉ. मनोज कुमार सिन्हा: अनुवादक डॉ. व्ही. एम. पेशवे, प्रा. सौ. मंदाकिनी पेशवे. मानक पब्लिकेशन प्रा. लि. बी—७, सरस्वती कॉम्प्लेक्स, सुभाष चौक, लक्ष्मी नगर, दिल्ली —११००९२ प्रथम संस्करण २०१४.
१२.प्रोफेसर आशा कौशिक: मानवाधिकार और राज्य, बदलते संदर्भ उभरते आयाम. प्रथम संस्करण — २००४, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतात स्थापन झालेले राजकीय पक्ष: कार्य भूमिका व योगदान

प्रा. विनोद महादेवराव पुनवटकर
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)रा.सुं.बिडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,हिंगणघाट जि. वर्धा ४४२३०१,

राजकीय पक्षाचा जगात उदय होणे ही निश्चीतच गौरवास्पद बाब आहे. राजेशाही शासन पध्दतीमध्ये राजकीय पक्षाला काहीही महत्व नव्हते राजकीय पक्षाचा उदय सर्वप्रथम इंग्लंड या देशात झाला. आज लोकशाही शासनपध्दती असलेल्या देशात तर राजकीय पक्ष आहेच पण हुकूमशाही शासनपध्दती असलेल्या देशात देखील राजकीय पक्ष अस्तित्वात आहेत. राजकीय पक्ष लोकशाहीचा पाया आहे. जनतेत जागृति निर्माण करणे आणि राजकीय प्रश्नांची माहिती जनतेला करून देणे ही महत्वाची कामे राजकीय पक्ष करतात. याव्यतीरीक्त जनतेचे प्रश्न शासनापर्यंत पोहोचविणे आणि शासनाने घेतलेले निर्णय जनतेपपर्यंत पोहोचविण्याचे काम राजकीय पक्ष करतात. राजकीय पक्ष आपल्या ध्येय आणि धोरणचा प्रचार करतात. सत्तारूढ पक्षावर नियंत्रण ठेवण्याचे महत्वाचे काम राजकीय पक्ष करतात. जनतेच्या इच्छेनुरूप शासनाचे कार्य व्हावे यासाठी ते प्रयत्नशील असतात. अशाप्रकारे जनता व शासन यांच्यामध्ये संबंध कायम ठेवण्याचे कार्य राजकीय पक्ष करतात हे राजकीय पक्षाचे कार्य लक्षात घेता त्यांचे राजकीय सहभागाच्या दृष्टीने महत्व स्पष्ट होते.

लोकशाही शासन पध्दतीत राजकीय पक्षाचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. लोकशिक्षणाचे कार्य राजकीय पक्ष करतात. लोकमत निर्मितीत राजकीय पक्षाचे महत्वाचे योगदान आहे. राज्यशास्त्रात एखाद्या राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास करतांना तेथील पक्ष पध्दतीचा विचार करणे आवश्यक असते. संविधानाने निर्माण केलेल्या राजकीय जीवनपध्दतीवर आणि शासन यंत्रणेवर पक्ष पध्दती, पक्षाचे विचार, त्यांची कार्यपध्दती त्यांची सभासद संख्या आणि शक्तीचा परिणाम होतो.

भारतातील राजकीय पक्षांचा अभ्यास करत असतांना एखाद्या राजकीय पक्षाचा राज्यपातळीवरील राजकीय सत्ताप्राप्तीचे किंवा सत्तास्पर्धेचे राजकारण समजून घेतले पाहीजे. तसेच तो पक्ष त्या राज्यातील कोणत्या विभागामध्ये लक्षवेधी कामगिरी करतो हे अभ्यासने आता सर्वमान्य झालेले आहे. भारत हा प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेचा स्विकार करणारा तिसऱ्या जगातील एक विकसनशील देश आहे. अशा प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सामान्य जनता राजकीय पक्षांना पाठींबा देऊन आपले जनमत व्यक्त करत असते. लोकशाहीत जनमत व्यक्त करण्यासाठी राजकीय पक्ष हे एक प्रभावी माध्यम असते. म्हणून राजकीय पक्षाचे अस्तित्व ही लोकशाहीची पूर्वअट असते. प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेत पक्षीय बहुमतातूनच जनतेचे बहुमत स्पष्ट होत असते. म्हणूनच राजकीय पक्ष जनतेच्या बहुमताच्या आधारे प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेला अधिक सक्षम करीत असतात. प्रातिनिधीक लोकशाहीची यंत्रणा चालविण्यासाठी राजकीय पक्ष हे प्रभावी किंवा अपरी हार्य साधन म्हणून वापरावे लागते. भारताची संसदीय प्रातिनिधीक लोकशाही ही पक्षसंघटनेच्या तत्वावर किंवा आधारशीलेवर उभी आहे. भारतात जयप्रकाश नारायण व एम. एन. रॉय यांच्यासारख्या जेष्ठ नेत्यांनी भारतात पक्ष विरहीत लोकशाहीचा आग्रह धरला होता. परंतु त्यांच्यावर असिम भक्ती असलेल्या कार्यकर्त्यांनाही कोणता कोणता राजकीय पक्ष हवाच वाटत होता. यातूनच भारतासारख्या संसदीय लोकशाही देशात राजकीय पक्षांची निर्मीती झालेली दिसते.

भारताच्या राज्यघटनेत राजकीय पक्षांचा उल्लेख केलेला नाही. राज्यघटनेच्या ३२४ व्या कलमान्वये भारताचा निवडणूक आयोग देशातील राजकीय पक्षांना स्थानिक प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता देतो म्हणजेच राजकीय पक्ष वाहक व चालक आहेत हे वास्तवही निवडणूक आयोगाने मान्य केलेले आहे. भारतामध्ये राजकीय पक्षाचे अस्तित्व राजकीय व्यवस्थेचे एक ठळक वैशिष्टये आहे. भारतासारख्या प्रातिनिधीक लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत चाललेले आहे, कारण उदारमतवादी प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्थेचे एक महत्वपूर्ण लक्षण हे आहे की तेथे एका पेक्षा अधिक राजकीय पक्षांचे अस्तित्व असते असे राजकीय पक्षा राजकीय सत्त प्राप्त करण्यासाठी एक दुसऱ्याबरोबर मुक्त वातावरणात राजकीय स्पर्धा करीत असतात. पाश्चात्त विद्वान

डब्लू. व्ही. मन्रो यांच्यामते, ''स्वतंत्र राजकीय पक्षांचे शासन हे लोकशाही शासनाचे दुसरे नांव आहे. जेथे अनेक राजकीय पक्ष नसतात तेथे स्वतंत्र शासन केव्हाच नसते''

भारतातील प्रातिनिधीक लोकशाही ही बहुपक्षीय प्रातिनिधीक लोकशाही व्यवस्था आहे. म्हणूनच भारतातील राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्ष, प्रादेशिक पक्ष आणि स्थानिक पक्ष यांची संख्या मोठी आहे. भारतात स्वातंत्र्यापूर्वी १८८५ मध्ये 'भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्ष', मुस्लिम लिग १९०६ हिंदू महासभा १९१२, शेतकरी कामगार पक्ष १९४८ आणि कम्युनिस्ट पक्ष १९२५ मध्ये स्थापना झालेली होती. राजकीय पक्षांची स्थापना होत असतांना भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्षातील असंतुष्ट गट नवीन पक्षाची स्थापना करत होते. उदा. १९४८ मध्ये समाजवादी पक्षाची स्थापना झाली. स्वातंत्र्यानंतर राजकीय सत्ता प्राप्त करण्यासाठी हे राजकीय पक्ष एकमेकांचे स्पर्धक बनले अशा सत्तास्पर्धेतूनही अनेक राजकीय पक्षांचा उदय होत गेला. पुढे हेच राजकीय पक्ष राष्ट्रीय पक्ष प्रादेशिक पक्ष आणि स्थानिक पक्ष अशा गटांमध्ये विभागले गेले.

स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा १९९० पर्यंतचा अभ्यास केला तर असे दिसते की, देशात पहिले ४० वर्ष प्रबळ एक पक्षीय व्यवस्था असल्याचे दिसून येते या प्रबळ एकपक्षीय व्यवस्थेत कॉंग्रेस पक्ष अधिक बळकट होता. त्यास ''कॉंग्रेसी व्यवस्था'' असेही संबोधले जाते. १९७० च्या दशकानंतर कॉंग्रेस व्यवस्थेत इंदिरा गांधींच्या एकाधिकारशाही मुळे कॉंग्रेस पक्षातील राजकीय अभिजनांना अपमानास्पद वागणूक मिळत गेली. आपले मत मांडण्याची संधीही राजकीय अभिजनांना दिली जात नसे. देशातील महत्वाच्या राजकीय धोरणांची निर्मिती करत असतांना राजकीय अभिजनांना विश्वासात घेतले जात नसे. त्यांना सतत डावलले जात असे. त्यामुळे कॉंग्रेसमधील असंतुष्ट राजकीय अभिजनांच्या संख्येत वाढ होत होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील प्रमुख राष्ट्रीय राजकीय पक्ष :—

राष्ट्रीय पक्षाची विचारसरणी संपूर्ण देशाच्या परीप्रेक्ष्यात कार्य करीत असते. संपूर्ण देशाची एकता, अखंडता देशाच्या विकासाचे प्रतिमान अशा अनुषंगाने राष्ट्रीय राजकीय पक्षाची विचारप्रणाली प्रस्थापित झालेली असते. कमी अधिक प्रमाणात संपूर्ण देशात राष्ट्रीय पक्षाला समर्थन व लोकप्रियता प्राप्त असते म्हणून भारतातील प्रमुख राष्ट्रीय राजकीय पक्षाचा विचार खालील प्रमाणे करता येईल.

१) भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस :—

भारत हे एक राष्ट्र आहे, याची जगाला प्रथम प्रचिती कॉंग्रेसच्या स्थापनेमुळे झाली. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सुदैवाने पंडित नेहरूंसारखा नेता देशाचा पंतप्रधान बनल्यामुळे देशात लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता रूजविण्याचे काम झाले. नंतर लाल बहादूर शास्त्री आणि इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाने हीच भूमिका पुढे नेली.

ब्रिटिश भारतात आले तेव्हा ते भारतीयांना घटनात्मक हक्क देतील अशी काही राष्ट्र हीतचिंतकाची समजूत होती, त्या दृष्टिकोनातून कॉंग्रेसच्या स्थापनेच्या दिशेने वाटचाल सुरू झाली. मुंबईतील गोकुलदास तेजपाल संस्कृत कॉलेजच्या सभागृहात २८ डिसेंबर १८८५ साली कॉंग्रेसचे पहिले अधिवेशन भरले. हाच तो राष्ट्रीय कॉंग्रेस स्थापनेचा दिवस होय.

ब्रिटिशांची राजनीती दिखावू लोकशाहीची असली तरी अर्थनीती लोकशोषणाची आहे. हा साक्षात्कार कॉंग्रेसला झाला. तेव्हापासून देशात राजकारणाची दिशा बदलली. ब्रिटिशांकडून केवळ काही लोकशाही हक्क मागुन चालणार नाही तर स्वराज्यच मिळविले पाहिजे अशी विचारधारा पुढे आली. याच विचारधारेचा पुरस्कार लोकमान्य टिळकांनी केला. टिळकांच्या नंतर स्वातंत्र्य लढयाची धुरा महात्मा गांधी आणि पंडित नेहरू यांनी सांभाळली. १९२० ते १९३० या काळातील जालियनवाला बाग हत्याकांड, रौलट ॲक्ट सारखे दडपशाही कायदे व त्यांचा अंमल यांच्या प्रतिकारार्थ देशात ठिकठीकाणी निदर्शने, सत्याग्रह झाले. गांधीजींच्या नेतृत्वामध्ये काही विलक्षण विशेष आहे याची जाणीव ब्रिटिश सत्तेला झाली महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली 'चले जाव' चा अंतिम लढा पुकारण्यात आला.

इंग्रजांच्या आक्रस्ताळी सत्तेला आव्हान देणाऱ्या चले जाव च्या जन आंदोलनाने प्रखर स्वरूप धारण केले त्याला यश मिळून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. कॉंग्रेसने केवळ स्वातंत्र्य मिळविले नाही तर या खंडप्राय विस्तीर्ण देशाला खऱ्याखुऱ्या अर्थाने राष्ट्रीयत्वाची दिशा देवून राष्ट्र म्हणून अस्तित्व निर्माण करण्याचे महान कार्य केले आहे.

लोकांचे राज्य ही संकल्पना मानवी मुल्यांच्या संकल्पनेतून पुढे आली. कॉंग्रेस विचारधारेमध्ये हीच संकल्पना साकारली आहे. त्याचे श्रेय पंडित नेहरू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते.

पंडित नेहरूंनी देशांमध्ये धरणे, औद्योगिक कारखाने व्यापारवृध्दी यांचा पाया घातला मोठमोठे प्रकल्प उभारून स्वराज्याचे सुराज्य करण्यावर भर दिला. लाल बहादूर शास्त्री यांनी जय जवान – जय किसानचा नारा दिला. तर इंदिरा गांधी यांनी गरीबी हटावची घोषणा दिली, बॅकांचे राष्ट्रीयीकरण करून गरीबांना अर्थसाहाय्य उपलब्ध करून दिले. देशात हरित क्रांती आणि धवल क्रांती आणली. अणूचाचण्या घेवून देशाला संरक्षणसिध्द बनविले देशाची एकता व अखंडता टिकविण्यासाठी इंदिरा गांधींना आपल्या प्राणाची आहुती द्यावी लागली.

राजीव गांधंनी देशात संगणक क्रांती व दुरसंचार क्रांती आणली इलेक्टानिक तंत्रज्ञान विकसीत करून देशांच्या विकासाला गति आणली मात्र त्यांनादेखील देशाच्या रक्षणासाठी प्राणाची आहुती द्यावी लागली. राजीव गांधींच्या नंतर सोनियाजींनी जवळ जवळ १९ वर्षे अध्यक्षपदांची धुरा सांभाळली या काळात देशातील नागरिकांना त्यांचे हक्क व अधिकाराचे शासन देण्याचे काम त्यांनी केले. डॉ. मनमोहन सिंग यांनी आधारकार्ड, डायरेक्ट बेनेफीट टॉन्सफर, अंतराळ विज्ञान, अन्न सुरक्षा कायदा, मनरेगा असे अनेक कार्यक्रम राबवून देशाची महासत्तेकडे वाटचाल सुरू केली. मंगळावर यान पाठवून आपल्या अंतराळ ताकदीची चुणूक संपूर्ण जगाला दाखवून दिली.

भारतीय समाजाचा स्थुल आराखडा लक्षात ठेवून कॉंग्रेसने आजवर वाटचाल केली आहे. भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून राहूल गांधी यांची निवड झाली होती. परंतु काही घटकराज्यात निवडणूकीत कॉंग्रेसला अपयश आल्यामूळे राहूल गांधी यांनी अध्यक्ष पदाचा राजीनामा दिला. सध्या या पक्षाच्या हंगामी अध्यक्ष म्हणून सोनियाजी गांधी काम बघत आहे.

२) भारतीय जनता पक्ष :–

भारतीय जनता पार्टीची स्थापना १९८० मध्ये झाली पण पाया श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी १९५१ मध्ये बांधलेले भारतीय जनसंघच आहे. त्याचे संस्थात्मक अध्यक्ष अटल बिहारी बाजपेयी राहिले जेव्हा की मुस्लीम चेहऱ्याच्या रूपात सिकंदर बख्त हे महासचिव झाले.

१९८४ च्या निवडणूकीत भाजपला केवळ दोन जागा मिळाल्या होत्या, पण सध्या सर्वाधिक राज्यामध्ये भाजपची स्वत:ची किंवा भाजप समर्थक सरकार आहे. २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीनंतर कॉंग्रेसनंतर भाजप देशात एकच असा पक्ष बनला ज्याने निवडणूक जरी गठबंधन भागीदारासह लढले पण २८२ जागा मिळवून स्वत:चे बहुमत मिळविले.

अयोध्यामध्ये राम मंदिर आणि हिंदुत्व भाजपकडे असे मुद्दे राहीले. ज्यामुळे पक्ष २ ते २८२ जागापर्यंत पोहोचले. भाजप मजबूत करण्यात वाजपेयी आणि लालकृष्ण अडवाणी यांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजाविली आहे. अडवाणी यांच्या रथ यात्रेमुळे भाजपच्या जनाधाराला आणखी व्यापक केले. १९९६ मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी भाजपचे प्रथम पंतप्रधान बनले. परंतु बहुमताच्या अभावामुळे त्यांचे सरकार १३ दिवसांतच पडले. १९९८ च्या निवडणूकीत पुन्हा एकदा वाजपेयी पंतप्रधान बनले. पण जयललिता यांच्यामुळे त्यांचे सरकार पुन्हा पडले.

१९९९ मध्ये वाजपेयी पुन्हा पंतप्रधान बनले आणि त्यांनी गठबंधन सरकार चालविले तथापि २००४ च्या लोकसभा निवडणूकीत ते सत्तेत परत येवू शकले नाहीत. २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखली भाजपने पूर्ण बहुमत सरकार बनविले.

२०१९ मध्ये झालेल्या निवडणूकीत भाजपने ३०३ जागा जिकत स्वबळावर स्पष्ट बहुमत मिळविण्याचा चमत्कार सलग दुसऱ्यांदा करून दाखविला आहे. आज या पक्षाचे श्री नरेंद्र मोदी पंतप्रधान आहे. प्राचीन भारतीय संस्कृती, परंपरा यांचे जतन करण्याचे धोरण या पक्षाने स्विकारलेले आहे. या पक्षाचा आर्थिक सुधारणांवर भर आहे.

३) बहुजन समाज पक्ष :–

फुले – शाहु – आंबेडकर यांच्या विचारसरणीवर आधारलेल्या बहुजन समाज पक्षाची स्थापना मा. कांशिराम यांनी दिल्लीत १४ एप्रिल १९८४ रोजी केली. समाजवादी विचारसरणीचा या पक्षाने स्विकार केला आहे. बहुजनांचे हित हे या पक्षाचे उद्दिष्ट असून दलित, आदिवासी मागासवर्गीय व अल्पसंख्यांक यांची जपणूक करणे हे धोरण आहे. बहुजन समाजाला सत्ता मिळवून देणे असे या पक्षाचे उद्दिष्ट आहे.

४) राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्ष :–

भारताच्या पंतप्रधान पदावर येणारी व्यक्ती ही जन्मजात भारताची नागरीक असावी अशी भूमिका कॉंग्रेस पक्षात असतांना शरद पवार, पी. ए. संगमा आणि तारिक अन्वर यांनी घेतली विदेशी व्यक्तीला पंतप्रधान करण्यास आमचा विरोध राहील या मुद्याला समोर ठेवून १० जून १९९९ रोजी

राष्ट्रवादी कॉंग्रेस या पक्षाची स्थापना केली. लोकशाही समता, धर्मनिरपेक्षता या मुल्यांवर या पक्षाचा विश्वास आहे कॉंग्रेस पक्षासोबत युती करून १९९९ ते २०१४ पर्यंत हा पक्ष महाराष्ट्रात सत्तेवर होता. केंद्रातही युपीए आघाडी सरकारमध्ये २००४ ते २०१४ या प्रदीर्घ काळात समाविष्ठ होता.

५) भारतीय कम्युनिष्ट पक्ष :—

१९२५ साली स्थापन झालेला हा पक्ष मार्क्सवादी विचारसरणीवर आधारलेला भांडवलशाहीला विरोध करणारा भारतातील एक जुना पक्ष आहे. हा पक्ष मजूर, कष्ठकरी व कामगारांच्या हितासाठी कार्य करतो. चीन व रशिया यापैकी कुणाचे नेतृत्व स्विकारायचे यावरून १९६२ साली पक्षातील नेत्यामध्ये वैचारिक मतभेद होवून या पक्षात फूट पडली व त्यातून भारतीय कम्युनिष्ट पक्ष (मार्क्सवादी) हा पक्ष स्थापन झाला.

६) भारतीय कम्युनिष्ट पक्ष (मार्क्सवादी) :—

समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही यांचा या पक्षाने पुरस्कार केला कामगार, शेतमजूर, शेतकरी यांच्या हिताची जपणूक करणे असे या पक्षाचे धोरण आहे साम्राज्यवादास या पक्षाचा विरोध आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१. महाराष्ट्र टाईम्स — दैनिक वर्तमानपत्र
२. वेब दुनिया — मराठी
३. भारतीय शासन आणि राजकारण — प्रा. डॉ. राष्ट्रपाल गणविर, प्रा. डॉ. शरद सांबारे — जी. सी. पब्लीशर्स ५८ ए. ताजश्री अपार्टमेंट गणेश नगर नागपूर ०९
४. भारतीय शासन आणि राजकारण — प्रा. बा. भि. पाटील. फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
५. भारतीय राजकीय व्यवस्था — प्रा. राम मुठाळ — अंशुल पब्लीकेशन्स गांधीबाग नागपूर.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

भारतीय संविधानातील प्रास्ताविका व मूलभूत कर्तव्य आणि दहशतवाद

प्रा.डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख तथा रासेयो प्रमुख)स्व.निर्धन पाटील वाघाये महा. लाखनी जि. भंडारा.

प्रस्तावना :

भारतीय संविधानाच्या प्रारंभी जी प्रास्ताविका जोडली आहे तिला उद्येशपत्रिका असे म्हणतात. भारतीय समाजातील विभिन्न प्रकारच्या विषमतांचे निराकरण करणे आणि सर्व नागरिकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे अशी दुहेरी जबाबदारी भारतीय संविधानाच्या निर्मात्यांना पार पाडावयाची होती. यासाठीच त्यांनी मूलभुत हक्क आणि राज्यधोरणाची निदेशक अथवा मार्गदर्शक तत्वे संविधानात समाविष्ट केली आहेत. या प्रकरणात आपण भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका, मूलभूत कर्तव्ये आणि दहशतवाद यांची ओळख करून घेणार आहोत.

भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका (राज्यघटनेचा सरनामा) :

भारतीय संविधानाच्या प्रारंभीच उद्देशपत्रिका नमूद करण्यात आली आहे. म्हणून उद्देशपत्रिकेचा अभ्यास करण्यापासून भारतीय संविधानाच्या अभ्यासाचा प्रारंभ होतो असे म्हणता येईल. उद्देशपत्रिका हेच भारतीय संविधानाचे एक महत्वपूर्ण वैशिष्टय ठरले आहे.

उद्देशपत्रिका म्हणजे काय? : (Meaning of Preamble)

प्रत्येक राज्याच्या संविधानाची काही ना काही निश्चित अशी उद्‌दिष्टे असतात. कारण संविधान हे समाजाच्या विविध व महत्वपूर्ण उद्‌दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठीच निर्माण झालेले संविधनाला समाजाचा मूलभूत कायदा असे म्हटले जाते. राज्यव्यवस्थेच्या विविध उद्‌दिष्टांच्या समग्र परंतु संक्षिप्त स्वरूपाच्या निवेदनाला उद्देशपित्रका असे म्हणतात. संविधानाची संक्षिप्त रूपातील पस्तावना म्हणजे उद्देशपत्रिका होय असेही म्हणता येईल. प्राय: हे निवेदन संविधानाच्या सुरूवातीलाच दिलेले असते.

भारतीय संविधानाच्या पुस्तकात सर्वप्रथम उद्देशपत्रिका, त्यानंतर ३९५ कलमे (अनुच्छेद) आणि सर्वात शेवटी १० परिशिष्टे असा क्रम आहे. संविधानातील कलम क्र. १ ते ३९५ पर्यंतची सर्व कलमे म्हणजे भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या कारभारासंबंधीच्या संवैधानिक तरतुदी होत. संवैधानिक तरतुदीचे पालन प्रत्येक भारतीय नागरिकाला करावे लागते. राष्ट्रपतीवर खटला चालविला जाऊ शकतो. (या खटल्याला महाभियोगाचा खटला असे म्हणतात.) अशाप्रकारे सर्व संवैधानिक तरतुदींना कायद्याचा आधार असतो. यावरून उद्देशपत्रिका म्हणजे कायद्याची मान्यता नसलेली घटनेची संक्षिप्त प्रस्तावना होय असा निष्कर्ष काढणे चुकीचे ठरते. कारण परिशिष्टे व उद्देशपत्रिका या दोहोत काही बदल करावयाचे असतील, तर त्यासाठीही घटनादुरूस्तीच्या मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. संपूर्ण संविधानालाच कायद्याचा आधार असतो. उद्देशपत्रिका हा संविधानाचाच एक भाग असल्यामुळे, तिलाही कायद्याची मान्यता आहेत.

संपूर्ण भारतीय संविधानाचा आशय कमीतकमी शब्दात उद्देशपत्रिकेत नमुद करण्यात आला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यलढयात अनेक वर्षापासून उराशी बाळगलेली स्वप्ने राष्ट्रीय नेत्यांना उद्देशपत्रिकेच्या निमित्याने स्पष्ट करता आली. म्हणूनच उद्देशपत्रिका म्हणजे संविधान निर्मात्यांच्या अंत:करणाचा ठाव घेण्याचे ठिकाण होय असे म्हटले जाते.

उद्देशपत्रिकेचा मसुदा :

भारतीय संविधानाच्या प्रारंभी पुढीलप्रमाणे प्रास्ताविका जोडण्यात आली आहे.

भारताचे संविधान
प्रास्ताविका
आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक
सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही
गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व
नागरिकांस :
सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय:
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रध्दा व
उपासना यांचे स्वातंत्र्य:

दर्जाची व संधीची समानता:
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या
सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता
आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून:
आमच्या संविधानसभेत आज दिनांक
सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी याद्वारे हे
संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वत:प्रत अर्पण करत आहोत.

उद्देशपत्रिकेचे तीन विभाग :

अभ्यासाच्या सोयीसाठी उद्देशपत्रिकेचे तीन विभाग पुढीलप्रमाणे पाडता येतात.

i) **राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप :** उद्देशपत्रिकेचा पहिला भाग म्हणजे राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप होय. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक गणराज्य अशा स्वरूपाची राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचा घटनाकारांचा मनोदय उद्देशपत्रिकेच्या पहिल्या भागात दिसून येतो.

ii) **शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टे :** उद्देशपत्रिकेचा दुसरा भाग म्हणजे शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टे होय. यात संविधानाची व संविधानानुसार निर्माण होणाऱ्या शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टे कोणती? यासंबंधीचे विवेचन करण्यात आले आहे. भारताच्या सर्व नागरिकांना... न्याय, स्वातंत्र्य, समता....बंधुता याची शाश्वती देणे, हे शासनव्यवस्थेचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

iii) संविधानाचे उगमस्थान : उद्देशपत्रिकेचा तिसरा भाग म्हणजे संविधानाचे उगमस्थान होय. यात भारतीय जनतेच्या सार्वभौमत्वाचे विवेचन करण्यात आले आहे. आम्ही भारतीय लोक... हे सुरूवातीचे शब्द व आमच्या या घटना समितीत... ही घटना आमच्यासाठी तयार, मान्य व स्वीकृत करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत, हे शेवटचे वाक्य मिळून उद्देशपत्रिकेचा तिसरा भाग बनला आहे.

उद्देशपत्रिकेनुसार भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप : (Nature of Indian State System)

उद्देशपत्रिकेत भारताचे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक असे गणराज्य निर्माण करण्याचे ठरवीत आहोत, असा स्पष्ट उल्लेख आढळतो, यातील प्रत्येक शब्द अत्यंत महत्वाचा आहे. भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करणारी ही सर्व वैशिष्टये अर्थपूर्ण आहेत.

(१)सार्वभौम राज्य : भारत सार्वभौम आहे, याचा अर्थ तो पूर्वीप्रमाणे ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग राहिला नाही. इंग्लंड, अमेरिका ही जशी सार्वभौम राष्ट्रे आहेत. त्याचप्रमाणे भारतसुध्दा कोणत्याही परकीय राष्ट्राच्या नियंत्रणापासून मुक्त आहे. देशाच्या अंतर्गत बाबतीत धोरण ठरविण्याचा, निर्णय घेण्याचा व त्याची अंमलबजावणी करण्याचा अंतिम व सर्वोच्च स्वरूपाचा अधिकार भारताला आहे. तसेच, जगातील अन्य राष्ट्रांशी कसे संबंध ठेवावयाचे? यासंबंधीचे परराष्ट्रीय धोरण ठरविण्याचा पूर्ण हक्क आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ पासून २६ जानेवारी १९५० पर्यतच्या काळात भारत हे स्वतंत्र राज्य होते, परंतु भारताचा राजकीय दर्जा वसाहतीचे राज्य असा होता. मात्र संविधान अंमलात आल्यापासून भारत हे सार्वभौम गणराज्य बनले, म्हणून दरवर्षी २६ जानेवारी हा दिवस गणराज्य दिन म्हण्हून साजरा केला जातो.

(२) समाजवादी राज्यव्यवस्था : जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने उत्पादनाची साधने व देवघेवीचे व्यवहार यावर समाजाची मालकी व नियंत्रण ठेवण्यास वचनबध्द असलेली राज्यव्यवस्था, असे समाजवादी राज्यव्यवस्थेचे वर्णन करता येईल. उदा. आर्थिक देवघेवीच्या व्यवहारांवर रिझर्व्ह बॅंकेचे नियंत्रण आहे. रेल्वे, वीज, पोलाद निर्मिती यासारख्या मूलभूत उद्योगधंद्यावर राज्याचे नियंत्रण आहे. थोडक्यात, समाजहिताला प्राधान्य देण्यास वचनबध्द असलेली राज्यव्यवस्था, अशा समाजवादी राज्यव्यवस्थेचा अर्थ होतो. भारतीय समाजाचे हित साध्य करण्याच्या उद्देशाने, काही खाजगी उद्योगधंद्याचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले आहे. तसेच कुळकायदा, सीलिंगचा कायदा यासारख्या काही कायद्यांची निर्मिती करून व्यक्तिहितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य देण्यात आले आहे. मूळ संविधानात समाजवादी राज्यव्यवस्था, असा उल्लेख नव्हता. मूळ उद्देशपत्रिकेत सार्वभौम प्रजासत्ताक गणराज्य असेच राज्यव्यवस्थेचे वर्णन होते. ४२ व्या घटना दुरूस्तीचे समाजवादी व धर्मनिरपेक्ष ही राज्यव्यवस्थेची वैशिष्टये उद्देशपत्रिकेत समाविट करण्यात आली आहेत.

(३)धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था : धर्मनिरपेक्ष राज्य या शब्दाचा अर्थ राज्यव्यवस्था अथवा शासनव्यवस्था कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माला बांधलेली असणार नाही असा होतो. प्राचीन काळात अशोक राजाने

भारतात व भारताबाहेर बौध्द धर्माचा प्रसार केला. याचा अर्थ अशोकाचे राज्य एका विशिष्ट धर्माशी बांधिलकी स्वीकारणारे होते, असा होतो. काही मोगल शासकाच्या काळात तत्कालीन राज्यव्यवस्थेने मुस्लिम धर्माशी बांधिलकी स्वीकारली होती. परंतु संविधान अंमलात आल्यापासून भारताचा कोणताही एक असा विशिष्ट धर्मनाही. भारतीय राज्याने कोणत्याही एका धर्माशी बांधिलकी स्वीकारलेली नाही. एक धर्म— एक राज्य, अथवा धर्माधिष्टित राज्य या तत्वाचा भारतीय राज्यव्यवस्थेत अस्वीकार करण्यात आला आहे.

भारतात विविध धर्म व पंथाचे लोक आहेत. प्रत्येकाला आपआपल्या धर्मानुसार किंवा पंथानुसार धार्मिक जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे ही जाणीव घटनाकारांना होती. म्हणून घटनाकारांनी धर्म ही व्यक्तीच्या जीवानशी संबंधित बाब ठरविली. धार्मिक पूजा, श्रध्दा, आचरण इत्यादीसंबंधी प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या मनाप्रमाणे वागणूक करण्यास मुभा दिली. धार्मिक आधारावर व्यक्तीव्यक्तीमध्ये आणि तसेच कोणत्याही सामाजिक व शासकीय कार्यामध्ये भेदभाव केला जाणार नाही. यामुळे सर्व धर्माच्या व पंथांच्या अनुयायांना समान संधी, वागणूक व दर्जा मिळेल, असा धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेचा अर्थ आहे.

(४)प्रजासत्ता राज्यव्यवस्था : ज्या शासनव्यवस्थेत सर्व नागरिक प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या शासन चालविण्यात सक्रिय भाग घेतात, अशा शासनव्यवस्थेला प्रजासत्ताक राज्य असे म्हणतात. भारतात जनता आपले प्रतिनिधी निवडते. भरताचा राज्यकारभार चालविणारे केंद्रीय मंत्रिमंडळ, राष्ट्रपती व कायदे करणाऱ्या संसदेतील प्रतिनिधी प्रजेमार्फत निवडले जातात. संविधानात दुरूस्ती करण्याचा अधिकारही जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींना आहे. अशाप्रकारे प्रतिनिधींच्याद्वारे भारतीय प्रजा आपली सत्ता गाजवीत असते. म्हणून भारतात प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्था आहे, असे म्हणता येते.

(५)गणराज्यव्यवस्था : लोकनियुक्त राष्ट्रप्रमुख असा गणराज्य या शब्दाचा अर्थ आहे. राष्ट्रपती हे भारताचे राष्ट्रप्रमुख आहत. राष्ट्रपती जनतेच्या प्रतिनिधीकडून निवडला जातो. म्हणजे राष्ट्रपती लोकनियुक्त आहेत. इंग्लंडमध्ये संसदीय लोकशाहीपध्दतीची राज्यव्यवस्था आहे. परंतु इंग्लंडचा राष्ट्रप्रमुख लोकनियुक्त नाही. इंग्लंडचा राज्यप्रमुख अनुवंशिकतेच्या तत्वानुसार आपल्या पदावर येतो. ज्या राज्यातील रहिवासी एकाच वेळी स्वतंत्र नागरिक व प्रजा अशा दोन्ही भूमिका पार पाडीत असतात आणि ज्या राज्यातील सत्ता मालकीहक्क या नात्याने कुणाही एका व्यक्तीच्या हाती न राहता जनहितार्थ वापरली जाते अशा राज्याला गणराज्य म्हणतात, अशी गणराज्याची व्याख ब्लंटश्लीने केली आहे. भारताने गणराज्यपध्दतीचाच स्वीकार केला आहे.

उद्देशपित्रकेनुसार शासनव्यवस्थेची व संविधानाची उद्दिष्टे : (Objectives of Contitution & Govt.)

उद्देशपत्रिकेच्या दुसऱ्या भागात संविधानाची व संविधानानुसार कार्य करणाऱ्या शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टये काय राहतील? याचे स्पष्टीकरण केले आहे.

(१)न्याय : व्यक्तीच्या वागणुकीचा समाजाच्या हिताशी समन्वय साधणे, असा न्याय संकल्पनेचा अर्थ आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तणुकीमुळे समाजाचे अहित होत असेल, तर त्या व्यक्तीचे वर्तनव्यवहार न्यायसंगत नाहीत असे म्हणावे लागते. न्याय प्रस्तापित करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे. उद्देशपत्रिकेत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय, असे न्यायाचे तीन प्रकार नमूद केलेले आहेत.

स्मताधिष्ठित समाजव्यवस्था निर्माण करणे, म्हणजे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे होय. शोषणमुक्त अर्थव्यवस्था निर्मा करणे म्हणजे आर्थिक न्याय प्रस्तापित करणे होय. सर्व नागरिकांना राजकीय सहभागाची मुक्त व न्याय संधी देणारी राज्यव्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे राजकीय न्याय प्रस्थापित करणे होय. भारताच्या सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय मिळवून देणे, हे शासनव्यवस्थेचे व संविधानाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे.

(२)स्वातंत्र्य : व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यासाठी पुरेशा सोयी, सवलती व संधी उपलबध असणे व त्यांची निवड करण्याची व्यक्तीला मुभा असणे, असा स्वातंत्र्याचा अर्थ आहे. भारताच्या सर्व नागरिकांना विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, उपासना व श्रध्दा याबाबतीत स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे, हे शासनव्यवस्थेचे उद्दिष्ट राहील, असे उद्देशपत्रिकेत नमूद करण्यात आले आहे. वर उल्लेखित बाबतीत राज्यसत्ता व्यक्तिस्वातंत्र्यात हस्तक्षेप करणार नाही, असा याचा अर्थ आहे. उद्देशपत्रिकेत नमूद केलेले स्वातंत्र्य मूलभूत अधिकारांच्या रूपाने साकार झाले आहे. नागरिकांना स्वातंत्र्य उपभोगता यावे, तसेच आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करून घेता यावा, या दृष्टीने पोषक अशा सोयी, सवलती व संधी यांची निर्मिती राज्यसत्तेने करावी. या सकारात्मक अर्थानेही व्यक्तिस्वातंत्र्य देण्याचा प्रयत्न संविधानात करण्यात आला आहे.

(३)समता : स्वातंत्र्य आणि समता हया एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हटले जाते. धर्म, वंश, जात, लिंग यासारख्या आधारांवर असणारा मानवनिर्मित भेदभाव नष्ट करणे, जसा समतेचा अर्थ आहे. तसेच, सर्व व्यक्तींना व्यक्तिमत्वाचा विकास करून घेण्यासाठी पुरेशी किंवा पर्याप्त संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे समता प्रस्थापित करणे होय. एक व्यक्ती म्हणून प्रत्येकाचा दर्जा समान राहील. व्यक्तिमत्व विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देताना सर्वांना समान वागणूक दिली जाईल, असे आश्वासन उद्देशपत्रिकेत नमूद करण्यात आले आहे. कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान आहेत. तसेच सर्व व्यक्तींना कायद्याद्वारे समान संरक्षण मिळेल अशी समता प्रस्थापित करणे हे शासनव्यवस्थेचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे.

(४)बंधुता : स्पृश्य व अस्पृश्य यासारखे सामाजिक भेदाभेद, प्रांतवाद, जातीवाद, सांप्रदायिक किंवा धार्मिक संघर्ष यासारख्या कारणांमुळे आपला देश पोखरला जात आहे. म्हणून देशाचे ऐक्य व एकात्मता कायम ठेवण्यासाठी, लोकांमध्ये बंधुत्वाची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे, याची घटनाकारांना जाणीव होती. राष्ट्राचे ऐक्य व एकात्मता कायम राहून व्यक्तीची प्रतिष्ठाही जतन केली जाईल. अशाप्रकारची बंधुत्वाची भावना भारतीयांमध्ये निर्माण करणे, हे संविधान तयार करताना घटनाकाराचे उद्दिष्ट होते. न्याय, स्वातंत्र्य व समता यांच्या पायावर उभारलेल्या या नवीन राष्ट्राच्या सर्व नागरिकांना आपण एक आहोत, असे वाटणे हा बंधुत्वाचा अर्थ आहे.

(iii) उद्देशपत्रिकेनुसार संविधानाचे उगमस्थान :

उद्देशपत्रिकेच्या तिसऱ्या भागात भारतीय संविधानाचे उमस्थान कोणते, हे स्पष्ट केले आहे. आम्ही भारतीय लोक, हे उद्देशपत्रिकेतील प्रारंभीचे शब्द तसेच, आमच्या या संविधान सभेत हे संविधान तयार, मान्य आणि स्वीकृत करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत, हे शेवटचे वाक्य यावरून संविधान भारतीय जनतेच्या प्रतिनिधीद्वारे निर्मित आहे, हे स्पष्ट होते.

भारतीय संविधान हे घटनासमितीने (संविधानसभेने) निर्माण केले आहे. या घटनासमितीतील सभासद सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या तत्वानुसार सर्व नागरिकांनी मतदान करून निवडले नव्हते. (ब्रिटिश राजवटीत सर्व भारतीयांना मतदानाचा अधिकार नव्हता.) घटनासमितीतील सभासद अप्रत्यक्ष निवडणूक पध्दतीने निवडण्यात आले. याशिवाय संपूर्ण संविधान तयार झाल्यानंतर भारतीय जनतेला संविधानातील सर्व तरतुदी मान्य आहेत की नाही या प्रश्नावर जनतेचे सार्वमत घेण्यात आले नाही. अशा परिस्थितीत भारतीय संविधान जनतेने तयार केले आहे व मान्य केले आहे, असे म्हणणे योग्य ठरते काय? असा काही टिकाकारांचा आक्षेप आहे. हा आक्षेप योग्य नाही, हे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(१)संविधानसभेच्या बैठकीत एका सभासदाने घटनेच्या मसुद्यावरील चर्चा तहकूब करावी. प्रौढ मताधिकाराच्या पध्दतीने सर्व प्रतिनिधी पुन्हा निवडले जावे, या निर्वाचित प्रतिनिधींना संविधान मान्य करण्याचा अधिकार राहील हा आशय असणारा ठराव मांडला होता. परंतु हा ठराव बहुमताने फेटाळण्यात आला, कारण त्या परिस्थितीत प्रौढ मतदानपध्दतीने निवडणुका घेण्यात बराच वेळ निघून गेला असता. त्यामुळे संविधान तयार करण्याचे काम लांबणीवर पडले असते.

(२)प्रौढ मताधिकाराच्या पध्दतीने १९५२ साली पहिली सार्वत्रिक निवडणुक झाली. निवडणुकीनंतर आपल्या हाती सत्ता आल्यास आपण ही राज्यघटना रद्द करू. नवीन राज्यघटना तयार करू, असे आवश्वासन निवडणूक जाहीरनाम्यात नमूद करून, काही राजकीय पक्षांनी निवडणुकी लढविल्या. परंतु अशा राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांना सार्वत्रिक निवडणुकीत पूर्णपणे अपयश आले. म्हणजे त्या राजकीय पक्षांचा एकही उमेदवार निवडून आला नाही.

(३)एकीकडे संविधानाला विरोध करणाऱ्या राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांना जनतेने पाठिंबा दिला नाही. दुसरीकडे घटनासमितीच्या ज्या सभासदांनी निवडणुकी लढविल्या, ते लोकसभेत अथवा विधानसभेत प्रचंड बहुमत प्राप्त करून निवडून आले. भारतीय मतदारांनी संविधान निर्मात्यांना निर्वाचित करून त्यांच्या कार्याचा गौरव केला असे म्हणता येईल.

या सर्व घटनांवरून घटनासमिती प्रातिनिधिक होती. संविधानाला जनतेचा पाठिंबा होता, हे स्पष्ट होते. १नंतर संविधान रद्द करण्याचा प्रश्न कोणत्याच निवडणुकीत उपस्थित करण्यात आला नाही. कोणताही राजकीय पक्ष संविधान रद्द करण्याची मागणी करीत नाही. म्हणून संविधानाचे उगमस्थान भारतीय जनता आहे. हे उद्देशपत्रिकेतील विधान अर्थपूर्ण व योग्य ठरते.

भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्य:

२००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरूस्तीने ११ मूलभूत कर्तव्य देण्यात आली. भारताच्या राज्य घटनेमध्ये मूलभूत कर्तव्यांची यादी सोव्हीयत रशियाच्या राज्यघटनेवरून स्विकारण्यात आली आहे. अशाप्रकारची मूलभूत कर्तव्य आज जपानच्या राज्य घटने बरोबर भारताच्या राज्यघटनेत ते सुध्दा दिसून येतात. ते पुढीलप्रमाणे :—

भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्ये :—

१) संविधानाचे पालन करणे आणि संविधानात्मक आदर्श व संस्था राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे.
२) भारतीय स्वातंत्र्यलढण्यात स्फूर्ती देणाऱ्या आदर्शांची जोपासना करून त्यांचे अनुसरण करणे.
३) भारताचे सार्वभौमत्व एकता, एकात्मता उन्नत ठेवणे व त्यांचे सरंक्षण करणे.
४) देशाचे संरक्षण करणे व आव्हान केल्यास राष्ट्रीय सेवा करणे.
५) धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेंदाच्या पलीकडे जाऊन भारतातील सर्व जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधूभाव वाढीस लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे.
६) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारसांचे जतन करणे.
७) वने, सरोवरे, नदया, वन्यजीवसृष्टी अशा अनेक नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करणे.
८) विज्ञान निष्ठ दृष्टीकोन, मानवतावाद आणि शोधक बुध्दी यांचा विकास करणे.
९) सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा त्याग करणे.
१०) राष्ट्राला प्रगतीपथावर नेणे त्यासाठी व्यक्तीगत व सामुदायीक कार्यामध्ये उत्तमता संपादन करणे.
११) जन्मदाता किंवा पालक आपल्या पाल्यास वयाच्या ०६ व्या वर्षापासून १४ वर्षापर्यंत शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे (हे कर्तव्य ८६ व्या घटनादुरूस्तीने २००२ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले.)

अशा प्रकारे मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करीत असतांना समाजविघातक व हिंसक कृती करण्यापासून नागरिकांना अटकाव करतात. नागरिकांमध्ये शिस्त व जबाबदारीच्या वर्तणूकीस प्रोत्साहन व प्रेरणा देण्यासाठी मूलभूत कर्तव्य महत्वाचे आहेत. एखाद्या कायद्याची घटनात्मक वैधता तपासण्यासाठी न्यायालयास मूलभूत कर्तव्य यांचा आधार घेता येऊ शकतो. मूलभूत कर्तव्य नागरिकाचे वर्तन नसल्यास संसद त्यावर एखादा कायदा करून शिक्षेची तरतूद करू शकते.

दहशतवाद :

२१व्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत भारत, श्रीलंका, इझ्रायल यासारखे काही मोजके देशच दहशतवादाशी सामना करीत होते, परंतु ११ सप्टेंबर २००२ रोजी अमेरिकेत घडलेल्या घटनेमुळे हया स्थितीत एकदम बदल झाला. आता अमेरिका, इंग्लंड, रशिया, फ्रांस, सौदी अरेबिया, पाकिस्तान, नेपाळ यासारखे अनेक लहान—मोठे देश दहशतवादाला तोंड देत आहेत. दहशतवादामुळे केवळ भारताचीच नव्हे तर जगाची शांतता व सुरक्षितता धोक्यात आली आहे. भारत तर स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळापासून आजपर्यत दहशतवादाच्या समस्येचा सामना करीत आहे.

(i)दहशतवादाचा अर्थ :

दहशतवादात अमानुषपणे हिंसाचार केला जातो. दहशतवाद्यांना मानवतावाद, आदर्श, नीतितत्वे यांच्याशी काहीही देणेघेणे नसते. आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी सर्वसामान्य लोकांच्या मनाचा थरकाप उडविणाऱ्या हिंसक कृती करणे ही एकच गोष्ट त्यांना माहित असते. यामुळे दहशतवाद म्हणजे हिंसाचार असे समीकरण निर्माण झाले आहे. दहशतवाद समाजात भतीचे वातावरण निर्माण करतो. अधिकाधिक क्रूर स्वरूपाच्या हिंसक घटना करण्याकडे दहशतवाद्यांचा कल असतो, हिंसा करण्याची धमकी देणे आणि केवळ धमकी देण्यावर न थांबता वेळप्रसंगी अमानुष स्वरूपाची हिंसा करणे. या दोहांचाही समावेश दहशतवादामध्ये होतो. हिंसाचाराद्वारे समाजात भतीयुक्त वातावरण निर्माण करून आपल्या उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी संघटितपणे प्रयत्न करण्याची योजना म्हणजे दहशतवाद होय.

दहशतवाद ही हिंसेच कृत्ये करण्याची किंवा धमक्या देण्याची एक संघटित पध्दती आहे. एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशातील अथवा भूभागावरील लोकांच्या सुरळीत जीवनपध्दतीमध्ये वाचा निर्माण करणे हा विभिन्न प्रकारच्या दहशतवादी कारवायांमागील मूळ हेतू असतो. काहीवेळ शासनप्रमुख, राष्टप्रमुख, लष्कर प्रमुख, वरिष्ठ सनदी अधिकारी यासारख्या सत्ताधारकांना ठार मारण्यासाठीही दहशतवादी कृत्ये केली जातात. बहुतांशवेळा निरपराध जनता हेच दहशतवादी कारवाया करणाऱ्यांचे

लक्ष्य (टारगेट) असते. कारण काही निरपराध लोकांना ठार मारून लाखो या करोडोंच्या संख्येत असणाऱ्या लोकांच्या मनामध्ये आतंक वा भयभाव निर्माण करणे हा त्यांचा मुख्य हेतू असतो.

दहशतवाद हा दोन नेत्यांमधील वा व्यक्तींमधील संघर्ष नाही. तो संपूर्ण समाज किंवा खूप मोठया संख्येतील लोकसमुदाय विरूध्द एखादी विशिष्ट संघटना वा गट अशा दोन पक्षांमधील संघर्ष आहे. उा. भारतीय समाजविरूध्द लष्कर—ए—तोयबा, अमेरिकन समाजविरूध्द अलकायदा, श्रीलंकेतील सिंहली लोकसमुदाय विरूदार्थ लिटटे संघटना इत्यादी, अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे, स्फोटके, प्रचंड पैसा, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि ध्येयपूर्तीच्या स्पनासाठी स्वत:च्या जीवावर उदार झालेले शेकडो कार्यकर्ते अशाप्रकारचे बळ दहशतवादी संघ्टनेजवळ असते. दहशतवादी कृत्ये करणारी संघ्ाटना आर्थिक, लष्करी अशा विभिन्न दृष्टीने शक्तिशाली असते.

(ii)दहशतवादी व्याख्या करण्यामधील अडचणी :

दहशतवाद या संज्ञेचा अर्थ वर नमूद केल्याप्रमाणे स्पष्ट करता येतो. परंतु दहशतवाद या संज्ञेची सर्वांना मान्य होईल अशी एक व्याख्या करता येत नाही. दहशतवादाची नेमकी व्याख्या करण्याबाबत एकमत नाही. कारण स्वातंत्र्ययुध्द, सशस्त्र बंडखोरी, विद्रोह आणि दहशतवाद या सर्व संज्ञा पर्यायी अर्थ असणाऱ्या आहेत असे समजून त्यांच्या हेतूपुर्वक वापर केला जातो. उदा. जम्मू—काश्मीरमध्ये स्वातंत्र्य सैनिक मुक्तीसाठी लढत आहेत असा पाकिस्तानचा प्रचार सुरू असतो. काश्मीरची जनता लष्कर, पोलिस आणि शासनाच्या अत्याचारविरूध्द विद्रोह करीत आहे, असे पाकिस्तानचे म्हणणे असते.

दहशतवादी कारवायांना उघडपणे किंवा छुप्या पध्दतीने पाठिंबा देणारी काही राष्ट्रे आहेत. दुसऱ्या शब्दात आपला राजकीय स्वार्थ साधण्यासाठी काही राष्ट्रे दहशतवाद या संज्ञेच्या नेमक्या व्याख्येबाबत नेहमीच आपली मतभिन्नता व्यक्त करीत असतात. म्हणूनच दहशतवादाच्या विरोधात खऱ्या अर्थाने अद्यापही 'जागतिक लोकमत' निर्माण झालेले नाही, से म्हणता येईल.

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रसारखीच स्थिती देशांतर्गत राजकारणातही असते. उदा. 'नक्षलवाद' हा दहशतवादाचाच एक प्रकार आहे की नाही? याबाबत राजकीय पक्षाचे नेते, पत्रकार, अभ्यासक इत्यादीमध्ये एकमत नाही. आदिवासींवर शासन, जंगलचे ठेकेदार, व्यापारी, सावकार इत्यादींद्वारे अन्याय व अत्याचार होतो. ते अनेक शतकांपासून वंचिततेच्या स्थितीत आहेत. शोषणासारख्या प्रतिकूल परिस्थितीविरूध्द आदिवासींची उग्र स्वरूपाची प्रतिक्रिया म्हणजे नक्षलवादी चळवळीतील हिंसक घटना होय असे मत काही राजकीय नेते, पत्रकार व अभ्यासक व्यक्त करीत असतात. यामुळेच नक्षलवादाच्या विरोधात खऱ्या अर्थाने अद्यापर्यंत 'भारतीय लोकमत', निर्माण झालेले नाही असे म्हणता येईल.

काही अभ्यासकांनी दहशतवादाची व्याख्या केलेली आहे. उदा. पॉल विल्किन्सच्या मते, ''दहशतवाद हे राजकारणात ब्लॅकमेल करण्याचे शस्त्र आहे. म्हणजे काही वा मूठभर लोकांच्या इच्छांना बहुसंख्यकांच्या मनाविरूध्द त्यांच्यावर जबरदस्तीने लागू करण्याचे ते शस्त्र आहे.''

(iii) दहशतवादाची पध्दती व उद्दिष्टे :

दहशतवादी चाकोरीबध्द अथवा निश्चित अशी ठरलेली एक पध्दती नाही. दहशतवादी कृत्ये करणारी संघटना आणि त्या संघटनेचे सदस्य त्यांना सोईची व योग्य होईल अशा पध्दतीचा अवलंब करतात. उदा. गावठी बॉम्ब व मानवी बॉम्बपासून आर.डी.ढक्स. यासारख्या अतिभयंकर स्फोटकापर्यंत विभिन्न प्रकारच्या स्फोटकांचा आणि शस्त्रास्त्रांचा उपयोग दहशतवादी कृत्ये करण्यासाठी केला जातो. रेल्वे स्टेशन, बस स्टॅड, चित्रपगृहे, बाजाराचे केंद्र यासारख्या गर्दीच्या आणि शहरामधील महत्वाचा ठिकाणी स्फोट घडवून आणण्याचे कृत्य दहशतवाद्यांकडून केले जाते, विमान त्यामधील प्रवाशांसह पळवून नेले जाते. दहशतवादी कृत्य केल्यानंतर शासनाचे आणि जनतेचे लक्ष आकर्षित होईल आणि भरपूर प्रसिध्दी मिळेल अशा पध्दतीचा अवलंब दहशतवाद्यांकडून केला जातो. दहशतवाद्यांच्या प्रमुख उद्दिष्टांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(१)शत्रूपक्ष असणाऱ्या समाजाचे नेते, सर्वसामान्य जनता वैद्यकीय? अभियांत्रिकी, लष्कर यासारख्या विविध क्षेत्रातील श्रेष्ठीजन वर्ग हया सर्वांमध्ये जबरदस्त स्वरूपात भीतीची भावना निर्माण करणे हा दहशतवादाचा प्रमुख उद्देश असतो.

(२)आपल्या मागण्या मंजूर करून घेण्यासाठी शासनावर आणि सत्ताधारकांवर दबाव आणणे हे त्यांच्या कृतीमागील प्रमुख प्रयोजन असते.

(३)शत्रूपक्षाचे मनोधैर्य खचविणे हे त्यांचे एक प्रमुख ध्येय असते.

(४)शासनाविरूध्द असंतोष असणाऱ्या लोकांचा अचूकपणे फायदा दहशतवादी घेतात अशा लोकांचा खुषीने आणि ते शक्य न झाल्यास जोरजबरदस्तीने पाठिंबा मिळविणे हे त्यांचे एक उद्दिष्ट असते.

(iv)भारतामधील दहशतवाद :

भारताने स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या काळात जमातवादी दहशतवादाला तोंड दिले होते. भारत—पाकिस्तान फाळणीनंतर सरकारने प्रयत्नपूर्वक जमातवादी दहशतवादावर नियंत्रण मिळविले. १९५१ मध्ये नागालॅंडमध्ये दहशतवादाचा प्रारंभ झाला. यानंतरच्या काळात विभिन्न प्रांतात दहशतवाद पसरला असल्याचे दिसून येते. भारताच्या विभिन्न घटक राज्यातील दहशतवादाचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(१)जम्मू—काश्मीरमधील दहशतवाद : जम्मू—काश्मीर राज्यात 'जमाते इस्लामी' 'प्लेबिसाइट फ्रंट' यासारख्या संघ्टना व पक्ष १९४७ पासूनच भारतातून फुटून निघण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. परंतु गेल्या १५ वर्षात फुटीरतावादाला दहशतवादाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. जम्मू—काश्मीरला एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून दर्जा प्राप्त व्हावा. ते पाकिस्तानमध्ये विलित करण्यात यावे या दोन विचारांचे समर्थन करणारे दोन गट आहेत. या दोन्ही गटांना पाकिस्तानकडून सर्व प्रकारचे सहाय्य हिमळते. याशिवाय अफगाण, सुदानी, अरब यासारख्या परकीय भाडोत्री अतिरेक्यांचा काश्मीरमधील दहशतवादामध्ये सर्वात जास्त सहभाग आहे. पाकिस्तानमधील आय.एस.आय. ही गुप्तचर संघटना जम्मे—काश्मीरमधील दहशतवादाचे मार्गदर्शन व नियंत्रण करते.

पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद्यांनी पध्दतशीरपणे काश्मीर खोऱ्यातील सुमारे तीन लक्ष हिंदू पंडितांना तेथून हाकलून देण्यात यश मिळविले आहे. हे हिंदू काश्मीरी पंडित आपल्याच देशात निर्वासित म्हणून जीवन जगत आहेत. १९८८ पासून काश्मीर आणि संपूर्ण भारतात राजकीय अस्थैर्य निर्माण करणे, भारताच्या आर्थिक विकासाची गती मंद करणे त्यांनी हे आपले उद्दिष्ट निश्चित केले आहे. यासाठीच त्यांनी भारताच्या संसदेवर आणि जम्मू—काश्मीरमधील विधानसभेवर हल्ला करण्याची योजना अंमलात आणली.

(२)पंजाबमधील दहशतवाद : आज पंजाबमधील दहशतवाद जवळजवळ संपुष्टात आला आहे. १९८१ पासून पंजाबमधील दहशतवादाने अत्यंत उग्र रूप धारण करण्यास सुरूवात केली. १९८२—८३ या वर्षात पत्रकार, शिक्षक, विद्यार्थी, स्थनिक व प्रादेशिक स्तरावरील नेते अशा शेकडो निरपराध लोकांची हत्या दहशतवाद्यांनी केली. संत जर्नालसिंग भिंद्रानवाले यांनी पंजाबभर विखुरलेल्या सर्व दहशतवाद्यांना एकत्र केले. अमृतसरच्या सुवर्ण मंदिरात शस्त्रास्त्रांचा व स्फोटकांचा साठा जमा केला. यामुळे सुवर्ण मंदिरात अत्यंत दहशतीचे वातावरण निर्माण झाले होते. शेवटी ६ जून १९८४ रोजी सरकारने लष्करी कार्यवाही केली. त्यात भिंद्रानवाले मारले गेले.

३० ऑक्टो. १९८४ रोजी झालेल्या इंदिरा गांधीच्या हत्याकांडानंतर पंजाबमध्ये जमातवादी दहशतवाद चांगलाच फोफावला. शेवटी सर्वप्रथम रिबेरो आणि त्यानंतर के.पी.एस. गिल या दोन कर्तबगार पोलिस अधिकाऱ्यांच्या हाती पंजाबमधील दहशतवादाचा बिमोड करण्याची सूत्रे सोपविण्यात आली. त्यांनी पंजबामधील जमातवादी दहशतवाद निपटून काढण्यात यश मिळविले.

(३)नक्षलवाद्यांचा दहशतवाद : पश्चिम बंगालमध्ये 'नक्षलवादी' नावाचे एक खेडे आहे. तेथे १९६७ मध्ये शेतकऱ्यांचे एक स्वयंस्फूर्त आंदोलन सुरू झाले. प्रारंभही हे आंदोलन स्थानिक स्वरूपापुरतेच मर्यादित होते. पुढे चारू मुझुमदार, कानू संन्याल, विनोद मिश्र या नेत्यांनी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष सोडून नव्या माओवादी पक्षाची स्थापना केली. या अति जहालवादी गटाकडून चालविली जाणारी ही चळवळ 'नक्षलवादी चळवळ' म्हणून नावारूपाला आली.

नक्षलवादी भागात ही चळवळ सुमारे तीन वर्षे सुरू होती. हा उठाव फसला तरीही भूमिगत झालेल्या कार्यकर्त्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम राखून क्रांती अद्याप संपली नसल्याचे घोषण केली. आज भारताच्या विविध भागात नक्षलवाद्यांचे २७ गट कार्यरत आहेत. या सर्वांची 'हिंसाचारातून क्रांती' घडवून आणण्याच्या विचारांवर पूर्ण श्रध्दा आहे. बटाईदारांच्या प्रश्नातून निर्माण झालेले नक्षलवादी आंदोलन आज त्या प्रश्नापासून पूर्णपणे दूर गेले आहे. आता केवळ शेतकरी व शेतमजूरांचेच नाही तर सर्वच शोषित वर्गाचे प्रश्न सोडविण्यापर्यंत त्यांच्या कार्यक्षेत्राचे क्षितिज विस्तारले आहे. आदिवासींचे निवासस्थान असणाऱ्या भागातील सरकारी अधिकाऱ्यांचा भ्रष्टाचार, जंगल खात्याकडून आणि ठेकेदारांकडून आदिवासींना मिळणारी तुटपुंजी मजुरी या दोन प्रश्नांच्या सोडवणुकीवर या चळवळीने आपले लक्ष केंद्रीत केले आहे.

(४)ईशान्य भारतातील दहशतवाद : स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातून फुटून निघून स्वतंत्र नागालॅंड निर्माण करण्यासाठी सशस्त्र संघर्ष सुरू केला. त्यांचा हा संघर्ष डॉ. फिजोच्या नेतृत्वाखाली सुरू होता. पुढे स्वतंत्र नागालॅंड या घटकराज्याची निर्मिती करण्यात आली. त्यामुळे नागांच्या आंदोलनाची तीव्रता काहीशी कमी झाली. १९८० मध्ये बंगला देशी घुसखोरांच्या प्रश्नांवर आसामध्ये आंदोलन सुरू झाले. या आंदालनालाही हिंसक वळण लागून त्यात सुमारे पाच हजार लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले. नागानंतर मिझो टोळयांनीही लाल डेंगाच्या नेतृत्वाखाली दहशतवादी कारवाया सुरू केल्या. मिझोराम घटक राज्यांच्या निर्मितीनंतर ही चळवळ थोडीशी मंदावली. परंतु अद्यापही आसाम आणि त्या सभोवताल असणाऱ्या मणीपूर, त्रिपूरा इत्यादी सात राज्यांमध्ये उल्फा, बोडो या गटांच्या दहशतवादी कारवाया सुरूच आहेत. त्यात निरपराध नागरिकांप्रमाणेच सशस्त्र दलांचे शूर जवान आणि अधिकारीही बळी जातात.

(v)उपाययोजना :

भारतातील दहशतवादी आटोक्यात आणण्यासाठी सर्वप्रथम राजकीय पक्षांमध्ये एकमत निर्माण व्हावयास पाहिजे. अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे व वेगवान वाहतुकीची साधने यांचा पुरवठा करून दहशतवादाशी मुकाबला करणाऱ्या सशस्त्र दलाची शक्ती वाढविणे आवश्यक आहे. दहशतवादी गुन्हेगारांना कठोर शिक्षा देण्यासाठी ताडा, पोटा यासारखे कायदे करणेही आवश्यक आहे. या सर्व अल्कालीन उपाययोजनेसोबतच कार्यक्षम प्रशासन, आर्थिक विकास, सहिष्णूता आणि परस्पर सद्भाव निर्माण करणे यासारखी दीर्घकालीन उपाययोजना करणे देखील आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :—

१)रा.ज.लोटे—भारतीय शासन आणि राजकारण,पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर — ४४००३२.
२)रा.ज.लोटे — राज्यशास्त्रीय सिध्दांत, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर — ४४००३२.
३)रा.ज.लोटे— भारतीय शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर — ४४००३२.
४)डॉ. अलका देशमुख — भारतीय लोकशाही प्रक्रिया, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर — ४४००१०.
५)डॉ. विनोद गायकवाड — भारतीय लोकशाहीतील स्थित्यंतरे, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर — ४४००१०.
६) https://www.fundamental.in
७) https://www.mpsctoday.com
८) https://www.mpscworld.com
९) https://mr.m.wikipedia.org

शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा अभ्यास

दिनेश म. ढेंगळे
सहा. प्रा. मानसशास्त्र पुरूषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय,नागपूर

सारांश(Abstract)

प्रस्तुत संशोधनाकरिता शेतकरी कुटुंबातील युवक व शेतकरी कुटुंबातील नसलेले युवक यांच्या व्यक्तिमत्व आणि निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा अभ्यास करणे हा अध्ययनाचा उद्येश आहे. याकरीता एकुण ६० युवक शेतकरी कुटुंबातील ३० व शेतकरी कुटुंबातील नसलेले ३० युवक घेतले. सांखिकीय विश्लेषणाकरीता मध्यमान, प्रमाणविचलन,ज चाचणी यावरून प्राप्त निष्कर्ष खालीलप्रमाणे : शेतकरी कुटुंबातील युवक आणि इतर युवक यांच्या मध्ये शेतकरी कुटुंबातील युवकांमध्ये रडणे, हसणे, इतरांची मदत घेणे या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रिया इतर युवकांपेक्षा अधिक आहेत. शेतकरी कुटुंबातील नसलेल्या युवकांमध्ये विनोद करणे, मुक्त बोलणे, हस्तांदोलन, आंतरनिरीक्षण आणि स्वप्न पाहणे या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रिया शेतकरी कुटुंबातील युवकांपेक्षा अधिक आहे.

वर्तनामध्ये सामान्य स्थिती ठेवण्याकरीता व्यक्ती अहमच्या संरक्षण यंत्रणाचा वापर करतात. असे डॉ. सिग्मड फॉईन्ड यांनी सांगीतले आहे. प्रस्तुत संशोधन अध्ययनामध्ये निसर्गदत्त आत्मसरंक्षक प्रतिक्रीया घेण्यात आल्या आहे. ज्या व्यक्ती आपल्या दैनंदिन व्यवहारात उपयोग करतात. जसे हसणे, रडणे, हस्तांदोलन करणे, मनमोकळेपणाने बोलणे, आत्मपरिक्षण करणे, स्वप्न पाहणे, इतरांची मदत घेणे इत्यादींचा समावेष निसर्गदत्त संरक्षण यंत्रणामध्ये करण्यात आलेला आहे. या सर्व नैसर्गिक प्रतिक्रिया आहेत. व्यक्ती या सर्व प्रतिक्रिया ंचा वापर स्वतः च्या वर्तणाला सामान्य ठेवण्याकरीता करीत असतात.

समस्या सुत्रण :- शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्या व्यक्तिमत्व आणि निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांमध्ये फरक दिसून येईल का?

उद्दिष्ट्ये :-

१) शेतकरी कुटुंबातील युवकांमधील आत्मसंरक्षक प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
२) शेतकरी कुटुंबातील नसलेल्या युवकांमधील नैसर्गिक संरक्षण प्रतिक्रियांचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्य :- प्रस्तुत संशोधन अध्ययनामध्ये खालील गृहीतकल्पना आधारभुत आहेत,

१) शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्यातील व्यक्तिमत्व या घटकांसंबंधी लक्षणीय फरक दिसून येईल.
२) शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्यात निसर्गदत्त संरक्षण प्रतिक्रियांचा लक्षणीय फरक दिसून येईल.

संशोधन पध्दती

नमुना

प्रस्तुत संशोधन अध्ययनामध्ये एकून ६० (छ त्र ६०) हे सर्व युवक २१ ते ३० या वयोगटातील आहे. ३० (द त्र ३०) युवक शेतकरी कुटुंबातुन व (दत्र ३०) शेतकरी कुटूंबातील नसलेले घेण्यात आलेले आहे. हे सर्व युवक उमरेड तालुक्यातील राहणारे आहेत. या युवकांचा आर्थिक सामाजिक दर्जा सर्वसामान्य आहे.

साहित्य/मापके

प्रस्तुत संशोधनामध्ये खालील मापकांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

१)निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियां चाचणी (ण्क्ण्डण्) हि चाचणी डॉ. रूपश्री खुबाळकर यांनी प्रमाणीत केलेली आहे. या चाचणीमध्ये एकुन ८ निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रीया घेण्यात आलेल्या आहेत. रडणे, विनोद करणे, मित्रांसोबत मुक्त बोलणे, इतरांची मदत घेणे, हस्तांदोलन करणे, आंतरनिरीक्षण करणे आणि स्वप्न पाहणे. या प्रतिक्रयाचां वापर मागील तिन महीण्यांमध्ये कितीदा केला आणि एका वर्षामध्ये कितीदा केला असे दोन भागामध्ये प्रतिक्रया घ्यायच्या आहेत. याकरीता पाच पर्याय दिलेले आहेत. जसे छमअंतए त्मतमसलए`वउम भ्उमेए डंदलजपउमेए वजिमदण्या पर्यायापैकी व्यक्ति संरक्षक यत्रंणचे ा जसा वापर केला असेल त्यानुसार त्याला दिलेल्या पर्यायासमोर (√) अशी खुन करून आपली प्रतिक्रया दयायची आहे. ही चाचणी व्यक्तिगत आणि सामुहीक अशी दोन्ही प्रकारेप्रशाशित करता येते. चाचणी प्रशाशित करतांना दयावयाच्या सुचना चाचणीमध्ये दिलेल्या आहेत. चाचणीमध्ये दिलले या प्रतिक्रीयांचे गुणांकीकरण करीता ०,१,२,३,४ याप्रमाणे दिलेल्या पर्यायांना गुण दयायचे आहे.

कार्यात्मक व्याख्या

शेतकरी कुटूंबातील युवक :- ज्यांच्याकडे शेती असते अशा कुटूंबातील २१ ते ३० वयोगटातील युवक नैसर्गिक संरक्षण यंत्रणा ज्यामध्ये दैनंदिन व्यवहारात व्यक्ति ज्या ८ संरक्षक यंत्रणाचा वापर करतो, जसे हसणे, रडणे, स्वप्न पाहणे, मनमोकळेपणाने बोलणे, हस्तांदोलन करणे, आत्मपरीक्षण करणे यालाच नैसर्गिक संरक्षक यंत्रणा असे म्हणतात.

सशोधन आराखडा

प्रस्तुत सशोधन अध्ययनामध्ये खालील संशोधन आराखडयाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. दोन समुह आराखडा (ज्व.हमवनच कमेपहद) (शेतकरी कुटूंबातील युवक आणि इतर युवक)

फलिते आणि त्यांचे सांख्यिकीय विष्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये शेतकरी कटूंबातील युवकांचे व्यक्तीमत्त्व आणि निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा अभ्यास करणे हा अध्ययनाचा उद्देश आहे. निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रिया (प्क्डत) शेतकरी कुटुंबातील असलेले युवक आणि नसलेले युवक त्यांच्यामध्ये निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांच्या वापराचे शतमान दर्शविणारा तक्ता

तक्ता क्र. १

	१		२		३		४		५		६		७		८	
	रडण		विनाद करण		हसण		मक्त बालण		मदत घण		हस्तआदा लन		आतरनिरी क्षण		स्वप्न पाहण	
	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ
शतकरी कटबातील यवक	४२.५	५७.५	४८.३	५१.६	६५.८	३४.१६	६८.३	३१.६	६३.३	३६.६	५१.६	४८.३	३७.५	६२.५	८३.३	१६.६
	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ	.	इ
शतकर कटबातील नसलल यवक	२८.३	७१.६	५८.३	४१.६	६२.५	३७.५	७१.६	२८.३	५५.८	४४.१	५४.१	४५.८	४१.६	५८.३	८७.५	१२.५

निसर्गदत्त संरक्षक प्रतिक्रियांचा वापर करण्याचे शतमान b =
निसर्गदत्त संरक्षक प्रतिक्रिया ंचा वापर न करण्याचे शतमान

आलेख क्र. १ शेतकरी कुटूंबातील असलेले युवक व नसलेले युवक यांच्यामध्ये निसर्गदत्त संरक्षक प्रतिक्रिया वापरण्याचे प्रमाण स्तंभालेख. शेतकरी कुटुंबातील असलेले युवक

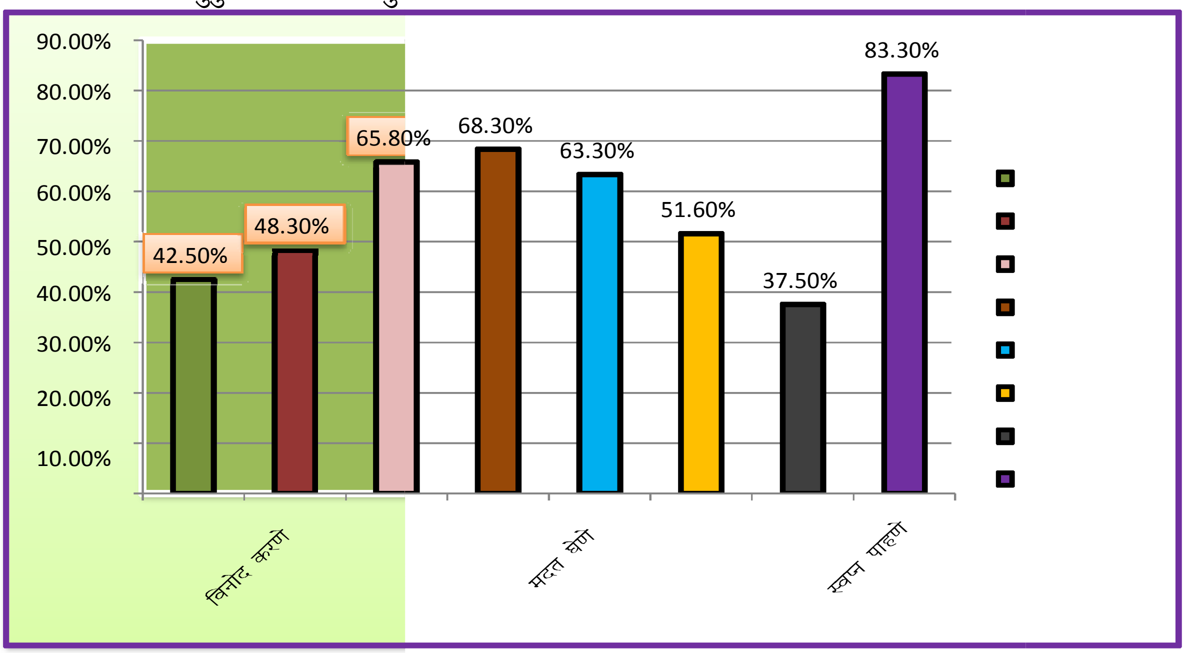

आलेख क्र. २ शेतकरी कुटुंबातील असलेले युवक व नसलेले युवक यांच्यामध्ये निसर्गदत्त संरक्ष वापरण्याचे प्रमाण स्तभालेख शेतकरी कुटूंबातील नसलेले युवक

विश्लेषण शेतकरी कुटूंबातील युवक रडणे ४२.५ टक्के, हसणे ६५.८ टक्के, इतरांची मदत घेणे ६३.३ टक्के या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रिया चे प्रमाण शेतकरी कुटूंबातील नसलेल्या युवकांपेक्षा अधिक आहे. शेतकरी कुटूंबातील युवक आणि शेतकरी कुटूंबातील नसलेल्या युवकांपेक्षा विनोद करणे ४८.३ टक्के, मुक्त बोलणे ६८.३ टक्के, हस्तांदोलन करणे ५१.

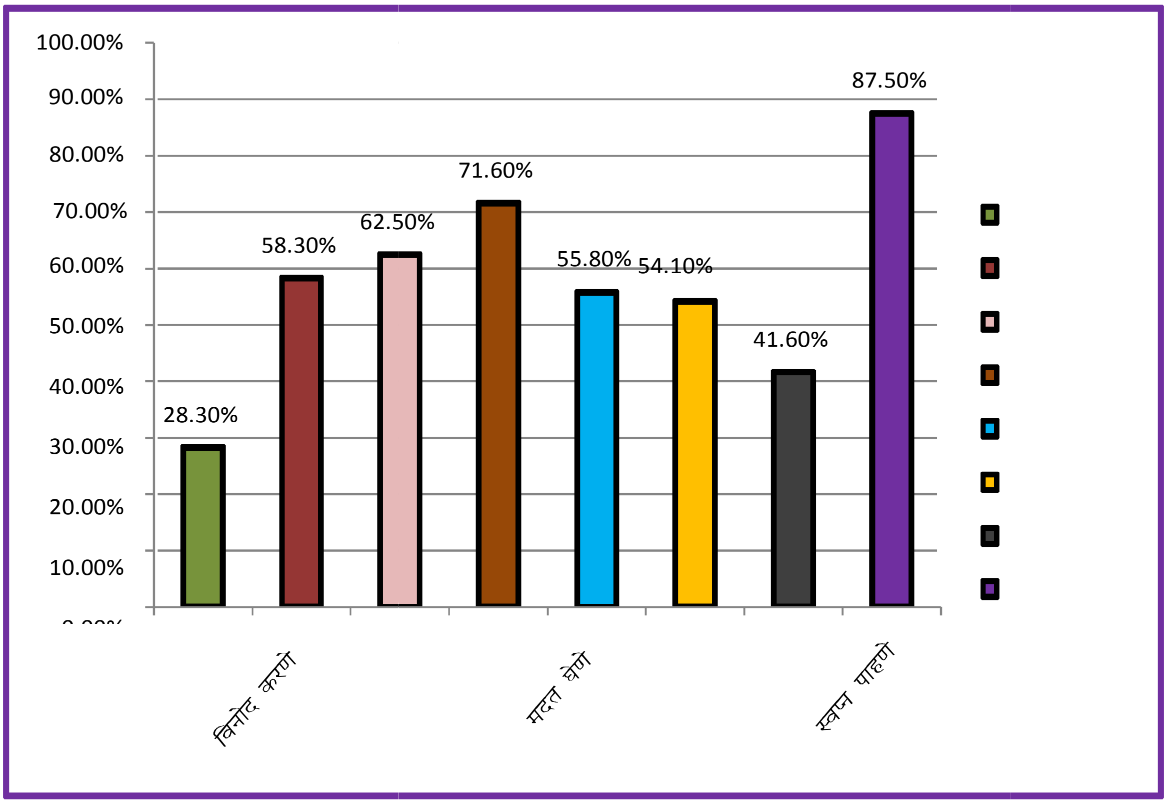

६ टक्के आंतरनिरीक्षण करणे ३७.५ टक्के आणि स्वप्न पाहणे ८३.३ टक्के या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा वापर करण्याचे प्रमाण कमी आहे. शेतकरी कुटूंबातील युवक रडणे ५७.५ टक्के, विनोद करणे ५१.६ टक्के, निसर्गदत्त प्रतिक्रियांचा वापरांचे प्रमाण कमी आहे. शेतकरी कुटुंबातील युवक विनोद करणे ४८.३ टक्के, मुक्त बोलणे ६८.३ टक्के, इतरांची मदत घेणे ६३.३, हस्तांदोलन करणे, ५१.६ या निसर्गदत्त प्रतिक्रियांच्या वापराचे प्रमाण अधिक आहे. शेतकरी कुटूंबातील नसलेले युवक रडणे ७१.६ टक्के आणि आंतरनिरीक्षण ५८.३ टक्के या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांच्या वापराचे प्रमाण कमी आहे. शेतकरी कुटूंबातील नसलेले युवक मुक्त बोलणे ७१.६ टक्के इतरांची मदत घेणे ५५.८ टक्के हस्तांदोलन करणे ५४.१ टक्के आणि स्वप्न पाहणे ८७.५ टक्के या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांच्या वापरांचे प्रमाण अधिक आहेत. स्तभालेख क्र. १ व २ वरून असे दिसुन येते

सारांष :-शेतकरी कुटूंबातील युवकांमध्ये रडणे, हसणे, आणि इतरांची मदत घेणे, या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचे वापरण्याचे प्रमाण शेतकरी कुटूंबातील नसलेल्या युवकांपेक्षा अधिक आहेत. शेतकरी कुटूंबातील नसलेल्या युवकांमध्ये विनादे करणे, इतरांसोबत आंतरनिरीक्षण करणे, आणि स्वप्न पाहणे या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचे वापरण्याचे प्रमाण शेतकरी कुटूंबातील युवकांपेक्षा अधिक आहेत.

शेतकरी कुटूंबातील युवक आणि इतर युवक यांच्यामध्ये आत्मसंरक्षक निसर्गदत्त प्रतिक्रियांचा अभ्यास करणे हा अध्ययनाचा उद्देश आहे. याकरीता एकुन ६० युवकांची नमुना म्हणुन निवड केली आहे. सांखिकिय विश्लेषणावरून प्राप्त **निष्कर्षाची चर्चा खालीलप्रमाणे**

निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रिया (प्क्डत) प्क्डत या चाचणीमध्ये एकुण ८ प्रतिक्रिया दिलेल्या आहेत. यांकरीता शेतकरी कुटूंबातील युवक स्वप्न पाहणे, मदत घेणे, मुक्त बालेणे, आणि हसणे या प्रतिक्रियांचा वापर अधिक करतात. शेतकरी कुटूंबातील नसलेले युवक स्वप्न पाहणे, मुक्त बोलणे, हसणे आणि विनोद करणे या प्रतिक्रयांचा अधिक वापर करतात. शेतकरी कुटूंबातील युवकांमध्ये रडणे, हसणे आणि इतरांची मदत घणे या प्रतिक्रियेंचे प्रमाणे इतर युवकांपेक्षा अधिक आहे. रडणे ही प्रतिक्रिया शेतकरी कुटूंबातील युवकांमध्ये इतर युवकांपेक्षा अधिक आहे. कारण शते जमिनीमध्ये उत्पादन घेणे हे

अधिक प्रमाणत निसर्गावर अवलंबुन असते. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी स्वतःकरीता केलेल. नियोजन पूर्ण होइलच यांची त्याला संर्पण खात्री नसते. म्हणून परीस्थितीशी त्यांचे वर्तन स्वतःमध्ये अपूर्ण राहीलेल्या इच्छा तो रडण्याच्या माध्यमातून व्यक्त करतो.
हसणे ही प्रतिक्रिया शेतकरी कुटूंबातील युवकामंध्ये इतर युवकांपेक्षा अधिक प्रमाणत आहे. कारण शेतकरी हा आर्थिक दृश्ट्या मागासलल्या आहे. म्हणुन वर्तन करतांना माघार घेणे. या प्रवृत्तीचे प्रमाण त्यांच्यामध्ये अधिक असते. म्हणून समाजात वर्तन करताना समोरच्या व्यक्तीला ते हसण्याचे प्रतिक्रिया ते देत असतात. म्हणून हसणे या प्रतिक्रियचे ेप्रमाण शेतकरी कुटूंबातील युवकामध्ये अधिक आहे. (ग्रिफिन, आर. मॅथ्यु. फॉन्गिला े, ए. एडवर्ड. (२००३) यांच्या अध्ययनातुन शेतकऱ्यांची जीवनशैली व हास्य त्यांच्या बाजारपेठेतील विक्रिया व उत्पादनावर अवलंबून असते असे दिसुन आले.) इतरांची मदत घेणे या प्रतिक्रियचे प्रमाण शेतकरी युवकांमध्ये अधिक आहेत. कारण शेती व्यवसाय हा आर्थिकदृश्ट्या मागासलेल्या आहे. तसेच शेती निसर्गावर अवलुबुन आहे. यामुळे शेतकरी युवक हा आपले शिक्षण घेत असतात. शेतीची कामे सुदधा करतो. यामुळे शिक्षण घेणे घरच्या जबाबदाऱ्या सांभाळणे आणि शेतीमध्ये काम करणे अशी अनेक कामे एकाच वेळी युवकाला पुर्ण करावी लागत असल्यामूळे त्याला इतरांची मदत घेणे ही त्यांची गरज आहे. म्हणुन शेतकरी कुटूंबातील युवकांमध्ये इतरांची मदत घेणे इतर युवकांपेक्षा अधिक आहे. (हसन आणि जॉन (१९८७) यांच्या अध्ययनातुन असे दिसून आले की, व्यवसायाचा विस्तार व उत्पन्न घेण्यासाठी आर्थिक मदत शेतकरी घेतात.) शेतकरी कुटूंबातील नसलेले युवकांमध्ये विनोद करणे मुक्त बोलणे, हस्तादोलन करणे, आणि स्वप्न पाहणे या प्रतिक्रियांचे प्रमाण शेतकरी कुटूंबातील युवकांपेक्षा अधिक आहे. इतर युवक हे यर्व शेतकरी कुटुंबातील नाहीत. यांच्या घरी वडील नौकरी करणे व्यवसाय करणे आणि इतर व्यवसाय आहेत. म्हणून विनादे करणे, मुक्त बोलणे, हस्तादोलन करणे आणि स्वप्न पाहणे या प्रतिक्रियांचे प्रमाण अधिक आहे. दोन्ही समुहातील युवकांच्या एकत्रीत विचार केल्यास विनोद करणे, हसणे, मुक्त बोलणे, हस्तादोलन करणे, आणि स्वप्न पाहणे या प्रतिक्रियांचे प्रमाण दोन्ही समुहातील युवकांमध्ये वापरण्याचे प्रमाण अधिक आहे.

निष्कर्ष

शेतकरी कुटूंबातील युवक आणि इतर युवक यांच्यामध्ये व्यक्तिमत्व आणि निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियाचा अभ्यास केला असता खालील निष्कर्श प्राप्त झाले

३) शेतकरी कुटूंबातील युवकांमध्ये रडणे, हसण्यावर नेणे, इतरांची मदत घणे या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रया इतर युवकांपेक्षा अधिक आहेत

४) शेतकरी कुटूंबातील नसलेल्या युवकांमध्ये विनोद करणे, मुक्त बोलने, हस्तांदोलन, आंतरनिरीक्षण आणि स्वप्न पाहणे या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षण प्रतिक्रीया शेतकरी कुटूंबातील युवकांपेक्षा अधिक आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सबलीकरण समस्या आणि उपाय

प्रा डॉ. साधना डी. वाघाडे
सहाय्यक प्राध्यापक गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कला , वाणिज्य व विज्ञान पदवी महाविद्यालय,पेट्रोल पंप (जवाहरनगर)
ता.जि. भंडारा

प्रस्तावना –

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला चळवळीचे तीन टप्पे (१) १९४७ पासून ते १९७० च्या दशकातील राष्ट्रबांधणीच्या कार्याला प्राधान्य दिले गेले. अर्थात संविधानात अंतर्भूत मूलभूत हक्क व राज्याची मार्गदर्शक तत्वे या मध्ये स्त्रियांचे हक्क व अधिकार यांना योग्य न्याय देण्याचा प्रयत्न केला गेला. (२) या तरतुदीच्या अंमलबजावणीतील अपयशामुळे १९७० च्या दशकात स्त्री–चळवळीचा स्वातंत्र्योत्तर काळातील दुसरा टप्पा सुरू झाला. या टप्प्यामध्ये असमान वेतन, स्त्रियांचे 'अकुशल' कामगारात वर्गीकरण, विनामोबदला श्रम, सामाजिक संस्थामधील (जात,धर्म वर्ग, कुटुंब इ.) सत्तेच्या संरचनेतली पुरूषी वर्चस्व या समस्यावर भर होता'(३) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील २१ व्या शतकातील टप्प्यामध्ये स्त्री–चळवळ, स्त्री–पुरूष समानतेच्या पलीकडे जाऊन स्त्रियांची वैयक्तिक जीवन ठरवण्याची सत्ता व त्यांचे सक्षमीकरण यासारख्या मुद्यावर प्रकाश टाकले गेले. भारतामध्ये स्त्री चळवळीचा एक प्रवाह वरील आढाव्यावरुन स्पष्ट होतो. आजही अनेक गंभीर स्त्री–समस्या भारतीय समाजासमोर उभ्या आहेत. रुढी परंपरांचा पगडा, प्रत्येक धर्मातील खासगी जीवन नियंत्रित करणारे धार्मिक कायदे (धर्मशास्त्र, शरीया इ.) विपरीत स्त्री–पुरुष प्रमाण (९३३ : १०००) समान नागरी कायद्याचा अभाव, कौटुंबिक हिंसा, हुंडाबळी, बलात्काराच्या घटना, नोकरी करणा–या स्त्रियांचे प्रश्न यासारख्या समस्यांना महिला समाजाला आजही तोंड द्यावे लागते. या समस्यांचे आकलन व त्यावरील उपाय यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

वेगवेगळया वर्गातील, जाती–जमातीमधील, प्रदेशामधील महिला समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. शहरी महिलांच्या समस्या, ग्रामीण व शेतमजूर असणा–या महिलांच्या समस्या, भटक्या व आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या समस्या वेगवगळया स्वरूपाच्या आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने स्त्री पुरूष समानतेचे तत्व मान्य करून जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात प्रवेश करण्याचे स्त्रीला स्वातंत्र्य दिले. परिणामी स्त्रियांच्या स्थितीत जलद गतीने परिवर्तन होण्यांस मदत झाली. भारतीय राज्य घटनेतील तत्वानुसार स्त्री–पुरुष भेदभाव न मानता महिलांना समानतेचा अधिकार, मालमत्तेचा अधिकार, स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सहभागी होण्याचा अधिकार दिला. रोजगाराचा, मोफत व सक्तीचे शिक्षण, आरोग्य संवर्धन इ.चे अधिकार प्राप्त झाले. तसेच १९९२ मधील ७३ व्या घटना दुरुस्तीने तर स्त्रीयांना राजकारणांत आरक्षणही देण्यांत आले. त्यामुळे साहजिकच भारतीय स्त्रीयांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडून आले.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून अनेक काळ लोटले तरीही भारतीय समाजातील एक मोठा घटक असलेल्या महिलांना स्वातंत्र्याचा पूर्णपणे लाभ मिळत नाही आहे. या महिलांच्या संरक्षणासाठी व सबलीकरणासाठी आतापर्यंत अनेक कायदे करण्यांत आले. पण तरीही महिलांवर विविध प्रकारे अन्याय हा होतच असल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे महिलांच्या या प्रश्नांकडे अधिक गांभिर्याने पाहण्याची आवश्यकता आहे. महिलांचे प्रश्न कोणते आहेत ते सोडविण्यासाठी आतापर्यंत कोणी व कशाप्रकारचे प्रयत्न केले आहेत. त्याला कितपत यश आले या सर्वांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या आणि प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करुन देणारी सबलीकरण ही प्रक्रिया आहे. समाजातील शतकानुशतके अबला समजल्या जाणा–या महिलांना सबल करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देणे हे महिला सबलीकरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. सर्वच समाजात व सर्वच काळात कमी जास्त प्रमाणांत लिंगभेदावर विषमतेमधून महिलांचे मोठया प्रमाणांवर शोषण झाले त्यामुळेच ही लिंगभेद आणि शोषणांवर आधारित सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था बदलून स्त्रीला पुरूषांच्या बरोबरीने प्रगती आणि

विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणारी व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न महिला सबलीकरणाच्या माध्यमातून केला जातो.

प्रत्येक यशस्वी पुरूषाच्या मागे एका महिलेचा सहभाग असतो. समाजात घडलेले अनेक महापुरूष स्त्रीमुळे घडले. राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्राबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर टेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला , सुनिता विल्यम्स, पी. टी.उषा, आणि इतर कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नांवलौकीक वाढविला आहे. राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व कीर्तीवंत छत्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुलेंची साथ होती म्हणून ज्योतीबा फुले महात्मा झाले. आणि इतकेच नव्हे तर , कौशल्यानंदन श्रीराम व अंजनीपुत्र हनुमान ही आपले देवप्रतिके स्त्रीच्या संस्काराचा आणि सृजनाचा आविष्कार आहे. मुळातच महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देणग्या पुरूषापेक्षा जास्त आहेत. महिलांमध्ये सहनशिलता, नाविन्यता, सौदर्याची जाणीव, बचतवृत्ती, संघप्रेरणा, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गत:च अधिक आहेत. स्त्री सृजनशिल आहे, कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री व पुरूष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे महिला आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. तीन 'प' अर्थात पिता,पती, आणि पुत्र यांच्या आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले आयुष्य काढते आहे. अगदी कामकाजी, व्यवसायी, नोकरदार महिलांशी चर्चा केली असता त्यादेखील स्वत:ला सक्षम मानत नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने महिला सबलीकरण म्हणजे फक्त कार्यक्रम, व्याख्यान आहे. पण तसे न होता वास्तविकतेत महिलांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव करून वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे होय. महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे. आणि त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ, व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे.

आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या ही महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकारव्दारे मातृदिवस, महिला दिन, बालीकादिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण यासोबत आज महिला सबलीकरण करतांना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणा—या विघातक प्रकृती अर्थात हुंडाप्रथा, स्त्रीभ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार असमानता इ.चा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट करुन समानता प्रस्थापित करणे, तसेच सामाजिक, घरगुती अन्याय व अत्याचार यांच्याविरूध्द कठोर कायदे व उपाययोजना करणे, त्याच—बरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. अशाप्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरूषांना हिनविणे किंवा त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठता सिध्द करणे असे नव्हे तर ,फक्त महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा, यांच्यासह समानतेने वागविणे होय. असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर ख—या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल. स्त्री शक्तीच्या रूपात देशात असलेले मनुष्यबळ विकसीत करून स्त्रीशक्तीचे **आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन** हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य व स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरते कागदोपत्री नाही तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. आपल्या भारत देशाला पूर्ण विकसीत बनविण्यासाठी व परीपूर्ण विकासाचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी महिला सबलीकरण महत्वाचे ठरेल.

महिलांचा जीवनस्तर उंच न होण्यासाठी मानव समुहाचा निम्मा हिस्सा जबाबदार आहे. अनेक प्रकारे हिनत्वाची वागणूक महिलेला मिळत आली आहे. हा भेदभाव दूर करून महिलाच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती करून व्यवस्थित चालविणे आणि लैंगिक समतेव्दारे समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन, केलेली कृती, यांचा समुच्चय म्हणजे महिला सबलीकरण होय.

महिलांनी फक्त 'चुल आणि मूल' याकडे लक्ष दिले पाहिजे असे अनेकांना वाटते.पण आता महिलांनी चुला आणि मुला सोबतच 'देश आणि विदेश' याकडेसुध्दा लक्ष देण्याची गरज आहे. मानवी हक्काविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळुनही, महिला निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा , प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. त्या पुरूषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्टया सक्रिय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे. आणि त्या घरगुती हिंसाचाराच्या बळी होण्याची शक्यता खूपच मोठी आहे. स्त्रियांची मानसिकता बदलणे हे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वत:

निर्णय घेवू शकत नाहीत. तिथे त्या पुरूषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात. त्यांची निर्णय क्षमता वाढणे गरजेचे आहे. घटनेने अनेक अधिकार दिलेले आहेत याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहचली पाहिजेत. महिला अजूनही १०० टक्के सक्षम नाहीत.

व्याख्या :— महिला सबलीकरण — कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करुन देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, आणि स्त्री—पुरूष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला महिला सबलीकरण असे म्हणतात.

महिला सबलीकरणाचे महत्वाचे मुर्दे :—

१) लैंगिक आरोग्य.
२) नैसर्गिक साधनसंपत्तीची (राखणावळ) जपवणूक
३) आर्थिक सक्षमता
४) शैक्षणिक सक्षमता
५) राजकीय सक्षमता
६) आर्थिक बचतगट
७) मानसिक सक्षमता

महिला आर्थिक सबलीकरण —

भारतातील बहुसंख्य महिला या घरकामांत गुंतलेल्या असतात. कमी उत्पादकतेची व कमी कौशल्याची कांमे महिलांकडे दिली जातात. म्हणून महिलांना आर्थिक क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले जाते. महिलांचे आर्थिकदृष्टया सबलीकरण होण्याचे प्रमाण व वेग कमी आहे. महिला या उपजिवीकेसाठी शेती, मजूरी, उद्योग, दुग्ध व्यवसाय इ.क्षेत्रात काम करत असतात. परंतु त्या कामाचे कधीच मोजमाप केले जात नाही त्यामुळे आर्थिक सबलीकरणाला चालना मिळत नाही.

विकसनशिल देशाचा विकास आणि महिलांचा विकास , यांचा अत्यंत जवळचा व प्रत्यक्ष संबंध आहे. भारताची निम्मी लोकसंख्या महिलांची असून, त्यांच्या सबलीकरणासाठी केंद्रशासन आणि राज्यशासन सतत प्रयत्न करीत असतात. महिलांना त्यांचे हक्क व अधिकाराची जाणिव करुन देणे आवश्यक आहे. तसेच त्यांचे मुलभूत हक्क व अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी व त्यांना संरक्षण देण्यासाठी अनेक घटनात्मक कायदेही तयार करण्यांत आले आहेत. महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे, महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविणे, आर्थिक व्यवहार आणि संपत्तीमध्ये सहभागी करणे, अशी अनेक उद्दिष्टे महिला सबलीकरणासाठी आवश्यक आहेत.

भारत सरकारने २००१ हे वर्ष ' महिला सबलीकरण वर्ष ' म्हणून जाहीर केले. त्या निमित्याने महिलांचा आर्थिक आणि सामाजिक परीस्थितीचा जो आढावा घेतला गेला , त्यात काही सकारात्मक आणि नकारात्मक बाबी दिसून आल्या. त्यामध्ये भारतातील विविध क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या महिलांनी केलेली सकारात्मक प्रगती केंद्रस्थानी ठेवून, तत्कालीन पंतप्रधानांनी स्त्री—शक्ती पुरस्कार सुरु केला. तसेच १९७५ हे साल संयुक्त राष्ट्रसंघात 'अ' दर्जाचे स्थान असलेल्या, आंतरराष्ट्रीय लोकशाही फेडरेशनने आणलेल्या ठरावानुसार आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषीत करण्यांत आले. तर ८ मार्च हा दिवस जगभरात '' जागतिक महिला दिन '' म्हणून दरवर्षी साजरा केला जातो. हे सर्व वर्ष, दिन साजरे करण्यामागे महिलांचे सबलीकरण, हा प्रमुख उद्देश आहे. लिंगभेद विरहीत विचारशक्ती जागृत करून ,स्त्री व पुरूष या दोघांनी मिळून नवे तत्वज्ञान विकसीत केल्यामुळेच, हवे असलेले सकारात्मक बदल घडून येतात. भारतीय राज्यघटनेने बहाल केलेला समानतेचा मूलभूत हक्क हा महिलांच्या विकासाचा भक्कम पाया आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने अनेक प्रत्यक्ष , अप्रत्यक्ष प्रयत्न झाले आहे. अनेक सामाजिक कायदे करण्यांत आले. या कायदयामुळे ब—याच प्रमाणात स्त्रियांवर लादलेल्या अयोग्यता दूर होण्यांस मदत झाली व त्यांना पुरूषांच्या बरोबरीने अधिकार दिले गेले. १९५५ ला विवाह विषयक कायद्याने महिलांना संरक्षण दिले. या कायदयाने मुलींकरीता विवाहाचे वय १५ वर्ष ठरविले. बहुविवाहाची प्रथा बंद केली. बहुपत्नीत्व हा कायद्यानुसार गुन्हा ठरला. स्वातंत्र्य प्राप्तीपूर्वी स्त्री शिक्षण संबंधात बरेच प्रयत्न झाले. पण स्वातंत्र्योत्तर काळातच या प्रयत्नांना खरी गती मिळाली.

उद्दिष्टये –
१) महिला सबलीकरणाचा अर्थ समजावून घेणे.
२) महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.
३) महिला सबलीकरणांसाठी विविध कालखंडात झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.
४) महिला सबलीकरणामधील अडथळयांचा अभ्यास करणे.
५) महिला सबलीकरणांवर उपाययोजना सूचविणे.

गृहितके:—
१) वर्तमान काळात महिलाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे.
२) महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढून सबलीकरण होत आहे.
३) महिला सबलीकरणांसोबत ती वर्तमान काळात असुरक्षित आहे.
४) विविध क्षेत्रातील विविध पदावर महिला नोकरीकरीत आहेत.
५) राजकारणांत दिवसेंदिवस महिलांचा सहभाग वाढत आहे.

महिला सबलीकरणाची वैशिष्टये:—
१) महिला पुरुष समानता.
२) महिलांना न्याय मिळवून देणे.
३) महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविणे.
४) राजकीय सहभाग वाढविणे.
५) महिलांचा शैक्षणिक विकास करणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिला सबलीकरणातील समस्या:—

१) जाणीव जागृतीचा अभाव :— घटनेने दिलेले अधिकार, शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व आरक्षण वगैरेचा फायदा घेवून ग्रामीण व शहरी भागातील काही महिलांची प्रगती होत आहे. तरी अद्यापही कितीतरी महिलांना त्याची जाणीव नसल्यामुळे ते त्याचा पुरेशा प्रमाणात लाभ घेत नाहीत.

२)पुरुषी वर्चस्व :— शेकडो वर्षापासून महिला ही अबला आहे. तिचे चूल आणि मूल हेच कार्यक्षेत्र आहे. तीने तेच कार्य करावे व पुरुषाने घराबाहेरील सर्व प्रकारची कांमे करावीत. कुटुंबातील सर्व प्रकाराच्या गरजांची पूर्तता एकटया पुरूषानेच पूर्ण करावेत त्यात त्याचा पूरूषार्थ आहे. असेच आतापर्यंत मानले जात असल्यामुळे जरी स्त्रिची शिक्षण घेण्याची, रोजगार करण्याची किंवा राजकीय क्षेत्रात सहभागी होण्याची इच्छा असली तरी तिला कुटुंबातील किंवा समाजातील पुरूषाकडून विरोध होतो. त्यातूनही जरी एखादी महिला नोकरी करीत असली तरी किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थेत एखाद्या पदावर गेली तरी बहुतांशी वेळा तेथील महिला नांवापुरतीच असते तिचे सर्व अधिकार पुरूषच वापरत असतो.

३)दारिद्रय :— ग्रामीण भागातील बहुसंख्ये कुटूंबे ही दारिद्रय आहेत. तसेच बहुसंख्य महिला या पारंपारिक मानसिकतेच्या असल्यामुळे त्यांना आपल्यावरील पुरूषांचे वर्चस्व गैर वाटत नाही.

४)निरक्षरता :— भारतीय समाजातील स्त्री—पुरूष साक्षरतेचा अभ्यास केला आहे. प्रत्येक कालखंडात पुरुषापेक्षा महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. ग्रामीण भागामध्ये तर स्त्रियांचे निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे त्यांना विविध क्षेत्रात चांगल्या दर्जाची नोकरी मिळत नाही. तसेच राजकारणातही त्यांचा सहभाग कमी असतो. जरी त्यांना राजकारणांत भाग घेण्याची संधी मिळाली तरी त्यांना आपले अधिकार, कर्तव्ये व कायदेकानून कळत नाहीत. त्यामुळे ते पूर्ण क्षमतेने काम करु शकत नाहीत.

निष्कर्ष :—
१) विविध कालखंडानुसार स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत असून स्त्री पुरूषामधील विषमता कमी होत असल्याचे दिसून येते.
२) महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते.
३) विविध क्षेत्रातील विविध महिला नोकरी करीत असून दिवसेंदिवस त्यांचे प्रमाण वाढत आहे.
४) राजकारणातही महिलांचा सहभाग वाढल्याचे दिसून येते.
५) अजून महिलांमध्ये अपेक्षित असे सबलीकरण झाले नसल्याचे दिसून येते. त्यामागे निरक्षरता, पारंपारिक मानसिकता व दारिद्रय हया प्रामुख्याने समस्या आहेत.

उपाय :—

१) महिलांमध्ये प्रभावीपणे जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे.
२) महिलांचे उच्च शिक्षणातील प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.
३) पुरूषांची मनोवृत्ती बदलण्यासाठी स्त्री—पुरूष समानतेचे तत्व त्यांच्या मनावर बिंबविण्यासाठी विशेष कार्यक्रम आयोजित केले पाहिजेत.
४) महिलांनी आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनले पाहिजे.
५) महिलांना त्यांच्या घटनात्मक अधिकाराची जाणीव करुन देण्यासाठी ,त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले पाहिजेत.

संदर्भ ग्रंथ

१) महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या :— डॉ. गोट ,गव्हाणे शुभांगी
२) लोकराज्य
३) www. Google.com

समाजसुधारकांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान

प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

भारतात स्वातंत्रपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळापासूनच स्त्री सक्षमीकरणाला चालणा देण्याचे कार्य समाज सुधारकांनी केल्याचे दिसून येते. जगाच्या एकविसाव्या शतकाच्या वाटचालीत भारताने तंत्रज्ञान, विज्ञानात आमुलाग्र प्रगती साधली आहे. तरीपण स्त्रियांच्या सुरक्षिततेचा व सन्मानाची वागणुक देण्याचा प्रश्न आजही ऐरणीवर आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात शिक्षणाच्या जोरावर स्त्रीने पुरूषाच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्र काबीज केले आहे. महिला सक्षमीकरणाचे वारे पाश्चात्य जगामध्ये वाहत होते असे नव्हे तर १९ व्या शतकात व त्यापुढेही सामाजिक परिवर्तनाच्या रूपाने समाजसुधारकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहीले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने समाजात स्थान प्राप्त करण्यासाठी अतिशय संघर्ष करावा लागला होता. ज्या काळात स्त्री—पुरूष समानतेला थारा नव्हता, त्या काळात समाजसुधारकांद्वारे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवल्या गेली होती. बालविवाह, हुंडा, बहुपत्नीत्व विधवाचे केशवापन यासारख्या अनिष्ट प्रथा विरूद्ध आपल्या लेखणीद्वारे हल्ला चढविला. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी व सन्मानासाठी कायदेविषयक व्यवस्था निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडले. स्त्रियांच्या हक्कासाठी, त्यांच्या शिक्षणासाठी व समाजात स्त्री—पुरूष समतेचा विचार रूजविण्यासाठी राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, महात्मा गांधी, विनोबा भावे, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाजधुरीनांनी महिला सक्षमीकरणाला बळ प्राप्त करून दिले.

रूढीवादी समाजव्यवस्थेच्या विरूद्ध आवाज उठविण्याच्या दृष्टीने ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ मध्ये लिहिलेल्या स्त्री—पुरूष समानतेवरील ‘स्त्री—पुरूष तुलना’ हा लेख स्त्री मुक्तीचा क्रांतीकारी आवाज ठरला. ताराबाईनी आपल्या पुस्तकात विधवा विवाहास उच्च वर्गीयांनी केलेली मनाई, केशवपणासारख्या दृष्ट रूढी, तसेच पुरूषांना अनेक लग्न करण्याची असलेली मुभा या विरोधात आवाज उठविला. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रीधर्म निती हे पुस्तक लिहिले व ११ मार्च १८८२ रोजी मुंबईतील विधवांसाठी ‘शारदा सदन’ नावाची संस्था सुरू केली. तसेच स्त्री हक्क चळवळीच्या खऱ्या पुरस्कर्त्या रमाबाई महादेव रानडे यांनी स्त्रियांच्या समस्येला वाचा फोडण्यासाठी आणि स्त्रीला स्वत:चे व्यासपीठ मिळावे याकरिता मुंबई येथे हिंदु लेडीज सोशल क्लबची स्थापना केली. स्त्री रोजगारक्षम व्हावी, यासाठी पुण्यातील सेवा सदनाच्या माध्यमातून १००० पेक्षा जास्त विधवा, असहाय महिलांना प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था रमााबाई महादेव रानडे यांनी केली. स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या खंबीर व स्वावलंबी बनविण्यासाठी रमाबाई रानडेंनी आपले आयुष्य खर्ची घातले.

भारतातील पहिली स्त्री शिक्षिका, शिक्षणतज्ञत्र, स्त्री मुक्ती चळवळीच्या नेत्या, पददलितांच्या पहिल्या कैवारी, प्रौढ शिक्षणाच्या पहिल्या पुरस्कर्त्या, विधवांच्या आधारस्तंभ म्हणून सावित्रीबाई फुले यांना कितीही बिरूदावली लावली तरी कमी ठरावे, इतके त्यांचे कार्य स्त्रियांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने महान आहे. स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात संधी प्राप्त करून देण्याचे दालन खऱ्या अर्थाने सावित्रीबाई फुले यांनीच खुले करून दिले.

मुलगी जन्मली की, परक्याचे धन, कुटुंबाला वंशाचा दिवा हवा होता या न्यायाने तिच्या जन्माचे स्वागत करण्याऐवजी दु:ख केले जाते. स्त्री जन्माचे महत्त्व विशद करतांना, कुटुंबात मुलगी जन्मल्यास दु:ख न मानता आनंद मानावा. जी कुटूंबे स्त्रीच्या हातात कारभार देतात. ती कुटूंबे विनाशापासून मुक्त होतात. सम्राट अस्तित्वात येतो. तेव्हा सात भांडारे अस्तित्वात येतात. रथ, हत्ती, घोडे, रत्ने, स्त्रिया, कुटुंबाचा शास्ता पिता आणि गादीचा वारसदार राजपुत्र. स्त्री ही सात भांडारांपैकी एक मौल्यवान भांडार आहे. ही शिकवणच गौतम बुद्धांनी दिल. पुरूषांसोबतच स्त्री ही राष्ट्रनिर्माणाचे महान कार्य समर्थपणे पार पाडू शकते, तीने पुढाकार घेवून स्वत:चे श्रेष्ठतव सिद्ध करण्याची गरज आहे. अर्थात तसा इतिहासही तीने घडविला आहे. मग तीने स्वत्:ला अबला का समजावे, हा प्रश्न पडल्याशिवाय राहात नाही. स्त्री पुरूषांच्या तुलनेत कोणत्याही बाबतीत उणी नाही. हे स्पष्ट करतांना राजा राममोहन रॉय म्हणतात, समजूतदारपणा व चारित्र्याची दृढता याबाबत स्त्रिया पुरूषांना हार जाणार नाहीत. आज स्त्रिया पुरूषांपेक्षा ज्या गौण वाटतात व बुद्धीने दुय्यम दर्जाच्या वाटतात. त्याचे कारण

आजपर्यंत पुरूषी अहंकारापोटी त्यांना शिक्षणापासून व संस्कारापासून दूर राहावे लागले आहे. त्यासाठी त्यांचा अंगभूत कच्चेपणा कारणीभूत नव्हे.

पुरूषांच्या शिक्षणापेक्षा स्त्री शिकली तर खऱ्या अर्थाने समाजामध्ये परिवर्तन घडून येवू शकते. यासाठीच महात्मा फुल्यांनी, पुरूष शिकला तर फक्त स्वत:चाच उद्धार करू शकतो, पण मुलगी शिकली तर दोन कुटूंबाचा उद्धार करू शकते. हा विचार समोर ठेवून स्त्री शिक्षणासाठी १८४८ ते १८५२ या चार वर्षाच्या काळात पुणे व पुण्याच्या आसपासच्या ग्रामीण परिसरात एकूण १८ शाळा काढल्या आणि त्या यशस्वीपणे चालविल्या. महात्मा फुल्यांचा विचार छत्रपती शाहू महाराजांनी पूढे चालविल्या. विधवा पुनर्विवाह कायदा, आंतरजातीय विवाह कायदा, क्रुरपणाच्या वर्तनास प्रतिबंधक करणारा कायदा,घटस्फोटाचा व वारसाचा कायदा, देवदासी प्रथा प्रतिबंधक कायदा करून शाहू महाराजांनाही आपल्या राज्यात स्त्रीची प्रतिष्ठा कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता. बंगालचे ईश्वरचन्द्र विद्यासागर यांनी १८५६ मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा पारित करवून घेतला. स्वत:च्या मुलाचे लग्न विधवेशी लावून समाजापुढे आदर्श निर्माण केला.

स्त्रीच्या समाजातील दुय्यम स्थानाविषयी महात्मा गांधीना अतिशय खंत वाटत होती. गांधीजी म्हणत असे, 'प्राचीन काळी स्त्रियांची स्थिती इतकी वाईट नव्हती. उलट प्राचीन काळात स्त्रीला खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रतिष्ठा होती.' स्त्रीयांची सामाजिक गुलामगिरी त्यांच्या मानसिक गुलामगिरीतून अस्तित्वात आली आहे. अशी गुलामगिरी स्त्रियांनी झुगारून दिली पाहिजे.स्त्रियांनी स्वत:वर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध लढण्याची तयारी दाखविली, गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त होण्याचे निश्चित केले, तर त्यांना त्यासाठी कोणीही अडवू शकणार नाही असेच महात्मा गांधीना वाटत होते. गांधीजींचे सत्य व अंहिसेचे तत्व 'सर्वोदयी' विचारधारणेच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात आणणारे आचार्य विनोबा भावे यांनी स्त्रियामधील सुप्त आंतरिक शक्तीला जागृत करण्याच्या कार्याला, 'स्त्री—शक्ती जागरण' असे नाव दिले. स्त्रियांविषयी वापरला जाणारा अबला शब्द विनोबांना मुळीच मान्य नव्हता. उलट पुरूषांपेक्षा स्त्रियांची शक्ती कितीतरी पट जास्त असल्याचे स्पष्ट करतांना विनोबा म्हणत, 'विज्ञान सांगते की, स्त्रीचे शरीर हे पुरूषांच्या शरीरापेक्षा अधिक रक्षणसमर्थ आहे. सेवा, शुश्रुषा आणि घरकाम सांभाळूनही स्त्रिया तग धरू शकतात. याचा अर्थ असा की, स्त्रियांचे शरीर अधिक काटक असते. असे असले तरी पुरूषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रीचे दुय्यम स्थान कायम आहे. एवढेच नव्हे तर तिच्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनाविषयी विनोबा म्हणतात, 'स्त्रीची इतकी मोठी शक्ती असूनही स्त्रीकडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते. ती काम —साधनेचा एक विषयच मानली गेली, हा मातृशक्तीचा सर्वात जास्त अपमान आहे'.

स्त्री शिक्षणाने, कर्तृत्वाने कुठेही कमी नाही, तरी 'स्त्रियांमध्ये राज्यकर्त्या, तत्वज्ञ, समाजचिंतक व मोठया प्रमाणात साहित्यिक झाल्या आहेत. परंतू हे सर्व असूनही समाजाच्या मार्गदर्शनासाठी स्त्रियांनी विचार मांडला आणि समाजाने तो मान्य केला हा अनुभव कमी येतो.' यासाठी समाजाची मानसिकताच कारणीभूत आहे, असे म्हणावे लागेल. कुटूंबाला नैतिक वळण लावण्याचे कार्य चांगले संस्कारातून स्त्रीच करू शकते. त्यासाठी तीचे जीवनमान सुधारणे गरजेचे आहे. ते शिक्षणाशिवाय शक्य नाही. म्हणून स्त्रियांना शिक्षण देणे आवश्यक मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री शिक्षण कार्याला नवी दिशा दिली. प्रथमत: मतदानाचा हक्क स्त्रीला प्रदान करून, कायद्याव्दारे स्त्रीला समानतेचा अधिकार संविधानाच्या माध्यमातून प्रदान करून, स्त्री पुरूष विषमतेला तिलांजली देण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे.

दक्षिणेत पेरियार रामास्वामी यांनी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी शाळा, प्रशिक्षण केंद्र, महाविद्यालयांची स्थापना करून स्त्री शिक्षणाचीच अधिक गरज आहे असाच प्रचार केला. एवढेच नव्हे तर त्या काळात स्त्रियांना तांत्रिक शिक्षण मिळावे यासाठी स्वतंत्र असे अभियंत्रिकी महाविद्यालयही स्थापन केले. स्त्रीला शिक्षण व संधी दिल्यास ती पुरूषांपेक्षा कधीही मागे राहत नाही असेच पेरियार यांना यांद्वारे सुचवायचे होते. याविषयी एका लेखात पेरियार यांनी प्रतिपादित केले की, '... दहा पुरूषांपेक्षा दोनच स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेचा व स्वाभिमान जाणिवाचा विकास केल्यास ते समाजाच्या अधिक हिताचा ठरेल....' स्वाभिमान विवाह चळवळ आणि कुटूंब नियोजनाची चळवळ राबवून पेरियार यांनी स्त्रियांना सन्मान प्राप्त करून दिला. म्हणूनच स्त्रियांनी ई. व्ही. रामस्वामी यांना 'पेरियार' म्हणजेच महामानव ही उपाधी देवून सन्मानित केले.

निष्कर्ष:

स्त्रीला समाजात सन्मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी एकोणिसाव्या शतकात ज्या समाजसुधारकांनी स्वत:चे आयुष्य वेचले, त्यातून स्त्री शिक्षणाची चळवळ उभी राहीली. तसेचे

सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला नवी दिशा मिळाली. ज्यातून विसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरणाला बळ प्राप्त झाले. एकविसाव्या शतकातील आव्हांनाना तोंड देण्यासाठी स्त्रियांनी बळ एकवटून 'स्त्री—शक्ती' उभी केली पाहिजे, स्त्रिया दुर्बल, कमजोर व अबला नसून सक्षम आहे. हे त्यांनी दाखवून दिले पाहीजे. हीच प्रेरणा स्त्री पुनरूस्थानासाठी कार्य करणाऱ्या समाजसुधारकांनी दिलेली आहे. स्त्रियांनी मोठया संख्येने राजकीय क्षेत्रात पदापर्ण करून निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेतला पाहिजे. सध्या जे प्रमाण दिसून येते ते पुरूषांच्या तुलनेत अतिशय कमीच आहे. जोपर्यत स्त्री राजकीय निर्णय प्रक्रियेत व न्यायदानाच्या प्रक्रियेत पुढे येत नाही. तोपर्यत तिच्या रक्षणाचे हिताचे कायदे पारित करून सक्रियतेने राबविले जाणार नाही.

संदर्भ सूची:

१. संपादन — सबाने अरूणा, स्त्रीवाद एक दृष्टिक्षेप, आकांक्षा प्रकाशात, नागपूर— १०,पृ. क्र. १३५
२. लोकराज्य, सावित्रीबाई फुले विशेषांक, १ जानेवारी १९९६, (लेख) प्राचार्य डॉ. मा. गों. माळी. पृ. क्र ७.
३. लोकराज्य, सप्टेंबर २०११, 'जीवनाची सार्वभौमता' (लेख) — जगदिश मोरे, पृ. क्र. ५४.
४. भोळे भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पूणे ३०, पृ.क्र ३३—३४.
५. संपादक डॉ. पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर. पृ.क्र ११२—११५.
६. भट् मीरा, संत विनोबा , सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, वाराणसी, पृ.क्र.५६.
७. अडावदकर डॉ. अनन्त, विनोबा: व्यक्ति आणि विचार, जयश्री प्रकाशन नागपूर १०, पृ.क्र. १२८.
८. सरवदे भिमराव, पेरियार रामस्वामी, समता प्रकाशन, नागपूर. पृ.क्र. ४२.

आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर व वाचकांची भुमिका : एक अभ्यास

सौ. संगीता अजितकुमार शहा
संशोधक विद्यार्थी
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग
एम.जी.एम.विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. बालाजी द. दामावले
सहायक प्राध्यापक
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग
एम.जी.एम.विद्यापीठ, औरंगाबाद

सारांश :-

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे असून या आधुनिक काळात अनेक क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणात इंटरनेटचा प्रभाव वाढलेला दिसून येत आहे. त्याच प्रकारे ग्रंथालयामध्ये पण अशा तंत्रज्ञानाचा वापर झालेला आहे. इंटरनेटचा प्रभाव वाढला आहे. वाचक स्वतंत्रपणे माहितीचा शोध घेवून ज्ञानाची गरज भागवत आहे. इंटरनेट, मोबाईल आणि विविध ॲपस्च्या माध्यमातून माहिती विद्यार्थी, संशोधक व वाचकांना कमी वेळेत मिळत आहे. आधुनिक ग्रंथालयाची आवश्यकता, महत्व, फायदे, ग्रंथालयावर पडलेला प्रभाव, वाचकांना देण्यात येणा-या सेवा, माहिती तंत्रज्ञान साधने, तंत्रज्ञानाचा अवलंब करतांना येणा-या अडचणी इ.माहितीचे थोडक्यात वर्णन केले आहे.

कि-वर्ड :- आधुनिक ग्रंथालय, माहिती तंत्रज्ञान, वाचक

१.१ प्रस्तावना :-

२१ वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे आहे. या काळात तंत्रज्ञानात मोठया प्रमाणावर बदल झाले आहे. प्रत्येक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे त्यामुळे दैनंदिन कामे सुलभ झाली आहे. ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रात सुध्दा आधुनिक माहिती तंत्रज्ञान साधनांचा वापर होत आहे. ग्रंथालयीन कामासाठी संगणकाचा वापर केला जात असल्यामुळे ग्रंथालयात नेहमी येणारी अनेक प्रकारचे माहिती साधनांचे उपार्जन ते देवघेव पर्यतचे सर्वच कार्यात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर महत्वाचा मानला जातो. ग्रंथालय आज्ञावली, बारकोड, मोबाईल तंत्रज्ञान, आर.एफ.आय.डी (रेडिओ फ्रिक्वेन्सी आयडेंटिफिकेशन सिस्टिम), वेब २.० या सर्वामध्ये ई-तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे. विद्यार्थी, प्राध्यापक व संशोधकांना हवी असणारी माहिती त्वरीत, अचुक व कमी वेळेत मिळावी हा उद्देश तंत्रज्ञान वापरण्याचा असतो.

सदर लेखात आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालयाचे स्वरुपात बदल झाले असे आढळून येते. पारंपारिक, प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक, संगणकीकृत, इलेक्ट्रॉनिक, व्हर्च्यअल ग्रंथालये असा बदल झाला आहे. ग्रंथालयात ई-बुक्स, ई-जर्नल, ई-डेटाबेसची मागणी वाढत आहे. त्यामुळे ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे. ज्यामुळे वाचक व ग्रंथालय सेवक यांचा वेळ वाचण्यास मदत मिळत आहे.

१.२संकल्पना /व्याख्या :-

१.२.१ माहिती :- माहितीचे ज्ञान, ज्ञान साधने व त्यातील आशय यांचा जवळचा संबंध आहे.

डॅनियल बेल यांचे मते 'आधारभूत माहितीचे प्रक्रियाकरण म्हणजे माहिती होय.' (पाटील, २०२१); टाफमन - विधाने घटना आणि आकडेवारी यांचा संग्रह म्हणजे माहिती.(कित्ता, २०२१).

१.२.२ माहिती तंत्रज्ञान :- माहितीचे उपार्जन, संघटन, साठवणुक, प्रतिप्राप्ती आणि देवाण घेवाण या करीता वापरल्या जाणा-या संगणक आणि इतर तंत्रज्ञानाचा, साधनांचा सहभाग होय. म्हणजेच ग्रंथालयात इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपातील माहिती संग्रहीत करुन साठविणे व साठविलेली माहिती प्रदर्शित करण्यासाठी वापरण्यात येणारी उपकरणे म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान होय. यात इलेक्ट्रॉनिक्स् साधने, संगणकाशी संबंधित हार्डवेअर व सॉफ्टवेअर इ. गोष्टीचा समावेश होतो. या साधनांचा वापर करुन वाचकांना कमी वेळेत माहिती दिली जाते. (कित्ता, २०२१); कोणत्याही प्रक्रिया गुणवत्तापुर्ण, कमी खर्चात खात्रीपुर्वक पध्दतीने करण्यासाठी लागणा-या महितीचा तंत्रज्ञानाद्वारे वापर करुन उत्पादकता वाढविण्यासाठी वापरले जाणारे तंत्रज्ञान म्हणजे महिती तंत्रज्ञान होय (रतकंठीवार, २०१६).

१.२.३ ग्रंथालय :-

ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथाचे घर, ज्या ठिकाणी ग्रंथ एकत्रित केले जातात ती जागा म्हणजे ग्रंथालय. ग्रंथालयाचे ग्रंथ, वाचक व कर्मचारी हे तीन घटक आसतात. (कोण्णूर, २००८); ग्रंथालय ही एक सार्वजनिक संस्था असून जी ग्रंथसंग्रहाची निगा राखते व ज्यांना जो ग्रंथ हवा असतो त्यांना तो उपयोगाकरीता उपलब्ध करुन देते.

१.२.४ वाचक :-

ग्रंथालयातील सर्व सेवा, कार्य आणि उत्पादने ही वाचकाभिमुख असतात. वाचकांचे समाधान हे ग्रंथालयाच्या कार्याचे अंतिम ध्येय असते. व्हिटकर यांनी 'वाचक' या संज्ञेची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. 'वापर कर्ता म्हणजे एक अशी व्यक्ती जी ग्रंथालयाव्दारे पुरविलेलया एक किंवा अधिक सेवांचा वापर करते.' (सुतार, २०११).

१.३संशोधन साहित्याचा आढावा :-

शिक्षण व शिक्षणात ग्रंथालय हे ज्ञान प्रदान करण्याचे महत्वपुर्ण कार्य करते. सध्याचे युग हे माहितीचे युग म्हणून ओळखले जाते. नवनवीन निर्माण होणारे ज्ञान, संशोधन आदि माहितीमुळे माहितीचा विस्फोट झाला आहे. ग्रंथालय व माहितीशास्त्रात माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे विद्यार्थी, शिक्षक, संशोधक, वाचक यांना कमीत कमी वेळेत जास्त ग्रंथालयाचा उपयोग करता यावा म्हणून ग्रंथालयात वापरण्यात येणा-या आज्ञावलीचे ज्ञान प्राप्त करुन संशोधन कार्यात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे. (अबवने, २०१४); आजच्या प्रगतशील युगात पारंपारीक ग्रंथालयाची मर्यादा लक्षात घेवून डिजिटल ग्रंथालय हे अत्यंत आवश्यक आहे. अलिकडच्या काळात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्रभाव व संगणकांच्या वापरामुळे ग्रंथालयाच्या विकासावर अतिशय परिणाम झाला आहे. त्याचा परिपाक म्हणून पुर्ण इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाचा आभास निर्माण करणारी ग्रंथालये, क्षितिजाविना ग्रंथालये, इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये अशा नवीन तांत्रिक संकल्पना उदयास आल्या व डिजिटल ग्रंथालय या नवीन तंत्रज्ञानाचा उदय झाला. (बच्छाव, २०१२) ; ग्रंथपाल, ग्रंथ आणि वाचक या तीन घटकांनी मिळून ग्रंथालयाची संकल्पना पुर्ण होते. पारंपारीक ग्रंथालयात सर्व प्रकारचे वाचन साहित्य हे कागदावर छापील स्वरुपात संग्रहीत केलेले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आधुनिक ग्रंथालयाचे स्वरुप बदलून ते डिजिटल ग्रंथालये, संगणीकृत ग्रंथालये, अभासी ग्रंथालये, इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये, असे झाले आहे तसेच वाचकांना देण्यात येणा-या सेवा मध्येही अमुलाग्र बदल झाला आहे. (रतकंठीवार,२०१६); माहितीचा संबंध ज्ञान प्रवाहाशी आहे. डिजिटल स्वरुपात माहिती साठविणे, प्रतिप्राप्त करणे, त्यात बदल करणे, स्थानांतरण करणे इ.प्रक्रियांशी माहिती तंत्रज्ञानाचा संबंध आहे. माहिती तंत्रज्ञानात माहिती हाताळण्यासाठी संगणक, संप्रेषण तंत्रज्ञान, इंटरनेट व आज्ञावली या साधनांचा वापर केला जातो. सदरील लेखात माहिती तंत्रज्ञानाची व्याख्या, संकल्पना, ग्रंथालयाचे प्रकार, ग्रंथालयाचे बदलते स्वरुप, ग्रंथालयात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुन वाचकांना देण्यात येणा-या सेवा, ग्रंथपालांनी आत्मसात केलेले कौशल्य, शैक्षणिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची कारणे, माहिती तंत्रज्ञान वापरण्याची वैशिष्टे आणि काम करतांना येणा-या अडचणी इ. माहिती दिली आहे. (पाटील, २०२१).

१.४ग्रंथालयाचा इतिहास :-

ग्रंथालयाचा इतिहास मानवी संस्कृतीशी जोडलेला आहे. मानवी संस्कृती जसजशी विकसित होत गेली तसतसे ग्रंथालये विकसित होत गेले. ग्रंथ, ग्रंथालय सेवक/कर्मचारी व वाचक हे तीन ग्रंथालयाचे महत्वाचे घटक आहे. सुरवातीच्या काळात ग्रंथालये ही अभिलेखागार (Archives) व वस्तुसंग्रहालये या स्वरुपात होती. वाचन साहित्य हे इष्टिका ग्रंथ (Clay Tablets), भूर्जपत्र (Payyrus), चर्मपत्र (Vellus) या स्वरुपात होती. कागद व छपाईचा शोध लागलयानंतर वाचन साहित्याच्या साहयाने ग्रंथालयाचा विकास होत गेला.

१.४.१प्राचीन ग्रंथालये :-

ईजिप्त, बॅबिलोनिया व ॲसिरिया येथील सुमेरियामध्ये शासकीय कागदपत्रे व धर्मिक वाचन साहित्य अभिलेखागार या स्वरुपात ग्रंथालये अस्तित्वात होती. ख्रिस्तपुर्व ७०० वर्षापुर्वी एक ग्रंथालय निनेवेह येथे अस्तित्वात आले. भूर्जपत्रावर ज्ञान व चर्मपत्राच्या गुंडाळया या ग्रंथालयात नोंदवलेले होते. बॅबिलोनिया व ॲसिरिया देशात ग्रंथालये अस्तित्वात असल्याची नोंद आहे तसेच शास्त्रोक्त पध्दतीने ग्रंथांचे वर्गीकरण व सूची करण केले होते म्हणजेच वर्गिकृत तालिका असल्याचा पण पुरावा आहे. अरिस्टॉटलने ग्रीस मध्ये पहिले ग्रंथालय स्थापन केले व ईजिप्तच्या राजांमध्ये ग्रंथ संग्रहाची आवड निर्माण केली असे म्हटले जाते. सर्वात महत्वाचे इजिप्त मधील ग्रंथालय ॲलेक्झांड्रिया येथे ग्रीक राजा पहिला टॉलेमी याने इ.स.पू. २९० मध्ये स्थापन केले येथे ग्रंथ संग्रह बहुतेक ग्रीस व आशिया मधून होत होता. (पारखी, १९३३); जगातील पहिला ग्रंथ संग्रह चुनखडीपासुन तयार केलेल्या विटांवर, धातू किंवा लाकूड पासून तयार केलेल्या लेखणीने क्यूनिफॉर्म लिपीत लिहिलेल इष्टिका ग्रंथांचा संग्रह आहे. सुरबनिपाल या राजाने निनेव्ह येथे ग्रंथालय स्थापन केले होते. प्राचीन ईजिप्त मधील लेखन साहित्य पपायरस वर हायरोग्लिफिक लिपीत लिहिलेले हे ग्रंथ गुंडाळून मातीची भांडी किंवा धातूंची नळकांडी मध्ये सुरक्षित ठेवले जात. इ.स.पू. २८०० च्या सुमाराचे ईजिप्त मधील सर्वात प्राचीन प्रीसि पपायरस हे पुस्तक सध्या पॅरीस येथील बिब्लिओथेक नॅशलने या ग्रंथालयात उपलब्ध आहे. (https://mr.vikaspedia.in)

१.४.२मध्ययुगीन ग्रंथालये :-

बगदाद हे मध्ययुगातील एक महत्वाचे शैक्षणिक केंद्र होते. मध्ययुगात अरब जगतातील जेत्यांनी ग्रंथसंग्रह जमा करुन मुस्लिम देशात ग्रंथालये स्थापन केली होती. (विकिपीडिया, २०२१)

१.४.३आधुनिक ग्रंथालये :-

या काळात विज्ञानाचा प्रसार व विकास झाला. ज्ञानाचे माहितीचे आदान प्रदान एका देशातून दुस-या देशात होवू लागले. शिक्षण, संशोधन, विशेषीकरण व नवनवीन तंत्रज्ञानातील विकासामुळे पारंपारिक ज्ञान साधनाबरोबरच डिजिटल ज्ञान साधनाचा उदय झाल्यामुळे आधुनिक ग्रंथालये अधिकच विकसित झाली व ग्रंथालयाच्या पध्दती व स्वरुप बदलले. ग्रंथालयात नवीन सेवांचा उदय झाला. (विकिपीडिया, २०२१).

१.४.४ भारतातील ग्रंथालयाचा इतिहास :-

भारतात प्राचीन काळात बुध्द विहारे, मंदिरे, मशिदी ही शिक्षण घेण्याची धार्मिक स्थळे होती व याच ठिकाणी ग्रंथालये होती. नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला, ओदंतापुरी, वल्लभी, राजगृह, इ. विद्यापीठे भारतात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती तसेच सुसज्य व परिपूर्ण ग्रंथालये पण होती. इतिहासात अनेक आंतरराष्ट्रीय विद्वांनानी या ग्रंथालयांना भेटी दिल्याचा उल्लेख आहे. भारतात ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर महाविद्यालये व विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली आणि शैक्षणिक ग्रंथालयाची उभारणी झाली त्यामुळे संशोधन ग्रंथालये, ख्रिश्चन मिशन-यांची सार्वजनिक ग्रंथालये, अस्तित्वात आली. हॉस्पिटल ग्रंथालये, वृत्तपत्रे ग्रंथालये, तुरुंग ग्रंथालये, औद्योगिक ग्रंथालये इ. ग्रंथालये २० व्या शतकाच्या शेवटी व २१ व्या शतकाच्या प्रारंभी वेगवेगळ्या क्षेत्रात मोठया प्रमाणात स्थापन झाली. भारतात अशा प्रकारे धार्मिक ग्रंथालयापासून सुरु झालेला प्रवास सध्याच्या युगात व्हर्च्युअल ग्रंथालयापर्यंत पोहोचला आहे.(साखरे, २०१९).

१.४.५इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये :-

या ग्रंथालयात पारंपारिक आणि इलेक्ट्रॉनिक दोन्ही प्रकारची साधने असतात. ग्रंथालयाचे संपुर्ण कार्य यांत्रिकीकरण पध्दतीने होते. सीडी रॉम, मेमरी, डिव्हीडी, हार्ड डिस्क इ.स्वरुपात ग्रंथालय साहित्याचा संग्रह केला जातो.
(थोरात, २००७).

१.४.६आभासी / व्हर्च्युअल ग्रंथालये :-

हे ग्रंथालय फक्त इंटरनेटच्या संग्रहावर आधारित असते म्हणून याला साधन विरहीत ग्रंथालय म्हणतात. यामध्ये ग्रंथ संग्रह, वाचन कक्ष, नियतकालिके इ.साहित्य भौतिक स्वरुपात उपलब्ध नसते. वाचन साहित्य इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपात उपलब्ध असते. इंटरनेटच्या साहयाने माहितीची देवाण घेवाण होते. उपयोजकाला घरी बसुन ग्रंथालयातील माहिती साधनांचा वापर करता येतो त्यामुळे वेळेची बचत होते. कमी वेळेत वाचकांना माहिती मिळत असल्याने वाचक या ग्रंथालयाचा वापर मोठया प्रमाणावर करत आहे.(कित्ता, २००७)

१.४.७डिजिटल / अंकीय ग्रंथालये :-

आर्मस्च्या मते - डिजिटल ग्रंथालयाच्या ठिकाणी साहित्य संग्रह हा डिजिटल स्वरुपात साठवलेला असतो व इंटरनेट तंत्रज्ञानाच्या आधारे तो वापरता येतो, असे ग्रंथालय वापरण्यासाठी संग्रह व माहिती सेवांचे व्यवस्थापन केलेले असते. वाचकांना ग्रंथालयीन सुविधा संगणकाच्या मदतीने दिल्या जातात. (फडके, २०१०).

१.५ उदिष्टे :-

१) ग्रंथालयातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचे महत्व पटवून देणे.
२) आधुनिक तंत्रज्ञानाची काळानुसार गरज लक्षात घेणे.
३) योग्य ती माहिती गोळा करुन वाचकांना पुरविणे व त्यांची गरज भागविणे.

१.६ आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाची आवश्यकता व वापर :-

१) ग्रंथालयातील विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक यांचा वेळ वाचतो.
२) माहिती सेवा वाचकांना त्वरीत देता येते.
३) ग्रंथालयात तंत्रज्ञानाचा वापर करुन माहितीची प्रतिप्राप्ती करता येते.
४) माहिती तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने संदर्भ साहित्य शोधणे सहज सुलभ होते.
५) ग्रंथालयातील कामात अचुकता व वेग येतो.
६) दुर्मिळ ग्रंथ, दस्तऐवज, पुरातन लेख, शासकीय व ऐतिहासिक ग्रंथ इ. चे डिजिटायझेशन करुन पुढील पिढीला ज्ञान प्राप्त करुन देता येते.
७) ग्रंथालयातील वाचन साहित्य वाचकांना नेहमीच उपलब्ध असतो.

१.७आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्व :-

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे कमी वेळेत, कमी खर्चात जास्तीत जास्त माहिती वाचकापर्यंत पोहचविणे शक्य झाले आहे. अध्ययन व अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी संशोधनावर आधारीत तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. वाचकांच्या आवडीत सतत बदल होत असल्यामुळे ई-बुक्स, ई-जर्नल व नियतकालिके, ई-डेटाबेस ची मागणी वाढत असलयामुळे ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे महत्वाचे आहे.माहिती तंत्रज्ञान हे विकास व परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याशिवाय ग्रंथालय समृध्द होणार नाही. ग्रंथालयातील सेवक वर्ग व शिक्षकांना सुध्दा माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्व व त्यांचा वापर करण्याच्या पध्दतीचे ज्ञान असणे महत्वाचे आहे.

१.८माहिती तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयावर पडलेला प्रभाव व फायदे :-

ग्रंथालय ही सेवा भावी सामाजिक संस्था आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे ग्रंथालयाचे स्वरुप बदलेले असून वाचकांना सर्व प्रकारच्या प्रचलित सेवा सहज उपलब्ध होत आहे. ग्रंथालयातुन वाचकांना गुणवत्तापुर्ण सेवा दिल्या जात असून अद्ययावत कार्यक्षमतेचा प्रभाव दिसतो त्यामुळे वाचकांची गैरसोय होत नाही व वाचकांना पुढील फायदे मिळतात.

१) नवीन, अचुक व सुलभ सेवा देण्यास मदत होते.
२) व्हर्चुअल ग्रंथालयाची संकल्पना साध्य होते.

३) मलिटमिडिया तंत्रज्ञानामुळे आवाज, चलचित्रे, चित्रे, रंग यांनी युक्त अशी माहिती साठविणे, वाचणे व प्रसारण करणे शक्य होते.

४) फोटो तंत्रज्ञानाचा वापर करुन मायक्रोफिलिमंग, दुर्मिळ साहित्यांचे जतन करणे शक्य होते.

५) माहितीच्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे शक्य होते.

१.९आधुनिक ग्रंथालयासाठी आवश्यक माहिती तंत्रज्ञान साधने :-

ग्रंथालयाचे संपुर्ण संगणकीकरण करण्यासाठी खालील साधनाचा वापर केला जातो. संगणक, इंटरनेट, हार्डवेअर, सॉफटवेअर, प्रिंटर, स्कॅनर, सर्व्हर, मेमरी कार्ड, इनर्व्हटर, डी.व्ही.डी., सी.डी. रोम, हार्ड डिस्क, पेन ड्राईव्ह, बारकोड रिडर इ.

१.१०ग्रंथालयाव्दारे देण्यात येणा-या सेवा :-

आधुनिक ग्रंथालयातून माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करुन वाचकांच्या गरजा कमीत कमी वेळेत पुर्ण करण्यासाठी माहिती उपलब्ध करुन देण्यात येते.

१.१०.१ ग्रंथ देवघेव सेवा :-

आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या साहयाने ग्रंथालयात बारकोड प्रणाली अथवा (आर.एफ.आय.डी.-रेडिओ फ्रिक्वेन्सी आयडेटिफिकेशन सिस्टिम) तंत्रज्ञानाचा वापर करुन तात्काळ देवघेव सेवा देता येते. तसेच वाचकांना मानव विरहीत ग्रंथ देणे व घेणे ही सेवा पण त्वरीत देता येईल.

१.१०.२ संदर्भ सेवा :-

वाचकांच्या प्रश्नांचे उत्तर ई-मेल, एफ.ए.क्यु., आस्क मी (ग्रंथपाल) आभासी संदर्भ सेवा या सेवेव्दारे व एखादी लिंक पाठवून प्रश्न सोडविता येतो.

१.१०.३ प्रचलित जागरुकता सेवा :-

ग्रंथालयात आलेले ग्रंथ, नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, संशोधन प्रगतीचा आढावा, वृत्तपत्र कात्रणे, परिसंवाद, चर्चासत्र यांचे अहवाल इ. स्वरुपाची माहीती ग्रंथालयाच्या वेबसाईटवर टाकून वाचकांना अद्यावत माहिती दिली जाते.

१.१०.४ वेब ओपॅक सेवा :-

संपुर्ण ग्रंथालयाचे संगणकीकरण केल्यावर वाचन साहित्याची तालिका केली जाते ती तालिका सर्व्हरला जोडलयाने अनेक संगणकावर उपलब्ध करुन दिली जाते. त्यामुळे वाचकांना सर्व प्रकारच्या वाचन साहित्याचा शोध घेता येतो. ग्रंथालयाच्या वेबसाईटवर ही वाचन साहित्य तालिका टाकल्यास वाचकांना कोठूनही ग्रंथालय वाचनसाहित्याचा वापर करता येतो त्यामुळे वाचकांचा वेळ वाचतो.

१.१०.५ ई-मेल सेवा :-

इलेक्ट्रॉनिक मेलद्वारे वाचकांना हवी असणारी माहिती त्वरीत देण्यासाठी व घेण्यासाठी ग्रंथालयातून वाचकांना ई-मेल सेवा दिल्या जात असल्यामुळे वाचकांना पाहिजे असलेल्या माहितीची देवाण घेवाण त्वरीत करता येते.

१.१०.६ व्हॉटस् सेवा :-

या तंत्रज्ञानामुळे वाचकांना माहिती त्वरीत प्राप्त होते.

१.१०.६ इंटरनेट सेवा :-

इंटरनेट सेवेमुळे वाचकांना माहितीचा खजिना खुला होतो. वेळेची व पैशाची बचत होते व वाचकांना हवी ती माहिती विना विलंब प्राप्त होते.

१.१०.७ रेफराल सेवा :-

या सेवेत ग्रंथालयात उपलब्ध नसलेलया माहितीसाठी जेथे माहिती उपलब्ध असते अशा स्त्रोतांचा संदर्भ दिला जातो. या सेवेत वाचकांना दिशा निर्देश करण्याचे काम केले जाते.

१.१०.८ आंतर ग्रंथालयीन (भागीदारी) देवघेव सेवा :-

दोन ग्रंथालयात भागीदारी सामंजस्य सहकार्याचा करार केला जातो. माहिती तंत्रज्ञानाच्या नेटवर्क तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून एक ग्रंथालय दुस-या ग्रंथालयाला माहितीची देवाण घेवाण करु शकते.

१.१०.९ डाक्युमेंन्ट डिलेव्हरी सेवा :-

वाचकांना पाहिजे असणारी माहिती व्हॉटस्अप, ई-मेल, फॅक्स अथवा अन्य लिकव्दारे वाचकांना पाठविण्यात येते.

१.१०.१० निवडक माहितीचे प्रसारण :-

वर्तमान पत्राचे कात्रण, फोटो क्लिपिंग, संदर्भ ग्रंथ इ. माहितीची निवड आधीच केली जाते त्यामुळे वाचकांना मागणी प्रमाणे वेळेत देण्यात येते.

१.११ आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास भाग पाडाणारी कारणे :-

१) वाचकांचा वेळ वाचविण्याकरिता.

२) माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालय सेवेचा प्रसार करण्यासाठी

३) ग्रंथालयातील अनेक अडचणीचे समाधान करण्याठी.
४) वाचक ग्रंथालयात न येता माहिती प्राप्त करु शकतात.
५) ग्रंथालयाचे कार्य जलद गतीने होतात.
६) माहितीला यांत्रिक वाचणीय स्वरुपात संकलित करण्यासाठी
७) अद्यावत माहिती प्रदान करण्यासाठी.

१.१२ ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा अवलंब करतांना येणा-या अडचणी :-

१) प्रशिक्षित व अनुभवी सेवकांची कमतरता असते.
२) ऑनलाईन ॲक्सेस आणि बौध्दिक संपदा हक्क कायदयामुळे माहिती वापरण्यास अडचणी येतात.
३) सर्वात जास्त विजेची अडचण भासते.
४) आधुनिकीकरण करण्यासाठी लागणारा खर्च मोठया प्रमाणावर असतो.
५) ग्रंथालयात आवश्यक भौतिक साधने व सुविधांचा अभाव असतो.

१.१३ समारोप :-

ज्ञानाच्या विस्फोटामुळे ग्रंथालयात ग्रंथ व ग्रंथेत्तर साहित्य संग्रहात मोठया प्रमाणावर वाढ होत आहे. हे साहित्य जास्तीत जास्त वाचकापर्यत पोहचविणे इंटरनेट तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले आहे. सध्याच्या वैज्ञानिक युगात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रंथालय, बॅंक, शिक्षण, आरोग्य, पत्रकारिता, अभियांत्रिकी, पर्यटन, व्यापार, दैनंदिन जीवनात, कॉर्पोरेट क्षेत्रात, सरकारी नियोजनात, आर्थिक क्षेत्रात इ. अनेक क्षेत्रात होत आहे. शैक्षणिक ग्रंथालयात ग्रंथपालाला माहिती तंत्रज्ञान वापरण्याचा अनुभव व कौशल्य असले पाहिजे. ज्यामुळे या गतिमान युगात वाचकांना हवी असलेली माहिती वेळेत देता येईल. आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक मुल्यांवर अमुलाग्र सकारात्म परिणाम झाला आहे. ग्रंथालयाचे बदलते स्वरुप लक्षात घेवून वाचकांना पारंपारिक सेवा देतांना तंत्रज्ञानाची जोड देवून विविध माध्यमातून जास्तीत जास्त सेवा कमी वेळेत वाचकांना मिळाल्या पाहिजे हे ग्रंथपालाचे उदिष्ट असले पाहिजे.

संदर्भ सुची :-

१) पाटील, अमिता एच.(२०२१). शैक्षणिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, *रिसर्च हब : इंटरनॅशनल पीअर रिव्हिड मल्टि डिसिप्लिनरी ई-जर्नल;* खंड २, अंक १ पृ. क्र. ९३-९४.
२) कित्ता, २०२१.
३) कित्ता, २०२१.
४) रतकंठीवार, मोहन श. (२०१६). आधुनिक ग्रंथालयाचे बदलते स्वरुप : माहिती तंत्रज्ञानाची देणं, *संपादक डॉ. एस.एम. रोकडे, वन डे वर्कशॉप ऑन चेजिंग सिनेरीओ इन लायब्ररी ॲण्ड इनफॉरमेशन सायन्स, गोंडवाना युनिर्व्हसिटी गडचिरोली.* पृ. क्र. ८२.
५) कोण्णूर, एम.बी. (२००८). डायमंड ग्रंथालय माहितीशास्त्रकोश, *डायमंड पब्लिकेशन्स*, पुणे. आ.१ पृ. क्र. १८४
६) सुतार, धनंजय भ.(२०११). ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र. *ए.बी.एस. पब्लिकेशन्स*, वाराणसी. पृ. क्र. ४८१
७) पारखी, रघुनाथ श.(१९३३). ग्रंथालयाचा ओनामा, *इंटरनॅशनल बुक सर्व्हिस*, पुणे. पृ. क्र. ९-११
८) विकिपीडिया ग्रंथालय (२०२१) https://mr.wikipedia.org/s/1rv (Accessed on – 15 Oct. 2021)
९) कित्ता (२०२१)
१०) साखरे, राजेंद्र (संपा, २०१९). ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र,*महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ*, पुणे पृ. क्र.१-३
११) थोरात लक्ष्मण (२००७). ग्रंथालय माहितीशास्त्र, *डायमंड पब्लिकेशन्स*, पुणे. आ. १ पृ. क्र. ४२१
१२) कित्ता (२०२१).
१३) फडके, द. ना.२०१०). ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण. *युनिव्हर्सल प्रकाशन*, पुणे. आ.४ पृ. क्र. २४३
१४) अबवने, स्मिता (२०१४). भविष्यकाळात शिक्षक शिक्षणात ग्रंथालयातील आधुनिक तंत्रज्ञानाची भुमिका, *स्कॉलरली रिसर्च जनरल फॉर इंटरडिसिप्लिनरी स्टडीज् : टिळक कॉलेज ऑफ एज्युकेशन ॲण्ड सावित्रिबाई फुले, युनिर्व्हसिटी ऑफ पुणे.* पृ. क्र. ५५७-५६१.
१५) बच्छाव,वंदना कृष्णाजी(२०१२). डिजिटल ग्रंथालय :काळाची गरज, *इंडियन स्ट्रिम रिसर्च जनरल;* खंड -२, अंक १. पृ.- क्र. १-३.
१६) रतकंठीवार, मोहन श. (२०१६). आधुनिक ग्रंथालयाचे बदलते स्वरुप : माहिती तंत्रज्ञानाची देणं, *संपादक डॉ. एस.एम. रोकडे, वन डे वर्कशॉप ऑन चेजिंग सिनेरीओ इन लायब्ररी ॲण्ड इनफॉरमेशन सायन्स, गोंडवाना युनिर्व्हसिटी गडचिरोली.* पृ.क्र. ७८-८६
१७) पाटील, अमिता एच.(२०२१). शैक्षणिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, *रिसर्च हब : इंटरनॅशनल पीअर रिव्हिड मल्टि डिसिप्लिनरी ई-जर्नल ;* खंड - २, अंक - १. पृ. क्र.- ९३.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

महात्मा फुलेंचे लोकशाही बाबत विचार

प्रा. ई. आर. मुरकुटे
सहयोगी प्राध्यापक यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्राचीन काखंडापासून भारताला राजकीय चिंतनाची परंपरा लाभली आहे. तिला खरी गती आधुनिक कालखंडामध्ये ब्रिटीश आगमणानंतर मिळाली. ब्रिटिश सत्तेसोबत त्यांची भाषा, धर्म, संस्कृती, कायदे, प्रशासन आणि महत्त्वाचे म्हणजे त्यांची प्रबोधन परंपरा भारतात आली. या पाश्चिमात्य बाबींना भारतीयांनी दिलेला जो प्रतिसाद होता त्यातून आधुनिक भारतातील राजकीय विचार उदयास आला.

आधुनिक भारतातील राजकीय विचारामध्ये महात्मा फुलेंचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. प्रस्तुत निबंधामध्ये महात्मा फुलेंच्या लोकशाहीबाबत विचारावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

महात्मा फुलेंचे विचार : पार्श्वभूमी —

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये एकोणीसावे शतक फार महत्त्वाचे होते. या काळात भारतात ब्रिटिश सत्ता स्थिर झाली. भारतातील ब्रिटिश सत्तेचे स्वरूप दुहेरी होते. एक म्हणजे ब्रिटिशांनी भारतात कायद्याचे राज्य रूजविले. सामाजिक, धार्मिक सुधारणांना हात घातला. इंग्रजी शिक्षणाला चालना दिली त्यामुळे भारताच्या विविध पातळीवर नवे चैतन्य निर्माण झाले. दुसरे म्हणजे ब्रिटिश राजवटीची कार्यपद्धती शोषणावर आधारलेली होती.

'स्त्रीशुद्रातिशुद्र' यांची अत्यंत दयनीय स्थिती कशामुळे झाली हा विचार महात्मा फुलेंच्या चिंतनामध्ये मध्यवर्ती होता. शुद्रातिशुद्र व स्त्रियां यांची बाजू घेऊन त्यांनी मांडलेल्या विचारामधून त्यांचे लोकशाहीबाबत विचार व्यक्त झालेले आहेत.

म. फुलेंच्या लोकशाही विचाराची प्रेरणा :

महात्मा फुलेंच्या जडणघडणीमध्ये विविध घटकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. स्कॉटिश मिशनच्या शाळेमधून जोतीरावावर आधुनिक मूल्यांचे संस्कार झाले. सर्व स्त्री पुरूषांनी एकमेकांसोबत मातृभावाने राहावे. श्रद्धा, नीती, शोषितांची सेवा या ब्रिटिश शिक्षणातील मूल्यांचा त्यांच्या मनावर प्रभाव निर्माण झाला. म. फुलेंच्या विचारांना थॉमस पेन यांच्या ग्रंथांनी प्रेरणा दिली. पेन यांच्या ग्रंथातील मानवतावाद जो लोकशाहीचा एक आधारस्तंभ मानला जातो. तो म. फुलें यांना प्रभावित करत होता. थॉमस पेन यांच्या विचारामध्ये मानवतावाद, व्यक्तीस्वातंत्र्य व गुलामगिरीचा विरोध या बाबी मध्यवर्ती आहेत. म. फुले यांनी देखील या संदर्भात केलेल्या लेखनामधून त्यांची लोकशाहीची संकल्पना साकार झाली आहे.

१) व्यक्तिस्वातंत्र्याची संकल्पना :

लोकशाहीचे एक आधारभूत तत्व म्हणून व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उल्लेख केला जातो. आधुनिक भारतामध्ये हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार ब्रिटिश राजवटीसोबत भारतात आला. त्यामधून सुधारकांची एक परंपरा निर्माण झाली. त्यात म. फुलेंचा अग्रक्रमाने विचार करता येतो.

म. फुलेंच्या विचारांवर थॉमस पेनचा प्रभाव असला तरी त्यांच्यापेक्षा व्यापक विचार फुलेंनी व्यक्त केले आहेत. म. फुलेंनी स्त्रिया, शुद्रातिशुद्र आणि शेतकरी यांची बाजू घेऊन लिखाण केले. त्यांचे शोषण आणि दु:ख दूर करून उन्नती कशी करता येईल याचा मार्ग सांगितला आणि त्या दिशेने टाकलेले महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणून त्यांच्या शैक्षणिक कार्याकडे पाहता येते. म. फुलेंनी धर्मचिकित्सा करून भट—ब्राम्हण स्त्री शुद्रातिशुद्राचे कसे शोषण करतात. त्यामधून जी गुलामगिरी निर्माण झाली, त्यापासून कसे मुक्त होता येईल याचा मार्ग सूचवितात. म. फुले हे व्यक्तिश: ब्राम्हणाविरूद्ध नव्हते तर ते ब्राम्हणशाही विरूद्ध होते. ब्राम्हणशाहीमुळे बहुजन समाज कर्मकांडामध्ये अडकून राहतो. त्याची परिस्थिती उत्तरोत्तर दयनीय होत जाते परिणाम या व्यवस्थेत बहुजन समाजाची गुलामगिरी निर्माण होते. यामधून बहुजन समाजाला बाहेर काढण्यासाठी सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक त्यांनी लिहले. त्यात व्यक्तीच्या धर्म स्वातंत्र्याचा पुरस्कार त्यांनी केला.

म. फुलेंच्या व्यक्तिस्वातंत्र्य संकल्पनेत सर्व प्रकारच्या शोषणापासून मानव मुक्तीचा विचार व्यक्त झालेला दिसतो. मानवी जीवनामध्ये 'स्वातंत्र्य' ही अतिशय आवश्यक बाब असल्याने ते म्हणतात. केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे तर सामाजिक व आर्थिक व धार्मिक स्वातंत्र्याची बाजू त्यांनी

मांडली. संपूर्ण समाजाची शोषण व अन्यायापासून मुक्ती व्हावी हा त्यांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विचाराचा मध्यवर्ती आशय आहे.

म. फुले यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याबाबत केवळ तात्विक चर्चा केली नाही तर आपल्या सक्रिय सहभागातून सर्व पातळीवर शुद्रातिशुद्र व स्त्रिया यांच्या शोषणाचा प्रतिकार केला व पर्यायी व्यवस्था उभी केली.

समतेविषयी विचार : म. फुले

समता हे तत्त्व स्वातंत्र्याइतकेच महत्त्वपूर्ण लोकशाहीचे तत्त्व म्हणून ओळखले जाते. भारतीय समाजामध्ये जी विषमता आहे ते आर्यभटाचे कारस्थान आहे असे, म.फुलेंचे निदान होते. आर्यांनी शुद्रातिशुद्रांवर ज्ञानबंदी व व्यवसायबंदी लादली. त्यामधून निर्माण झालेल्या सामाजिक विषमतेला ईश्वरीय ठरवून समाज विभक्त केला. ब्रिटिश काळामध्ये ब्राम्हणशाहीला प्रतिकार करण्याची संधी निर्माण झाली आहे हे ओळखून त्यांनी समतेबाबत मांडणी केली. म. फुलेंनी स्थापन केलेल्या 'सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून सर्व मानव प्राणी एकाच ईश्वराची लेकरे असल्यामुळे त्यांना समान हक्क असावे. त्यांनी परस्पराशी बंधुभावाच्या माध्यमातून आचरण करावे' असे विचार मांडले. या विचारास साकार करण्यासाठी त्यांनी वर्ण—जातीव्यवस्थेची मूलगामी चिकित्सा केली. समाजामध्ये सामाजिक, आर्थिक विषमता असेल तर समाजाची खरी प्रगती होणे शक्य नाही.

म. फुले यांना भारतीय स्त्री मुक्तीचे जनक असे म्हणता येईल; कारण त्यांनी आपल्या विचार व कार्यामधून सातत्याने स्त्री—पुरूष समतेचा पुरस्कार केला. स्त्रीदास्याकडून स्त्रीमुक्तीकडे कसे मार्गक्रमण करता येईल याचा वस्तुपाठ दिला. समाजात जोपर्यंत कुटुंबाअंतर्गत सुधारणा, सामाजिक सुधारणा आणि धर्मसुधारणा व्यापक प्रमाणात होणार नाहीत तो पर्यत स्त्री—पुरूष समता साकार होणे शक्य नाही असे ते प्रतिपादन करतात.' स्त्री—पुरूषांना एकाच निर्मिकाने निर्माण केले आहे' म्हणून उभयांत भेदाभेद करता कामा नये, असे ते म्हणतात.

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था ही समतेच्या मार्गामधील प्रमुख अडथळा आहे. हे ओळखून भारतीय समाज सुधारकांनी तिची चिकित्सा केली. बहुतांश समाजसुधारकांनी जाती सुधारणांच्या अंगाने मांडणी केली तर महात्मा फुलेंनी अधिक मूलगामी रितीने जातीसंस्थेची चिकित्सा करून जाती विध्वंसाचा महत्त्वपूर्ण विचार मांडला. अशाप्रकारे लिंगभेद, जातीभेद, वर्णभेद यांच्या विरोधातून त्यांचा समताविचार व्यक्त झाला आहे.

न्याय:

'न्याय' हे मूल्य लोकशाही संकल्पनेत अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. न्यायाच्या बाबतीत म. फुलेंनी अतिशय मुलगामी मांडणी तर केली सोबतच आपल्या आचरणामधून आदर्श वस्तूपाठ दिला.

ज्या समाजामध्ये विषमता, अन्याय व दुय्यमत्त्व असते तेथे न्याय असणे शक्य नाही. याच दृष्टीकोनातून म. फुलेंनी पेशवाईची चिकित्सा केली. ब्रिटिश राजवटीमध्ये स्त्री—शुद्रातिशुद्रांना न्याय मिळण्याची ऐतिहासिक संधी मिळाली आहे. हे ओळखून त्यांनी या दिशेने कार्य केले. शासन, प्रशासनातील शेटजी व भटजीच्या सहभागामुळे बहुजन समाजाला न्याय मिळणे दुरापस्त होत चालले आहे. याकडे ते ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे लक्ष वेधतात.

महात्मा फुलेंच्या वाङ्मयात भारताचा उल्लेख 'बळीस्थान' असा करण्यात आला आहे. बळी राजा असुरांचा राजा होता. तो अत्यंत शूर, दानशूर व न्यायी होता. त्याच्या राज्यातील जनता खऱ्या अर्थाने सुखी होती, म्हणून बळी भारतातील बहुजन समाजामध्ये अत्यंत आदरणीय व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्याचे स्मरण केले जाते. हाच धागा पकडून म. फुलेंनी या बळीच्या मिथकाचा वापर करून न्यायविचार व्यक्त केला. ब्रिटिश राजवट आणि ब्राम्हणशाहीमुळे स्त्री—शुद्रातिशुद्र आणि शेतकरी यांच्यावरील अन्यायात वाढच होत आहे. बळीचे राज्य शेतकरी, कष्टकरी यांना न्याय देणारे होते. कारण त्यात श्रम करणाऱ्याला प्रतिष्ठा होती. शोषणाचा मागमूस नव्हता. सर्वजण आपापसात बंधुभावाने आणि सत्यवर्तन करत राहत असत. यावरून बळीच्या राज्यात सर्वांना सामाजिक न्याय मिळत होता असे म. फुलेंना सूचवायचे आहे.

उपसंहार:

म. फुलेंच्या राजकीय विचारामध्ये व्यक्ति स्वातंत्र्य, समता, न्याय आदि लोकशाहीच्या मूल्यांविषयी विवेचन पाहावयास मिळते. ब्रिटिश साम्राज्यशाही आणि ब्राम्हणशाही यांची त्यांनी चिकित्सा केली. या दोन्ही व्यवस्था मूलतः शोषण व विषमतेवर आधारित असल्यामुळे त्यांनी पर्याय

देणारी व्यवस्था उभी केली. भारतीय लोकशाही ही काही मुठभरांच्या हिताची न ठरता स्त्री—शुद्रातिशुद्र व शेतकरी यांच्या कल्याणाची व्हावी यासाठी त्यांचा आग्रह व प्रयत्न होता.

अशा प्रकारे महात्मा फुलेच्या लोकशाही विषयक विचाराचा वेध घेतला तर असे लक्षात येईल की, भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावणेमध्ये न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व ही तत्वे ठळक शब्दांत अधोरेखित झाली आहेत. ती तत्वे आणि म. फुलेंचे विचार यात खूप साधर्म्य आहे. म. फुलेंची ग्रंथसंपदा एखाद्या दीपस्तंभाप्रमाणे आहे. कारण यात न्याय, स्वातंत्र्य, समता यांचे विवेचन जागोजागी पाहावयास मिळते. भारतीय जातीवर समाजामध्ये आमुलाग्र परिवर्तनासाठी त्यांनी जीवनभर संघर्ष केला. म. फुलेंनी बळीचे राज्य हे आदर्श लोकसत्ताक व्यवस्था, शेतकरी, कष्टकरी वर्गाला न्याय देणारी होती. अशी व्यवस्था निर्माण करण्याचे आव्हान भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करताना आपल्यासमोर आहे. जेव्हा समाजवास्तव विषमतेला चालना देणारे असते. जेव्हा राजसत्ता बलवत्तर बनण्याचा सातत्याने प्रयत्न करत असते तेव्हा साहजिकच सर्वसामान्य नागरिक हतबल होतो. म्हणून अशा व्यवस्थेस उभा विरोध आणि प्रतिकार करणे गरजेचे ठरते. एकोणिसाव्या शतकात असा विरोध आणि प्रतिकार म. फुले करत होते. हे त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ सूची:

१. डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे (२००३), पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२. कै. गं. भा. सरदार व इतर, (१९९०), महात्मा जोतीबा फुले प्रतिष्ठान प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. हरि नरके (संपादक) (२००६) महात्मा फुले गौरव ग्रंथ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुबंई.
४. हरि नरके (संपादक) (२००६) शोधाच्या नव्या वाटा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुबंई.
५. य. दि. फडके (संपादक),(१९९१), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळ, मुंबई.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-9308 December, 2021

स्वातंत्र्यापूर्व भारतीय कामगार चळवळीतील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान

प्रा. संदिप भा. रायबोले

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

इंग्रज सरकारच्या मंत्रीमंडळातील मंत्रीपदाचे मंजूर खात्याचे कार्यक्षेत्र असो किंवा बांधकाम खात्याचे कार्यक्षेत्र असो आपल्या प्रत्येक कार्यक्षेत्रात डॉ. आंबेडकरांनी तळागाळातील लोकांना न्याय मिळवून देणे एवढेच उचित न मानता समाजातील स्त्रिया, कामगार, शेतकरी, आदिवासी यांचाही सर्वकाश विचार करून त्यांच्या विविध समस्यांना जगापुढे आणण्यासाठी प्रयत्न केलेले होते. डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीतून दलितांना दिलेला नवा दृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण ठरतो व दलितांबरोबर इतर वंचित घटकांसाठी केलेले कार्य इ.स. १९४२ ते १९४६ या काळात केद्रात मजूर मंत्री म्हणून काम करण्याअगोदर डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय कामगार चळवळीत दिलेले योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात औद्योगिकरणाची सुरूवात झाली आणि या औद्योगीकरणामुळे कापड उद्योग भराभरारीला येऊन मुंबई हे कापड उद्योगांचे केंद्रच बनले. डॉ. आंबेडकर पूर्वी मुंबईतील असंघटीत कामगारांना संघटीत करण्याचे प्रथम कार्य नारायण मेघजी लोखंडे यांनी केले. व त्यांनी सन १८८४ मध्ये ''बॉम्बे मिल हॅन्डस असोसिएशन''ची स्थापन केली तर सन १९२० मध्ये ना. म. जोशी यांनी ''आयटक (AITUC) ची स्थापना केली व पुढे १९२९ मध्ये ''आयटक'' संघटनेत फुट पडून मुळची कामगार संघटना ही कम्युनिस्टांच्या हाती गेली. त्यामुळे मा. जोशी यांनी ''नॅशनल ट्रेड युनियन फेडरेशन'' ही संघटना स्थापन केली. अशा पद्धतीने डॉ. आंबेडकर पूर्व कामगार चळवळीत बदल घडत होते आणि अशा चळवळीला डॉ. आंबेडकरांचा अप्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झालेला होता, तो म्हणजे बाबासाहेब परळ येथील इम्प्रुव्हमेंट चाळीत असताना त्यांच्या सभोवताली कामगार वस्ती होत्या व त्यामुळे कामगारांचे प्रश्न व समस्या यांची त्यांना पूर्णपणे जाणीव होती. डॉ. आंबेडकरांचे निकटवर्ती सहकारी गंगाधर सहस्त्रबुद्धे व अनंतराव चित्रे हे ना.म. जोशी यांच्या समवेत प्रत्यक्ष कामगारांचे प्रश्न हाताळत होते. तर वकीली करत असलेले डॉ. आंबेडकर कामगार नेत्यांच्या खटल्याचे काम चालवत असत. सन १९२७ मध्ये मुंबई विधीमंडळाच्या सदस्याच्या नोंदवहीत डॉ. आंबेडकरांनी त्यांची राजकिय विचार सरणी ''स्वंतत्र कामगारवादी'' अशी दर्शविली होती.

सन १९२८ च्या विधीमंडळात डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री कामगाराच्या समस्या व प्रश्नांकडे लक्ष दिले. त्यांनी प्रत्येक मातेला प्रसुतीपूर्व काळात व प्रसुतीनंतरच्या काळात विश्रांती मिळणे राष्ट्राच्या दृष्टीने हिताचे आहे असे महिला कामगारांच्या प्रसुती काळातील सवलतीच्या विधेयकाचे समर्थन केले. त्यांनी आपल्या लिखानातून काँग्रेसच्या कामगार विषयक धोरणावर टिका करीत डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळी ही मार्क्सवादी विचार सरणीतून व्हावी या गोष्टीला कायम विरोध दर्शविला आहे. मार्क्सवाद्यांचा जो आर्थिक विषमता नष्ट करण्याचा मार्ग होता त्याला विरोध करताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, ''समाजाच्या आर्थिक संबंधात फेरबदल असेल तर सर्वप्रथम प्रचलित सामाजिक, धार्मिक व राजकिय संस्थांचा नाश करावा लागतो'' आणि भारतीय श्रमजीवी वर्गात धार्मीक, सामाजिक व आर्थिक इ. सर्व प्रकारच्या शृखंला वाचून ज्यांच्या जवळ गमविण्यासारखे दुसरे काहीच नाही असा जर कोणता गट असेल तर तो अस्पृश्य समाज होय. डॉ. आंबेडकरांची संपाबाबत भूमिका या काळात अतिशय प्रभाविपणे दिसते. सन १९२४ ते १९३५ या काळात मुंबई येथील गिरणी कामगारांनी वेळोवेळी संप पूकारलेत. सन १९२३ पासून कापड उद्योगात मदी असून सन १९२९ च्या जागतिक आर्थिक महामंदीचा फटका गिरणी मालकांना बसला. त्यामुळे कामगार कपात, बोनस मनाई, वेतन कपात इ. धोरण वापरण्यात आली होती. त्यांचा निषेध म्हणून वेळोवेळी संप होत होता. सन १९३५ मध्ये मुंबईतील गिरण्यामधील एकंदरीत १ लाख ३३ हजारांपेक्षा जास्त कामगारांमध्ये अस्पश्य कामगारांची संख्या पंधरा ते अठरा हजार होती. डॉ. आंबेडकरांनी संपाला नेहमी कायदेशीर बाब संबोधले आहे. मात्र मुंबईतील कम्युनिस्ट संपाच्या नेतृत्वाला त्यांचा विरोध होता. त्यांच्यामुळे अस्पृश्य कामगारांचे नुकसान होत होते. त्यांच्या मते शेतकरी व कामगारांनी नित्य संपाचा अवलंब न करता आपले तंटे लवादामार्फत सोडवावेत. सन १९२८—१९२९ मध्ये मुंबईत झालेल्या संपाची तिव्रता अधिकच होती. अशा परिस्थितीत अधिक नुकसान हे अस्पृश्य कामगारांचे झाले होते. त्यामुळे डॉ. आंबेडकर व सी.के. बोले यांनी कामगार वस्त्यांमध्ये फिरून अस्पृश्य कामगारांना कामावर परत

जाण्यास सांगितले. बहिस्कृत वर्गाला कापड खात्यात साच्यावर काम करण्यास मोकळीत असावी अशी प्रमुख मागणी सन १९२८ च्या संपात होती.

सन १९३६ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी कामगारांचे हित लक्षात घेता विशिष्ट वर्गापुरता मर्यादित नसलेला ''स्वंतत्र मजूर पक्ष'' हा सर्व समावेशक पक्ष त्यांनी निर्माण केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, अस्पृश्यता निवारणाचा लढा तत्वत आर्थिक स्वरूपाचा होता. सामाजिक बाबतीत अस्पृश्यांचे प्रश्न स्पृश्यांपेक्षा वेगळे असले तरी आर्थिक लढ्यात स्पृश्य आणि अस्पृश्यता शेतकरी कामगार वर्गाचे हितसंबंध एकजीव आहेत. १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी The Times of India मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला होता. या जाहिरनाम्याद्वारे शेतकरी कूल संरक्षण, कामगार व शेतकऱ्यांसाठी किमान वेतन, बडतर्फी, सावकरी पाशातून गरीब रयतेचे संरक्षण, कामगार विमा इत्यादी प्रश्नांच्या अनुषंगाने या पक्षाने आपली धोरणात्मक भुमिका मांडली. ७ नोव्हेंबर १९३८ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि गिरणी कामगार युनियन यांनी मुंबई एक दिवसाचा संप पुकारला.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतातील व्हाइसरॉय लॉड लिनलिथगो यांच्या मध्यवर्ती मंत्रीमंडळात डॉ. आंबेडकरांनी मजूर खात्याचे व बांधकाम खात्याचे मंत्री म्हणून काम करतांना डॉ. आंबेडकरांनी सन १९७२ ते १९४६ या काळात कामगार कल्याणासाठी महत्त्वाची पाऊल उचलली. ७ ऑगस्ट १९४२ रोजी नवी दिल्ली येथे 'फोर्थ जॉईट लेबर कॉन्फरन्स' भरविण्यात आली असता या परिषदेत कामगार कायद्यांमध्ये एकवाक्यता असणे गरजेचे आहे, असे असले तर कामगारांचे हित साधले जाईल. केंद्राच्या व राज्याच्या बढतीविषयक कायद्यात एकवाक्यता असावी. औद्योगिक तंटे मिटविण्याच्या प्रक्रियेत एकवाक्यता असावी, नोकर व मालक यांच्या संबधीच्या सर्व बाबीवर चर्चा करण्यात एकवाक्यता असावी असे महत्त्वाचे कामगार विषयक मुद्दे डॉ. आंबेडकरांनी यावेळी सुचविले. त्यामुळेच कामगार विषयक हित जोपासणाऱ्या या परिषदेचे स्वागत त्या काळातील ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष व्ही. व्ही गिरी यांनी देखील केले. सप्टेंबर १९४४ मध्ये डॉ. आंबेडकर दक्षिण भारताच्या दौऱ्यावर गेले असता त्यांनी तेथे कामगार व अस्पृश्यांच्या सर्वांगिण उद्धाराच्या दृष्टिने ठिकठिकाणी वैचारीक, सामाजिक व राजकीय भाषणे केली. मद्रास म्युन्सिपल कॉपोरेशनने २२ सप्टेंबर १९४४ रोजी भव्य सत्कार समारंभ आयोजित करून डॉ. सय्यद निजामथुल्ला यांच्या हस्ते चांदीच्या करंड्यातून मानपत्र देण्यात आले. यावेळी झालेल्या भाषणात डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, सद्याचे मध्यवर्ती सरकार तात्पुरते असले तरी ते जनतेच्या हिताची कामे करीत आहे. सरकारने मजूर खात्यामार्फत कामगारांच्या हिताच्या काही योजना राबविण्यात आलेल्या आहेत. त्यात कामगारांना तात्रिक शिक्षण देण्याची योजना औद्योगिक तंटे मिटविणे, मालक व कामगार यांच्यातील जे करार मजुरांना जाचक होतात ते बदलणे विषयक मजुरांना फायदेशीर असे कायदे प्रांतिक सरकारच्या संमतीने करण्याची योजना इ. होय.

२३ सप्टेंबर १९४४ रोजी संध्याकाळी एम. ॲण्ड एस. रेल्वे एम्प्लॉईज युनियनने पेरांबुर येथील आपल्या कार्यालयीन मजूर मंत्री डॉ. आंबेडकर म्हणाले, ही सभा आयोजित केलेल्या कामगारांमध्ये ख्रिस्ती, युरोपीयन, ॲग्लो इंडियन, हिंदु, मुसलमान, अस्पृश्य इत्यादी कामगार व अधिकारी आहेत. यावरून हेच सिद्ध होते की, दारिद्रय ही या सर्वांना एकत्र बांधणारी दोरी आहे, हे सर्व कामगार संघटीत राहिले तर त्यांना आपले आताचे दारिद्रय नष्ट करण्याचे उपाय शोधता येतील. कामगारांनाही राजकीय सत्तेचा अधिकार मिळवावा कारण हातात सत्ता असेल तर कामगार तिचा उपयोग आपली सर्वांगीण प्रगती करून घेण्यास करतील. पुढे ते म्हणाले, मजुर खाते माझ्या अधिकार क्षेत्रात असून मजूर जास्तीत जास्त कल्याण करणे हेच माझे ध्येय आहे. रेल्वे, पोस्ट आणि तारयंत्र खात्यात अस्पृश्य कामगारांसाठी १३ टक्के जागा राखण्याचे धोरण मध्यवर्ती सरकारने ठरविले आहे. कामगारांच्या हिताची भुमिका मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भाषण सर्वांना प्रभावित करणारे व आवडणारे ठरले.

निष्कर्ष :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्यपूर्व कामगार चळवळीत आपल्या भुमिकात्मक कार्यातून नेहमीच कामगारांच्या व अस्पृश्य कामगाराच्या समस्याकडे लक्ष पुरवून कार्य केलेले दिसते. डॉ. आंबेडकरांनी समस्त कामगारांचे आर्थिक हित, उन्नती लक्षात घेऊन त्यांना सामाजिक व आर्थिक लढ्यात कामगार म्हणून एकजीव केले होते. त्यांनी कामगार चळवळीत महत्त्वपूर्ण भुमिका बजावत कामगारांना संघटीत होण्याच्या तसेच राजकियदृष्ट्या जागरूक बनण्यासाठी वेळोवेळी आपल्या भाषणातुन आग्रह केला. संप यासारचया कामगारांच्या शस्त्राचा वापर योग्यवेळी करण्यात यावा अशी

त्यांनी स्पष्ट भुमिका मांडली. कम्यूनिस्टांच्र्ज्ञ धोरणाविषयक कामगारांचे प्रश्न व्यवस्थीत समजून घेतल्याबद्दल त्यांच्यावर टिका देखील केली. त्यांनी समस्त कामगारांविषयक विचार करून स्वतंत्र मजूर पक्ष, हा नवीन पक्ष स्थापून अस्पृश्य वर्गाचेच नव्हे तर सर्व समावेशक असलेल्या कामगारांचे पिळवणूक होत असलेल्या समस्त वर्गाविषयी आस्था दाखवून दिली. तसेच स्वतंत्र मजूर मंत्री, म्हणून कार्यरत असताना कामगार कल्याणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे निर्णय देखील घेतले आणि ते निर्णय आज देखील आपणास मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भ सूची :

१) डॉ. गायकवाड ज्ञानराज, महामानव – डॉ. भीमराव राजमी आंबेडकर, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर.
२) मुन वसंत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आवृत्ती २००४
३) कदम मनोहर, भारतीय कामगार चळवळीचे जनक, नारायण मेघाजी लोखंडे, १९९५
४) प्रदिप गायकवाड, कामगार चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख, २००५
५) डॉ. वी.एस. कऱ्हाडे – सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र पिपंळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी चळवळ

प्रमोद चं. वानखेडे
सहाय्यक प्राध्यापक (समाजशास्त्र)रा. सुं. बिडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हिंगणघाट जि. वर्धा ,

प्रस्तावना :—

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही केवळ भारतीयच नव्हे तर जगातील इतिहासातील सर्वाधिक महत्वाची आम जनतेची चळवळ आहे. या चळवळीने समाजाच्या सर्व स्तराच्या वर्गातील आणि विविध प्रकारच्या विचारवंताना राजकीय कृतीसाठी प्रवृत्त केले. लोकशाही व मुलभूत नागरी स्वातंत्र्यावर आणि लोकशाहीवर अधिष्ठित असे स्वराज्य निर्माण करण्यासाठी वसाहतवाद, साम्राज्यवादाच्या विरोधात लढा देणे या चळवळीचा मुख्य उद्देश आहे. भारतीय राष्ट्रीय चळवळ ही व्यापक असुन विभिन्न विचार प्रणालीशी संबंधित आहे. समाजातील काही महत्वपूर्ण घटक व व्यवस्था यामध्ये समाजहिताच्या बाजूने बदल घडवून आणण्यासाठी समाजातील असंख्य व्यक्ती एकत्र येऊन हेतूपूर्वक केलेला प्रयत्न म्हणजे सामाजीक चळवळ होय. सामाजिक चळवळ समाज व्यवस्थेत अनुकूल स्वरूपातून सामाजिक बदल घडवून आणतात. समाजात होत असलेला विकास जर स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या आधुनिक मुल्यांना धरून होत नसेल तर या मूल्यांपासून वंचित असलेला समूह एका समान पातळीवर नेतृत्व, विचार प्रणाली इत्यादींचे नियोजन करून ते मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. थोडक्यात सामाजिक चळवळ या समाजातील अस्तित्वात असलेल्या व्यवस्थेच्या असमाधानकारक कार्याचा परिणाम आहेत. सामाजिक चळवळ ही संकल्पना विकास या संकल्पनेशी सापेक्ष आहे. सामाजिक चळवळ ही सामुहिक क्रिया असल्याने गतिशिलता, विचारप्रणाली या बाबींचा समावेश असतो.

सामाजिक चळवळ ही विशेषता पर्याय, विचार धारा, कार्यकर्ते, नेतृत्व, संघटना हे घटक परस्पर पूरक असतात. समाजाच्या मुलभूत सामाजिक संखेत मोठया प्रमाणात बदल घडवुन न आणता समाजात सुधारणा घडवुन आणण्याचा प्रयत्न करणारी चळवळ म्हणजे सुधारणा चळवळ होय. या चळवळीला समाजातील काही प्रथा व मूल्ये मान्य असतात. भारतीय समाजात एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या सुरूवातीत अनेक चळवळी उदयास आल्या. तसेच लोकशाही शासन पध्दती मध्ये मोठया प्रमाणावर सामाजिक असंतोष असेल तर क्रांती कारक चळवळी उदयास येतात.

आदिवासी चळवळी :—

ब्रिटीश काळात आदिवासींनी अनेक चळवळी उभारल्या होत्या. जमिनदार आणि सावकारांनी इंग्रज सरकारच्या सहकार्याने बिहारमधिल राजमहल टेकडयांच्या प्रदेशातील आदिवासींचे मोठया प्रमाणात शोषण केले होते. म्हणून तेथील आदिवासींना जागृत करण्यासाठी आणि इंग्रजांकडून सुरक्षिततेची हमी मिळविण्यासाठी आदिवासींनी चळवळ उभारली होती. ही चळवळ देशभर पसरू नये या करिता बिहारमधिल आदिवासी करिता प्रथमच वेगळा प्रदेश करण्यात आला, या प्रदेशालाच वन्य जमातीचा प्रदेश असे नाव देण्यात आले. बिरसा मुंडाची चळवळ संपूर्ण देशभर गाजली — बिरसाने आदिवासी लोकांना संघटीत करून इंग्रज, जमीनदार आणि ख्रिश्चन मिशनरी यांना विरोध केला. बिरसाची चळवळ ही आदिवासींच्या स्वाभिमानाची चळवळ होती. बिरसाने आपल्या चळवळीतून आदिवासी समाजाला नवीन शिकवण दिली. आजच्या छतीसगड राज्यातील बस्तर जिल्हयातील गोंड जमातीने स्वायत्त राज्याच्या मागणीची चळवळ उभारली होती.

भारतात ब्रिटीशांची सत्ता आल्यानंतर पूर्वीच्या मुंबई राज्यातील भिल्ल, गोंड हया जमातीचे हक्क काढुन घेण्यात आले. १८५७ नंतर सावकारांनी आदिवासी क्षेत्रात आपला सावकारीचा व्यवसाय सुरू करून त्यांना कर्जबाजारी आदिवासींच्या जमिनी आपल्या ताब्यात घेतल्या. आदिवासी शेतकऱ्यांकडून कर्जापोटी शेतीचे उत्पादन सावकारच घेऊ लागले. त्यामुळे आदिवासींची अतिशय वाईट अवस्था झाली. त्यांची उपासमार होऊ लागली. म्हणून सावकारशाहीचा बंदोबस्त करण्यासाठी पुणे जिल्हयात आदिवासी नेत्याने हातात शस्त्र घेवून सावकारांवर वचक निर्माण केला.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्व नागरीकांना समान अधिकार देण्यात आले. इंग्रजांची सत्ता नष्ट झाल्यामुळे आदिवासींच्या मनात असलेला इंग्रजाविरूध्दचा असंतोष संपला. परंतू

स्वातंत्रानंतर देखील आदिवासींच्या समस्या संपल्या नाही. सावकारशाही, वेठबिगारी, कमी मजुरी, इत्यादी समस्या स्वातंत्र्यानंतर देखील तशाच राहिल्या १९६० च्या दशकात पश्चिम बंगाल आणि आंध्रप्रदेशात नक्षलवादी चळवळ ही आदिवासींच्या शोषणाच्या विरूध्द निर्माण झाली होती. नक्षलवादयानी आदिवासींची शोषणातुन मुक्तता व्हावी म्हणून सशस्त्र चळवळ उभारली. न्यूनतम वेतन मिळावे, कर्ज माफ करावे यासाठी जमीनदाराच्या शोषणाच्या विरोधात आंध्रप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र व गुजरातमध्ये आदिवासींनी चळवळी केल्यात.

चळवळीचे उध्देश :—

१. जंगल, जमिन व निसर्ग संपत्ती यावरील आदिवासीचा पहिला हक्क त्यांना मिळवून देणे.
२. जंगल राज स्थापण करणे.
३. आदिवासींच्या पूर्ण स्वातंत्र्यासाठी व न्याय हक्कासाठी लोकमत जागविणे.
४. स्वराज्याची घोषणा व स्थापण करणे.
५. आदिवासींमधील अंधश्रध्दा, कुप्रथा व धार्मिक अवडंबर यांचे उच्चाटन करून नवीन समाजवस्था निर्माण करणे.
६. समतेची व न्यायाची संस्कृती उभारणे.
७. आदिवासी विरोधी कायद्यांना प्रखर विरोध करणे. न्यायासाठी साहेब व सरकार यांच्याशी लढा देणे.
८. मायभूमीच्या रक्षणार्थ स्वातंत्र्य आणि स्वराज्याच्या प्राप्तीसाठी ब्रिटीश सत्तेशी लढा देणे आणि त्यांची कुटील रणनीती उधळून लावणे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळ :—

महाराष्ट्रात १९७० च्या दशकात शाहदा आणि भूमी सेना चळवळीत आदिवासी लोकांचा सहभाग सर्वात जास्त होता. छोटा नागपूर क्षेत्रातील जमातींनी टिंकूच्या विरोधात चळवळ केली होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात देखील सावकार, जमीनदार यांच्या विरोधात आदिवासींना संघर्ष करावा लागला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासींच्या चळवळी म्हणजे शासनाच्या वन धोरणाचा विरोध, आरक्षण, स्वतंत्र राज्याची निर्मिती इ. संदर्भात होते. बहुतांश आदिवासी जमाती या जंगलातच राहतात. सावकार लोकांनी १९५० च्या दशकात पुन्हा चळवळ केली. गडवाल क्षेत्रात आदिवासींनी १९७० च्या दशकात जंगल ठेकेदाराच्या विरूध्द चळवळ केली.

खिश्चन मिशनऱ्यांचा प्रभाव, शिक्षण, राजकिय जागृती इत्यादी अनेक करणांमुळे महाराष्ट्रात आदिवासी क्षेत्रात चळवळी निर्माण होत राहिल्या. उत्तर—पूर्व भारतातील क्षेत्रात चळवळी निर्माण होत राहिल्या. महाराष्ट्रातील आदिवासींची भौगोलिक पार्श्वभूमी सारखी असली तरी त्यांची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी भिन्न आहे. सन २००० मध्ये निर्मिती झाल्यानंतर 'ऑल पार्टीहिल कौन्सिल, नागा राष्ट्रीय परिषद, ईस्टर्न इन्डियन टाईबल युनियन आसाम इत्यादी संघटनाव्दारा स्वायतत्तेच्या मागणीसाठी करण्यात आलेल्या चळवळीनी अधिक तीव्र व हिंसक रूप धारण केले.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी चळवळी.

१) झारखंड चळवळ :—

स्वातंत्र्यानंतर 'आदिवासी महासभा' ही संघटना १९५० नंतर एका राजकीय पक्षाच्या स्वरूपात पुढे आली. हया संघटनेचे १९५० मध्ये जमशेटपूर येथे अधिवेशन भरले. या अधिवेशनात 'झारखंड पक्षांची स्थापणा करण्यात आली. तेव्हा या पक्षाचे नेते जयपाल सिंह हे होते. या पक्षाचे चिन्ह 'कोंबडा' हे होते. या पक्षाचा मुख्य नारा, ''झारखंड आमचा आहे. १९५२ च्या विधानसभा निवडणूकीत झारखंड क्षेत्रातील सर्व म्हणजे ३२ जागादेखील झारखंड पक्षाने लढविल्या आणि त्या सर्व जागांवर पक्षाने दणदणित विजय मिळविला. आंरिसामध्ये देखील पक्षाला समाधानकारक यश मिळाले. सप्टेंबर १९६३ मध्ये झारखंड पक्षाचे सत्ताधारी कॉग्रेस पक्षामध्ये विलिनीकरण करण्यात आले. १९६७ च्या सार्वजणिक निवडणूकीत झारखंड पक्ष हा तीन वेगवेगळया पक्षात विभक्त झाला.

१९६८ मध्ये बिरसा सेवादलाने स्वतंत्र झारखंडची मागणी केली. बिरसा सेवादलाची चळवळ जमीन बळकविणाऱ्या विरूध्द तसेच सावकार आणि महाजन यांच्या विरूध्द होती. १९७३ मध्ये शिबू सोरेन यांनी झारखंड मुक्ती मोर्चाची स्थापणा केली. १९८५ च्या निवडणूकीत मुक्ती मोर्चाला १४ जागा मिळाल्या होत्या. झारखंड पक्षाने वेगळया झारखंड राज्याच्या मागणीसाठी १६ मार्च १९९३ पासुन आर्थिक नाकेबंदीचे अभियान सुरू केले. शेवटी १५ नोव्हेंबर २००० मध्ये स्वतंत्र झारखंड राज्यांची स्थापणा करण्यात आली. या स्वतंत्र झारखंड राज्यात १८ जिल्हे आहेत. स्वतंत्र झारखंड राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री मा. बाबुलाल मरांडी हे होते.

२) बोडो चळवळ :—

बोडा म्हणजे कछाटी लोक हे मध्य आशियातून ब्रम्हपुत्रेच्या खोऱ्यात इ. स. ५००० वर्षापूर्वी पासुन निवास करित होते. तेराव्या शतकात अहोम लोकांनी त्यांना त्या क्षेत्रातून हाकलुन लावले. ब्रिटीशांच्या राजवटीतच बोडोंनी आपल्या वेगळया राज्याची मागणी केली होती. १९२७ मध्ये कद्याटी युध्दाच्या संघटनेने सायमन कमिशन समोर स्वतंत्र राज्याची आणि रेजिमेंट बनविण्याची मागणी केली होती. 'अखिल बोडो विद्यार्थी परिषद' स्थापण केली. आसाममध्ये दोन कोटी पासष्ट लाख आदिवासी आहेत त्यापैकी ४२ लाख ९६ हजार केवळ बोडो आदिवासी आहेत. अखिल बोडो विद्यार्थी संघटनेने आपली मागणी पूर्ण करण्याकरिता चळवळीला हिसांत्मक स्वरूप दिले. त्यांनी आसाम बंद आणि रेल रोको आंदोलन केले. 'करो वा मरो' असा नारा दिला. बोडो आदिवासीनी आपल्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी विविध दहशतवादी कारवाया केल्या आहेत. १९९० मध्ये दहा जिल्हयात लहान मोठया बॉम्ब विस्फोटात ७५ लोक मृत्यूमुखी पडले. ऑक्टोबर १९९२ मध्ये त्यांनी २२ लोकांची हत्या केली व ५० लोक जखमी केले. आसाममधील ७ जिल्हयातील १५ हजार चौरस किलोमीटर भूप्रदेशात ३८ विशेष विभागाचा विकास करण्याची पूर्ण स्वायतत्ता या परिषदेस देण्यात आली.

३) नागा चळवळ :—

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर बदललेल्या सामाजिक आणि राजकिय परिस्थितीशी नागा लोक समन्वय करण्यास असमर्थ ठरले. त्यामुळे त्यांच्यात निर्माण झालेल्या असंतोषातून त्यांची चळवळ पुढे आली. ब्रिटीश काळात त्यांना विशेष सरंक्षण व अधिकार मिळाले होते. स्वातंत्र्यानंतर ब्रिटीशांची सत्ता संपुष्ठात आली. त्यांना भारतापेक्षा इंग्रजशासन जवळचे वाटत होते. स्वतंत्र भारतात आपले कोणते अस्तित्व राहील याचीच चिंता सदैव होती. स्वतंत्र भारतात ते स्वत:ला असुरक्षित मानू लागले. त्यामुळे नागा जमातीमध्ये एकता निर्माण होऊन संघटीत झाले. २०१० मध्ये देखील नागा चळवळ सुरू आहे. या चळवळीची सुरूवात १९१८ मध्ये झाली. या लोकांनी १९१८ मध्ये कोहिमा येथे 'नागा क्लब' स्थापन केला. नागा टेकडयांवरील सर्व जमाती या क्लबमध्ये सहभागी झाल्या. या क्लबने पुढे नागा ऐकतेच्या चळवळीचा पाया घातला. १९४६ मध्ये, नागा परिषदेचे नाव बदलुन नागा नॅशनल कौन्सिल असे ठेवण्यात आले. १९४७ — १९४९ पर्यंत नागा लोक शांत होते. १९५१ मध्ये कौन्सिलच्या अध्यक्षाने नागाच्या स्वातंत्र्याबद्दल लोकांचे मत घेतले. नागाच्या स्वातंत्र्यासाठी लोकांनी शपथ घेऊन लढण्याचा निर्धार केला. नागा जमातीने भारतीय राज्यघटना आम्हाला मंजूर नाही. ही सत्ता आम्हाला नको म्हणून निदर्शने केली.

निष्कर्ष :—

भारतीय राज्यघटनेने सर्व समुदायांना त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, वांशिक अस्तित्व कायम ठेवून त्यांना विकास करण्याची समान संधी दिली आहे. भारतीय राज्याघटना म्हणजे आदिवासी एकतेला प्रोत्साहन देणारा महत्वपूर्ण घटक आहे. राज्यघटनेने समता, स्ववातंत्र्य, बंधुता व न्याय या मानवी मूल्यांचा आधारावर एक समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याचा दृष्टीकोन समोर ठेवला. भारतीय राज्यघटना हा आदिवासी एकतेला प्रात्साहन देणारा एक महत्वपूर्ण घटक आहे.

आदिवासींचे निवासस्थान म्हणजे जंगल होय. म्हणून त्यांना जंगलाचे राजे मानले जाते. जंगलविषयक हितभूत माहीती या लोकांना होती. आदिवासी लोकांनी आपल्या स्वरक्षणाकरिता आणि अधिकाराविषयी दिर्घकालीन लढा दिल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

संदर्भ सूची

१. समाजिक चळवळ एस. जी. देवगावकर, श्री. साईनाथ प्रकाशन, शैलजा देवगाकर,नागपूर जयमाला डुमरे
२. कामगार चळवळ प्रदिप गायकवाड क्षितिज पब्लीकेशन लष्करीबाग, नागपूर
३. स्त्रियांसाठी कायदे रेणू सुरेश देव सकाळ प्रकाशन आदिवासी समाजाचे प्रदिप आगलावे श्री. साईनाथ प्रकाशन, समाजशास्त्र नागपूर
४. भारतीय समाज प्रश्न बी. एम. कऱ्हाडे पिंपळापूरे ॲण्ड कं.आणि समस्यापब्लिशर्स, नागपूर
५. भारतीय समाज संरचनात्मक प्रदिप आगलावे श्री.साईनाथ प्रकाशन,प्रश्न आणि सामाजिक समस्याव सरोज आगलावे नागपूर
६. https://lib.unipune.ac.in online 18/11/2021
७. कामगार संघटना vikas peadia 18/11/2021
८. लोकसत्ता दैनिक वर्तमानपत्र २७ मार्च २०१७
९. https://lib.unipune.ac.in online 23/11/2021

स्वातंत्र्योत्तर आंबेडकरी चळवळ: दशा आणि दिशा

प्रा.डॉ.जी.पी.फसले
(इतिहास विभाग प्रमुख) श्री.सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव,जी.बीड.

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांवर आधारलेली चळवळ म्हणजे आंबेडकरी चळवळ. आंबेडकरी चळवळ म्हणजे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक परिवर्तनाची चळवळ. आंबेडकरी चळवळ म्हणजे बुद्धिवादी चळवळ. डॉ. आंबेडकरांनी या चळवळीला एक सुस्पष्ट अशी वैचारिक व तत्त्वज्ञानात्मक दिशा दिली. सर्व प्रकारच्या विषमतेतून आणि सर्व प्रकारच्या शोषणव्यवस्थेतून संवैधानिक मार्गाने भारतीय समाजाची मुक्तता करण्यासाठी उभा ठाकलेला विचार म्हणजे आंबेडकरी विचार आणि त्यावर चालणारी चळवळ म्हणजे आंबेडकरी चळवळ. मग भारतातील सर्व समाज सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शोषणातून मुक्त झाला आहे का, तसेच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शोषण व्यवस्था नष्ट झाल्या आहेत का, एक समाज, एक राष्ट्र म्हणून भारत देश उभा राहिला आहे का, तर नाही. असे असताना आंबेडकरी चळवळ संपली आहे का, ती थंड पडली आहे का, तिला मरगळ आली आहे का, तिचेच कुणी तरी शोषण करते आहे का, असे असंख्य प्रश्न पुढे का येत आहेत? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाणानंतर मात्र ही चळवळ म्हणावी तशी रुजली नाही, विस्तारली नाही. त्याचे कारण नेतृत्वाच्या मर्यादा. बाबासाहेबांच्या नंतर रिपब्लिकन पक्षाच्या नावाने फक्त राजकीय अंगांनी ही चळवळ ओढण्याचा प्रयत्न केला. दादासाहेब गायकवाड, बी. सी. कांबळे, आर. डी. भंडारे, बॅ. राजाभाऊ खोब्रागडे, भय्यासाहेब आंबेडकर, दादासाहेब रुपवते आदी नेत्यांनी रिपब्लिकन पक्षाच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या व काही प्रमाणात देशाच्या राजकारणात वंचित-उपेक्षितांचा एक वेगळा राजकीय प्रवाह निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अल्पावधीतच नेतृत्वाच्या स्पर्धेत पक्ष दुभंगला.

जा, आणि माझ्या अनुयायांना सांगा की, समाजक्रांतीचा हा गाडा मी एकट्यानेच कुणाच्याही मदतीशिवाय अपार कष्टातून इथपर्यंत आणला आहे. आज त्यांच्यात जे हेवेदावे आहेत, मत्सर आहे, नेतृत्वा संबधी महत्त्वाकांक्षा व स्पर्धा आहे. त्यामुळे मी चिंताग्रस्त आहे. त्यांना सांगा की, जर सन्मानाने प्रतिष्ठापूर्ण जीवन जगण्याची इच्छा असेल, तर समाजक्रांतीचा रथ पुढे न्या. जर पुढे नेताच आला नाही तर कमीत कमी मागे तरी नेऊ नका?... वरील खंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३१ जुलै १९५६ रोजी आयुष्याच्या अखेरच्या टप्प्यात दिल्लीतील घरी त्यांचे सचिव नानकचंद दत्तू यांच्याकडे व्यक्त केली होती. बहुधा त्यांच्या पश्चात त्यांनी स्थापन केलेल्या पक्षात आणि दलित चळवळीत नेतृत्वपदावरून भविष्यात चळवळीवर दृष्टिक्षेप टाकला, तर बाबासाहेबांची वीरल खंत खरी ठरल्याचे खेदाने म्हणावेसे वाटते. आज दलित चळवळीच्या व पक्षांच्या चिरफळ्या उडाल्या आहेत. तरुणांनी आशेने पाहावे, असे अभ्यासू, प्रामाणिक, लढाऊ नेतृत्व उरलेच नाही. दलित चळवळ लोप पावू लागली आहे, संभ्रमित व दिशाहीन अवस्था आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सतत आत्मसन्मानाने जगण्याचा मूलमंत्र दिला. मात्र, आजच्या चळवळीमध्ये या मूलमंत्राच्या विसंगत वर्तन होताना दिसत आहे. दलित चळवळीमध्ये आमुलाग्र बदल करत, परिवर्तनाची नवी दिशा निश्चित करण्याची गरज आहे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहापासून ते विषमतेचा पुरस्कार करणाऱ्या हिंदू धर्माचा त्याग करून लाखो अनुयायांसह समतेकडे वाटचाल करणाऱ्या बुद्धधम्माचा स्वीकार करेपर्यंत सतत आत्मसन्मानाने जगण्याचा जो मूलमंत्र दिला, त्याच्याशी विसंगत वर्तन आजचे तथाकथित, दलित नेते (काही अपवाद वगळता) करीत आहेत. या नेत्यांच्या वाणीत सतत **'जय भीम'**चा जयघोष असतो. कृती मात्र नसते, हे सांगताना कालकथित शाहीर वामनदादा कर्डक म्हणतात,

वाणीत भीम आहे, करणीत भीम असता वर्तन तुझ्या पिलांचे सारेच चोख असते...

भिमा, तुझ्या मताचे जर चार लोक असते तलवारीला तमांचे न्यारेच टोक असते...

हिंदूधर्माचा बाबासाहेबांनी लाखो अनुयायांसह त्याग केला, त्या ज्वलंत हिंदूत्वाचे मुक्त कंठाने गोडवे गाणाऱ्या वा भारतीय संविधानाची मूल्ये पायदळी तुडविणाऱ्यांबरोबर जाण्यात दलित नेते धन्यता मानत आहेत. धर्मनिरपेक्षतेचा बुरखा पांघरलेल्या आणि तोंड लावण्यापुरते फुले-शाहू-आंबेडकरांचे नाव घेणाऱ्या खादीधारी सत्ताधाऱ्यांच्या कुबड्या घेऊन सत्तेचा सोपान चढण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. हे करताना दलित नेते स्वत्व, स्वाभिमान, प्रतिष्ठा खुंटीला टांगत आहेत. बाबासाहेबांच्या काळात, त्यानंतर दादासाहेब गायकवाडांच्या काळात दलित पँथर व नामांतर लढ्याच्या काळात दलित आंबेडकरी चळवळीचा एक धाक, दबदबा होता. अन्य समाज या चळवळीकडे आदरयुक्त भावनेने पाहात होता. या काळात समाज परिवर्तनाच्या चळवळीसाठी झोकून देणारी नि:स्वार्थी कार्यकर्त्यांची समाजक्रांतीचा अभ्यास करणारी पिढी तयार झाली. साहित्य-संस्कृती, कलेच्या क्षेत्रात नवी वैचारिक घुसळण झाली. शाहीर अण्णा भाऊ साठे, बाबुराव बागूल, डॉ. म. ना. वानखेडे, डॉ. रावसाहेब कसबे, नामदेव ढसाळ, उर्मिला पवार ते संजय पवार, प्रज्ञा दया पवारांसारखे प्रज्ञावंत सर्जनशील लेखक, नाटककार, साहित्यिक तयार झाले. या लेखकांनी प्रस्थापित साहित्य-संस्कृतीवर स्वतःच्या अस्मितेचा स्वतंत्र ठसा उमटविला व ती चळवळ महाराष्ट्रापासून देशभर पसरली. जागतिक स्तरावर या चळवळीची नोंद घेतली जात आहे आणि हे सर्व फुले-आंबेडकरांच्या व जागतिक क्रांतिकारी परिवर्तनवादी विचारांच्या प्रेरणेतूनच घडले.

आजच्या दलित-आंबेडकरवादी चळवळीतील मोठा दोष आहे, की अनुकूल वातावरण असूनही वरील विचारवंताचा क्रांतिकारी परिवर्तनाचा विचार व चळवळही हळूहळू लोप पावायला लागली आहे. बाबासाहेबांच्या काळातील कार्यकर्ते कलावंत वैचारिकदृष्ट्या खूपच परिपक्व व जागृत होते. आताची पिढी शिक्षित आहे. परंतु त्यांच्यात चळवळीत, आंदोलनात सहभागी होण्याची वृत्ती, रस नाही. कुठलेही फुले-शाहू-आंबेडकरांचे मूळ ग्रंथ, मूलभूत, लिखाण,क्रांतीकारी तत्त्वज्ञान वाचत नाही समजून घेत नाहीत.

बाबासाहेबांनी सामाजिक अन्यायापासून ते कामगार-शेतकरी कष्टकऱ्यांच्या प्रश्नावर, महिलांना समान हक्क मिळावेत, यासाठी आयुष्याच्या अखेरपर्यंत प्रयत्न केले. **शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा**, असा संदेश प्रत्यक्ष कृतीत उतरविला. शिक्षणासाठी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी सारख्या संस्था स्थापन करून शाळा-महाविद्यालये काढली. यातून दलित शोषितांची नवशिक्षित पिढी घडविली. मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता, प्रबुद्ध भारत या नियत कालिकांच्या माध्यमातून सामाजिक-राजकीय अपप्रवृत्तीवर आसूड ओढले आणि प्रबोधनाचे काम केले. स्वतंत्र मजूर पक्षापासून ते शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन पर्यंतच्या सामाजिक-राजकीय पक्ष-संघटनांची उभारणी केली. देशाच्या राजकारणात सशक्त हस्तक्षेप करून दलित समूहाची स्वतंत्र ओळख तत्कालिन नेत्यांना करून दिली. स्वातंत्र्योत्तर काळातील राज्यकर्त्यांना देशाच्या नव्या संविधानाच्या निर्मितीची जबाबदारी डॉ. आंबेडकरांना देणे भाग पडले. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सत्तेसाठी मंत्रिपदासाठी तत्त्वांशी कधी तडजोड केली नाही. तत्कालिन सरकारने डॉ. बाबासाहेबांनी मांडलेले हिंदू कोड बिल मंजूर करण्यास नकार दिला, तेव्हा त्यांनी महिलांच्या समानतेच्या हक्कासाठी राजीनामा देऊन मंत्रिपदावरही पाणी सोडले. त्याउलट आजचे नेते व तथाकथित विचारवंत सत्तेसाठी परिवर्तनवादी क्रांतीकारी विचारमूल्यांनाच तिलांजली देत आहेत आणि त्याचे लटके समर्थन करण्यासाठी शासनकर्ती जमात व्हा, यासारखी बाबासाहेबांची विधाने विशिष्ट संदर्भ सोडून स्वतःच्या सोईसाठी वापरत आहेत व बाबासाहेबांच्या विचारांचे अवमूल्यन करीत आहेत.

सरकारच्या नव्या आर्थिक धोरणांमुळे भांडवलशाहीचा वारू मोकाट सुटला आहे. सरकारी उद्योगधंद्यांचे मोठ्या प्रमाणात खासगीकरण होत आहे. सरकारी उद्योग बंद पडत आहेत. कल्याणकारी विकासाच्या नावाखाली दलित आदिवासी शोषितांना, गरीबांना ज्या सोयी सवलती मिळत होत्या, त्या बंद पडल्या आहेत. शासकीय सेवेत नवी नोकर भरती बंद केल्यामुळे. नोकऱ्यातील आरक्षण फक्त कागदावर राहिले आहे. शिक्षणाचेही मोठ्या प्रमाणात खासगीकरण झाल्यामुळे तथाकथित शिक्षणसम्राटांना लूट करायला मोकळे रान मिळाले आहे. सार्वजनिक आरोग्य सेवेचे मोठ्या प्रमाणात खासगीकरण झाल्यामुळे दलित शोषितांना सामान्य औषधोपचार करणेही महाग झाले आहे. **'एसईझेड'**च्या

नावाखाली देशी-विदेशी साम्राज्यवादी मक्तेदार भांडवलदारांना लूट व शोषण करण्याचा मुक्त परवाना सरकार देत आहे. सर्व कामगार कायदे धाब्यावर बसविले जात आहेत. कामगार शेतकरी, आदिवासींना जीवनातून उद्धवस्त करण्यात येत आहे. या वैचारिक भ्रष्टतेविरूद्ध पुन्हा एकदा बंड पुकारण्याची आज गरज आहे. सत्तरच्या दशकात दलित पँथर व दलित साहित्य चळवळीने बंडाचे निशाण उगारले होते व त्याला समाजातील शिक्षित, बुद्धीजीवींना पाठिंबा दिला होता. आज त्यातील बहुतेकजण प्रस्थापित झालेत व शत्रु कॅम्पमध्ये सत्ताधाऱ्यांच्या वळचणीला बसून अधिक हापला जाण्याची स्वप्ने पाहत आहेत. कुणाला खासदारकी, मंत्रीपद, कुलगुरू, राज्यपाल, अॅम्बेसिडरपद तर कुणाला विधान परिषद हवी आहे. त्यामुळे दलित चळवळीमध्ये आमुलाग्र बदल करत, परिवर्तनाची नवी दिशा निश्चित करण्याची गरज आहे.

लोकशाहीसाठी चळवळी महत्त्वाच्या:

महाराष्ट्र आणि मराठी माणूस राष्ट्रपातळीवर चळवळीच्या अग्रभागी जाणारा लढवय्या म्हणून ओळखला जातो. या नेतृत्त्वाचा इतिहास थेट चक्रधर, ज्ञानोबा-तुकोबांपासून ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. नरेंद्र दाभोलकर, मेधाताई पाटकर इथपर्यंत आणता येतो. पण, गेल्या काही वर्षांत सारे चित्र बदलले आहे. आंदोलने रस्त्यावर कमी आणि सोशल मीडियावर जास्त लढली जाते आहेत. दुसरीकडे या चळवळींकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोनही बदलल्याचे दिसते. भांडवलशाही, बाजारकेंद्री व्यवस्था आणि बदलती मूल्ये यामुळे जनआंदोलनांचे स्वरूपच पूर्णपणे बदलले आहे. खरेतर, भारताने प्रातिनिधिक लोकशाहीचा स्वीकार केला. लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी लोकांच्या मागण्या संसदेत मांडतील असा हेतू होता. परंतु जेव्हा लोकांचेच प्रतिनिधी लोकांच्या विरोधात धोरणे राबवतात, तेव्हा तो संघर्ष रस्त्यावर उतरून करावा लागतो. सरकार लोकांविरुद्ध धोरणे राबवत असेल तर, त्यासाठी आवाज उठवणाऱ्या चळवळी या निश्चितच सरकारविरोधी असणार! सरकारविरोधी म्हणजे देशविरोधी नव्हे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोककेंद्री लोकहिताचे निर्णय राबवले जाऊन चळवळींची गरज भासणार नाही अशी अपेक्षा होती, परंतु असे काही घडले नाही. त्यामुळेच डॉ. अभय बंग म्हणतात, **'आपली लोकशाही ही हळूहळू लोकप्रतिनिधीशाही झाली आणि आता ती पक्षप्रमुखशाही झालेली आहे.'** काही ठराविक पक्षाचे नेते हे सगळ्या पक्षांना नियंत्रित करत आहेत.

महाराष्ट्रातील चळवळींची दशा आणि दिशा:

देशाला विविध क्षेत्रांत नेतेपण देणाऱ्या या प्रागतिक राज्यात गेल्या २० वर्षांत मात्र सामाजिक समतेच्या आणि सामाजिक प्रगतीच्या सगळ्या चळवळी पार थंडावल्या आहेत, हे खरे. तथापि आजवर झालेल्या अनेक चळवळींतून काहीच हाताशी लागले नाही, हेही खरे नाही. आता मात्र एक प्रकारची सामाजिक बधीरता सर्वदूर व्यापून राहिलेली दिसते. आणि तीच खरी चिंतेची बाब आहे. स्वातंत्र्यानंतर आंबेडकरांच्या मार्गदर्शनाखाली लाखोंनी केलेला बौद्ध धम्माचा स्वीकार ही सामाजिक परिवर्तनाची मोठी उडी होती. त्यात त्यावेळी मुख्यत: महार समाज सामील झाला. त्यानंतरची पाच-दहा वर्षे तशी भाकडच गेली. स्वातंत्र्य मिळाले. आता सुराज्य येईल अशी आशा होती. पण सुराज्य येता येईना. आणि मग अचानक वाटावे असे चळवळींचे वादळ उठले. आणि ऐंशीच्या दशकात सगळ्या युवक चळवळी थंडावल्या.सत्यशोधक जलशांची शाहिरी परंपरा समतावादी चळवळींनी नव्याने जोपासली. अमरशेख, अण्णाभाऊ साठे, शाहीर गव्हाणकर, वसंत बापट, दादा कोंडके, लीलाधर हेगडे, वामनराव कर्डक, ज्योती म्हापसेकर, वसुधा सरदार अशी कितीतरी नावे सहज आठवतात. 'भीमा'ची गाणी तर घराघरांत गायली जाऊ लागली. सामाजिक समतेच्या व सुधारणांच्या विरोधात वर्णधर्मीयांनी केलेल्या चळवळी, संघटन, हिंसाचार आणि सत्तासंपादन हेही या काळात सातत्याने सुरूच राहिले आणि सध्या ते यशाच्या शिखरावर आहेत याचीही नोंद घेणे आवश्यक आहे. महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहींवर खुनशी हल्ला, काळाराम मंदिरात प्रवेशासाठी प्रयत्न करणाऱ्यांना हाणामारी असे प्रकार आंबेडकरांच्या विरोधात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात झाले. वर्णधर्मीयांनी एकामागोमाग एक दाभोलकर, पानसरे, कलबुर्गी आणि गौरी लंकेश यांचे खून पाडले. समाजातल्या सगळ्या वंचित घटकांतील स्त्री आणि पुरुष बोलते झाले आहेत आणि अधिकाधिक बोलते होणार आहेत.

थोडे अधिक व्यापक पातळीवर बघितले तर, वंचितांचे प्रश्न वर्णधर्मी **'खाउजा'** नीतीमध्ये अधिकाधिक गंभीर होत आहेत, हे सर्व दलित जातींतील गरीबांना अधिकाधिक स्पष्ट होत चालले आहे. नागरिकत्व नोंदणी आणि नागरिकत्व कायदा सुधारणा यांच्यामुळे आपण आपल्याच देशात निर्वासितांच्या छावण्यांत डांबले जाऊ अशी भीती वंचितांना भेडसावत आहे. त्यांना केवळ भारतीय राज्यघटनेचाच आधार वाटतो आहे. त्यामुळे आपापसातील धर्म, जाती, पोटजाती, लिंगभाव विसरून वंचित संघटित होत आहेत. ते संघटित होण्याचे, स्वसंरक्षणाचे काय मार्ग शोधतात, त्यांच्यातून कोणाचे आणि कसे नेतृत्व पुढे येते, सजग नागरिकांनी या प्रश्नांच्या उत्तरांचा मागोवा घेतला पाहिजे आणि याकामी वंचितांना साथ दिली पाहिजे.

आंबेडकरी समाजाची राजकीय ओळख काय ?

महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा विचार केला असता आजवर एक मोठी राजकिय ताकद म्हणून ही चळवळ स्थिरावली आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हयातीत उभारलेली ही चळवळ आंबेडकरोत्तर कालखंडात खुपश्या प्रायोगिक तत्वांवर लढली गेली. भारतीय रिपब्लिकन पक्षातील गटतट, दलित पँथरचा झंझावात, बहुजन समाज पार्टीचा दृष्टीकोन, सम्यक समाज आंदोलन ते आजचा वंचित बहुजन आघाडीची भूमिका इ. अनेक संस्था, संघटना आणि पक्षांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रेरणास्थानी ठेवून ह्या चळवळीला स्वतःचं अस्तित्व समजलं. परंतु, सत्ताकेंद्री आणि एकजातीय राजकारण, प्रस्थापित पक्षांच्या कुटनित्या, अंतर्गत मतभेद अशा अनेक कारणास्तव आंबेडकरी चळवळीची दशा झाली. रिपब्लिकन ऐक्य ही काँग्रेस धार्जिनी असल्याने ते ही प्रश्नचिन्ह बनूनचं आजवर चर्चेत आहे. तरी देखील आंबेडकरी चळवळ चढत्या -उतरत्या काळाला छेदत आपलं स्थान टिकवून आहे.

महाराष्ट्राच्या राजकारणात बहुजन समाज पार्टी म्हणून उत्तर प्रदेशातुन आलेला पक्ष जातीची टक्केवारी सांगत आणि आंबेडकरी समूहावर टीका टिपण्णी करत टिकून आहे. उलटार्थी आंबेडकरी चळवळ यशस्वी करत समता प्रस्थापित करणाऱ्या मूल्यांवर विश्वास ठेवणारी ही कार्यकर्ते कोणता भोळा आशावाद घेऊन अजून ही राजकीय चळवळ म्हणून येथे आहे याचं आज ही आकलन झालेलं नाही. महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीतील आजचे चर्चेने नावं म्हणजे वंचित बहुजन आघाडीचे अध्यक्ष मा. प्रकाश आंबेडकर यांच्या बद्दल आंबेडकरी समूह आणि चळवळीतील एक मोठा वर्ग त्यांच्या प्रति आशावादी आहे. एकजातीय राजकारणातून अलिप्त असलेले प्रकाश आंबेडकर यांचा 'बहुजनवाद' आणि सोबत असलेले पुरोगामी प्रवाह हे चित्र अनेकांना विश्वासहार्य वाटतं आहे. आंबेडकरी चळवळ ही तिचं उपद्रव मूल्य सिद्ध करीत आहे. नव्वदच्या दशकात सामाजिक न्यायाची बाजू घेत आंबेडकरी चळवळीने कमंडलच्या विरोधात मंडल कमिशन लागू करण्याकरीता देशभर आंदोलन छेडलं. यासर्व गोष्टींचा परिणाम हळूहळू छोट्या प्रमाणावर आज आपणास दिसत आहे. सरकारी संस्थेतील शिक्षणाच आणि नोकऱ्यातील प्रमाण ही बऱ्याच अंशी वाढले आहे तरी अजून खूप मोठा पल्ला गाठायचा आहे. नव्वदीच्या दशकानंतरच आंबेडकरी चळवळीचं राजकारण हे बौध्दापलीकडे जात ओबीसींशी भौतिक आणि सांस्कृतिक पातळीवर पुन्हा एकदा नातं जोडण्यात काही अंशी यशस्वी राहिलं आहे. याचाच परिणाम देशपातळीवर मंडल कमिशन लागू झाल्यानंतर ओबीसी हे आंबेडकरी चळवळीच्या सामाजिक आणि राजकीयक्षेत्रा सोबत धम्म चळवळीतही हजारोच्या संख्येने मागील काही वर्षात येत आहेत. आणि त्याचा परिणाम म्हणून आंबेडकरी चळवळीचा सामाजिक स्तर गुणात्मक आणि संख्यात्मक पातळीवर वाढताना दिसत आहे. नव्वदच्या दशकात सुरु झालेलं दलित-बहुजन राजकारण आता वंचित-बहुजनांच्या स्वरूपाने आकारास येताना दिसतंय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातिव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी बौद्ध धम्माचा विचार दिला. तर समर्थकांनी धम्माचेच धार्मिकीकरण करून टाकले. अशीच गत रिपब्लिकन राजकारणाची आहे. पुन्हा धम्म आणि राजकारण यांची सरमिसळ केली जाते. त्यामुळे धम्मही वाढत नाही आणि राजकारणही उभारी घेत नाही. पुन्हा धम्म व राजकारण असा अंतर्गत कलह वेगळाच आहे. धम्म बाजूला ठेवून राजकारण करता येत नाही का? रिपब्लिकन राजकारणाच्या पराभवाला केवळ हा अंतर्गत वैचारिक संघर्षच कारणीभूत आहे का? एका जातीच्या बाहेर रिपब्लिकन पक्ष जात नसेल आणि विरोधकही त्याकडे जातीचा पक्ष म्हणूनच बघत असतील तर, आंबेडकरी राजकारणाचा पराभव कसा रोखणार? हे दोन

प्रश्न अतिशय महत्त्वाचे आणि आंबेडकरी विचारांच्या अस्तित्वाचे आहेत. अर्थात त्याची उत्तरेही आपणास आंबेडकरी विचारातच शोधावी लागतील. त्यासाठी काही धाडसी कृती करण्याची आवश्यकता आहे. त्याची तयारी आहे का, हा प्रश्न पुढे येणार आहे. जातीविरहित समाजरचनेचे तत्त्वज्ञान मांडणाऱ्या बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे हे पक्ष आहेत, असे का म्हणावे आणि ते का मान्य करावे? सत्तेच्या राजकारणासाठी त्यांना जातीचाच आधार घ्यावा लागत असेल तर हा आंबेडकरी राजकारणाचा पराभव नव्हे काय? आता या जातिव्यवस्थेतून रिपब्लिकन पक्षाला बाहेर काढले तरी त्याचा सध्याचा राजकीय व्यवस्थेत टिकाव लागणार आहे का? अठरापगड जातींना एकत्र करून निवडणुका जिंकणे म्हणजे तो आंबेडकरी विचारांचा विजय नव्हे आणि दुसऱ्याच्या वळचणीला जाऊन खासदारकी-आमदारकी मिळविणे म्हणजेही आंबेडकरी राजकारणाचा विजय नव्हे. त्यासाठी निवडणूक पद्धतीसह राजकीय व्यवस्था बदलावी लागणार आहे. कारण या पद्धतीतच आंबेडकरी राजकारणाचा पराभव आहे.

आंबेडकरी विचारधारेचे एक सूत्र आहे. बाबासाहेब हे आधी बदलांच्या बाजूने असायचे, बदल होत नसेल तर ती व्यवस्था नाकारून नवी व्यवस्था निर्माण करणे हे त्यांच्या विचारातील एक सूत्र आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर आधारित ग्रामरचना आहे, त्यात अस्पृश्यांचे शोषण होते, म्हणून त्यांनी आपल्या समाजाला 'खेड्याकडून शहराकडे चला' हा संदेश दिला. खेडी सहजासहजी आणि लवकर बदलणार नाहीत, याची त्यांना खात्री होती, म्हणून त्या ग्रामव्यवस्थेलाच त्यांनी नाकारले. हिंदू धर्मातील उच्च-नीचता संपवा म्हणून त्यांनी अविरत संघर्ष केला. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. म्हणून त्यांनी तो धर्मच नाकारला आणि बौद्ध धम्माच्या नावाने नव्या जीवनपद्धतीचा विचार स्वीकारला. आंबेडकरी चळवळ संपली आहे काय, असा हताशपणे विचार करीत बसण्यापेक्षा नव्या बदलासाठी आंबेडकरी अनुयायांनी सज्ज झाले पाहिजे. त्याची सुरुवात राजकीय आरक्षणाच्या विरोधातून व्हावी. राखीव मतदारसंघ नकोत, अशी भूमिका खुद्द बाबासाहेबांनीच नंतर घेतली होती आणि तसा ठरावही शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या कार्यकारिणीने केला होता. त्यानुसार येणाऱ्या विधानसभा निवडणुकीच्या निमित्ताने बदलाचे हे धाडसी पाऊल टाकण्याची हिंमत आंबेडकरी नेतृत्व व अनुयायी दाखविणार का, हा खरा प्रश्न आहे.

आंबेडकरी चळवळीची दिशा :

सवतेसुभे मांडून राजकीय सौदेबाजी करून सत्तेची चव चाखण्याची अभिलाषा, ज्याचे प्रतिनिधित्व करायचे आहे त्या दलित, आदिवासी, भटके-विमुक्त, ओबीसी, भूमिहीन शेतमजूर, गरीब-कष्टकरी माणूस यांच्या भौतिक समस्यांवर आंदोलने उभी करण्यापेक्षा भावनिक प्रश्नांभोवती चळवळ फिरवत ठेवणे इत्यादी नेतृत्वाशी संबंधित कारणे आहेत. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिनिर्वाणानंतर रिपब्लिकन पक्षाच्या नावाने एक मोठा राजकीय आवाका घेण्याचा प्रयत्न झाला. तो जरी अल्पजीवी ठरला तरी, आंबेडकरी राजकारणाचा अजेंडा व दिशा निश्चित करण्याचा प्रयत्न झाला होता. त्या वेळी कूळ कायद्याची चर्चा होत असताना कसेल त्याची जमीन, परंतु नसेल त्याचे काय, असा प्रश्न त्या वेळच्या रिपब्लिकन नेतृत्वाने उपस्थित करून साऱ्या देशाचे लक्ष वेधून घेतले. त्याच घोषणेतून १९६० ते ७० च्या दशकात राजकीय व्यवस्थेला आंबेडकरी राजकरणाची दखल घ्यायला भाग पाडणारे दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वाखाली देशव्यापी अभूतपूर्व असा भूमिहीनांचा सत्याग्रह झाला होता. तो अपवाद वगळला तर, आंबेडकरी चळवळीची वाटचाल भावनिक व अस्मितेच्या राजकारणाच्या दिशेने जाताना दिसते. काही काळ दलित पँथरने झंझावात निर्माण केला. दलितांवरील अन्याय-अत्याचाराच्या प्रखर प्रतिकाराबरोबरच, धार्मिक व सामाजिक विषम व्यवस्थेविरुद्धचे पँथरचे ते बंड होते. काळाची गरज पँथरने भागविली म्हणता येईल, परंतु काळाच्या बरोबर चालण्यात ती यशस्वी झाली का? पुढे १९७८ ते १९९४ अशी तब्बल १६ वर्षे नामांतराच्या प्रश्नाभोवती चळवळ फिरत राहिली. नामविस्ताराच्या तडजोडीने नामांतरचा प्रश्न संपवला गेला, त्यानंतर आंबेडकरी चळवळीची दाहकता कमीकमी होत गेली. राजकारण हे सत्तेसाठी करायचे असते, हे ठीक, परंतु सत्ता कशासाठी त्याचाही एक विचार व दिशा असायला पाहिजे. सत्तेचे राजकारण करीत असताना, आपली वेगळी ओळख पुसली जाणार नाही, याचे भान ठेवणे आवश्यक आहे. आंबेडकरी चळवळ हा एक विचारप्रवाह असेल तर, मग त्या आधारने राजकारण करताना मित्र कोण व शत्रू कोण याचीही आखणी करणे स्वाभाविक

ठरते.

निष्कर्ष:

आंबेडकरी चळवळीने महागाई, भ्रष्टाचार या प्रश्नांना स्पर्श करू नये, असे नाही, परंतु संपूर्ण व्यवस्था परिवर्तनाचा आग्रह धरणाऱ्या आंबेडकरी विचारधारेचे राजकारण तात्कालिक मुद्द्यांवर केंद्रित करून तिची तात्त्विक भूमिका मोडीत काढणे धोक्याचे आहे. नामांतराच्या आंदोलनानंतर राजकीय सत्तेच्या मागे धावणारे नेतृत्व सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाचा विचार देऊ शकले नाही. शिक्षण व सरकारी नोकऱ्यांमधील आरक्षण हाच एकमेव प्रगतीचा मार्ग मागास वर्गासमोर आहे. परंतु एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात सरकारी नोकऱ्या किती तर दोन ते चार टक्के आहेत. त्यातून या समाजाच्या प्रगतीला किती काळ लागेल? ६० वर्षांनंतर समाजाची काय अवस्था आहे. ग्रामीण भागातील दलित, आदिवासी, ओबीसींच्या पन्नास घरांत सरासरी पाच कुटुंबांत शिक्षण व नोकरीसाठी आरक्षणाचा लाभ झाल्याचे दिसते. देशातील सर्व शहरांमधील झोपडपट्ट्यांचा सर्व्हे केला, तर अशा बकाल वस्त्यांमध्ये राहणारा वर्ग कोणता आहे, हे जाणून घेतल्यानंतर, केवळ आरक्षणाने आणखी पुढील पन्नास-शंभर वर्षांत तरी या समाजाची प्रगती होईल की नाही, याबद्दलची शंका आल्याशिवाय राहणार नाही. दलित-आदिवासी समाजाच्या योजनांमधील भ्रष्टाचाराबद्दल आंबेडकरी चळवळीने कधी आवाज उठवला आहे का? राज्याच्या अर्थसंकल्पात या दोन समाजांसाठी १० हजार कोटी रुपयांची एका वर्षासाठी तरतूद असते, त्याची चळवळीला कल्पना आहे का आणि एवढा मोठा निधी नेमका जातो कुठे असा प्रश्न कधी कुणाला पडला आहे का? आरक्षणामुळे सरकारी नोक ऱ्यांमधून फार तर दहा-पंधरा टक्के समाजाचा काही प्रमाणात विकास झाला असेल, परंतु ८५-९० टक्के समाजाच्या हातात उत्पादनाचे साधन काय? त्यासाठी आंबेडकरी चळवळीचा अजेंडा काय आहे?

आता पुन्हा आंबेडकरी चळवळ स्मारके व अस्मितेभोवती फिरू लागली आहे. भावने भोवती चळवळ, समाज फिरवत ठेवणे हे त्यांच्या फायद्याचे असते. समाज पर्विन व राष्ट्र उभारणीसाठी विभूतिपूजा घातक असते, असे बाबासाहेब मानत. अर्थात इंदू मिलच्या जागेवर बाबासाहेबांचे भव्य स्मारक झालेच पाहिजे. ते समता, स्वातंत्र्य, बंधुभावाचे स्फूर्तिस्थान असेल, परंतु आंबेडकरी चळवळीचा हा एकमेव कार्यक्रम असू नये. जातीमुक्त समाज निर्माण करणे, सर्व प्रकारची विषमता नष्ट करणे हे आंबेडकरी चळवळीचे मुख्य ध्येय असले पाहिजे.

संदर्भ :

1) चांगदेव खैरमोडे (१९६४): डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे चरित्र, खंड तिसरा, सुगावा, पुणे .
2) फडके यशवंत (१९९३): विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड ४, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
3) कीर धनंजय (२००५): बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
4) सुराडकर संतोष (२०१७): मुक्ती कोण पथे? कास्ट आणि क्लास इन आंबेडकर्स स्ट्रगल, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली, खंड ५२ (९ डिसेंबर २०१७) अंक ४९.
5) सुरवाडे विजय (२०१४) समकालीन सहकाऱ्यांच्या आठवणीतील: डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
6) सचिन फुलपगारे(6 december 2014) आजच्या दलित चळवळीचे वास्तव,maharastra Times
7) आनंद करंदीकर , विचारवेध, 26 Apr,2020.
8) लोकशाहीसाठी चळवळी महत्त्वाच्या: **डॉ. विश्वंभर चौधरी**
9) संविधान गांगुर्डे, लेख.
10) आंबेडकरी चळवळ : प्रश्न छोटे, डोंगराएवढे,April 13, 2014 .

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत-योगी अरविंद यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ.सौ.लक्ष्मी विष्णू भंडारे
सहाय्यक प्राध्यापक संस्था माता सुशीलादेवी साळुंखे महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय ,तासगाव

सारांश-अखिल मानव जातीच्या सुख समाधानाच्या अविरत हव्यास जागतिक शिक्षण पद्धतीच्या संदर्भात योगी अरविंदांचे शिक्षण प्रणाली बाबत मोठे महत्त्व आहेच त्यामुळे अरविंद घोष हेजगातील महापुरूषापैकी एक थोर विचारवंत म्हणून मान्यता पावले त्यांच्या अध्यात्मिक जीवनाचा पगडा त्यांच्या सर्वच कार्यावर पडला होता. म्हणूनच त्यांच्या जीवन प्रवाहाचा त्यांच्या तत्वज्ञानाचा शैक्षणिक विचारांचा योगी अरविंद यांनी संपूर्ण आयुष्य योग सामर्थ्याचा अखिल मानव जातीचे हित साधण्यासाठी त्यांनी हा खडतर मार्ग स्वीकारला. व्यक्ती सुखाचा संपूर्णपणे होम करून मानवतेसाठीध्यानधारणा करण्यात योगी अरविंद विसरून गेले .जीवनध्येयास एक प्रचंड कलाटणी मिळाली. योग -साधना व योग तत्वज्ञान या विषयावर पदार्पण केलेल्या अरविंदांना दोन्ही क्षेत्रात पूर्णत्व प्राप्त झाले. त्यांच्या प्रचंड व प्रतिभावान साहित्यात शिक्षणविषयावर अनेक मूलग्राही विचार व्यक्त केलेले आढळतात तर संपूर्ण मानव जातीचे भवितव्य बदलून टाकणे हे शिक्षण पद्धतीस शक्य आहे. असे त्यांचे मत होते. म्हणून योगी अरविंदांनी राष्ट्रीय जागृती साठी' कर्मयोगिनी 'नावाचे मासिक सुरू केले व त्यातून सर्व जनतेला खराखुरा कर्मयोग शिकविण्याचा उद्योग सुरू केला .या मासिकात येणाऱ्या विविध विषयात राष्ट्रीय शिक्षणास बरेच महत्व दिले गेले होते. योगी अरविंदांनी राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधी चे स्वतःचे मूलभूत विचार मांडलेले दिसून येतात. योगी अरविंद यांच्या पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीने जुन्या विचारांना तिलांजली देऊन नवे विचार, नवे तंत्र ,नवी तत्त्वे अंगीकारून बरीच प्रगती साधता येते असे सांगत.

पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीला शिरोधार्य मानून ते स्वतः मूलगामी विचाराचे भोकते बनले. आणि संबंधित त्यांची काही ठाम मते होती. अध्ययन विषयक काही सत्यतत्त्वे त्यांनी व्यक्त केले आहेत.

त्यांची तत्वे पुढील प्रमाणे ---

1. **आपण नवीन असे काहीच शिकवत नसतो हे त्यांचे पहिले तत्व आहे---** जॉन ड्युई व रुसो या शिक्षणतज्ञापासून सर्वांनी शिक्षण विषयक विचारवंतांनी बालकावर ज्ञानाची सक्ती करू नका असा सतत आग्रह धरला आहे. पौर्वात्य व पाश्चिमात्य मानसशास्त्रज्ञांच्या मते ज्ञान हे लादता येत नसते. शिक्षकाची भूमिका ज्ञान लादण्याची नसून फक्त मार्गदर्शकाची ज्ञानार्जनाची दिशा दाखवण्याची असते असे त्यांचे मत होते.

2. **अध्यापनाचे दुसरे तत्त्व- बालकांच्यामनोविकासाच्या स्वरूपाचे योग्य ते आकलन शिक्षकास झाले पाहिजे.---** .नवशिक्षितांच्या मनाच्या विकासाचे जे काही टप्पे असतात ते लक्षात घेऊनच शिकणाऱ्याची प्रगती साधता येते. नैसर्गिक रित्याच आवड ज्यालाज्या विषयाची अभ्यासक्रमाची अगरव्यावसायाची मुळीच गोडी वाटत नाही त्यांच्यावर ती गोष्ट लादल्यास शिकणाऱ्याचेच नुकसानच होते. जे पालक आपल्या वैयक्तिक प्रतिष्ठेसाठी आपलीआवड निवड आपल्या मुलावर लादतात त्या पालकांना त्या पालकांच्या वर योगी अरविंद यांनी अत्यंत कठोर टीका केली आहे. त्यांनी रानटी अडाणी व कालबाह्य विशेषणांनी संबोधले आहे .व्यक्तीला उपजतच आणि नैसर्गिक प्रवृत्ती त्यांच्या मन व धर्माविरुद्ध जाण्यास सक्ती करणे म्हणजे व्यक्तीचे आयुष्य बरबाद करण्यासारखेच आहे त्यामुळे त्यांची वाढ खुंटते व्यक्ती पूर्णत्वाच असते त्याच्याच जोरावर व्यक्ती मोठी होत असते मात्र शिक्षकाने बालकातील ही सुप्त शक्ती किंवा गुण-कौशल्ये शोधून त्यांची जोपासना करण्यास मदत केली पाहिजे.

3. तत्त्व म्हणजे ज्ञाता कडून अज्ञाताकडे वर्तमानातून भविष्याकडे हे अध्ययनाचे तिसरे महत्त्वाचे सूत्र आहे ---.प्रत्येक बालकाचे उपजत गुण दोष व त्यांच्या भोवतालची परिस्थिती या दोहोंचाही विचार करून ठरवले पाहिजे .या सूत्राचा अर्थ असतो प्रत्येकाच्या व्यक्तिविकास हा व्यक्तीच्या नैसर्गिक व अनिर्बंध विकासास अत्यंत मोठे महत्त्व आहे. समाजातील बहुसंख्य लोक सामान्य बुद्धीचे असतात. त्यांच्याबाबतीत भूतकाल हा पाया वर्तमान हे साहित्य व भविष्यकाळही भविष्यकाळ हा ध्येय बिंदू या तत्त्वाने च गेले पाहिजे असे योगी अरविंद म्हणतात. आपले भवितव्य घडविण्यासाठी योग्य ते स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. झपाट्याने बदलणाऱ्या जीवनात संधी मिळालीच पाहिजे शैक्षणिक सुसंधी भारतीय लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी व यशासाठी आवश्यक आहे. विविध मानसिक शक्ती हीच शिक्षणाची आयोध्य आहेत. मानवी मनाच्या सर्व सुप्त शक्तींचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे. या मानसिक शक्ती किंवा प्रेरणा त्यांचा उपयोग कसा

करावा यासंबंधी काही विशिष्ट तत्त्वज्ञान सांगितले आहे. ते चिकित्सक आधारलेले असल्याने त्या शास्त्रशुद्ध लाभलले आहे. म्हणून अध्ययन शिक्षण प्रक्रियेचे मुख्य केंद्र म्हणजे माणसाचे अंतकरण होय. त्यांचा उत्तम विकास होण्यासाठी त्यांच्या विविध अंगाची सुदृढ वाढ होणे आवश्यक आहे.

योगी अरविंद- यांचे शैक्षणिककार्य-योगी अरविंद यांची शैक्षणिक शैक्षणिक कामगिरी भरीव व मौलिक स्वरुपाचे आहे अध्यात्मवादी आहे तसेच विज्ञाननिष्ठ हि आहे झपाट्याने बदलणाऱ्या या गतिमान युगात संभ्रमात पडलेल्या जगास आपल्या मौलिक शैक्षणिक विचाराने नव्या आशेचा दिलासा दिला आहे. त्यांच्या सर्वच विचारात अखिल मानवजातीचा व जागतिक सुखाचा विचार प्रामुख्याने समाविष्ट आहे. संपूर्ण अखिल मानव जातीचे संपूर्ण परिवर्तन घडवून आणून सर्व सुखी असा नवा मानव निर्माण होण्याची निर्भयपण अत्यंत धाडसी त्यांच्याशी सिद्धांत आतून व्यक्त करण्यात आली आहे. आधुनिक भारतातले ते सर्व श्रेष्ठ अध्यात्मवादी व सर्वसंगपरित्याग केलेले योगी पुरुष होते. शुद्ध विचार व विज्ञाननिष्ठा यावर आधारलेली असल्याने तिने जागतिक विचारात मौलिक भर घातली आहे.

शैक्षणिककार्य वैशिष्ट्ये-

1. शारीरिक शिक्षणावर भर'

-योगी अरविंदनी शारीरिक कार्यक्षमतेसाठी अत्यंत मोठे स्थान देण्यात आले आहे. यांचा विकास समांतरपणे झाला पाहिजे कल्पना अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अध्यात्मिक प्रगतीस शारीरिक विकासाची जोड आवश्यक आहे. . सर्व जुन्या चाकोऱ्या सोडून नव्या विज्ञान वादास असाच आहे .प्राचीन भारतात ईश्वर साधनेसाठी किंवा मोक्षप्राप्तीसाठी तपश्चर्या करणाऱ्या साधकांना शरीर स्वास्थ्यासाठी दुर्लक्ष करून परमार्थ साधण्याचा सतत उपदेश होत असे योगी अरविंद मुळीच मान्य झाले नाही बालके ही बालके ही मुख्यतः आपल्या ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारे नवनवीन ज्ञान ग्रहण करीत असतात शास्त्रीय व नियम शारीरिक शिक्षणाने ती जितके प्रभावी व विकसित होतील व्यक्ती विकासास पोषक ठरते असा त्यांचा खरा अर्थ होय व्यक्ती शारीरिक दृष्ट्या दुर्बल राहिल्यास तिच्या जीवन हे तूच ते मोठेच संकट आहे आत्म्याचा शोध घेणे किंवा आत्मोन्नती हा जर जीवन है तू मानला तर त्यास सबल व निरोगी शरीराची आवश्यकता असते म्हणून आत्म ज्ञानासाठी व आत्मउन्नती साठी शिक्षणक्रमात शारीरिक क्षमतेवर विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकताआहे.

2. चैतन्याच्याचे महत्व -- भारतीय शिक्षण पद्धतीत बाल व तरुण विद्यार्थ्यांचे शिक्षण गुरुग्रही होत असल्याने त्यांच्यात बलसंवर्धन व चैतन्य निर्माण होण्यासाठी ब्रह्मचर्या वर भर दिला जाई. याचा परिणाम म्हणजे त्यांना त्यांच्या सर्व शिक्षणकार्यात भरपूर उत्साह, बल व ताजेपणा यांचा लाभ होई.आधुनिक जीवन तर आधीक गुंतागुंतीचे ,मानसिक दडपणाचे व संघर्षाचे झाले आहे. अशा अवस्थेत तरुण विद्यार्थ्यांना अत्यंत उपयुक्त अशा चैतन्यशक्तीचा लाभ होणे हे विशेष जरुरीचे आहे. व्यक्तीची इच्छाशक्ती, कर्तुत्वशक्ती व निर्णयशक्ती इत्यादी सर्व महत्त्वाच्या मानसिक प्रक्रिया होण्याचे हे केंद्रस्थान असल्याने त्यांची जोपासना होणे आवश्यक आहे .चैतन्याच्या सहकाऱ्यांनी साहचार्याने कोणत्याही कार्याची साधना अशक्य वाटत नाही .कोणतीही परिवर्तन होत नाहीत प्रभावी उपाय सुचवला नाही. आधुनिक शिक्षण पद्धतीने चैतन्यशील प्रवृत्तीच्या विकासासाठी दुसरा कोणताही प्रभावी उपाय सुचविला नाही. म्हणूनच त्यांची आजच्या काळातही जोपासना होणे आवश्यक आहे..क.

3.3.-शिक्षणपद्धतीचा तिसराविश्व विशालता विशेष म्हणजे योगी अरविंद भारतीय स्वातंत्र्याची अखंड तळमळ होती. त्यांचे सर्व लक्ष अध्यात्माकडे वेधले गेले. केवळ स्वजनांसाठी नव्हे तर अखिल मानवजातीच्या कल्याणासाठी, सुखशांतीसाठी त्यांनी सर्व व्यक्ती सुखाचा राष्ट्रप्रेमाचा त्याग केला व उर्वरित आयुष्य योगसाधनेत घालविले. त्यांच्या मते सध्याचे जग हे अत्यंत आणीबाणीच्या काळातून जात आहे. नवनवीन व अवघड प्रश्नांना समर्थपणे तोंड देण्यास प्रत्येक व्यक्ति समर्थ होणे आवश्यक आहे. इंटिग्रल एज्युकेशनच्या मुशीतून तयार होणारी व्यक्ती ही शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या समर्थ बनू शकेल व आगामी जागतिक पेचप्रसंगास समर्थपणे सामोरी जाऊ शकेल. हे मानवतेस शिक्षण देणे आवश्यक आहे. . इंटिग्रल एज्युकेशन विज्ञाननिष्ठ अशा आत्मतत्त्वावर आधारलेली व्यावहारिक योजना आहे. पांडेचरी आश्रमात तिची सध्या प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी सुरू आहे .तिच्या फलश्रुती बद्दल निश्चित निर्णय देण्यास पुरेसा काळ जाणे आवश्यक आहे. पण ही योजना अखिल मानवतेस विशिष्ट मनोवृत्तीचे शिक्षण देणारी आहे..

.4.शिक्षणा विषयाचा विशाल दृष्टीकोण -- शिक्षणविषयक दृष्टी ही हिमालयासारखी उत्तुंग व दिव्य वाटते. त्यांच्या मते शिक्षणाचे स्वरूप हे त्रिविध असते .व्यक्तीचा विकास ,राष्ट्राचा विकास व अखिल विश्वाचा विकास ही अभिप्रेत आहे. व्यक्तीचा ,राष्ट्राचा व विश्वाचा आत्मा यांचा विकास कोणत्याही वैचारिक संघर्षाशिवाय झाला पाहिजे .आपल्या वैयक्तिक

व राष्ट्रीय इच्छा-आकांक्षा यांचा उत्कृष्ट समन्वय साधण्यात अखिल मानव जातीचे चिरंतन हित सामावलेले आहे .यासाठी शिस्त बद्दल सुनियंत्रित शिक्षण पद्धतीतून व्यक्तीचा ,राष्ट्राचा व त्यांच्याच द्वारा शेवटी अखिल विश्वाचा आत्मा विकसित होतो. ही भव्य कल्पना योगी अरविंद मांडलेली आहे. शिक्षणप्रक्रियेचे हे त्रिविध स्वरूप व त्यातून अखिल मानव जातीचे अपेक्षित असे आध्यात्मिक परिवर्तन ही अत्यंत भव्य कल्पना पाश्चात्य राष्ट्रांना एकदम पटण्यासारखी नाही .पण त्यांच्यातील काही विचारवंतांना ती उपयुक्त व स्वागतआहे वाटू लागले आहे हे तिच्या भावी यशाचे गमक मानावयास हरकत नाही

5. शैक्षणिक नियोजनात भविष्यकालावर भर- आधुनिक युगात सर्वच क्षेत्रातील शिस्त बद्दल विज्ञाननिष्ठ आत्मतत्त्वावर आधारलेली व्यावहारिक योजना आहे .आश्रमात शैक्षणिक नियोजनात भविष्यकालावर भर आधुनिक युगात सर्वच क्षेत्रातील प्रगतीसाठी नियोजनावर भर दिला जातो. त्यात प्रामुख्याने आपल्या वर्तमान काळातील गरज प्रयत्न करण्यात येत असतो योजना अखिल मानव जातीच्या दूरच्या भवितव्याची विशेष काळजी घेतल्याचे दिसून येते. व्यक्ती विकासासाठी अत्युत्तम शिक्षणावर त्यांचा विशेष कटाक्ष आहे. व्यक्तीने अधिकाधिक उच्च कोटीत जाऊन शेवटी परमात्म्यात विलीन होण्यापर्यंत मजल मारावी. त्यांच्या शिक्षण प्रणालीची मूळ भूमिका आहे. अशा तऱ्हेने अखिल मानव जातीचे संपूर्ण परिवर्तन होऊन तो एक सदगुणी सेवाभावी व आनंदमय अशी आदर्श मानव जात निर्माण होईल अशी दृढ श्रद्धा योगी अरविंदना वाटते. कोणत्याही शिक्षणप्रणालीत इतकी विशाल दृष्टी ठेवून भविष्यकालीन मानव जातीतील सर्वच व्यक्ती अध्यात्मिक दृष्ट्या पराकोटीस पोहोचतील असे नाही पण योगसाधनेने अध्यात्मिक मार्गाने गेल्यास एकूण मानवजात ही त्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक समंजस समजूतदार प्रवृत्तीची गुण्या गोविंदाने नांदणारी म्हणून संपूर्ण अध्यात्मवादी ची योगी अरविंदांनी अखिल जगतात दाखवून दिले की आज मानव त्याच्या विलक्षण काळातून जात असून इंटेग्रल एज्युकेशन च्या मार्गाने तिचे संपूर्ण परिवर्तन झाल्यास भव्य दिव्य आदर्शवादी बनेल त्यांनी आपल्या प्रभावी तत्वज्ञानातून दिला आहे .योगी अरविंदांच्या विचारधनातील श्रेष्ठता मौलिकसच्चेपणा पणा हे गुण केवळ अनन्यसाधारण आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1.उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण डॉ. सुरेश करंदीकर

2.योगी अरविंदांच् तत्वज्ञान-

3.wwwyogi arvind

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल व स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलते दृष्टिकोन

डॉ. नरेश भोयर
सहायक प्राध्यापक श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर
ता. हिंगणघाट.जि.वर्धा

सारांश :

शारीरिक शिक्षणाचे महत्व कोणत्याही समाजात त्याच्या युध्दविरोधी प्रवृत्ती, धार्मिक विचारसरणी, आर्थिक परिस्थिती आणि आदर्शावर अवलंबून असते. प्राचिन काळी शारीरिक शिक्षणाचा उद्देश स्नायूंचा विकास करून शारीरिक शक्ती वाढवणे एवढाच मर्यादित होता आणि या सर्वाचा अर्थ असा होतो की मणुष्य शिकार, भारोत्तोलन, झाड चढणे, लाकुड तोडणे, नदी, तलाव किंवा समुद्रात डुबकी मारणे यांमध्ये सहभागी होऊ शकतो. पण शारीरिक शिक्षणाचा उद्देशही बदलला आणि शरीराच्या अवयवाच्या विकासासाठी सुव्यवस्थित कार्यक्रमाच्या रूपाने शारीरिक शिक्षणाचा अर्थ पुढे आला. सध्याच्या युगात शारीरिक शिक्षणाच्या विषयामध्ये व्यायाम, खेळ, मनोरंजन इत्यादीचा समावेश होतो. यासोबत वैयक्तिक आरोग्य आणि सार्वजनिक आरोग्यालाही त्यात स्थान आहे. कार्यक्रम निश्चित करण्यासाठी शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र आणि सामाजीक विज्ञान या तत्वाचा जास्तीत जास्त फायदा धेतला जातो.

प्रस्तावणा:

जगातील सर्वच देशामध्ये शारीरिक शिक्षणाला महत्व दिल्या गेले आहे. ख्रिस्तपूर्व २५०० वर्षापूर्वी चीनमधील लोक रोगापासून वाचण्यासाठी व्यायामामध्ये सहभागी होत असत. इराणमध्ये प्रशिक्षण केद्रांत तरूणांना घोडेस्वारी, धनुर्विद्या आणि सत्यवाद इत्यादीचे प्रशिक्षण दिले जात असे. ग्रिसमध्ये क्रीडा स्पर्धाना खूप महत्व होते. मानसिक शक्ती विकसीत करण्यासाठी, सौंदर्य वाढविण्यासाठी आणि रोग बरे करण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाचा उपयोग केला जातो. स्पार्टामध्ये ठिकठिकाणी व्यायामशाळा बांधल्या गेल्या. रोममध्ये शारीरिक शिक्षण, लष्करी शिक्षण आणि चारित्र्य शिक्षण याचा जवळचा संबंध होता आणि या सर्वाचा उद्देश राष्ट्राचे रक्षण हा होता.पाश्चिमात्य देशांच्या धार्मिक विचारामध्ये बदल झाल्यामुळे तपश्चर्या आणि शारीरिक यातना यावर भर दिला जाऊ लागला. पण नंतरच्या काळात खेळ, पोहणे, व्यायाम आणि शस्त्राच्या सरावात लोंकाची आवड पुन्हा निर्माण झाली. मायकेल ई, मॅटेन, जे.जे. रूसो, जॉन लॉक आणि कोमेनियस यांसारख्या शिक्षणतज्ञांनी शारीरिक शिक्षणाची शिफारस केली.

एकोणिसाव्या शतकात पेस्टोलोझी आणि फ्रॉवेल यांनी एकमताने सांगितले की लहान मुलांच्या शिक्षणात खेळाना महत्वाचे स्थान आहे. जर्मनीमध्ये जोहान क्रिस्टोफ गुट्स मुथ्सने धावणे, उडी मारणे, फेकणे, कुस्ती इत्यादी प्रक्रियासह शारीरिक शिक्षणामध्ये यांत्रिक व्यायामाना प्रोत्साहन दिले.फ्रेडरिक लुडविग जॉन यांच्या नेतृत्वाखाली लोकप्रिय व्यायमशाळा स्थापन करण्याची चळवळ सुरू झाली आणि ही चळवळ वेगाने विविध देशामध्ये पसरली. खरे तर सध्याच्या शारीरिक शिक्षणाची चळवळ जर्मनीतच १७७५ साली सुरू झाली. डेन्मार्कमध्ये फ्रांझ नॅचटेगल यानी शारीरिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात पुढचे पाऊल टाकले. विचारधारा हि जर्मनीशी तिळतीजुळती होती त्याच्या सहकार्याने १९८४ साली शाळासाठी शारीरिक शिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. स्विडन देशातील शिक्षणाचे श्रेय पेर हेन्रिक लिंग याना आहे ते शरीरशास्त्रचे विद्यार्थी होतेत्र त्यानी व्यायामाची एक पध्दती शोधुन काढली ज्याला नंतर वैद्यकीय व्यायामाचे नाव मिळाले. १९८४ मध्ये त्यानी स्टॉकहोममध्ये रॉयल जिम्नॅस्टिक सेंट्रल इन्स्टिटयूटची स्थापना केली. या संस्थेचे संशोधन भौतिक जगात प्रसिध्द आहे.

जर्मनी, डेन्माक आणि स्विडन देशाच्या शारीरिक शिक्षणाची तत्वे हॉलंड, बेल्जियम, स्वित्झलॅड इत्यादी देशामध्येही पोहचली. परंतु या देशामध्ये योग्य नेतृत्व नसल्यामुळे त्या तत्वाची पुर्णपणे अंमलबजावणी होऊ शकली नाही. ग्रेट ब्रिटनमध्ये आर्किबाल्ड मॅक्लेरेनने स्वीडीश जिम्नॅस्टिक्स आणि इतर खेळ आपल्या शाळेच्या कार्यक्रमात सादर केले.

अमेरिकेतील शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास १८२० चा आहे. या वर्षी चार्ल्स बेक आणि चार्ल्स फॉलेन नावाचे दोन जर्मन निर्वासित अमेरिकेत आले आणि तिथे त्यांची जिम्नॅस्ट म्हणुन नेमनुक झाली.

या प्रयत्नातुन १८५० साली अमेरिकन टर्नरबंड या संस्थेची स्थापना झाली. १८६० मध्ये डॉ. डिओ लुईस यांच्या प्रयत्नामुळे शारीरिक शिक्षणाला अमेरिकन शाळाच्या अभ्यासक्रमात स्थान मिळाले.

सोव्हियत युनियनमध्ये लहान मुलांना लहानपणी आग, पाण्याचे वादळ टाळायला शिकवले जायचे. वयाच्या १२व्या वर्षापर्यंत फक्त शारीरिक शिक्षणावर भर दिला जायचा. त्यानंतर अशा प्रकारचे व्यावहारीक व्यायाम देखिल केले जातात जे त्यांना भविष्यात उपयुक्त ठरतील. तरूणाना बळ आणि चपळता देण्यासाठी जिम्नॅस्टिकचा आधार घेण्यात आलाआणि त्यासाठी क्रीडा स्पर्धा आयोजीत करण्यात आल्या.

भारतात शारीरिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात भारतीय व्यायामशाळेला मानाचे स्थान आहे. ही जगातील सर्वात जुनी व्यायाम प्रणाली आहे. ज्या वेळी ग्रिस, स्पार्टा आणि रोम मध्ये शारीरिक शिक्षणाचा तारा उदयास येत होता त्याच वेळी भारतातही शारीरिक शिक्षणाची रचना वैज्ञानिक आधारावर तयार झाली होती आणि ती चौकटही वापरली जात होती. आश्रम आणि गुरूकुलातील विद्यार्थी आणि आखाडे आणि व्यायाम शाळेतील घरगुती जीवनातील सजीवांनी योग्य व्यायाम केला. या व्यायामामध्ये दंड—बैठक, मुगदर, गदा, नल, धनुर्विद्या, मुष्टी, वज्रमुष्टी, आसन, प्राणायाम, सुर्यनमस्कार, नवली, धौती, वस्ती इत्यादी कार्यपध्दती प्रमुख होत्या. भारतीय व्यायाम पध्दतीचे सर्वात मोठे वौशिष्ठ म्हणजे या पध्दतीव्दारे ध्यान एकाग्र करणे, मन थांबवणे आणि स्मरणशक्ती वाढवणे इत्यादी सहज शक्य आहे. या विशेषतेने आकर्षित होऊन या व्यायामाचा प्रचार आणि प्रसार इतर देशामध्ये अतिशय वेगाने होत गेला. एवढेच नाही तर काही ठिकाणी या व्यायामासाठी विविध संशोधन केंद्रे स्थापन करण्यात आली.

मनसशास्त्राच्या युगाच्या सुरवातीस शारीरिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमात संस्थेमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा समावेश करण्यात आला. त्यामुळे मुलांची योग्यता, कल, आणि क्षमता लक्षात घेऊन शारीरिक शिक्षणाचे धडे तयार करण्यात आले. बाल्यावस्थेमध्ये लहान यांत्रिक खेळ आणि व्यायामावर आधिक जोर देऊन ड्रिलची जागा घेतली गेली.यानंतर युवक जिम्नॅस्टिककडे आकर्षित झाले. संगीताच्या तालमीतील सर्व व्यायाम तरूणामध्ये अधिक आनंददायी आणि मनोरंजक व्हावेत यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. अशा प्रकारे शारीरिक शिक्षणाचे क्षेत्र विस्तृत होत गेले.

स्वातंत्रोत्तर काळातील शारीकि शिक्षण

स्वातंत्रोत्तर भारत सरकारने लोकांसाठी शारीरिक शिक्षण व शारीरिक क्रियाकलापाचे महत्व ओळखले आणि त्याची स्थिती सुधारण्यासाठी विविध महत्वाची पावले उचलली. त्या दिशेन महत्वाचे एक पाऊल म्हणजे 'ताराचंद समिती' नावाच्या समितीची स्थापना केली. हि समिती १९४८ साली अस्तित्वात आली. या समितीने शारीरिक शिक्षणाची स्थिती सुघारण्याकरीता विविध शिफारशी दिल्या. तसेच शारीरिक शिक्षणाशी संबंधित विविध समस्या बाबत सल्ला देण्यासाठी १९५०मध्ये केंद्रीय सल्लागार मंडळ या नावाने मंडळ स्थापन करण्यात आले. खेळाडूंना विविध खेळ आणि खेळाचे प्रशिक्षण देण्यासाठीसरकार कडून काही खास प्रकारच्या योजना सुरू करण्यात आल्या.

भारताला या काळात जी समस्या भेडसावत होती ती म्हणजे व्यावसायिक पात्र शारीरिक शिक्षकांची कमतरता. या कारणास्तव लोकांना किंवा व्यक्तीना क्रीडा क्रियाकलापामध्ये भाग धेण्यासाठी प्रोत्साहीत करणे सोपे काम नव्हते. आपल्या देशातील लोकांमध्ये नैसर्गिक गुणांची कमतरता नाही परंतु त्यांना त्यांची प्रतिभा दाखवण्याची योग्य संधी मिळत नाही. हे सरकारच्या लक्षात आले. सर्व व्यक्तीना त्यांच्या कलागुण दाखविण्यासाठी समान संधी उपलब्ध करूण देण्यासाठी भारत सरकारने सन १९७०—१९७१ मध्ये स्पोर्ट्स टॅलेंट सर्च स्कॉलरशिप योजना सुरू केली. या योजनेत सहभागी होणाऱ्यांना राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय शिष्यवृत्ती सुरू करण्यात आली.

महिलांना विविध उपक्रमामध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहीत करण्यासाठी भारत सरकारने १९७५ मध्ये महिलांसाठी राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धा सुरू केल्या.

महाविद्यालयीन विद्यार्थीना विविध क्रीडा स्पर्धामध्ये सहभागी होण्यासाठी व त्याना प्रोत्साहीत करण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने आनखी एक योजना सुरू केली.ज्याचा उद्देश विद्यापीठ स्तरावर खेळाचा दर्जा सुधारणे हा होता.

या सर्व प्रयत्नामुळे भारतातील लोक खेळ आणि खेळाकडे इतके आकर्षित झाले की १९८२ मध्ये या देशात आशियाई खेळांचे आयोजन करण्यात आले. देशात अशा प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित केल्याने देशातील खेळ आणि खेळाचा दर्जा सुधारण्यास बरीच मदत झाली.

१९८४ मध्ये भारतीय क्रीडा प्राधिकरण अस्तित्वात आले आणि साई मध्ये सोसायटी फॉर नॅशनल इन्स्टिटयूट ऑफ फिजिकल एज्युकेशन ॲड स्पोर्ट्सचे विलीनीकरण झाले. या संस्थेची दोन पंख आहेत जे दोन वेगवेगळे कार्य करते.

केंद्र सरकारने १९९५ मध्ये शारिरीक शिक्षण संस्थेला डीम्ड विद्यापीठाचा दर्जा देऊन एक महत्वाचे पाऊल उचलले. आता हि संस्था लक्ष्मीबाई नॅशनल इन्स्टिटयूट ऑफ फिजिकल एज्युकेशन म्हणुन ओळखले जाते. या संस्थेचे मुख्य कार्य प्रशिक्षकाना अशा प्रकारे तयार करणे किंवा त्यांना प्रशिक्षित करणे आहे की ते विविध स्तरावर शारिरीक शिक्षणाचे विद्यार्थीना योग्य प्रशिक्षण देऊ शकतील. शारिरीक शिक्षणाशी संबंधित विविध पैलुवर संशोधन करण्यासाठी या संस्थेने देशाच्या विविध भागात संशोधन केंदे स्थापन केली आहेत.

सारांश :

शारिरीक शिक्षणाचे ज्ञान किंवा शारिरीक क्रियाकलापामध्ये सहभाग हा केवळ शालेय विद्यार्थीसाठीच महत्वाचा नाही तर आता सर्व वयोगटातील लोकांसाठी आणि लिंग दोधासाठीही ते महत्वाचे आहे. व्यक्तीची शारिरीक क्षमता कोणतीही असो सर्व व्यक्तीनी शारिरीक क्रियाकलापामध्ये भाग घेण्याकरीता त्यांना प्रोत्साहीत केले पाहीजे. शारिरीक शिक्षणाचे असे कार्यक्रम तयार करायला पाहीजे की सर्व लोकांच्या गरजा पुर्ण होतील. कोणत्याही उपक्रमात सहभागी होणाऱ्या लोकांच्या वयानुसार व गरजेनुसार कार्यक्रम काळजी पुर्वक तयार करायला पाहीजे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीची शारिरीक क्षमता टिकुण राहील व शरिर निरोगी राहील.

संदर्भ :

१) गो. ना. पुरंदरे, शारिरीक शिक्षणाचा इतिहास, मॅजेस्टिक प्रकाशन.
२) गजनन्दन सिंह, शारिरीक शिक्षा के सिंध्दात एंव इतिहास, विवके प्रकाशन.
३) अपलिन एन. शारिरीक शिक्षण आणि खेळावरील दृष्टीकोन, मॅकग्रा हिल एज्युकेशन.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील संसदीय लोकशाही आणि राजकीय पक्षाचे राजकारण

डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स,कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज,वर्धा

लोकशाही ही अशी व्यवस्था आहे, ज्यात लोक आपले राजकर्ते निवडतात. परंतू लोकशाहीमध्ये एकाच प्रकारची शासनव्यवस्था नसते. यातील दोन प्रमुख प्रकार म्हणजे संसदीय पद्धती व अध्यक्षीय पद्धती. भारतात संसदीय शासन पद्धती आहे. संसदीय पद्धतीत दोन कार्यकारी प्रमुख असतात. एक नामधारी प्रमुख व एक वास्तव प्रमुख असतो. भारतात नामधारी राष्ट्रपती आहेत तर वास्तविक पंतप्रधान आहेत. देशांचा राज्यकारभार राष्ट्रपतीच्या नावाने – आदेशाने चालतो. तर प्रत्यक्षात निर्णय देशाचे पंतप्रधान घेत असतात. संसदीय शासन पद्धतीचे ही दोन प्रकार आहेत. एक संविधानिक राजेशाही तर दुसरा प्रजासत्ताक आहे. भारताने प्रजासत्ताक पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. संसदेमध्ये बहुमत असलेल्या व्यक्तीला पंतप्रधान म्हणून नेमणुक करतात. पंतप्रधानाची नेमणुक राष्ट्रपती करतात. संसदेमध्ये बहुमत असेपर्यंत पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ सत्तेत असतात. भारतात संसदीय पद्धतीनुसार संसदेचे दोन सभागृह आहेत. एका सभागृहाला लोकसभा तर दुसऱ्या सभागृहाला राज्यसभा म्हटले जाते.

बहुतेक लोक प्रतिनिधिक लोकशाहीशी परिचित असतात. या प्रक्रियेमध्ये मतदारांची निवड करणे आणि राजकीय उमेदवार आणि राजकीय पक्षांना मतदान करणे समाविष्ट आहे. नागरिकांनी आपल्या निवडलेल्या नेत्यांना त्यांच्या प्रतिनिधित्व करण्याच्या इच्छेनुसार कार्य करण्याची सोय दिली. लोकशाहीत राजकीय पक्ष निवडणुकीच्या माध्यमातून सत्ता हस्तगत करतात. विविध पक्षाचे सदस्य त्यांच्या पक्षाचे उमेदवार म्हणून निवडणुक लढवतात. निवडणुकीच्या काळात राजकीय पक्ष त्यांच्या विचारसरणीनुसार विविध कार्यक्रम मतदारांसमोर मांडतात. आणि सत्तेवर आल्यास ते कार्यक्रम राबण्याचे वचन देतात. ज्या पक्षाचे कार्यक्रम मतदारांना योग्य वाटतात. त्यांना निवडुन देतात.

भारत १५ ऑगस्ट १९४७ साली स्वातंत्र्य झाले. त्यानंतर २६ जानेवारी १९५० रोजी भारताचे संविधान अंमलात आले आहे. भारताने संसदीय शासन पद्धती स्वीकारली आहे. त्यात देशाचे कार्यकारी प्रमुखापैकी जे वास्तविक प्रमुख असतात ते जनतेमार्फत निवडुन येतात. भारतातील जनतेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लोकसभेत ज्या राजकीय पक्षाला बहुत आहे. त्या पक्षाची पंतप्रधानपदी नेमणूक राष्ट्रपती करतात. लोकसभेत बहूमत असेल तर पंतप्रधान आपल्या पदावर असतात. त्यामुळे बहुमताला विशेष महत्त्व आहे. ते बहूमत प्राप्त करण्यासाठी किंवा सत्ता स्वीकरण्यासाठी राजकीय पक्ष राजकारण करतात. सत्य व असत्य मार्गाने सत्ता मिळविण्याचा प्रयत्न करतात.

- **राजकीय पक्ष व जातीय राजकारण :**

राष्ट्रीय राजकारण पूर्णपणे एका विशिष्ट जातीगटाच्या नियंत्रणाखाली राबविले जात आहे. भारताच्या अनेक घटक राज्यात जातीचे राजकारण आहे. आंध्रप्रदेशातील रेड्डी, कमार, केरळमध्ये नायर व इझावार, महाराष्ट्रात मराठा व कुणबी, गुजरातमध्ये पटेल व पाटीदार, पंजाब, हरियाणा, राजस्थान व उत्तरप्रदेशाच्या काही भागात जाट, राजपूत, अहिर व गुजर या जातीचे शेतजमिनीची मालकी, राजकीय सत्ता आणि शिक्षणाची परंपरा या कारणामुळे ग्रामिण भागात त्याचे वर्चस्व टिकून आहे. भारतातील संविधानाची अंमलबजावणी झाल्यानंतर सार्वजनिक प्रौढ मताधिकारामुळे संख्येंचे राजकारण सुरू झाले. वरिष्ठ जातीनी आपली राजकीय मक्तेदारी टिकवून ठेवण्यात यश मिळविले नंतर मध्यम जाती देशाच्या राजकारणात आपला प्रभाव पाडू लागले. कॉंग्रेस, जनता पक्ष, जनता दल, लोकदल अशा पक्षांच्या माध्यमातून मध्यम जातीची संघटनात्मक प्रतिक्रिया निर्माण झाली. या पक्षाच्या नेत्यांनी जात या संकल्पनेच्या आधारावरच आपले राजकारण चालविण्याचा प्रयत्न केला. चरणसिंग, देशराज, रामकृष्ण हेगडे, कृपासिंग ठाकूर, देवीलाल, मुलायमसिंग यादव, नितिशकुमार, लालूप्रसाद यादव, इ. नेत्यांनी जातीय आधारावर राजकारण केले.

मुलायमसिंग यांचा समाजवादी पक्ष उत्तरप्रदेशात यादव व मुस्लिम यांच्यासाठी, कांशीराम व मायावती यांचा बहुजन समाज पार्टी हा पक्ष दलितांसाठी, लालूप्रसाद यादव यांचा राष्ट्रीय जनता दल

हा पक्ष यादव, दलित अणि मुस्लिमांसाठी, कर्नाटकातील जनता दल लिगांयत समाजाकरिता सत्ता राबविण्याचा प्रयत्न करतांना दिसून येते.

- **राजकीय पक्ष व धार्मिक राजकारण :**

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून हिंदूमुस्लिम वाद चालू आहे. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर कॉंग्रेस पक्षाला मुस्लिम समजाने पाठिंबा दिला होता. केरळात कॉंग्रेसने मुस्लिम लीगशी युती केली होती. भारतीय जनता पक्षाने १९८९ मध्ये रामजन्मभूमी प्रकरणाचा वापर केला. आणि लोकसभेच्या ८८ जागा जनता दलांशी आघाडी करून मिळविल्या. भाजपाचे अध्यक्ष लालकृष्ण आडवाणींच्या नेतृत्वाखालील २५ संप्टेबर १९९० ते ३० ऑक्टोबर १९९० अशी ३६ दिवसांची रथयात्रा काढली. केंद्रात कॉंग्रेसचे सरकार असतांना ६ डिसेंबर १९९२ रोजी बाबरी मशीद जमीन दोस्त करण्यात आली. भारतीय जनता पक्षाने अयोध्येत राममंदिर उभारण्यासाठी राजकारण केले. सध्या अयोध्येत राममंदिर उभारण्याचे कामकाज चालू आहे. ते न्यायालयाच्या निर्णयानंतर सुरू झाले. भारतीय राजकारणात अल्पसंख्याक व बहुसंख्याक वाद नेहमीच राहीलेला आहे. कॉंग्रेस पक्ष असो, भारतीय जनता पक्ष असो, किंवा प्रादेशिक पक्ष असो या सर्वांनी धार्मिक राजकारण केले आहे. या सर्व पक्षांना केद्रांत व राज्यात सत्ता मिळविणे हे उद्दिष्ट असते.

भारतातील सर्वच राजकीय पक्ष लोकांच्या धार्मिक भावना चेतावितात. आणि त्यांची मते मिळवून निवडून येतात. भारतात धार्मिक राजकारणामुळे नेहमीच हिंसाचाराच्या घटना घडल्या आहेत. उदा. गुजरात मधील गोध्रा कांड, बाबरी मशीद पाडल्यानंतर १९९२–९३ मध्ये भारतात अनेक भागात हिसांचारांच्या घटना झाल्या आहेत.

- **राजकीय पक्ष व भाषिक राजकारण :**

भारतात भाषेच्या आधारावर प्रांतरचना झाली आहे. शैक्षणिक धोरणातही त्रिभाषिक सुत्र स्वीकरण्यात आले आहे. त्रिभाषिक सुत्रानूसार राष्ट्रभाषा हिंदी आहे. तसेच प्रत्येक प्रांताची भाषा वेगळी आहे. त्यामुळे प्रादेशिक पक्षा भाषिक राजकारण करतात. महाराष्ट्रात राहायचे असेल तर मराठी भाषा बोलली पाहिजे असे मनसे, शिवसेना पक्ष म्हणतो. तसेच त्या भाषेचे राजकारण हिंदी भाषेला विरोध करतात. तामिळ तामिळी भाषेचा पुरस्कार करतात.

- **प्रादेशिक पक्षाचा उदय आणि आघाड्यांचे राजकारण**

भारतीय राजकारणात १९६७ पर्यंत कॉंग्रेस पक्षाचे प्राबल्य होते. केंद्रात व घटक राज्यात या पक्षाचे सरकार होते. परंतू १९६७ नंतर अनेक घटक राज्यात प्रादेशिक पक्षाचा उदय झाला. आंध्रप्रदेशात तेलगू देशम, तामिळ राज्यात द्रविड, अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम, पंजाबमध्ये शिरोमणी, अकाली दल इ. पक्षाचा उदय झाला. त्या घटक राज्यात त्या पक्षाचे वर्चस्व निर्माण होऊ लागले. ते आपल्या घटक राज्याचा विचार करू लागले. ते केंद्र सरकार दबाव आणू लागतो. केंद्रात देखील कोणत्याही एका पक्षाला लोकसभेत बहुमत मिळत नव्हते. त्यामुळे केंद्र पातळीवर आघाड्यांचे राजकारण सुरू झाले. त्यातून भाषिक, जातीय, धार्मिक मुद्दे राजकारणात केंद्रबिंदतू राहू लागले आहेत.

भारत हे संविधानातील उद्देशपत्रिकेनुसार धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे. पण राजकीय पक्षाच्या धर्मवादी राजकारणामुळे भारतात हिंसाचाराच्या घटना घडत असतांना दिसून येतात. बहुमताची कांडी आपल्या हाती यावी. यासाठी कॉंग्रेस पक्ष असो, भाजप असो किंवा प्रत्येक राज्यातील प्रादेशिक पक्ष असो धार्मिक, भाषिक, जातीच प्रादेशिक राजकारण करतांना दिसून येतात. असे असले तरी लोकशाही शासन व्यवस्थेत राजकीय पक्षाचे महत्त्व नाकारता येत नाही. संसदीय शासनात बहुमताला महत्त्व असते. त्यामुळे बहुमताने निर्णय घ्यावे लागतात. संसदीय शासन व राजकीय पक्षाच्या राजकारणांमुळे काही सकारात्मक घटनाही घडल्या आहेत. राजकीय पक्षाच्या जातीच्या राजकारणामुळे नितिशकुमार, लालूप्रसाद यादव, मुलायमसिंग यादव, मायावती, देवलाल या सारखे राज्यकर्ते निर्माण झाले. एवढेच नव्हे तर अल्पसंख्यात्मक समाजातील नेतृत्वाचाही उदय झालेला दिसून येतो.

- **संदर्भ ग्रंथ :**

1. डॉ. अल्का देशमुख – भारताचे शासन व राजकारण , श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. प्रा. शेख हासम, डॉ. जोगेंद्र गवई – भारताचे शासन व राजकारण, विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्टिब्युटर्स
3. भा. ल. भोळे – भारतीय शासन व राजकारण

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची झालेली निर्मिती: एक अभ्यास

प्रा. श्रेयश गुरुदास मोहिते

प्रस्तावना -

२०२१- २२ हे वर्ष भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे केले जात आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या कालावधीत भारतात घडलेली महत्वपूर्ण गोष्ट म्हणजे भारतीय गणराज्यात तत्कालीन संस्थानांचे केले गेलेले विलीनीकरण होय. या सर्व प्रक्रियेमुळेच भारतीय भूखंडावरील सर्व प्रदेश भौगोलिक, शासकीय आणि प्रशासकीयदृष्ट्या एकत्रित बांधला गेला. भारतामध्ये १५ ऑगस्ट १९४७ ते १५ एप्रिल १९५२ पर्यंत 'हंगामी सरकार' कार्यरत होते. दरम्यान २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीयांनी भारतीयांसाठी तयार केलेली 'भारतीय राज्यघटना' अंमलात आणली गेली. ज्यानुसार सार्वभौम भारतीय गणराज्याद्वारे 'संसदीय लोकशाही शासन प्रणाली' चा स्वीकार केला गेला आणि भारतामध्ये भारतीयांचे स्वराज्य सुरु झाले. १९५० साली भारतीय राज्यघटनेने राज्यकारभार चालवण्याच्या दृष्टीकोनातून तत्कालीन भारतीय प्रदेशांची 'अ' वर्ग राज्य (ज्यामध्ये ९ प्रदेशांचा समावेश होता) , 'ब' वर्ग राज्य (ज्यामध्ये ८ प्रदेशांचा समावेश होता) , 'क' वर्ग राज्य (ज्यामध्ये १० प्रदेशांचा समावेश होता) व 'ड' वर्ग राज्य (ज्यामध्ये एका प्रदेशाचा समावेश होता) अशी चार वर्गवार राज्य विभागणी केली होती. १ नोव्हेंबर १९५६ रोजीच्या राज्य पुनर्रचनेनुसार मूळ घटनेतील राज्यांचे चार गटातील विभाजन रद्द करून त्याजागी भाषिक तत्वावर १४ घटक राज्य व ६ केंद्रशासित प्रदेश निर्माण केले गेले. कालांतराने लोकसंख्या वाढू लागल्याने मोठ्या राज्यांना प्रशासकीय मर्यादा पडू लागल्या. तसेच अनेक राज्यांमध्ये काही भागात वेगळे होऊन स्वतंत्र राज्य स्थापनेची मागणी अनेक चळवळींच्या माध्यमातून समोर येऊ लागली. परिणामस्वरूप राजकीय व प्रशासकीय दृष्टीने सोय म्हणून अनेक नवीन घटक राज्यांची व केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती करण्यात आली. तसेच १९५० ते २०२१ दरम्यान भारतातील अनेक राज्यांचे नामांतरदेखील झालेले दिसून येते. आज भारतात २८ घटक राज्ये व ८ केंद्रशासित प्रदेश अस्तित्वात आहेत. एकंदरीत स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतातील घटक राज्यांच्या व केंद्रशासित प्रदेशांच्या निर्मितीच्या माध्यमातून सध्याचे भारतीय संघराज्य कसे अस्तित्वात आले आहे याचा थोडक्यात आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे घेण्यात आला आहे.

संस्थानांचे विलीनीकरण आणि एकसंघ भारताची निर्मिती -

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या कालावधीत भारतात घडलेली महत्वपूर्ण गोष्ट म्हणजे भारतीय गणराज्यात तत्कालीन संस्थानांचे केले गेलेले विलीनीकरण होय. फाळणी झाल्यानंतर सर्व संस्थानिकांना एकतर पूर्णपणे पाकिस्तानमध्ये किंवा पूर्णपणे भारतात सामील होण्यासाठी अथवा स्वतंत्र देश स्थापन करण्याचे आवाहन केले गेले. काही संस्थाने पाकिस्तान किंवा भारतात लगेच विलीन झालीत परंतु काहींना विलीन होण्यास वेळ लागला. काही संस्थानांनी स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला परंतु नंतर लवकरच भारतात किंवा पाकिस्तानात समाविष्ट झालीत. उदा.- जम्मू आणि काश्मीर, कळत, इ. काही ठिकाणी संस्थानिकांना एका देशात जायचे होते तर तेथील जनतेला दुसऱ्या देशात आश्यावेळी लोकभावनेला महत्व देत अनेक संस्थाने खालसा करण्यासाठी पोलीस बळाचाही वापर केला गेला. उदा.- हैद्राबाद संस्थान. या सर्व प्रक्रियेत देशात अनेक संस्थाने सामील करून घेताना तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल व व्ही. पी. मेनन यांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यावेळी या सर्व संस्थांना त्यांच्या त्यांच्या दर्जानुसार तनखे देण्याचे मान्य करून त्यांना भारतीय संघराज्यात विलीन करण्यात आले. ही तनखे पद्धत त्या राज्यांना ब्रिटीश काळात देण्यात येणाऱ्या 'गन सॅलूट' पद्धतीवर अवलंबून होती. ब्रिटिशांची ही पद्धत त्या त्या राज्यांचा आकार, महसुल, महत्वपूर्ण कामगिरी इ. वर आधारित होती. अनेक संस्थानांना गन सॅलूट लागू नसले तरी त्यांचे महत्व कमी होते असे नाही. पुढे १९७१ साली या सर्व संस्थानांना देण्यात येणारी तनखे पद्धत बंद करण्यात आली.

या सर्व प्रक्रियेमुळेच भारतीय भूखंडावरील सर्व प्रदेश भौगोलिक, शासकीय आणि प्रशासकीयदृष्ट्या एकत्रित बांधला गेला. (अपवाद जम्मू आणि काश्मीर) भारतीय राज्यघटनेच्या नियंत्रणाखाली आपला देश खऱ्या अर्थाने एकसंघ बनला. राज्यघटनेतील चौथ्या प्रकरणातील मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार भारतात सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणांचा नवा अध्याय सुरु झाला. ज्यामुळेच अनेक कल्याणकारी शासकीय निर्णय/ योजना यांची अंमलबजावणी करता येऊ लागली. देशहिताच्या दृष्टीने निर्णय घेणे सरकारला सोयीस्कर पडू लागले.

नकाशा क्र. - १: एकत्रीकरणापूर्वीचा भारत

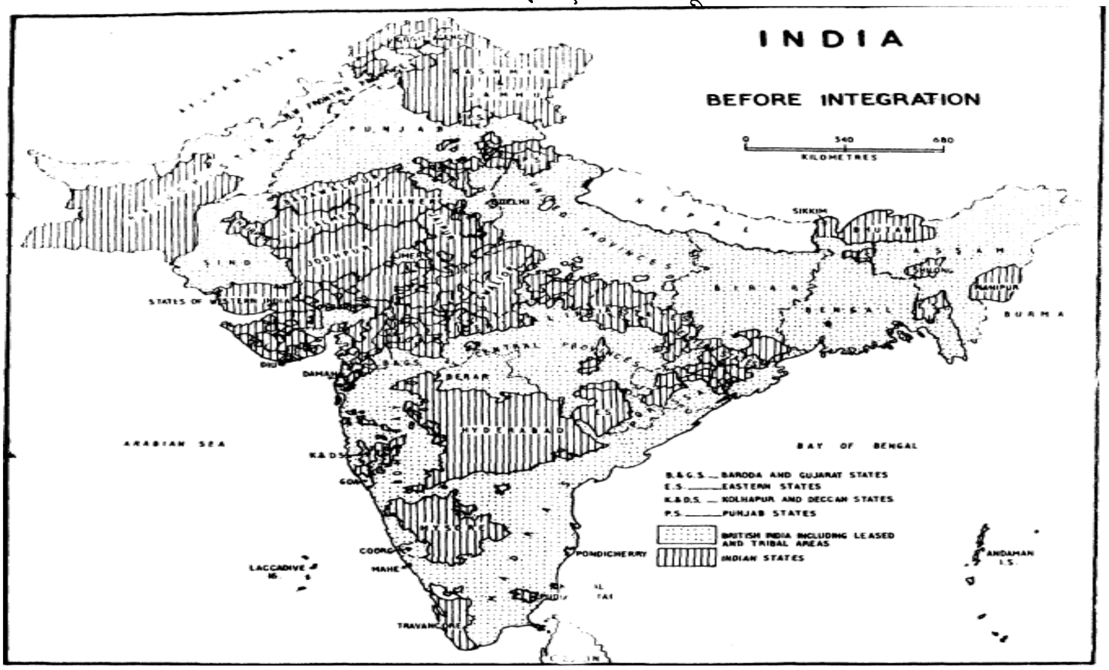

स्रोत:
(file:///G:/2nd%20%20CHAPTER%20Urbanization%20in%20India/references/10_chapter%203%20state%20reorganization%20in%20india.pdf)

नकाशा क्र.-२ : एकत्रीकरणानंतरचा भारत

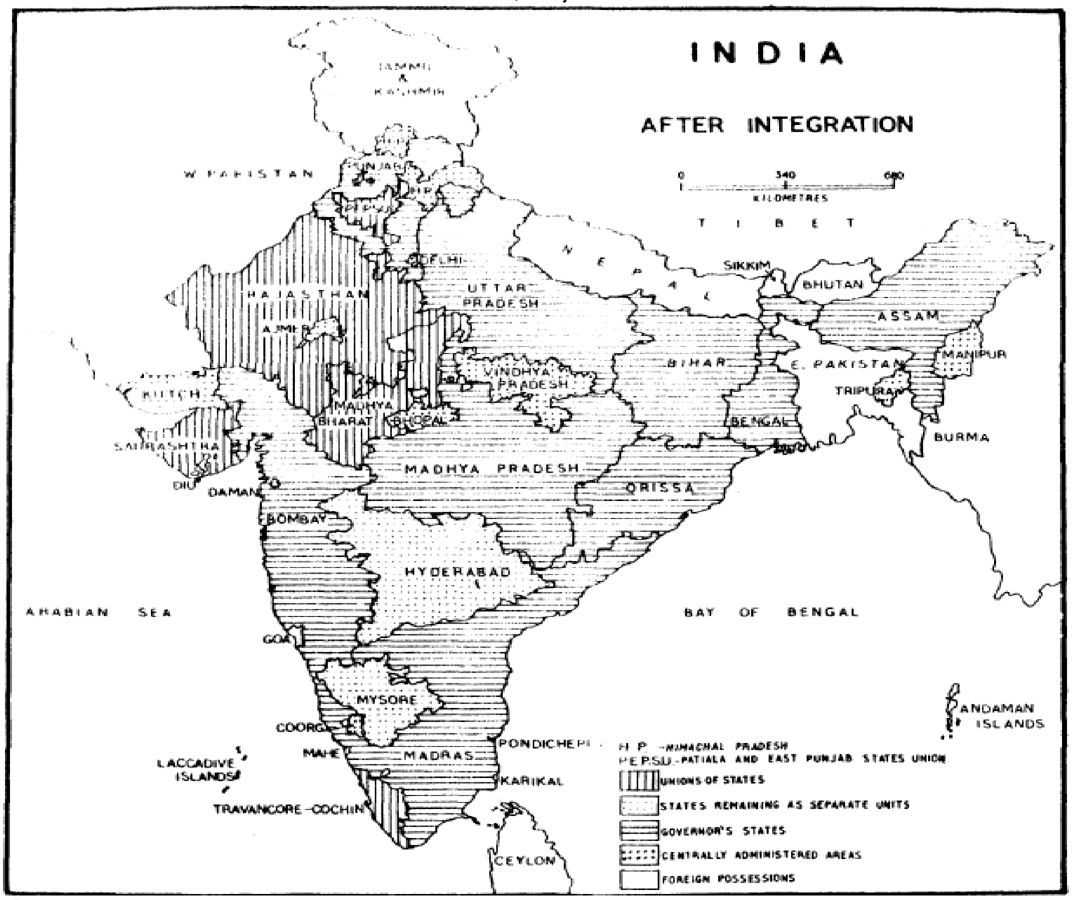

स्रोत:
(file:///G:/2nd%20%20CHAPTER%20Urbanization%20in%20India/references/10_chapter%203%20state%20reorganization%20in%20india.pdf)

इ. स. १९५० च्या राज्यघटनेद्वारा भारतीय प्रदेशांची केलेली वर्गवार राज्य विभागणी -

१९५० साली भारतीय राज्यघटनेने राज्यकारभार चालवण्याच्या दृष्टीकोनातून तत्कालीन भारतीय प्रदेशांची वर्गवार राज्य विभागणी केली होती. ज्यानुसार भारतीय भूभागाचे पुढील चार प्रकारात विभाजन करण्यात आले होते.

- 'अ' वर्ग राज्य - हा पूर्वी ब्रिटीश गव्हर्नरचे शासन असलेला असलेल्या प्रांतांचा वर्ग होता. आता त्यांचा राज्यकारभार हा भारताच्या राष्ट्रपतींनी नेमलेले राज्यपाल आणि निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या विधिमंडळामार्फत चालवला जाऊ लागला. या ९ राज्यांमध्ये आसाम, बिहार, बॉम्बे, मध्यप्रदेश (तत्कालीन मध्य प्रांत, बेरार राज्य आणि छत्तीसगढ), मद्रास, ओरिसा, पंजाब (तत्कालीन पूर्व पंजाब), उत्तर प्रदेश (तत्कालीन संयुक्त प्रांत आणि औंध राज्य) आणि पश्चिम बंगाल यांचा समावेश होता.
- 'ब' वर्ग राज्य - हा पूर्वी राजांद्वारे चालवले जाणारी संस्थाने आणि संस्थानांच्या समूहाचा तसेच राज्य विधिमंडळ शासन असलेल्या राज्यांचा वर्ग होता. आता त्यांचा कारभार भारताच्या राष्ट्रपतींनी नेमलेल्या राजप्रमुखांच्या आणि निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या विधिमंडळामार्फत चालवला जाऊ लागला. या ८ राज्यांमध्ये हैद्राबाद, जम्मू आणि काश्मीर, मध्य भारत, म्हैसूर, पतियाला आणि पूर्व पंजाब संस्थानांचा संघ, राजस्थान, सौराष्ट्र आणि त्रावणकोर-कोचीन यांचा समावेश होता.
- 'क' वर्ग राज्य - हा पूर्वी ब्रिटीश उच्च आयुक्तद्वारा चालवल्या जाणाऱ्या प्रांतांचा आणि काही राज्यांद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या संबंधित संस्थानांचा वर्ग होता. आता त्यांचा कारभार भारताच्या राष्ट्रपतींनी नेमलेल्या चीफ कमिशनरद्वारा चालवले जाई. या १० राज्यांमध्ये अजमेर, भोपाळ, बिलासपुर, कुर्ग, दिल्ली, हिमाचल प्रदेश, कच्छ, मणिपूर, त्रिपुरा आणि विंध्य प्रदेश यांचा समावेश होता.
- 'ड' राज्य- या प्रकारात एकमेव प्रदेश असलेल्या अंदमान व निकोबार द्वीपसमूहाचा समावेश केला गेला ज्याचा राज्यकारभार केंद्र सरकारने नियुक्त केलेल्या नायब राज्यपालद्वारा चालवला जाऊ लागला.[१]

इ. स. १९४७ ते १९७२ दरम्यान पहिल्या २५ वर्षांच्या कालावधीत भारतीय संघराज्यात झालेले बदल –

ब्रिटिशांनी त्यांच्या काळात प्रशासकीय सोयीनुसार प्रांत व राज्य तयार केले होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भाषेच्या आधारावर राज्यांची पुनर्रचना व्हावी यासाठी तत्कालीन बंगाल, मद्रास, बिहारमध्ये चळवळी उभ्या राहिल्या होत्या. १९३६ साली भाषेच्या आधारावर बिहार मधून ओरिसा प्रांताची निर्मिती झाली होती. स्वातंत्र्यानंतर तत्कालीन केंद्र सरकाने राज्य पुनर्रचना करण्यासाठी एस. के. धर आयोग(१९४७), जे. व्ही. पी. समिती(१९४८), फाजल अली कमिशन(१९५३) यांची एकानंतर एक अशी स्थापना केली होती. या प्रत्येक आयोगांनी आपापला अहवाल सादर केला. दरम्यान तत्कालीन मद्रास राज्यामध्ये तेलगु भाषिकांसाठी स्वतंत्र आंध्रपदेश राज्याच्या निर्मितीची घोषणा करण्यात आली होती. फाजल अली कमिशनने सप्टेंबर १९५५ मध्ये बऱ्यापैकी सविस्तर असा अहवाल शासनास सादर केला. त्यातील अनेक शिफारशी मान्य करत, काही अमान्य करत तर काहींमध्ये थोडाफार बदल करत 'राज्य पुनर्रचना अधिनियम,१९५५' व '७ वी घटनादुरुस्ती' १९५६ मध्ये अंमलात आणली गेली.[२ व ३]

नेहरू सरकारच्या काळात १ नोव्हेंबर १९५६ रोजीच्या राज्य पुनर्रचनेनुसार मूळ घटनेतील राज्यांचे चार गटातील विभाजन रद्द करून त्याजागी भाषिक तत्वावर बॉम्बे, आंध्र प्रदेश, म्हैसूर, आसाम, बिहार, जम्मू आणि काश्मीर, केरळ, मध्यप्रदेश, मद्रास, उडीसा, पंजाब, राजस्थान, उत्तर प्रदेश आणि पश्चिम बंगाल या १४ घटक राज्यांची व दिल्ली, हिमाचल प्रदेश, मणिपूर, त्रिपुरा, अंदमान व निकोबार द्वीपसमूह आणि लखदिव, मिनिकॉय व अमिनदिवी द्वीपसमूह या ६ केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती केली गेली.

नकाशा क्र.- ३: १९५६ ची राज्य पुनर्रचना

स्त्रोत:
(file:///G:/2nd%20%20CHAPTER%20Urbanization%20in%20India/references/10_chapter%203%20state%20reorganization%20in%20india.pdf)

त्यानंतर १ मे १९६० रोजी बॉम्बे राज्याचे विभाजन होऊन 'गुजरात' आणि 'महाराष्ट्र' राज्यांची निर्मिती झाली.[४] दादरा आणि नगर हवेली हे प्रदेश पोर्तुगीजांपासून स्वतंत्र झाल्यानंतर ११ ऑगस्ट १९५४ रोजी ते ११ ऑगस्ट १९६१ पर्यंत एक स्वतंत्र प्रदेश म्हणून अस्तित्वात होते. ११ ऑगस्ट १९६१ रोजी 'दादरा आणि नगर हवेली' भारतीय संघराज्यात विलीन झाले आणि त्याला केंद्रशासित प्रदेश बनविले गेले.[५] 'गोवा, दीव आणि दमन' हे पोर्तुगीज सरकारच्या अधिपत्याखालील तीन वेगवेगळे प्रदेश होते. भारत सरकारने या प्रदेशातील शासकांविरुद्ध पोलीस कारवाई करून १९ डिसेंबर १९६१ रोजी 'गोवा, दमन व दीव' भारतीय संघराज्यात विलीन केले आणि त्यांना एकत्रित करून त्याच नावाचा नवीन केंद्रशासित प्रदेश बनविला गेला.[६]

दरम्यान १ नोव्हेंबर १९५४ रोजी पॉन्डेचेरी, कारिकल, यनम, माहे आणि चंदननगर हे भारतातीलच तत्कालीन विविध राज्यात असणारे प्रदेश तेथील फ्रेंच शासकांनी भारताकडे सुपूर्द केले होते. परंतु फ्रांस सरकारची मान्यता न मिळाल्यामुळे हे प्रदेश अधिकृतरीत्या भारतीय संघराज्यात विलीन होऊ शकले नव्हते. तोपर्यंत या प्रदेशांचे प्रशासन अधिग्रहित क्षेत्र रूपाने चालविले गेले. १६ ऑगस्ट १९६२ रोजी या प्रदेशांचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरणाला फ्रेंच

सरकारचे अनुमोदन मिळाले आणि पोन्डेचेरी, कारिकल, यनम आणि माहे या चार वेगवेगळ्या ठिकाणी असणाऱ्या प्रदेशांना एकत्रित करून 'पॉन्डेचेरी' या नवीन केंद्रशासित प्रदेशाची निर्मिती केली गेली. तसेच 'चंदननगर' हा प्रदेश पश्चिम बंगाल राज्याला जोडला गेला.[७]

१ डिसेंबर १९६३ रोजी आसामचे विभाजन होऊन 'नागालँड' राज्याची निर्मिती झाली.[८] त्यानंतर इंदिरा गांधी सरकारच्या काळात १ नोव्हेंबर १९६६ रोजी पंजाब राज्याचे विभाजन होऊन 'हरियाणा' राज्याची निर्मिती झाली[९] तसेच काही भाग केंद्रशासित प्रदेश असलेल्या हिमाचल प्रदेशला जोडण्यात आले. तसेच 'चंडीगढ'ला केंद्रशासित प्रदेश बनवून पंजाब आणि हरियाणा या दोन्ही राज्यांची संयुक्त राजधानी बनविले. २५ जानेवारी १९७१ रोजी तत्कालीन केंद्रशासित प्रदेश असलेल्या 'हिमाचल प्रदेश'ला घटक राज्याचा दर्जा दिला गेला.[१०]

२१ जानेवारी १९७२ रोजी तत्कालीन केंद्रशासित प्रदेश असलेल्या 'मणिपूर' आणि 'त्रिपुरा'ला घटक राज्याचा दर्जा दिला गेला. तसेच आसाम राज्याचे विभाजन करून 'मेघालय' या घटक राज्याची आणि 'मिझोराम' व 'अरुणाचल प्रदेश' या दोन नव्या केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती केली गेली.[११]

इ. स. १९७३ ते १९९७ दरम्यान दुसऱ्या २५ वर्षांच्या कालावधीत भारतीय संघराज्यात झालेले बदल –

१६ मे १९७५ रोजी 'सिक्कीम' या तत्कालीन स्वतंत्र संस्थानाचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण होऊन त्याच नावाचे नवे घटक राज्य बनविले गेले.[१२] पुढे राजीव गांधी सरकारच्या काळात २० फेब्रुवारी १९८७ रोजी तत्कालीन केंद्रशासित प्रदेश असलेल्या 'मिझोरम' आणि तसेच 'अरुणाचल प्रदेश'ला घटक राज्याचा दर्जा दिला गेला.[१३] त्यानंतर लगेच ३० मे १९८७ रोजी गोवा, दमन व दीव या केंद्रशासित प्रदेशाचे विभाजन करून 'गोवा' या प्रदेशाला स्वतंत्र घटक राज्याचा दर्जा दिला गेला आणि 'दमन व दीव' चा केंद्रशासित प्रदेशाचा दर्जा कायम ठेवला गेला.[१४]

इ. स. १९९७ ते २०२१ दरम्यान तिसऱ्या २५ वर्षांच्या कालावधीत भारतीय संघराज्यात झालेले बदल –

अटक बिहारी वाजपेयी सरकारच्या काळात नोव्हेंबर २००० साली देशात तीन नवीन राज्यांची निर्मिती केली गेली. १ नोव्हेंबर २००० रोजी मध्यप्रदेश राज्याचे विभाजन करून 'छत्तीसगड' राज्याची, ९ नोव्हेंबर २००० रोजी उत्तर प्रदेशचे विभाजन करून 'उत्तरांचल' राज्याची, १५ नोव्हेंबर २००० रोजी बिहार राज्याचे विभाजन करून 'झारखंड' राज्याची निर्मिती केली गेली.[१५] नरेंद्र मोदी सरकारच्या काळात २ जून २०१४ रोजी आंध्र प्रदेशचे विभाजन करून तेलंगाना या नव्या घटक राज्याची निर्मिती करण्यात आले.[१६]

३१ ऑक्टोबर २०१९ रोजी मोदी सरकारने ऐतिहासिक निर्णय घेत जम्मू आणि काश्मीर या घटक राज्याचे विभाजन करून 'जम्मू आणि काश्मीर' व 'लडाख' अश्या दोन नव्या केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती केली.[१७] २६ जानेवारी २०२० रोजी 'दमन आणि दीव' व 'दादरा आणि नगर हवेली' हे दोन केंद्रशासित प्रदेश एकत्रित करून 'दादरा आणि नगर हवेली आणि दमन आणि दीव' या नावाचा एकच केंद्रशासित प्रदेश निर्माण केला आहे.[१८]

इ. स. १९४७ ते २०२१ दरम्यान भारतातील घटक राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे झालेले नामांतरण -

१९५० ते २०२० दरम्यान भारतातील अनेक राज्यांचे नामांतर झालेले दिसून येते. सर्वप्रथम २६ जानेवारी १९५० रोजी संयुक्त प्रांताचे नामांतर उत्तर प्रदेश असे करण्यात आले. १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी हैद्राबाद राज्याचे नामांतर आंध्रप्रदेश असे तर त्रावणकोर- कोचीन राज्याचे नाव बदलून केरळ असे ठेवले गेले. पुढे १ नोव्हेंबर १९५९ रोजी मध्य भारत प्रांताचे नामांतरण मध्यप्रदेश असे केले गेले. १४ जानेवारी १९६९ रोजी मद्रास राज्याचे नामांतर 'तामिळनाडू' असे करण्यात आले. १ नोव्हेंबर १९७३ रोजी म्हैसूर राज्याचे नामांतर 'कर्नाटक' असे करण्यात आले. १ फेब्रुवारी १९९२ रोजी लखदिव, मिनिकॉय व अमिनदिवी द्वीपसमूहचे नामांतरण 'लक्षद्वीप' असे करण्यात आले. १ फेब्रुवारी १९९२ रोजी दिल्ली केंद्रशासित प्रदेशाला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा न देता त्याचे रुपांतर 'दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र' असे करण्यात आले. १ जानेवारी २००७ रोजी उत्तरांचल राज्याचे नामांतर 'उत्तराखंड' करण्यात आले. २००६ मध्ये पॉन्डेचेरीचे नामांतर पुदुच्चेरी असे करण्यार आले. नोव्हेंबर २०११ साली ओरिसा राज्याचे नामकरण 'ओडिशा' असे करण्यात आले.

नकाशा क्र.- ४: भारतीय संघराज्य, २०२१

स्रोत: https://www.mapsofindia.com/

समारोप-

स्वातंत्र्योत्तर भारतात गेल्या ७४ वर्षात विविध भागात प्रादेशिक अस्मिता प्रखर झाल्याने अनेक आंदोलने व चळवळी उभ्या राहिल्या. वेळोवेळी तत्कालीन केंद्रसरकारांनी जनादेश मानत प्रशासनाच्या दृष्टीने फायदेशीर ठरणारे निर्णय घेऊन अनेक राज्यांची व केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती केली. भारतात विशेषतः १९५६ नंतर भाषेच्या आधारावर अनेक राज्यांची निर्मिती झाल्याचे दिसून येते. तसेच अनेक घटक राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे नामांतर झाल्याचे दिसून येते. आज भारतीय संघराज्यात २८ घटक राज्ये व ८ केंद्रशासित प्रदेश अस्तित्वात आहेत.

संदर्भ-

१. भारताचे संविधान, २६ जानेवारी १९५०
२. http://egazette.nic.in/WriteReadData/1956/E-2176-1956-0060-99251.pdf
३. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/121359/8/08_chapter%202.pdf

ISSN : 2278-9308
December, 2021

४. https://maharashtratimes.com/editorial/samwad/maharashtras-innovation-challenge/articleshow/75377557.cms
५. https://navjyot.net/wp-content/uploads/2020/06/8.pdf
६. https://www.timesnowmarathi.com/india-news-international/article/history-of-goa-freedom-struggle/348413
७. https://puducherry-dt.gov.in/history/
८. https://hindi.news18.com/photogallery/knowledge/nagaland-was-formed-as-state-of-india-on-1-december-1963-1602276.html
९. https://haryanacmoffice.gov.in/hi/haraiyaanaa-kae-baarae-maen
१०. https://himachal.nic.in/hi-IN/post-independence-period.html
११. https://navbharattimes.indiatimes.com/state/other-states/other-cities/manipur-meghalay-and-tripura-got-state-status-in-21-january-1972-pm-modi-gives-wishes/articleshow/80380187.cms
१२. https://www.inmarathi.com/17329/the-untold-history-of-sikkim-part-4/
१३. https://www.amarujala.com/india-news/pm-narendra-modi-greet-mizoram-and-arunachal-pradesh-on-their-statehood-days-pray-for-states-continuous-growth
१४. https://www.timesnowmarathi.com/india-news-international/article/history-of-goa-freedom-struggle/348413
१५. https://zeenews.india.com/hindi/india/jharkhand-chhattisgarh-and-uttarakhand-state-formed-in-vajpayees-regime-without-any-dispute/434678
https://www.indiatoday.in/india/north/story/indian-states-union-territories-creation-of-states-states-reorganisation-act-telangana-kcr-195397-2014-06-02

समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंत आणि लोकशाहीची संकल्पना

डॉ. कीर्तीकर वाल्मीक भीमराव

सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर

गोषवारा:

राजकीय समाजात अनेक संस्थांचा उदय व विकास झाला त्यापैकी एक म्हणजे लोकशाही राज्यव्यवस्था होय. तसा लोकशाहीचा उदय प्राचीन भारतातील गणराज्य पद्धतीतून झाल्याचे अनेक संशोधनातून सिद्ध झाले आहे परंतु अलीकडील काळात ग्रीक नगरराज्यातील प्रत्यक्ष लोकशाहीने लोकशाही राज्यव्यवस्थेला समृद्ध केले आहे.

प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, रुसो, लाॅक इत्यादी अनेक पाश्चात्य राजकीय विचारवंत यांनी लोकशाहीच्या विकासासाठी मौलिक योगदान दिले आहे ब्रिटिशांच्या भारतातील वास्तवाने लोकशाहीचा भारतीयांना परिचय झाला परंतु आधुनिक कालखंडातील महत्त्वाचे भारतीय राजकीय विचारवंत महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एम. एन. रॉय यांच्यात लोकशाही राज्यव्यवस्थेबाबत वैचारिक मतभेद आहेत. सदरच्या संशोधनलेखात महात्मा गांधी, डॉ. आंबेडकर व एम. एन. रॉय यांच्या लोकशाहीविषयक संकल्पनांचा संक्षिप्त अन्वयार्थ लावला आहे.

उद्दिष्टे :

1) महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि एम. एन. रॉय यांचे लोकशाहीविषयक विचार समजून घेणे.
2) समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंताच्या लोकशाही विषयक संकल्पनेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

महात्मा गांधी यांची लोकशाही संकल्पना :

रूढ अर्थाने महात्मा गांधी राजकीय विचारवंत नाही किंवा त्यांनी स्वतंत्रपणे राजकीय विचार मांडले नाही परंतु ते आयुष्यभर सार्वजनिक जीवन जगले. सार्वजनिक जीवन जगताना राजकारणाला बाजूला करून जीवन जगणे कदापिही शक्य नसते म्हणून स्वातंत्र्यचळवळी दरम्यान त्यांनी स्थापन केलेल्या विविध संस्था व त्यांची ग्रंथरचना उदा. सत्याचे प्रयोग, हिंदस्वराज्य, माझे समकालीन, सर्वोदय, सत्याग्रह, राष्ट्रवाणी इत्यादी तसेच त्यांनी विविध वर्तमानपत्रे उदाहरणार्थ हरिजन, यंग इंडिया, नवजीवन इत्यादीच्या माध्यमातून वेळोवेळी व्यक्त केलेले तत्वज्ञान याशिवाय त्यांनी सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रहाची मांडलेली संकल्पना इत्यादींच्या माध्यमातून महात्मा गांधी यांचे लोकशाहीविषयक, शासनविषयक विचार आकलन होण्यास मदत होते.

Stateless Society अराज्यवाद/राज्यविरहित समाज :

महात्मा गांधी आपले राजकीय व अध्यात्मिक विचार हरिजन, यंग इंडिया, नवजीवन या वृत्तपत्रांतून आणि नियतकालिकांतून प्रसिद्ध करीत असत. महात्मा गांधीजीचे राजकीय तत्वज्ञान 'सत्य' या तत्वावर आधारलेले होते. जागतिक स्तरावर राजकारणाला नैतिकतेचे अधिष्ठान मिळवून देणारे महात्मा गांधी पहिले राजकीय विचारवंत यामुळेच ठरतात परंतु त्यासाठी त्यांनी एक अट सांगितली आहे. न्यायाची प्रस्थापना ही मानवसेवा, मानवी गुणांची जोपासना आणि सामाजिक समता यावर झाली पाहिजे.

अराज्यवादाची संकल्पना :

महात्मा गांधींनी आपल्या समग्र तत्वज्ञानाच्या अग्रस्थानी सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या तत्त्वांना ठेवले आहे. इतर आदर्शवादी, उदारमतवादी विचारवंत आणि महात्मा गांधी यांच्या राजकीय विचारात मूलभूत फरक हा आहे की, गांधीजींनी भारताच्या संदर्भात 'खेडे' हा घटक एकक मानून त्या दृष्टीने विचारविमर्श केला आहे परंतु इतर विचारवंत 'व्यक्ती' हा घटक एकक मानून विचारविमर्श करतात व व्यक्तीविकासासाठीचे उपाय सुचवितात. राज्यविरहित समाज निर्मितीसाठी महात्मा गांधी ग्रामराज्य, रामराज्याची कल्पना सुचवतात त्यांना अलीकडील काळातील कोणत्याही

प्रकारच्या शासन व्यवस्थेवर शंभर टक्के विश्वास नाही किंबहुना मानवा- मानवातील आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय संघर्ष, तंटे जर का कायमस्वरूपी मटवायचे असतील तर त्यासाठी शस्त्राच्या ऐवजी 'आत्मबल' हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे असे गांधीजी प्रतिपादन करतात. म्हणून कोणत्याही देशात कुठल्याही प्रकारची आदर्श राज्यव्यवस्था प्रस्थापित केली आणि त्या देशातील जनतेमध्ये सत्य, अहिंसा इत्यादी तत्वांचा अभाव असेल तर ती वरवर आदर्श वाटणारी राज्यव्यवस्था तेथे कुचकामी ठरलेली दिसेल त्यासाठी वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करून तसेच विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व स्वीकारून जर का आपण स्वयंपूर्ण व स्वयंशासित खेडी निर्माण केली तर खऱ्या अर्थाने ते स्वयंपूर्ण ग्रामराज्य प्रस्थापित होईल. अशा या स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशासित खेडयांचे रूपांतर रामराज्यात होईल. या परिस्थितीत पोलीस, सैनिक, न्यायालय, कायदेमंडळ इत्यादींची कोणतेही गरज भासणार नाही. काही प्रमाणात या उपसंस्थांचे अस्तित्व कायम ठेवून अहिंसावादी मार्गांनी त्यांचे काम चालू ठेवण्याचे गांधीजी सुचवितात.

थोडक्यात, गांधीजी आपल्या अराज्यवादाच्या संकल्पनेत कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ या संस्थांचे अस्तित्व तात्पुरते मान्य करतात परंतु त्यांच्या अतिरेकी हस्तक्षेपास विरोध दर्शवितात. प्रशासन आणि सरकारच्या भूमिका या अहिंसक स्वरूपाच्या असाव्यात असा आग्रह धरतात. निस्वार्थी, नैतिकतेच्या आधारावर फक्त विश्वस्ताच्या भूमिकेतून सरकार व प्रशासनाचे कार्य चालावे अशी त्यांची भूमिका आहे. गांधीजींची अशी धारणा होती की, राज्यविरहित समाजरचनेत सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाने आर्थिक समता प्रस्थापित होईल व आर्थिक विषमतेचे प्रमाण कमी होऊन आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय संघर्ष, वर्गसंघर्ष कमी होईल व राज्याच्या नियंत्रणाची गरजच भासणार नाही परंतु महात्मा गांधी यांची ही अराज्यवादाची संकल्पना आदर्शवादाने ओतप्रोत भरलेली आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरणाच्या या जगात मानवी संबंधाची झालेली गुंतागुंत ही अराज्यवादाची संकल्पना सोडवू शकेल अशी परिस्थिती सद्यस्थितीत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाहीची संकल्पना :

22 डिसेंबर 1952 रोजी डॉ. आंबेडकरांनी पुण्याच्या वकील मंडळी समोर "Conditions Precedent for the successful working of Democracy" या विषयावर भाषण देताना म्हटले की, "Democracy is a from a method of government whereby Revolutionary changes in the economic in the social life of the people are brought without bloodshed." "लोकांच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात कुठल्याही रक्तपाताशिवाय क्रांतिकारक बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही" अशी व्याख्या केली आहे. बाबासाहेबांनी ही व्याख्या भारतीय समाजात सर्वांगीन बदल करण्यासाठी जी नीतिमूल्य हवी आहेत ती या शासनप्रकारात त्यांना दिसली म्हणून सर्व समाजघटकांना एका सूत्रात बांधून सर्वांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी या पद्धतीकडे त्यांनी कटाक्ष टाकला. शोषणमुक्त समाजाची हमी केवळ लोकशाहीतच मिळू शकते यावर त्यांचा विश्वास होता. लोकशाहीत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही चिरंतन मूल्य आदर्श समाजाची निर्मिती करू शकतात असे त्यांचे मत होते. ती स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तीन तत्वावर आधारल्याने व लोकप्रतिनिधींच्या मार्फत चालविली जात असल्याने याच व्यवस्थेत अस्पृश्यांच्या विकासाची बीजे असल्याचे डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करतात. बाबासाहेबांच्या लोकशाही संदर्भातील विवेचनाबाबत असे दिसून येते की, भारतातील अस्पृश्य, दलित, आदिवासी जे सर्व दृष्टीने उपेक्षित आहे अशा समाज घटकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विचारपूर्वक कार्य करताना डॉ. आंबेडकर दिसतात कारण त्यांना ज्ञात होते की, समाजातील उच्चवर्णीय, उच्चजातीय सवर्ण समाजाकडून आर्थिक आणि सामाजिक शोषण झालेले आहेत त्यांच्यावर अंकुश ठेवून समतायुक्त समाजाची उभारणी लोकशाहीरूपी शासनातच शक्य आहे ती राज्यघटनेतून आणता येणे शक्य आहे अशी त्यांना खात्री होती म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "केवळ राजकीय लोकशाहीने समाजात आमूलाग्र बदल होणार नाही तर तिचे सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीत रूपांतर झाले पाहिजे" डॉ. आंबेडकर यांनी लोकशाहीविषयी मत व्यक्त करताना प्रगल्भ लोकशाहीची संकल्पना विशद केली आहे. त्यासाठी राजकीय लोकशाही बरोबरच सामाजिक लोकशाही निर्माण होणे गरजेचे आहे. सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात आल्यास शोषणमुक्त समाज आणि भयमुक्त वातावरण निर्मिती होऊन प्रत्येकाला स्वतःचा विकास करण्याची संधी मिळेल.

एम. एन. रॉय यांची मूलगामी लोकशाही संकल्पना :

मानवेंद्रनाथ रॉय हे सुरुवातीच्या काळात प्रखर राष्ट्रवादी विचारवंत होते तसेच दरम्यानच्या काळात त्यांच्यावर मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रचंड पगडा होता परंतु पुढे मार्क्सवादातील दोष लक्षात आल्यानंतर त्यांनी भारतासाठी ही राज्यपद्धती उपयोगाची नाही असे सांगून मानवतावादी भूमिका स्वीकारली. पुढे मानवतावादाचा परिपाक म्हणजेच त्यांनी मांडलेली मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना होय.

प्रतिनिधिक लोकशाही आणि साम्यवादी शासन पद्धतीला विरोध दर्शवून मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी मुलगामी लोकशाहीची संकल्पना मांडली आहे. त्यांच्या मूलगामी लोकशाहीच्या संकल्पनेत प्रामुख्याने मानवी समानता, समाजातील सर्व घटकांना विकासाची समान संधी, याशिवाय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्यात असणाऱ्या सुप्त शक्तींचा, क्षमतांच्या गुणांचा विकास करण्याची संधी या अनुषंगाने त्यांनी मांडलेली मते म्हणजेच मूलगामी लोकशाहीचा तो गाभा मानला जातो.

एम. एन. रॉय यांच्यामते, लोकशाहीत समाजातील सर्व लोकांना राज्यकारभारात सहभागी होता येत नाही त्यामुळे प्रतिनिधिक लोकशाहीची संकल्पना पुढे आली परंतु या प्रतिनिधिक लोकशाहीमध्ये बहुसंख्य लोक हे राज्य कारभारामध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेले नसतात आणि जे राज्यकर्ते शासन प्रक्रियेमध्ये सहभागी झालेले असतात ते नागरिकांच्यामध्ये शांतता, संरक्षण आणि सुव्यवस्था निर्माण करण्याच्या नावाखाली व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतात तसेच व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर ते निर्बंध घालू लागतात. सामान्य जनता ही फक्त निवडणुकीपुरती सार्वभौम राहते निवडणुकीच्या नंतर मात्र प्रतिनिधी कायमस्वरूपी जनतेवर नियंत्रण ठेवतात. सत्तेचा वापर स्वतःच्या हितासाठी, पक्षासाठी करतात आणि जनहिताकडे त्यांचे दुर्लक्ष होऊन लोकशाहीच्या मूळ संकल्पनेचा उद्देश साध्य होत नाही.

मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना :

मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना स्पष्ट करताना प्रतिनिधिक लोकशाही तसेच साम्यवादी शासन पद्धती या दोन्ही शासनप्रकारावर टीका केली आहे. त्यांच्यामते, या दोन्ही शासनपद्धतीमध्ये नागरिकांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा लोप होतो. त्यांच्यावर बंधने येतात त्यांच्या सुप्त शक्तीचा क्षमतांचा विकास होऊ शकत नाही. सत्ताधारी त्यांना फक्त निवडणुकीपुरते सार्वभौम अधिकार देतात निवडणुकीच्या नंतर सामान्य लोकांकडे सत्ताधारी वर्गाचे कुठल्याही प्रकारचे लक्ष नसते म्हणून प्रतिनिधिक लोकशाही प्रमाणेच साम्यवादी शासन पद्धती मध्ये सुद्धा अनेक दोष आहे म्हणून एम. एन. रॉय यांनी प्रत्यक्ष लोकशाहीची पद्धत ही आधुनिक समाजात सर्वात उपयुक्त पद्धत आहे असे सुचवले परंतु आधुनिक काळामध्ये राज्यांची लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळ यामध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे तरीसुद्धा एम. एन. रॉय हे लोकशाहीत प्रत्यक्ष नियंत्रणाचे मार्ग स्वीकारावेत असा आग्रह धरताना दिसतात कारण 'जनमत प्रदर्शन', 'सार्वमत' उपक्रम व प्रत्यावहन असे मार्ग कुठल्याही देशाच्या राजकीय व्यवस्थेमध्ये स्वीकारल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने जनतेचे सार्वभौमत्व प्रस्थापित होऊ शकत नाही आपण ज्यांच्यासाठी कायदा करतो आहोत त्या कायद्याचा कौल घेणे हे नागरिकांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ज्यांच्यासाठी कायदा केला जाणार आहे त्यांचा विचार न घेता जर एखादा कायदा केला आणि नागरिकांची इच्छा नसताना तो कायदा त्यांच्यावर लादला तर त्यांच्या व्यक्तीविकासाच्या, व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संधी हिरावून घेण्यासारखे आहे. म्हणून लोकांचा राजकीय सहभाग वाढवायचा असेल, लोकांना व्यक्तीविकासाच्या, सर्वांगीण विकासाच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या खऱ्याखुऱ्या संधी उपलब्ध करून द्यायच्या असतील तर प्रत्यक्ष लोकशाही शिवाय दुसरा कुठलाही मार्ग शिल्लक नाही असे मूलगामी लोकशाहीच्या बाबतीत मानवेंद्रनाथ रॉय सांगतात. यामध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण सुद्धा अत्यंत महत्त्वाचे आहे जर सत्ता ही एकाच व्यक्तीच्या हाती एकवटलेली असेल तर त्या लोकशाहीला कोणत्याही प्रकारचा अर्थ राहणार नाही. एम. एन. रॉय मूलगामी लोकशाहीत व्यक्ती हा घटक न मानता 'लोकसमिती' हा घटक ते मानतात कारण लोकसमितीद्वारे लोकांना राजकारणात सहभागी करून घेता येणे शक्य आहे. या लोकसमित्या स्थापन करून त्यांच्याकडे स्थानिक कारभार सोपवावा या मताचे मानवेंद्रनाथ रॉय होते. मूलगामी लोकशाहीच्या संकल्पनेत व्यक्तिस्वातंत्र्याला सुद्धा खूप महत्त्व आहे मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या मते, व्यक्ती हा धर्म, समाज, राज्य या सर्व बंधनातून मुक्त असला पाहिजे. त्याला स्वतःची विवेकबुद्धी असली

पाहिजे आणि ही विवेकबुद्धी त्याला व्यक्तीस्वातंत्र्यातूनच मिळू शकते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्तीस्वातंत्र्य देणे गरजेचे आहे.

म्हणजेच मानवाच्या विवेकावर जी आपण अनेक बंधने लादलेली आहेत ही बंधने काढून टाकून सर्व मानवांना मानसिकदृष्ट्या मुक्त केले पाहिजे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने नवीन समाज जो खऱ्या अर्थाने लोकशाहीवर आधारलेला, व्यक्तीस्वातंत्र्य उपभोगनारा मुक्त समाज निर्माण होईल.

मानवेंद्रनाथ रॉय यांची मूलगामी लोकशाहीची संकल्पना ही पूर्णपणे आदर्शवादावर आधारलेली नाही ती मार्क्सवादासारखी एकांगी स्वरूपाची सुद्धा नाही. त्यात फक्त तत्त्वज्ञान सुद्धा नाही तर समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा व्यक्तीविकास होण्यासाठीची व्यवहारिक शासनपद्धती त्यांना अभिप्रेत आहे.

सारांश/निष्कर्ष :

महात्मा गांधी यांची अराज्यवादाची संकल्पना ही आदर्शवादी तत्वज्ञानावर आधारलेली आहे. ज्यामध्ये ग्रामराज्य, रामराज्य प्रस्थापित होऊन अहिंसावादी समाज निर्माण होईल व त्यांना कायद्याचा कोणताही धाकदपटशा न दाखवता प्रत्येक व्यक्ती स्वतः स्वतःच्या मनाने आदर्शवादी जीवन व्यतीत करेल. सैन्य, पोलीस, कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ यांचे अस्तित्व कायम राखून त्यांचा हस्तक्षेप कमी करून आदर्श समाज निर्मितीतून आदर्श राज्यव्यवस्था निर्माण होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना लोकांच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात कुठल्याही रक्तपाताशिवाय क्रांतिकारक बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही होय अशा प्रकारची राज्यव्यवस्था अभिप्रेत आहे. ज्या राजकीय व्यवस्थेत सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात असेल आणि शोषणमुक्त व भयमुक्त समाज निर्माण झालेला असेल ज्या समाजात सर्वांना सर्व प्रकारचा विकास करण्याची संधी मिळेल.

मानवेंद्रनाथ रॉय यांना लोकशाहीमध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही ही पद्धती सर्वाधिक उपयुक्त वाटते ज्यामध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण झालेलं असेल, व्यक्तिस्वातंत्र्याला सर्वाधिक महत्त्व दिलेले असेल, पक्षविरहित राजकारण असेल, लोकांचा खऱ्या अर्थाने राज्यकारभारात सहभाग असेल आणि नियोजित अर्थव्यवस्थेद्वारे सर्व लोकांचा सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणता येणे शक्य असेल अशी लोकशाही त्यांना अपेक्षित आहे.

संदर्भ :

1. बोस निर्मलकुमार: स्टडीज इन गांधिइझम
2. कीर धनंजय: महात्मा गांधी
3. Ghose P.C.: Mahatma Gandhi
4. कीर धनंजय: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
5. कसबे रावसाहेब: आंबेडकर आणि मार्क्स
6. सबनीस श्रीपाल: भारतीय प्रबोधन नवआंबेडकरवाद
7. पारीख गोवर्धन: नवमानवतावाद आणि मानवाचा आदर्श
8. कर्णिक डी.बी.: मानवेंद्रनाथ रॉय
9. पाटील बी.बी. आणि चव्हाण उर्मिला: आधुनिक भारतीय राजकीय विचार

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत एस.एम.जोशी, श्रीपाद अमृत डांगे व ना.ह.गोरे यांचे योगदान

प्रा.डॉ.किशोर बी. वासनिक
सहयोगी प्राध्यापक स्नातकोत्तर राज्यशास्त्र विभाग न.मा.द.महाविद्यालय गोंदिया

१. प्रस्तावना :

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत योगदान – ८ फेब्रुवारी १९५६ साली साम्यवादी, प्रजासमाजवादी, समाजवादी, शेतकरी कामगार पक्ष, लाल निशान गट, मजदूर किसान पक्ष, शेडयुलकास्ट फेडरेशन, हिंदू महासभा, जन कॉंग्रेस, भारतीय जनसंघ अशा ११ कॉंग्रेसेत्तर पक्ष एकत्र येवून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ कॉंग्रेस विरोधात स्थापन केली. त्या चळवळीचे श्रीपाद अमृत डांगे हे अध्यक्ष होते, तर एस. एम. जोशी समाजवादी नेते सरचिटणीस होते, उपाध्यक्ष म्हणून जन कॉंग्रेसचे डॉ. त्र्यं.श. नरवणे होते, आचार्य प्र.के. अत्रे या समितीचे प्रवक्ते होते, जयंतराव टिळक, बालचंद्र कोठारी, प्रबोधनकार ठाकरे, सेनापती बापट भाई माधवराव बागल इ. झुंजारू कार्येकर्ते सहकारी संयुक्त महारष्ट्र समितीला लाभले. हया संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत १९५७ च्या मुंबई लोकसभा, विधानसभा व मुंबई महानगरपालिकाच्या निवडणुकीत कॉंग्रेस विरोधात निवडणुक लढविली. कारण ते सुरूवाती पासूनच संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीसाठी आलेच होते परंतु कॉंग्रेस पळवाटा काढीत होती. शेवटी १९५७ च्या मुंबई प्रांत लोकसभेच्या निवडणुकीत एकूण ४१ जागा पैकी कॉंग्रेसला फक्त १९ जागा प्राप्त झाल्या तर संयुक्त महाराष्ट्र समितीला २१ जागा प्राप्त झाल्या तसेच मुंबई विधानसभेच्या एकूण २६३ जागापैकी कॉंग्रेसला १३६ जागा तर संयुक्त महाराष्ट्र समितीला १२७ जागा प्राप्त झाल्या. मुंबई महानगरपालिका निवडणुकीत कॉंग्रेसला ५४ तर संयुक्त महाराष्ट्र समितीला ७१ जागा प्राप्त झाल्या अशाप्रकारे कॉंग्रेस पक्षाला संयक्त महाराष्ट्र समितीने जिकारीची झुंज दिली मुंबई विधानसभेत मात्र कॉंग्रेसला निसटता विजय प्राप्त झाला. हे सर्व कॉंग्रेस चे यशवंतराव चव्हाण यांना समजले व त्यांनी केन्द्रीय कॉंग्रेस कमेटीला सांगितले की जर आतच आपण महाराष्ट्र निर्माण केला नाही तर समोरच्या १९६२ च्या निवडणुकीत संयुक्त महाराष्ट्र समिती ही मुंबई विधानसभेची जागा प्राप्त करेल. म्हणून पक्षश्रेष्ठी प. जवाहरलाल नेहरू, इंदिरा गांधी व इतर कॉंग्रेसी यशवंतराव च्या विचारांशी सहमत झाले व ते १ एप्रिल १९६० ला महाराष्ट्र निर्मितीला अनुकूल झाले पण श्रीपाद डांगे म्हणाले की १ एप्रिल हा जागतिक 'एप्रिल फुल दिवस' आहे आम्हाला एप्रिल फुल बनवू नका तर महाराष्ट्राच्या लढयासाठी कामगार समोर झाले त्या करीता कामगार दिनाचे निमित्य साधून १ मे हा दिवस महाराष्ट्र राज्य निर्मितीचा असावा असे कॉंग्रेस वरिष्ठांना सांगितले व ते मान्य झाले. अशाप्रकारे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा १९५७ च्या जनादेशामुळे कॉंग्रेस घाबरली व शेवटी त्यांना १ मे १९६० ला महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करावी लागली यात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व त्यातील अध्यक्ष श्रीपाद अमृत डांगे एस.एन. जोशी व ना.ह. गोरे यांचा सिंहाचा वाटा होता.

एस.एम.जोशी यांचे योगदान

श्रीधर महादेव जोशी यांचा जन्म जुन्नर या पुणे जिल्हयातील गावात १२ नोव्हेंबर १९०४ साली झाला. श्रीधर महादेव जोशी यांचे सहकारी त्यांना एस.एम. याच नावाने संबोधित. ते भारतीय स्वातंत्र्य सैनिक, समाजवादी कार्यकर्ते, प्रजासमाजादी संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे सरचिटणीस होते. पत्रकरिता, लेखन, वक्तृत्व, राजकारण व समाजकारण इ. क्षेत्रातील नि:स्वार्थी पणे आणि अविरतपणे केलेल्या कार्यामुळे त्यांचे आयुष्यच एक धडपडीचा इतिहास बणून गेले. असे ते समाजवादी लढवये असून नरम (मवाळ) वृत्तीचे नेते होते.

संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण व्हावा म्हणून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत स्वत:ला झोकून दिले होते. चळवळ प्रभावी व कृतीशील व्हावी म्हणून अहोरात्र चळवळीचे कार्य करीत. १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीत ते अग्रेसर होते. चळवळीत ते मुसलमानी वेषात भुमिगत कार्यात अग्रेसर होते. पोलिसांनी अगदी जवळून पाहिले तरी त्यांना त्यांची ओळख पटली नाही. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत चैतन्य जोश निर्माण करण्यात एस.एम. अग्रेसर होते. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आक्रमक असतांना त्यांनी मुंबईत खळवळलेल्या चळवळीला स्वत:चा जीव धोक्यात घालून हिंसाचारापासून रोखले व अनेक पोलिसांचे जीवन वाचविले.

संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण व्हावा म्हणून त्यांचे प्रयत्न अत्यंत प्रभावी होते. कॉग्रेस पक्ष महाराष्ट्र निर्माण करण्याच्या इच्छुक नाही, वेळ वाया घालत आहे म्हणून त्यांनी कॉग्रेस पक्ष विरूद्ध थेट निवडणुक लढवून कॉग्रेसला हरविण्याचा बिडा उचलला त्यासाठी त्यांनी बिगरकॉग्रेसी ११ राजकीय पक्षांना एकत्र करून कॉग्रेस विरूद्ध निवडणुक लढविले. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे ते सरचिटणीस होते, तर श्रीपाद अमृत डांगे हे अध्यक्ष होते, प्र.के. अत्रे हे प्रवक्ता होते. १९५७ च्या विधानसभा निवडणुकीत ते संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीकडून पुण्याच्या शुक्रवार मतदार संघातून निवडून आले. त्यांचे प्रतिस्पर्धी पुण्याचे पहिले महापौर तसेच पुणे कॉग्रेसचे दादा (Boss) म्हणून ओळख असणारे बाबुराव सणस यांचा पराभव केला. कॉग्रेस नेत्यांना तसेच कॉग्रेस पक्षाला १९५७ सालच्या लोकसभा, विधानसभा व मुंबई महानगरपालिकेच्या निवडणुकीमध्ये मोठया प्रमाणात फार मोठा धक्का बसला.

१९६७ मध्ये पुणे लोकसभा मतदार संघातून निवडुन आले पुणे मतदार संघातील सर्व जागा विधानसभेच्या कॉग्रेसला मिळाल्या पण लोकसभेची जागा एस.एम. ला प्राप्त झाली.

इ.स. १९४८ मध्ये ते महाराष्ट्राच्या समाजवादी पक्षाचे अध्यक्ष होते त्यांनी साधना नावाचे साप्ताहिक चालविले. संयुक्त चळवळीचे ते १९५६–६१ पर्यंत सरचिटणीस होते. त्यांनी केंद्रीय सरकारी नौकरांच्या संपाचे नेतृत्व केले आणि १९६३ मध्ये प्रजा समजवादी पक्षाचे अध्यक्ष झाले. त्यांनी १९६९ मध्ये Aspects of Socialist Policy हा समाजवादी विचारावर त्यांनी ग्रंथ लिहिला.

त्यांचा विवाह १९३९ मध्ये तारा पेंडसे या मुलीशी झाला व त्यांना दोन मुले आहेत. एक साधे, प्रमाणिक व तळमळीचे कार्यकर्ते म्हणून एस.एम. प्रसिद्ध असून विविध प्रकारच्या अन्याया विरूद्ध परखडपणे लढा देण्यात ते नेहमीच अग्रेसर होते, १ मार्च १९८९ ला एस.एम. चे निधन झाले. पण अगदी शेवटपर्यंत त्यांची सार्वजनिक कार्याविषयीची आस्था व आवड कायम राहीली. महाराष्ट्रात सर्वमान्य व लोकप्रिय असा दुसरा नेता अजून झाला नाही.

श्रीपाद अमृत डांगे यांचे योगदान

श्रीपाद अमृत डांगे यांचा जन्म १० ऑक्टोंबर १८९९ ला नाशिक जिल्हयातील करंजगाव येथे झाला. त्यांनी १९२५ ला भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली. कॉम्रेड डांगे यांना साम्यवादी चळवळीचा भिष्माचार्य म्हणतात. भारतीय कामगार चळवळीचे त्यांना अध्वर्यू समजले जातात. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे ते अध्यक्ष होते. डांगे हे अप्रतिम वक्ते होते. त्यांनी समाजवादी विचारांच्या प्रसारासाठी कामगार वर्गात जागृती घडवून आणली.

श्रीपाद चे शालेय शिक्षण नाशिकमध्ये झाले आणि उच्च शिक्षणासाठी त्यांच्या घरच्यांनी त्यांचे नाव मुंबईच्या विलसन कॉलेजमध्ये घातले. शिक्षण घेत असतांनी त्यांनी चळवळीत भाग घेण्यास सुरूवात केली. महाविद्यालयात बायबलच्या सक्तीच्या पठणास त्यांनी विरोध केला. सन १९२१ मध्ये ते गांधीजी च्या असहकार चळवळीत भाग घेण्याकरीता बी.ए. करत असतांना महाविद्यालयाला राम–राम ठोकला. परंतु महात्मा गांधीजींच्या तत्वज्ञानामुळे त्यांची निराशा झाली. म्हणून ते राष्ट्रवादाकडून साम्यवादाकडे वळले. त्या कालखंडातच त्यांनी गांधी वर्सेस लेनीन (१९२१) हे पुस्तक लिहिले.

डॉ. डांगे सुरूवातीला अखिल भारतीय ट्रेड युनियन कॉग्रेस (आयटक) चे महासचिव झाले. ब्रिटिश सरकारने १९२९ च्या मिरत कटाच्या खटल्यात सात वर्षाची त्यांना शिक्षा दिल्यानंतर ते १९३५ मध्ये सुटले. आता ब्रिटिश सरकारने कम्युनिष्ट पक्षावर बंदी घातली. १९३९ मध्ये गिरणी कामगाराच्या महागाईत भत्त्याच्या संदर्भात गिरणी कामगारांचा संप प्रदिर्घकाळ चालविला. त्याबद्दल त्यांना पुन्हा अटक करण्यात आली. १९४३ मध्ये तुरूंगातून सुटल्यावर व आयटकचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. १९४६ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षा द्वारे ते विधानसभेवर निवडणुक आले तर १९५६ च्या निवडणुकीत संयुक्त महाराष्ट्र समिती द्वारे ते मुंबईतून लोकसभेसाठी निवडुन आले. लोकसभेत एक निर्भिड व सडेतोड संसदपटू म्हणून त्यांनी प्रसिद्धी मिळविली. तत्पूर्वी ते संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत सहभागी झाले व संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत १९५७ च्या मुंबई लोकसभा, विधानसभा व मुंबई महानगरपालिकेच्या निवडणुकीत कॉग्रेस विरोधात निवडणुक लढविली व त्यात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे अध्यक्ष श्रीपाद अमृत डांगे यांचे नेतृत्वात निर्णायक राहीली.

नानासाहेब गोरे यांचे योगदान

नारायण गणेश गोरे हे एस.एम. चे अगदी जवळचे मित्र व सहकारी असे समाजवादी नेते तसेच मराठी लेखक आणि स्वातंत्र्य लढयातील सैनिक होते. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत त्यांचा अतिशय सक्रिय सहभाग होतो.

त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्हयातील देवगड तालुक्यातील हिंदळे हया गावी झाला. शिक्षण पुणे येथे बी.ए. व एल.एल.बी. पर्यंत पुणे येथील पार्वती मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा म्हणून सत्याग्रह करून आपल्या सामाजिक कार्यांची सुरूवात केली. महाराष्ट्र 'युथ लीगचे' ते १९३० मध्ये सरचिटणीस होते. कॉग्रेस समाजवादी संस्थापकांपैकी नानासाहेब हे एक होते. प्रजासमाजवादी पक्षाचे ते खासदार म्हणून १९५७—६२ या कालावधीसाठी संयुक्त महाराष्ट्र समिती तर्फे निवडुण आले. नानासाहेब हे प्रजासमाजवादी पक्षाचे सरचिटणीस व अध्यक्ष सुद्धा होते. १९६७—६८ मध्ये ते पुणे महापालिकेचे महापौर होते. १९५८—६० च्या गोवा मुक्ती संग्रामात त्यांनी हिरीरीने भाग घेतला सत्याग्रही म्हणून गोव्याच्या पोर्तुगीज सरकारने त्यांना दिर्घ कारावासाची शिक्षा दिली.

ननासाहेब गोरे आणि एस.एम. यांच्यात अनेक बाबतीत भिन्नता दिसून येते. नानासाहेब हे अभिज्ञवृत्तीचे व खानदानी रूबाबात राहणारे व्यक्तिमत्व एस.एम. ला आपल्या मोठेपणाची कधीही जाणीव असेल, असे वाटत नाही. पण नानासाहेबांबद्दल तसे म्हणता येत नाही. एस.एम. मृत प्रकृतीचे व सौम्य होते तर गोरे हे कधीच उत्तरे—प्रत्युत्तर अशा प्रसंगात मागे हटत नव्हते विरोधकांना त्यांच्या टिकांना तितक्याच संपर्कपणे, पण तिाट शब्दांत उत्तर देत.

ननासाहेब गोरे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत अग्रेसर नेते होते. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ (१९५६—१९६०) मध्ये ११ बिगर कॉग्रेस पक्ष एकत्र आले त्यात प्रजासमाजवादी पक्ष सुद्धा एक होता. नानासाहेब गोरे प्रजासमाजवादी पक्षाचे सुरूवातीला सरचिटणीस व नंतर अध्यक्ष झाले कॉग्रेस पक्ष संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीबद्दल उदासिन होता त्या कालखंडात नानासाहेबांनी कॉग्रेसला निवडणुकीत टक्कर देण्याचे ठरविले व त्यात ते विजयी झाले. पुणे लोकसभा मतदार संघामधून संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे निवडणुक प्रतिनिधी होते. (१९५६—१९६२) हया समितीमध्ये अध्यक्ष ज्येष्ठ साम्यवादी नेते श्रीपाद अमृत डांगे होते तर जन कॉग्रेसचे डॉ. त्र्यं.श. नरवणे उपाध्यक्ष होते. एस.एम. जोशी सरचिटणीस, आचार्य अत्रे प्रवक्ते होते, जयंतराव टिळक, बालचंद्र कोठारी, प्रबोधनकर ठाकरे, सेनापती बापट, भाई माधवराव बागल, क्रांतिसिंह नाना पाटील इ. झुंजारू कार्येकर्ते सहकारी संयुक्त महाराष्ट्र समितीतील लाभले होते. मराठा, केसरी सकाळ, प्रभात या वृत्तपत्रानी वैचारिक क्रांति प्रबोधनाद्वारे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ सामान्य माणसापर्यंत पोहचवली त्यामुळे १९५७ च्या लोकसभा, विधानसभा व मुंबई महानगरपालिकेच्या निवडणुकीत कॉग्रेसला फार मोठया प्रमाणात मोठा धक्का बसला व सरतेशेवटी १ मे १९६० संयुक्त महाराष्ट्र समितीचा योगदान आहे.

१९७७ च्या जनता पक्षाच्या राजपटीत नानासाहेब भारताचे ब्रिटन मध्ये उच्चायुक्त म्हणून कार्यरत होते. नानासाहेब त्यांच्या संसदपटु विषयी प्रसिद्ध होते. अशा कर्तबगार व्यक्तिमत्वाचा १ मे १९९३ रोजी त्यांचे निधन झाले पण अगदी शेवटपर्यंत ते राजकारणात गुंतलेले होते पुणे व महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात ते सतत क्रियाशील होते.

सारांश

महाराष्ट्रामध्ये मराठी भाषिक राज्याची म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करणारे आंदोलन खऱ्या अर्थाने १२ मे १९४६ साली बेडगाव येथे भरलेल्या साहित्य सम्मेलनामध्ये आकारास आले होते. संयुक्त महाराष्ट्र समितीद्वारा श्री शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली अनेक अधिवेशने झाली पण तत्कालीन मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री मुरारजीभाई देसाई यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीला विरोध दर्शविला. उलट संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलकांवर दिसताच क्षणी गोळया घालण्याचे आदेश दिले. त्यात १०५ आंदोलकांना हुतात्मे पत्करावे लागले. हया १०५ आंदोलकाचा बदला घेण्यासाठी पुन्हा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ (१९५६—१६६०) निर्माण झाली. ज्यात श्रीपाद अमृत डांगे, एस.एम.जोशी, ना.ह.गोरे यांचा योगदान महत्वपूर्ण आहे म्हणून यशवंतराव चव्हाणाच्या प्रयत्नामुळे व संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या योगदानामुळे अंतिमः १ मे १६६० ला महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.

संदर्भ :

१. प्रा. बंग के.आर. ''महाराष्ट्र शासन व राजकारण'', विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरगाबाद, २०१३.
२. डॉ. पाटील वा.भा. '' महाराष्ट्र प्रशासन'', प्रशांत पब्लिकेशन, जुन २०१२
३. डॉ. करटेर व डॉ. शरद घोडके '' महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण'', अंशुल पब्लिकेशन, २००८.
४. सिरसीकर व.म. ''आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण'', कॉन्सिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर पुणे—३०, २००१.
५. https://mr.m.wikipedia.org

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना

प्रा. डॉ. रुपराव उकंठराव गायकवाड
सहयोगी प्राध्यापक मनोहरभाई पटेल महाविद्यालय,सालेकसा, जि— गोंदीया

भारतीय राज्यघटना २६नोव्हेंबर १९४९ ला स्विकृत करण्यात आली परंतु संपूर्ण राज्यघटना त्याचे दिवसापासून लागू झालेली नव्हती, राज्यघटनेचे कलम ३९४ नुसार ५,६,७,८,९,६०,३२४,३६६,३६७,३८०,३८८,३९२ आणि ३९३ यांची अंमलबजावणी २६ नोव्हेंबर १९४९ लाच लागू झाली.वरील सर्व कलमांना सोडून संपूर्ण राज्यघटना २६ जानेवारी १९५० ला लागू झाली. तेव्हा पासून भारत प्रजासत्ताक राज्य अस्तित्वात आले .

२५जून १९४५ ला सॅन फ्रान्सिस को संम्मेलनामध्येच संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्क स्वीकृत केले .आणि २४ आक्टोंबर १९४५ ला लागू करण्यात आले. संयुक्त राष्ट्राच्या महासभेने १० डिसेंबर १९४८ ला मानवी हक्कांची सार्वजनिक घोषणा करून त्याला मंजुरी देण्यात आली.

मानवी हक्क हे मानवाचे मुलभूत हक्क आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान आहेत. हक्क उपजत असतात किंवा कायदेशीर असू शकतात पुढील मानवी हक्क प्रमुख हक्क मानले जातात.

•जीवन जगण्याचा हक्क
•गुलामगीरी पासुन मुक्ततेचा हक्क
•न्यायालयीन सुनावणीचा हक्क
•भाषण स्वातंत्र्याचा हक्क
•वैचारीक व धार्मिक स्वातंभ्याचा हक्क
•यातनां पासून मुक्ततेचा हक्क.

वरील प्रकारचे मानवी हक्क भारतीय संविधान निर्मीतीच्या पूर्वी अस्तित्वात होते. परंतु भारतीय संविधानात स्पष्टपणे मानवी हक्कांचा उल्लेख नाही. भारताने संयुक्त राष्ट्र चार्टर वर सही केलेली होती. तरीही स्वतंत्रपणे भारताच्या राज्यघटनेमध्ये उल्लेख केलेला नाही. परंतु राज्यघटनेच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये मानवी हक्कांचा अंतर्भाव दिसून येतो. घटनाकारांनी राज्यघटनेच्या अनेक प्रकरणात मानवी हक्कांच्या तरतुदी केलेल्या आहेत.

भारतीय राज्यघटनेच्या अंतर्गत मानवी हक्कांची तरतुद प्रामुख्याने खालील तीन घटकांमध्ये केलेली आहे.

१. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये मानवी हक्क अंतर्भूत आहेत.
२.भारतीय राज्यघटनेच्या मुलभूत अधिकारांमध्ये मानवी हक्क अंतर्भूत आहेत.
३.भारतीय राज्यघटनेच्या राज्यनितीच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये मानवी हक्क संम्मीलीत आहेत.

१. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमधील मानवी हक्क

” आम्ही भारताचे लोक , भारताचे एक सार्वभौम , समाजवादी,धर्मनिरपेक्ष,लोकशाही ,गणराज्य घडविण्याचा ....

वरील पहिल्या वाक्यामध्ये आम्ही भारताचे लोक असा उल्लेख आहे. तसाच संयुक्त राष्ट्र संघाच्या प्रस्तावनेमध्ये आम्ही संयुक्त आम्ही संयुक्त राष्ट्रसंघाचे लोक असा उल्लेख आहे. याचा अर्थ असा की, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या घोषणेला भारतीय राज्यघटनेत महत्वाचे स्थान देऊन मानवी हक्कांची अंमलबजावणी केली आहे.

प्रस्तावनेच्या दुस—या वाक्यामध्ये भारत सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य निर्माण करण्याचा संकल्प करीत आहे .जसे की अमेरिकने सत्ता विभाजन करून विधीमंडळ , कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ निर्माण केले आहे. त्यातुनच मुलभूत अधिकाराचे संरक्षण केले आहे. तसेच वरील शब्द रचनेतून राज्य घटनेच्या मूलभूत आराखडा तयार केला व तो कोणत्याही राज्यघटना दुरुस्तीने नष्ट होणार नाही हे स्पष्ट केले.

” भारताच्या सर्व नागरिकांस सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रध्दा, व उपासना यांचे स्वातंत्र्य दर्जाची व संधीची समानता षनिश्चितपणे प्राप्त करून

देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिका व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता अशाप्रकारे भारतीय राज्यघटनेच्या अंतर्गत मानवी हक्कांची भावणा समजून घेण्यासाठी प्रस्तावनेमधील उद्‌देशांना विचारात घ्यावे लागते.

न्याय:

भारतीय राज्यघटनेचा पहिला उद्देश न्याय आहे. सामाजिक आर्थिक, आणि राजकीय न्याय प्रत्येक भारतीय नागरिकांना प्राप्त करून देण्याचा विश्वास दिला आहे. ज्याद्वारे भारताला सार्वभौम, प्रजासत्ताक, गणतंत्र बनविले आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३८(१) नुसार सर्व व्यक्तीच्या सामाजिक कल्याणाची व्यवस्था केली आहे. सर्व संस्थांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची स्थापना केली आहे. घटना कलम ३९नुसार कि स्त्री—पुरुष सर्वांना समान मानले आहे. लहान मुलांचे शोषण होणार नाही याची व्यवस्था केली आहे. अशाप्रकार प्रस्तावनेमध्ये मानवी हक्काची तरतूद दिसून येते.

स्वतंत्रता

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्येच भारतीय नागरिकांना विचार अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य , धर्म स्वातंत्र्य आणि पुजा, उपासनेचे स्वातंत्र्य बहाल केलेले आहे. राज्यघटनेच्या कलम १९(१) नुसार सर्व नागरिकांना विचार आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य दिलेले आहे. परंतु त्याचा उपयोग भारताच्या एकतेला व अखंडतेला बाधा पोहोचेल अशा पद्धतीने वापरता येणार नाही.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २५ (१) अनुसार सर्व भारतीयांना आपल्या पसंतीनुसार धर्म स्विकारख्याचा, पूजा अर्चना , उपासना करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. परंतु घटना कलम २५ (२) नुसार या स्वातंत्र्याच्या दुरुउपयोग करता येणार नाही. आपल्या धर्माचा प्रसार,प्रचार करण्याचा अधिकार दिलेला आहे .

समानता :

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेचा तीसरा उद्देश भारतीय सर्वनागरिकांना दर्जाची व संधीची समानता प्रदान करते.भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ ते १८ मध्ये समानतेचे आश्वासन दिले आहे. कलम १६ मध्ये स्पष्ट केले आहे की, नियुक्तीच्या वेळेला कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही. धर्म, जात, लिंग, वंश जन्मस्थान किंवा निवासस्थान या आधारावर भेदभाव करता येणार नाही? अशाप्रकारे समानतेचा उद्देष व्यक्त करून मानवी हक्काची अंमलबजावणी राज्यघटनेने केली आहे.

बंधुत्व :

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेचा चौथा उद्देष व्यक्ती व्यक्तींमध्ये बंधुत्वाची भावणा निर्माण करून भारताची एकता व अखंडता निर्माण करणे आहे. भारतीय घटना कलम १९ (१)(घ) नुसार सर्व भारतीयांना भारतात कुठेही प्रवास करण्याचा अधिकार दिला आहे. तसेच कलम १९(१)(ज) नुसार सर्व नागरिकांना अधिकृत व्यापार, व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. तसेच कलम ५१ मध्ये स्पष्ट केले आहे की आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सुद्धा ,भारताद्वारे बंधुत्वाची भावणा वृद्धीगत करण्याचा प्रयत्न केल्या जाईल.

बंधुत्वाची भावणा कायद्याद्वारे स्थापीत हेऊ शकत नाही.त्यासाठी सामाजिक आणि नैतिक मुल्यांद्वारेचे बंधुत्व निर्माण होऊ शकते. अश्या प्रकारे भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्येच मानवी हक्कांची तरतूद दिसून येते.

२. भारतीय राजमघटनेच्या मुलभूत अधिकारांमधील मानवी हक्क

भारतीय राज्यघटनेच्या तिस—या भागामध्ये मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत. मुलभूत अधिकारांमधील नागरि अधिकार आणि राजकीय अधिकारांचा समावेश आहे.

भारतीय राज्यघटनेवर मानव हक्कांच्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या घोषणापत्राचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने स्विकार केले आहे. केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य विरुधतेच्या खटल्यात राजघटनेच्या भाग तीन मधील मुलभूत अधिकाराविषयी मुख्य न्यायाधीश सीकरी यांनी म्हटले की, ‘‘ नैसर्गीक अधिकारांना आधुनिक काळात मुलभूत अधिकार म्हणतात ‘‘ सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले आहे की, मानव अधिकार हे समान असून अदेय स्वरूपाचे असतात. भारतीय राज्यघटना निर्माते मानवी हक्कांच्या भावणेनी प्रभावीत होते. म्हणून त्यांनी राज्यघटनेच्या भाग तीन मधील मुलभूत अधिकारांच्या नागरि आणि राजकीय अधिकारांमध्ये मानवी हक्क अंतर्भूत केले.

राज्य घटनेतील मुलभूत हक्क आणि मानवी हक्क

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या घोषणा पत्रातील मानवी हक्क . भारतीय राज्यघटनेतील हक्क
१.व्यक्तीच्या जीवणाचा ,स्वतंत्रतेच्या आणि संरक्षणाचा हक्क (कलम—३)कलम—२१नुसार
२.गुलामगीरी विरुद्ध आणि मानव विक्री विरुद्ध (कलम.—
३.४) कलम— २३३. कायद्यापुढे समानता (कलम —७) कलम— १५ (१)
४.प्रभावशाली घटनात्मक उपाय (कलम—८)कलम— ३२
५.अटकेविरुद्ध हक्क (कलम —९) कलम— २२
६.पारंपारिक कायदया विरुद्ध हक्क (कलम ११(२)कलम—२० (१)
७.संचार स्वतंत्रता अधिकार (कलम १३(१)) कलम १९(१) (घ)
८.संपत्ती संग्रहाचा अधिकार (कलम—१७)कलम१९ (१)(च) (४२ व्या घटना दुरुस्तीने वैधानिक अधिकार दिला.)
९.धर्म स्वातंत्र्याच्या अधिकार (कलम १८)कलम २५ (१)
१०. विचार अभिव्यक्तीचा अधिकार (कलम १०) कलम १९ (१)(ख)
११. शांतीपूर्ण सभा—सम्मेलने व संघटना स्थापण्याचा अधिकार (कलम २०(१) कलम १९(१) (ख)
१२. प्रशासकीय सेवेमध्ये समान अधिकार (कलम २१(१)कलम १६(१)
१३. सामाजिक सुरक्षेचा अधिकार (कलम २२)कलम २९ (१)
१४. व्यावसाईक संघटना स्थापण्याचा व सदस्यत्वाचा अधिकार (कलम२३ (४) कलम —१९(१)ग
वरील सर्व माहिती वरून स्पष्ट होते कि , संयुक्तराष्ट्र संघटनेच्या घोषणापत्रातील मानवी हक्क भारतीय राज्यघटनेच्या तिस—या भागातील मुलभूत हक्कामध्ये समाविष्ट केलेले आहेत.

३. भारतीय राज्यघटनेच्या राजनितिच्या मार्गदर्शक तत्वामधील मानवी हक्क

भारताच्या राज्यघटनेच्या भाग चार मध्ये राज्यनीतीचे मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत. भारताची तात्कालीन आर्थीक स्थिती विचारात घेता, भारताला लोककल्याणाच्या योजना राबविता येणार नाहीत असे संविधानकर्त्यांना वाटले. त्या महत्वपूर्ण तरतुदी घटनाकारांनी राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्वामध्ये दिलेल्या आहेत. जेव्हा भारताची आर्थिक स्थिती मजबुत होईल. तेव्हा त्यांची अंमलबजावणी करावी असे गृहीत धरले आहे. अशा या मार्गदर्शक तत्वामध्ये सुद्धा घटनाकारांनी जागतिक मानवी हक्काच्या तरतुदी केलेल्या आहेत. त्यामधे आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतीक स्वरूपाचे हक्क स्पष्ट केलेले आहेत.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या घोषणा पत्रातील मानवी हक्क
१.काम करण्याचा अधिकार , निवडणुकीचा अधिकार कलम —२३(२) कलम —४१
२.समान कार्यासाठी समान वेतनाचा अधिकार कलम २३(२) कलम —३९ (घ)
३.योग्य वेतन प्राप्त करण्याचा अधिकार कलम —२३(३) कलम —४३
४.विश्रांतीचा अधिकार कलम —२४ कलम —४३
५.कुटुंबाचा जीवन स्तर उंचवण्याचा अधिकार कलम —२५(१) कलम —३९(क)४७
६.मोफत प्राथमिक शिक्षण प्राप्त करण्याचा अधिकार कलम—२५(१) कलम —४१,४५
७.योग्य सामाजिक व्यवस्थेचा अधिकार कलम —२८ कलम —३८

वरील संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या घोषणापत्रातील मानवी हक्क भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागातील राज्यनितीच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये आर्थिक आणि सामाजिक हक्कामध्ये घटनाकारांनी समाविष्ट केले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये मानवी अधिकारांचा समावेश आहे. राज्यघटना आणि मानवी हक्क परस्परविरोधी नसून पूरकच आहेत .त्यामुळे भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या खटल्यातील निर्णयामध्ये स्पष्ट केले आहेत कि ,मानवी हक्काविषयी संयुक्त राष्ट्रसंघाने जी सनद बनविली आहे. त्यावर भारताने सही करून समर्थन केले आहे. यामुळे मानवी हक्कांची अंमलबजावणी करतांना त्याची मदत घेतलीजाऊ शकते . जर मानवी हक्क आणि राज्यघटना यांचा संघर्ष झाला तर राज्यघटनेला महत्व दिल्या जाईल. परंतु राज्यघटना आणि मानवी हक्क परस्पर विरोधी नसतील तर त्यांना सहजपणे स्विकारता येतील इतकी भारतीय राज्यघटना व्यापक आहे. म्हणुन मुलभूत अधिकारांसारखे मानले जातात .

मूल्यमापन:—

भारताची राज्यघटना आणि जागतिक मानवी हक्क यांचा सुयोग्य संगम दिसून येतो. भारताच्या राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये, मूलभुत अधिकारांमध्ये आणि राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये मानवी

हक्कांचा मोठया प्रमाणात स्विकार केलेला आहे. भारत स्वतंत्र होण्यापूर्वीच मानवी हक्कांची सनद संयुक्त राष्ट्रसंघाने निर्माण केली होती. यानंतर भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. त्यामुळे मानवी हक्क स्वतंत्रपणे राज्यघटनेत निर्देशितकरण्याची आवश्यकता नव्हती.कारण राज्यघटना निर्माण करतांनाच जिथे—जिथे मानवी हक्क उपयुक्त होते. तिथे तिथे संविधानकर्त्यांनी त्यांना समाविष्ट केले. म्हणून मानवी हक्क स्वतंत्रपणे देण्याची गरज वाटत नाही. भारतीय राज्यघटनेमध्ये बहुतांश मानवी हक्कांचा समावेश आहे

संदर्भग्रंथ:

१.मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय प्रा. पी. के कुलकर्णी
२.मानवी हक्क श्री महेश राजाराम शिंदे,
३.भारतीय संविधान एवं मानवाधिकार डॉ. अंजली कश्यप

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-9308

December, 2021

जल प्रदुषण : कारणे आणि उपाययोजना

प्रा. डॉ. गणेश नथ्थुजी बहादे

समाजशास्त्र विभाग, प्रमुख श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,

वडनेर, त. हिंगणघाट जि. वर्धा ,

प्रस्तावणा –

पर्यावरणातुन सर्वांना हवा, पाणी आणि नैसर्गिक समृध्दी मिळते. ज्याद्वारे मानव चांगले जीवन जगु शकतो. पाणी हा सर्व सजीवांचा मुलाधार आहे वाढत्या लोकसंख्येबरोबरच पाण्याची गरजही वाढते. अन्नाशिवाय माणव एखादा दिवस राहु शकतो, परंतू पाण्यावाचुन तो राहु शकत नाही. पाणी पुरवण्याची सार्वजनीक पुरवठा करीत असणाऱ्या काही भागात पाण्याची उधळपट्टी केली जाते. पाण्याचा उपसा करत त्याचा गैर वापर करीत असल्यामूळे आज देशात पाण्याची समस्या निर्माण झाली आहे. सर्वच ठिकाणी पावसाचे प्रमाण सारखे नसतात. पाऊसाचे पाणी कमी असणाऱ्या भागात पाणी टंचाईची समस्या निर्माण झालेली असते. देशातील काही भागात पाण्या वाचुन लोक मरतात तर काही भागात पाण्याने लोक मरतात. काही लोक पाण्याचा पैसा करतात तर काही लोक पाण्यासाठी पैसे मोजत असतात. पाण्याच्या मालकीवरून लोक भांडणे, मारामाऱ्या करतात २१ व्या शतकानंतरच्या भविष्यात पाण्याच्या साठयांच्या मालकीवरून युद्धे होतील असे जानकारांचे मत आहे.

शहरांची आणि कारखान्याची वाढ झाल्यानंतर दुषीत पाण्याची तिव्रता वाढली. जगातील जवळपास पंच्याहत्तर टक्के गावे आणि शहरे नद्यांच्या आस–पास बसलेली आहे. लोकांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यापासुन ते त्यांनी केलेली सर्व प्रकारची घाण वाहुन नेण्यापर्यंतची सर्व कामे या नद्यांना करावी लागते. तसेच अनेक प्रकारची कारखाने त्यांना नको असलेली निरूपयोगी द्रव्ये व गाळ नद्यांमध्ये सोडली जाते. ''सजीवसृष्टीला हानीकारक ठरतील असे पदार्थ किंवा उष्णता पाण्यात मिसळण्याची प्रक्रिया म्हणजे जल प्रदुषण होय.'' अशी जल प्रदुषणाची व्याख्या केली जाते. पाण्यामध्ये विघळणारा किंवा न विघळणारा पदार्थ जेव्हा पाण्यात मिसळतो तेव्हा पाण्याच्या रासायनिक आणि जैवीक गुणधर्मामध्ये फरक पडुन पाण्याची मुळ गुणवत्ता नाहीसी होते. माणुस, पशु–पक्षी, वनस्पती, शेती किंवा उद्योग यांना उपयोगी पडत नाही. त्या पाण्याला प्रदुषित पाणी म्हणतात. जल प्रदुषण म्हणजे पाण्याच्या स्त्रोतांचे प्रदुषण होय. जलप्रदुषण ही एक माणव निर्मित समस्या आहे. हवा, पाणी, अन्न या मानवाच्या मुलभुत गरजा आहे. आपल्याला पाणी स्वच्छ आणि शुध्द मिळणे हे आरोग्याच्या दृष्टीणे अत्यंत महत्वाचे आहे. पाण्याचे अनन्यसाधारण महत्व लक्षात घेऊन जल प्रदुषण, त्यांची कारणे, परिणाम व त्यावरील उपाययोजनांचा आडावा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये घेण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टये –

१. जल प्रदुषणाचा अभ्यास करणे.

२. जल प्रदुषणाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.

३. जल प्रदुषण भविष्यात होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

४. जल प्रदुषण रोखण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पध्दती –

प्रस्तुत शोध निबंध दुय्यम साधनांवर आधारीत असुन अभ्यासाकरीता संदर्भ ग्रंथ इंटरनेट, वर्तमानपत्रे, मासीके इत्यादी मधुन माहीती संकलीत केली आहे.

जल प्रदुषणाची कारणे –

१) घरगुती माणवी हस्तक्षेप –

कपडे धुणे, आंघोळ करणे, भांडी धुणे इत्यादी करीता साबण, पावडर व रासायनिक द्रव्यांचा वापर केला जातो. घरगुती वापराकरीता लागणारे पाणी सांडपाणी म्हणुन गटारातुन वाहातांना प्रदुषित होते. भारतातील तिर्थक्षेत्रे, नद्या, सरोवर, पुजाविधी, लाखो लोक कुंभमेळयाव्याच्या निमित्याने स्नान करतात त्यामुळे पाणी प्रदुषित होते.

२) औद्योगिक अवशिष्टये —

कारखान्यामध्ये होणाऱ्या विवीध उत्पादणासाठी पाण्याचा वापर केला जात असुन त्या वापरलेल्या पाण्यामध्ये अनेक प्रकारचे रसायणे, वंगणे, शिसे इत्यादी धातुचे सुक्ष्म कण मिश्रीत पाणी कारखाण्यातुन बाहेर पडत असल्यामुळे ते नदी, नाले, तलाव यामध्ये मिसळतात व पाणीसाठे प्रदुषीत होतात.

३) शेतीसाठी वापरली जाणारी रासायनिक द्रव्ये —

पिकांच्या भरघोस उत्पादणासाठी रासायणीक खते, किटकनाशके वापरली जातात. वापरली जाणारी रासायनिक खते व किटकनाशके पाण्याच्या प्रवाहाणे नदी, नाल्यांमध्ये वाहुन जातात व पाणी प्रदुषीत होते.

४) औद्योगिक व औष्णीक जलातुन होणारे प्रदुषण —

उद्योग व कारखाण्यामध्ये वेगवेगळया कारणांसाठी पाण्याचा वापर केला जातो. सतत सुरू असणारी यंत्रे थंड करण्यासाठी पाण्याचा वापर करून कारखाण्यांमधील गरम पाणी नदी व नाल्यांमध्ये सोडले जाते. तेथील परिसंस्थेचे संतुलन बिघडुन शेवाळांची वाढ होते व त्यातील जलचर प्राणी मृत्युमुखी पडतात.

५) खनिज तेल —

खनिज तेलांची वाहातुक करणाऱ्या जहाजांची अपघत होतात. हे जहाजे समुद्रमार्गी येत असल्यामूळे अपघाताने त्यातील तेल समुद्रात पडतात. त्यामुळे समुद्राचे पाणी प्रदुषित होते.

६) जलसाठयांमध्ये टाकलेल्या वस्तु —

नद्यांमध्ये मृत प्राणी, मृत व्यक्तीची रक्षा, अर्धवट जळालेले प्रेत, उत्सवातील मुर्ती, निर्माल्य, मलमुत्र विसर्जन इत्यादी सारख्या अनेक वस्तू टाकल्या जातात. त्यामूळे जलसाठयाचे प्रदुषण होत असते.

७) इतर कारणे —

गाव—खेडयांमध्ये अंबाडी, घायपाताच्या पेंढया बांधुन त्यावरची साल कुजवण्यासाठी ती पाण्यामध्ये टाकली जातात. त्यामुळे नदीचे पाणी दुषित होते. तसेच नदीमध्ये जनावरांना धुतली जातात काही लोक नदीपात्रामध्ये घाण करतात, कपडे धुतली जाते, मृत व्यक्तीची रक्षा विसर्जन केली जाते इत्यादी कारणामूळे देखील पाणी प्रदुषित होत असते.

जल प्रदुषणाचे परिणाम —

१. प्रदुषित पाण्यातील विषारी अंश जलचरांच्या पोटात जाऊन त्याचा अन्न म्हणुन उपयोग झाल्यास माणसे व इतर सजीव प्राण्यांनाही विषबाधा होऊ शकतो.

२. दुषित पाण्यात डासांची पैदास होऊन डेंग्यु आणि मलेरिया सारखे आजार उदभवतात.

३. रासायनीक पदार्थयुक्त दुषीत पाणी पिल्यास किंवा सेवन केल्यास त्याचा अत्यंत वाईट परिणाम आरोग्यावर होतो.

४. भारतात अनेक नदयांच्या संगमावर तिर्थक्षेत्रे आहे. त्याठीकाणी लाखो भावीक येऊन स्नान करतात, कपडे धुतात. त्यामुळेही पाणी दुषित होते. काही नदयांमध्ये जनावरेही धुतली जाते. त्यामुळे पाणी दुषित होऊन मानव प्राण्याप्रमाणेच जनावरांनाही अनेक रोग होतात. MEERI च्या अहवालानुसार भारतातील साठ टक्के साथीचे रोग जल प्रदुषणामूळे होतात असे म्हटले आहे.

५. पाणी प्रदुषणामूळे त्वचेचे रोग व कर्करोग होण्याची शक्यता असते. दुषित पाण्यामूळे जलचर प्राण्याचे देखील नाश होते. कारखान्यातुन सोडलेले विषारी पदार्थ पाण्यात मिसळतात. या पाण्याचा उपयोग शेतीच्या उपयोगासाठी केल्यास जमिनीत क्षाराचे प्रमाण वाढुन उत्पादनात घट होते.

६. दुषित पाण्यामूळे मानवी आरोग्यावर अत्यंत गंभीर परिणाम होतात. हगवण, कावीळ, त्वचारोग, डोकेदुखी, इत्यादी अनेक आजारांना तोंड दयावे लागते. पाण्यात मिसळलेले काही प्रदुषक तात्काळ परिणाम करतात, तर काहींचा परिणाम कालांतराने जाणवु लागते.

जल प्रदुषण नियंत्रणाचे उपाय —

आज कोटयावधी लोकांना पिण्याचे स्वच्छ पाणी मिळत नाही. त्यामूळे अनेक लोक आजारी पडतात. कॉलरा, गॅस्ट्रोसारखे साथीचे आजार होऊन लोक मृत्युमुखी पडतात. अशा जलप्रदुषणाच्या भयंकर परिणामापासुन लोकांना वाचवीण्यासाठी तसेच पर्यावरण संतुलनासाठी जलप्रदुषणावर नियंत्रण ठेवणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी खालील उपाय आवश्यक आहे.

ISSN : 2278-9308
December, 2021

१. गावातील किंवा शहरातील सांडपाणी, मलमुत्र आणि टाकाऊ पदार्थ नदी–नाल्यात किंवा समुद्रात सोडण्या अगोदर त्याच्यावर प्रक्रिया करणे, आवश्यक

२. सण–उत्सवा प्रसंगी वापरत असलेल्या मुर्ती व निर्माल्य, मृत जणावरे, मृत व्यक्तीची रक्षा इत्यादी गोष्टी नदी–नाल्यामध्ये टाकल्याने जल प्रदुषित होते. या विषयी लोकशिक्षणातुन जनजागृती होणे आवश्यक आहे.

३. औद्योगिक सांडपाण्यावर पक्रिया करणारी अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर उद्योगात सक्तीचा करणे आवश्यक.

४. कचरा व सांडपाण्याचे योग्य व्यवस्थापण करावे.

५. शेतामध्ये रासायनिक खते व किटकनाशके यांचा मर्यादीत वापर करून अधिका अधिक सेंद्रीय शेतीचा पर्याय निवडावा.

६. नवे कायदे तयार करून त्यांची योग्य ती अमलबजावणी करणे आवश्यक.

७. पाणी शुध्दीकरणाच्या नवनव्या उपायांसाठी संशोधन करणे तेवढेसे गरजेचे आहे.

८. जल प्रदुषणासंबंधी कडक निर्बंध लावणे आवश्यक.

मानवाच्या आवश्यक गरजांपैकी हवे इतकेच पाण्यालाही तितकेच महत्व आहे. पृथ्वीवर शुध्द पाणी अतिशय दुर्मिळ किंवा अपूरे आहे. तेच पाणी पिण्यासाठी, घरगुती वापरांसाठी, शेतीसाठी व कारखाण्यासाठी वापरले जाते. परंतू नैसर्गिक रित्या किंवा मानवी हस्तक्षेपामूळे ते पाणी प्रदुषित होत आहे. मानवाला पाणी प्रदुषितच होऊ नये असे वाटत असेल तर जल प्रदुषणाच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालण करणे आवश्यक आहे. धार्मिक सण–उत्सव साजरे करतांना निर्माल्य, नैवेद्य, राख इत्यादी नदीमध्ये टाकू नये. त्याचबरोबर समाज जागृती करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची –

१. रा. ज. लोटे – भारतीय समाज : आव्हाणे आणि समस्या पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२. विठ्ठल घारपूरे – पर्यावरणशास्त्र, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
३. healthmarathi.com
४. mr.m.wikipedia.org

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

स्वातंत्र्योत्तर काळातील १९६४—६५ चा भुमीहिंनाचा लढा : एक महत्वाचे पर्व

प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर

प्रस्तावना :—

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भुमीहिंनाच्या चळवळीत १९६४—६५ चा ‘भुमीहिंनाचा सत्याग्रह’ हे महत्वाचे पर्व मानले जाते. कृषीप्रधान देशात जमिनीच्या मालकी हक्कांला आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतीक दृष्टीने महत्व आहे. देशातील जमिनीला उपजाऊ करून तिच्या कुशीतुन धनधान्यांची निर्मिती करणारा आणि संपुर्ण देशाला शेतमालाचे उत्पन्न देऊन जनतेचे भरण पोषण करणारा दलित माणुस जमिनीचा खरा मालक होय. परंतु जमीन व्यवस्था व अस्पृश्यता यामुळे जी शोषणावर आधारीत समाजव्यवस्था निर्माण करण्यात आली. त्यामुळे तो जमिनीचा केवळ राबता राहिला जमिनी बरोबर कष्टकरी माणुस देखील उच्चजातीच्या मालकीतील फक्त ‘उत्पादन घटक बनुन राहिला. एक उत्पादनाचा घटक किंवा श्रमिक किंवा दास म्हणूनच त्याचे जमिनीशी नाते राहिले. याउलट तथाकथित उच्च जातीकडे जमिनिची मालकी राहिली हि भारतातील पार्श्वभुमी लक्षात घेऊन जमिन व जात यांचे पारंपारीक नाते तोडुन भुदास वर्गाला भूस्वामी बनविल्याशिवाय त्यांचा उध्दार होऊ शकन नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. या जाणीवेतुन डॉ. आंबेडकरांनी श्रमजिवी कष्टकरी भुमीहिनासंबधी विचार व्यक्त व कार्य करायला सुरूवात केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांना आदर्श मानुन महाराष्ट्रात भुमिहिना संदर्भात ठिकठिकाणी त्यांच्या अनुयायांनी सत्याग्रह केलेत.

डॉ. आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या अनुयायांनी जमिनीच्या मालकी हक्कावरून देशभर इ. स. १९६४—६५ मध्ये भुमीहिनाचे आंदोलन छेडले. हे आंदोलन जगाच्या इतिहासात ऐतिहासिक मानल्या गेले आहे. या आंदोलनात ३ लाखापेक्षा जास्त भुमीहिन शेतकरी जात, धर्म, पंथ यांचा विचार न करता सहभागी झालेत व विजयश्री खेचुन आणल. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळीत, भुमीहिंनाच्या चळवळीत इ. स. १९६४—६५ चे सत्याग्रह निर्णायक असल्यामुळे या आंदोलनाचा सत्याग्रहाचा अभ्यास या शोधनिबंधात करण्यात येणार आहे.

❖ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भुमीहिना संदर्भात विचार व कार्य :—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरूवातीपासुन शेतमजुर, कष्टकरी, भुमीहिन यांच्या स्थितीत सुधारणा घडविण्यासाठी संघर्ष सुरू केला होता. गावखेडयातील अस्पृश्यांच्या आर्थिक व सामाजिक अशा दुहेरी समस्या होत्या याची जाणीव त्यांना होती. त्यामुळेच महाड येथील कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेमध्ये त्यांनी अस्पृश्यांना शेतीकडे वळण्याचा सल्ला दिला. त्यानंतर कसारा परिषदेतुन, स्टार्ट कमीटीच्या प्रतिवृत्तांत त्यांनी अस्पृश्यांच्या व आदीवासींच्या सर्वांगिण उन्नतीसाठी शिफारसी केल्या.

इ. स. १९३५ च्या काळात कुलाबा जिल्हयातील चारी येथील भरलेल्या शेतकरी परिषदेत ‘‘जमीनदारांच्या सुखात शेतमजुरांच्या दु:खाची मुळे आहेत म्हणुन त्यांनी शेतकऱ्यांवर लादलेली गुलामगिरी विरूध्द चळवळ उभारली पाहीजे’’ असे मत व्यक्त करून शेतमजुरांच्या मनात जागृती निर्माण केली. त्यांनी इ. स. १९३६ साली मुंबई विधिमंडळात सावकारी नियंत्रक विधेयक आणुन ग्रामीण व शहरी भागातील गरिबांची कर्जाची परवळ थांबविली’’ दि. ७ सप्टेंबर १९३७ मध्ये ‘‘खोती पध्दत नष्ट करा व कसणाऱ्यांना जमिन द्या हे बिल विधिमंडळात मांडले.’’ शेतजमीन कसणाऱ्या कुळांची गुलामगिरी नष्ट करण्याच्या हेतुने प्रांतिक विधिमंडळात अशा तऱ्हेचे विधेयक मांडणारे विधिमंडळाचे डॉ. आंबेडकर हे पहिले व एकमेव सदस्य होते.

डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजुर पक्षाच्या माध्यमातुन दलितांच्या राजकीय व आर्थिक हक्कासाठी स्वतंत्रपणे संघर्ष सुरू केला. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर त्यांनी दि. १० जानेवारी, १९३८ रोजी मुंबई विधिमंडळावर वीस हजार शेतकऱ्यांचा मोर्चा काढला. कोल्हापुर येथे भरलेल्या दलित प्रजा परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संस्थानातील पडीक जमीन अस्पृश्यांनी देण्याची विनंती शाहु महाराजांना केली.

शेज्युल कास्ट फेडरेशनच्या पहिल्या अधिवेशात डॉ. आंबेडकरांनी सरकारकडे पडीक असलेल्या शेतीयोग्य जमीन भुमीहिन अस्पृश्यांना मिळाली पाहिजे असा ठराव केला. व त्या अधिवेशनात भारतातील भुमीहिन अस्पृश्यांची आर्थिक स्थिती केंद्रसरकारकडे असलेली शेतीयोग्य जमीन याबाबत भार्मिक विवेचन केले व त्या विवेचनातु भारतातील भुमीहिनांच्या चळवळीची दिशा स्पष्ट झाली.

भुमिहीनांना न्याय मिळवून देण्यासाठी तत्कालीन जमीनदार वर्गाचे आव्हान स्वीकारून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सन १९३७ ते १९४७ या दशकाचा कालावधीत क्रांतीकारी विचारांची मांडणी केली व कार्य केले तरी फारसे यश त्यांना मिळाल्याचे दिसत नाही. म्हणुन घटना समितीला शेतजमिनीची विषम विभागणी संबंधाचे वास्तव सादर करण्यासाठी एक ज्ञानप तयार केले पुढे तेच ज्ञानप ''राज्य नी अल्पसंख्याक'' (स्टेट्स अॅड मायनोरिटीज) या नावाने प्रसिध्द करण्यात आले. त्या ज्ञानपात डॉ. आंबेडकरांनी असे प्रस्तावित केले की, ''शेतकीचा उद्योग हा सरकारी व्हायला हवा.'' या ज्ञानपातुन 'राज्य समाजवाद' हे देशाचे आर्थिक धोरण असावे असे प्रतिपादन केले. पुढे १९५२ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी लोकसभेत सरकारने पडीक जमीन भुमीहिनांना वाटावी अशी मागणी केली.

भुमीहिनांना जमिनी मिळाव्यात या मागणीसाठी सत्याग्रहाचा पहिला प्रयोग शे. का. फे. च्या वतीने बी. एस. मारे. व दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वात मराठवाडयात सुरू करण्यात आला. पुढे ६ डिसेंबर १९५६ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाल्यामुळे या देशातील गरीब, कष्टकरी, भुमीहिनांना सरकारी पडीक जमिन मिळवून देण्याचे कार्य अपुर्ण राहिले. ते कार्य पुर्ण करण्यासाठी त्यांच्या अनुयायांनी 'भुमिहिनांचा लढा' लढविण्याचे ठरविले व इ. स. १९५८ मध्ये महाराष्ट्रातील अनेक जिल्हयात दादासाहेब गायकवाडांच्या नेतृत्वात पडीक जमिनी मिळाव्यात म्हणून सत्याग्रह सुरू करण्यात आला. धुळे, नंदुरबार, नाशिक आणि मराठवाडा अशी भुमीहिन आंदोलनाची व्याप्ती होती. ३६ लक्ष ३२ हजार ४०० एकर पडीक जमिन मुंबई राज्यात सरकारकडे असुनही त्या जमिनी भुमीहिनांना देण्यास तयार नाही. सरकारचा हा फोलपणा जनतेपुढे आणण्याचे काम रिपब्लीकन नेतृत्वांनी केला. व संपुर्ण महाराष्ट्रात भुमिहिनांना जमिनी मिळाव्या यासाठी सत्याग्रहाचा जोर वाढविला. दादासाहेब गायकवाड यांनी भुमिहिनांचा सत्याग्रहाकडे सरकारने दुलर्क्ष केले तर ''चले जाव चव्हाण सरकार'' ची चळवळ लक्षावधी भुमीहिन हाती घेतील असा खणखणीत इशारा चव्हाण सरकारला दिला. त्यावेळी १७ ऑक्टोबर १९५९ या दिवशी भुमीहिनांच्या मागण्या मान्य करण्याचे मुंबई सरकारने मान्य केले. या निणयाची अंमलबजावणी करण्यासाठी ३ सचिवाची समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीच्या अहवालावरून मे. १९६१ रोजी मुख्यमंत्री चव्हाण यांनी चार लाख एकर जमीन भुमिहिनांना वाटली असे आकाशवाणीवरून जाहीर केले.

❖ १ ऑक्टांबर १९६४ चा संसदेवरील भुमिहिंनाचा मोर्चा –

भुमिहिन मजुरांना पडीक जमिनीचे वाटप करण्यात यावे या मागणीसाठी अखिल भारतीय रिपब्लिक पक्षाने देशपातळीवर भुमीहिंनाचा सत्याग्रह करण्याचे ठरविले. ९ ऑगष्ट, १९६३ ला या संघर्षाची सुरूवात झाली. तो दिवस 'निषेध दिन' म्हणून सर्वत्र पाळण्यात आला. जिल्हा कलेक्टर, तालुका तहसिलदार यांच्यावर मोर्चे नेण्यात आले. ९ ऑगष्ट, १९६३ च्या मोर्च्यांची दखल सरकारने घेऊन भुमिहिनाना जमिन देण्याबाबत १९ वर्षाची अवधी मागितला. त्याप्रमाणे सरकारला ९ ऑगष्ट ,१९६३ ते ९ ऑगष्ट, १९६४ हा एक वर्षाचा कालावधी विचार व कण्यासाठी देण्यात आला.

सरकारला एक वर्षाचा अवधी देऊनही काहीही केलेले नाही. हे लक्षात आल्यानंतर 'नाशिक येथील आंबेडकर भवन येथील अ. भा. रि. पक्षाच्या केंद्रीय कार्यकारणीच्या बैठकीत दि. १ ऑक्टोंबर १९६४ ला दिल्ली येथे संसदेवर मोर्चा नेऊन भुमिहिंनाच्या मागण्यांचा खलिता पंतप्रधानाला सादर करण्याचे सर्वानुमते ठरले. या मोर्चाचे नेतृत्व एन. शिवराज यांच्याकडे होते. परंतु दि. २९ सष्टेंबर, १९६४ ला त्यांचा मृत्यु झाल्याने मोर्च्याचे नेतृत्व दादासाहेब गायकवाड यांनी केले. ठरल्याप्रमाणे १ ऑक्टोंबर १९६४ रोजी सकाळी ८.३० वाजता मोर्चा लालकिल्ल्यावरून संसदेकडे निघाला व दुपारी १२ वाजता मोर्चा लोकसभेवर पोहचला. दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वास्वाली राजाभाऊ खोब्रागडे, बी. पी. मोर्य यांच्या शिष्टमंडळाने सरकारला दहा मागण्यांचा खलीता सरकारला सादर केला. त्या दहा मागण्यापैकी देशातील जमीन कसणाऱ्यांना द्यावी व पडीक जमिनीचे वाटप भुमीहिनांना करण्यात यावे या दोन मागण्या महत्वपुर्ण होत्या या मोर्चात दिड लाख लोक पंजाब–उत्तरप्रदेश, राजस्थान, बिहार, सौराष्ट्र, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, म्हैसुर, मद्रास, आध्रप्रदेश इत्यादी प्रदेशातील सर्व

जाती धर्माचे लोक सहभागी झाले होते. हे या मोर्चाचे वैशिष्टय मानावे लागेल. या मोर्चात सहभागी लोकांवर लक्षात येथे की भुमिहिन शेतमजुर हा सरकारी पडीक जमिन करण्यासाठी जागृत झाला होता.

पंतप्रधान लाल बहादुरशास्त्री यांनी मोर्चाच्या शिष्टमंडळाला मागण्या संदर्भात सहानुभुती पुर्वक विचार करण्याचे आश्वासन दिले त्याच वेळी दि. ०६ डिसेंबर, १९६४ र्प्यंत मागण्यांचा विचार झाला नाही तर देशव्यापी भुमिहिंनाचा सत्याग्रहाला सुरूवात होईल असा ईशारा केंद्र सरकारला दादासाहेब गायकवाड यांनी दिला. दिल्लीकरांनी स्वातंत्र्यापुर्वी व स्वातंत्र्यानंतर एवढा मोठा मोर्चा कधीच पाहीला नव्हता.

❖ **१९६४—६५ चा भुमीहिनांचा देशव्यापी सत्याग्रह —**

दि. ०२ ऑक्टोंबर, १९६४ ला दिल्ली येथील रि. पक्षाच्या केद्रिय कार्यकारणीच्या बैठकीत मा. दादासाहेब गायकवाड यांची अध्यक्ष म्हणुन निवड करण्यात आली. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाण दिवसापासुन म्हणजे ६ डिसेंबर, १९६४ पासुन भुमीहिंनाच्या मागण्यांसाठी देशव्यापी सत्याग्रहाला सुरूवात करण्याचा निर्णय घेतला. महाराष्ट्रसह संपुर्ण भारतभर दादासाहेब गायकवाड व बॅ. राजाभाऊ खोब्रागडे यांनी दौरे काढले. व या सत्याग्रहाचा पहिला प्रयोग राज्यपाल भवनावर दादासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली झाला. व देशव्यापी सत्याग्रहाचा लढा सुरू झाला. हजारो सत्याग्रही स्व:तला अटक करून घेऊ लागले.

❖ **१९६४—६५ च्या भुमिहिंनाच्या सत्याग्रहाचे स्वरूप —**

भारतीय रिपब्लिकन पक्षाने दि. १ ऑक्टोंबर, १९६४ रोजी केंद्र सरकारला सादर केलेल्या १० मागण्यांच्या पुर्तीसाठी केल्या गेलेल्या सत्याग्रहाचे स्वरूप वेगवेगळे होते. त्यात जमिनी संबंधीच्या मागणीच्या पुर्तीसाठी सत्याग्रही पडीक जमिनीचा ताबा घेतील त्यांना जर अटक केली नाही तर ते सरकारी राखीव जंगलात शिरून तेथे झाडे लावतील. तसेच रेल्वेलाईन लगतच्या जमिनीचा ताबा घेतील व त्यांना अटक नाही झाली तर रेल्वेने विना तिकीट प्रवास करून अटक करून घेतील. त्याचप्रमाणे सत्याग्रही कालव्या जवळच्या जमिनी व्यापुन वाढतील जर त्यांना अटक झाली नाही तर ते सरकारी डाक बंगल्याचा ताबा घेऊन अटक करवुन घेतील.

गलिच्छ वस्तीतील रहीवासी, बेघर लोक व झोपडयातील रहिवासीच्या मागण्यांच्या पुर्तीसाठी सत्याग्रही घोडयांच्या शर्यतीचे मैदान, सरकारी डाक बंगले, व विश्रामगृहे व्यापुन काढतील व अटक करून घेतील. तसेच सत्याग्रही नुसुल, महानगरपालीका किंवा सरकारी मालकीच्या इतर जागा व्यापुन अटक करवुनन घेतील. त्याप्रमाणे अस्पृश्यतेविरूध्द करण्यात आलेल्या मागण्यांच्या पुर्तीसाठी सत्याग्रही सार्वजनिक उपहारगृहे, मद्यपान गृहे, कचेरी वगैरे ज्या ठिकाणी अस्पृश्यता पाळली जाते तेथे प्रवेश करण्यासाठी सत्याग्रह करून अटक करवून घेतील अशाप्रकारचे १९६४—६५ च्या वेळी भुमिहिनांच्या सत्याग्रहाचे स्वरूप होते.

❖ भुमिहिंनाच्या सत्याग्रहाची वैशिष्टये —

१९६५—६५ साली अ. भा. रिपब्लिकन पक्षाचा भुमीहिनांचा सत्याग्रह हा अखंडपणे ६० दिवस चालु होता. हा सत्याग्रह देशव्यापी होता व या सत्याग्रहात एकुण ३ लाख ४० हजार लोकांनी तुरूंगवास पत्करला. यात तीन महिन्याच्या बालकापासुन ११० वर्षाच्या स्त्री—पुरूषांना तुरूंगवास भोगला. ओल्या बांळतीनी सुध्दा आपल्या २ महिन्यांच्या मुलासह तसेच गरोदर स्त्रियांनीही तुरूंगवास पत्करला नागपुर येथील कारागृहात एक स्त्री बांळत झाली. या सत्याग्रहाला सर्व राजकीय पक्षांनी सक्रिय पाठिंबा दिला. पंजाबात कम्युनिष्ठ व जनसंघाने भाग घेतला तर विदर्भात शेतकरी कामगार पक्षाने भाग घेतला. बाबु जगजिवनराम व कॉग्रेसचे आ. बाळकृष्ण वासनिक यांनी पाठिंबा दिला. पुणे येथिल येरवडा तुरूगात शांताबाई सोमा वरघट या बाईचा ६ महिण्याचा मुलगा थंडीने गारठुन मरण पावला इतक्या थंडीत व गैरसोईत हा लढा ६० दिवस जनतेने नेटाने चालु ठेवला. या सत्याग्रहात रिपब्लिकनांनी शेतमजुरांनी, कष्टकऱ्यांनी असामान्य एकनिष्टतेचे दर्शन दाखविले. अशा वैशिष्टयांनी वैशिष्टपुर्ण असलेला १९६४—६५ चा भुमिहिंनाचा सत्याग्रह अत्यंत महत्वपुर्ण मानला जातो.

❖ **सत्याग्रहाची ईतिश्री —**

भुमिहिन सत्याग्रहाचा जोर आणि त्याचे विशाल स्वरूप पाहिल्यानंतर केंद्र सरकारने सत्याग्रहाच्या नेत्यांशी वाटाघाटी करण्याची घाई झाली होती. ३१ जानेवारी, १९६५ ही तारीख ठरवली असतांना भुमिहिंनाच्या सत्याग्रहाचे नेते दादासाहेब गायकवाड, ॅग. राजाभाऊ खोब्रागडे, बी. पी. मौर्य, भैय्यासाहेब आंबेडकर, रा. सु. गवई, डी. ए. कट्टी, इत्यादी नेते ३० जानेवारी, १९६५ ला दिल्लीला पोहचले असल्याचे पंतप्रधानांना समजताच त्यांनी ३१ जानेवारी ऐवजी आजच चर्चेला यावे अशी विनंती केली.

प्रधामंत्र्याच्या सुचनेला मान देवुन वरील सर्व रिपब्लिकन नेते चर्चेसाठी उपस्थित झाले. भारत सरकारच्या वतीने प्रधानमंत्री लाल बहादुरशास्त्री, गृहमंत्री गुलझारीलाल नंदा, संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण हे चर्चेसाठी उपस्थित होते. दोन्ही बाजुकडील नेते भुमिहिनांच्या सत्याग्रहाचा गुंता सोडविण्याच्या विचारांचे असल्याने अवाजवी वाद—विवाद न करता सरकारने रिपब्लिकन पक्षाच्या पाच मागण्या मान्य केल्या व पाच मागण्या संदर्भात आश्वासन दिले. तेव्हा दादासाहेब गायकवाड यांनी भुमिहिनाचा सत्याग्रह मागे घेण्याचे आश्वासन दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तैलचित्र संसदेत लावणे. ६ डिसेंबर, १९६४ र्प्यंत अस्तित्वात असलेल्या झोपडया पर्यायी जागा मिळपर्यंत न तोडणे. पडिक जमीनीचे भुमिहिंनाना वाटप करणे, बौध्दांना रावलती देणे व बॅकलाग भरून काढणे. इत्यादी महत्वाच्या मागण्या मान्य झाल्यावर सत्याग्रह मागे घेण्याची मानसिक तयारी नेत्यांची झाली होती. त्याबाबत ३ व ४ फेब्रुवारी, १९६५ ला अमरावती येथे रि. पक्षाचा केंद्रिय कार्यकारणीची बैठक घेण्याची ठरले. व १९६४—६५ च्या भुमिहिंनाच्या ऐतिहासीक सत्याग्रहाची ईतिश्री झाली.

❖ इ. स. १९६४—६५ च्या भुमिहिंनाच्या सत्याग्रहाची फलश्रृती —

भुमिहिनांच्या सत्याग्रहाना लाखो अबालवृदध स्त्रीया, मुले तुरूगांत गेली त्यांना कुठे ठेवावे असा प्रश्न सरकारला पडला. अशा देशव्यापी भुमिहिनांचा सत्याग्रहाचा परिणाम म्हणून सरकारने सर्व जाती धर्माच्या, स्पृश्य अस्पृश्य भुमिहिनांना ३५ लाख २६ हजार ६७६ एकर जमिनीचे पट्टे भुमिहिनांना करून दिले. अंदाजे पाच लाखाचेवर भुमिहिन शेतकऱ्यांना त्याचा लाभ झाला. या सत्याग्रहामुळेच पुढील काळात भुदान, सुदान चळवळ कार्यान्विन होऊन त्याचा लाभ भुमिहिनांना झाला. अनुसुचिन जाती जमातीच्या विकासाकरीता त्यांना जमिनीचे वाटप करीत असतांना शासनाने अनेक भुमीसुधार कायदे केलेत. त्यात महाराष्ट्र जमीन महसुल संहिता १९६६, आदीवासींना त्यांची जमिन परत मिळवून देणारा १९७५ चा कायदा, पारंपारीक वनधारक कायदा, लॉड सिलिंग ॲक्ट १९७१ इत्यादी अनेक कायदे भुमिहिनांच्या सत्याग्रहाची फलश्रृती होती. महाराष्ट्र सरकारने जानेवारी १९७४ पर्यंत १० लाख ९६ हजार ७२२ एकर जमीन भुमिहिंनाना दिली. भुमीहिनांच्या महासंग्रामामुळे आजपर्यंत करोडो एकर जमिन भुमिहिनांना मिळाली त्यामुळे अनेक भुमिहिन, शेतमजुर, भुमिस्वामी बनले. त्यामुळे त्याच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय जीवनात बदल घडून आलेला दिसतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तैलचित्र संसदेच्या सदनात लावण्यात आले व प्रांगणात त्यांचा पुर्णाकृती पुतळा उभारण्यात आला. ३० ऑक्टोबर १९७१ रोजी केंद्रीय शासनाने बौध्द धर्म स्विकारलेल्या अनुजातीच्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सवलती देण्यात येतील असे जाहीर केले. झोपडपटटयांच्या पुनर्वसन च्या कार्यात गती प्राप्त झाली व राज्य सरकारच्या नौकरीतील अनुषेश भरती करण्यास सुरूवात झाली.

उपसंहार —

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दलित उध्दार चळवळीचा भर सामाजिक समतेबरोबर आर्थिक समतेवर सुध्दा होता. त्याच्या मते, जो पर्यंत समाजात सामाजिक व आर्थिक समता निर्माण होणार नाही तापर्यंत समाज विकसित होणार नाही. म्हणून त्यांच्या विचारांना आदर्श मानुन रिपब्लिकन पक्षाच्या नेत्यांनी १९६४—६५ साली देशव्यापी भुमिहिनांचा सत्याग्रह घडवून आणला. स्वातंत्र्यापुर्वी व स्वातंत्र्यानंतर ऐवढा विशाल स्वरूपात भुमिहिनांचा सत्याग्रह भारतात कधीच घडुन आला नाही. 'भुतो न भविष्यती' अशा स्वरूपाचा सत्याग्रहाने भारताच्या राजकारणाला प्रभावित केले व दैदिप्यतमान विजय मिळविला. सर्व जाती धर्माच्या भुमिहिन, शेतमजुर, बेरोजगार, दारिद्री लोकांना जमिनी मिळाल्या. या सत्याग्रहामुळे भुमिहिन शेतकरी यांच्यात फार मोठयाप्रमाणात जागृती निर्माण होऊन पुढे भुमिहिंनाच्या चळवळीला अधिक बळ प्राप्त झाले.

संदर्भ साधने :—

१. मुन वसंत, (संपा), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन व भाषणे, खंड १८, भाग , महाराष्ट्र शासन.

२. किर, धनजंय, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र.

३. फडकुले, निर्मलकुमार, (संपा, 'कर्मविर दादासाहेब गायकवाड काळ आणि कृर्तत्व महाराष्ट्र साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.

४. फडके, य. दि., 'आंबेडकरी चळवळ, श्री. विद्याप्रकाशन पुणे.

५. स. प्रबुध्द भारत., दि. २८ मे, १९६०.

६. जंगाळ, प्रकाश, 'अस्पृश्यांचा महासंग्राम' 'अप्रकाशित'.

७. खरात, शंकरराव, 'अस्पृश्यांचा युक्तीसंग्राम'.

८. खैरमोडे, चां. भ., डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र, खंड १०, सुगावा प्रकाशन, पुणे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

मराठा समाजातील महिलांची सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक स्थिती

Dr.Vijay R. Bhange
Dept of Sociology, Purushottam Thote College of Social Wark ,Nagpur.

सामाजिक व सास्कृतिक पार्श्वभूमी:

ज्या परमेश्वराने ही आश्चर्य कारक सृष्टी उत्पन्न केली. त्यानेच स्त्री पूरूष निर्माण केले. परंतु सामाजिक क्षेत्रात स्त्रियांची पुरूषांच्या तुलनेत बरोबरी/समानतेची तुलना करता येणार नाही. कारण मराठा समाजातील संस्कृती ही पुरूषप्रधान असल्यामूळे सर्व अधिकार पुरूषांना दिलेले आहेत. कोणत्याही क्षेत्रात स्त्रिया जर पूढे गेल्या तर पुरूषांना ते खपत नाही. त्यांचा इगो आडवा येतो. मराठा समाजातील स्त्रियांची स्थिती आजही दुय्यम दर्जाची आहे.

कुमारी अवस्थेमध्ये पित्याच्या छत्राखाली, विवाहानंतर पती व उतारवयात /वार्धक्यात पूत्राचा आधार आवश्यक आहे, असे म्हटल्या जाते. त्यामुळे तिला वेलीची उपमा दिली गेली. म्हणजे तिला सदैव आधाराची गरज आहे. त्याचबरोबर ती कुठलाही निर्णय घेऊ शकत नाही. तीला बुद्धी नाही, विचार करण्याची क्षमता नाही. तिचे कार्य म्हणजे चूल आणि मूल एवढेच तीचे कार्यक्षेत्र आहे, असे म्हटल्या जायचे.

'पायातील वाहण पायीच बरी, 'ही स्त्री विषयीची धारणा मराठा पुरूषांनी अजूनही फारशी बदललेली नाही. मराठा स्त्रीच्या दृष्टीने अजूनही घर हा कोंडवाडाच आहे. मराठा पुरूषांच्या परपीडन प्रवृत्तीला केवळ दलित लोकच बळी पडतात, असे नव्हे, तर त्यांच्या स्वत:च्या कुटुंबातील स्त्रिया, मुले, भावंडे शेजारीही बळी पडत असतात. अजूनही स्त्रियांच्या बाबतीत कमालीची पक्षपातीपणा केला जातो. मराठा कुटुंबातील स्त्रियांना कुठलाही अधिकार दिला जात नाही. आजही मुलांच्या जन्माचे स्वागत व बारसे केल्या जाते व मूलगी झाल्यास कपाळावर आढया पडतात.

लग्न झाल्यावर चारसहा महिन्यात स्वत:ला जाळून घेणाऱ्या व जाळल्या जाणाऱ्या, विहीरीत उडया घेणाऱ्या वा ढकलल्या जाणाऱ्या आणि माहेरी वळून जाणाऱ्या व हकालल्या जाणाऱ्या स्त्रियांची संख्या मराठा जातीमध्ये जितकी आहे. तितकी बहूधा दूसऱ्या कोणत्याही जातीमध्ये नसेल. स्वत:च्या अंगी कसलेही कर्तृत्व व पुरूषार्थ नसलेली माणसेही आपल्या बायकोला माहेरून छळतात.स्त्रीच्या नशिबी घरकाम, शेतातले काम यात कमतरता पडत नाही.

आपण एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करत आहोत. विज्ञान युगामध्ये पदार्पण केलेले असतांना स्त्रियांविषयीची भावना पाहीजे त्या प्रमाणात बदललेली नाही. स्त्रियांना समानतेचा अधिकार फक्त बोलण्यानपूरताच मर्यादीत आहे. जेव्हा प्रत्यक्षात अंमलात आणायचे असते तेव्हा मात्र विचार केला जात नाही. स्त्रियांचे सामाजिक स्थान पाहीजे तसे बदल झालेले दिसत नाही. काहीच स्त्रिया आज घराबाहेर पडतांना दिसतात. परंतू त्यांना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नसते. पतीच्या आज्ञेशिवाय ती कोणतेही पाउल उचलू शकत नाही. ही मराठा समाजातील स्त्रियांची वास्तव स्थिती आहे. समाजात वावरत असतांना तिला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अनेक संकटे पेलावे लागतात. समाजातील स्त्रियांचे स्थान हे घरापूरते /चारभिंती पुरतेच मर्यादित असते, असे म्हणने काही वावगे ठरणार नाही.

पूर्वीच्या काळातील राजघराण्यातील स्त्रियांचा विचार केला तर काही ठराविक स्त्रियांचे नाव घेता येईल. काही स्त्रियांची इतिहासात नोंद आहे.
जसे मीराबाई: मीराबाईच्या कृष्ण भक्तीवरील रचना आजही लोकप्रीय आहेत. त्यानंतर गुजरातचा शासक बहादूरशहाने चित्तोडवर आक्रमण केल्यानंतर चित्तोडची राणी कर्णावती हीने दिलेली झुंझ प्रसिद्ध आहे. चंदेल राणी दूर्गावतीने मुगल सैन्याशी जोरदार लढा दिला. राणी रूपमती माळवा शासक बाजबहादूरकडे होती, पण मावळयांवर मुगल्यांचे आक्रमन होताच त्यांच्या तडाख्यात सापडण्याऐवजी आपले जिवन संपविले. राणी ताराआई तर इतिहास प्रसिद्ध आहे. शक्तीशाली औरंगजेबाला तीने दिलेली यशस्वी लढत अविस्मरणीय अशीच आहे.

अशाप्रकारे राजकीय स्त्रियांना सर्व प्रकारचे मानपान व पुरूषासारखे अधिकार प्राप्त होते. मा जिजाऊ सारखे बलाढय व्यक्तिमत्व जिने स्व राज्यासाठी शिवबाला घडविले, व त्यांच्या स्वराज्य मिळवण्यासाठी पराक्रम घडविले. यांच्यात सर्वात मोठा वाटा मा जिजाउचा आहे. परंतू काही काळ

काही नियम बंधने पाळावी लागायची. ज्यावेळी शहाजी महाराजांचे देहावसान झाले. त्यावेळी महाराणी जिजाऊ सती जाण्यास निघाल्या हयावरून हे लक्षात येइल की त्याही काळी स्त्रियांवर जाचक बंधने होती. अशाप्रकारे सामाजिक स्थितीचा आढवा घेतल्यास असे निदर्शनास येईल की, पुरूषांच्या तूलनेत स्त्रियांची स्थिती ही गौण आहे.

सांस्कृतिक पार्श्वभूमी:

सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेतल्यास असे निदर्शनास येईल की, मराठा समाजातील संस्कृती ही पुरूषप्रधान असल्यामूळे सर्व प्रकारची बंधने स्त्रियांनाच दिलेली आहेत. जन्माला आल्यापासूनच तू स्त्री आहेस, मूलगी आहेस म्हणून तू मुलाप्रमाने खेळायचे नाही, बाहेर पडायचे नाही. मुलगा मुलगी खेळत असतांना तीला खेळभांडी आणून दिल्या जातात, तर मुलाला बॅट व बॉल आणुन दिल्या जाते. व छोटया–छोटया गोष्टींच्या माध्यमातून ती एक मुलगी आहे. ती परावलंबी आहे, अशा प्रकारची वागणूक दिली जाते. शिक्षणाच्या बाबतीत सुद्धा तेच घडले जाते. मुलाला वंशाचा दिवा म्हणून त्याला शिक्षण दिल्या जाते. तर मुलगी ही परक्याचे धन म्हणून तीच्या शिक्षणाला आळा घातला जातो. विविहापूर्वी पित्याच्या छताखाली राहावे लागते. त्यावेळी तिला रूढी, परंपरा, संस्कृती विषयी शिक्षण दिल्या जाते. पुढे विवाह झाल्यानंतर पतीच्या नावाने मंगळसुत्र स्त्रिनेच गळयात घालावे. पतिराजांना दिर्घायुष्य लाभावे यासाठी वटपोर्णिमेला व्रत वैकल्य तिनेच करायचे.इतिहासात असा उल्लेख आहे की, सावित्रीने तिच्या पतीला यमापासून सोडवून आणले. याठीकाणी गांधारीचे उदाहरण देता येईल. आपले पतीदेव आंधळे असल्यामुळे महाराणी गांधारीने सुद्धा संपूर्ण आयुष्यभर आपल्या डोळयावर पट्टी बांधली. हे फक्त स्त्रीच करत आली आहे. कारण तशा प्रकारचे संस्कार तिच्यावर बालपणात झालेले असतात.

वडीलोपार्जीत रूढी, परंपरा, मुल्य, संस्कार, संस्कृती हयाची जोपासना केली जाते. म्हणून स्त्रियांवर अनेक प्रकारची बंधने लादली जातात. समाजामध्ये राहत असतांना सर्व प्रकारच्या संस्कृतीचे पालन करत असतांना सन, समारंभ, व्रत, वैकल्य, मोठयांचा आदर, मानसन्मान करणे, समाजाचे रितिरिवाजाचे पालन करणे, हेच तिचे कर्तव्य समजते. मराठा समाजातील स्त्रिया आजही समाज आणि संस्कृतीचा विचार करते 'पति हाच परमेश्वर' ही संकल्पना जशीच्या तशीच आहे. पतीदेव रोज मद्यपान करून येत असतील, त्रास देत असतील शारीरिक, मानसिक, छळ करीत असतील तरी त्याची सेवा करणे, अशी आपली संस्कृती शिकवते. अशी स्त्री समजते.

व्यक्ती जन्माला आल्यापासून ती एक परंपरागत वस्तूरूप संस्कृतीने वेढलेली व अव्यक्त पण दृढ अशा सामाजिक परंपरेत गुरफटलेली असते. माणसाच्या बाबतीत दोन पिढयांचे साहचर्य कोणत्याही इतर प्राण्यापेक्षा जास्त असते. माणसाची शरीररचना, रूप व बरेच गुण त्याल्या शरीर परंपरेने आलेले असतात. मनुष्य जन्मतो एकटा दिगंबर अवस्थेत. मरतो तो तेव्हाही एकटाच असतो. त्यांचे नातेवाइक, वस्त्रप्रावरण, घरदार, पैसाअडका हयापैकी त्याला काहीही बरोबर नेता येत नाही. त्याच्या मरणाबरोबर तो नाहीसाही होत नाही. ते मागे ठेवूनच त्याला जावे लागते. अगदी हयाच गोष्टीमुळे संस्कृतीचे जतन, संक्रमन व संवर्धन वर्धन होते. संस्कृतीच्या संक्रमणाला आवश्यक अशी दुसरी भाषा होय.

मनुष्याच्या संस्कृतीमध्ये, त्याचे खानपान, राहणीमान, मुल्य, परंपरा, विवाह पद्धती, विवाहाचे वय, मराठी भाषा किती सोपी, मराठी स्त्रियांच्या पोशाख किती सुटसुटीत, मराठयांचे खाणे, पिने योग्य! व्यक्तीचे जीवन समाजाच्या सांस्कृतिक जिवनाचे एक अंग आहे. रूढी परंपरेनुसार नउवारी पातळ, चोळी हा पोशाख मराठा समाजातील वरीष्ठ स्त्रिया घालतात. याच बरोबर विवाहीत स्त्रिया हया साडी–चोळी अशा प्रकारचा पोषाख दिसून येतो. परंतू कालांतराणे बदल झालेले दिसून येतात. आजच्या स्त्रिया हया पंजाबी सुट किंवा इतर पोषाख घालायला लागल्यात. दिवसेंदिवस यामध्ये अनेक बदल होतांना दिसत आहेत. कुंकवाची जागा आज टिकलीने घेतली. त्याचबरोबर याप्रकारचे अनेक बदल दिसुन येतात. संस्कृतीत बदल होत असतांनाही परंपरा अखंडीत आहे, असे केंव्हा म्हणावे हया प्रश्नांचा विचार करणे जरूरी आहे.

मानव संस्कृतीच्या इतिहासाची कालगणनाही मोठी सुचक आहे. सुमारे ७ ते ८ लाख वर्षापूर्वी ज्याला शारिरिकदृष्टया पूर्णतया माणव म्हणावे असे प्राणी पृथ्वीवर आले. तेव्हापासून तो तहत २०,००० वर्षापूर्वी पर्यंत मानव अश्मयुगातच होता. नंतर हळूहळू तांबे व पितळ यांचा शोध त्याला लागला. व तो पशूपालन व शेतीही शिकला. इ.स.पूर्वी ६,००० वर्षे इजिप्त, बावेल देशात शेती होती नंतर ती चीन, हिंदुस्थान इकडे पसरली. हया लोकांनी शहरे वसविली, लिपी शोधुन पुस्तके व

शिलालेख लिहली, प्रचंड देवळे बांधली. खगोल व भूमित वगैरे शास्त्राचा पाया रचला. याप्रकारे मानवाशी संबंधीत अनेक गोष्टींचा शोध लावण्यात आला.

शैक्षणिक पार्श्वभूमी:

मराठा समाजातील स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती पाहीजे तेवढी आजही सुधारलेली नाही. पूर्वीची स्थिती बघतली तर स्त्रियांसाठी वेदिक काळ हा खूप चांगला काळ होता. वेदिक काळी वेद, उपनिषेद, मंत्रपठण, धार्मिक कार्य इत्यादी मध्ये सहभाग व स्वातंत्र्य होते. उत्तरोत्तर मात्र स्त्रियांची स्थिती खालावत गेली. त्यातल्या त्यात मराठा समाजातील स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती अजूनही सुधारलेली नाही. बोटावर मोजण्याइतक्याच स्त्रिया उच्चशिक्षीत आहे. आपत्यांना शिक्षण दयायचे असल्यास मुलांनाच प्राधान्य दिल्या जाते. कारण मुलगी ही परक्याचे धन समजण्याची मानसिकता आहे. तसेच लग्नानंतर तिला 'चूल आणि मुल' हेच सांभाळायचे आहे. स्त्रिचे शिक्षण हे चुलीजवळ असते अशी मानसिकता पूरूषप्रधान संस्कृतीत आहे.

आजच्या काळात स्त्रिया जर शिकल्या, उच्चशिक्षीत झाल्या तर त्यांना समाजात वेगळ स्थान प्राप्त होते, प्रतिष्ठा मिळते. तरी पुरूष प्रधान संस्कृतीमुळे तिचा सामाजिक दर्जा वाढेल या भितीने तीचे कार्यक्षेत्र मर्यादीत केले आहे. स्त्रीयांना शिक्षण देतांना कुठेतरी त्यांचा इगो आडवा येतो. स्त्री जर घराबाहेर पडली तर तिचे कामे कोणी करावी, ही सुद्‌धा शंका, कुशंका मनात येत राहते.

स्वातंत्रोत्तर काळात स्त्रियांच्या शिक्षण क्षेत्रात वाढ झालेली दिसून येते. शिक्षण सुधारकानी विद्येची गंगा तळागळात पोहचविण्यासाठी अभूतपूर्व परिश्रम घेत जो पाया घातला त्यातून स्त्री तेजाळून निघाली. स्त्रिचे उत्थान घडविण्याचे भरीव कार्य ज्यानी घडवून आणले, परिश्रम घेतले, शिक्षणाची दारे उघडी करून दिली, ते थोर महात्मे ज्योतीबा व सावीत्रीबाई फुले, धोंडो केशव कर्वे, राजाराम मोहन रॉय, गोपाळकृष्ण गोखले, अशा महान समाजसुधारकांचे स्त्रीवर अनन्य उपकार असून त्यानी उभारलेल्या चळवळीतून स्त्रीयांचा तेजस्वी प्रवास सूरू झाला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानात स्त्रियांना अनेक अधिकार प्राप्त करून दिले. त्यात शैक्षणिक अधिकार, स्त्रि–पुरूष समानता अधिकार, समान वेतन, राजकीय अधिकार अशा अनेक तरतूदी संविधानाने प्राप्त करून दिल्या. त्याचबरोबर कायदयाची निर्मीती केली. परंतू स्त्रीयांचे अधिकार समजून घेण्यासाठी स्त्री साक्षर असणे आवश्यक आहे. म्हणतात ना– 'शिकलेली आई घरादाराला पूढे नेई एक स्त्री जर शिकली तर संपूर्ण कुटुंब साक्षर होते. त्यासाठी प्रत्येक स्त्रिने शिक्षीत असणे आवश्यक आहे. स्वातंत्रप्राप्ती नंतर स्त्रियांच्या साक्षरतेचे एकुण प्रमाण ९% होते. त्यापैकी मराठा समाजातिल स्त्रियांच शिक्षणाच प्रमाण किती असेल? याचा विचार करा. या साक्षर स्त्रियांमध्ये पुरोहीत, व्यापारी जातीतील स्त्रियांचेच प्रमाण होते.

मराठा समाजातील स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण आजही पाहीजे त्या प्रमाणात वाढलेल असून शाळेत नाव घातले जाते. परंतू मोठया मुश्कीलने ८वी ते १० वी पर्यंत शिक्षण घेऊ दिल्या जाते. मुलींनी शिकुण काय करायचे? तिचे शिक्षण चूलीजवळच अश्या प्रकारचे उद्‌गार काढले जातात. 'रांधा वाढा उष्टी काढा' या जळमट खुळचट भावनेला धरून आहेत. मराठा समाजात पुरूष, स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य न देता पुरूषांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिल्या जाते. त्याचबरोबर तिच्यावर अनेक प्रकारची बंधने लावली जातात. उच्चशिक्षीत स्त्रिया हया खुप कमी प्रमाणात पहायला मिळतात. उच्च श्रीमंत लोकच आपल्या मुलींना शिक्षण देतात. गरीब समाज हा मुलीच्या बाबतीत आई नंतरची घरातील सर्व जबाबदारी मुलींनाच सांभाळावी लागते. ग्रामिण भागातील महिला आजही शेतीकाम, जनावरांची देखभाल, कुक्कुटनालन, शेळीपालन इत्यादी कामे करतांना दिसतात. मराठा समाजातील स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती ही हलाखिची आहे.

संदर्भ:

१. आढाव बाबा, 'मराठा समाज 'वास्तव आणि अपेक्षा', देशमुख मराठी स्त्रियांचे दास्य
2. चव्हाण दिलीप, 'स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष' स्त्री: शिक्षित पुरुषांसाठी शोभेची वस्तु',
३. लांजेवार ज्योती, 'भारतीय समाज आणि स्त्रीविषयक सुधारित कायदे व त्यांचा परिणाम'
४. जाधव प्रकाश, 'कौटूंबिक हिंसाचारास बळी पडलेल्या स्त्रियांचे अध्ययन', राज्यस्तरीय शोधनिबंध,
५. इंगोले ममता,'प्रसार माध्यमांद्वारे स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची होणारी पायमल्ली,

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान : एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन

प्रा. डॉ. तिर्थनंद बन्नगरे
इतिहास विभाग प्रमुख स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय, रोहणा

प्रस्तावना :

इतिहास विषयाच्या संपुर्ण आकलनासाठी इतर विषयाच्या मुलभूत संकल्पनांचे आकलन अत्यावश्यक आहे. परंतु आपण यावेळी आधुनिक भारतातील स्वातंत्र्याची चळवळ यांचा तार्कीक अभ्यास करतो आहे. मुगल साम्राज्याच्या ऱ्हासातून निर्मित राजकीय अस्थैर्याच्या पार्श्वभूमीतून उगम पावणारी ब्रिटीश सत्ता, कंपनीचा काळ, कंपनीच्या कारभारातून निर्माण झालेला असंतोष पुढे १८५७ च्या उठावातून स्वातंत्र्य आंदोलनासाठी देश आणि विदेशात जावून क्रांतीकारकांनी जनजागृती केली. त्या क्रांतीकारकांमध्ये कट्टर राष्ट्रनिष्ठ, लढाऊ राष्ट्रवादाचे आग्रही पुरस्कर्ते, स्वातंत्र्य संग्रामातील जहाल राजकारणाचे अग्रणी, स्वातंत्र्याकरीता आझाद हिंद फौजेची स्थापना करून ब्रिटीश सत्तेविरूध्द सशस्त्र लढा देणारे आघाडीचे सेनानी, अपुर्व साहस व त्याग यांचे प्रतिक असलेले नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे एक वादळी व्यक्तीमत्व होय.

उद्देश :

शालेय जीवनात नेताजी सुभाषचंद्र बोस एक हुशार विद्यार्थी होते. त्या संवेदनक्षम वयात स्वामी विवेकानंद व योगी अरविंद घोष यांचे विचारसरणीने ते चांगलेच प्रभावित झाले ते वेदाच्या आदर्शवादाकडे आकर्षिले गेले. परिणामी वयाच्या सतराव्या वर्षी नेताजी सुभाषचंद्र बोस घर सोडून ईश्वर अनुभूतीच्या शोधात हिमालय पर्वतावर गेले. त्या कोवळया वयातही देशप्रेमाची ज्योत सारखी त्याच्या मनात तेवत राहीली. महाविद्यालयीन जीवनात भारतीयांबद्दल तुच्छतेने बोलणाऱ्या एफ.एफ. आर्टेन सारख्या इंग्रज प्राचार्यांशी त्यांचे चांगले खटके उडाले. त्यामुळे सुभाषबाबूला १९१६ मध्ये कॉलेजमधून कमी केले. पुढे ते तत्वज्ञान विषयामध्ये पदवी परीक्षा द्वितीय क्रमांकाने उत्तीर्ण झाले. सुभाषबाबू कुठेही स्वस्थ न बसता गुलामगिरीमध्ये खितपत पडलेल्या लोकांना स्वातंत्र्य करण्यासाठी सारखे धडपडू लागले. या त्यांच्या कार्याची दखल घेण्याच्या या उद्देशानेच मी या शोध निबंधाची निवड केलेली आहे.

संशोधन पध्दती व संदर्भ साधने :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य लढयातील योगदान एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन हा टॉपीक मी या शोध निबंधासाठी निवडलेला आहे. मी या शोधनिबंधाच्या संशोधनाकरीता ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. वर्तमान पत्रातून प्रसिध्द झालेली माहिती, बंगाल गॅझेट तसेच ऐतिहासिक संदर्भ साधनांचा वापर या शोध निबंधाकरीता केलेला आहे.

संशोधनाची व्याप्ती व कालमर्यादा :

भारताच्या उभारणीत काही द्रष्टे असे असतात की, त्यांची चरित्र गाथा ही नेहमीसाठी संजीवनी ठरते. आधुनिक काळात इंग्रजांच्या मगर मिठीतून स्वत:ची सुटका करून घेवून भारताबाहेर 'आझाद हिन्द सेनेच्या मार्फत इंग्रजांशी लढा देण्यासाठी जयहिन्द, चलो दिल्ली या घोषणेची सुभाषबाबूंनी सिंहगर्जना केली. अशा शोध निबंधाची व्याप्ती नेताजींचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान यापुर्तीच मर्यादीत असून इ.स. १८९७ ते १९४५ ही या शोधनिबंधाची कालमर्यादा आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ रोजी पिता जानकीनाथ व माता प्रभावती देवी यांचे पोटी ओरीसा प्रांतातील कटक येथे एका मध्यमवर्गीय बंगाली कुटुंबात झाला. त्यांचे पिता कटक येथे सरकारी वकील आणि बंगाल कायदे मंडळाचे सदस्य होते. त्यांनी उच्च शिक्षणाकरीता सुभाषबाबुला इंग्लंडमध्ये पाठविले. त्या काळात १९२० मध्ये मोठया गौरवाची मानल्या गेलेली इंडियन सिव्हील सर्व्हीस ही परीक्षा सुभाषबाबू उत्तीर्ण झाले. त्यांनी सुखाच्या पगारी जीवनात धन्यता न मानता देशाकरीता सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या चित्तरंजन दासांचे उदाहरण डोळयासमोर ठेवले व स्वत:ला देशसेवेला वाहून घेतले. १९२१ मध्ये सुभाषबाबू नॅशनल कॉलेजचे प्राचार्य होते. त्यानंतर

स्वराज पक्षाचे मुखपत्र असलेल्या कार्वर्ड दैनिकचे ते संचालक आणि बंगाल कॉंग्रेसचे सचिव राहीले. ऑक्टोंबर १९२४ मध्ये सुभाषबाबुंना इंग्रजांनी अटक करून मंडालेच्या तुरूंगात डांबले. ते तुरूंगात असतांनाच बंगाल—प्रांतीक कायदेमंडळावर निवडून आले. तेथेच प्रकृती अस्वस्थ झाली म्हणून त्यांना १९२७ मध्ये तुरूंगातून सोडले गेले.

सुभाषबाबू अत्यंत व्यवहारी व राजनिती कुशल होते. १९३० साली सुभाषबाबू कलकत्त्याचे महापौर बनले. त्यांनी पदामध्ये धन्यता न मानता ते कायदेभंग चळवळीत अग्रणी राहीले. १९३२ मध्ये आस्ट्रीयाची राजधानी व्हीएन्ना येथे विठ्ठलभाई पटेल यांच्या संपर्कात सुभाषबाबू आले. विठ्ठलभाई सुभाषबाबूंना पाहून प्रभावित झाले, त्यांनी आपला पैसा सुभाषचंद्रांचे स्वाधीन केला. सुभाषबाबुंनी १९४४ मध्ये रंगून रेडीओवरून महात्मा गांधींचा राष्ट्रपिता म्हणून गौरव केला. त्यानंतर महात्मा गांधी एकाएकी आजारी पडले. म्हणून त्यांना भेटण्याकरीता सुभाषबाबू १९३४ मध्ये भारतात परत आले.

१९३८ मध्ये सुभाषबाबूची कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. त्यांनी अध्यक्षपदाहून बोलतांना सहा महिन्यापुर्वी इंग्रजांनी भारताला पुर्ण स्वातंत्र्य दयावे अन्यथा कॉंग्रेस राष्ट्रीय आंदोलन तीव्र करेल असा निर्वाणीचा इशारा दिला. परंतु सुभाषाबाबूच्या या मताशी महात्मा गांधींचा गट सहमत नव्हता म्हणूनच त्यांनी कॉंग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला व फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाची स्थापना केली. याचवेळेस जगात दुसऱ्या महायुध्दाला सुरूवात झाली. म्हणून इंग्रजांच्या कोणत्याही प्रयत्नांना आपण पाठींबा देवू नये. याकरीता सुभाषबाबूंनी देशभर झंझावाती दौरे केले म्हणून जुलै १९४० मध्ये इंग्रजांनी सुभाषबाबूंना घरीच स्थानबध्द केले.

सुभाषबाबूंनी घरूनही स्वतःची सुटका करून घेतली. इंग्रजांचे डोळयात चिखलफेक करीत काबुल—मास्को मार्गे बर्लिनला पोहोचले. बर्लिनहून ते १९४३ मध्ये सिंगापूर येथे गेले व त्यांनी आझाद हिंद फौजेचे नेतृत्व स्वीकारले. जयहिन्द चलो दिल्ली ची घोषणा करीत **'तुम मुझे खून दो, मै तुम्हे आझादी दुंगा'** असे वचन देत ते मनिपूर पर्यंत पोहोचले. युध्दात जपानची सारखी पिछेहाट सुरू झाली. म्हणून बॉम्बस्फोटाने हादरलेल्या जपानने ऑगस्ट १९४५ मध्ये शरणागती पत्करली. तरीपण सुभाषबाबू इताश झाले नाही. जगातील कोणतीही शक्ती भारताला कायम गुलामगिरीत जखडून ठेवू शकत नाही अशा आशयाचा दृढ संदेश सुभाषबाबूंनी आपल्या भाषणातून दिला. ते हबीबूर रहेमानसह सायगावहून टोकीयोला जात असतांना त्यांचे विमानाला फोर्मोसातील तेपे या ठिकाणी अपघात झाला. परंतु त्यांचे निधनाबद्दल अजूनही पाहीजे तसा उलगडा झालेला दिसून येत नाही.

मूल्यमापन :

सुभाषबाबूंनी मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी समर्पित भावनेने चालविलेला लढा हा अतुलनीय आहे. त्यांनी देशासाठी जर्मनीकडून मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ते जपानच्या हातातील बाहुले कधीच बनले नाही. स्वातंत्र्याचे ध्येय डोळयासमोर ठेवून शत्रुंविरूध्द उभे राहीले. त्या सुभाषबाबूंनी आझाद हिन्द फौजेमुळे भारतीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेला. म्हणूनच भारताला स्वातंत्र्य देण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने वेव्हेल योजना लगेच आणली. ते जहालमतवादयांचे आदर्श होते. म्हणून स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात सुभाषबाबूंचे नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहीले गेले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१.दै. तरूण भारत पे. २७/७/२०२१
२.दै. तरूण भारत २६/९/२०२१
३.तरूण भारत — १३/६/२०२१
४.तरूण भारत — २४/६/२०२१
५.तरूण भारत — १६/१०/२०२१
६.तरूण भारत — ४/६/२०२१

अन्न सुरक्षा आणि मानवी हक्क

प्रा.डॉ. नितीन दादाराव गौरखेडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय,
रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा

भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्क, नीतिनिर्देशक तत्वे, अनुसूचित जाती—जमातींच्या कल्याणार्थ केलेल्या तरतुदी, अल्पसंख्यांकासाठी केलेल्या विशेष तरतुदी इत्यादी मानवी विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण बाबी आहेत. समाजात अद्यापही आर्थिक व सामाजिक असमानता जाणवते. भारतातील वाढती लोकसंख्या, भूकबळी, कुपोषण, गरीबी, बेकारी, कनिष्ठ जीवनस्तर हे गंभीर प्रश्न भारतीय समाजासमोर आव्हानात्मक ठरलेले आहेत. यातील महत्वाचा प्रश्न म्हणून संयुक्त पुरोगामी आघाडीने अन्नसुरक्षेला प्राधान्य देऊन महत्वाचा प्रकल्प हाती घेतला व त्या दृष्टीने ''भूकेपासून जगाला मुक्त करू'' ही घोषणा केली.

भारतीय समाजातील दारिद्रय रेषेखालील लोकांसाठी आर्थिक उत्पन्नाची एक निश्चित सीमा आखून त्यानुसार एक यादी तयार करण्यात येते. दारिद्रय रेषेचा निकष विचारात घेण्यासाठी नागरी भागातील दारिद्रय आणि ग्रामीण भागातील दारिद्रय यांचे मापन केले जाते. ''व्यक्तिच्या किमान मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी, किमान जीवन जगण्यासाठी आवश्यक तेवढी किमान खर्चाची पातळी दर्शविणारी रेषा म्हणजेच दारिद्रयरेषा होय'' किमान आवश्यक गरजांमध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी, शिक्षण व आरोग्य इत्यादी आवश्यक बाबींचा समावेश होतो.

गरीबी दूर करण्यासाठी निरनिराळया पंचवार्षिक योजनांद्वारे विकास कार्यक्रमांची आखणी व त्यानुसार अंमलबजावणी करण्यात आली. त्यामुळे काही प्रमाणात गरीबी कमी झाली असे नमूद केल्या जात असले तसेच नियोजन मंडळाच्या आकडेवारीनुसार गरीबी दूर झाल्याचे दर्शविले जात असले तरी प्रत्यक्षात व्यावहारिक पातळीवर दारिद्रय किंवा गरीबी संपुष्टात आलेली नाही हे वास्तव असल्यामुळेच अन्नसुरक्षा कायद्याची गरज भासली.

सद्य:परिस्थितीत भारताच्या १२५ कोटी जनतेतील ८१ कोटी जनता म्हणजेच ६५ टक्के जनतेला भूक भागविण्यासाठी पर्याप्त मात्रेत अन्न उपलब्ध होत नसल्याचे निदर्शनास येते. शासन दारिद्रय निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत अवाढव्य खर्च करत आहे. गरीबीत राहणाऱ्या किंवा दारिद्रय रेषेखालील जनतेला दोन वेळचे जेवण मिळावे हा उद्देश समोर ठेवूनच अन्नसुरक्षा कायदा लागू करण्यात आला असे म्हणता येईल. भारतीय समाजात पूर्वीपासून स्तरयुक्त रचना रूजलेली असून तीन स्तर सातत्याने दिसून येतो. १) श्रीमंत वर्ग २) मध्यम वर्ग ३) कनिष्ठ वर्ग किंवा दारिद्रय रेषेखालील वर्ग. समाज परिवर्तनानुसार आज सामान्य वर्गाचे प्रमाण वाढत असल्यामुळे दिवसेंदिवस महागाईचे प्रमाण वाढत आहे. परिणामी गरीब वर्गाला जीवन जगण्यासाठी बराच संघर्ष करावा लागत आहे. अशा परिस्थितीत कमीत कमी दरात धान्य पुरवठा करणारा कायदा लागू करून त्यांच्या समान हक्काचे काही प्रमाणात कां होईना संरक्षण करण्याचे ध्येय गाठण्याचा प्रयत्न शासनाने या विधेयकाद्वारे केला आहे असे म्हणता येईल.

१. अन्न सुरक्षेचा अर्थ त्या—त्या देशातील प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या शारीरिक आवश्यकतेनुसार पुरेल असे अन्न प्रत्येकवेळी उपलब्ध करून देणे.
२. लोकांकडे अशी क्रयशक्ती असणे आवश्यक आहे की, ज्याद्वारे त्यांच्या गरजेनुसार ते खाद्यपदार्थ मिळवू शकतील.
३. खाद्यान्न हे गुणवत्ता पूर्ण असावे ज्यातून त्या व्यक्तीचे पोषण घडेल. भारतात दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे प्रमाण ३५ टक्के असून या लोकांमध्ये खाद्यान्न विकत घेण्याची क्रयशक्ती नाही. कुपोषणाचे प्रमाण वाढले आहे. वाढत्या कुपोषणामुळे व्यक्तीचे जीवनमान धोक्यात आलेले असून गरीबीमुळे त्यांना चांगले जीवन जगता येत नाही.

मानवाला भूक व कुपोषणापासून मुक्तता मिळणे हा त्याचा मुलभूत अधिकार आहे आणि तो त्याला मिळालाच पाहिजे. यादृष्टीने शासनाने विविध प्रकल्पांतर्गत उपाययोजना राबवल्या पण त्यात यश आले नाही.

भारतात अन्नसुरक्षेची कारणे : पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून भारतात पश्चिम बंगाल, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू या तटवर्ती भागात नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतीचे मोठे नुकसान होते. तसेच महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गुजरात, आंध्रप्रदेश या राज्यांमध्ये अवकाळी पाऊस, कोरडा दुष्काळ, महापूर इत्यादींमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात घट होते किंवा उत्पन्नच होत नाही. अशा परिस्थितीत खाद्यान्नाची असुरक्षितता दिसून येते.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात अन्नधान्य स्वयंपूर्णतेकडे लक्ष देऊन सत्तरीच्या दशकात हरितक्रांतीच्या माध्यमातून अन्नधान्य उत्पन्नात वाढ झाली नाही. नव्वदीच्या दशकात तर शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आल्यामुळे उत्पादनात वाढ होऊ लागली. तरीही देशातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात येथील आर्थिक स्तर कमकुवत असून दारिद्र्यातील लोक आपल्या प्राथमिक गरजा देखील पूर्ण करू शकत नाही. यातूनच भूकबळी, कुपोषणाची समस्या मोठया प्रमाणात बळावली. एकीकडे देशात अन्नधान्य उत्पादनात वाढ झाल्याचे भासत असले तरी दुसरीकडे देशातील प्रत्येक व्यक्तीला ते पुरेसे मिळत नसल्याचे दिसून येते. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे देशातील सार्वजनिक दोषपूर्ण वितरण प्रणाली हे होय.

अन्नसुरक्षेच्या माध्यमातून मानवाचे हक्क अबाधित राहतात. भारतात गरीब लोकांना अन्नाचे योग्य वाटप होण्याच्या दृष्टीने अंत्योदय योजना, कामाच्या बदल्यात धान्य योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना, मध्यान्ह भोजन योजना. अशा विविध योजनांच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत अन्नधान्य पोहोचवण्याची शासनाने व्यवस्था केली होती. या योजना गरीबांना अन्न मिळवून देण्यासाठी असल्या तरी या योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीच्या अभावी कुपोषणाचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसते. गरीब लोकांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण जास्त असून या लोकांची अन्न घेण्याची क्रयशक्ती कमी असल्यामुळे त्यांच्यात कुपोषणाचे प्रमाण अधिक आढळते. याचा साकल्याने, प्राधान्यक्रमाने विचार करून अन्नसुरक्षा विधेयकाची आवश्यकता निर्माण झाली आणि भारत शासनाने २०१३ मध्ये हे विधेयक पारित करून देशातील जवळपास ८० कोटी लोकांना माफक दरात अन्न देण्याची तरतूद केली.

राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी ५ जुलै २०१३ रोजी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा विधेयक मंजूर केले असून हे विधेयक प्रत्येक व्यक्तीच्या मानवी हक्काला अनुसरून आहे.

१. अन्नसुरक्षा कायदा अंमलात आणल्यामुळे बीपीएल (दारिद्र्य रेषेखालील) आणि एपीएल (दारिद्र्य रेषेच्या वरचा) वर्ग असा भेद संपुष्टात येईल.
२. दारिद्र्य रेषेखालील नसणाऱ्या कुटुंबानाही स्वस्तात धान्य मिळेल.
३. ग्रामीण भागातील ७५ टक्के आणि शहरातील ५० टक्के लोकांना या विधेयकाचा फायदा होईल.
४. अत्यंत गरीबीत जगणाऱ्या म्हणजेच अंतोदय योजनेचा लाभ घेणाऱ्या व्यक्तींना पूर्वीप्रमाणेच दरमहा ३५ किलो अन्न मिळेल. बीपीएल कुटुंबांना मात्र ३५ किलोपेक्षा थोडे कमी म्हणजे माणसी ५ किलोप्रमाणे एकूण कुटुंबातील पाच माणसांना २५ किलो धान्य मिळेल.

या मिळणाऱ्या धान्याचे अन्नसुरक्षा
विधेयकानुसार भाव खालीलप्रमाणे –
१) तांदूळ – ३ रू. किलो. २) गहू – २ रू. किलो आणि ३) भरड – ज्वारी, बाजरी, नाचणी इत्यादी पौष्टिक जीवनसत्व मिळणारे धान्य १ रू. किलो या किंमतीप्रमाणे लाभार्थींना अन्न मिळू शकेल.

५. पूर्वी स्वस्त धान्य सबसीडी पोटी ६७ हजार कोटी रूपये खर्च शासनाला करावा लागत होता. आता मात्र या नव्या कायद्यानुसार १ लाख ३० हजार कोटी रूपये इतका खर्च वाढेल. केंद्राला अंदाजे ६.१० कोटी टन धान्य देशभरातील गोदामांमध्ये भरून ठेवावे लागेल.
६. या कायद्याची सर्वात महत्वाची तरतूद म्हणजे भरड धान्याचा पर्यायही होय.सर्वसामान्यांचे खाणे–ज्वारी, बाजरी, नाचणी हे असले तरी पुर्वी रेशनवर मात्र तांदूळ आणि गहूच दिल्या जात होते. आता भरड धान्येही मिळतील.
७. या अन्न सुरक्षा कायद्यामुळे शेतकऱ्यांचाही फायदा होईल. मराठवाडयातील कोरडवाहू शेतकऱ्यांना कमी पाण्यात हे धान्य पिकवता येईल. धान्याला भाव मिळेल व शेतकऱ्यांना दोन पैसे जास्त मिळतील.
८. हा कायदा केंद्राने केला असून सर्व राज्यांमध्ये याच स्वरूपात राज्यांवर लागू करण्याची सक्ती नाही. कारण छत्तीसगड, तामिलनाडूमध्ये लाभार्थींना २५ ऐवजी ३५ किलो धान्य देता येईल.

९.रेशनच्या धान्यासाठी छत्तीसगड ८०० कोटी रू. खर्च करते, महाराष्ट्रात फक्त २५० कोटी एवढी तरतूद वाढवली आहे. ज्याद्वारे महाराष्ट्रातील सर्व गरजुंना ३५ किलो धान्य रास्त दरात देता येईल. पण ते महाराष्ट्र शासनाच्या समर्थ कृतीवर अवलंबून आहे. सध्या तामिळनाडू सारखी राज्ये सर्वांनाच सरसकट रेशनवर धान्य देत आहे. त्यामुळे तामिळनाडू सरकार सवलतीचे जास्त ओझे वाहत आहे.
१०.हे विधेयक केवळ शेतकऱ्यांसाठी आवश्यक नाही तर ते गरीब लोक, मजूर, कोरडवाहू शेतकरी या सर्वांसाठी आवश्यक आहे आणि या सर्वांना अन्नसुरक्षा अभियानांतर्गत अनुदान प्राप्त होणार आहे.

महाराष्ट्रात सद्य:स्थिती अशी आहे की या विधेयकाद्वारे गरीब जनतेची मदत करणे तर सोडाच पण केंद्राकडून मिळणारे धान्यही एपीएल धारकांना रेशनद्वारे रास्त भावात मिळत नाही, हे वास्तव आहे. म्हणून देशभरात रेशनव्यवस्था बळकट करण्याचा प्रयत्न या विधेयकाद्वारे करण्यात आला असे म्हणावयास हरकत नाही. रेशन दुकानांचे संगणकीकरण करण्यावर भर दिल्या जात असल्यामुळे बोगस रेशनधारक कमी करून भ्रष्टाचाराला आळा घातल्या जाईल. राज्यनिहाय या कायद्याची अंमलबजावणी झाल्यामुळे राज्यनिहाय निकाल वेगवेगळे मिळतील. मात्र खाजगी रेशन दुकानांच्या ठिकाणी हा कायदा यशस्वी होण्याचा धोका संभवतो. सरकारकडे अन्न साठवण्यासाठी लागणाऱ्या गोदामांचा तुटवडा असल्यामुळे आणि त्यासाठी लागणारी पुरेशी जागा उपलब्ध नसल्यामुळे खाजगी पातळीवरील व्यापाऱ्यांना जागा आणि गोदाम उपलब्ध करून देण्यासाठी मदत मागितली आहे. परिणामी खाजगी रेशन दुकानदारांचा या कायद्याला विरोध होणार नाही.
१.देशातील दोन तृतीयांश गरीब जनतेला तीन, दोन व एक रूपयाप्रमाणे क्रमशः तांदुळ, गहू व (कडधान्य) भरड प्राप्त करण्याचा अधिकार मिळाला.
२.या विधेयकांतर्गत ग्रामीण ७५ टक्के लोकांना आणि हाही ५० टक्के लोकांना या योजनेचा लाभ घेता येईल मात्र योजनेतील लाभार्थी ठरवण्याचा अधिकार राज्य सरकारला दिलेला आहे.
३.लाभार्थ्याला जर अन्न मिळाले नाही तर त्या व्यक्तीला अन्न सुरक्षा भत्ता दिला जाईल.
४.महिला आणि बालकांच्या पोषणासाठी या विधेयकात भर दिलेला आहे.
५.अन्नधान्य वितरण व्यवस्थेतील त्रुटी दूर करून या विधेयकाद्वारे वितरण व्यवस्था सुदृढ केली जाईल.
६.राज्याच्या अन्नधान्य सुरक्षेसाठी या विधेयकाद्वारे केंद्राकडून अर्थसहाय्य प्राप्त होऊ शकते.
७.महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने १८ वर्षावरील महिलेला या विधेयकानुसार रेशनकार्डवर कुटुंब प्रमुख म्हणून दर्जा प्राप्त होईल.
८.या विधेयकामधील अन्न वाटप प्रणालीत पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि अन्नवितरण व्यवस्था सुस्थितीत आणण्यासाठी विविध समित्यांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. उदा. तक्रार निवारण समिती, लेखापरीक्षण सतर्कता समिती, सल्लागार समिती इत्यादी.

सार्वजनिक अन्न वितरण व्यवस्था सुधारणे अत्यंत आवश्यक आहे. ही वितरण व्यवस्था सुधारण्यासाठी महत्वपूर्ण उपाय खालीलप्रमाणे सांगता येतील,
१.घरपोच धान्य योजनेचा वापर करण्यात यावा.
२.आधार कार्डच्या आधारे लाभार्थी निश्चित केले जावे.
३.रेशन/दुकानातील नोंदीत पारदर्शकता आणणे आवश्यक आहे.
४.सार्वजनिक संस्था तसेच महिला बचत गटांना रेशन दुकानांचा परवाना देणे (किंवा फुड कुपन्स सारख्या योजनांचा वापर करावा.)
५.कॅश ट्रान्सफर म्हणजे थेट रोख अनुदान देण्याचा प्रयोग टप्प्या—टप्प्याने सर्व राज्यात लागू होणार असून ज्या लाभार्थ्यांकडे आधार कार्ड असेल त्यांच्या बँक खात्यात अनुदान जमा होईल. म्हणजेच बँक खाते आणि अन्नसुरक्षा योजना यांची जोडणी केली जाईल व भ्रष्टाचाराला आळा बसेल.
६.दिवसेंदिवस रेशन दुकानांची संख्या कमी होऊ लागल्यामुळे या कायद्यात घरपोच धान्य आणि महिला बचत गट असे पर्याय देखील सुचविलेले आहेत. अनेक ठिकाणी याचा वापरही सुरू झालेला आहे मात्र त्याचे सार्वत्रिकीकरण अद्यापही झालेले नाही.
७.अनुदानाची रक्कम लाभार्थीच्या थेट बँकेत जमा झाल्यामुळे खुल्या बाजारात लाभार्थींना धान्य मिळेल आणि धान्य खरेदीचे ओझे जरा कमी होईल.

निष्कर्ष :—

भारतामध्ये अन्न समस्या ही स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही मोठया प्रमाणात दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीशांकडून केले जाणारे जनतेचे शोषण आणि वारंवार पडणारे दुष्काळ यामुळे नागरिकांना अन्नधान्य टंचाईचा मोठया प्रमाणात सामना करावा लागला. भारताने स्वातंत्र्योत्तर

काळात हरितक्रांतीच्या माध्यमातून मात केलेली दिसून येते. हरितक्रांतीनंतर मोठया प्रमाणात अन्नधान्याचे उत्पादन झाले. मात्र गरीब, आदिवासी, झोपडपट्टीमधून निवास करणाऱ्या लोकांना अन्न पुरेशा प्रमाणात प्राप्त होत नव्हते. अन्नधान्याच्या अभावी कुपोषण, भुकबळी, शारीरिक, आर्थिक व सामाजिक विकासाकरीता अन्नधान्य गरजेचे आहे. हा नागरिकांचा अधिकार आहे हे लक्षात घेऊन अन्न सुरक्षा कायद्याची निर्मिती करण्यात आली व तो यशस्वीपणे राबविण्याकरीता शासन प्रयत्नशील आहे.

देशामध्ये सर्व नागरिकांना अन्न सुरक्षा प्राप्त व्हावी किंवा अन्नधान्य प्राप्त व्हावे याकरिता सरकारने अन्नसुरक्षा कायदा संमत केला असून त्याची अंमलबजावणी सुध्दा सुरू आहे. परंतु निर्माण केलेली व्यवस्था ही या कायद्याच्या अंमलबजावणी करीता कितपत उपयोगी ठरली आहे याचे मूल्यमापन करणे गरजेचे आहे. आज देशातील नागरिकांना मिळणाऱ्या अन्नधान्याचा व्यापार करणाऱ्या दलालाची निर्मिती झालेली आहे. जनतेला प्राप्त होणारे अन्नधान्य सर्रासपणे विकण्याचे किंवा गुराढोरांना खायला घालण्याचे प्रकार सुरू आहेत. म्हणून त्या कुटुंबाला किती अन्नधान्याची गरज आहे याबाबत तांत्रिक दृष्टीकोनातून माहिती प्राप्त करून गरजू कुटुंबाला ते देण्याची तरतूद करणे गरजेचे आहेत. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने अन्नसुरक्षा कायदा यशस्वी होईल.

संदर्भग्रंथ सूची

१.शैलेंद्र देवळाणकर, समकालीन जागतिक राजकारण, औरंगाबाद : विद्या बुक्स पब्लिशर्स
२.निता वाणी, भारतातील अन्नसमस्या आणि अन्न सुरक्षितता, प्रशांत पब्लिकेशन्स
३.वि.म. गोविलकर, अर्थजिज्ञासा पुणे
४.अलका विनायक देशमुख, भारतीय लोकशाही प्रक्रिया, श्री साईनाथ प्रकाशन

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)

ISSN : 2278-9308
December, 2021

Amitav Ghosh as an Indo-Anglian Writer: Contribution to the Society

Dr Tushar Vishweshwarrao Watkar

Assistant Professor, HOD English

PurushottamThote College of Social Work, Nagpur

Abstract

Ghosh has expressed his views towards the postcolonialism, colonized & colonizing countries. The works of Ghosh focus the colonizing culture, the inferiority of the colonized people which has been put before the world wrongly by the European. Many questions have been raised by Ghosh.

He tries to revive the ethnic cultures, traditions, beliefs and the proud languages, while writing about the peoples, these writings abound in patriotic feelings. "Postcolonialism aims at developing the national identity in the wake of colonial rule". And as such, Ghosh did it in his works. The present scenario shows that the indigenous peoples start to write their own legacies, histories, using the coloniser's language.

Arundhati Roy, Jhumpa Lahiri, Salman Rushdie, Girish Karnad, Mahesh Dattani, Vijay Tendulkar, Mahesh Elkunchwar have shaken the society with the new experimental tools of dreams. Religious thinkers like Swami Vivekanand, Yogi Arvind also contributed their best in the writings in English language. Jawaharlal Nehru, Babasaheb Ambedkar, Vinoba Bhave and like them other Indian leaders have given message through their writings in English language for the society.

Every Indian writer is important who has written in English language. But when we talk about Amitav Ghosh, we have to think and only think and take a pause before saying anything about him because his works are so immense in themes, motifs, characters and places. The reader of Ghosh can observe that there are many issues which have been discussed in his works.

Ghosh is a researcher. His *The Hungry Tide* can be compared with Raja Rao's*The Serpent and the Rope* in the theme. In some sense Ghosh echoes Raja Rao's quotes:

"Nothing human is alien to me."

He appreciates the works like – *Animal Farm* or *Moby Dick* for giving examples to the people who are migrated not only in the territory but also in their minds.He remembers Shri. Aurobindo's sayings:

"The world's happiness flows through me like wind. Its million sorrows are my agonies."

The characters in the works of Ghosh resembles with the characters in the works of R. K. Narayan particularly the egoless, humble characters keeping the philosophy that for good human being one must destroy his ego. Thus Ghosh relives with the humble characters as himself.

Mulk Raj Anand uses his novels for attacking on various elements of India's social structure and British rule in India. There is social statement in his novels. Ghosh praises Mulk Raj Anand for that. The writings of Postcolonialism of Edward Said, Gayatri Chakravorty Spivak, Homi K. Bhabha influenced Ghosh.

The postcolonial works in Indo–Anglian literature attempt to revive and uphold India's noble culture, tradition, ethos, myth and folklore, which were trapped by the western people during the colonial period. *The Glass Palace* by Ghosh has shown the sentiments.

Many issues have been discussed in the writings after the independence of India. The issues are of economic, agricultural, temporary settlements, the concept –"Family", degradation of values, multi-culture, migration, identity crisis, diaspora, etc. But mainly, the Indo–Anglian writers dwelt on human relationship which brought change in Indian literature.

Amitav Ghosh is one of the most widely known Indians writing in English today. Born in Calcutta in 1956, he studied in Delhi, Oxford and Egypt. He worked for *TheIndian Express*, a

Newspaper in New Delhi and earned his doctorate at Oxford before he wrote his first novel, *The Circle of Reason*.

He lives with his wife, Deborah Baker, and their children Leela and Nayan in Brooklin, U.S.A. He had spent all his adult life in New Delhi except for some years in Europe and Egypt. He has spent his childhood days in Calcutta, Dhaka and Colombo. He graduated from St. Stephens College, University of Delhi.

He received a scholarship to do D. Phil in social anthropology of Oxford University. Dr. Peter Leichardt was his doctoral supervisor at Oxford. As he admits that his campus life and travels are within and without India contributed to his development as a writer, he also admits that V. S. Naipaul is the first who made it possible for him to think of himself as a writer, a creative writer.

In his childhood, Ghosh spent his holidays in his grandfather's house in Calcutta. He here inculcated the reading habit. He has many uncles, aunts, cousins who met here in the house. His family was of many people. His father was in the British Army and his mother was the admirer of Mahatma Gandhi and his principles. With his parents, he travelled maximum Asiatic countries. So travelling was in his habit.

The influences, upon Amitav Ghosh, are from all sides. At the very young age, his uncle Shree Chandra Ghosh who lived in the Sunderbans, as a headmaster there, influenced him, and after some years and in the memory of his uncle he visited the place and wrote a novel, *The Hungry Tide*. When he was at Oxford, he was being influenced by the libraries, the places in foreign lands. And in these visits he wrote *In an Antique Land.*

V. S. Naipole, Salman Rushdie, A. K. Ramanujan, Satyajeet Ray, Ravindranath Tagore, his uncle, Boswell, Bakhtin, Melilla and Foucault are the personalities who directly–indirectly guide Ghosh. *Area of Darkness* and *Satanic Verses* have been banned in India. Ghosh is of the view that this ban is senseless. Ghosh studied the whole works of Naipole and praised him. Amitav Ghosh is called as one of the 'Rushdie's Children'.

He practices 'the post modernism' in his writing. The subaltern studies, feminism, polyphony, Diaspora, Orientalism, historiography, etc. are all seen in his works. It is observed that 'the work' reflect a confluence of history and human insights. The work is a blend of fact and fiction with magical realism. The theories influence him and thus Ghosh maintains the works unique.

Like Naipole, Satyajit Ray was such an integral part of his imaginative world. Tagore's "KshudhitaPashan" which Ghosh translated as "The Hunger of Stones" mesmerizes Ghosh many times. Agha Shahid Ali, one of his friends, influenced him. On the memory of the friend–he has written an essay–"The Ghat of the only world: Agha Shahid Ali in Brooklyn."

In his childhood, the uncle had a huge library in the house of Ghosh's grandfather. He was only a real reader in the family. He was shy. Ghosh used to read like his uncle. In the bookcases, there were Gorky, Joyce, Sinclair, Tolstoy, Dostoevsky, Hugo, Maupassant, Stendhal, Bakim Chandra, Sharat Chandra, Tagore, etc. These all have been read by him there in these early days in Calcutta.

In Delhi Amitav Ghosh, Allan Sealy, Shashi Tharoor, Upamanu Chatterjee, Rukum Advani, MulalKesvan, and Anurag Mathur were all the students at St. Stephen's College in the early 1970's influence each other's works.

The writings of Ghosh seem sometimes beyond the genres. Many issues have been discussed in these writings. These are important cultural documents of our time. These are not confined to India or China the narratives traverse different locations of the world. The works have varieties of cultural practice in genre-splitting fictional frames.

In *The Circle of Reason,The Shadow Lines, The Calcutta Chromosome, In anAntique Land* and almost in every novels Amitav Ghosh did write the history repeatedly. Thus there comes a new trend in Indian writing in English. He places the novels as 'a universally recognized historic form of literary art.' The language used here in the works is free from the British way of writing in the

creative works. The style of writing is like a flowing river with all its words His works are informative.

The sub-headings in the works-- Coming, going, arriving, departing, etc. show constantly moving on. The movement is from ignorance to knowledge, and not only a physical movement. He knows the events of the world because of his roving eyes. There is no barrier of 'Time' and 'Space'. To Ghosh past, present and future coalesce into one.

The first novel–*The Circle of Reason* places him immediately as a master craftsman in the act of fiction. It is a kind of a record of historical depth. *The Shadow Lines* won 'Sahitya Academi Award';*The Calcutta Chromosome* won 'Arthur C. Clarke Award';*The Glass Palace* won 'Grand Prix' for fiction. *The Imam and the Indian* and The Hungry Tide are selected as Best work in English fiction. *Sea of Poppies* is shortlisted for the Man Booker Prize in 2008. *River of Smoke* is a masterpiece in the literary world. *Dancing in Cambodia, At Large in Burma* and *Countdown*, the travelogues are masterpieces of travel and interpretative writing.

Conclusion

Everywhere there is a journey through the fantasies of past realities and it arrives at truth and present realities of life. Journeying, Ghosh searches through various visions. The search is for the benefit of the humankind, for the making of the rich culture, for knowing the past history of the mankind, and most importantly the search is for the people who have tried to unite the world as brotherhood. In Sanskrit, there is a saying- "VasundharanKutuinbakam".

As a scholar, Ghosh searches the humanity and for humanity he dreams the unity and equality of human race.

REFERENCES

Primary Works by Amitav Ghosh

Countdown. New Delhi: Ravi Dayal. 1999.
Dancing in Cambodia, At Large in Burma. New Delhi: Ravi Dayal. 1998.
In An Antique Land. New Delhi: Ravi Dayal. 1992.
River of Smoke. New Delhi: Hamish Hamilton by Penguin.2011.
Sea of poppies. New Delhi: Penguin Viking. 2008.
Silva, Niluka and Alex Tickell, 'Amitav Ghosh in Interview', Kunapipi, 19, 3 (1997).
The Calcutta Chromosome. New Delhi: Ravi Dayal. 1996.
The Circle of Reason. New Delhi: Ravi Dayal. 1986.
The Glass Palce. New Delhi: Ravi Dayal. 2000.
The Hungry Tide. New Delhi: Ravi Dayal. 2004.
The Immam and the Indian. New Delhi: Ravi Dayal. 2002.
The Shadow Lines. New Delhi: Ravi Dayal. 1988.

Secondary Works on Amitav Ghosh

Barart, Urbashi. Crossing borders. Agra: Pbl. B.S. Sharma and Brothers. 2005.
Barat, Urbashi. Post-colonial Approaches to Literary Texts: An Introduction.
Bhatt, Indira and Indira Nityanandam, ed. The Fiction of Amitav Ghosh. New Delhi: Creative Books. 2001.
Bose, Brinda, ed. Amitav Ghosh: Critical Perspectives New Delhi: Pbl. Pencraft International. 2005.
Bose, Brinda, ed. Amitav Ghosh: Critical Prespectives. New Delhi: Pbl. Pencraft International.2005.
Dhawan, R. K. Ed. The Novels of Amitav Ghosh. New Delhi: Prestige . 1999.
Handout of the talk delivered at Rani Durgawati University, Jabalpur. 2005.

General Bibliography

Barat, Urbashi. Crossing borders. Agra: Pbl. B. S. Sharma and Brothers. 2005.
Barat, Urbashi. Post-colonial Approaches to Literary Texts: An Introduction. Handout of the talk delivered at Rani Durgawati University, Jabalpur, 2005.

Bhaba, Homi J. The Location of Culture. London: Routledger, 1994.
Bhatnagar, Manohar K. Indians writings in English Vol. II. New Delhi: Atlantic. 1996.
Carr, E.H. What Is History. New York: Vintage Books
Cuddon, J.A. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. New Delhi: Penguin Books India (P) Ltd. Pbl.
Dwivedi, A.N. Indian and Tradition in American Literature. New Delhi: Oriental Pub. 1978.
www.amitavghosh.com
www.Google.org.<search history and historiography>